

Історія цивілізації. Україна

Упорядник
Олена Черненко

Том II.
Від Русі до Галицького
князівства (900—1256)



Collective work
Олена Є. Черненко
Історія цивілізації. Україна.
Том 2. Від Русі до Галицького
князівства (900–1256)

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=66808313
Історія цивілізації. Україна: Фоліо; 1256).; 2021
ISBN 978-966-03-9772-9

Аннотація

Другий том «Історія цивілізації. Україна» присвячено періоду від Русі до Галицького князівства (кінець X ст. – 1256). Зміст видання розроблено з метою висвітлення найважливіших аспектів історико-культурного процесу, що відбувався на землях сучасної України у цей час.

До створення книги були залучені як провідні фахівці в галузі середньовічної історії та археології, так і молоді дослідники. Завдяки цьому у виданні вдалося поєднати теоретичні розробки, що є базовими для вітчизняної історичної науки, та результати новаторських досліджень, які вперше представлені у такому обсязі. Під однією обкладинкою зібрано відомості про історію, господарство, мову, релігію, культуру (літературу, зображальне

та музичне мистецтво, архітектуру), побут (одяг, ігри та розваги тощо) та військову справу середньовічного населення земель сучасної України.

Упорядником цього видання є археолог, кандидат історичних наук Олена Черненко, яка більш як тридцять років займається дослідженням археологічних пам'яток та історії України часу середньовіччя.

Видання доповнене багатим ілюстративним матеріалом, розраховане на широке коло читачів.

Содержание

Вступ	9
«Руська земля»	22
Руська земля – державна територія	22
Кордони	54
Населення	107
Волинська земля	168
Галицька земля	208
Ремесла та промисли	253
Торговельні шляхи та засоби сполучення	306
Водний транспорт	338
Сухопутний транспорт	357
Мова та культура	364
Мова населення Русі	364
Русь язичницька та Русь християнська	399
Писемність, книги та книжники Київської Русі	443
Монументальне мистецтво	512
Іконопис	603
Книжкова мініатюра	618
Скульптура	639
Дрібна пластика	687
Архітектура	775
Поховальні звичаї	845

Одяг	888
Дозвілля та розваги	935
Настільні ігри Давньої Русі	967
Народи між Сходом та Заходом	1010
Русь та вікінги	1010
Хозари на західних теренах Великого степу	1063
Володарі причорноморських степів: печеніги, торки, половці	1128
Візантійська Таврика (X–XIII ст.)	1175
Військова справа	1258
Військова справа Русі	1258
Військова справа степових народів	1311

**Історія цивілізації.
Україна. Том 2. Від
Русі до Галицького
князівства (900–1256)
*упор. Олена Черненко***

© Колектив авторів, 2021

© О. Є. Черненко, упорядкування, 2021

© О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2021

* * *



ІСТОРИЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.
УКРАЇНА. ТОМ II

—
ВІД РУСИ
ДО ГАЛИЦЬКОГО
КНЯЗІВСТВА
(900—1256)

Упорядник
Олена Черненко

Вступ

Олександр Моця, Олена Черненко

Для осмислення цивілізаційної історії України надзвичайно вагомим є звернення до світоглядних, культурних та духовно-ціннісних процесів того часу, коли на перехресті Сходу та Заходу виникла держава, яку сучасники називали «Русь». Але беручись за розгляд цих процесів, необхідно висвітлити кілька проблем.

Переконливої відповіді на питання, поставлене ще на початку XII ст. давньоруським літописцем: «откуда есть пошла Русская земля», немає донині. Навколо походження назви «Русь» або «Руська земля» постійно виникають дискусії, часто палкі та емоційні. На сьогодні існує більше ніж два десятки теорій щодо її появи, й кінця цьому процесу не видно.

Проблема початку Русі, її історичних витоків, була важлива ще для укладачів давньоруського літопису, в якому формувался погляд на неї «із середини». Тож варто хоча б коротко зупинитися на аналізі власного самоусвідомлення місцевого люду наприкінці I – на початку II тис. н. е., розглянути, як населення тих часів іменувало себе, як відчувало зв'язки між різними групами людності на просторах Східної Європи. При цьому варто пам'ятати, що історична самосвідомість народу формується насамперед у його соціальної та

інтелектуальної еліти, в нашому разі – у князівському оточенні та в середовищі «книжників». Звичайно, цей процес був направлений на виявлення «реальних» (з точки зору середньовічної людини) витоків й «реального» родичання зі світом цивілізації.

У часи формування давньоруської держави з історичної аргументації сходять літописні племена, а на сторінках писемних джерел, насамперед у «Повісті минулих літ», дедалі частіше з'являються нові самоназви східних слов'ян: «руси», «русини» або «русичі». Вони щільно перепліталися з найменуванням першої східнослов'янської держави – «Русі», «Руської землі» з основним центром у Середньому Подніпров'ї, у Києві. Окрім цього осередку державотворення, існувало ще кілька таких утворень у різних зонах Східної Європи, але названий вище все ж таки виділявся у соціально-економічному та культурному аспектах.

Напевно, розгляд проблеми варто розпочинати з «голови», тобто з питання про походження правлячої на Русі династії Рюриковичів, яке також ще й досі викликає певні дискусії. І все ж таки треба констатувати, що полеміка, котра розгорнулася з цього приводу раніше, нині вирішується на користь саме літописної концепції. Слушну думку з цього приводу висловив В. Д. Баран: «Літопис складався при живих князях Рюриковичах. Важко уявити, що в ньому неправильно подано етнічне походження правлячої династії. Можна не сумніватися в тому, що самі князі пам'ятали і ствер-

джували своє норманське походження».

З мовознавчої точки зору термін «Русь» не може бути включеним до жодної зі словоутворювальних груп власне східнослов'янських етнонімів літописного часу. Натомість він має відповідності у північних найменуваннях людностей неслов'янського (балтського та фінського) походження. Прибалтійсько-фінські народи, які не були слов'янізовані, досі зберігають етнонім Ruotsi (Русь) для означення шведів; а імена перших київських князів та їхніх наближених, зафіксовані як у давньоруських, так і в іноземних джерелах, здебільшого виявляються норманськими (давньошведськими) за походженням.

Загалом ситуація видається такою. Огляд основних груп джерел, котрі в тій чи іншій формі фіксують назви «Русь» та «Рос», чітко вказує на його походження й основні тенденції розвитку протягом VIII – першої половини X ст. На першому етапі спорадичні набіги скандинавських загонів спочатку на прибережні області Східної Балтики, а пізніше – вгору по річках Балтійського басейну, котрі доповнювалися з часом осіданням частини скандинавів у таких центрах, як Стара Ладога, Рюрикове городище та інших, створили стійку основу для етномовних контактів. Особливості проникнення скандинавів у фінські землі внаслідок походів на судах, веслярі та воїни на яких називалися «ruotsi» обумовили перетворення професійної назви в екзонім (іноназву) у згаданому фінському середовищі. Запозичене слово від само-

го початку отримало семантичну двозначність, відображаючи специфіку умов, у яких проходили скандинаво-західно-фінські контакти.

На другому етапі, коли, власне, й формується східнослов'янська держава, головною її силою, що консолідує, стає великокнязівська дружина, до складу якої входили і скандинави. Успішність її діяльності повною мірою залежала від відповідності внутрішнім соціально-економічним процесам державотворення у слов'янському середовищі. Зайди-варяги, які збирали данину з племен північного регіону Східної Європи, були вигнані; скандинавський «князь» потім був призваний «зі всією руссю», тобто військовою дружиною, по «ряду»-договору. Варязькі дружини на півночі Східної Європи стають не лише конкурентами місцевої знаті в експлуатації місцевого населення, а й її природними союзниками, що були завжди готовою і не пов'язаною з представниками місцевих племен військовою силою. Якраз такою надплемінною нейтральною силою в суперечливих соціальних, політичних та етнічних умовах і були зазвані князь та його військова дружина. Нейтральною, не пов'язаною із племінними традиціями, була й самоназва «русь».

Далі, коли Олег захопив Київ та південні території, його дружина вже стала поліетнічною. Поширення назви «русь» на поліетнічні великокнязівські контингенти вело до швидкого розмиву початкової етнічної прив'язки до власне скандинавів. Відсутність чіткої етнічної атрибуції прикметника

«руський» у візантійсько-руських договорах підкреслюється тим, що імена довірених осіб від «рода руського» мають не лише скандинавське, а й слов'янське, балтське, фінське походження. Таким чином, назви «русь», «руський» тут не пов'язуються лише зі скандинавами, а всі території, підпорядковані великому князю київському, хоча й заселені різноетнічними народами, називаються «Руською землею». Етнічно нейтральна, не пов'язана із жодним із племінних етніонімів, що було особливо важливим в епоху боротьби з племінним сепаратизмом, назва «Русь» виявилася найвідповіднішою для нової східнослов'янської спільноти.

В опосередкованій формі еволюція змісту терміна «Русь» відобразила найважливіші етносоціальні зрушення у східнослов'янському суспільстві, причому настільки послідовно, що уявляється можливим зіставлення основних етапів такої еволюції з етапами русько-скандинавських зав'язків у часи раннього Середньовіччя. Найбільш істотні модифікації в семантиці, вживанні й формі назви «Русь» загалом, завершуються з консолідацією держави східних слов'ян. Походження ж самої назви «Русь» слід відносити до часів, які передували слов'янському проникненню на північний захід Східної Європи. Тож у епоху, котра передувала східнослов'янсько-скандинавським контактам, у фінському середовищі виникає етносоціальний термін «ruotsi», а пізніше, в часи зміни форм діяльності скандинавів такий, що утримував лише етнічне значення й перетворений також пізніше в хоронім

Ruotsi.

Така еволюція назв, етнонімів та харонімів, зокрема, при-
таманна для епохи становлення держав та утворення но-
вих етнічних спільнот. Так сталося і в Дунайській Бол-
гарії, у своїй основі слов'янській державі, де свого часу бу-
ло сприйнято назву від тюрк-болгар; романомовній Франції
(за основним населенням) від германського племені франків
тощо. Тож скандинавська за походженням назва «Русь» має
безпосереднє відношення до скандинавів лише у додержав-
ний період розвитку східнослов'янського суспільства, а йо-
го еволюція відображає становлення східнослов'янської дер-
жавності з центром у Києві. Від початку II тис. н. е. термін
«руси» починає вживатися лише до представників східно-
слов'янського етнічного масиву.

Під час розгляду середньовічного періоду історії Украї-
ни не можна обійти південних сусідів східних слов'ян, одні
з яких досягають державного рівня розвитку (населення Хо-
зарського каганату), а інші майже впритул підійшли до фор-
мування цивілізаційних структур, але так і не змогли перей-
ти через цей важливий історичний рубіж (печеніги, торки та
половці).

На території сучасної України ще на межі III тис. до н. е.
утворилися два провідних господарчо-культурних типи: осі-
лих хліборобів у лісостеповій та поліській смугах й кочових
скотарів у степовій. Цей детермінований природними умо-
вами розвиток різних людських спільнот доповнювався мі-

граційними процесами. У своїй основі представники першої із названих систем розвивали сільське господарство. Інша, кочівницька, система, котра значною мірою все ж таки протистояла осілій, зазвичай сприймається як агресивна, завойовницька. Утім, не все так просто. Із самого початку східні слов'яни та степовики перебували в різноманітних тісних контактах і доволі активно впливали один на одного в різних сферах життя. Якась частина номадів навіть була асимільована автохтонами-землеробами. У цьому зв'язку напрошується певна аналогія зі скандинавами на півдні Київської Русі, на яких клімат і умови життя у новому регіоні проживання теж справили позитивне враження, через що вони у переважній більшості бажали залишатися тут назавжди. Та існувала й принципова відмінність: вихідці із Північної Європи були поступово асимільовані місцевим населенням, а основна ж маса кочівників зберегла в давньоруські часи власну етнічну основу, хоча також не залишила явного сліду на сучасній етнографічній мапі України. Але без врахування відносин зі степняками складно в усьому обсязі зрозуміти історичні процеси розвитку першої східнослов'янської держави.

Про кожен із таких народів-сусідів слов'ян мова піде далі, а тут варто зупинитися на основному в цьому разі питанні – проблемі так званого Великого або ж Степового Кордону, визначити зону тривалого контакту, в межах якої відбувалися безпосередні взаємозв'язки між представниками ко-

чових та землеробських народів. Поняття такого Кордону є одним із найважливіших для розуміння як усього людства загалом, так і специфіки вітчизняної історії зокрема. Адже від часу раннього розподілу народів на землеробів та кочівників виник і перший Великий Кордон, схожі риси з котрим зафіксовано на рубежах стародавнього Єгипту, північного Китаю, а також на Українському Придніпров'ї.

З географічного та кліматичного боку Степ був цілісним рівнинним регіоном, придатним для рільництва, скотарства та основних промислів (мисливство й рибальство) по всій своїй площі. Але через тривалу й при цьому доволі виснажливу конкуренцію представників «плуга» із суперниками-кочівниками, які хвиля за хвилею накочувалися з території Азії, освоєння цього простору потребувало непомірних зусиль як від перших (щоб опанувати Поле й переконливо закріпитися на узбережжі), так і від других (щоб не випустити осілих із лісової зони). Тому межа поширення впливу тієї чи іншої цивілізаційної системи щоразу залежала від балансу сил й періодично змінювала власні координати. А це, безумовно, варто зараховувати до ключових особливостей тутешнього Кордону. Власне, Великий Кордон не міг не виникнути між представниками двох різних господарських систем, котрі, своєю чергою, символізували Схід і Захід у глобальному розумінні цих термінів.

Утім варто наголосити, що наприкінці I – на початку II тис. н. е. численні та різноманітні контакти між землеробами

й кочовиками відбувалися по всій широкій зоні Лісостепу. При тому вони інколи заходили в глибину зон розселення один одного (подібно до того, як це робили кількома століттями пізніше запорожці та татари). Цьому є численні свідчення. Так, у «Повчанні Володимира Мономаха дітям» під час опису подій 1078–1079 рр. згадано, що цей славнозвісний князь поблизу Новгород-Сіверського на Середній Десні, тобто на Поліссі, розбив чималий загін половців. А місцем битви об'єднаних сил русів і тих самих половців із монголо-татарськими завойовниками 1223 р. була р. Калка (нині р. Кальчик, притока Кальміусу) в степовій зоні України. Але ще раз підкреслимо, що на час кінця I – початку II тис. н. е. то були поодинокі, а не систематичні, проникнення на «чужу» територію.

Переходячи безпосередньо до розгляду середньовічної доби, варто також зазначити, що загалом усі степові народи були вимушені постійно шукати нові життєві простори й при цьому буквально вриватися у лісостепові райони, котрі вже значно раніше були зайняті землеробами. Маючи мобільне й озброєне військо кіннотників, кочовики доволі часто досягали військової переваги над осілим населенням. Нерідко останні на довгий час ставали заручниками степових володарів, несли відчутні матеріальні та людські втрати. Але, попри це, історична перспектива майже завжди залишалася за землеробами. Переможці приходили, а потім відходили. Часто вони загалом зникали з історичної арени, а перемо-

жені продовжували свій поступ на власних землях. Це повною мірою стосується і розглянутої у цій книзі доби.

Здебільшого номади розселялися на землях, зайнятих осілим населенням, переймали мову, культуру та віру. Звичайно, фізично вони не щезали, але поступово розчинялися у масі осілого населення. Винятком із цього правила є лише угри, сучасні угорці, яким вдалося зберегти на нових землях власну мову, а також власний етнос.

Етнічне збагачення давньоруського народу шляхом періодичного входження до його складу окремих груп кочівницького населення супроводжувалося також й певними культурними надбаннями. Вони помітні у військовій справі, художньому ремеслі, в одязі та деяких інших проявах матеріальної культури, як і в усній народній творчості. Усе вищесказане не дає підстав для ствердження тези про симбіоз землеробської та кочівницької культур, але водночас свідчить про значну роль тюркського етнокультурного елемента у формуванні слов'янського світу, передусім – на півдні Східної Європи.

Говорячи про середньовічну європейську цивілізацію, її часто називають теократичною, маючи на увазі те, що панівне становище в ній мала всепроникна концепція християнського Бога. Упродовж кількох століть свого існування перша східнослов'янська держава послідовно використовувала дві основні релігійні системи: спочатку язичництво, а відтак християнство за православним обрядом. Перша з них фор-

мувалася на автохтонній (місцевій) основі та у IX–X ст. н. е. досягла свого апогею. Натомість водночас на території східнослов'янського світу поступово, проте упевнено завойовувала позиції й друга – нова віра, що поширювалася на Русь із Візантії – могутньої середньовічної імперії. При тому разом із новою вірою та її світоглядною концепцією поширювалися й інші різноманітні культурні явища – писемність, архітектура, музика. Логічним підсумком процесу поширення християнства на землях Східної Європи наприкінці I – на початку II тисячоліть н. е. стало входження Київської Русі до загальноєвропейського історико-культурного ландшафту, про що йтиметься далі у відповідних розділах.

Поширення християнства в усіх країнах європейського континенту відбувалося протягом довгого часу: західні готи та франки хрестилися у VI ст. н. е., Англія, Саксонія – у VIII ст., Велика Моравія, Болгарія – в IX ст., Чехія, Польща, Угорщина – у X – XI ст., Данія, Норвегія, Швеція – в XI ст., Пруссія – у XIII ст. Таким чином, на теренах Західної, Центральної, Північної та Східної Європи християнство поширювалося протягом восьми століть (у південній зоні цей процес відбувся значно раніше). Київська Русь щодо хронологічних меж процесу сприйняття нових ідей та канонів нічим не відрізнялася від інших аналогічних суспільств.

Кожна з релігій існує в системі «людина-суспільство-природа-культура», віруючий завжди виступає конкретним

представником суспільних відносин певного соціокультурного типу, а також певної історичної спільноти. Водночас маємо враховувати, що у соціально стратифікованому (структурованому) суспільстві культура будь-якого великого людського колективу (етносу) не є однорідною. Вона представлена різними субкультурами, носії котрих посідають неоднакове становище в цьому етносоціальному організмі, можуть по-різному ставитися до зовнішніх імпульсів та чинити неоднаковий за силою вплив на ступінь їхнього сприйняття культурою етносу загалом. Виникнення згаданих культур було пов'язане з явищем соціального розшарування населення, виток цієї диференціації дослідники відносять до періоду розкладу первіснообщинного ладу й зародження майнової та соціальної нерівності. З виокремленням із первісного егалітарного (де всі рівні) суспільства, з одного боку, «багатих», «великих», «сильних», «кращих» людей, а з іншого – бідних общинників, котрі іноді навіть не мали змоги прогодувати себе та власні родини, розпочалося й становлення двох полярних субкультур в одній культурі етносу. Згадані субкультури здобули назви «елітарної» (офіційної, міської, дружинної) та «народної» (фольклорної, сільської) культур. При цьому не лише світосприйняття, а й загалом самоідентифікація різних прошарків давньоруського населення як елемент культури тих часів також не могло бути винятком із цього правила. Тому зазначене явище варто мати на увазі, пам'ятаючи, що різні духовні світи існували в істо-

ричному просторі паралельно, часто-густо навіть переплітаючись. Свідомість суспільства не була монолітною і не перебувала в статичному стані.

Запропонована увазі читача книжка, звичайно, не може охопити весь різноманітний спектр проблем, пов'язаних із цивілізаційним розвитком народів, які населяли територію України у часи Середньовіччя загалом та розвитком східнослов'янської цивілізації часів існування держави Русь зокрема. Такий розгляд у будь-якому разі не може бути вичерпним як через неосяжність самого матеріалу, так і через постійний розвиток історичних досліджень. Утім, автори, які взяли участь у підготовці цього видання, знайомлять читача з найбільш важливим та цікавим доробком у цій галузі, зокрема з результатами власних новітніх досліджень.

«Руська земля»

Руська земля – державна територія *Олександр Моця*

«Київська Русь», або «Давня Русь», чи «Русь-Україна» – це кабінетні терміни. Усі вони з'явилися на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше М. М. Кармазіним, С. М. Соловйовим, В. Й. Ключевським та іншими дослідниками Російської імперії концепції про тривалу генеалогічну безперервність керівного в Москві князівського роду. Наслідком обґрунтування цієї теорії було виникнення термінів «Київська Русь», «Володимирська Русь», «Московська Русь» – за назвами центрів концентрації владних функцій. Але як дізнаємося за писемними джерелами, сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь». У цьому відношенні найбільш цінними є Іпатіївський, Лаврентіївський літописи та Перший новгородський літопис старшого та молодшого ізводів, що найповніше зберегли літописання X – XIII ст., а також Радзивілівський літопис, текстуально близький до Лаврентіївського.

Тут ми не торкатимемося питання щодо відношення до давньоруської спадщини правителів Московського царства.

Говорячи про київський період історії середньовічних східних слов'ян, зазначимо, що центром Русі була територія Середнього Подніпров'я. Це зафіксував іще князь Олег, котрий 882 р., знищивши стару династію правителів Києва, об'єднав північні та південні території, а Київ назвав «матір'ю міст руських».

Межі початкової «Руської землі», котра пізніше увійшла до складу Київської держави, на думку більшості дослідників, вкладалися в регіон між Сулою, Россю, Случчю, Горинню, Прип'яттю, середньою течією Десни, верхів'ями Сейму та Псла (*Рис. 1*). Час її формування, вірогідно, слід відносити до періоду хозарського ярма, котре слабшало протягом IX ст. (Насонов, 1951, с. 29, 42; Рыбаков, 1982, с. 71). Варто відзначити, що окрім цього центрального осередку майбутньої східнослов'янської держави, в останній чверті I тис. н. е. існували й інші: дулібсько-волинянський – в басейні Західного Бугу, вже згадана північна «Зовнішня Русь» – в районі Волхова, полоцький – в районі р. Полота й Західна Двіна, смоленський – на Верхньому Дніпрі, північно-східний – на Верхній Волзі (*Рис. 2*).

Подальші події, що тою чи іншою мірою впливали на формування території давньоруської держави, можна згрупувати в кілька хронологічних блоків:

– часи князювання Аскольда, Діра, Олега (перші десятиліття IX ст. – 912 рр.);

- часи князювання Ігоря, Ольги, Святослава (912–972 рр.);
- часи князювання Володимира та Ярослава (980–1054 рр.);
- до середини XII ст., після чого на Русі розпочинається період феодальної роздробленості.

Інформація про ці основні події міститься на сторінках давньоруських та деяких іноземних писемних джерел.

Ці дані неодноразово докладно вивчали різні дослідники, тож обмежимося переважно констатацією головних фактів.

На півночі східнослов'янської ойкумени в 862 р. Рюрик сідає в Ладозі, а після смерті своїх братів 866 р. стає володарем «Зовнішньої Русі» і ставить Новгород на р. Волхов. Майже через два десятки років (882 р.) Олег вирушає на південь і дорогою садовить своїх мужів у Смоленську та Любечі.

На півдні останні представники династії Києвичів – Аскольд і Дір – організовують 809 й 866 рр. військові походи на Північний Кавказ та Константинополь проти суперників у цих стратегічних регіонах – хозарів та візантійців. Ця політика продовжувалася і за Олега, коли він сів на престол в «матері міст руських» (за його ж висловом): на Кавказ було організовано походи 910 й 912 рр., а на столицю Візантійської імперії – 907 р. Унаслідок походів на древлян і сіверян, а також тиску на радимичів та зверхників інших племінних союзів, Олег починав контролювати конкретні мікрорегіони східнослов'янської території. Певною мірою тому,

що це були епізодичні акції, що часто мали реальний ефект лише в часи збору данини – так званого «полюддя» (Рыбаков, 1982, с. 316–329) (Рис. 3).

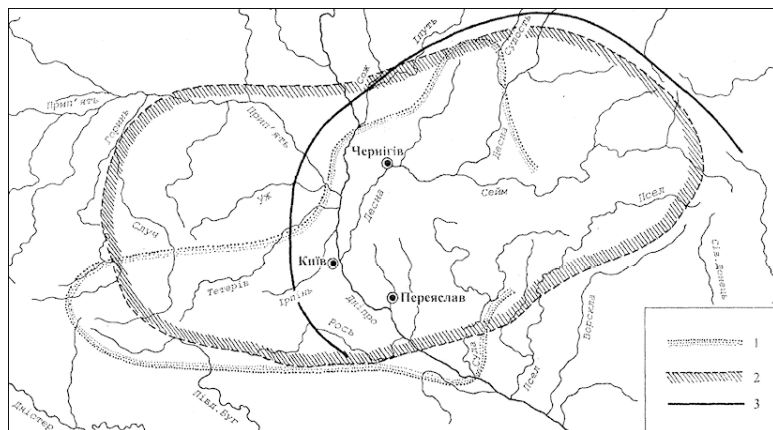


Рис. 1. «Руська земля» у вузькому значенні терміна: 1 – за П. П. Толочком, 2 – за А. М. Насоновим, 3 – за Б. О. Рыбаковым

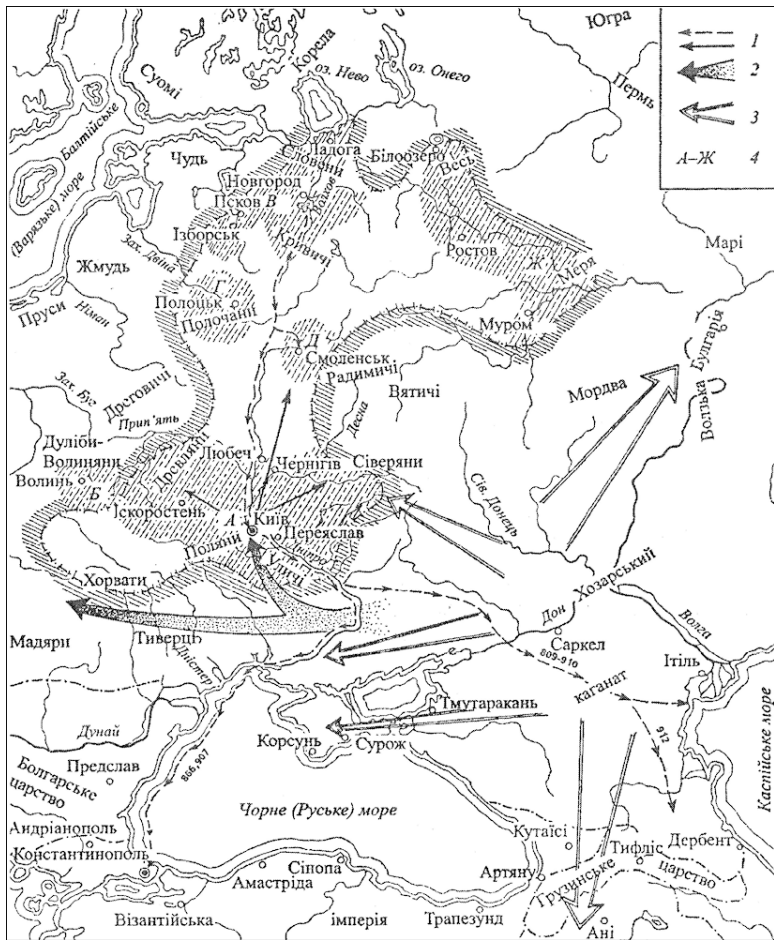


Рис. 2. Київська Русь за часів князування Аскольда, Діра та Олега (860–912 рр.): 1 – маршрути зовнішніх і внутрішніх походів руських князів; 2 – перехід «старих мадяр»

у Карпатську котловину; 3 – напрями хозарської експансії; 4 – осередки ранньослов'янської державності; А – середньодніпровська «Руська земля», Б – дулібсько-волинське утворення, В – північна «Зовнішня Русь», Г – полоцька агломерація, Д – смоленська агломерація, Ж – північно-східна агломерація

Отже, можемо констатувати, що протягом цього історичного періоду говорити про якусь цілісність держави ще передчасно, а сама її територія більше нагадує цифру «8» і складається з двох половин. Північний і південний регіони «сходяться» на Верхньому Дніпрі (*Рис. 2*).

Швидко змінюється ситуація за часів князювання Ігоря, Ольги та Святослава (912–972 рр.). Тоді були укріплені основи тогочасного суспільства, а саме поняття великокнязівського роду вже почало означати лише сім'ю великого князя Київського та його найближчих родичів. Проте тоді й надалі мали вагомим місце військові походи за межі країни, а також на «внутрішні території» – проти сепаратистів. Яскравим прикладом може бути вбивство древлянами Ігоря й сватання до вдови їхнього князя Мала (місцеві зверхники продовжували вважати себе рівними з представниками київської влади). Тож звернемося до основних історичних подій.

У 914 р. Ігор йде походом на тих же древлян, а також на уличів, а вже наступного – 915 р. – укладає договір із кочо-

вими ордами печенігів, які відходять після цього до Дунаю. Згаданий князь 941 р. здійснює невдалий похід на Константинополь, а через рік на Дунаї укладає вигідний для Русі мир із візантійцями. Похід у Закавказзя 944 р. виявився вдалим – було захоплено Дербент, а потім ще і Бердаа. Але життя цього князя скінчилося безславно: під час спроби повторного отримання данини з древлян його було розірвано між двох дерев. Ольга не лише жорстоко помстилася за свого чоловіка за допомогою великокнязівської військової дружини, а й організувала «велике полюддя», що захопило й північні території розселення східних слов'ян. Розпочалося створення доменіального князівського господарства. Окрім того, княгиня 955 р. їде до Візантії, де в столиці цієї держави приймає хрещення.

У часи князювання Святослава політика військової сили з боку Києва виходить на новий рівень. Під час проведення походів за межі країни цей славнозвісний воїн вирішував і деякі внутрішні проблеми. Його військова діяльність була зорієнтована у двох напрямках: волзько-каспійському (переважно проти хозарів) та константинопольському (проти імперії). Спочатку в 964–966 рр. він здійснює похід на в'ятичів і далі на Волгу – на столицю Хозарського каганату місто Ітіль. У 965 р. розбиває військо цього державного утворення. Далі шлях русів пройшов через землі Північного Кавказу та Кубані. Унаслідок такого рейду були підкорені яси й касоги, а київські війська зупинилися на Таманському півостро-

ві, що тоді уже став давньоруською Тмутараканню. Дорогою додому було взято місто Саркел, що стало, як і Корчів у Криму, форпостом Русі в південно-східному напрямку. На другому із вищезазначених стратегічних напрямів (візантійському) спочатку успіх теж був на боці війська київського князя. Внаслідок двох балканських компаній 968–969 рр. руси майже дійшли до Константинополя, а значні території на Балканах перейшли під протекторат східнослов'янської держави. Щоправда, це тривало недовго – довелося відступати. Плани перенести центр Київської Русі на Дунай, а столицею зробити місто Переяславець на цій річці, не були реалізовані. Повертаючись додому, Святослав 972 р. загинув у битві з печенігами на Дніпровських порогах.

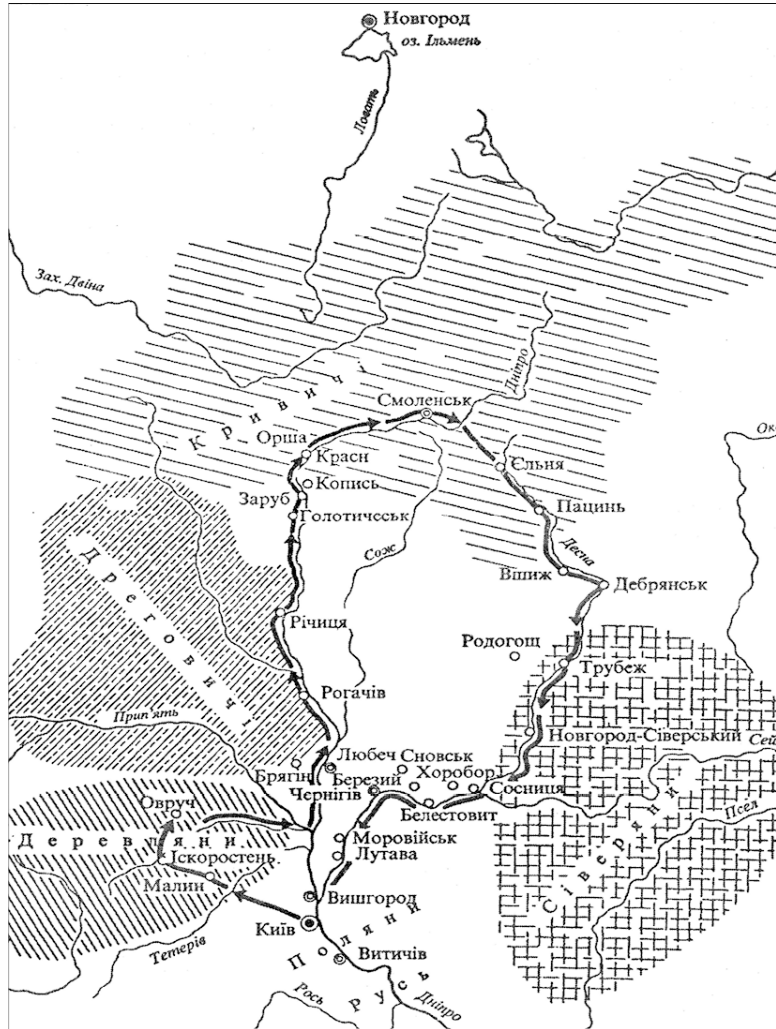


Рис. 3. Маршрут полюддя (за Б. О. Рыбаковым)

З усього вищесказаного випливає, що в третій чверті X ст. Русь у територіальному відношенні зросла найбільше у своїй історії. Проте ціла низка об'єктивних і суб'єктивних причин не дозволила закріпити ці здобутки (*див. вкладку*).

Після деяких династичних чвар, пов'язаних із боротьбою за київський престол, логічне завершення політика східно-слов'янських зверхників попередніх поколінь отримала в часи Володимира, який 980 р. ствердився на київському столі. Наприкінці X ст. у цілому завершився процес формування Київської держави.

Викристалізації кордонів передувала низка подій, які проводила центральна влада. У 982–993 рр. були здійснені походи на ятвягів, в'ятичів, хорватів, радимичів та сіверян. Серед акцій, спрямованих на вирішення завдань політичної консолідації, важливе значення мала адміністративна реформа, внаслідок якої місцеві князі були замінені синами великого князя київського для управління окремими регіонами. Вишеслава було посаджено у Новгороді, Ізяслава – у Полоцьку, Святополка – в Турові, Ярослава – в Ростові. Коли помер найстарший, Вишеслав, то в Новгород було переведено Ярослава, а Бориса в Ростов, Гліб сів у Муромі, Святослав у Древлянській землі, Володимир у Володимирі-Волинському, а Мстислав – у Тмутаракані. Цією акцією здебільшого було покінчено з автономізмом окремих земель і створено

передумови для територіальної цілісності країни. У сфері зовнішньої політики пріоритетним напрямком стає південний. Продовжуються контакти з Візантією, а серед конкретних акцій, звичайно, слід виділити події 988 р., коли Володимир захоплює Херсонес (літописний Корсунь) в Криму, домовляється з імператорами Василієм й Константином про шлюб з їхньою сестрою Анною та потім хрестить Русь. У «ближньому зарубіжжі» на півдні основна загроза виходила від печенігів. Тому тут почала створюватися ешелонувана оборонна система. Також вимагали постійної уваги як західний напрямок – протистояння з Польщею за Червенські гради й «гірську країну Перемишльську», так і східний – з Волзькою Булгарією за цей східноєвропейський регіон.

Чвари між синами Володимира почалися після його смерті 1015 р. Одним із негативних наслідків цього стало те, що до Польщі відійшли вже згадані Червенські гради й, можливо, все Забужжя. Після протистояння та поділу Русі по Дніпру Ярослав і Мстислав здійснили самотійно або разом кілька походів на захід і північний захід: 1030 р. було повернуто Белз, а після перемоги над чуддю засновано Юр'їв. Наступного року відвойовано Червенські гради та розпочато створення Пороської оборонної лінії проти кочівників причорноморських степів на Дніпровському Правобережжі. Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав стає «**єдиновластечь Рускои земли**»¹. Тоді ж під Києвом були остаточно

¹ Тут та далі жирним шрифтом виділено цитати та вислови з тексту літописів

розгромлені печеніги.

За часів правління Володимира і Ярослава кордони країни почали стабілізуватися і переважно збігатися з етнічними межами розселення східних слов'ян. Окрім них, під владою Києва опинилися чудь, меря, весь, а пізніше й частина кочівників – Чорні Клобуки в Пороссі та деякі їхні угруповання на Дніпровському Лівобережжі. Західна орієнтація в політиці зробила Київську Русь повністю європейською країною. Її кордони проходили у верхів'ях Оки й Волги на сході; Сули, Сіверського Дінця, Росі, Дністра й Прута – на південному сході та півдні; Західного Бугу, Двіни й Німану, а також охоплювали Карпати – на заході; простягалися через Чудське озеро, Фінську затоку, Ладозьке та Онезьке озера – на півночі. У сфері політичного впливу Русі залишилися також окремі райони в Криму та Приазов'ї (*див. вкладку*).

Повна стабілізація кордонів відбулася вже після смерті Ярослава. Великим князем київським і верховним сюзереном став Ізяслав. Поділ на уділи між нащадками Ярослава відбувся на основі «колективного сюзеренітету» – вся держава належала роду Рюриковичів (Толочко, 1992, 35). Але конкретний князівський уділ не передавався до загального володіння. Тому часто новий володар здобував його шляхом військового протистояння з родичами. Для цього, окрім власних військових формувань, часто використовувалися й кочові контингенти, зокрема половці, які з 60-х років

XI ст. стають основним суперником слов'ян на півдні країни. Спочатку їхня перевага мала відображення і в самостійних успішних походах на Русь. Проте запропонована Володимиром Мономахом ідея активних атакувальних походів углиб степу – на ворожі кочів'я – призвела до того, що об'єднані війська русів у 1103–1111 рр. провели низку вдалих операцій. Такі акції практикувалися в цьому стратегічному напрямі та надалі.

На західних кордонах іноді теж виникали конфлікти із сусідами, а всередині давньоруської території інколи ще проявлялися сепаратистські тенденції, котрі придушувалися центром. Не вирішили до кінця болючу проблему територіального устрою й князівські з'їзди, на яких розглядалися важливі загальнодержавні справи. Після смерті 1132 р. сина Мономаха Мстислава Великого об'єднавчі тенденції на Русі ще певний час домінували, але у зв'язку з розвитком окремих земель-князівств почалося їх поступове відходження від Києва (*див. вкладку*).

Та процеси стабілізації зовнішніх кордонів на етапі ранньофеодальної монархії були настільки глибокими, що вони збереглися і в часи існування удільних князівств XII–XIII ст. (*Рис. 4*). Про це йтиметься і далі, а зараз перейдемо до конкретного територіального розгляду поняття «Руської землі» у його широкому значенні, використовуючи інформацію літописів.

У недатованих частинах літописних списків бачимо пер-

ші згадки про Русь, розселення на цих землях представників різних літописних племен, деякі географічні та історичні деталі. В цьому відношенні всі південноруські літописи за своїм змістом загалом перегукуються: куди з Русі течуть Дніпро і Волга, на яких річках і територіях осіли окремі племена. А в Першому новгородському літописі молодшого ізводу в недатованій частині акцент робиться на мудрість та щедрість перших князів, а також на те, що спочатку була Новгородська волость, а потім уже Київська.

Можна виділити події між 852 і 898 рр., коли **«нача ся прозывати Руская земля»**; варяги **«срубиша город Ладогу»**, де сів сам Рюрик, його брат Синеус – в Білоозері, а ще один із братів, Трувор, – в Ізборську **«и о тіихъ Варяг, прозвася Руская земля»**. В Радзивіллівському літописі до Руської землі додається ще й Новгород. Південним літописним зводам не суперечить із цього приводу й коротка інформація в Новгородському першому літописі. Але на цьому свідчення про початкову Русь на півночі й закінчуються.

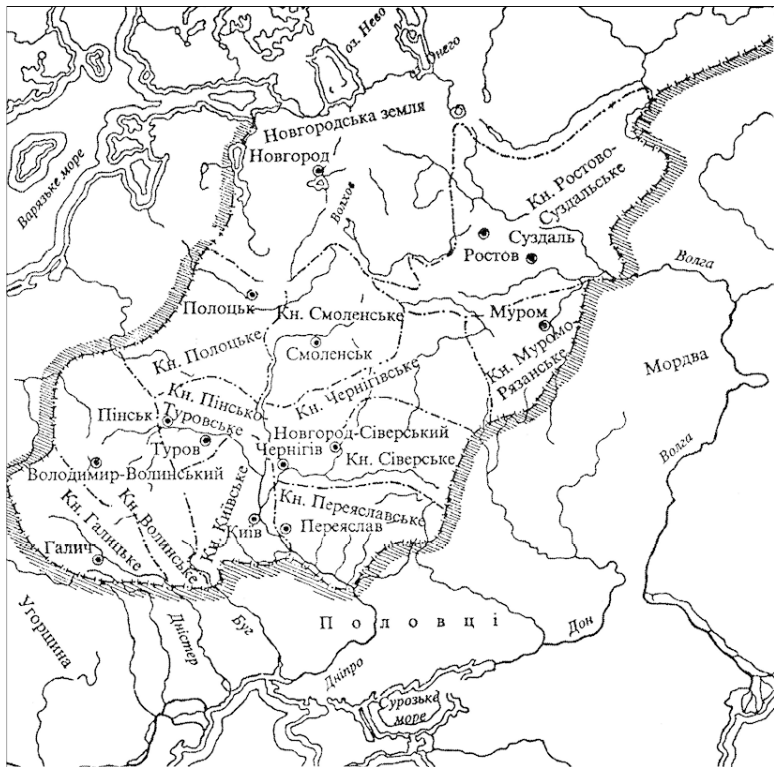


Рис. 4. Удільні князівства XII–XIII ст.

882 р., коли Олег сів княжити в Києві, «**бъша оу него Словъни. и Варязи. и прочий прозвашася Русью**». Тож дивне обернення північних прибульців на русів відбувається лише після того, як вони з'являються у Києві. До цього літопис іменує їх варягами, чуддю, словенами та ін. Середньо-

вічний автор іще й підкреслює: **«Поляне. яже нынъ зове-
мая Русь»**. Тенденція перенесення назви «Русь» в півден-
ні райони розселення східних слов'ян чітко фіксується в по-
дальшій інформації про діяння Олега: після успішного по-
ходу на Константинополь-Царгород 907 р. руський князь ви-
магає данини **«на Рускіє городы»** – Київ, Чернігів, Пере-
яславль, Полоцьк, Ростов, Любеч **«и на прочая городы. и
по тьмъ бо городомъ. съдяху князья. подь Ольгом су-
ще»**. Ні про Ладогу, ні про Білоозеро, ні про Ізборськ, і на-
віть про Новгород тут не йдеться (можливо, вони були се-
ред інших градів). Русь як державна територія розглядається
в договорі з греками 912 р., коли поточнюються конкретні
деталі взаємовідносин між двома країнами: взаємодопомога
під час морських катастроф біля Грецької та Руської земель;
переміщення **«в Русь»** або **«в Грекы»** представників окре-
мих категорій населення чи дії влади у зв'язку зі смертю ко-
гось із них на чужині тощо. Усе це вилилося в те, що сто-
рони **«сотвориша миръ. и уряд положиша межю Грец-
кою землею и Рускою»**.

Про Русь як державну територію йшлося і в часи Ігоря та
Ольги, хоча в територіальному відношенні існують і певні
нюанси. Так, у Іпатіївському літопису під 945 р. є повідом-
лення, що якраз тоді печеніги вперше прийшли на Руську
землю і, уклавши мир із князем Ігорем, відійшли до Дунаю.
Це зафіксовано і в Лаврентіївському та Радзивіллівському
літописах, але там під 968 р. знову повторюється повідом-

лення про перший прихід цих кочівницьких орд на Русь при описі облоги Києва, де перебувала Ольга з онуками.

Тут варто відзначити, що інформація про напади кочовиків на Русь усе ж таки переважно стосується південних районів – у Полісся вони не заходили (відмічені лише окремі такі випадки). Основна зона їхнього перебування – степи.

Термінологія «Руська земля», «страна Руская», «Русь», начебто в широкому значенні, присутня в договорі Ігоря від імені східнослов'янської держави з Візантією 945 р. Але там само міститься уточнення, що купців утримувати в Константинополі варто у такому порядку – з Києва, Чернігова, Переяславля, а потім уже з інших міст. Серед статей цього договору, де руські і грецькі землі не конкретизовані у своїх межах, варто виділити ту, в якій мовиться про рибальство русів у гирлі Дніпра. «Корсуняни» – жителі Херсонеса, не повинні цьому заважати. Але водночас: **«не имьють власти Русь, зимовати въ вустьи Днепра Белобережи. ни оу свтого Ёльфериа. но егда придетъ осень, да йдутъ в дома своя в Русь»**. З цього можна зробити висновок, що в уявленнях візантійців (а жителі літописного Корсуня були тоді підданими імперії), а також русів, якраз десь у районі згаданого острова Ельферія – сучасної Березані на Дніпро-Бугському лимані – проходила межа територіальних інтересів обох держав в середині X ст. Розглянутий договір із руського боку був укладений **«от Игоря и от всьхъ боляръ. И от всьхъ людии. от страны Руськия»**.

Про Русь загалом йшлося і під час перебування Ольги в Константинополі 955 р., коли вона, прощаючись з імператором, обіцяла, що коли повернеться «в Русь», то відішле йому численні дари. Так як і тоді, коли мова у княгині йшла про охрещення її сина Святослава: **«аще Богъ всхоцеть помиловати роду моего, и земли Рускые».**

За часів Святослава кийівська держава досягла найбільших розмірів у територіальному відношенні. Літописи зберегли свідчення про територіальне розуміння Святославом її меж. Мрію перенести столицю з Києва в Переяславець на Дунаї він пояснював так: **«яко то есть среда земли моей, яко ту вся благая сходятся, от Грекъ паволокы. золото, вино, и овощи разноличьнии. и и Щеховъ. и из Оугоръ серебро и комони. изъ Руси же скоро, и воскъ. и медь. и челядь».** Тобто Русь вбачалася лише як частина запланованої ним імперії, хоча в інших, більш конкретних ситуаціях, славетний князь-воїн виступав якраз від імені Руської землі, опирався на її структури. Перед битвою із супротивником в балканському поході він закликав: **«да не посрашимъ земль Рускїѣ. но ляжемъ костьми [ту] мертвы, ибо срама не имамъ. аще ли побѣг немъ срамъ имам».**

Після перелому в русько-візантійському протистоянні Святослав заявляє своєму оточенню: **«пойду в Русь, и приведу более дружины».** Пізніше, оцінюючи несприятливу стратегічну ситуацію під час наради про заключення договору з імператором, князь пояснює власне бажання йти на мир-

ні переговори тим, що Руська земля далеко, печеніги войовниче настроєні проти русів і нема звідки ждати підмоги. Тому варто укласти мир із візантійцями та взяти від них данину. Але якщо ті не виконають своїх обіцянок **«то изнова изъ Руси съвокупивше воя множайша. и придемъ къ Царюград»**. Ці відомості надають майже всі літописні зводи.

Після трагічної смерті Святослава на дніпровських порогах й династичних чвар між його синами 977 р. **«Ярополк посади посадникъ свои в Новігородѣ. и бѣ володеа єдинь в Руси»**.

Про Руську землю як державну територію кілька разів згадується під час висвітлення діянь Володимира у час його великого княжіння впродовж 980–1015 рр. Передусім це було пов'язано із двома – язичницькою та християнською – релігійними реформами 980 та 988 рр. Якщо в першому випадку чернець-літописець із сумом сповіщає: **«и оскверниит требами земля Руская. и холмъ тѣ»** (мається на увазі встановлення на київській Горі пантеону богів на чолі з Перуном), то в другому це він робить із пафосом: **«и сбыся пророчтво на Рускои земле», «Господь Ісусь Христось иже възлюбил новыи люди Рускую землю, и просветил ю крещениемъ»**.

Навіть вмовляння візантійських братів-імператорів, щоб їхня сестра принцеса Анна вийшла заміж за грізного київського князя, має своє державне пояснення: **«егда како обра-**

тити Богъ Рускую землю в покаяние, а Гръчкую землю избавиши о лютыя рати». Інформацію південноруських літописів доповнює Новгородський Перший літопис: **«Крестися Владимиръ и вся земля Руская; и поставиша в Киеве митрополита, а Новуграду архиепископа, а по инымъ градомъ епископы и попы и диаконы; и бысть радость всюду».** А по смерті цієї непересічної особистості літописець відмічав: **«колико добра створіль Русъти земли крстивъ».**

У широкому розумінні назва **«Русь»** використовується і під час характеристики двох синів Володимира – мучеників Бориса і Гліба: **«подающа ицьлениа дары Рускои земльъ», «и еста заступника Рускои земли, и свѣтъльника».** А їхній брат-вбивця Святополк мріяв: **«яко избью всю братью свою и прийму власть Рускую єдин».**

Аналогічно використовують цю назву і в часи правління Ярослава Мудрого. Після смерті свого брата Мстислава 1036 р., як відзначає Лаврентіївський літопис: **«перееа власть его Ярослав, и быс самовластець Русъти земли».**

Коли 1043 р. під час невдалого походу на Константинополь ескадра під проводом Володимира – сина великого князя київського – штормом була розкидана по морю, то частину кораблів викинуло на берег. Уцілілі після катастрофи воїни на чолі з Вишатою, які бажали повернутися додому, були захоплені візантійцями в полон. Сам князь **«възрати-**

ся в Русь. съсѣдавшися в корабль своѣ». А осліплений в полоні Вишата через три роки був відпущений **«въ Русь к Ярославу».**

За часів цього славного князя назву «Русь» у широкому значенні використовували, як і за Володимира, а також під час характеристики церковних подій. Дві з таких подій стосуються 1051 р. Тоді: **«Постави Ярославъ. Лариона митрополитомъ. Руси».** І тоді ж Антоній на Афоні отримав чернечий чин, а ігумен монастиря наставляв його: **«Иди в Рус(ь) опят(ь) и буди бл(а)гословение от С(вя)тыя Горы, якоже о тебе многи черноризьци имут быти»,** и бл(а)гословивъ ег(о) и отпусти, река ему: **«Иди с миромъ».** Пізніше **«Антонии же прославлень быс(ть) в Руской земли».** Усі ці повідомлення стосуються південноруських літописів. А в Новгородському першому літописі «Руська земля» згадується лише 1016 р., коли була проголошена **«Руська Правда».**

Русь загалом присутня і в характеристиці печерської братії під 1074 р. у Лаврентіївському літописі, у якому мовиться про те, що після смерті Феодосія Печерського ігуменство перейшло до Стефана, а вмерлий був **«такы чернець яко свѣтила в Руси сѣяють».** Тоді у святій обителі перебував **«брат именемъ Єремия. иже помняше крещенье Русьскыя».**

Про великого князя київського як главу усієї держави повідомляє літописець, описуючи освячення печерсь-

кого собору Святої Богородиці: «...**благоверномъ князи Всеволодъ. державному Руския земля**». Під 1090 р. у Іпатіївському літописі повідомляється про те, що Єфрем – переяславський єпископ – збудував у місті багато кам'яних споруд, серед яких було і «**строенно банное камяно. сего же не было в Руси**». Радзивіллівський літопис, повідомляючи про освячення вищезгаданого печерського храму, додає ще до характеристики Феодосія Печерського, що він молився за люд християнський і за землю Руську. Цього ж року помер митрополит Іоанн «**сякого не было преже в Руси, и по немъ не будетъ**». Про смерть згаданого видатного митрополита, але під 1089 р., повідомляє й Лаврентіївський літопис. У цьому ж зводі під 1093 р. йдеться, що 24 липня – «**праздникъ Бориса и Гльба. еже есть праздникъ новый Русьскыя земля**».

Ще один цікавий факт, який знайшов відображення в усіх згаданих літописних списках: нашествия на давньоруські землі «прузів» – сарани. На півдні така екологічна біда зафіксована під 1094 р., а в Новгородському першому літописі – під 1095 р. І хоч цей природний негаразд начебто був трагедією для всієї країни, звичайно, він стосується південних територій за біологічними особливостями розселення цих комах. Хоча опосередковано впливав і на життя в північних районах – зменшення запасів хліба. Тому, як і напади кочівників на землі Русі загалом, нашествия сарани на всю східнослов'янську територію варто трактувати лише умовно, пам'ята-

ючи про регіональну специфіку.

Про Русь у широкому значенні мовиться в «Поученії» Володимира Мономаха, що увійшла як частина до Лаврентіївського літопису і була зафіксована під 1096 р. Звертаючись до читача видатний діяч Київської Русі закликав: **«Русьскы земли не погубити», «понеже не хочу я лиха, но добра хочу брати и Русьскыи земли».** У цьому ж літописі, як і в Іпатіївському, під 1104 р. повідомляється: **«приде митрополить Никифоръ в Русь».** А 1115 р. Новгородський перший літопис, як старшого, так і молодшого ізводів, сповіщає: **«Съвъкупишася братья Вышегороді: Володимиръ, Ольгъ, Давидъ и вся Руськая земля».**

За часів князювання Мстислава Великого було заслано до Константинополя двох князів, які не відгукнулися на його заклик боронити Руську землю, коли **«налегли Половци на Роусь».** У цьому випадку він вів себе, як його батько Володимир Мономах, який **«много пота оутерь за землю Роускоюю».** Так прокоментував Іпатіївський літопис цю каральну акцію під 1140 р.

З широким розумінням розглянутого терміна пов'язана і згадка Іпатіївського літопису під 1147 р. про поставлення Ізяславом митрополитом ченця із Зарубського монастиря Кліма Смолятича **«бъ бо черноризечь скимникъ и бы книжникъ. и философъ. так якоже в Роуской земли не бяшетъ».** А в наступному 1148 р. в тому самому літописі, у зв'язку з черговими міжкнязівськими чварами, зву-

чали заклики: **«доколі хочемь Роускую землю гоубити», «Роускыя дѣля земль. и хрстыян деля и всеє Роуской земли оумираса».**

Доволі цікавий історичний епізод трапився 1148 р., про що повідомляє Іпатіївський літопис. Тоді в Смоленську відбулася зустріч між Ізяславом, який правив у Києві, та його братом Ростиславом перед походом на Юрія Долгорукого, який сидів на князівському столі в Суздалі. У присутності смолян брати обмінялися подарунками: **«Ізяслав да дары Ростиславоу что о Роускыи земль и о всех церьских земль. а Ростиславъ да дары Изяславоу что от верхьнихъ земіль. и от Варягъ».** Існує думка, що «верхньою землею» називалася Новгородська земля; «цесарські землі» – то були території, що належали цесареві (так тоді нерідко називали великого князя Київського); «варязькі» – очевидно це землі, де колись осіли варяги (Літопис руський, 1989, с. 71, 219). У цьому випадку можна константувати, що у верхів'ях Дніпра і містилася контактна зона між Північною і Південною Руссю. Але слід нагадати, що жителі східнослов'янської півночі стабільно називали свій регіон «Новгородская область».

Якщо просуватися далі за роками, то серед загальноруських подій слід виділити повідомлення Іпатіївський літопис під 1156 р. про смерть відомого новгородського архієпископа: **«то бо Нифонтъ. епскопъ был поборникъ всей Руской земли».** Він, зокрема, відзначився тим, що відмовлявся

служити з Климом Смолятичем у зв'язку із відсутністю благословення останнього з Константинопольської патріархії. А під 1164 р. у тому самому літописі повідомляється про прибуття **«в Русь»** митрополита Івана. Аналогічне повідомлення міститься в Новгородському першому літописі старшого ізводу під 1167 р., коли **«в Русь»** приходить митрополит Констянтин. З церквою пов'язана і згадка в Лаврентіївському та Радзивіллівському літописах під 1169 р. про те як ще Володимир Святославич **«даль бѣ десятину цркви той по всей Руской земли»**.

Про Русь загалом говориться в проханні до Святослава Ізяславича 1159 р., щоб він не ходив тоді в один зі своїх походів заради добра і тиші в землі Руській. Аналогічно звертався до вбитого 1175 р. Андрія Боголюбського киянин Кузьмище: **«Ты же страсготерпче. молися ко всемогущему Богу, о племени своемъ и о сродницъхъ и о землі Руской. дати мирови мирь»**. Але, як відомо, за життя цей князь ніяк не думав про мир і спокій в Руській землі. Коли 1079 р. у Новгороді Великому помер князь Мстислав, то за ним сумувала вся Новгородська земля, бо він завжди виходив переможцем у боях і був готовий померти за християн та Руську землю: **«не бѣ ба тоѣ земль в оуси которая же его не хотяшеть ни любяшеть»**, а тому **«плакашеса по немь земля Роуская»**. Зрозуміло, що і в цьому разі бажане видається за дійсне. Але наявність такого літописного повідомлення залишається фактом, який ми й фіксуємо.

Церква виступає миротворцем у межах усієї країни під час територіального конфлікту між Рюриком, його зятем Романом та Всеволодом Велике Гніздо в 1195 р. Річ була в тому, що тесть передав своєму новому близькому родичу ряд міст, на які заявив свої права могутній поволзький правитель. Пікантність ситуації полягала й у тому, що договір між тестем і зятем був оформлений цілуванням хреста першим із них. А тому Рюрик вирішив «проконсольтуватися» у митрополита, який його заспокоїв: **«...княже мы есмы при- ставлены в Руской земль от кровопролитыа. ажь ся прольяти крови крестияньскои в Руской земле, ажь еси даль волость молоджьшему в облазнъ пред старшимъ. и крестъ еси к немуо целоваль. а нынъ азъ снмаю с теме крстное цълование. и взимаю на ся».**

Після цього тесть спробував пояснити Романові ситуацію, що всі князі визнали Всеволода за старшого у **«Володимерь племени»**, а тому з його точкою зору треба рахуватися. Та це призвело лише до конфлікту між родичами, що, своєю чергою, вилилося у звернення ошуканого зятя до Ольговичів та конкретно до Ярослава Всеволодовича, який тоді сидів у Чернігові, із пропозицією зайняти Київ. Рюрик, дізнавшись про це, звернувся до призвідника конфлікту за підтримкою: **«...а ты брате в Володимери племени старъи еси насъ. а доумаи гадати, о Роуской земли и о своей чести и о нашей».**

Під тим само 1195 р. Іпатіївський літопис повідомляє про

два природні негаразди – нове нашестя сарани на Русь та пророцтво священників, що після землетрусу (який тоді відбувся) трапиться **«мятежь мнозь в Роуской земль»**. Діло за цим не забарилося. Уже наступного 1196 р. Рюрік довідався, що Всеволод затіяв нову міжкнязівську комбінацію, а тому нагадує йому: **«Кто мнъ ворогъ. то и тобъ ворогъ и в Роуской земль части просиль еси оу мене, язъ же тобъ есмь даль волость льпшую. не от обилья но стоима оу братьи свояя и оу зятя своего»**. Після чого відібрав у поволзького правителя міста в Руській землі та роздав їх своїм родичам.

Ще одна трагічна подія, що мала розголос у всій країні, трапилася 1203 р. і була зафіксована в Лаврентіївському та Радзивіллівському літописах: **«Взять быіс Кыевъ. Рюрикомъ и Олговичи. и всею Половецкою землею, и створи ся зло в Русстѣи земли, яко же зла не было, от крщенья над Кыевомъ»**. Тоді були розграбовані й спалені не лише окремі райони (Гора, Поділ), але і Софійський собор, Десятинна церква, багато монастирів. Але після цього, як повідомляє під тим же роком Радзивіллівський літопис, Всеволод **«...не помяну зла Рюрикови, что есть сотворило у Русте земли, но дай ему опят(ь) Киевъ»**. Аналогічна акція була організована ще в 1169 р. Андрієм Боголюбським. Як повідомляв тоді Іпатіївський літопис: **«и грабиша за Два дни весь градъ. Подолье и Гору, и монастыри. и Софью и Десятинную Богородицю и не**

бысть помилования никому же...и взяша имінья множество, и церкви обнажиша иконами и книгами, и ризами и колоколы изнесоша всь». У тогочасному грабунку і розоренні теж передусім брали участь південноруські князі (загалом їх було дванадцять і йшли вони на Київ із 7 кінців Русі, а це була боротьба за владу, за старійшинство в династії Рюриковичів). Вірогідно, новий нищівний розгром «матері міст руських» був вигідний самому Всеволоду, тож він так поблажливо і поставився до Рюрика.

У Радзивіллівському літописі під 1205 р. повідомляється про вдалий похід князів на половців, що дало привід для радощів **«всьм хр(и)стьяном Руской земли»**. Вище ми вже приводили повідомлення в якому згадувалося про першість Новгородської волості перед Київською. Так-от, під 1206 р. Лаврентіївський літопис вдруге говорить про це. Той же Всеволод Велике Гніздо, посилаючи свого сина Костянтина на князювання до Новгорода, повчає його: **«на тебе Бъ положили переже старъишиньство во всей братьи твоей, а Новъгородъ Великьи старъишиньство имать княженью. во всей Руськой земли, по имени твоём тако и хвала твоя, не токмо Бъ положили на тебъ старъишиньство и братьи твоей но въ всей Руской земли»**. Не важко не побачити аналогію в концептуальному протистоянні Півночі і Півдня східнослов'янського світу в датованій тут ідеї початку XIII ст. Можливо, саме тоді вона і з'явилася, а автором її міг бути якраз Всеволод Велике Гніздо.

Подальші історичні події, зокрема, викладені в Галицько-Волинському літописі, що увійшов складовою до Іпатіївського літопису, і мають певні хронологічні невідповідності. Адже ця частина Іпатіївського літопису розпочинається не із 1201 р., а з середини 1205 р. – з початку княжіння галицького правителя Романа, який був «державцем» всієї Руської землі (Літопис руський, 1989, с. 368). По смерті його іменують як **«приснопамятнаго самодержица всея Роуси»**, а його кончина спровокувала **«великоу мятежю восставшю. в земль Роуской»**.

Одним із небагатьох випадків, коли новгородці висловлюються в контексті єдності всієї Русі, стали події 1214 р., під час яких із цього північного міста до Києва вирушив Мстислав, але у Смоленську трапився конфлікт, під час якого було вбито місцевого жителя. На віче новгородський посадник Твердислав виголосив промову, у якій, зокрема, виголосив: **«яко, братие, страдали дъди наши и отчи Руськую землю, тако, братье и мы поидимъ по своемъ князи»**.

Майже єдиний конкретний приклад використання назви «Руська земля» в його широкому значенні бачимо в продовженні Суздальського літопису за Академічним списком (Тихомиров, 1979, с. 24; Котляр, 1976, с. 105). Мовиться про Липицьку битву 1216 р. між володимиро-суздальськими військами з одного боку, та новгородськими й смоленськими з іншого. Тоді один із суздальських бояр звернувся до своїх князів зі словами: **«не было того ни при прадъдъх.**

ни при дѣдѣх. ни при отцѣ вашемъ, оже бы кто вшелъ ратью в силную землю в Суздальскую, оже вышелъ цѣль. хотя бы и вся Русская земля, и Галичская. и Киевская. и Смоленская. и Черниговская. и Новгородская, и Рязанская». Але не все в прочитанні цього повідомлення до кінця є доведеним: Наведена цитата про Руську землю написана укладачем зводу XV ст., який мав своє уявлення про давню Руську землю. Вона не може бути використана для характеристики того, що розуміли під Руською землею сучасники Липицької битви (Кучкин, 1995, с. 79). Тож на її основі не слід робити глобальні висновки. Можливо, також, що це була просто пізня вставка в більш ранній текст, коли уявлення про Русь суттєво змінилися.

Потрясіння для всієї Русі викликав розгром русько-половецьких військ монголо-татарами на р. Калка в 1223 р., про що сповістили всі розглянуті літописи. Зокрема в Лаврентіївському літописі повідомляється: **«быс плачь и туга в Руси, и по всей земли, слышавшимъ сию бѣду... Се же слышавъ Василко. приключыпеса в Руси...взратися от Чернигова...и вниде в свои Ростовъ»**. Ідеться про контингент із Поволжя на чолі з князем Васильком, який так і не дійшов до дніпровського регіону на час виступу коаліції руських князів проти нового грізного ворога та подальшого їх нищівного розгрому.

Відреагували літописи й на глобальну катастрофу, пов'язану з нашестям на Русь орд хана Батия в 40-х роках XIII ст.

Як приклад можна навести повідомлення Новгородського першого літопису: «**Да кто, братье и отци и дѣти, видѣвши божие поущение се на всей Руской земли, грѣх же ради наших попусти богъ поганыя на ны**».

Загалом, підбиваючи підсумки розгляду питання про Руську землю як державну територію, можна відзначити таке. Назва «Русь» в широкому значенні здебільшого використовувалася для характеристики визначних подій за участю тих князів, хто міг утримувати землі під своїм безпосереднім контролем (передусім – в часи ранньофеодальної монархії); для інформування про церковні справи; про природні негаразди; про протистояння з кочівниками причорноморських степів, коли ці акції мали об'єднавчі дії. Цікаво, що печеніги й половці (як і сарани) в літописних повідомленнях є аналогічною за своїм значенням загрозою лише для південноруських земель, хоча в самих текстах йдеться про них як про загальноруське лихо. В інших випадках різноманітні події та явища сприймаються більш локально й належать лише до південноруського регіону.

Література

Котляр М. Ф. 1976. З історії Київської Русі. «Руська земля» в літописах XI–XIII ст. Український історичний журнал, 1976, 11. С. 96–107.

Кучкин В. А. 1995. «Русская земля» по летописным дан-

ным первой трети XIII в. Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы. Москва. С. 74–100.

Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Махновець. 1989. Київ.

Насонов А. Н. 1951. Русская земля и образование территории древнерусского государства. Москва.

Рыбаков Б. А. 1982. Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. Москва.

Тихомиров М. Н. 1979. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля».

Тихомиров М. Н. Русское летописание. Москва.

Толочко А. П. 1992. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев.

Кордони

Олександр Моця, Олена Черненко

Для розв'язання територіальної проблеми Русі існують дві групи джерел: свідчення давньоруських літописів та археологічні матеріали (кількість останніх суттєво збільшується майже щороку).

Розгляд меж Русі як історично-географічної території варто розпочати зі встановлення її південних рубежів, оскільки Володимир Святославович, посадивши своїх синів у різних опорних пунктах Київської держави, зазначав: **«се не добро єсть мало городовъ около Кыева. и нача ставити города по Деснь. и по Оустрьи. и по Трубежеви и по Суль. и по Стугне»**.

Найпівденнішою оборонною лінією на лівому березі Дніпра була Посульська, з якої й розпочнемо розгляд таких кордонів. Сула слугувала природною межею, котра відділяла в X – XIII ст. давньоруські поселення від степовиків на південному сході. Відповідно до уявлень тогочасного землеробського люду, ця річка сприймалася як край їхньої землі, за нею, згідно з висловом автора «Слова о полку Ігоревім», починалися «земли незнаеми».

Першим, хто звернув увагу на систему оборони південно-руських рубежів з археологічної точки зору, був В. Й. Довженок (Довженок, 1968, с. 37–45). Але системні, багаторічні

й широкі за обсягом роботи провів Ю. Ю. Моргунов, який і виклав їхні результати в численних публікаціях (Моргунов, 1996; 2003). Ці розробки й лягли в основу «посульського» сюжету цієї частини розділу.

У Посульському мікрорегіоні давньоруської території вже виявлено більше як 60 археологічних пам'яток X – XI – початку XIII ст. н. е. Згадана річка доволі часто зустрічається на сторінках літописних джерел як стабільного степового кордону Південної Русі, адже тут було сконцентровано більшість літописних градів Переяславської землі. На 300-кілометровому відрізку кордону дослідник виділив три основні оборонні вузли, що мали самостійне тактичне навантаження та були вдало прилаштованими до природних географічних умов.

Рівнинна північна ланка, що охоплювала верхів'я Сули, а також її праві притоки рр. Терн і Ромен, була перехрестям суходільних та водних шляхів. Меридіальні траси визначалися необхідністю контактів Засейменської лісової зони з Посульським лісостепом. У широтному напрямку між залісеними верхів'ями Сули й болотами Посем'я пролягав добре відомий шлях із північних князівств (через Курськ) і степів (через Середній Псел) на Київ та Переяславль. У «Слові о полку Ігоревім» ця дорога має назву «**Полю ворота**». Водні шляхи за допомогою волоків та біфуркацій (тобто поділу течії річки на два відгалуження, що впадають у різні басейни) з'єднували Сулу із системами рр. Остер, Сейм та Псел.

Укріплення по р. Ромен належали до східних меж чернігівського Задесення, а фортеці по р. Терн входили до Вирської волості, що оточувала вузький степовий перехід «Полю ворот» двома паралельними рядами фортечних споруд. Вирська волость сформувалася у складі Переяславської землі, але її ключове положення з кінця XI ст. призвело до зіткнення інтересів володарів сусідніх князівств, а тому всередині наступного XII ст. вона відійшла до Чернігівщини.

Середньосульська ланка оборонної лінії на півночі обмежувалася літописним містом Ромен, на півдні впиралася в заболочену течію р. Оржиця (літописна Сожиця), а на заході доходила до середньої течії р. Удай. У XII ст. ця прикордонна ділянка мала назву Посулля, однак навряд, щоб цей значний за розмірами район був звичайною волостю (мабуть, він формувався із мілкіших складових). Давньоруське Посулля – найбільш залісена й прорізана ярами та болотами місцевість у цій оборонній лінії. І навіть значна кількість літописних пунктів дає змогу вбачати в ній найбільш захищений та прилаштований для життя відрізок кордону. З-поміж найбільших поселень цього району можна назвати літописні міста Ромен, Синець, Лубен, Пирятин і Прилук.

Нижньосульська ланка розташована між місцем впадіння р. Оржиця та течією Дніпра. На цьому відносно невеликому відрізку правого берега Сули була створена максимальна щільність забудови кордону фортечними спорудами: окрім фортеці-гавані м. Воїнь, тут розміщувалися добре ві-

домі з літописів Римов, Горошин, Желні, а також ціла низка безіменних фортець. На цій ділянці від твердих бродів через широку заболочену пойму Сули до самого Переяслава тягнулася плоска незалісена рівнина, а в давнину проходили найбільш жваві й ранні кочівницькі шляхи на Русь.

Три вузлові складові посульської лінії через різні природничо-географічні, історичні та оборонно-тактичні умови, розвивалися в різні історичні відрізки часу з неоднаковою інтенсивністю, та іноді й в неоднаковому напрямку (*Рис. 1*).

Писемні джерела на пряму пов'язують створення зовнішніх оборонних ліній з виникненням загрози з боку кочових орд. А сам початок створення цієї лінії пов'язують із діяльністю Володимира Святославича, починаючи зі згаданого в літописах під 988 р. будівництва ґрадів. Програмою великого князя київського планувалося на Дніпровському Лівобережжі перенести лінію південно-східних укріплень від р. Трубіж на 120 км у бік степової зони – адже згадана річка проходила всього у двох днях руху від столиці.

У світлі таких задумів, у районі устя Сули було зведено фортецю-гавань Воїнь, гарнізон котрої контролював найдавніший суходільний шлях кочівників на Київ. Саме там могли знаходити захист екіпажі торговельних суден, що рухалися по Дніпру. Воїнь – єдине укріплене поселення в цьому районі, що з'явилося на межі X – XI ст. Але окрім нього тут почали зводитися Змійові вали (таку народну назву

мали оборонні споруди у вигляді довгих деревинно-земляних конструкцій – валів), а життя закипіло ще й на великих відкритих поселеннях. Останні розміщувалися напроти стабільних бродів через Сулу та в місцях вигідних підходів від річки на високі правобережні кручі.

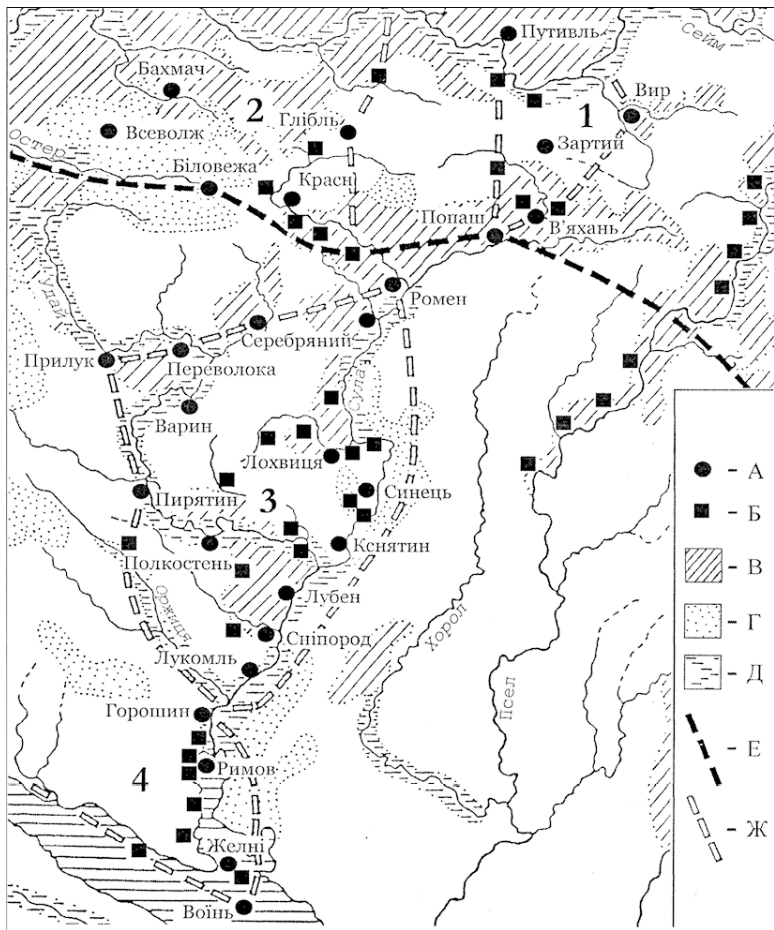


Рис. 1. Оборонні вузли посульської лінії: А – літописні міста; Б – городища; В – давні ліси; Г – слабозаселені території; Д – слабозаболочені ділянки пойми; Е – кордони князівств; Ж –

Ж – межі волостей й оборонних вузлів (за Ю. Ю. Моргуновим)

Вірогідно, аналогічні селища розташовувалися на всьому шляху від Воїня до Переяславля. Розміщення великих відкритих поселень на висотах відкривало можливість попередження раптових набігів й відбивання самих масових із них, незначних за кількістю нападників. Взаєморозміщення і топографічна близькість більшості поселень допускали реальну можливість наведення між ними вогняно-димової сигналізації. Тактично вигідність їхнього місця розташування відбивалася й у тому, що значно пізніше, на подальшому етапі формування оборонної системи, на цих же місцях стали зводити фортеці, котрі вже мали довготривалі фортифікаційні споруди.

Монолітний масив великих за розмірами поселень, разом із завезеним ззовні інвентарем рубежу X – XI ст., є визначальним у розумінні характеру заселення Володимиром степового прикордоння. Практика «нарубання мужів кращих» із північніших районів Східної Європи стала єдиним виходом для освоєння державної території та контролю основної степової дороги на Київ у цей час. Різноплемінні гарнізони великих відкритих поселень, що були сформовані державою, періодично поповнювалися новими контингентами й проіснували протягом всього XI ст. Але в цей перший період (980–1008 рр.) оборонного будівництва на Сулі ця лінія

відіграла ще другорядну роль.

Другий період (1009–1077 рр.) передусім пов'язують з активністю ще одного кочівницького об'єднання – торків, що не відзначалося особливою антируською агресивністю (на відміну від їхніх попередників печенігів). Та вже 1055 р. біля кордонів Київської Русі з'являються половці, які «знайомилися» з новими сусідами більш як 30 років. Упродовж всієї першої фази другого із виділених періодів у 30-ті роки XI ст. була збудована фортеця Желні; реконструйовані укріплення Воїня. Скрізь на Нижній Сулі зберігаються відкриті поселення великих розмірів, гарнізони яких поповнювалися завдяки прийшлому населенню.

Це була епоха, коли до південних районів Русі половці відтісняли кочів'я торків і потенційно зберігалася загроза від окремих печенізьких формувань, які дещо пізніше відкочували до візантійських кордонів. І все ж таки, враховуючи значну тяглисть цього періоду порівняно з фактично виконаним обсягом оборонних робіт та доволі рідкими в часі рейдами степняків на Русь, не можна й переоцінювати ту увагу, яку держава приділяла південним кордонам. Літописне зображення спокою – **«бысть тишина велика в земли»** – відповідало й рівню активності прямих оборонних заходів протягом цієї фази.

Дещо іншою стала ситуація у Посуллі на наступній фазі цього періоду. Тоді було збудовано літописний Сніпород, Горошин і Римов. Усі три укріплення мають в плані округлу

форму, а це в доповнення уточнює час їхнє зведення: традиція будівництва подібних споруд була занесена на Лівобережжя Володимиром Мономахом.

Зі зведенням цих опорних пунктів у степових пониззях Сули, на перевіреному маршруті кочівницького шляху на Русь, повністю вималювався оборонний ланцюг із 5 форпостів, котрий був відірваним від основного 65-го ареалу слов'янського розселення по р. Трубіж 130-кілометровим, майже не освоєним простором сухого степу, що розкинулися вздовж лівого берега Дніпра. А з виділенням Переяславської землі, коли феодална роздрібненість Русі зупинила можливість масового переселення «кращих мужів» на південні кордони, князівська адміністрація поступово почала вводити практику запрошення на прикордонну службу торків, котрим відводилися для ведення напівкочового господарства землі, що не використовувалися слов'янами.

Найкращим місцем розселення кочівників тоді була широка степова смуга між Переяславом і Воїнем, що поєднувала столицю князівства з новим кордоном. Цією акцією закривалася широка лакуна у заселеності території, а нижньосульській анклав надійно зв'язувався з територіальним ядром князівства у єдиний життєвий простір.

Із будівництвом Сніпорода, Горошина і Римова у доповнення до Воїня та Желні, що існували й раніше, нижньосульська оборонна ділянка на кінець 70-х років XI ст. отримала захисний кістяк, що складався з літописних градів та

безіменних фортець із незначними за кількістю гарнізонами. Цим ланцюжком фортець й розселенням торчеських федератів у степу була вимежована чимала територія, що простягалася майже на чотири дні кінного шляху від Трубежу.

А на середній та верхній Сулі до початку цього етапу ще зберігався масив корінного сіверянського заселення, захищеного від кочівницьких нападів лісовими хащами й віддаленістю від основних печенізьких доріг. Але з часом, без поступового включення цих земель в орбіту державних відносин, надійність південних кордонів залишалася проблематичною.

Із виділенням Переяславської землі в самостійне прикордонне князівство та з визріванням половецької загрози процеси «одержавлення» Середньої Сули, вірогідно, прискорилися. Поява нових кочівників усе ж таки певною мірою активізувала створення нового рубежу, прискорила освоєння старих сіверянських територій та поклала початок створенню торчеського напівкочового поясу.

До першої фази третього етапу (1078–1110 рр.) належать пам'ятки, котрі за археологічними матеріалами датуються кінцем XI ст. Судячи з наявних археологічних матеріалів, обсяг оборонних дій в цей період різко зріс, що можливо пов'язати лише з реакцією на посилення половецького натиску.

Привертає до себе увагу той факт, що оборонні заходи тоді зовсім не торкнулися пониззя Сули. Але значно активніше укріплювалося Середнє Посулля, що було пов'язано з пере-

несенням половецьких маршрутів на Русь.

Перші оборонні споруди з'являються в цей час і у верхів'ях р. Терн та суміжних районах. Тут виникли літописні Зартий і В'яхань, котрі, як і розміщений поблизу них Вир, у письмових джерелах згадуються дещо пізніше. Вони були побудовані на місці найдавніших поселень русів, котрі в незначній кількості вже зафіксовані на плато між верхів'ями приток Сули й течією Сейму та укріплювали знаменитий степовий коридор, або «**Полю ворота**» – популярну половецьку дорогу на Русь, що була захищена вирською волостю. По р. Ромен, котра стала східним кордоном чернігівського Задесення, на цій фазі були збудовані Красн і Глібль, що разом із Біловежею оконтурювали південно-східні території чернігівських земель. Загалом цей час проходить найбільш стійке оформлення міжкнязівських кордонів. А в цілому за 17–18 років на Сулі та її притоках було зведено 10 фортифікаційних споруд.

1110 р. став останнім у ряді активних дій степняків. За археологічними матеріалами, на межі XI–XII – початку XII ст. було збудовано ще 12 укріплених пунктів. У цей час нижньо-сільська ділянка була «відпрацьована» у кінцевому варіанті. До цього ж періоду належить і подальше покращення оборони на Середній Сулі.

На початку XII ст. тут вимальовувалися обриси досволі міцного оборонного рубежу: укріплювалися найбільш проблемні ділянки, з'явилися й комунікаційні лінії, котрі зв'я-

зували кордон із внутрішніми районами. Значно менші успіхи були досягнуті в цей період у захисті Верхнього Посулля. Всього ж за неповних 30 років цього періоду по всій Сулі та її притоках було зведено 22 оборонні споруди. У літературі успіхи в антиполовецькій боротьбі на цьому етапі правомірно пов'язують з іменем Володимира Мономаха.

Четвертий етап розвитку оборонної системи (1111–1166 рр.) відзначався різким зменшенням для Русі зовнішньої небезпеки. Але в цей час було створено 21 укріплених комплексів. До середини XII ст. формування середньосулської ланки було майже завершено. Східний «замок» вирського степового коридору у цей період розвивався і надалі, але повільними темпами.

Для середини XII ст. типовою є й поява сільських сховищ, невідомих у більш ранні часи, що відповідає міжусобним феодалним війнам цього періоду. Тоді ж починають формуватися «гнізда» укріплених поселень. Але, мабуть, найсвоєріднішим явищем цього часу являється поява в першій половині XII ст. торчеських укріплень сховищ та цілих ареалів розміщення в прикордонній зоні угруповань кочових торків.

Ще на межі XI–XII ст. на нижньоруській частині, поблизу літописного м. Ромен, виникло укріплення Городок, котре за конструктивними особливостями відрізнялося від традиційної давньоруської фортифікації. А для першої половини XII ст. на Середній Сулі відомі ще два подібних укріплення – Бербениці та В. Лазірки. Вірогідно, в цих місцях й містився

один з ареалів розселення торків.

Останній, фінальний етап створення оборонного регіону (1170 – середина XIII ст.) ознаменувався будівництвом на верхньосульській ділянці – в районі східного «замка» вирської ділянки степового кордону, що перейшов під егіду новгород-сіверських князів. Тож Посульський кордон став одним із найнадійніших рубежів давньоруських земель (*Рис. 2*).

Своєрідним продовженням посульської лінії стала оборонна система Курського Посем'я – укріплення від Воїня до Курська. В часи правління Володимира Мономаха в Переяславлі курські землі, як і посульські, управлялися або безпосередньо із центру князівства, або через довірених посадників. Наявні археологічні матеріали (хоч і в недостатній кількості) дають змогу стверджувати, що ця оборонна лінія створювалася із кількох укріпрайонів, які формувалися навколо літописних міст. Кожен із них являв собою компактне скупчення з 6–10 невідомих із літописів укріплень (Енуков, 2003).

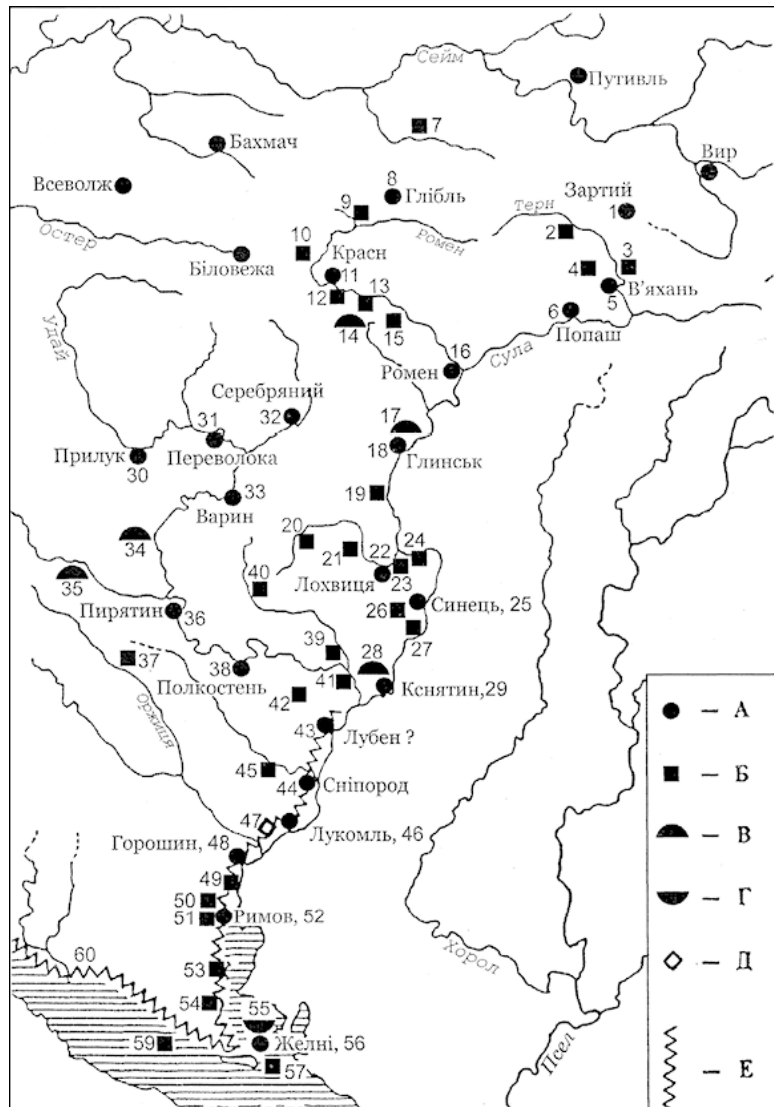


Рис. 2. Давньоруські пам'ятки поріччя Сули: А – літописні міста; Б – городища; В – курганні могильники; Г – ґрунтові могильники; Д – скарби; Е – Змійові вали (за Ю. Ю. Моргуновим):

1-Миколаївка (літописний Зартий), 2-Кубраково, 3-Бабаково, 4-Боярське, 5-Городище (літописний В'яхань), 6-Засулля (літописний Попаш), 7-Кросна, 8-Шевченкове (літописний Глебь), 9-В. Самбор, 10-Гайворон, 11-Красний Колядин (літописний Красн), 12-Грицівка, 13-Липове-1, 14-Липове-2, 15-Ведмежся, 16-Ромни (літописний Ромен), 17-Глинськ-1, 18-Глинськ-2 (літописний Глинськ), 19-Свиридівка, 20-Борбениці, 21-Безсали, 22-Лохвиця-1 (літописна Лохвиця), 23-Лохвиця-2 (Високі Лазірки), 24-Гаївщина, 25-Сенча-1 (літописний Синець), 26-Сенча-2 (Микільська Гірка), 27-Сенча-3 (Самсонієв Острів), 28-Снітин-1, 29-Снітин-2 (літописний Кснятин), 30-Прилуки (літописний Прилук), 31-Переволочна (літописна Переволока), 32-Срібне (літописний Серебряний), 33-Варва (літописний Варин), 34-Линовиця, 35-Березова Рубка, 36-Пирятин (літописний Пирятин), 37-Гребінка, 38-Повстин (літописний Полкостень), 39-Городище, 40-Чорнухи, 41-Хітці, 42-Клепачі, 43-Лубни (літописний Лубен?), 44-Мацківці (літописний Сніпород), 45-Олександрівка, 46-Луком є (літописний Лукомль), 47-Великоселицька, 48-Тарасівка (літописний Горошин), 49-Чутовка, 50-Велика Бурімка-1, 51-Велика Бурімка-2, 52-Велика Бурімка-3 (літописний Римов), 53-Ляцівка, 54-Кліщиці,

55-Жовнино-1, 56-Жовнино-2 (літописне Желні), 57-Жовнино-3, 58-Воїнська Гребля (літописний Воїнь), 59-Вереміївка, 60-Змійові вали

У науковців склалося певне уявлення про унікальність стрункості київсько-пороської й переяславо-посульської оборонних систем, що різуче відрізнялися від інших рубежів Русі яскраво вираженими ланцюгами тривалих за часом функціонування фортечних споруд, зведених на високих берегах річок. Виявилось внаслідок проведених робіт, що до таких прикладів можливо відносити й курсько-сеймську ділянку загальноруського кордону. Очевидно, що причина цієї стійкої завершеності в обрисах таких рубежів криється у ранньому формуванні таких прикордонних ділянок: вони створювалися в епоху найпотужнішої влади великих князів, коли держава могла приділяти складанню кордонів як загальноруську увагу, так і сприяти перерозподіленню місцевого додаткового продукту із цією ж метою. Своєю чергою, з послабленням центральної влади, нові прикордонні рубежі стали набувати менш системного характеру.

Безперечний зв'язок сеймсько-курсської оборонної лінії із завданням захисту відомого «степового коридору», що в XII ст. став традиційною дорогою кочівників на Русь. У цих місцях праві береги Сейму і Псла були покриті густими лісами, а їхнє межиріччя було найбільш вигідним суходільним шляхом, поздовж якого були відсутні болота й переправи,

котрі заважали руху верхового війська. Це була й найоптимальніша торговельна караванна дорога на Київ. Більшість укріплень курської оборонної лінії розміщувалися на північному боці цієї відомої степової дороги, але ланцюг городищ простежується і на її південному боці, по правобережжю Псла. Ця територія могла мати статус однієї з курських волостей. Особливе місце в цьому регіоні мала Вирська волость. Східніше Виру (на це вказує існування ланцюжка оборонних укріплень правого берега Псла) була «запольська» волость.

Певна адміністративна неповнота окремих територіальних складових, виражена у відсутності літописних міст, може пояснюватися як слабкою заселеністю віддалених від метрополії земель, так і відносно пізнім формуванням прикордонної територіальної структури, що ще не до кінця склалася під контролем князівської влади. Можливо, на деяке запізнення впливала й майже напіввікова боротьба Переяслава та Чернігова за ці землі: за 100 років, що минули після смерті Ярослава Мудрого, Курськ належав Чернігівському князівству близько 40, а Переяславському – близько 60 років.

У середині – другій половині XII ст., коли освоєння та заселення територіального ядра Переяславської землі та її посульського кордону вже було закінчено, в князівській адміністрації, мабуть, з'явилися матеріальні можливості для більш міцного закріплення східних сфер впливу. В цей час, за археологічними даними, по берегах Псла та Ворскли з'являються два ланцюги городищ і літописне м. Лтава. По Пслу

укріплення зводилися лише під захистом густих правобережних лісів. На Ворсклі окремі фортеці будувалися і поза ареалом давньої лісової рослинності, але варто відзначити, що розміщення самого південного укріплення – Нових Санжар – не виходило за південну межу лісостепової зони. Ще південніше існування давньоруського форпосту виключається у зв'язку з досить небезпечною близькістю до кочівницьких територій поорельських половців.

Прослідкована вище планомірність територіальних розширень державної території, разом із картографуванням городищ-форпостів і виявленням самого процесу «окняжіння» земель, дають змогу в загальних рисах виділити в цих місцях переяславські й чернігівські володіння. Так, лише по Псла досить ритмічний ланцюг пам'яток, що перебувають на відстані 10–20 км, лише в одному місці має досить великий розрив – між Ворожною й Камінним він становить майже 40 км. Такий аномально протяжний інтервал ніяк не пояснюється природними факторами, але добре погоджується з принципами прикордонної демаркації: це звичайний розмір неукріпленого проміжку між суміжними волостями та землями.

По течії Псла найкомпактнішим чернігово-сіверським володінням були «запольські землі». Межі територій, що не ввійшли до них у більш південно-східному регіоні, мають значно менше укріплених поселень.

У басейні Сіверського Дінця відомі літописне місто До-

нець, укріплення Хорошево й Гайдари; на р. Корені – Крапивне; на Верхньому Осколі – Холок. Це вказує на невелику щільність заселення цього району на південному сході давньоруських земель. За своїми фізико-географічними характеристиками ця площа є гострим лісостеповим виступом, що глибоко вривався з півночі в степову зону. Окрім залісеності, ландшафти «донецького виступу» відрізняє глибока порізаність рельєфу, що різко відмежовує його від онавколошніх рівнинних степів. У противагу цьому району, території на південь та далі на південний схід характеризуються рівними й пониженими ландшафтами, досить привабливими для скотарського господарювання кочівників (Бородин, Моргунов, 2003).

Роботи з дослідження південноруського прикордоння в різні роки проводилися і на Правобережжі Дніпра (Довженко, Лінка, 1955; Орлов, Моця, Покас, 1985). Це дало змогу загалом схарактеризувати Пороську оборонну лінію. Варто зазначити, що в історії давньоруської держави Поросся відіграло досить вагомую стратегічну роль. Ця область займала прикордонне положення зі Степом, прикриваючи з півдня одні з найголовніших економічних і політичних центрів Київської Русі, та постійно перебувала під загрозою кочівницьких вторгнень. Наприкінці X ст. під тиском печенігів на значній частині Правобережної Київщини місцеве населення залишає свої оселі.

Володимир Святославич був змушений терміново розпо-

чати оборонне будівництво, закріплюючи південний кордон на Правобережжі Славутича по р. Стугна. Створена система захисту з фортець і довгих дерев'яно-земляних споруд – Змійових валів по лівих і правих притоках Дніпра дало змогу успішно відбивати ворожі напади. Населення Середнього Подніпров'я невпинно зростало, а Києву були створені умови для швидкого економічного й культурного розвитку. Ще за панування в степах печенігів почалося освоєння Поросся давньоруською державою, а по Росі було споруджено оборонну лінію. Пізніше вона вдосконалювалася (як і Посульська), і Поросся перетворилося у визначну волость Київської землі.

Літописні повідомлення свідчать, що цей район давньоруських земель був підпорядкований загальнодержавним інтересам за князювання Ярослава Мудрого. Зокрема Іпатіївський літопис під 1031 р. повідомляє, що він разом із братом Мстиславом, повернувшись з походу на ляхів (тобто поляків) **«многы Ляхы приведоста. и разделиста я. и посади Ярославъ своя по Рси.»** А наступного 1032 р. **«Ярославъ поча ставити города. по Рси.»** Три літописні укріплені пункти ідентифікуються із сучасними містами: Юр'єв – Біла Церква (1072 р.), Корсунь – нині Корсунь-Шевченківський (1169 р.), Богуслав (1195 р.), а відомості про місцезнаходження інших (Чюрнаєв, Товарий) не збереглися, а тому локалізувати їх можливо лише гіпотетично. Окрім того, в Пороссі містився центр Чорних клобуків (про нього

йтиметься трохи далі), літописне місто Торчеськ (1193 р.).

Загалом в нижній і середній течії лівобережжя Росі, від канівського Подніпров'я до сучасної Білої Церкви, виявлено, крім двох ліній Змійових валів, 22 городища зі знахідками давньоруського часу. Всі вони складаються з однієї укріпленої частини. Поблизу валів розташовувалися відкриті селища.

Адміністративним, політичним і культурним центром Поросся в XI ст. був літописний Юр'єв. Відомо, що тут містився центр єпископії. Місто було й географічно центром Поросся, якщо враховувати, що від нього оборонна лінія в XI ст. продовжувалася на захід ще на 80 км. Замикаючи 90-кілометрову лінію укріплених пунктів східного Поросся, він розташовувався на стику із західним Пороссям. Оборонна лінія західніше Юр'єва пролягала вододілами притоків Росі та складалася зі Змійових валів, де майже не було укріплених населених пунктів.

Виникнення м. Юр'єва в історичній літературі однозначно пов'язується з літописним повідомленням 1032 р. про початок будівництва Ярославом Мудрим фортець по Росі. Можна вважати, що водночас було створено більшість укріплених пунктів у цій зоні. Оборонна лінія по Росі до XI ст. закінчувалася на сході літописним Корсунем. Далі річка круто повертає на північ і до гирла Росави тече у меридіальному напрямку, малоефективному для захисту. В цьому місці оборонну лінію перенесено на Росаву, яка тече із заходу на

схід і краще відповідає умовам захисту з півдня.

Лінія по нижній і середній течії Росі, яка під час боротьби проти печенігів визначила південну межу давньоруської держави на правобережжі Середнього Подніпров'я, залишалася порубіжною лінією і в період боротьби Русі з половцями. Із розселенням в Пороссі торків, поряд зі старими укріпленнями пунктами, які функціонувати й надалі, наприкінці XI–XII ст. було засновано 12 нових фортець. Ці пункти разом із фортецями по р. Росава утворили тиловий оборонний рубіж, який відігравав роль другого ешелону в Пороській оборонній лінії (*Рис. 3*).

Адміністративно-політичним центром чорноклобуцького Поросся був Торчеськ, на місці якого зберігся культурний шар і залишки поруйнованих валів біля сучасного с. Шарки. За літописними повідомленнями тут містилася і князівська резиденція київських зверхників.

Нові укріплені пункти виникли зі збільшенням населення, переважно завдяки осіданню кочівників. Останні перебували у щільних контактах із місцевими жителями та запозичали у них чимало предметів побутового призначення. Степові половці вороже ставилися до торків та інших угруповань, які перекривали їм шляхи вторгнення на Київщину. Половецька загроза змусила київських князів вжити додаткових оборонних заходів. Широка дворядна оборонна лінія з укріплень-городищ була доповнена посередині невеликим Змійовим валом, який проходив понад Россю. Цей

вал є найпізнішим серед аналогічних конструкцій. Як встановлено дослідженнями, західніше Рокитного цим валом перерізаний більш ранній Білоцерківський вал. Розкопки на давньоруському селищі біля Миколаївського городища дали змогу з'ясувати, що згаданий вал перекривав давньоруський культурний шар, а рів розрізав цей шар. Мабуть, він був збудований не раніше за першу третину XII ст.

Складна система захисту південного рубежу давньоруської держави по р. Рось створювалася протягом тривалого часу. Будівництво укріплень вимагало значних матеріальних та людських ресурсів і супроводжувалося поповненням населення із різних місць (Кучера, Іванченко, 1987).

Можна констатувати, що в загальних рисах система оборони на Правобережжі Дніпра повторювала основні принципи формування оборонної лінії на Дніпровському Лівобережжі – справу і методи реалізації Володимира Святославича продовжував його син Ярослав Мудрий. Але якщо в Посуллі основною групою переселенців були «кращі мужі» з північних регіонів Східної Європи та їхнє оточення з тих самих районів східнослов'янської ойкумени, то у Пороссі склад населення був більш строкатий. Вище вже згадувалося про розселення «ляхів» на Росі. При цьому цікаво відзначити, що руси поселилися на безпечнішому від кочівників лівому березі річки, виставивши своїх полонених як перший заслон на правому березі. На цьому «не-руському» боці було розташоване поселення та курганний могильник поблизу Білої Церк-

ви, археологічні матеріали з якого вказують на проживання тут вихідців із південного сходу Східної Європи. Появу їх у цьому місці можна зіставляти з інформацією Никонівського літопису під 1029 р. про похід Ярослава і Мстислава на землі передкавказького регіону і полонення ясів. Мстиславу Володимиричу місця їхнього розселення (як і сусідніх народів) були добре відомі – адже він свого часу правив у Тмутаракані, а в 1022 р. у протистоянні з касогами навіть зарівав на очах війська, у двобої, їхнього князя Редедю. Мабуть, так, як це трапилося через кілька років із ляхами, полон було розділено. Групу добре підготовлених у військово-му відношенні переселенців Ярослав Мудрий, який уже усвідомив стратегічне значення перенесення державного кордону зі Стугни на Рось, посадив у районі сучасного с. Яблунівка. Цей прикордонний військовий табір проіснував аж до загибелі Київської Русі. Улітку воїни-васали пороських та київських князів контролювали певну територію, пересуваючись уздовж кордону. Загиблим далеко від домівки насипали меморативні споруди – кромлехи, а більшість вмерлих ховали під насипом на рівні денної поверхні. Багатьом із них у могили клали зброю. Узимку, коли загроза з боку Степу певною мірою зменшувалася (вежі супротивника відкочувалися в бік Чорного та Азовського морів), військові патрулі перебували у своїх домівках на поселенні. Про різке збільшення його жителів якраз цієї пори року свідчать кургани з південно-західною (тобто зимовою) орієнтацією померлих,

відсоток яких є значним. Разом з нащадками «кавказців» можливо мешкали й вихідці зі слов'янського середовища, про що свідчать аналогії з давньоруськими поселеннями та могильниками щодо матеріальної культури та деталей поховальної обрядовості. На початку XIII ст., після навали орд Батия на Русь, життя тут на довгий час припиняється (Моця, Покас, 1998).

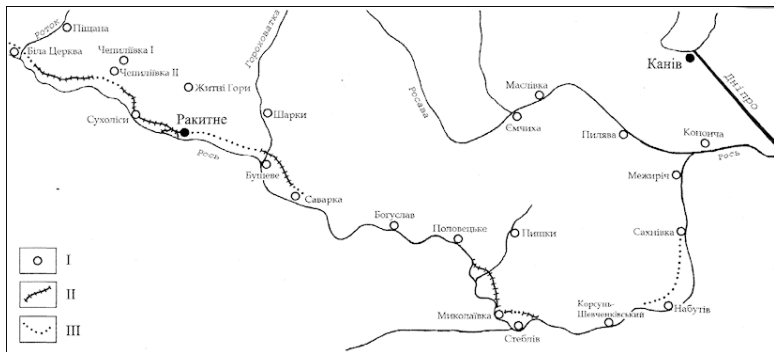


Рис. 3. Розташування оборонних споруд в нижній і середній течії Росі.

I – городища; II – Змійовий вал; III – Приблизний напрямок Змійового валу в місцях, де він зберігся (за Л. І. Іванченко та М. П. Кучерою)

Але найбільшим іноетнічним контингентом у Пороссі були тюркомовні кочівники, які через певний час після розселення тут створили союз Чорних клобуків. Цей процес ство-

рення угруповання васалів давньоруських зверхників тривав близько півстоліття і розпочався ще наприкінці XI ст. До нього, окрім торків, входили ще й печеніги, берендеї, ковуї, турпеї, каєпичі. Перші три із них мали провідні позиції і формували загони легкоозброєної кінноти для протистояння Русі половцям. Давньоруські князі, звичайно, розселяли лояльних кочівників у прикордонній зоні, на землях, що майже пустували. Досить широка смуга таких земель перебувала в межиріччі Стугни та Росі на правому березі Дніпра. Давньоруські князі, плануючи створення кочівницького заслону від половців, іноді навіть силоміць змушували печенігів, торків та інших степняків поселятися біля своїх кордонів. Мабуть, кочівникам непросто було переходити до напівосідлості, котра була єдиним варіантом проживання на відносно незначних за розмірами прикордонних ділянках. У новому союзі Чорних Клобуків велика феодална сім'я стала основою суспільною ланкою, що замінила собою рід та племінну приналежність. Саме через це настільки активно почали стиратися й зливатися у XII ст. етнографічні особливості, що прослідковується за археологічними матеріалами.

Маса печенігів проживала у верхів'ях Росави та на її лівому березі. Поховань торків там було не багато. Ймовірно, їхні сліди шукати навколо літописного Торчеська. Там само біля кочівницької столиці, проживали й берендеї. Окрім того, і торки, і вже згадані берендеї селилися на Дніпрі (майже біля гирла Росі), а також у верхів'ях самої Росі. Таким чи-

ном, якщо відповідно до археологічних даних варто відносити землі за течією Росави до печенізьких, то торки і берендеї володіли кочів'ями, що розміщувалися на захід та південний схід від них. Імовірно, що кочівницькі народи, котрі входили до Чорноклобуцького союзу, в XII ст. перейшли до напівкочового або ж навіть осілого способу життя. Про це свідчить неабияке поширення могильників, що з'являються, зазвичай, поблизу стаціонарних поселень або ж біля постійних зимовц. Такі населені пункти були, вірогідно, на початку XII ст. у берендеїв та торків, котрі поселилися в околицях м. Заруба на Дніпрі. У другій половині XII ст. літописець відзначав уже, що в берендеїв і торків були «міста». Щоправда, залишалися у них і вежі. «Городками» користувалися Чорні Клобуки як сховищами. Але було й справжнє місто – Торчеськ, у якому сидів давньоруський намісник – звичайно син великого князя київського (*Рис. 4*).

Київський зверхник був верховним сюзереном Чорних клобуків, які були зобов'язаними військовою службою (зазвичай воювали на його боці). Війни київський князь вів із нападами – половцями та з тими, хто посягав на Київ і на «великий стіл». Лише зрідка Чорні Клобуки не хотіли йти на половецькі вежі, пояснюючи що в тій орді перебувають їхні «свати». Але відомо, що і в русичів було чимало сватів та «уїв» (дядьків по матері) в половецьких степах, а тому, звичайно, з вежами та ордами, де були ці родичі, вони не воювали.

Тож у другій половині XII ст. київський князь розпоряд-
жався Пороссям як одним із найбільш стабільних своїх на-
ділів, завжди готовим до війни та походів у глибину степової
зони. Якраз тому в ті роки чорноклобуцький «уділ» отри-
мували молоді й активні князі. Із середовища самих кочів-
ників удільних князів Поросся не призначали. Однак значні
аристократи-землевласники у них були. Вони, вірогідно, во-
лоділи містечками та землями, що їх оточували. То являлися
«ліпші» або ж «добрі» мужі – так називали в літописах пред-
ставників чорноклобуцької аристократії. Мабуть, це були го-
лови великих феодальних сімей – беки, баї. Деякі з таких сі-
мей розрослися й ставали ордами (Бастії, Турпеї та інші).
Саме з ними й домовлялися князі про спільні походи, осади
тощо. До того ж це була найбільш «тяжка» – тяжкоозброєна
частина чорноклобуцького війська. Так, 1180 р. русам здало-
ся, що під час бою Чорні Клобуки були розбиті й побігли, од-
нак на полі бою залишилися й вистояли проти половців ли-
ше «ліпші» мужі чорноклобуцькі, очевидно, чудово екіпіро-
вана частина війська, з обладунком й повним набором на-
ступальної зброї. Лише доволі забезпечені кочівники могли
дозволити собі озброюватися залізними шоломами, кольчу-
гами, шаблями, списами – усією цією дорогою зброєю. Стрі-
ли, луки та шкіряний панцир кочівники звичайно виготовля-
ли самі. Під час читання Іпатіївського літопису впадає в око
доволі цікавий факт: під час походів руських військ до по-
ловецького степу жодного разу як допоміжні сили не бра-

ли участь печеніги. Зазвичай, згадуються або Чорні Клобуки загалом (1152, 1187, 1190, 1192, 1193 рр.), або ж берендеї (1155, 1160, 1172, 1173, 1184, 1185 рр.), два рази названі торки (1095, 1173 рр.) і один – каєпичі (1160 р.). С. О. Плетньова вважає цілком вірогідним те, що під загальним найменуванням криються і печеніги, котрі входили до Чорноклобуцького союзу. Однак навіть та обставина, що вони ніколи не діяли самостійно, є досить знаковою, особливо якщо згадати факт наявності на печенізькій території у Пороссі двох половецьких могильників у с. Зеленки. «Свати», на яких посилалися Чорні Клобуки, при небажанні брати участь у набігах на половецькі степові вежі, можливо, й були родичами пороських печенігів. Дружини останніх були поховані в могильниках типу зеленківських. В обох некрополях у згаданому сучасному селі в більшості захоронень кісток коня не виявлено. Це свідчить саме про поховання тут жінок. Могили із кістками коня мало, й у всіх них кінь покладений за печенізько-торчеським звичаєм: головою на захід. Говорячи про слов'ян у цій «номадській» зоні Поросся, варто зазначити, що давньоруські кургани містилися в безпосередній близькості від кочівницьких, а іноді й на спільних могильниках. Тобто «поршани», як називає їх літописець, перебували з кочівниками в найщільніших контактах (Плетньова, 1973, с. 24–28).

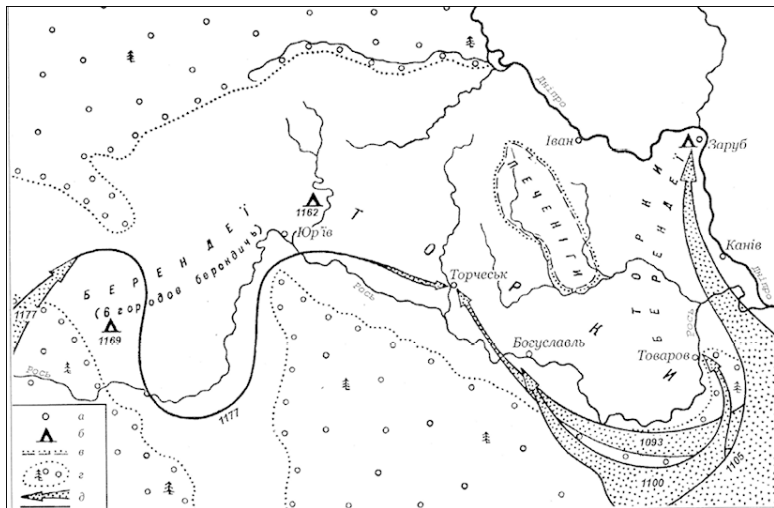


Рис. 4. Поросся в XII ст. (за археологічними даними та літописними повідомленнями): а – давньоруські міста; б – вежі кочівників; в – землі печенігів за археологічними даними; г – ліс; д – походи половців (за С. О. Плетньовою)

Західні кордони Галицької та Волинської земель, а потім і об'єднаного князівства, водночас були кордонами всієї східнослов'янської держави зі сусідніми країнами та народами. Багаторічне вивчення пам'яток матеріальної культури в цьому регіоні Русі, у поєднанні з даними письмових джерел, дають змогу конкретніше розглянути порушене тут питання (Населення Прикарпаття і Волині... 1976, с. 132–177; Кучінко, 1993, с. 105–113; Моця 1996).

Розташування Галицької землі довгою та порівняно вузькою смугою вздовж Дністра і північних схилів Карпат робило її рубежі надто протяжними зі стратегічного погляду й приступними для ворога. Те ж саме можна сказати й про всю Західну й Північно-Західну Волинь. Для Галицько-Волинської Русі основними зовнішніми противниками із заходу були Угорське королівство й польські князівства Краківське та Мазовецьке, а дещо пізніше – Литва і ятвяги.

У вразливому становищі здавна перебувала південно-східна область Галицької землі – **«Горная страна Перемышльская»**, як називає її галицький літописець, що була рівною мірою у небезпеці з боку як Малопольщі (зі столицею у Кракові), так і Угорщини. Захист галицького кордону тут утруднювався відсутністю природних географічних меж – на ньому не існувало ні гір, ні річок. Тому саме цей кордон був зовсім не лінією, а широкою смугою. На цьому напрямку цілеспрямована стратегічна діяльність спочатку київських великих князів, а потім і місцевих зверхників, щодо зміцнення рубежів була особливо енергійною та чітко простежується в письмових джерелах. Про складність проведення розмежувальної лінії між Малопольщею і Галицьким князівством можуть свідчити такі факти. До Перемишльської землі та Галичини входила область верхньої та середньої течії р. Сяну й значна частина Польщі. До того ж періодами польські князі на кілька років чи місяців приєднували до Малопольщі землі аж до верхів'їв Дністра.

Особливу важливість південно-західної межі завжди усвідомлювали галицькі, а в XIII ст. – і галицько-волинські князі. Піклувалися про зміцнення цього кордону, зі свого боку, й малопольські володарі. Польські археологи неодноразово відзначали скупчення укріплених пунктів у районі р. Вислок, що відігравали роль польських порубіжних фортець. Зрозуміло, що подібну функцію мали виконувати й численні руські гради в західній частині Перемишльської землі. Тут само розташовувалися і відомі за різними джерелами значні міста – Синяк (1150 р.), Переворськ, Любачів (1245 р.), Ярослав (1152 р.). Стольний град Перемишль, древній осередок Перемишльського князівства, який перебував на західній околиці Галицької землі, був основним пунктом оборони цього князівства. Історики здавна відзначали виключно важливе значення Перемишля. Місто-фортеця було об'єктом територіальних претензій як польських князів, так і угорських королів. Порубіжне розташування утруднювало захист цього ключового пункту в обороні спочатку Перемишльського, далі Галицького, і нарешті Галицько-Волинського князівств.

На кордоні з Угорщиною природним рубежем були Карпатські гори. Літописи звичайно називають «Гору», тобто Карпати, як кордон з Угорським королівством. Протягом XII ст. угорські феодали колонізували Закарпаття, відтіснивши місцеве населення в гірську місцевість й на незручні для сільського господарства землі. Джерела того часу називають власністю угорського короля головні закарпатські

замки. Порубіжна зона на карпатському кордоні становили самі Карпати та прилеглі до них з обох боків землі. Переходити гори можна було лише в кількох місцях, через перевали. З утворенням Галицького князівства, в другій половині XII ст. склалася Попрутська порубіжна смуга, основою якої став верхній Прут, що тече уздовж східних схилів Карпатських гір. Сама порубіжна смуга в цьому районі була доволі широкою, досягаючи 200 км. По схилах Карпатських гір, виходячи на рівнину, стояли порубіжні укріплення Галичини та Угорщини. Північним рубежем Угорщини за Стефана I (975–1038 рр.) була р. Тиса. Лише згодом, не раніше за XII ст., кордон пересунувся до засічної лінії між Мукачевим і Свалявою. Угорська дільниця рубежу Галицького (далі Галицько-Волинського) князівства протягом XII–XIII ст. залишалася найбільш вразливою, порівняно з іншими – польською, литовською та ятвязькою. Північно-західний кордон лише приблизно позначається письмовими джерелами починаючи з першої половини XI ст. Одним із найдавніших порубіжних міст Волині було різко висунуте на захід Берестя. Воно здавна посідало ключове стратегічне положення в системі оборони рубежів Волинської землі в цьому регіоні. А в 40-х роках XII ст. найбільш північним оборонним центром стає Дорогичин, розташований на високому правому березі Західного Бугу. На волинсько-польському рубежі було розташоване й місто Сутейськ.

Розвиток і удосконалення оборонної системи Галиць-

ко-Волинської Русі сягає початку XIII ст. Порубіжна смуга створеного Романом Мстиславичем 1199 р. об'єднаного князівства була досить протяжною, пролягала й в лісах, і в горах, і в болотах, і на безводних, мало заселених плоскогір'ях. Тому організувати її ефективний захист на свій трасі кордону князем навряд чи уявлялося можливим. Завдяки цьому необхідною умовою оборони порубіжжя була наявність значної кількості міст і фортець, що стояли на основних шляхах, особливо у тих місцях, які противник ніяк не міг обійти: поблизу річкових переправ, проходів у горах тощо. У багатьох випадках такі укріплені поселення мали лише воєнне значення, господарська діяльність у них мала другорядний характер. Найбільш організованими та стратегічно обґрунтованими були рубезі Волинської землі, що почали зміцнюватися та облаштовуватися ще за часів вищезгаданого князя – батька Данила Галицького. Особливо значний, вирішальний внесок до оборони цієї території зробив князь Данило. Він не лише звів тут свої кращі, збудовані за останнім словом тодішньої європейської фортифікаційної техніки міста і замки, а й стратегічно об'єднав їх у мало прохідний захисний рубіж. Його дії були підкорені чіткому, розрахованому на десятки років задуму. Передусім основною проблемою волинського прикордоння продовжувалося протистояння із військовими силами Давньопольської держави. Складно сказати, коли було засноване на західному кордоні м. Любачів, що стояло на р. Любачівці, яка впадала до Сяну. Теж

поблизу західного кордону Галицької землі розташовувалася фортеця Городок. Далі вороже військо зіштовхувалося з давньоруським «на Щирці» – мабуть, на якійсь порубіжній річці. Ключові позиції на західному рубежі оборонної системи Галицько-Волинського князівства посідав Холм. Його було засновано в другій половині 1236-го – першій половині 1238 р. Створювали Холм, принаймні, у два етапи: спочатку Данило збудував невеликий замок, навколо якого розвинулося потім велике й досить укріплене місто, котре не змогли взяти монголо-татари 1241 р. Якщо в другій половині XII ст. західний рубіж Волині пролягав Західним Бугом і його притоками, то вже на початку XIII ст. він впритул присунувся до р. Вепр. Свідчення Галицько-Волинського літопису під 1219 р. точно вказує на цю річку як на русько-польський кордон. Цей факт підтверджується й пізнішими повідомленнями. На північному заході та півночі Волині кордон із Литвою та ятвягами проходив Західним Бугом і його притоками, зокрема Лесною. Басейн р. Кросни теж належав Русі. Тут однією з порубіжних річок був Нур. Волинсько-польський кордон у XIII ст. пролягав від гирла р. Нур майже саме на південь, через верхів'я р. Кросна, вздовж р. Вепр, до вододілу Вепра та Лади. Тут був і етнічний рубіж між західними та східними слов'янами, що підтверджується й археологічними матеріалами. Тому русько-польський політичний кордон відзначався стійкістю й не змінювався істотним чином протягом усього давньоруського періоду. Науковці зазначали, що

за Вепрем до Вісли лежить велике плоскогір'я, обмежене на півдні верхнім Віслоком. Цей сухий, майже безводний простір у давньоруський час мало привертав до себе увагу переселенців. Він, мабуть, і розмежовував Польщу і Київську Русь. Однак Романовичі не задовольнялися природною захищеністю північно-західного рубежу й послідовно зміцнювали його. Але для останніх часів існування давньоруської держави потребує уточнення й конкретизації карпатський рубіж Галичини з Угорщиною.

Безпосередньо за Карпатським хребтом мешкало переважно східнослов'янське населення, а літопис називає там руські, поза сумнівом, центри та поселення – Бардуїв, Баню Родну й Борсуков Дол (Дел). Та в самих Карпатських горах, як вважають історики й археологи, укріплених поселень-фортець не існувало (їх будували або на рівнині або в передгір'ях). Тому кордоном між Руссю й Угорщиною слугував, мабуть, не сам доволі вузький хребет Карпат, а вся смуга гір. Навіть наперевалах, якими рухалися війська, не зафіксовані сліди порубіжних укріплень. Про їхню відсутність свідчать і писемні джерела. Літописи, насамперед найдокладніші – Київський, Лаврентіївський, Галицько-Волинський – щодо вторгнення угорського війська на Русь говорять просто та лаконічно: **«король перешель Гору»**; **«Король...прошель Гору»**; **«Королю же перешедшю черес Горы»** тощо. При цьому жодних свідчень про зіткнення в горах не існує, хоча перехід через них був складним і не

міг залишатися непомітним.

Поза сумнівом, розуміючи ключове значення міст Перемишля і Ярослав, Данило Романович наново збудував їхні укріплення – ймовірно, після утвердження в Галичі 1238 р. Західніше порубіжного раніше м. Сяника було зведено замок Телич на північному схилі Карпат, поблизу верхів'я р. Попрад. Із літописного контексту випливає, що такий центр був розташований на самому угорському кордоні. На шляху із Галича до Угорщини лежав і Синеводськ. Він був розташований у долині, де зливаються рр. Опір і Стрий. На довгастому мису, що височіє над долиною, у давньоруський час стояв монастир. Його невелика територія (всього 0,5 га) була оточена могутніми валами й ровами, а на валах стояли дерев'яні стіни. Сам монастир розташовувався в середині укріпленого мисового городища, а це все зробило Синеводськ справжньою порубіжною фортецею. Так само як і вищезгаданий пункт, була висунута за старий дністровський рубіж і Коломия. Це місто з волостю належало до великокнязівського домену, в якому Романовичі роздавали васалам земельні наділи в умовне володіння («держание») з обов'язковим відбуванням військової служби (Котляр, 2005, с. 169–175, 188–191, 198–208).

Але поступове формування захисних рубежів між східними слов'янами та їхніми західними сусідами розпочалися ще в останній чверті I тис. н. е., про що ми дізнаємося в основному з археологічних даних. У верхньому Подністров'ї горо-

дища VIII–X ст. утворюють дві смуги – південну та північну, що були видовжені зі сходу на захід відповідно до геоморфологічних особливостей Карпатського передгір'я. Південна смуга починається зі сходу від Дністра і перетинає в західному напрямку його праві притоки та верхів'я понад Карпатським хребтом до кордону з Польщею. Північна смуга пролягає підвищеннями протилежного вододілу Дністра – між його лівими притоками й басейном Західного Бугу. Ряд починається на сході від гірського пасма Вороняків у верхів'ях Західного Бугу, проходить на межі Гологорів і Західнобузької низовини й далі перетинає Розточчя, охоплюючи з півночі ліві притоки верхнього Дністра. Обидві смуги виходять у Посанні на територію сучасної Польщі. Кілька городищ розташовано зі східного краю на Лівобережжі Дністра. Прикарпатські укріплені пам'ятки, до яких належить не менше як 35 городищ, що походять ще з племінного періоду, охоплюють басейн Верхнього Подністров'я та верхню течію Сану. Вони виникли не одночасно, але в X ст. вже існували.

Більшість із них (75 відсотків) припинили існування наприкінці X – XI ст. Тривало життя до XII–XIII ст. на городищах Городниця на Збручі, Калачарівка, Більче Золоте, Городниця на Дністрі, Крилос, Урич, Олесько, Підгірці, Буськ, Стільське. А на території сучасної Польщі матеріали XII–XIII ст. виявлені ще на трьох городищах у верхів'ях Сану: Пшемисль, Германовіце, Трепча. Понад 2/3 із них великі за площею (2–10 га).

Складно судити, чи входили землі, обмежені цими городищами до однієї територіально-плеємінної області. Але більш впевнено можна говорити про організацію оборони в західному напрямку у зв'язку з небезпекою з боку Великоморавської держави IX ст., Угорської та Чеської держав X ст. Очевидно, не випадково область прикарпатських городищ має потужний захист із заходу і майже відкрита зі сходу, в межиріччі Збруча – Серету.

У територіальному відношенні городища в межиріччі басейнів Дністра і Західного Бугу разом із селищами, що перебували під їхнім захистом, належать до басейну Верхнього Подністров'я. Ще північніше, в басейні Західного Бугу в смузі шириною близько 50 км (до району м. Сокаль) городища і селища VIII–X ст. на території сучасних України та Польщі невідомі.

Західноволинські городища не можна розглядати ізольовано від сусідніх городищ на території сучасної Польщі. Всі вони розміщуються однаково на одну й ту саму відстань (до 50 км) по обидва боки верхньої течії Західного Бугу – до р. Вепш (притоки Вісли) на заході й до верхів'їв басейну Прип'яті на сході. Тут відоме 21 городище кінця I тис. н. е., що розташовані двома смугами впоперек (із заходу на схід) до течії Західного Бугу. У північній смузі налічується 12 укріплених пунктів, а в південній – 9. Серед городищ переважають округлі, нерідко з кількома кільцевими валами зі суміщеним плануванням. Західнобузькі укріплення поділя-

ються на постійно заселені та на тимчасово використовувані. Розміщення фортець двома смугами зі сходу на захід зумовлено природними чинниками, воно відповідає членуванню ландшафтно-географічних зон, котрі змінюються в меридіональному напрямку.

На короткому відрізку верхів'їв Західного Бугу місцевість різко переходить від лісостепу до зони Полісся, від Подільського плато до Верхньобузької низовини й прип'ятсько-пінських боліт. Західноволинські городища розміщені двома рядами по південному краю поліської зони. Північний ряд попередньої із розглянутих тут, прикарпатської групи, також видовжений із заходу на схід, відповідно, з північною межею лісостепу, що проходить по краю Подільського плато. Немає підстав вважати, що обидві смуги західноволинських укріплень територіально були повністю відокремлені одна від одної. Територіально верхньобузькі городища варто розглядати як єдину область. Землі в середній смузі між городищами не були нічийними, а належали до цієї області.

Коротко розглядаючи проблему охорони західних рубежів давньоруської держави на межі двох тисячоліть, то з археологічного боку варто зазначити, що наприкінці X – на початку XI ст. на всій південній частині її території запустила майже третина більш ранніх укріплень. Водночас з'явилося майже півтори сотні нових. У першій половині XI ст. ці землі двічі (1018 та 1032 рр.) зазнавали вторгнень польського війська, що не могло не позначитися на долі деяких

укріплень. Але вирішальний вплив мали внутрішні фактори. У зв'язку з адміністративною реформою Володимира Святославича, утворенням на племінних територіях волостей і призначенням до них великокнязівських намісників із професійними військовими загонами дружинників, поширенням нового апарату державної влади тощо, колишня племінна військово-адміністративна структура разом із мережею укріплених пунктів втратила своє значення. Повною мірою це стосується й етнічного прикордоння між західними та східними слов'янами. Будівництво нових центрів та опорних пунктів, причому, в місцях, де їх до цього не було, лише часткове використання більш раніших укріплень призвело до того, що більшість останніх втратила власні функції й припинила існування. Біля значної частини укріплень запустили і поселення, жителі яких переселилися в місця, в яких були сприятливіші умови для задоволення господарських потреб. На території літописних волинян (щоправда, як і древлян) лишилося найбільше всього укріплень попереднього часу. Але на західноволинських землях наприкінці X – XI ст. виникло й найбільше нових укріплень (Кучера, 1999, с. 127–134, 152–155).

Про північні кордони Волинської землі вже говорилося раніше в цьому розділі. До вже наведеної інформації варто додати лише те, що конкретизація розглянутих північних рубежів на правобережній ділянці «Руської землі» стала можливою внаслідок робіт білоруських науковців, передусім

П. Ф. Лисенка (Лисенко, 1974; 1991). Апівнічні межі Київської землі можна схарактеризувати таким чином (Рис. 5). На Дніпровському Правобережжі вони пролягали водорозділом Прип'яті, Березини та Німану. Ці землі, заселені наприкінці I тис. н. е. літописними дреговичами, протягом тривалого періоду давньоруської історії перебували усфері безпосереднього політичного впливу Києва. Головне місто дреговичів Туров, розміщене в південній частині їхнього розселення, досить довго мало важливе місце в історії Київщини й зазвичай віддавалося у володіння старшому, після великого київського, князю. Так, зокрема, було за життя Ярослава Мудрого, коли в землі дреговичів володарював його старший син Ізяслав. Показово, що останній, перейшовши на великокнязівський стіл, взагалі не направив нового князя до Турова, а залишив його за собою. Неодноразові літописні повідомлення про туровських князів і Туровську волость в XII ст. свідчать про міцну залежність цієї землі від Києва. У літописному повідомленні 1142 р. чітко мовиться про неї як про частину Київщини. Туровська територія (Пінськ, Брягин) як частина київської розглядається і в інших випадках (1150, 1154, 1188 рр.). Лише приблизно з кінця 60-х років XII ст. зв'язки міст басейну Прип'яті з Києвом послаблюються, що було викликано політичним зміцненням Турова. Але варто відзначити, що в питанні виділення Туровщини в самостійне князівство в історичній літературі висловлюються різні думки.

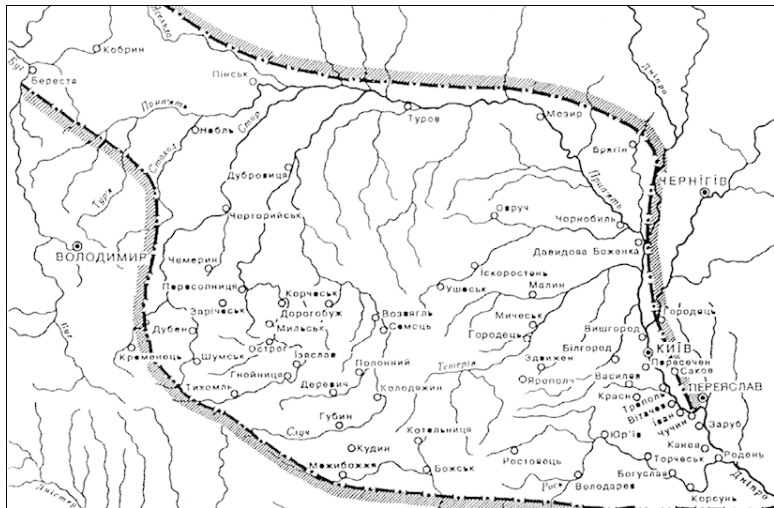


Рис. 5. Київська земля у XII–XIII ст. (за П. П. Толочком)

Щільні зв'язки південно-західних районів розселення літописних дреговичів із Києвом на першому етапі історії давньоруської держави, а також постійне бажання київських князів до володіння (або хоча б власного домінуючого впливу) цією територією на другому етапі, вагомо свідчать про те, що державне освоєння цих земель відбувалося не з Полоцька, а з Києва через Туров. Не поширювалася сюди на ранньому етапі й чернігівська данина. Претензії чернігівських князів на ці околичні володіння Київської землі й отримання їх в умовне (тимчасове) тримання свідчили не про належ-

ність міст Клецьк і Случевськ чернігівським князям із ранніх часів, а про поступове феодальне захоплення їх у Києва. Із послабленням політичного положення «матері міст руських», столиця не могла втримувати всі ті землі, на котрі раніше поширювалися її суд і данина, а вірогідно, й зберігалось домінівне юридичне право володіння.

Поширюючи власні володіння на заході, київські князі вже наприкінці X – на початку XI ст. вийшли на лінію Західного Бугу і включили до складу власного домену Берестейську волость. Приналежність її до Київської землі неодноразово було засвідчено на сторінках літописів. Але ще раз варто підкреслити, що туровські, та й волинські землі нерідко виявлялися в міцній залежності від Києва (Лисенко, 1974; 1991). Говорячи про прикордонну ситуацію на Дніпровському Лівобережжі, розглянемо не лише північні, але й північно-східні ділянки. Тут теж проводилися значні за обсягом дослідження (Археологія... 1986, с. 295–303; Шинаков, 1990, с. 146–149; Поляков, Шинаков, 1997). А про південно-східний район мова вже йшла вище під час розгляду власне південноруських рубежів (*Рис. 6*).

Загальноприйнятою є думка, що підпорядкуванню території східних сіверян передувало державне освоєння західних районів цього літописного племінного союзу. Сновськ (сучасний Седнів) стояв на кордоні із чернігівським та північнішим мікрорегіоном, Стародуб – поблизу північного кордону «Руської землі» у вузькому значенні цього терміна,

по сусідству зі східними сіверянами та в'ятичами. Лінія Чернігів – Сновськ – Стародуб та Чернігів – Сновськ – Новгород-Сіверський ніби вказують на основні напрямки поширення політичної влади Чернігова. Очевидно, ці міста були форпостами державного освоєння прикордонних областей радимичів і в'ятичів (Стародуб), в'ятичів і східних сіверян (Новгород-Сіверський), оскільки і Сновськ був форпостом освоєння земель сіверян західних (Зайцев, 1975, с. 70).

Але археологічні дослідження внесли певні корективи до цієї схеми. Так, картографування археологічних об'єктів дає змогу виділити на Лівобережжі Дніпра два початкові напрямки феодалізації та християнізації території літописних сіверян. Перший з них: Чернігів – Сновськ – Стародуб. По цій лінії, тобто по басейну р. Снов в басейн р. Вабля, кінцевою крапкою в X ст. був район Кветуні нижче Брянська. У синхронних комплексах на могильниках цього напрямку зафіксовані поховання за різними обрядами. Згаданий факт вказує на різноетнічний склад населення в цьому пункті. Раніше намічався ще один напрямок поширення політичної влади феодальної верхівки: Чернігів – Седнів – Новгород-Сіверський. Але тут аналогічні синхронні поховальні пам'ятки не фіксуються. Можна вважати, що інтенсивний процес феодалізації в цих місцях почався пізніше, ніж на вищезгаданому напрямку – десь наприкінці X ст., коли, як свідчать дослідження Новгорода-Сіверського на Десні, саме з'являється державна фортеця. Другий генеральний напря-

мок на Дніпровському Лівобережжі простежується з району літописного Переяславля Руського на Курськ. Під час детальнішого аналізування археологічних матеріалів із Курського Посейм'я було встановлено, що район підпав під пильну увагу центральної влади доволі рано, а це, зокрема, відбилося у великій щільності заселення околичної території та її християнізації.

Повертаючись до розгляду північних кордонів південної «Руської землі» треба зазначити, що в історії Чернігівської землі період X – першої половини XI ст. був часом формування найважливіших ранньофеодальних центрів, етапом складання політичного та територіального ядра цього князівства. Таким ядром землі-князівства став північно-східний сектор «Руської землі», що випереджала в розвитку феодальних відносин інші давньоруські території. Основним фактом формування території Чернігівського князівства було підпорядкування державній князівській владі «племінних» територій східних сіверян, радимичів та в'ятичів у інтересах панівного класу «Руської землі», і передусім знаті її північно-східної частини.

Північним кордоном власне чернігівської території можна вважати болота Перисте і Замглай – природну межу з радимичами X – XII ст. Біля східної межі цієї території (р. Снов), за 30 км від Чернігова, розташовувалося одне із головних міст другої складової частини територіального ядра Чернігівського князівства – Сновськ. Найбільшими містами

новгород-сіверської території були ще й Новгород-Сіверський та Стародуб.

За 24 км на схід від Стародуба, на лівому березі р. Ваблі, розташовувалося містечко Синін міст, південніше, на правому березі Судості, розташовувався Радощ (сучасний Погар). Синін міст і Радощ, мабуть, були прикордонними пунктами. Від Брянська і Трубчевська ці міста відділені широкими лісами межиріччя Судості та Десни.

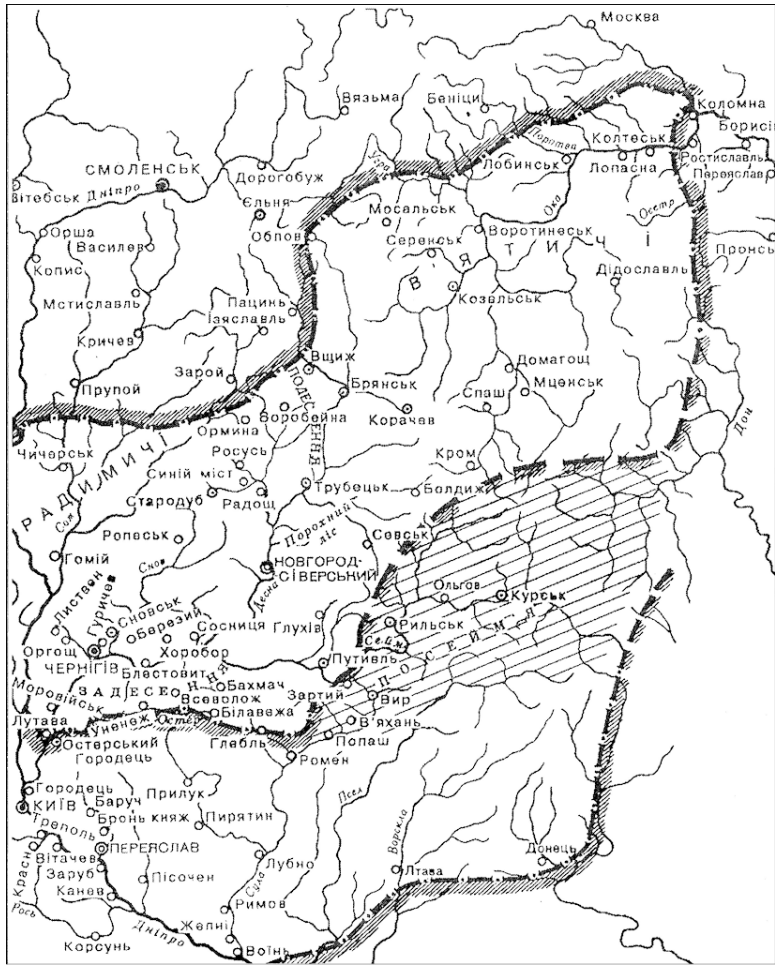


Рис. 6. Чернігівська і Переяславська землі у XII–XIII ст.
(за П. П. Толочком)

На північ від р. Ваблі містилася компактна територія Подесення, що не входила, згідно з даними середини XII ст., до територіального ядра Чернігівської землі. Путивль, котрий розташовувався у Посем'ї не входив до власне новгородської території. Кордони другої складової частини територіального ядра Чернігівської землі можна визначити таким чином: на заході – по р. Снов, включно з правобережною смугою зі Сновськом і Рочеськом; на півночі – по р. Вабля, північніше Стародуба й Синіна моста; на північному сході – по р. Судость, а на півдні – по Сейму та Десні. Східний кордон з'явився ще в другій половині IX ст. як межа «Руської землі», а північний в X – на початку XI ст.

Географічне розташування Новгород-Сіверська аналогічне розміщенню Стародуба – в прикордонній смузі «Руської землі», що свідчить начебто на користь початкового входження Новгорода до складу Сновської тисячі у XI ст. За археологічними матеріалами, все ж таки не можна прослідкувати аналогію зі Стародубом: найдавніші кургани околиць Стародуба дають матеріали, близькі до курганів Сновська, а поблизу Новгорода такі кургани не відомі. Щоправда, це може говорити лише про пізніше виникнення міста, що підкреслене і в самій його назві.

З огляду на ще північніші території, варто зазначити, що географічною назвою Вщизької волості було Подесення. Окрім Вщижа й Орміни, в Подесенні відомі Воробейна і Ро-

сусь. Характерним є розташування цієї території щодо етнічних земель радимичів і в'ятичів. Вона начебто поздовжує по правому берегу Десни стародубський клин Сновської тисячі між землями в'ятичів і радимичів, на півночі сусідами маючи смоленських кривичів, котрі вийшли у верхів'я Десни. А на схід від Подесення містилася так звана «Лісова земля» (між землями Новгород-Сіверського та «В'ятичами»). Північну межу «Лісової землі» можна визначити користуючись літописними даними про кордони землі в'ятичів.

Під час розгляду літописних «В'ятичів» XII ст. впадає в око явна невідповідність цієї території з етнографічною областю самих в'ятичів, що була виявлена за археологічними матеріалами як VIII–X, так і XI–XIV ст.

Очевидні тут дві якісно різні території: племінна (на XI–XIII ст. етнографічна) область й адміністративно-територіальна одиниця – частина політичної, державної території. За письмовими джерелами XII ст. не можна отримати достатньо чіткого уявлення про саму область розселення в'ятичів, оскільки в літопису згадуються лише в'ятичі Чернігівської землі. Про суздальських або ж рязанських в'ятичів, певно, лише здогадуватися за словами чернігівських князів про «наших в'ятичів», що може трактуватись як існування й «не наших» в'ятичів.

До того ж у межах Чернігівської землі назва «В'ятичі» в середині XII ст. збереглася лише за північною частиною племінної території. Південна частина їхніх земель хоча

і зберегла вятичські етнографічні риси, «В'ятичами» в літописі не називалася. Північні кордони «В'ятичів» збігалися з межами Чернігівської землі. Східний кордон цієї землі за даними письмових джерел не встановлюється.

Територія радимичів була освоєна, мабуть, дещо раніше «В'ятичів». Північна частина їхньої землі відносилася до Смоленського князівства – м. Прупой (нині Славгород) на р. Сож був смоленським. На р. Піщані, що впадає в Сож поблизу Прупою, відповідно до статті 984 р. «Повісті врем'яних літ», жили радимичі. На розглянутій території в Іпатіївському літописі згадується лише два міста – Гомій (нині Гомель) та Чичерськ (нині Чечерськ у Гомельській обл. Білорусі) (Зайцев, 1975, с. 75, 80–81, 88–89, 98–104). Тож території, що нас цікавлять у цьому разі, на північному сході Чернігівської землі можна оконтурити приблизно на кордоні вищезгаданого літописного Подесення, південніше Вщижа, Брянська, Коралева і Крома.

Література

Археология Украинской ССР. 1986. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев.

Бородин Г. В., Моргунов Ю. Ю. 2003. К вопросу о переяславско-черниговском пограничье с кочевой степью в конце XI – середине XII вв. Археология та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.). Суми, с. 79–89.

Довженко В. И. 1968. Сторожевые города на юге Киевской Руси. Славяне и Русь. Москва.

Довженко В. Л., Линка Н. В. 1955. Розвідка давньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. Археологічні пам'ятки УРСР, 5, с. 151–156.

Енуков В. В. 2003. Русь и бывшие племенные территории (на примере Посемья). Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.). Суми, с. 7–14.

Енуков В. В. 2003. Некоторые вопросы обороны Курского княжения. Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.). Суми, с. 93–111.

Зайцев А. К. 1975. Черниговское княжество. Древнерусские княжества X – XIII вв. Москва, с. 57–117.

Котляр М. Ф. 1975. Воєнне мистецтво Давньої Русі.

Кучера М. П., Іванченко Л. І. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі. Археологія, 59, с. 67–69.

Кучера М. П. 1999. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ.

Кучинко М. М. 1993. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV століттях. Луцьк.

Лысенко П. Ф. 1974. Города Туровской земли. Минск.

Лысенко П. Ф. 1991. Дреговичи. Минск.

Моргунов Ю. Ю. 1996. Древнерусские памятники поречья Сулы. Курск.

Моргунов Ю. Ю. 2003. Самсониев Остров: Пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI–XIII ве-

ках. Москва.

Моця О. П. 1996. Південно-західні кордони Київської Русі за матеріалами поховальних пам'яток. Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie. Rzeszów, s. 91–96.

Моця О. П., Покас П. М. 1998. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення. Археологія, 2, с. 62–72.

Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. 1976. Київ.

Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. 1985. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. Земли Южной Руси в IX – XIV вв. Киев, с. 30–60.

Плетнёва С. А. 1973. Древности Черных Клобуков. Свод археологических источников. Вып. Е1–19. Москва.

Поляков Г. П., Шинаков Е. А. 1997. Летописный Рогов. Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернігів, с. 118–119.

Шинаков Е. А. 1990. Северные границы «Русской земли» X века. Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX – XI вв.». Чернигов, с. 146–149.

Населення

Олександр Моця, Олена Черненко

Нестор Літописець, характеризуючи етнічний стан усього слов'янського світу наприкінці I тис. н. е., змушений був константувати: **«тако разидеся Словеньский языкъ темже и грамота прозвася Словенская»**. Правда його ж теорія про дунайське походження цієї етнічної спільності та її подальше розселення на європейських просторах нині не має жодних реальних підтверджень. Достовірнішим є бачення такої конструкції як суто книжної. У ній нема жодних спогадів про дійсний рух народів на нові землі або ж відображення «колективної пам'яті» про таке переселення. І все ж, прийнявши таке твердження літописця за основу, історики-славісти різних поколінь досліджували окремі спільноти в межах конкретних етносів цієї частини ойкумени в контексті аналізу їхніх внутрішніх та міжнародних процесів, а також у динамічному розвитку та певній трансформації. Східнослов'янський світ в очах дослідників видозмінювався.

Дослідження східнослов'янських старожитностей другої половини I тис. н. е. Дають змогу виділити два періоди в їхньому розвитку: V–VII та VIII–X ст. (Баран, 2000, с. 26). Під час розгляду проблеми конкретного люду на конкретних територіях у першому із цих періодів значення мають не лише писемні повідомлення, а й археологічні матеріали та дані ан-

тропології та мовознавства. Під час другого з виділених етапів у Середньому Подніпров'ї починають формуватися осередки державності. Паралельно із соціальним розвитком активізуються і етнічні процеси, для вивчення яких передусім варто використовувати літописні повідомлення.

У VI–VII ст. н. е. слов'янська людність розділилася на чотири культурні групи, відомі в археологічній типології під назвами колочинської, пеньківської, прасько-корчацької та дзедзіцької культур. Перші три виникли ще у V ст. на території сучасної України та у деяких суміжних областях Росії та Білорусі, а остання – в Середній і Північній Польщі не раніше як VI ст. До цього варто додати й те, що у матеріалах іменьківської археологічної культури Середнього Поволжя теж виявлені деякі елементи слов'янських культур V–VII ст. Надалі на сучасних українських теренах на межі VII–VIII ст. відбулися помітні зміни в матеріальній культурі. А на основі попередніх виросли лука-райковецька культура на Дніпровському Правобережжі (аж до Карпат) та волинцевська, а потім роменська – на Дніпровському Лівобережжі. Вже в межах цих культурних ареалів формувалися нові племена й племінні союзи, на основі яких далі створювалися структури Київської Русі.

Найінтенсивніші потоки слов'янського розселення були спрямовані на південь – у напрямку Дунаю та кордонів могутньої Візантійської імперії. Але цей напрямок ми не розглядатимемо – нащадки склавів і антів розселені у цих ев-

ропейських районах не увійшли до складу майбутньої Русі. Тому звернімося до північного та північно-східного напрямків розселення слов'ян. Туди, окрім представників вищезгаданих слов'янських угруповань – склавів і антів – переселилися й «колочинці», в яких частина дослідників вбачає давніх венедів.

Ні у кого із серйозних дослідників не викликає сумнівів, що слов'янське населення в області верхів'їв Дніпра та Волги було прийшлим і «нашарувалося» на місцевий етнічний субстрат. За даними писемних джерел, до появи слов'ян за північними та східними межами Верхнього Подніпров'я мешкали фіно-угорські племена – чудь і весь на півночі та мерянські, муромські й мордовські племена у Волго-Окському межиріччі. Про давнє населення Верхнього Подніпров'я літописи нічого не повідомляють, але на основі лінгвістичних даних, насамперед матеріалів гідронімії, вже давно встановлено, що у давнину ці території заселяли балти (*Рис. 1*). Тож, за сучасною науковою термінологією, нові утворення, де головну роль уже відігравали переселенці-слов'яни, створювалися якраз з ініціативи таких емігрантів.

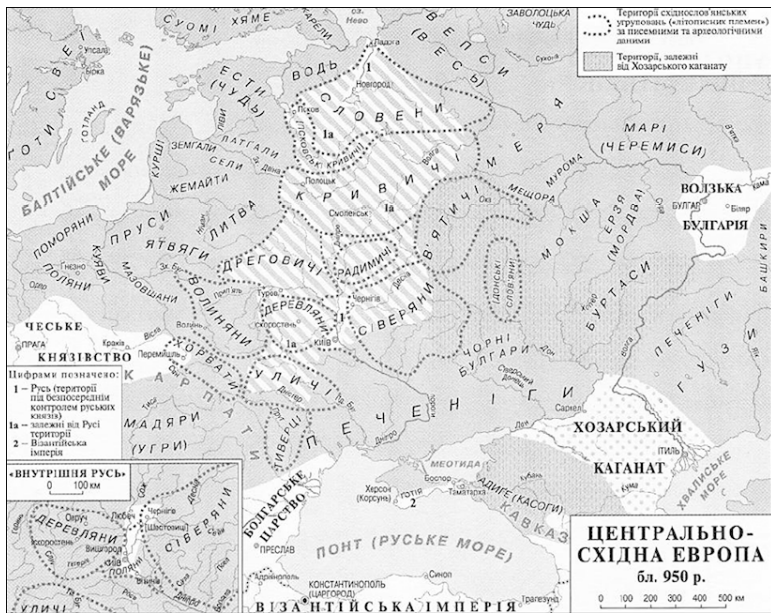


Рис. 1. Центрально-Східна Європа близько 950 р. (за С. Плохієм)

Питання про балто-слов'янські взаємини та роль дніпровських балтів у формуванні тут нової слов'янської етнічної спільноти – майбутніх білорусів – досить цікаве й не до кінця розроблене. Але обов'язково варто вказати на те, що на відміну від фіно-угорських племен, які являлися чужими для слов'ян за мовою та культурою, балти були близькими переселенцям внаслідок спільного індоєвропейського минулого (Иванов, Топоров 1958, с. 39). Окрім того, на землях су-

часної Білорусі простежуються ще й сліди зайд зі слов'янського заходу.

За свідченням П. Третьякова та його білоруських колег, протягом третьої чверті I тис. н. е. східні балти почали зводити численні укріплення-сховища майже біля кожного поселення. Очевидно, що ситуація у Верхньому Подніпров'ї тоді була не мирною – майже всі згадані городища загинули одночасно внаслідок пожеж. Супротивник автохтонів без особливих зусиль мав укріплення невеликих розмірів, а місцеве населення у разі його наближення ховалося в лісах. Така ситуація склалася у середині VIII ст. Очевидно, слов'яни в середині та другій половині I тис. н. е. проникали окремими потоками щоразу далі у північному напрямку. Але, також імовірно, що напередими такому руху із заходу просувалися і нові переселенці-емігранти, про що свідчить незаперечний археологічний аргумент: поширення типової для «західняків» вкритої смугами розчосів кераміки.

Наприкінці третьої чверті I тис. н. е. в історії населення північної частини Верхнього Подніпров'я відбулася ще одна важлива подія, внаслідок якої етнічна ситуація суттєво ускладнилася, а «острівці» балтів ще більше звузилися. Ідеться про проникнення в розглянуту місцевість нового слов'янського населення, яке полишило по собі своєрідні поховальні пам'ятки – довгі кургани (захоронення літописних кривичів, які якраз, імовірно, й палили балтські городища). Таким чином, угруповання східних балтів, котре розміщува-

лося переважно на території Верхнього Посожжя, було потіснене, а можливо, й розгромлене слов'янами, які прийшли не з півдня (по Дніпру), а із заходу чи північного заходу. Балтські ж «острівці», зафіксовані у Волзько-Окському межиріччі, існували аж до початку II тис. н. е., про що говорять сліди перебування тут «людей голяді».

Але основним етнічним компонентом на землях останнього із названих східноєвропейських регіонів, до часів переселення туди слов'ян із різних напрямків, все ж таки були не балти, а фінно-угри. Інтеграційні процеси там проходили ще складніше й триваліше, а культура місцевих племен ставала дедалі вагомішим й серйознішим внеском у загальну культуру північно-східних земель. Той же П. Третьяков відзначав, що процеси у фіно-угорському середовищі в часи контактів зі слов'янами проходили інакше, ніж у балтському на землях Верхнього Подніпров'я. Зокрема тут не сталося змін у формі поселень, що мало місце в зоні розселення балтів. Адже відомо чимало городищ, життя на яких тривало аж до кінця I тис. н. е.

В останній чверті I тис. н. е. слов'яни почали освоювати й північну зону Східної Європи, де представники різних їхніх угруповань почали «вклинюватися», передусім у слабо заселену межову зону між прибалтійсько-фінським і волзько-фінським етнічними масивами. Загалом у їхніх поховальних пам'ятках – сопках та довгих курганах – можна простежити тенденцію зміни дослов'янських традицій у цій обря-

довості та металевому убранстві. Поширюється зведення городищ, матеріальна культура жителів котрих стає близькою до слов'янських культур південного узбережжя Балтії та одночасно відмінна від таких південних культур, як вищезгадані лука-райковецька та роменська.

Крайнім північним пунктом, образно розміщеним на вістрі слов'янського світу, котрий «вклинився» у тогочасне автохтонне фіно-угорське середовище, являлася Ладога. Цей пункт став першим значним контактним центром у слов'яно-скандинавських стосунках. Утворився своєрідний етнічний «казан», основними складовими якого стали новгородські словени, кривичі, чудь, меря і весь.

Тоді південні переселенці були лише одним із компонентів нової міжетнічної конфедерації, а не її своєрідним «локомотивом» у соціальному розвитку. Лише згодом ситуація почала змінюватися на користь тих, хто прийшов останнім – вихідців із півдня Східної Європи.

За літописними повідомленнями, з багатьох східнослов'янських племен на території України проживали такі: волиняни чи бужани (землі Західної Волині), хорвати (прикарпатський та буковинський регіони), древляни (Східна Волинь), поляни (Середнє Подніпров'я), сіверяни (Дніпровське Лівобережжя), уличі (Нижнє Подніпров'я). У недатованій частині давньоруських літописів про це йдеться: **«Словъне. пришедше съдоша по Днепру, и нарекошася Поляне, а друзии Деревляне. зане съдоша в лъсѣхъ... а друзии**

же съдоша на Деснь. и по Семи и по Суль. и наркoшася Сьверо. и тако разидеся Словенскъ языкъ тъмъ же и прозвася Словеньская грамота». Надалі, коли розглядається організація східнослов'янського суспільства, наводять такі дані: **«И по сеи братьи почаша держати родъ ихъ княжение в Поляхъ. а в Деревляхъ свое... се бо ток мо Словънескъ языкъ в Русі. Поляне. Деревляне. Новъгородъци. Полочане. Дьръговичи. Сьверо. Бужане. зан съдятъ по Бугу, послеже нек Вольняне»**. У сучасній історичній науці вищезгадані та інші аналогічні східнослов'янські угруповання здобули назву літописних племен.

Говорячи про географічні межі розселення представників вищезгаданих літописних угруповань, слід зазначити, що вони певною мірою були «розмиті». Інакше кажучи – між такими племенами ще не було чітких кордонів. Адже лише починаючи з часів формування ранньодержавних соціальних організацій кожне суспільство переходить до жорсткої внутрішньої структури й прагне до розширення своєї території, кордони якої набувають певної заокругленості, внаслідок чого зникають вклинення на території сусідів. Пізніше, в процесі подальшої викристалізації державних кордонів та регіонів, уже в середині них починають формуватися й нові етноси або ж певною мірою змінюються старі.

Характеризуючи у загальних рисах населення південно-руських земель, варто звернути увагу й на антропологічний

аспект у розкритті цієї непростої теми. Таким питанням займалися науковці кількох поколінь, а результати їхніх праць систематизував і доповнив С. П. Сегеда. Усі дослідники сходяться на тому, що середньовічні східні слов'яни загалом характеризуються доліхомезокранією, тобто видовженою черепною коробкою, вузьким або середнім за шириною обличчям із доволі широким, помірно або носом, що добре виступає, що, як відомо, властиво європеїдам. Водночас, за варіаціями двох провідних ознак – серед них можна виділити кілька антропологічних типів. За підсумками досліджень В. В. Бунака, Г. Ф. Дебеца, Т. І. Алексеєвої, М. С. Великанової та інших вчених з'ясовано, що серед давньоруської людності Східної Європи виокремлювалося принаймні 7 таких краніологічних типів, 4 з яких було поширено на сучасних українських землях (Рис. 2): мезодоліхокранний із середніми розмірами обличчя, представлений в Середній Наддніпрянщині, де літописні джерела, передусім на Правобережжі Дніпра, здебільшого розміщали нащадків полян; доліхокранний середньолиций, розповсюджений в середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де колись мешкали літописні сіверяни; мезокефальний високочолий і широколиций, поширений у верхів'ях Здвижу, Тетерева, Ужа та Убороті, Стиру і Горині, де на час утворення Київської Русі локалізувалися древляни та волиняни; мезокранний, з доволі широким і невисокими орбітами, значним горизонтальним профілюванням обличчя, властивий давньорусько-

му населенню Середнього Подністрів'я – території, пов'язаної з літописними тиверцями та уличами.

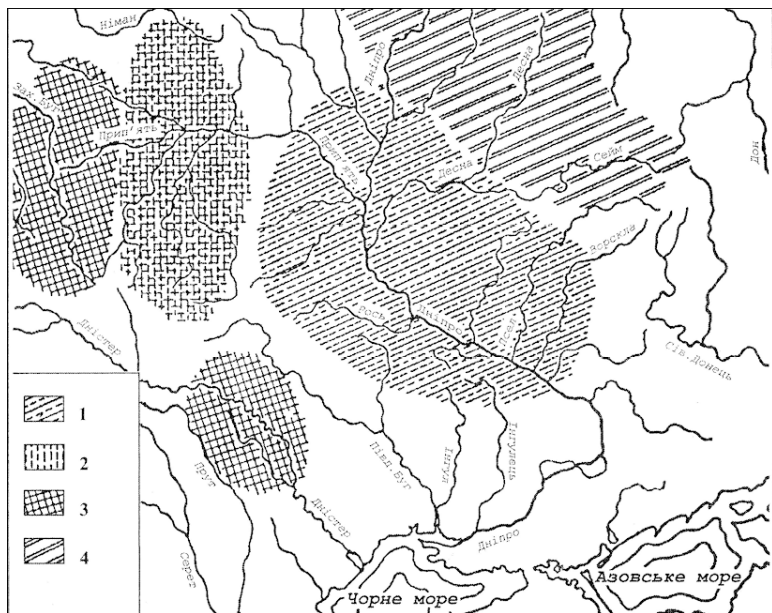


Рис. 2. Антропологічні типи давньоруського населення на землях сучасної України (за Т. І. Алексєєвою): 1 – мезокефальний середньолиций; 2 – доліхокефальний широколиций, 3 – мезокефальний широколиций, 4 – доліхокефальний середньолиций

Нагадаємо, що черепний показник вираховується за формулою: $\text{поперечний діаметр} \times 100 : \text{поздовжній діаметр}$. При

цьому пропонується така рубрикація: до 74,9 – доліхокранія, від 75 до 79,9 – мезокранія, 80 і вище – брахікранія.

Що ж зумовило регіональні відмінності фізичного типу людності тих часів? На це запитання пропонується така відповідь. Свого часу визначний чеський вчений-славіст Л. Нідерле дійшов висновку про те, що «праслов'яни» – далекі предки сучасних слов'янських народів – не були однорідними в антропологічному відношенні. Це пояснюється тим, що їхні антропологічні риси формувалися в тих регіонах Центрально-Східної Європи, де впродовж доби неоліту-бронзи переважали широколиці європеїдні варіанти. На півночі зона відносної широколицьості обмежувалася верхньою та середньою течією Західної Двіни, на півдні – лівими притоками середньої течії Дунаю, на заході – верхньою та середньою течією Вісли, на сході – середньою та нижньою течією Дніпра, знаходячись на стику ареалів північноєвропеїдної доліхокефальної світлопигментованої та південноєвропеїдної брахікефальної темнопигментованої рас.

Далі, розселяючись на території Європи, слов'янські племена асимілювали місцеву дослав'янську людність, що спричинило до певних змін їхніх фізичних рис. Вплив дослав'янського субстрату відчутний у багатьох регіонах слов'янського ареалу: фінського – у європейській частині Російської Федерації, балтського – на теренах Білорусі, фракійського – в східній частині Балкан тощо.

Аналіз наявних на сьогодні краніологічних даних свід-

чить про те, що відносна широколициість як одна з визначальних рис слов'ян у найвиразнішій формі простежується серед північно-західних груп давньоруської людності України – нащадків літописних древлян і волинян. За цією та деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа), вони схожі з мазовшанами, західними кривичами, а також середньовічними балтійськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Усі ці групи належать до кола масивних північних європеоїдів. Висловлювалась думка, що відносна широколициість західної групи східнослов'янських племен і балтів є проявом єдиного антропологічного субстрату, генетичні витоки якого пов'язані з носіями неолітичних та енеолітичних культур Центральної та Північно-Східної Європи. Своєрідним «антропологічним еквівалентом» балто-слов'янської спільності, що має місце в минулому, є один з одонтологічних типів, поширений серед сучасних летто-литовських та східнослов'янських народів – середньоевропейський. Починаючи з неолітичної доби, був властивий і їхнім попередникам на території Південної Балтії та Східної Європи.

Приналежність північно-західної групи літописних племен сучасної території України до кола північних європеоїдів пояснюється не лише давньою генетичною спорідненістю балтів та слов'ян. Ще однією причиною цього могли бути їхні безпосередні контакти. На думку В. В. Седова, частина поховальних комплексів давньоруського ча-

су на Волині, де під час зведення насипів використовувалося каміння, була залишена дреговицько-ятвязьким населенням. Подібних висновків дійшов і автор цієї праці, відзначивши в деяких могильниках цього регіону східну орієнтацію померлих, характерну для балтських поховань чоловіків. Аналізуючи морфологічні особливості черепів із Возв'язля, Т. О. Рудич вказала на властиву їм мезокранію, широколицість, тенденцію до ослаблення горизонтального профілювання обличчя, помірне випинання носа. Цей своєрідний комплекс краніологічних ознак має чіткі аналогії зі збірною серією черепів ятвягів II–V ст. н. е.

Широколиці варіанти були властиві також давньоруській людності Прутсько-Дністровського межиріччя, де мешкали нащадки південно-західної групи літописних племен – тиверців і уличів, та Північної Буковини – ареалу білих хорватів. Аналізуючи морфологічні витоки східних слов'ян у цих регіонах, М. С. Великанова вказала на різкі відмінності між ними та їхніми безпосередніми попередниками – носіями черняхівської культури, які характеризувалися рисами грацильного мезодоліхокранного типу з невеликими розмірами черепної кришки та вузьким обличчям, знаходячи аналогії в збірній краніологічній серії V–VII ст. із території Румунії та Угорщини. Ці відмінності мають наскільки виразний характер, що, за словами дослідниці, «повністю виключають ймовірність генетичних зв'язків між черняхівцями та слов'янами, що їх змінили, і дають підстави вважа-

ти слов'янське населення на території Подністров'я прийшлим». Посилаючись на краніологічні паралелі з населенням древлянських земель, вона висунула припущення, що територія Прутсько-Дністровського межиріччя заселялася вихідцями з північніших областей східнослов'янського ареалу.

Що ж до краніологічної серії з Північної Буковини (василівської), то в ній простежується певна тенденція до високолицьості, високоорбітності та вузьконосості – ознак, властивих західним слов'янам. Аналізуючи варіації лицьового, орбітного та носового показників у цій групі, М. С. Великанова зауважила, що вони ухиляються в західнослов'янському напрямку та лежать, по суті, поза східнослов'янськими межами коливань цих ознак. Причини цих відхилень можуть мати різне пояснення: а) василівська серія походить із кам'яних саркофагів біля давньоруського храму, які належали знаті, родинні зв'язки якої простягалися далеко за межі Північної Буковини; б) морфологічні особливості василівської серії вказують на певну антропологічну спорідненість східних і західних слов'ян карпатського регіону. Останнє здається переконливішим, оскільки і за носовим, і за орбітним показником василівська вибірка доволі схожа зі слов'янськими серіями карпатського регіону, які походять із території сучасної Румунії.

На іншому підґрунті склався антропологічний тип давньоруського населення Середньої Наддніпрянщини, де напередодні утворення Київської Русі існував полянський пле-

мінний союз. Як і всім іншим східнослов'янським групам, йому були властиві специфічні пропорції лицевого скелета (відносно низьке лице з низькими орбітами та доволі широким носом), за яким воно відрізнялося від більш високолицих, високоорбітних і вузьконосих носіїв черняхівської культури першої половини I тис. н. е. Водночас відмінності між давньоруською людністю Середньої Наддніпрянщини виражені слабкіше, ніж в інших регіонах України, а за деякими важливими краніологічними ознаками, надто великим діаметром, ці групи доволі схожі. Останнє, на думку тієї ж М. С. Великанової, дає змогу припустити певну роль черняхівського елемента у формуванні антропологічного типу полян. Ще категоричніше із цього приводу висловила Т. І. Алексеєва: поляни, по суті, є безпосередніми нащадками черняхівців, однак це, безумовно, перебільшення: весь комплекс наявних на сьогодні даних свідчить про те, що фізичні риси давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини склалися в процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів – грацильного черняхівського та відносно масивного, носієм якого, очевидно, були племена празько-корчакської культури, фізичний тип яких залишається невідомим унаслідок обряду кремації, поширеного серед слов'янських племен у додержавний період їхньої історії. За даними краніології, саме в цьому регіоні, що став центром формування Київської Русі, простежується доволі глибока лінія антропологічної спадковості, а саме: племена

лісостепової зони доби бронзи – скіфи лісостепової смуги – населення черняхівської культури – полянський племінний союз. Саме тут, принаймні з доби бронзи, кілька тисячоліть поспіль був поширений один і той самий одонтологічний тип – середньоєвропейський, що й нині переважає на етнічній території українського народу.

Черняхівський морфологічний компонент істотно вплинув також на формування антропологічних особливостей давньоруської людності Дніпровського Лівобережжя – нащадків літописних сіверян та південних полян (лубенська, ліплявська та інші групи). Показовою щодо цього є краніологічна серія з некрополя XI–XII ст. поблизу с. Камінного на правому березі середньої течії ріки Псел: за більшістю ознак вона доволі схожа з черепами із черняхівських могильників Середньої Наддніпрянщини. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що свідчить про наявність властивого всім східним слов'янам масивного компонента. Що ж до ступеня сплюснення обличчя, то черепи з камінського некрополя виразно тяжіють до краніологічної серії поблизу с. Верхній Салтів. У сучасній науці міцно утвердилася думка про те, що ця пам'ятка була залишена іраномовними аланськими племенами VIII–XI ст. верхів'їв Дону та Сіверського Дінця – носіями салтівської, або салтівсько-маяцької культури, який характеризується доліхомезокранією, середнім за шириною, різко профільованим обличчям, різким випинанням носових кісток,

тяжіючи за цими ознаками до аланів Північного Кавказу. Отже, морфологічний тип давньоруського населення Дніпровського Лівобережжя сформувався за участі принаймні трьох компонентів: «власне слов'янського», черняхівського та салтівського (аланського).

Порівняння черняхівських та аланських серій виявляє певні відмінності між ними: алани були більш високолицями, мали більшу довжину носових кісток, ширші орбіти, сильніше розвинений надбрівний рельєф. Однак у них є й деякі спільні риси, які стосуються основних розмірів черепної кришки, кутів випинання обличчя та носа. Наявність спільних рис фізичної будови, властива цим групам, пояснюється тим, що їхній антропологічний тип склався на основі так званого «неопонтійського» субстрату, який включав істотний давньосередземноморський, тобто південноєвропейський компонент. Починаючи принаймні з енеолітичної доби, «неопонтійські» антропологічні варіанти були вельми поширені у степовій зоні Східної Європи. У I тис. до н. е. – I тис. н. е. вони були щільно пов'язані зі скіфсько-сарматським світом.

З наведеного випливає, що слов'янські племена Дніпровського Лівобережжя асимілювали іраномовну людність, набувши домішки «неопонтійського» типу, властивого їхнім попередникам у цьому регіоні.

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово поставало питання про роль кочівницького (схід-

ного) компоненту у формуванні антропологічних особливостей давньоруського населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Інтерес до цієї проблематики пояснюється численними літописними свідченнями про слов'янсько-тюркські взаємини за доби Київської Русі та знахідками кочівницьких поховань на давньоруських некрополях. Ще наприкінці минулого століття Д. Я. Самоквасов отримав на території колишнього Канівського повіту невелику краніологічну серію, яка характеризувалася рисами, не властивими давньоруській людині цього регіону, а саме: брахікранією, низькою висотою склепіння, великими розмірами обличчя, слабо профільованого в горизонтальній площині, низьким кутом випинання носа тощо. За цими ознаками, що вказують на наявність певної монголоїдної домішки, вона близька до черепів із могильника VIII–IX ст. поблизу хутора Зливки у середній течії Сіверського Дінця. Згадана пам'ятка була залишена тюркомовними протоболгарами. Черепи з монголоїдними рисами виявлені й в інших місцевостях Середньої Наддніпрянщини, зокрема в Пороссі. Так, певна монголоїдна домішка (сплощеність обличчя в горизонтальній площині, слабке випинання носових кісток із площини обличчя тощо) властива трьом із восьми жіночих черепів із Миколаївського ґрунтового могильника на Росі. Ще в виразнішій формі вона фіксується на чотирьох чоловічих і трьох жіночих черепках із могильника поблизу с. Хутір Половецький, звідки походить усього 26 черепів. Так, чоловічим черепам

із поховань № 9 (22), 3 (12), 9 (8), 9 (15) властиве нешироке, низьке, дещо сплющене обличчя, слабке випинання носа, невисоке перенісся тощо, що й вплинуло на загальну характеристику серії. Три із вісімнадцяти чоловічих черепів, отриманих під час розкопок могильника біля с. Яблунівка (поховання № 11, 28, 31), відзначалися сплющеністю обличчя.

Варто мати на увазі, що домішка кочівницького компонента серед давньоруської людності фіксується лише тоді, коли її носії мають певні монголоїдні риси. Якщо ж вони відсутні, то «вловити» її доволі тяжко, а то й неможливо взагалі. Так, печеніги XI ст. причорноморських степів характеризувалися майже європеїдним комплексом ознак, і, звичайно, оцінка їхнього внеску в генофонд давньоруської людності пов'язана з неабиякими труднощами. Що ж до половців, то, за даними А. В. Шевченка, вони відзначалися своєрідним поєднанням расових прикмет, а саме: широкого, високого, сплющеного обличчя, властивого носіям монголоїдних типів, та різкого випинання носа, притаманного південним європеїдам. Останнє вказує на те, що поява черепів із монголоїдними рисами в давньоруських некрополях Середньої Наддніпряни, найімовірніше, пов'язана саме із цією групою кочових тюркомовних племен. Ще однією причиною наявності «східної» домішки у середньовічній людності Поросся може бути присутність тут ясів (аланів), полонених 1029 р. синами київського князя Володимира Святославича. Деякі деталі поховального обряду (встромлені в зем-

лю наконечники стріл і списів) і похоронний інвентар (дзеркальця, шаблі, деталі кінської зброї), виявлені під час розкопок могильника XI–XII ст. поблизу с. Яблунівка, були поширені в середньовічних аланських похованнях, що підтверджує цю версію. Очевидно, внаслідок взаємодії з нащадками протоболгар – носіїв «зливкінського» компонента – людності алансько-яських угруповань, що входили до складу кочівників Північного Причорномор'я, набула деяких монголоїдних рис.

Відомо, що в давньоруських некрополях Середньої Наддніпряни виявлені також поховання варягів, які служили в княжих дружинах. У зв'язку з цим виникає питання про роль норманського (германського) компоненту у формуванні морфологічних рис населення цього регіону. Запорукою його вирішення є антропологічні відмінності між середньовічними германцями та східними слов'янами: пересічний германець характеризувався трохи нижчою черепною кришкою, дещо вищим обличчям і вищими орбітами, а також вужчим носом, ніж східний слов'янин.

Особливої уваги щодо порушеної проблематики варта невелика краніологічна серія з Шестовицького могильника, звідкіля походить чимало варязьких речей. Шестовицькі черепи характеризуються мезодоліхокранією, доволі вузьким, середньої висоти обличчям, помірним випинанням носа. На думку дослідниці шестовицьких черепів Г. П. Зіневич, вони репрезентують слов'янську групу, найімовірніше, локальну

групу сіверян. Із цим можна було б погодитися, якщо не брати до уваги відносну низькість та високоорбітність шестовицької серії – ознак, що вказують на наявність германського морфологічного компонента. Торкаючись цього питання, Т. І. Алексеева зауважує: «Тут явно спостерігається змішування норманських та слов'янських рис», хоча і не висловлює міркувань із приводу їхньої «питомої ваги».

Аналізуючи морфологічні особливості краніологічної серії зі Старої Ладоги, норманське поховання якої не викликає сумнівів, С. Л. Санкіна та О. Г. Козінцев залучили для порівняння з нею 38 вибірок зі Східної, Західної та Північної Європи, включаючи й шестовицьку. За підсумками проведеного дослідження вони дійшли добре аргументованих висновків про близькість морфологічних комплексів середньовічних германців, населення Старої Ладоги та Шестовиці, основу яких становить поєднання низького видовженого черепа з високими орбітами. Отже, норманський (германський) компонент все ж таки відіграв істотну роль у формуванні шестовицької групи.

Тож загалом антропологічний склад населення Південної Русі утворився внаслідок взаємодії багатьох морфологічних компонентів як слов'янського, так і, частково, неслов'янського походження, витоки яких можна знайти далеко за межами історичних українських земель, а саме: в Центральній Європі, в Південній Балтії, на Північному Кавказі, в Поволжі, Приураллі, Середній Азії тощо. У ньому відбилися складні

етногенетичні процеси, що мали місце на теренах сучасної України впродовж тисячоліть.

Для з'ясування рівня етнічного розвитку східних слов'ян наприкінці додержавного періоду варто звернути увагу на цілу низку літописних уточнень:

1) окремі східнослов'янські групи одержали свої назви за місцем розселення – **«Прозвашася имены своими, где съдше на котором месте»**;

2) всі вони мали внутрішнє усвідомлення етнічної єдності, насамперед через мову, яка і відрізняла їх від народів і племен, що оточували.

Завершуючи розповідь про розселення слов'ян, літописець зауважує, що їх **«языкъ» «разидеся»**, а переходячи до характеристики сусідів відзначав: **«А се суть инии языще»**;

3) кожна група східних слов'ян на певній території набула характерних особливостей – **«Имяху бо обычаи свои и закон отець свои и преданыя каждо свой, нравъ»**.

Розкриваючи цю сентенцію літописець XII ст. дає свою позитивну характеристику лише київським полянам як найбільш, з його точки зору, цивілізованим, а інші племена характеризує як темних язичників **«Поляне бе свои отець обычаи имуть кротокъ и тъхъ... а Древляне живяху звериньским образом... и Радимичи и Вятичи и Съверъ один обычаи имяху живяху в лъсь якоже всякий зверъ»**.

Не заперечуючи того, що дещо із розказаного ним про життя племен на різних територіях могло мати місце ще і в часи

написання літопису. Загалом ці характеристики стосуються їхнього переддержавного й дохристиянського буття.

Звичайно, варто враховувати суб'єктивну точку зору київського літописця, але факт залишається фактом – на східнослов'янському півдні плем'я полян було безсумнівним лідером.

В археологічному відношенні ситуація в середньодніпровському регіоні є вельми складною. Масовий матеріал (передусім ліпна кераміка) дає змогу для VI–VII ст. локалізувати тут три групи пам'яток, три археологічні культури – корчакську, пеньківську та колочинську, що територіально стикаються в районі Києва та його околицях. Складна археологічна ситуація вимальовується і для наступного історичного періоду (VIII–IX ст.), коли на берегах Середнього Дніпра поряд перебували поселення носіїв культури Лука Райковецької, а також волинцівської та роменської культур.

Звичайно, до появи кордонів між середньовічними країнами сусідні племена, зокрема представники західних і східних слов'ян, могли впереміж проживати на певних територіях (як і представники окремих угруповань всередині східнослов'янської ойкумени). Проживання в одному регіоні одночасно носіїв різних археологічних культур, у яких більшість дослідників убачає представників різних племінних угруповань, обумовлює необхідність звернутися до специфічних особливостей полянського племінного союзу. З цього приводу висловлювалися різні гіпотези:

а) поляни – автохтонне плем'я, котре поступово протягом другої половини I тис. н. е. набирало міцї та могутності на берегах Дніпра та Росї;

б) до складу полянської спільності входили літописні білі хорвати, дуліби, бужани, волиняни, уличі й тиверці.

Утім, реальна різноманїтність археологічних культур у київському регіоні, що прослідковується протягом кількох столїть у другій половині I тис. н. е., дає змогу висловити й припущення, що полянське об'єднання від самого початку своєї історії формувалося на різноплемінній основі. Тобто до його складу ввійшли не один чи декілька племінних союзів, а лише окремі племена (чи їхні сегменти), які й утворили нове угруповання. До речі, основний полянський центр – місто Київ – із самого початку мав міжплемінний характер.

Близьке територіальне розміщення в контактній зоні різних племінних груп та їхнє поступове змішування сприяло швидшому, ніж у сусїдів, що формувалися на одній племінній основі, соціальному прогресу, руйнуванню старих родових підвалин, еволюції в бік цивїлізації.

На півдні та південному заході групами близьких племен були поляни, сіверяни (західні), древляни та частково дреговичі, волиняни й дуліби, тиверці та білі хорвати; на північному сході – сіверяни (східні), в'ятичі й радимичі; на північному заході – дреговичі, кривичі й новгородські словени. Надалі, внаслідок інтеграційних процесів різного рівня, видїлилося два основні державотворчі регіони – вже згадана

північна конфедерація та південна «Руська земля» у Середньому Подніпров'ї із перспективами відмінностей і в етнічному відношенні. У X ст. вони стали відомі у Візантії як північна «Зовнішня Русь» і як вірогідна протиположна їй на півдні – «Русь Внутрішня». Їхніми основними центрами стали Новгород Великий та Київ. Певною мірою така територіальна розмежованість підтверджується загалом й східними авторами, які згадують дві території – Славонію і Куяву – хоча до двох названих територій додається і третя – Арса у районі Ростова на Волзі (Рис. 3). Але в останньому випадку поки що маємо лише гіпотезу: хоча Ростов і згадується у літописних статтях 862 й 907 рр., але то була лише вставка початку XII ст. Тож упевнено говорити про його існування наприкінці I тис. н. е. нині ще немає достатніх підстав.

Список міст, які згадані у літописному повідомленні про «закликання варягів» – Ладога, Новгород, Ізборськ, Білоозеро, а також у дещо пізнішій літописній статті – Полоцьк, Ростов, Муром означає початкові межі «Верхньої» (тобто «Зовнішньої») Русі, на основі якої пізніше склалися Новгородська та Псковська землі, а в X ст. виділилася Ростово-Суздальська. Але вищенаведена думка про пізнішу вставку щодо Ростова дає змогу окреслювати кордони «Зовнішньої Русі» дещо південніше Мурому й дещо північніше Смоленська й Полоцька.

Що ж до «Внутрішньої» («Південної») Русі, то її початкові кордони локалізовані у середньодніпровському регіоні

з містами Київ, Чернігів та Переяслав. Надалі були приєднані радимицькі й волинські території, а на межі XII–XIII ст. до «руської» зони потрапила й підкарпатська Галицька земля. У північному напрямі на межі I–II тис. н. е. «руське» найменування поширилося до Смоленська і Полоцька (останній найраніше виділився у самостійну удільну структуру серед тогочасних земель-князівств, а далі став «плацдармом» у процесі формування білорусів).

Розподіл на Південь, з одного боку, та Північ і Північний Схід з іншого зафіксовано ще раз щодо першої половини II тис. н. е. А це, своєю чергою, призвело й до відмінностей в організації соціальних структур на територіях названих чималих за розмірами областей іта, очевидно, вплинуло на формування нової самосвідомості у населення, яке там проживало вже у ті часи.

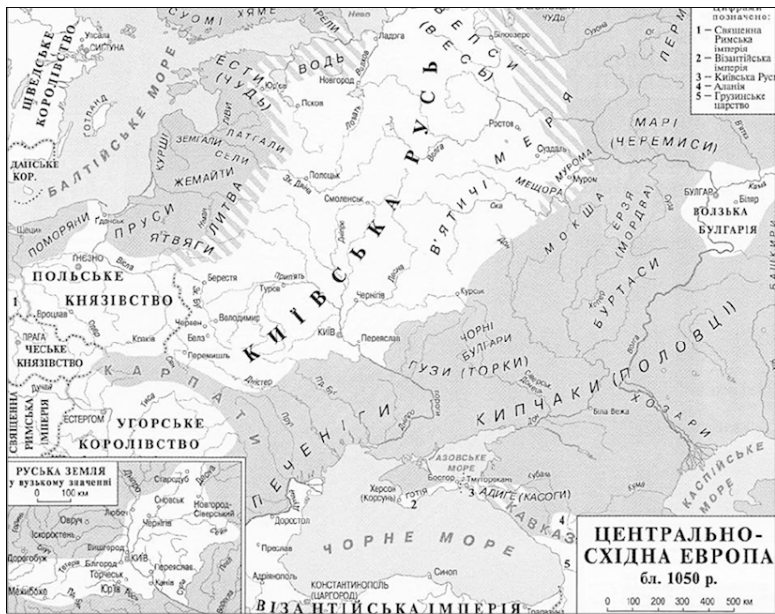


Рис. 3. Центрально-Східна Європа близько 1050 р. (за С. Плохієм)

З цього приводу доволі цікавим є спостереження про те, що різноманітні скроневі кільця, як для багатьох дослідників є етновизначальним індикатором, переважно з'являються після середини X ст. – тобто тоді, коли майже всі мікрорегіони південноруських земель стають об'єктами тотальної феодалізації. Використання і популярність цих виробів серед різних прошарків тогочасного люду дають змогу вбачати в цьому явищі спробу й певний символ консолідації

(щоправда, запізнілої) всіх прошарків консервативного автотонного угруповання в протистоянні (зокрема і в одязі та прикрасах) племінно-космополітичному великокнязівському оточенню та їхнім прибічникам на місцях.

Інтенсивні мікроміграційні процеси (особливо у верхніх прошарках суспільства) були пов'язані також зі становленням та зміцненням верховної власності держави на племінні території й проникненням туди представників великокнязівського київського апарату. В літописах зафіксоване переселення Володимиром Святославичем «кращих мужів» із північних районів на південь для оборони від степняків на рубежі I–II тис. н. е. Та й «відкритість дверей» у великокнязівських військових формуваннях для професіоналів незалежно від їхньої етнічної належності сприяло відмиранню старого відособлення. Втім, такі контакти серед розселеного на значних просторах мас простого люду мали мізерну частку від загальної кількості випадків.

Визначення етнічного складу населення південноруських земель на межі I–II тис. н. е. за археологічними даними можна провести таким чином. Виділивши характерні ознаки, притаманні для більшості поховань конкретного мікрорегіону в певний час (спосіб поховання і розміщення померлого щодо давньої поверхні, орієнтація, улаштування поховальної споруди, розташування в могилі та деякі властиві деталі супровідного інвентарю, відмінності в поводженні з окремими його категоріями), тобто для поховань місцевих жи-

телів, і, знайшовши аналогії серед поховальних пам'яток інших земель, нетипових для певної місцевості, встановлювався етнічний склад померлих на окремих могильниках. При цьому враховувалася певна асинхронність у розвитку поховальної обрядовості в різних районах південноруської території. Наприклад, обряд кремації на Дніпровському Лівобережжі використовувався досить довго порівняно з Правобережжям (на Київщині відносно рано з'явилися трупопокладення в підкурганних ямах під певним впливом християнства).

Порівняння могил X ст. за обрядом інгумації та кремації на всій території Дніпровського Лівобережжя дає цікаві результати в плані співвідношення місцевих та захожих груп населення. Так на могильниках Чернігова, Седнева, Клонова, Табаївки в Подесенні переважають добре датовані поховання за обрядом кремації, тоді як на Гущинському, Кветунському некрополях у цьому районі зафіксовано більше поховань за обрядом інгумації, що свідчить про проживання в останніх «гарнізонах» значної кількості вихідців з інших земель, зокрема з Правобережжя Дніпра. Присутність переселенців із Київщини встановлюється хоча б наявністю у Кветуні на Середній Десні, як і в київських околицях, дерев'яних обкладок могильних ям, котрі були зроблені не з колод, а з гладко тесаних брусів чи товстих дощок. Щодо Шестовицького могильника під Черніговом це підтверджується й антропологічними даними.

Могили переселенців за обрядом кремації відомі на Правобережжі Дніпра, передусім у Києві. Звичайно, це були не лише вихідці з Лівобережжя, а й переселенці з північних районів Русі. Аналогічні поховання зафіксовані й в інших центрах Київщини – Китаєві, Білгородці. Окрім обряду кремації, на Правобережжі (Віта Поштова, Київ, Нежиловичі, Зарубинці) в ряді могил досліджені трупопокладення на рівні давнього горизонту – також не властивий для цієї місцевості на межі двох тисячоліть поховальний обряд. Вірогідно, це були переселенці зі Східної Волині (нащадки древлян), хоч не виключено, що і з інших територій. А знахідки біля с. Нежиловичі семипроменевих скроневих кілець конкретно вказують на переселення з території літописних радимичів. Вони, найімовірніше, були необхідні тут для будівництва та наступної охорони ланки Змійових валів (некрополь містився поблизу однієї із ліній).

Тобто маємо численні свідчення того, що поступово літописні племена сходили з історичної арени. Та про час зникнення племінних назв зі сторінок давньоруських джерел варто зробити одне серйозне застереження. В історичних та частині лінгвістичних досліджень відзначалося, що у порічних записах уличі востаннє згадуються під 885 р., дуліби – в записі під 907 р., поляни й тиверці – під 944 р., деревляни – під 990 р., сіверяни – під 1183 р. і т. д. Із цього робився висновок про функціонування деяких «племінних» назв навіть у часи феодалної роздробленості на Русі. Проте такий перелік ви-

кривлює справжній стан справ та ґрунтується на недопустимому об'єднанні різних (хоча й споріднених) етнічних назв та назв географічних (етнонімів і топонімів). Так про древлян літопис повідомляє останній раз не під 990, а під 945–946 рр. в знаменитій розповіді про помсту Ольги за смерть свого чоловіка Ігоря. А під 997 р. згадується житель Деревської землі; пізніше (як і в більш ранніх записах) використовується лише топонім (а не ім'я племені) – Дерева, Деревська земля.

Начебто «останнє» повідомлення про сіверян (під 1183 р.?) – це знову-таки запис про те, що Володимир **«иде на Северьские города»** – із використанням географічної назви, відомої, до речі, і після XII ст. Про людей – сіверян (або точніше – северу) востаннє згадується за півтора століття до того – у повідомленні про завоювання Чернігова Мстиславом Володимиричем Тмутараканським 1024 р. Список таких прикладів можна продовжити. А тому варто пам'ятати, що власне етнічні назви – найменування людей (етнічних або діалектно-етнічних груп) «затухають» в записах не пізніше як наприкінці X – початку XI ст.; в наступних літописних повідомленнях вони іноді «виявляються» в історичній територіальній (географічній) номенклатурі, можливо, відомій ще Нестору Літописцю.

Окрім того, не варто забувати, що нам невідомі етнічні самоназви, хоч би до якого періоду розвитку східних слов'ян вони належали. Ми знаємо лише ті слов'янські етнічні най-

менування, які були відомі київському літописцю, і знаємо їх у тій формі, в якій вони дійшли до Києва (або в окремих випадках і до Новгороду Великого). Це означає, що серед літописних етнонімів можуть бути і самоназви, і терміни, котри користувалися для означення яких-небудь лінгвоетнічних груп кияни або ж інші сусіди означених цими термінами спільнот. А самоназви не обов'язково відображені літописом у тій формі, в якій вони використовувалися як племінні назви: вони могли бути зафіксовані лише в тій формі, котру отримали в часи появи у Києві, коли попередніх племен насправді, можливо, вже б не було (Хабургаев, 1979, с. 165–167).

З усього вищевикладеного можна зробити лише один висновок: східнослов'янське суспільство загалом і його південна частина зокрема напередодні появи й в часи формування Київської Русі у своєму розвитку проходило стадію, що була притаманною і для інших європейських народів.

Звертаючись до початкового етапу в історії Русі, можна погодитися з твердженням про основну особливість політичної системи нового державного утворення, котра проявлялася в тому, що його функції виконувалися здебільшого військовою організацією, у східнослов'янському варіанті – князівською дружиною. Саме вона створювала органи управління центральної великокнязівської влади та виконувала суто військові функції (збір додаткового продукту та його перерозподіл, частково через контроль над зовнішньою

торгівлею; підпорядкування нових земель та їхня інтеграція в державну систему; охорона території, на яку поширюється центральна влада; організація походів на сусідів). Пізніше ці функції розширювалися, модернізувалися, що мало відбиття в політичній історії країни, соціально-політичних відносинах на Русі.

Говорячи ж про політичний устрій та соціально-економічні відносини, весь давньоруський період можна розділити на два етапи: ранньофеодальної монархії (IX – XII ст.) та феодальної роздробленості (XII–XIII ст.). На першому з них основні імпульси управління здійснювалися зі столиці держави, а на другому ефективно розвивалися і центри удільних князівств, що було типовим для інших європейських країн. На різних східнослов'янських територіях у той чи інший час переважали монархічні або республіканські феодальні тенденції, набирали переважної ваги відцентрові й доцентрові сили, зміцнювали власне становище або ж занепадали окремі князівські родини. Лише Київська земля так і не виділилася у спадкоємну вотчину якої-небудь гілки Рюриковичів, не склалася в окреме незалежне князівство.

Аж до трагічних подій 40-х років XIII ст., тобто до монголо-татарської навали, її вважали власністю великокнязівського столу й навіть загальнодинастичною спадковістю всього давньоруського князівського роду. Тож увесь період існування цієї держави варто іменувати киеворуським, а володимирський та московський відносити вже до історії етнічних

росіян.

Конкретна суть давньоруського феодалізму полягала в державній належності земельних володінь, які роздавалися великим князем київським чи володарем окремої літописної землі, але не лише як приватним магнатом, а як носієм державних символів. Права володаря залежали від володіння відповідним князівським столом. Тобто такий «державний» феодалізм характеризується виростанням землеволодіння безпосередньо з відносин панування. Походження визначало й суттєві моменти феодальних відносин, серед яких, окрім вищеназваного, є ще два.

Перший з них – домінування «волості» як форми землеволодіння й підпорядковане значення «вотчини». Другий – панування централізовано-рентної системи експлуатації «волості» князями при наявності й «вотчинної» – в доменіальних володіннях. Тобто, на відміну від повної, відчужуваної власності, характерної для феодальної Західної Європи, в Європі Східній на першому місці була власність умовна, тимчасова, невідчужувана.

Але це зовсім не говорить про відсталість соціально-економічного розвитку населення східноєвропейського регіону. Адже існує аргументована думка, що західноєвропейська модель феодалізму є лише конкретним (можливо, навіть унікальним) політичним варіантом в історії, а не власне етапом. Та й конкретні факти вказують на те, що до XIII ст. східна модель розвитку суспільства випереджала за якісними

ми показниками західноєвропейський світ в економічному плані, а міста Візантії та Русі помітно відрізнялися від західноєвропейських і мали чимало спільного з урбаністичними центрами Сходу.

Такі твердження логічно пояснюються навіть географічним положенням середньовічних суспільств чорноморсько-середземноморського регіону, центром якого в цей час була Візантійська імперія. Унаслідок цього спільні риси давньоруському феодализму можна шукати не лише на Балканах, а й далі на південь, зокрема в середньовічному Єгипті. Звичайно, це було не лише відбиття процесів у контактній зоні між цивілізаціями Сходу і Заходу, а конкретні прояви загальноісторичних закономірностей. На відміну від тих самих Єгипту або Візантії, де зафіксовані етнічна відособленість панівних прошарків (у першому з названих випадків) чи часта зміна династій (в другому), на Русі від самого початку правили лише Рюриковичі, представники яких були доволі швидко асимільовані слов'янами.

Згадаймо з цього приводу хоча б імена перших князів: Олег та Ігор – в основі скандинавські, а в третьому поколінні вже Святослав – суто слов'янське. Наведемо красномовний факт: із 56 скандинавських імен русько-візантійського договору 944 р. лише 7 увійшли в обіг на Русі.

Говорячи про середньовічну європейську цивілізацію, її часто називають теократичною, маючи на увазі те, що панівне становище в ній мала всепроникна концепція християнства.

янського Бога. Тож більшість дослідників доби Київської Русі розглядають християнський чинник як цементувальний у формуванні вже згаданої народності після офіційного прийняття нової віри східними слов'янами 988 р. Це було притаманно для розробок радянських часів, але підтримується багатьма дослідниками й нині.

Думки наших сучасників і попередників підтверджуються певними даними середньовічних писемних джерел. Зокрема про об'єднувальну роль церкви в часи феодальної роздробленості свідчить, зокрема, звернення київського митрополита Никифора до князя Рюрика Ростиславича, зафіксоване під 1195 р. у Іпатіївському літописі: **«княже, мы есмы при- ставлены в Роуской земл' от Бога. востягивати вас от кровопролитыа. ажь ся прольяти крови крстьяньскои в Руской землі»**. Все, начебто, цілком зрозуміло. Але при цьому не враховується те, що стосовно всієї Європи загалом і слов'янського світу зокрема православ'я й католицтво не мали певних кордонів на значних територіях, а тому вони не можуть виступати етновизначальним критерієм для окремих народів. Тож постулат «православ'я – народність» не варто розглядати як аксіому. Адже східний варіант християнського віровчення був сприйнятий не лише предками сучасних українців, росіян та білорусів, а й болгарами, сербами, македонцями та іншими, які, хоча і створили Східнохристиянський світ, все ж таки залишилися на засадах власного етнічного самоусвідомлення. Не варто забувати й про те, що особ-

ливості конфесіональної спільноти та етносу в більшості випадків досить різняться.

Християнська віра на Русь поширювалася передусім через Кримський півострів у Середнє Подніпров'я, а потім і на інші території. Згадаймо у зв'язку з цим хоча б літописну легенду про перебування апостола Андрія з учнями на київських горах: **«И заутра вѣставъ рече к сущимъ с нимъ оученикомъ. видите горы сиа. яко на сихъ горахъ вѣсіяеть благъ Божиа. имать и городъ великъ быти. и цркви мьноги има Бъ въздвигнути. и вшедъ на горы сиа и блгся. и постави крсть».**

Але можна виділити ще один шлях поширення цього віровчення – через Карпати. Щодо цього варто згадати про один історичний епізод: коли на початку 977 р. празький єпископ Войцех дорогою з Угорщини в Гнезно прибув до Кракова, що належав того часу до його єпархії, то нашоувався на православний обряд, у чому угледів ущемлення власних прав як голови своєї єпископії. Ще більше обурило майбутнього польського святого те, що церковнослужителі, які проповідували в Кракові, були поставлені з Болгарії (найвірогідніше – з Охріда), підвласної в ті часи константинопольській патріархії. Справа дійшла до розправи над обрядом, але не за його слов'янство, а лише у зв'язку із забороненим послухом Східній Церкві. Допускалася навіть можливість існування слов'янської єпископії на території Мало-польщі. У такій ситуації Візантія могла конкурувати на ідео-

логічному полі та зберігати певний час свій «плацдарм» на західному боці Карпат аж до згаданих подій самого кінця X ст. Тому може бути закономірним припущення про те, що протягом усього раннього періоду християнство проникало на східнослов'янські землі (і насамперед до їхньої південної зони) і це в основному було православ'я. З початку II тис. н. е., коли повністю оконтурилися кордони Давньоруської держави, питання про пріоритет православ'я чи католицизма остаточно розв'язувалося на користь першого з них.

Проповіді в християнських громадах східних слов'ян вели священники, які ще з кінця I тис. н. е. готувалися із представників місцевого люду. Але серед вищого духовенства перебувало й чимало вихідців з інших європейських країн. Передусім це стосується корпусу митрополитів, яких призначали на патріаршому синоді у Константинополі, а сам акт інтронізації відбувався у Києві за погодженням з великим князем. З кінця X по 40-ві роки XIII ст. відомо 22 митрополити. Переважно це були греки за походженням, окрім Іларіона та Кліма Смолятича, яких князі Ярослав Мудрий та Ізяслав Мстиславич висунули на саму верхівку церковної ієрархії зі східнослов'янського середовища без патріаршого благословення. Показовим є те, що в другому випадку, 1147 р., два єпископи – новгородський Нифонт і смоленський Мануїл відмовилися брати участь у виборах руса на митрополичу посаду, мотивуючи це тим, що **«не есть того в закон яко ставити епспомъ митрополита. безъ патриар-**

ха. но ставить патріархъ митрополита».

У зв'язку із цим цілком логічним є з'ясування того, наскільки ставленики Константинополя відображали патріаршу, а разом й імператорську ідеологію, і чи ставали вони русами духом. Адже у Візантії було вироблено концепцію ієрархії правителів і держав, що в ідеалі та в цілості своїй обіймала весь світ. На чолі цієї ієрархії стояв імператор, оточений підлеглими йому володарями, які вважалися ідеалізованими членами його родини: англійський правитель був йому лише другом, болгарський – сином, руський – небожем. Карлові Великому було неохоче надано статус брата. Відповідно варіювалися й титули цих правителів: володар, владний правитель, король, навіть імператор.

Уся ця ієрархічна система візантійської ідеології мала давню історію. Вона почала складатись у той час, коли формувались засади Східнохристиянського та Західнохристиянського світів, різниця між якими була пов'язана з принципово різним співвідношенням інститутів держави й церкви в часи раннього Середньовіччя у Західному та Східному Середземномор'ї. У першому випадку простежується низка досить нестабільних, навіть ефемерних держав, що сформувалися на території колишньої Західно-Римської імперії варварами-єретиками – як їх сприймало романомовне населення – германцями-аріанами (остготи, вестготи, вандала та інші племена), але водночас і єдиний духовний центр для всіх правовірних, православно-католицьких християн Нікейсь-

кого символу віри – Рим, Ватікан. На Сході ж, навпаки, у межах могутньої централізованої імперії на чолі з правдивим імператором перебувають чотири теоретично рівних патріархи: Олександрійський, Єрусалимський, Антіохійський та Константинопольський, ураховуючи те, що між їхніми ієрархами перманентно вибухає конкуренція і чвари, у розв'язанні яких саме імператор здебільшого виступає третейським суддею.

Римський папа один, і його авторитет був безперечним, тоді як держав існувало багато, вони виникають, вступають у суперечки одна з одною і зникають, а при цьому ними (звичай) правлять королі-еретики. Тому звідси – концентрація уваги на папі, визнання за ним як за намісником апостола Павла вищого авторитету на землі. А на Сході – четверо патріархів і вони суперничать між собою, а правдивий імператор один, він не лише над чиновниками та армією, а й над патріархами. І так велося із віку в вік у візантійському баченні світу. Навіть у XV ст. нікому з чужинців не було дозволено іменуватися імператором римлян.

Власних поглядів візантійці не змінювали аж до самої загибелі їхньої держави. Навіть наприкінці XIV ст., коли імперія їхня обіймала територію, ледве більшу за територію Царгорода, візантійський патріарх звертаючись до норовистого московського князя, наголошував, що варто пам'ятати, князь – всього-на-всього місцевий правитель, тоді як візантійський імператор – імператор римлян, тобто всіх християн.

ян. Те, що володіння цього імператора в облозі у поган, значення не мало. У світі й у вселенській церкві в імператора – особливі прерогативи.

У такий ситуації в релігійній сфері про «патріотизм» вищого духовенства Русі в перші століття II тис. н. е. говорити доволі проблематично. Митрополити справді бажали миру та спокою в країні східних слов'ян, але лише в плані їхнього стабільного підданства імперії хоча б щодо ідеології, адже імперія безпосередньо направляла їх сюди для реалізації вищезгаданої вселенської ідеї.

Варто пам'ятати й про специфіку взаємостосунків на Русі між світською та церковною владою (на відміну від тієї самої Візантії). Остання була досить незалежною від першої, маючи власним джерелом Вселенського патріарха Константинопольського. А таке відносно незалежне становище митрополита робило його відносно самостійною силою. Можливо, що несприйняття русина Кліма на митрополичу кафедру 1147 р. двома із кількох єпископів було спричинено не лише порушенням церковного протоколу призначення на важливу для Константинополя посаду, а й невпевненістю візантійських церковних кіл у його повному підпорядкуванні імперській ідеологічній доктрині.

Окрім митрополитів та їх безпосереднього оточення, таку ідею, ймовірно, сповідувала і певна частина колективів ортодоксальних церковнослужителів – греків за походженням. Вони перебиралися на Русь починаючи з кінця I тис. н. е.

(після хрещення частини русів за патріарха Фотія в 60-х роках IX ст., а пізніше й княгині Ольги в столиці Візантійської імперії в середині X ст., Володимира Святославича в кримському літописному Корсуні – античному Херсонесі 988 р. тощо). Але більшість священників все ж таки була місцевого походження і свято вірила в єдність Русі. Саме вони й були істинними поборниками «Руської землі».

Протистояння візантійських та давньоруських інтересів мало яскраве розкриття в канонізації святих – одного з основних символів християнських середньовічних держав. Так, за часів Ярослава Мудрого, Київ і надалі висловлював власні домагання до константинопольської патріархії, добиваючись розширення прав давньоруської митрополії та поступового виходу її з-під опіки патріарха та візантійського імператора. Одним із пунктів цієї програми стало бажання канонізації низки руських святих. Великий князь київський Ярослав уперто наполягав на визнанні святими княгині Ольги, варягів-християн (батька і сина), які були вбиті у Києві язичниками на початку правління його батька Володимира Святославича, а також своїх братів Бориса і Гліба. Канонізація Ольги та варягів-мучеників була рішуче відхилена Візантією, але вимоги Ярослава щодо Бориса й Гліба зламали супротив імператора та кліру. Князю вдалося добитися канонізації власних братів і тим самим увінчати ореолом святості й власну владу.

Державно-політичне значення культу Бориса й Гліба по-

лягало в осудженні князівських протистоянь, у бажанні скріпити державну єдність Русі на основі чіткого витримування феодальних взаємостосунків між князями: всі вони – брати, але старші мусять захищати молодших, а молодші, своєю чергою – підкорятися старшим. Це загалом відповідало й візантійській глобальній концепції (можливо, саме тому й була отримана імператорська згода). Лише пізніше, саме наприкінці XI ст. або на початку XII ст., культ згаданих князів-мучеників був трансформований у військово-феодальний культ захисників землі Руської.

Певне затягування канонізації простежується щодо Антонія та Феодосія – настоятелів Києво-Печерського монастиря, які характеризували власними діяннями погляди різних угруповань ченців. Напевно, слід відмовитися від оцінки чернечої братії як єдиного політичного колективу. Хоча прийнятий Печерським монастирем Студійський статут відрізнявся особливо суворими принципами, братія не була співдружністю однодумців. Вона складалася з окремих особистостей з притаманними їм симпатіями й антипатіями, різним соціальним походженням, з певними національними рисами (присутність ченців-греків і варягів у монастирі засвідчена чисельними повідомленнями писемних джерел). Києво-Печерський монастир не був окремим бастіоном у морі грекофільських настроїв духовенства на Русі X – XI ст., як це нерідко намагаються показати в історичній літературі. Не піддаючи сумніву наявності програми виховання

власних, національних кадрів руської духовної ієрархії, варто визнати, що реалізація цієї програми могла здійснюватися по-різному. Таке можна допускати не лише щодо згаданого Печерського монастиря, а й до багатьох інших церковних центрів. Тому варто говорити про те, що Церква відіграла важливу, хоча й відносну, роль в єднанні русів у часи існування першої східнослов'янської держави. На почуття єдності впливав і світогляд інших соціальних груп. Але розвиток етнічних процесів різного рівня не був ізольованим від соціально-економічних та політичних факторів, які були присутніми в кожному конкретному суспільстві. Він нерозривно переплітався з ними, взаємоперетинався та залежав від них.

Суспільство Київської Русі було структурованим, а на його вершині перебували князі, які становили єдину керівну династію й перебували між собою у складних васально-ієрархічних стосунках. Чисельну категорію соціальної верхівки становили бояри, які поділялися на «великих» і «менших», але окрім того були ще й «земські». Разом із князями вони становили панівну еліту держави, як і окремої літописної землі (Київської, Чернігово-Сіверської, Переяславської, Волинської, Галицької та ін.). «Великі» бояри ставали воєводами, тисяцькими, князівськими печатниками – канцлерами; «малі» ж посідали нижчі шаблі князівсько-адміністративного апарату – міністеріалітету. Літописи до цієї категорії урядових чиновників відносили соцьких, десятицьких, тіунів, дворецьких, осьменників, огнищан. У виконанні

власних управлінських функцій вони опиралися, своєю чергою, на вирників, митників, мечників, дітських, печатників.

Привілейоване становище у давньоруському суспільстві належало й князівській військовій дружині, що брала участь не лише у війнах, придушенні соціальних конфліктів, а і в управлінні державою чи окремою землею. У таких підрозділах інтегрувалася військова знать, воїни-професіонали, представники окремих підрозділів князівської адміністрації. Взагалі ієрархічна структура соціальної верхівки була доволі розвиненою, повністю відповідала функціонуванню феодального організму і перебувала під захистом держави.

На іншому полюсі давньоруського суспільства перебували феодально залежні прошарки населення: смерди, люди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, ізгої, холопи. Основною категорією серед них, зайнятою у сфері сільськогосподарського виробництва, були смерди. А останні із перехованих категорій (холопи) були особами неповноправними, їхній соціальний стан був аналогічний рабському.

До феодально залежних верств населення належали також вотчинні ремісники, які мешкали в садибах феодалів. У містах був відносно значний відсоток вільних ремісників – так званих посадських. Також в урбаністичних центрах проживала й більшість купців. А про ще одну групу давньоруського населення – біле і чорне духовенство – йшлося вище, хоча на Русі перебували й представники інших релігійних громад (мусульмани, юдеї та ін.).

Після переліку всіх основних груп давньоруського населення виникає логічне запитання: які ж рівні етнічної самосвідомості, окрім церковнослужителів, були в кожній з них?

Почнімо із самих соціальних верхів, враховуючи, на наш погляд, одну доволі суттєву та характерну деталь: на відміну від західноєвропейських феодалів різного рангу, які у своїй більшості, отримавши володіння, залишалися там назавжди, а також передавали їх далі своїм нащадкам (цей процес проходив із покоління в покоління). Давньоруські князі починаючи з часів ранньофеодальної монархії IX – XI ст. майже весь час перебували в русі, докладаючи чимало зусиль, щоб перейти та зайняти більш престижний і вигідний в економічному та політичному відношенні стіл. Для Західної Європи не були характерними випадки типу зафіксованого у Лаврентіївському літописі під 1135 р.: **«Георгии князь Володимеричъ. испроси у брата своего Ярополка Переяславль. а Ярополку вда Суждаль. И Ростовъ и прочюю волость свою но не всю»**. Варто пояснити, що тут йдеться про політику Юрія Долгорукого, коли він рвався в подніпровський регіон, щоб зайняти київський великокняжий стіл.

Такі постійні переміщення, різноманітні інтенсивні контакти між окремими князівськими родинами та їхніми васалами давали можливість підтримувати ефективні зв'язки між окремим регіонами Київської Русі, не давали змогу повністю поринати лише у розв'язання нагальних проблем кон-

кретної підвладної території.

Не варто забувати, що східноєвропейськими просторами князі пересувались разом із велелюдним оточенням. Тому варто константувати, що для роду Рюриковичів східноєвропейські землі справді стали «полем єднання», і вони цю історичну спільність реально відчували. Горизонтальні зв'язки між князями-родичами справді цікавили й літописців хіба що не найбільше на тлі інших питань, пов'язаних із міжосібними взаєминами: за кількістю згадок, слова «брат» мають в «Повісті минулих літ» друге місце після слова «лето» (тобто рік).

Звичайно, разом із князями у відчутті єдності були солідарні й бояри – адміністративний апарат держави та підпорядковані їм безпосередньо слуги й виконавці. До цього контингенту входили не лише вихідці зі східнослов'янського середовища, а й з інших країн та земель. До них можна приєднати й представників військової еліти та молодшої дружини, які повною мірою залежали від князівської милості, а тому супроводжували своїх господарів у їхніх переміщеннях іноді й на далекі відстані.

З літописів відомо чимало фактів наявності різноетнічного складу населення цілої низки міст, князівського оточення, бояр, церковнослужителів. Нагадаємо, що серед вищого духовенства протягом кількох століть давньоруської історії було лише два митрополита-русина, а всі інші приходили з Константинополя (як і багато представників з їх оточення).

Яскравою ілюстрацією різноетнічного складу у вищих сферах суспільства є опис вбивства князів Бориса та Гліба, що пізніше були зараховані до сонму давньоруських святих. Так, на Бориса здійснили напад вишгородські мужі боярські (більшість із них, звичайно, були слов'янами), а добили пораненого князя варяги. Разом з ним загинув слуга Георгій, родом з Угорщини. Борисового брата Гліба зарізав його ж кухар Торчин – вірогідно виходець із кочівницького середовища.

Але переселенці з Північної Європи використовувалися на Русі не лише як груба військова сила. Прикладом може бути хоча б варяг Шимон, який перебував «у честі» в Ізяслава й Всеволода Ярославичів, про що свідчить Києво-Печерський Патерик. Знатний швед мав видне місце при дворі великих князів київських. Він прийняв православ'я **«со всемь домомь своимь яко до 3000 душь»**, а його син Георгій став тисяцьким у Ростово-Суздальській землі.

Найбільша питома вага скандинавів у князівському оточенні зафіксована в часи становлення давньоруської державності, що, зокрема, прослідковано під час укладення русько-візантійського договору 944 р.: 56 осіб із 76 мають скандинавські імена. Для норманістів цей факт, що начебто підтверджує скандинавське походження давньоруської еліти (адже сам легендарний Рюрик – засновник династії – є скандинавом), не вимагає подальших пояснень. А антинорманісти бажали якомога менше говорити про цю вельми незруч-

ну для них обставину.

Однак звернення до подальшого використання скандинавських імен на Русі вимальовує значно складнішу картину. Якщо вивчати склад учасників договору 944 р., то можна дізнатися, що далеко не всі названі особи є представниками давньоруської еліти. Так, наприклад, купці-свідки (з їхньої загальної кількості 26, скандинавські імена мали 21 особа) навряд були постійними поселенцями: саме їхнє основне заняття зумовлювало тимчасове перебування в слов'янському середовищі. Наскільки укоренилися в цьому середовищі послі-скандинави (таких було 17 із 25), також сказати складно. Ймовірно, що вони лише якийсь недовгий час перебували на службі у давньоруських князів, а потім поверталися на батьківщину. Тож співвідношення скандинавів і слов'ян у складі давньоруської знаті суттєво інше, ніж уявляється на перший погляд.

Зовсім інакшим видається насправді й ступінь впливу скандинавського іменнослов'я на давньоруський. Із вищезгаданих 56 імен лише 7 увійшли до давньоруського вжитку. Інші були повністю забуті й ніколи більше не згадувалися у джерелах. До того ж семеро, що залишилися – це імена великих князів та боярських імен і вони використовувалися й пізніше (Олег, Ігор, Гліб, Ольга, Акун/Якун).

Міжетнічним контактам та перебуванню іноземців на Русі сприяли й династичні шлюби на найвищих рівнях тогочасної соціальної ієрархії. Тому одного з найвизначніших діячів

Київської Русі XI ст. – Ярослава Мудрого – навіть іноді величали «тестем Європи». Для розв’язання важливих дипломатичних питань великий князь київський використовував і цей важіль родичання: його сестра Марія-Доброгнева стала дружиною польського короля Казимира, а син Ізяслав узяв собі за дружину сестру Казимира Гертруду-Олисаву; одна донька, Анна, стала королевою Франції через шлюб із Генріхом I; друга, Анастасія – дружиною короля Угорщини Андрія; третя, Єлизавета – дружиною принца, а потім короля Норвегії Гаральда Грізного (пізніше вона одружилася зі шведським королем Свеном); син Ярослава Всеволод став чоловіком візантійської принцеси Марії з роду Мономахів.

Найбільш різноманітною за етнічним складом населення, як вже відзначено, була столиця держави. Київ і його околиці були місцем збору різноплеми́нних дружин: сюди попадали і полонені ляхи, і поселені князями словени, чудь і кривичі, і найняті варяги і торки, і данці, і ірландські монахи, і арабські купці, і угорські вершники. Про вихідців зі Сходу в Києві, «магрибинцев»-мусульман згадує мандрівник з Андалузії Ал-Гарнаті (Путешествие, 1971, с. 35–37). Про появу в місті X ст. громади хозарських євреїв, свідчить текст «Київського письма», виявленого серед манускриптів у стародавній синагозі міста Фустат-Міср, столиці середньовічного Єгипту. Цей лист був написаний особами, які володіли елементами єврейської освіченості рабиністичного тлумачення.

Про контакти зі степняками згадує 968 р. Іпатіївський літопис, коли печеніги-баджнаки оточили столицю. Про це дружинників, які перебували на лівому березі Дніпра, повідомив один отрок: він переплив річку, пройшовши до того через кочівницький табір і запитуючи, чи не бачив хто його коня **«бе бо оумея Печенескы»**. Тобто між слов'янами й кочівниками відбувалися досить інтенсивні зв'язки, що вилилися і у знання мови.

Далі про міжнародну ситуацію в місті й присутність тут іноземців знаходимо у свідченнях під 980 р., коли до влади йшов Володимир. Тоді його брата Ярополка підняли на мечі два варяги; потім жінку невдалого противника грекиню взяв до себе переможець; після захоплення столиці Володимир відібрав собі кращих варягів і роздав їм гради, а інших відправив до візантійського імператора. Перед тим, 945 р., під час присягання на мир із Візантією руси-християни клялися в церкві Св. Іллі на Подолі. Як пояснює літописець, тоді серед дружинників князя Ігоря було чимало християн, зокрема варягів.

Пізніше, 1124 р., під час великої пожежі погорів увесь Поділ, а на другий день Гора, і, як вказується в літописі – «монастирі і жиди». Нагадаємо, що одні з головних київських воріт називалися якраз Жидівськими.

Ще один цікавий факт: 1178–1180 рр. купець із верхньодунайського міста Регенсбурга Гавріг, який тоді проживав у Києві, перевів на монастир Св. Еммерама шляхом конто-

корентних розрахунків 18 фунтів срібла.

Археологічні матеріали та окремі об'єкти значно доповнюють інформацію про переселенців у автохтонне середовище в окремих мікрорегіонах й конкретизують певною мірою пункти та місця розселення іногородців. Але необхідно зробити застереження про використання окремих знахідок іноземного походження: вони могли попадати в іншу частину світу (зокрема й на Русь) не лише у зв'язку з переселенням того чи іншого індивіда, а й шляхом торговельних операцій. Це, зокрема, стосується зброї, котра в період раннього феодалізму поступово втрачала ознаки, за якими можна визначити, якому етносу вона належала – у зв'язку з тим, що поширення військово-технічних досягнень набувало майже повсюдного характеру. Значно об'єктивнішим є використання закритих археологічних комплексів, серед котрих, звичайно, в цьому плані найінформативнішими є поховальні пам'ятки.

Селянство в широкому розумінні охоплювало всіх дрібних сільських виробників, які вели індивідуальне господарство власними силами та засобами виробництва й для котрих трудова діяльність становила їхню найважливішу функцію. Замкнутий характер господарювання та відсутність постійних, інтенсивних контактів між окремими громадами не давали змоги відчувати свою єдність з аналогічними людськими колективами на значних за розмірами просторах Східної Європи. Навряд, щоб смерд десь на Галичині щось

знав про жителя Чернігово-Сіверщини, не говорячи вже про сільське населення Новгородщини або Суздальщини. Їхні світи в ті часи були значно локальнішими й конкретнішими.

Не могли відчувати якоїсь загальної єдності й ті групи населення, котрі майже перебували на становищі рабів (передусім холопи). Вони, як-от у стародавньому Римі, не належали до громадянського суспільства, не мали змоги виконувати всередині нього які-небудь соціальні функції, а саме були власністю конкретного господаря.

Повертаючись до етнічної проблематики, нагадаємо, що уявлення про спільність походження, яке виступало в ролі одного з головних компонентів самосвідомості різних етнічних угруповань на певних етапах розвитку народності, відступає на другий план порівняно з таким його компонентом, як уявлення про спільність культури. Остання думка важлива саме у контексті досліджуваного питання. Адже в розробках останніх десятиліть дедалі чіткіше йдеться про необхідність вивчення двох культур у межах соціально стратифікованого суспільства. Початок цього процесу відносять до періоду розкладу первісного ладу, особливо до етапу «вождівства», коли вже існує майнова нерівність, але ще відсутній легалізований апарат гноблення. З виділенням з єдиного егалітарного суспільства, з одного боку, багатих – «великих», «кращих», «сильних» людей чи мужів, а з іншого – бідних общинників, почалося й становлення двох полярних субкультур в єдиній культурі етносу. Далі ці процеси еволю-

ціювали. Протягом висхідної стадії розвитку того чи іншого класового суспільства перша з названих культур – соціальної верхівки – була передовою та більш інтегрувала.

Починаючи з перших століть існування Київської Русі ці дві субкультури сформувалися в чітко виражені явища, котрі в науці здобули назви «дружинної» та «народної» культур. Для інших етнічних угруповань використовують терміни «офіційна», «елітарна», «міська», «сільська» культури, але загалом це суті справи не змінює.

У феодальному суспільстві світосприйняття було релігійним. Тому на вищому рівні етнічної ієрархії в основу етнічної самосвідомості закладався й чіткіше проявлений у ті часи конфесійний критерій, що виявився досить стійким. Він легко набував етноконфесійного характеру. В конкретній східноєвропейській ситуації введення християнства за православною обрядовістю 988 р. і його подальше поширення також можна сприймати як ще одну ідеологічну ланку в етнічному розвитку східних слов'ян.

Сповідували християнське віровчення насамперед представники елітарних прошарків суспільства насамперед на відміну від основної маси населення, у свідомості якого пережитки старих язичницьких вірувань ще посідали значне місце. Ще з часів Феодосія Печерського такий синкретизм релігійних поглядів отримав назву «двовір'я».

На початкових етапах поширення християнських ідей не всі неофіти моментально ставали щирими послідовника-

ми нового вчення. Існують і факти про відданих язичників у перші століття II тис. н. е. Також не варто забувати й про численних «двоєвірців», серед яких кількісно переважали представники нижчих соціальних прошарків.

Звертаючись до проблеми двох культур у суспільстві Київської Русі, варто вказати на те, що всі наявні факти єднання відносяться до носіїв елітарної культури, які й були виразниками єдності в рамках тогочасного суспільства. Навряд чи можна обґрунтувати належність Володимира Святославича або Ярослава Мудрого до російської чи української панівної верхівки – обидва починали правити на східнослов'янській півночі, в Новгороді Великому, а перейшовши на київський стіл, звершили головні свої діяння та віддали сили на благо країни. А їхній батько та дід Святослав Ігорович узагалі бажав перенести центр своєї держави із Середнього Подніпров'я далі на захід. Ситуація цілком нормальна для часів формування ранньофеодальних імперій, коли зовнішня експансія була одним із головних чинників становлення державних територій. Хоча й зовсім неможлива для часів стабільних кордонів сучасних державних утворень.

Ще більше ускладнилася ситуація в пізніші часи існування Київської держави. Ось лише кілька прикладів. Володимир Мономах: посідав ростовський, смоленський, володимир-волинський, знову смоленський, чернігівський, переяславський, а потім київський столи. Його син Мстислав Великий: новгородський, ростовський, смоленський, знову нов-

городський, белгородський, київський столи. Показовою є і доля іншого сина Мономаха – Юрія Долгорукого: він був князем ростово-суздальським (чотири рази), переяславським (двічі), городецько-остерським (один раз), київським (тричі). У столиці Русі всі троє й поховані. Та і їхні попередники – Святослав, Володимир, Ярослав – сидючи спочатку в Новгороді Великому, а вже потім у Києві, звичайно, не мали відповідного сучасного українського чи російського громадянства.

Водночас широкі народні маси в інтеграційних процесах брали участь доволі мляво. Складно уявити високе усвідомлення своєї єдності із селянами-смердами, які проживали, наприклад, під Галичем і Курськом, не говорячи вже про жителів сільської місцевості на Волині та Новгородщині. Їхні «світи» були значно конкретнішими та реальнішими для тієї епохи, становили значно менші розміри. Це передусім обумовлювалося системою контактів наприкінці I – на початку II тис. н. е. для більшості тогочасного люду. Тому варто погодитися з думкою, що в середньовічні часи, з точки зору сучасної науки, доволі значна частина населення була безетнічною.

Прийняття гіпотези, що давньоруська етнічна спільнота існувала на рівні носіїв елітарної культури й не сприймалася масами рядового населення (передусім панівним у кількісному відношенні сільським людом), дає змогу більш логічно реконструювати механізм подальшої появи на історичній

арені українців, росіян та білорусів, а також пояснити відсутність спроб етнічної інтеграції всього східноєвропейського слов'янського населення після катастрофи XIII ст., коли держава їхня загинула.

Розглянувши в контексті цього дослідження основні категорії давньоруського люду, можна зробити висновок, що етнічне єднання відчували представники верхніх соціальних прошарків тих часів. Вони належали до виразників субкультури, котра отримала у різних авторів назву офіційної, міської, дружинної на протигагу народній чи сільській. Перша з них, тобто елітарна, в ті часи була передовою, більш інтеграційною. Тут існує принципова відмінність від специфіки етнічних утворень пізніших часів (особливо при формуванні націй), коли між окремими територіями та групами населення встановлюються значно щільніші зв'язки, а це, своєю чергою, сприяло закріпленню нової самосвідомості у віднесенні конкретного індивідуума до певної історичної людської спільності на східноєвропейських теренах. І в цьому не було нічого незвичного: адже подібна ситуація фіксується в цей час і в інших країнах. Зокрема, у середні віки під терміном «угорська нація» розумілося лише дворянство. А коли один із французів прийняв запрошення стати вихователем сина князя Чорторийського, то він із подивом дізнався, що Польща була країною селян, які не відали про державу, а знали лише свого пана, а також місцевих князів.

Варто хоча б приблизно з'ясувати, яка ж частина населен-

ня Київської Русі могла відчувати свою єдність.

Передовсім це тогочасне міське населення, котре за різними підрахунками становило від чотирьох до шести відсотків від загального населення країни. Відомо, що одним із трьох основних способів містоутворення був торговельно-ремісничий. Якщо ж говорити в цьому разі про більшість ремісників та купців, які в основному мешкали в містах, то вони, внаслідок специфіки власних професій, мали часто контактувати з різними верствами населення, а тому отримували різноманітну інформацію і теж могли відчувати свою певну єдність на значних за розмірами східноєвропейських територіях, чого не можна сказати про сільське населення. Воно в ті часи становило основну масу люду і в демографічному плані явно домінувало.

Сюди ж варто додати населення прикордонних фортець, де основу становили князівські дружинники та їхні родини, замських монастирів, пунктів князівських та боярських адміністрацій, торговельних «караван-сараїв» на міжнародних магістралях. Гіпотетично набереться близько десяти відсотків. Тому імовірним є те, що на Русі близько 90 відсотків тогочасного люду не мало поняття про загальноетнічну єдність.

Тож можна погоджуватися з точкою зору, що сучасні росіяни, українці та білоруси почали процес власного етнічного самоусвідомлення пізніше часів існування Київської Русі – вже після навали орд Батия у першій половині XIII ст.

Література

- Алексеева Т. И.* 1973. Этногенез восточных славян по данным антропологии. Москва.
- Багрянородный Константин.* 1991. Об управлении империей. Москва.
- Баран В. Д.* 1998. Давні слов'яни. Україна крізь віки, 3. Київ.
- Баран В. Д.* 2000. Утворення Києво-Руської держави та етнокультурні процеси. Археологічні студії. Київ-Чернівці, 1, 25–43.
- Брайчевский М. Ю.* 1983. Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования Древнерусского государства. Древнерусское государство и славяне. Минск, 102–103.
- Голб Н., Прищак О.* 1997. Хозарско-еврейские документы X века. Москва-Єрусалим.
- Дубов И. В.* 1982. Северо-Восточная Русь в эпоху средневековья. Ленинград.
- Иванов В. В., Топоров В. Н.* 1958. К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков. Москва.
- Кучкин В. А.* 1984. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X – XIV вв. Москва.
- Лебедев Г. С.* 1985. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки. Ленинград.

Моця О. П. 2009. Київська Русь: православ'я і народність. Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки, 12, 226–236.

Моця А. П. 1987. Насиление Среднего Поднепровья IX – XIII вв. (по данным погребальных памятников). Киев.

Моця О. П. 2007. Південна «Руська земля».

Моця О. П. 2019. Нагальні питання дослідження етнічної історії східних слов'ян середньовічних часів. Археологія, 1, 28–41.

Орлов Р. С. 1987. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения. Исследование социально-исторических проблем в археологии. Київ. 228–242.

Путешествие Абу Хамида Ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.). 1971. Публикация О. Г. Большакова, А. Л. Монгайта. Москва.

Рыбаков Б. А. 1982. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва.

Сегеда С. 2001. Антропологія. Київ.

Седов В. В. 1982. Восточные славяне в VI–XIII вв. Археология СССР. Москва.

Третьяков П. Н. 1966. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва; Ленинград.

Україна: хронологія розвитку 2009. Т. 2: Давні слов'яни, Київська Русь. Київ.

Хабургаев Г. А. 1979. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. Москва.

Волинська земля

Юрій Пшеничний

З останньої чверті XI ст. на Волині починають проявлятися тенденції до виокремлення самостійного князівства із центром у місті Володимир. Київські князі гальмували цей процес, стримуючи посилення володимирського столу. Як політично-адміністративний інструмент запобігання розширення їхньої влади на схід використовувалася Погоринська волость, яка тоді перебувала в залежності від Києва.

Однією зі спроб досягти зміни правового положення Володимирського князівства щодо Києва було вокняжіння у Володимирі внука Ярослава Мудрого – Давида Ігоровича. В 1087 р. київський князь Всеволод Ярославич надав Давиду місто Володимир на правах бенефіція. Волость у власності бенефіція, хоч і затверджувалася за своїм власником, проте продовжувала зберігати залежність від Києва (Толочко, 1992, с. 38–39). На Любецькому з'їзді 1097 р. князі визнали за Давидом право на володіння володимирським столом. Згідно з В. Н. Татищевим, Давид отримав Володимир та Луцьк по Горинь (Татищев, 1773, с. 170). Однак, із цим твердженням складно погодитися, оскільки в тому самому 1097 р. Давид підмовив Святополка осліпити теребовлянського князя Василька за те, що той нібито збирався захопити волості київського князя – Туров, Пінськ, Берестій

і Погорину (Літопис руський, 1989, с. 147–149). Отже, у період посідання Давидом володимирського столу, Погоринська волость йому не належала й перебувала під управлінням київського князя (Панишко, 1997, с. 49, 60). Звичайно, це не означає, що Давид не хотів включити ці землі до власних володінь. Володимирські князі як до Давида, так і після нього висували своє право на Погорину, розглядаючи її як Волинську землю. Так, 1085 р. Ярополк Ізяславич як володимирський князь домагався права на Дорогобузьку волость (Літопис руський, 1989, с. 125). У пізніший час, коли син Ізяслава Мстиславича, Мстислав проводив сина Юрія Долгорукого, Гліба з Пересопниці, довівши його до міста Корчеськ, сказав: «Піди брате до батька свого, а це волость мого батька і моя, по Горину» (Літопис руський, 1989, с. 230).

Після завершення Любецького з'їзду, Давид Ігорович підмовив київського князя Святополка Ізяславича схопити тербовлянського князя Василька Ростиславича. Василька було осліплено у Білгороді, що й спричинило бурю невдоволення не лише зі сторони прибічників київського князя і Ростиславичів, а й решти князів. У цьому вчинку дослідники вбачали спробу Святополка Ізяславича убезпечити себе від зазіхань Ростиславичів на волинські землі, підпорядковані Києву. Крім того, сам Давид Ігорович остерігався посилення Ростиславичів, яких підозрювали в причетності до вбивства попередника Давида на володимирському столі – Ярополка Ізяславича.

Порушений після Любецького з'їзду порядок довелося негайно відновлювати й під тиском решти князів Святополк спільно із Володимиром Мономахом вирушають із військом на Волинь, щоб покарати Давида Ігоровича. Літопис зберігає розповідь про те, як у Володимирі Давид просить Василька вмовити Святополка повернути війська і за це пропонує йому одне зі своїх міст – Всеволож, Шеполь чи Перемиль. Однак Василько на це не погодився. Тоді Давид вирішив діяти силою та спрямував свої війська на захоплення Теробовлі. Проте цьому задуму завадив Васильків брат, звенигородський князь Володар, який виступив проти Давида в напрямку на Бузьк. Не наважившись вступити у відкриту битву, Давид замкнувся у Бузьку. Володар узяв місто в облогу, яку було знято лише після того, як Давид відпустив Василька.

Навесні 1098 р. Володар і Василько пішли на Давида. На шляху до Володимира вони взяли в облогу місто Всеволож, яке здобули штурмом і спалили, перебивши його жителів. Наступним в облогу було взято місто Володимир. Брати відправили послів до володимирців, говорячи, що не на місто їхнє і не на них прийшли, а на ворогів своїх – на Туряка, Лазаря і Василя, бояр, які намовили Давида осліпити Василька. Городяни зібрали віче, де поставили перед Давидом вимогу видати цих мужів, однак Давид відповів, що відіслав їх до Луцька. Та коли брати підійшли до Луцька, то Туряк уже встиг утекти до Києва, а Лазар і Василь вернулися до Турійська. Не маючи змоги стримати суспільне невдоволен-

ня, Давид наказав привезти Василя і Лазаря, яких Ростиславичі стратили.

Помстившись і покаравши винних, Ростиславичі отримали сатисфакцію і дали Давидові спокій. Однак саме після цього літопис проливає світло на основні наміри Святополка Ізяславича. Київський князь, використовуючи роль месника справедливості, має на меті не лише повернути собі контроль над всією Волинною, а й спрямовує погляд на волості Василька і Володаря. Готуючись до облоги Володимира, Святополк, у місті Берестя, намагається заручитися підтримкою поляків. Зі свого боку підтримки у польського князя Володислава шукає Давид Ігорович. Проте, польська сторона участі у цьому конфлікті так і не взяла і, як зазначає літописець, «збрехали вони, бо взяли золото у Давида і в Святополка» (Літопис руський, 1989, с. 153). Військо київського князя протягом семитижневої облоги Володимира змусило Давида Ігоровича розпочати переговори. Давид отримує дозвіл залишити Володимир і відправляється у місто Червен. Після захоплення Володимира 1099 р., Святополк розпочинає похід проти Ростиславичів, але у битві на Рожнім Полі військо київського князя зазнає поразки. Брати не вдалися до переслідування і залишилися при межі власних володінь.

Після невдалої спроби захоплення волостей Ростиславичів, Святополк починає зміцнювати свою владу над Волинською землею. Він садить у Володимирі сина Мстислава, а другого сина, Ярослава, посилає по допомогу до угрів. Тим ча-

сом, Давид, не полишаючи надію повернути собі володимирський стіл, відправляється просити допомоги у половців і заручається підтримкою хана Боняка. У битві, в якій Ярослав із союзними уграми мали чисельну перевагу, Давид із половцями здобув рішучу перемогу. Він зайняв міста Сутійськ, Червен і підступив до Володимира. Під час цієї облоги був убитий син Святополка – Мстислав. Дізнавшись про смерть сина, київський князь направляє проти Давида військо під командуванням воєводи Путяти, який за підтримки луцького посадника Святоші змушує Давида зняти облогу Володимира. Давид удруге звертається по допомогу до половців, спільно з якими повертає собі спочатку Луцьк, а потім і Володимир.

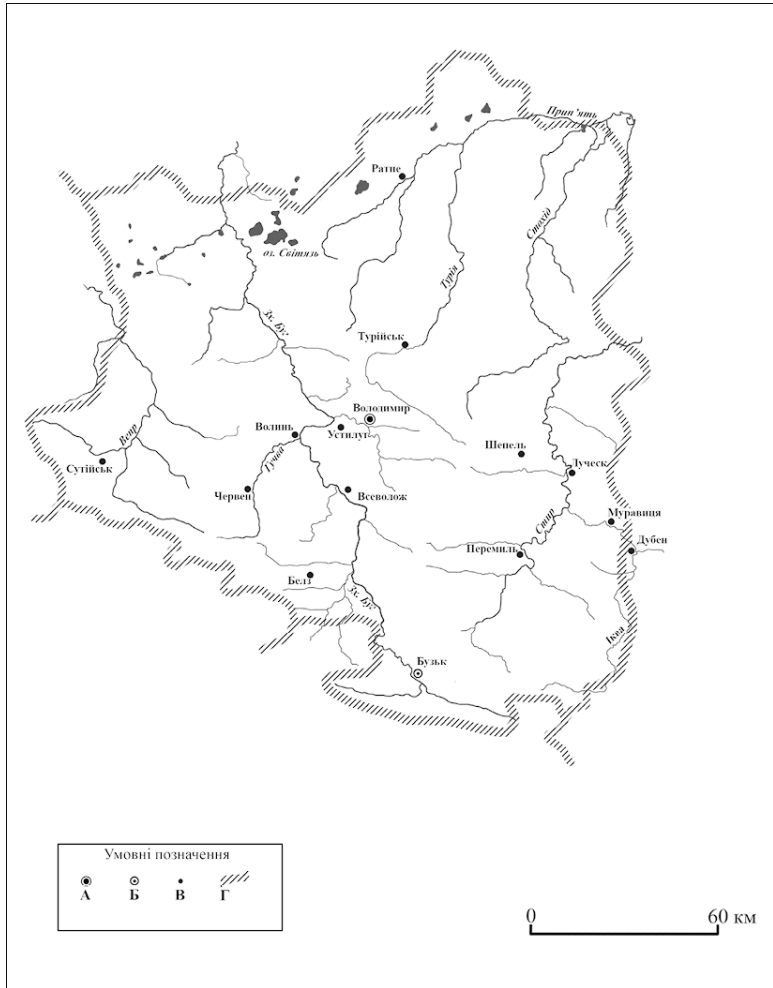
Кровопротитна Волинська війна 1097–1100 рр. закінчилася мирним договором, укладеним у місті Витачів. На Витачівському з'їзді князів Давид Ігорович був визнаний винуватцем князівської міжусобної війни та позбавлений володимирського столу. Натомість у компенсацію йому було запропоновано посісти Бузьк та Острог, а також Дубен і Чорторийськ, які, як зазначається в літописі, надав йому Святополк (Літопис руський..., 1989, с. 155). Згодом київський князь пожалував Давиду ще Дорогобуж, де він і помер 1112 р. (Войтович, 2006, с. 324). На Витачівському з'їзді київський князь майже добився посилення власного контролю над східною частиною Волинської землі через окремі міські центри, адміністративно прив'язані до Погоринської

волості. Приєднані до Київської землі волинські волості залишалися у ній до середини XII ст. (Берестейщина) і навіть до третьої чверті XII ст. (Погорина).

Літописні повідомлення протягом кінця XI – початку XII ст. дали змогу дослідникам реконструювати розподіл Волині на «володимирську» та «київську». Підконтрольна Володимирі частина включала такі міста як Бузьк, Всеволож, Луцьк, Перемиль, Сутійськ, Турійськ, Червен, Шеполь. Частина підконтрольна Києву охоплювала Берестя, Турів, Вигошів, Пінськ, Дорогобуж, Чорторійськ і Острог (Панишко, 1997, с. 52). Вірогідно, до Київської землі слід відносити також і Дубно, оскільки, як і Чорторійськ, Святополк Ізяславич 1100 р. виділяє його для Давида Ігоровича зі своїх володінь.

Володимирський стіл на Вітачівському з'їзді здобув син київського князя Ярослав Святополчич. У 1117 р. цей князь вдався до збройного виступу проти київського князя Володимира Мономаха, згідно з В. М. Татищевим, з метою захоплення у київського князя Погоринської волості (Татищев, 1773, с. 219). Наступного року Володимир Мономах вигнав Ярослава з Володимира та віддав управління Волинською землею своєму сину Романові, а після його смерті тут вокняжив наймолодший син Мономаха – Андрій, який посідав володимирський стіл до 1135 р. (Рапов, 1977, с. 88–89, 143). Літописні повідомлення свідчать про те, що Ярослав Святополчич намагався довгий час повернути собі Во-

лодимир і для цього заручався підтримкою поляків, угрів і чехів. У 1123 р. він зі своїми союзниками взяв в облогу стольне місто Волині. Становище Андрія Володимировича було критичним, ситуацію врятувала лише раптова загибель Ярослава під час вилазки обложених і зібрана ним коаліція розпалася. У період правління Мономаховичів Володимирське князівство опинилося під контролем київського князя, а зі спробами здобути самостійність від Києва здавалося було покінчено.



Волинська земля у перших десятиліттях XII ст. (за Ю. Ло-

зою) А – столийний центр Волинської землі, Б – міста-центри удільних князівств, В – інші літописні міста, Г – межі Волинської землі та удільних князівств

Зафіксований у літописі вплив на Давида Ігоровича місцевої волинської знаті свідчить про її міцні позиції та особисті інтереси. Вірогідно, це стосувалося також питання позбавлення політичної та економічної залежності від Києва. Дослідники небезпідставно вважають, що після приєднання Волинської землі Володимиром Святославичем, місцева племінна знать зберегла свій вплив, а окремі роди були інкорпоровані в адміністративний апарат правління київського князя. Відчуваючи її підтримку, волинські князі робили спроби позмагатися за самостійність від Києва. Протягом останньої чверті XI – початку XII ст. їхні зусилля не увінчалися успіхом. Київські князі час від часу були змушені демонструвати власну могутність і ставити волинських князів на місце. Так було з виступом Ярополка Ізяславича, придумувати який на Волинь відправився Володимир Мономах. Карта впливу на політику київського князя розіграна Давидом Ігоровичем також не увінчалася успіхом, спричинивши каральну акцію проти себе. Виступ 1117 р. володимирського князя Ярослава Святополчича проти Володимира Мономаха також зазнав поразки й лише викликав посилення влади київських князів над територією володимирської землі. Ці військові акції значною мірою були направлені на усунен-

ня впливу місцевої знаті. Вірогідно, їхніми наслідками стали розгромлені на межі XI – XII ст. укріплені поселення, матеріальна культура яких має виразні міські ознаки. Такі центри представлені городищами, що збереглися в селах Жорнів і Листвин Дубенського району, Торговиця Млинівського району, Городище Луцького району. Ці пам'ятки зберегли потужні укріплення, а залишені на них у великій кількості знаряддя праці, предмети побуту, прикраси й озброєння свідчать, що припинення життя тут відбулося внаслідок раптового військового нападу. Підтверджують це також і виявлені у зв'язку із городищами скарби срібних прикрас. Скарб, знайдений поблизу Городища, складала п'ять шийних гривен, три браслети, п'ять намистин. Жорнівський скарб містив шийну гривну, перстень, дванадцять намистин та вушну підвіску. Скарб, виявлений на городищі в с. Торговиця, складала сім гривень, три браслети, п'ять сережок, три персні, три скроневі кільця, п'ять бурштинових намистин, лунницю та дві гривні новгородського типу. Ці ранньоміські центри не знайшли відображення у літописних повідомленнях. Причиною їхньої загибелі, найімовірніше, були військово-політичні протистояння київських і волинських князів (Прищепа, 2011, с. 9–17).

Новий виток військово-політичної боротьби за володимирське князівство розкручується в середині XII ст. У 1146 р. князь Ізяслав Мстиславич був проголошений Великим князем Київським. Володимирський стіл він посів

іще у 1135 р., але 1142 р. втратив його. Зайнявши київський стіл, Ізяслав переводить Святослава із Володимира і дає йому Бузьк, Меджибіж, Котельницю та ще два міста. Близько двох років володимирський стіл перебував у володінні Ізяслава, а 1148 р. цей князь передає його своєму брату Святополку. Другого свого брата, Володимира, Ізяслав посадив у Луцьку. Ці князі виконували роль великокняжих намісників. Для того щоб закріпити за собою володимирський стіл, Ізяславу доводиться вступити у виснажливу боротьбу ще з одним претендентом, ростово-суздальським князем Юрієм Володимировичем Долгоруким. У ході княжіння Ізяславу двічі доводилося відступати з Києва на Волинь перед військами Долгорукого і так само двічі повертати собі головний стіл у державі (Толочко, 1987, с. 125). Під час цієї війни як засіб військово-політичної боротьби проти Ізяслава включилася і Погорина. Очевидно, причиною цього було її першочергове виокремлення з метою попередження можливих виступів володимирських князів проти Києва.

Під час походу на Волинь князя Юрія Долгорукого, його підтримав дядько Ізяслава, В'ячеслав Володимирович, який 1149 р. отримав від Ізяслава в уділ Пересопницю і Дорогобуж (Войтович, 2011, с. 121). Із Пересопниці розпочався і похід війська Юрія Долгорукого на Луцьк. Одна його частина на чолі з Юрієм Долгоруким мала рухатися головним шляхом із Києва на Володимир. Друга, під командуванням Ростислава й Андрія Юрійовичів спільно з половцями, пі-

шла південнішим шляхом, що пролягав через Дубно. Біля Муравиці ця частина війська, злякавшись раптового нападу, відступила до Дубна, де сини стали чекати вістей від батька. Так переданий цей епізод у літописі: «Ростислав Юрійович із братом своїм Андрієм пішли наперед з половцями. Та коли стали вони поблизу [города] Муравиці, уночі був лютий пополах, так що половці всі кинулися втікати назад із своїм воеводою Жирославом». Князь Андрій не піддавшись паніці та вмовлянням брата, дочекався ранку «...і поїхав до брата свого. А коли з'їхалися половецькі князі з ними обома, то вони, порадившись, одступили назад і стали коло [города] Дубна, ждучи від отця свого помочи... і пішли у дві путі до Луцька...» (Літопис руський, 1989, с. 227).

Можливість безпечного відступу до Дубна й очікування тут для продовження походу, ймовірно, вказує, на те, що місто у цей час розташовувалося на порубіжжі Володимирського уділу і Погорини. Не виключено, що воно підтримувало тісні зв'язки з Погоринською волостю, яку тоді в об'єднаному війську представляв дядько Ізяслава. Результати археологічних досліджень Муравиці, розташованої за 15 км від Дубна вниз течією Ікви, свідчать, що воно занепало в середині XII ст., імовірно, у зв'язку з походом Юрійовичів (Прищеп, 2001).

Військо Юрія Долгорукого та союзних йому половців підійшли до Луцька і взяло місто в облогу на шість тижнів. Ізяслав Мстиславич поспішив на допомогу обложеному бра-

ту Володимиру, але вирішальної битви вдалося уникнути. У перебіг подій втрутився галицький князь Володимир Володарович, який підійшов із військами на Волинь і став між Луцьком і Володимиром. Літописець повідомляє, що Ізяслав відправив до Володимира Галицького посланця з проханням помирити його з Юрієм Долгоруким. Ставши посередником у цих мирних переговорах, Володимир спочатку схилив до примирення Ізяславого дядька В'ячеслава, а останній вмовив помиритися також і Юрія. В 1150 р. за мирним договором між Ізяславом і Юрієм Долгоруким, останній визнав межу Волинської землі до р. Горині (Войтович, 2011, с. 10). Відтоді володимирський стіл посідали ставленики Ізяслава. Спочатку це був син Мстислава Великого – Святополк, а після нього – його брат Володимир. З 1156 і до 1170 р. володимирським князем залишався син Ізяслава – Мстислав.

Після смерті Ізяслава Мстиславича 1154 р. київський стіл посів Юрій Долгорукий. Майже відразу він розпочав заходи з підготовки ще одного походу на Волинь з метою встановлення тут власного контролю. Цього разу в акції мав взяти участь галицький князь Ярослав Осьмомисл, який був зятем Юрія Долгорукого. Спільно із володимирським князем Володимиром Мстиславичем, Ярослав обложив Луцьк, у якому тоді перебував син Ізяслава – Мстислав. Однак здобути Луцьк союзникам Юрія Долгорукого не вдалося. Примиренню луцьких князів із Юрієм сприяв Ростислав (брат тогочасного володимирського князя Володимира). Він відправив

послів до Мстислава та Ярослава, схиливши їх до хресного цілування з Юрієм. Однак і після цього Мстислав Ізяславич не полишив спроби повернути собі володимирський стіл. У 1156 р. він здійснив раптовий наїзд на свого дядька Володимира Мстиславича, захопив його дружину і матір, яких відіслав до Луцька, а сам сів у Володимирі. Відтоді і до самої смерті 1170 р. він залишався володимирським князем, а його брат, Ярослав, також до смерті близько 1180 р. посідав луцький стіл. Згідно з угодою, укладеною близько 1164 р. Володимирське та Луцьке князівство визнавалися рівноправними (Толочко, с. 1987, с. 134).

Основна частина Волинської землі з центрами у Володимирі та Луцьку від середини XII ст. була закріплена за нащадками Ізяслава Мстиславича. Проте її східна частина, Погорина, ще довгий час зберігала залежність від київських князів. Міста Погорини, як порубіжного регіону між Київською і Волинською землею, стали в цей період об'єктами особливо гострої боротьби. Передусім вона велась за контроль над двома головними центрами цього регіону – Дорогобужем і Пересопницею. У 1150 р. Юрій Долгорукий, тодішній київський князь, забирає цей уділ у свого брата В'ячеслава і садить в Пересопниці сина Гліба. Ізяслав Мстиславич прогнав Гліба з Пересопниці, а натомість посадив тут свого сина Мстислава. Однак Мстислав не втримався і змушений був відступити з Погориння під тиском галицького князя Володимира. Після цього Юрій Долгорукий віддає Пере-

сопницю своєму сину Андрію. У 1157 р. Юрій робить спробу прогнати Мстислава Ізяславича з Володимира, щоб посадити тут свого племінника Володимира Андрійовича. Похід закінчується поразкою і Юрій передає йому всі погоринські міста (Літопис руський..., 1989, с. 269).

Володимир Андрійович помер у Дорогобужі 1170 р., після цього на арені відразу з'явився брат Ізяслава Мстиславича – Володимир. Ініціатор і учасник чисельних інтриг проти як Ізяслава, так і його сина Мстислава, Володимир отримав на проживання місто Полонне. Однак продовжував чекати на слушну нагоду здобути собі ширші володіння. Він відразу підійшов до Дорогобужа пограбував майно покійного князя та прогнав із міста його дружину. Наступного року Володимир здобув київський стіл, посадивши в Дорогобужі свого сина Мстислава. Проте смерть батька призвела до того, що Мстислав утратив підтримку і не міг самостійно конкурувати з волинськими князями. Із літописних повідомлень відомо, що 1183 р. у Дорогобужі князував син луцького князя Ярослава Ізяславича, Інгвар. Це дає підстави вважати, що у цей час Погорина перебувала у складі Луцького князівства (Прищепя, 2016, с. 55–57). Територія Погоринської волості локалізується головним чином у басейні р. Горинь. Протягом 1084–1292 рр. літописи називають тут такі міста як Вигошев, Гнійниця, Дорогобуж, Дубровиця, Зарічеськ, Ізяславль, Мильськ, Острог, Пересопниця, Степань, Тихомль, Чемерин, Шумськ. Під контролем погоринських

князів перебували також міста Корчеськ, Сапогинь у басейні р. Случ і можливо певний час Дубно та Чорторийськ у басейні р. Стир.

Волинська земля у другій половині XII ст. (за Ю. Лозою)

Виділення Волинської землі у самостійне князівство закріплене за представниками роду Ізяславичів мало під собою соціально-економічний контекст. Тоді тут зросла і збагатилася земельна знать, на яку могли опиратися князі. У початковий період настання феодальної роздробленості Київ для цієї території припинив бути неодмінною умовою для подальшого розвитку. На зміну ранньому феодализму, який вимагав існування централізованої монархії, прийшов розвинутий феодализм, який потребував федеративної форми організації держави. Волинське князівство стало відтоді самостійною структурою на рівні з іншими землями-князівствами.

Ядром формування Волинської землі були Червенська і Белзька землі, де виникли перші міста регіону. Після цього почала освоюватися територія на південно-східних територіях, де перебували такі міста як Дорогобуж, Острог, Вигошев. Ця динаміка триває протягом XII ст., коли нові міста Волині, згадані в літописах, зосереджені в її східній частині. На думку дослідників, це було викликано близькістю східних волинських земель до Київської землі, а зокрема і політикою київських князів, спрямованою на розширення свого впливу в цьому регіоні (Котляр, 1985, с. 62). Ще однією причиною, що сприяла консолідації східної та західної Волині були природно-географічні умови. Погорина розта-

шована на східній околиці Волинської височини, яка становить масив родючих ґрунтів, пов'язаних із володимирською територією. З боку Києва Погорина відділена малородючими ґрунтами правобережжя Случі, малоефективними для потреб сільськогосподарського освоєння (Панишко, 1997, с. 64).

Дослідники зауважували, що зміни адміністративно-політичного статусу Волинської землі знайшли своє відображення на сторінках літопису. До кінця XII ст. це «волость», а пізніше «земля». Володимирська волость згадується до 1156 р., а після 1208 р. трапляються згадки лише про Володимирську землю. Зміна термінології літописів на межі XII–XIII ст. передбачає зміну їхнього змісту. Поняттю «волость» відповідає умовне держання, а початок ужитку поняття «земля», вірогідно, є наслідком переходу від умовного володіння до спадкового (Панишко, 1997, с. 68).

У 1170 р. помирає володимирський князь Мстислав Ізяславич. На цей час волинські уділи були розподілені між його синами або близькими родичами. Всеволод посідав Белз, Володимир – Берестя, Святослав – Червен. Дорогочинська волость належала онуку Ізяслава Мстиславича – Васильку Ярополковичу. Частина володінь у східній Волині посідають діти Мстиславого брата Ярослава. Зокрема Луцьк тримав Всеволод Ярославич, а Дорогобуж – Інгвар Ярославич. Після смерті Мстислава Ізяславича, володимирський стіл успадковує його син Роман, який до того княжив у Новгороді.

Посівши головний стіл у Волинській землі, Роман впроваджує заходи, спрямовані на утвердження себе з позиції лідера. Він прагне заручитися підтримкою рідних та двоюрідних братів. Він підтримував активні зв'язки з молодшим братом Всеволодом, який посідав Белз, хоча той і мав претензії на володіння Володимиром. Одним із конкурентів Романа виступає його брат, червенський князь Святослав Мстиславич, який захопив у Василька Ярополчича Берестя та, ймовірно, Бузьк. Белзьке князівство Володимира поставало в таких умовах оточеним з усіх боків, що природно викликало занепокоєння цього князя. В умовах високої конкуренції за першість у Володимирській землі між нащадками Мстислава Ізяславича її консолідації посприяла зовнішня небезпека.

На початку 80-х рр. XII ст. краківський князь Казимир II почав підготовку до захоплення Перемишля, Володимира, Берестя та Дорогочина. В 1182 р. Казимир здійснює напад на Берестя, щоб відновити владу князя Святослава Мстиславича, який перед тим був скинутий місцевим населенням. Дослідники зазначають, що підтримка Казимиром цього сина Мстислава мала далекоглядні плани встановити з його допомогою владу над Західною Волиною. Боротьбу проти зазіхань польського князя та його союзника Святослава очолив белзький князь Всеволод Мстиславич. Він організовує похід під Берестя. Проте Казимиру вдалося здобути місто й посадити там Святослава. Однак невдовзі Святослава було отруєно й Казимир віддає Берестя Роману Мстиславичу. Однак

розрахунок отримати тут собі відданого ставленика в особі цього князя не здійснився. Роман почав швидко зміцнювати власний контроль над міськими центрами басейну Західного Бугу. Дослідники звертали увагу на те, що під 1215 р. згадується про нові міста у верхів'ях цієї ріки, які перейшли у спадок Данилу Романовичу. До них, окрім Берестя, належали Угровськ, Столп, Комов і «вся Україна». Існують підстави вважати, що зазначені міста виникли саме за часів княжіння цієї території Романом Мстиславичем (Головко, 2000, с. 17).

Роман Мстиславич тривалий час виношував плани щодо підпорядкування собі Галицької землі. Приводом для цього стала смерть галицького князя Ярослава Володимировича, а підґрунтям налагодження відносин Романа із галицькими боярами. Вигнавши з Галича сина Ярослава Володимировича, Володимира, бояри запросили на княжіння Романа Мстиславича, який 1188 р. здійснює похід на Галич. Перед цим походом, князь залишив Володимир для брата Всеволода. Однак закріпитися у Галичі Роману не вдалося. Проти нього виступив із військом угорський король Бела III, який посадив тут сина Андрія з метою сприяти перетворенню Галицької землі на провінцію Угорської корони. Роман був змушений повернутися до Володимира, але до міста його Всеволод не впустив. Роман не знайшов підтримки у свого дядька по матері, краківського князя Казимира II, а також у великопольського князя Мешка Старого. Проте Ка-

змир II таки втрутився в Галицькі справи та з допомогою військової сили посадив тут Володимира Ярославича, конкурента Романа Мстиславича. Романові вдалося повернути собі підтримку синів Казимира завдяки тому, що 1195 р. він відправляється у військовий похід і допомагає їм втримати Краківське князівство перед загрозою його захоплення Мешком.

У процесі зміцнення своєї влади над Волинською землею, Роман Мстиславич був змушений також брати участь у міжусобних чварах інших давньоруських князів. Бувши одруженим із донькою київського князя Рюрика Ростиславича, Роман отримав у держання велику волость на Київщині, яка складалася з міст Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав і Канів. Однак, коли Рюрик відібрав цю волость у Романа, той розвівся із дружиною та вступив у таємні переговори із претендентом на київський стіл, чернігівським князем Ярославом Всеволодовичем. Готуючись до війни із чернігівськими князями, Рюрик потурбувався прикрити собі тили й міг розраховувати у цьому на допомогу галицького князя Володимира Ярославича, а також свого сина Ростислава. Вони й завдали удару по волинських володіннях Романа. Перший спустошив його волость поблизу міста Перемя, а другий – розорив поселення навколо Каменця. Однак ці військові акції не підірвали статус Романа як лідера на Волині. Взимку 1196/1197 рр. він здійснює військову акцію проти ятвягів, як вважають дослідники, з метою поширити свій вплив на

Дорогочин, розташований на Західному Бузі. Таким чином наприкінці XII ст. це місто було остаточно приєднано до території Волині.

Коли 1199 р. помер галицький князь Володимир Ярославич, Роман здійснив другу спробу утвердитися на галицькому столі. У цьому намірі його підтримав краківський князь Лешко. Сприятливо склалася також ситуація в Угорщині, де точилася міжусобна боротьба за престол між синами Бели III. Унаслідок успішного захоплення Галича, Роману вдалося об'єднати Волинську і Галицьку землю в єдине князівство під своїм контролем. Ефективному утвердженню своєї влади на Волині, Роману Мстиславичу, ймовірно, сприяв факт походження його другої дружини Анни із середовища волинського боярства. Місцеві бояри підтримують князя, а в майбутньому також і його синів, Данила і Василька Романовичів. Інакше складалися відносини з галицьким боярством, перемінні настрої якого могли вилитися в чергову спробу зберегти власні інтереси, покладаючись на іноземних правителів чи опонентів князя Романа. Для приборкання галицького боярства Роман уживав рішучих заходів, вдаючись зокрема і до репресивних дій. Прокотилася хвиля конфіскацій маєтків і землеволодінь. Частина впливових бояр змушена була переселитися на Дністерське Пониззя чи до Угорщини.

Після об'єднання Волині та Галичини, Роман звернув свої сили на встановлення влади у Києві, який тоді посідав Рюрик Ростиславич. У 1201 р. цей князь спільно з чернігівсь-

кими Ольговичами розпочав підготовку походу на Галич. Проте Роману вдалося завдати удару на випередження. Заручившись дорогою підтримкою чорних клобуків, його військо раптово з'явилося під Києвом, невдовзі після чого кияни самі відкрили йому міську браму. Увійшовши до міста, Роман посадив на київський стіл свого двоюрідного брата, на той час луцького князя, Інгвара Ярославича. Втім, утвердження свого впливу над Києвом для Романа не було легким, 1203 р. Рюрик Ростиславич зумів відбити місто. Однак невдовзі цей князь був схоплений та з наказу Романа пострижений разом із дружиною і донькою у монахи, а в Києві відтоді став правити Романів син, Ростислав.



Волинська земля в першій половині XIII ст. (за Ю. Лозою)

Є підстави вважати, що Роман Мстиславич мав намір включити до складу Волині землі навколо міста Люблін. Такої думки був польський хроніст Ян Длугош, який вважав, що саме таку мету переслідував галицько-волинський князь, виступаючи у похід проти малопольського князя Лешка 1205 р. Однак існує версія, що Роман Мстиславич відправлявся у похід до Саксонії на допомогу імператору Оттону IV у боротьбі за корону Священної римської імперії. Припущення, що Роман Мстиславич мав погляди на володіння Люблінщиною опосередковано підтверджуються тим фактом, що певний час ця земля перебувала під управлінням його онука Лева Даниловича. Під час походу в Польщу, Роман зупинився біля міста Завихвоста на Віслі. Відлучившись від основних сил, Романовий загін був атакований поляками, в ході чого князь загинув.

Після смерті Романа, його дружина Анна взяла під опіку синів Данила і Василька. Розуміючи, що над синами нависла небезпека й ворожі боярські кола можуть використати нагоду поквитатися із нащадками Романа, вона виїжджає до Кракова. Тоді галицькі бояри закликали на правління чернігово-сіверських князів, Володимира і Романа Ігоровичів. Місто Володимир захопив їхній брат Святослав, який князував тут до 1208 р. Після цього Володимиром заволодів белзький князь Олександр Всеволодович, який одержав для цього під-

тримку від свого родича, малопольського князя Лешка.

Повернення батьківської спадщини для Романовичів зайняло багато часу та енергії. Василько з матір'ю перебував у Кракові, Данило – в Угорщині. Вокняжіння братів у волинських містах розпочалося із передання Берестейської землі в управління князю Васильку. Берестяни звернулися до Лешка з проханням дати їм на княжіння молодшого з Романовичів «щоб володів ними», на що польський князь погодився. Олександр Всеволодович також виділив для Василька з матір'ю місто Белз. Однак зроблено це було, очевидно, з показовою метою, оскільки невдовзі він прогнав їх звідти, давши натомість малі волинські міста Камінь, Тихомль і Перемиль.

У 1214 р. між угорським королем Андрієм II та польським князем Лешком була підписана Спішська угода, згідно з якою п'ятирічний угорський принц Коломан заручався із трирічною польською княжною Соломеєю. Мета цієї угоди полягала в утворенні польсько-угорського союзу, спрямованого на захоплення Галицько-Волинських земель. Угорські війська здобули Галич, а малолітній Коломан був проголошений папою Римським Інокентієм III королем Галичини. Після цього малопольський князь Лешко попросив Олександра Всеволодовича віддати Данилу та Васильку Романовичам місто Володимир. Олександр відмовився і, врешті, був вигнаний польськими військами з Володимира, яке Лешко передав Романовичам. У 1215 р. угорські війська стали

зазіхати на польські інтереси та захопили належні Лешку міста Перемишль і Любечів. У відповідь на це, польський правитель заручився підтримкою новгородського князя Мстислава Удатного та ініціював похід на Галич. Однак ця акція не дала бажаного успіху.

Навколо законних володінь Данила і Василька Романовичів точилися інтриги. Існувала небезпеки встановлення над Волиню контролю польських правителів, які прагнули використати для цього Романовичів. Навіть тесть Данила, новгородський князь Мстислав Удатний, був ненадійним союзником у справі повернення батьківської спадщини. Здобувши 1221 р. за підтримки Данила місто Галич, Мстислав відразу перетворився на маріонетку в руках місцевого боярства. Саме галицькі бояри вирішальним чином вплинули на погіршення стосунків між тестем і зятем, тому що не бажали консолідації Волинського князівства (Котляр, 1979, с. 72). Після поразки руських князів на р. Калці 1223 р., Мстислав відправився походом на волинські володіння Данила. Однак, коли угорці спробували відібрати у Мстислава Галич, Данило не відмовив тестеві у допомозі та прислав свої війська. У таких складних умовах Данило один за одним повертав собі волинські володіння.

У 1241 р. численне монгольське військо спустошило Волинь, здобувши Володимир. Літопис згадує, що лише міста Кременець та Данилів, зважаючи на їхню неприступність, монголи не наважилися брати штурмом і обійшли їх сторо-

ною (Літопис руський..., 1989, с. 398). Княжий двір Данила на час Батієвого погрому Волині перебував у місті Холм. Волинська земля підпала під зверхність монгольських ханів, на яких відтепер мусили зважати Романовичі.

Зміцнення позицій Данила Романовича на Волині та Галичині в умовах монгольського панування привернуло до себе увагу папи римського Інокентія IV. У 1245 р. відсилаючи до Батія посольство Платона Карпіні, він дає йому ще одне завдання – зустрітися із Данилом та обговорити умови поширення на руських землях католицизму. Натомість, папа пропонував організувати хрестовий похід проти монголів, що не могло не зацікавити Романовичів. Під час повернення Платона Карпіні із Золотої орди князі відряджають до папи посольство. Результатом цих переговорів стала відмова понтифіка визнати претензії Угорського королівства на Галицько-Волинську державу й заборона експансії на ці землі рицарських орденів. Покладаючи на Данила надії у питанні окатоличення його земель, папа починає пропонувати йому королівську корону. Прийняти її означало для князя визнати підпорядкування римському престолу, але водночас і перспективу військової підтримки у боротьбі проти монгольського панування, яка, втім, не виправдалася. Після вагань і відмов, прислухаючись більше до поради матері та власних польських союзників, князів Болеслава і Земовита, Данило прийняв корону. Його коронація пройшла 1254 р. в Дорогочині без особливої помпезності та в умовах підготовки похо-

ду проти ятвягів. Імовірно, на рішення також вплинуло посилення контролю хана Куремси, орду якого Батий 1252 р. спрямував на Волинь. Спустошивши галицьке Пониззя, монголи зазнали поразки під волинським Кременцем. Узимку 1254/1255 рр. Романовичі завдали монголам удару у відповідь, розоривши землі їхніх союзників, болохівських князів. Однак напади монголів на Волинь і боротьба проти них тривала у подальші роки.

Галицько-волинський літопис містить низку згадок про численні військові кампанії Романовичів проти сусідів. Узимку 1243/1244 рр. Данило і Василько розпочали війну з польським князем Болеславом і спустошили його Люблінську землю. У 1246 р. літописець згадує про похід на Волинь ятвягів, які просунулися до міста Пересопниці, однак брати змогли наздогнати та розгромити нападників (Літопис руський..., 1989, с. 401). Вторгнення цих племен повторилося наступного року на Берестейщину, однак і тоді воно закінчилося для них розгромом. У 1248 р. Василько ще раз розбив ятвягів на Холмщині поблизу Дорогочина.

Детальну увагу реконструкції кордонів Волинської землі здійснив Юрій Лоза. Згідно з його напрацюваннями західний кордон Волині межував із польськими Судомирською та Мазовецькою землями. На північ від Сяну кордон пролягав до річки Танви, перетинаючи її вище гирла Куринки. Далі повертав на схід, залишаючи за Судомирською землею весь річковий басейн Букової, а за Волинню – басейн Лади, пра-

вого допливу Танви. Те, що кордон проходив саме у цьому місці, зумовлено географічними причинами: межиріччя Букової та Лади розташоване в самому центрі великої Сольської пущі, що була природною перепорою для руху населення як із заходу, так і зі сходу. Далі кордон пролягав у північно-західному напрямку, залишаючи верхів'я і весь басейн річки Пор за Волиню. Тут також відіграв роль природно-географічний чинник, оскільки ділянка, у якій волинсько-судомирський кордон повертає у верхів'ях Пору на захід є орографічною точкою вододілу, в якій сходяться басейни кількох допливів Сяну, Вісли та Вепру, а також бар'єром для колонізації. Далі кордон сягав верхів'я Тисмениці, увесь басейн якої в часи об'єднання Галицько-Волинського князівства був слабо заселеним. Тому верхню і середню течії цієї річки можна вважати західним рубежем Волині. На басейн Тисмениці могли поширюватися власні сільськогосподарські округи волинські міста Андріїв і Верещин, що лежали на відстані близько 20 км на схід від річки. На північ від них кордон проходив через заболочений масив між пониззям Тисмениці й верхів'ями Коросної, повертаючи на північний захід – до стику волинського, судомирського й мазовецького кордонів. Далі кордон пролягав уздовж річки Лівець аж до її гирла, а потім, повертаючи різко на схід, Бугом до гирла Нурця. Далі уздовж Нурця та річок Мень і Ліза до Нарева. У середині XII ст. до Волинської землі було приєднано Понімання, де було розташоване Городенське князівство. Відтоді во-

линський кордон почав проходити пониззям Нарева до гирла річки Бобр. Далі по Бобру кордон виходив на Німан, північніше Городна, дотикаючись до литовських земель. Таким чином західний кордон Волинської землі збігався частково із північно-західним кордоном Київської Русі. Східний кордон Волинської землі, який відділяв її від Київської землі змінювався протягом середини XII – першої половини XIII ст.

На середину XII ст. Берестейське і Городенське князівства відійшли від Київської землі до Волині, але Погоринська волость та Болохівщина залишалися під владою Києва. Кордон Волинської і Галицької земель вирізнявся значною стабільністю та майже залишився незмінним від XII і до XV ст. Його межа збігалася з межею Руського воеводства з Белзьким і Волинським (Лоза, 2012, с. 15–16).

У період правління Романа Мстиславича і Данила Романовича Волинська земля об'єднувала в собі низку удільних князівств, які існували протягом різних часових проміжків. Серед них Володимирське князівство традиційно зберігало й надалі статус центру для об'єднання решти князівств. Його територія охоплювала правобережні допливи у верхів'ї Прип'яті. Західний кордон проходив Західним Бугом, південно-східний – межиріччям Стиру та Стоходу. З північного заходу воно межувало з Берестейським князівством, із заходу – з Угровеським, з південного заходу – з Червенським, Бузьким і Белзьким, із півдня – з Перемильським, зі сходу – з Луцьким князівством. На території князівства відомі такі

літописні міста, як Ветли, Володимир, Всеволож, Любомль, Ратне, Рай, Турійськ, Устилуг.

Луцьке князівство виділилося в окремих уділ близько 1154 р. від часу посадки тут на стіл Ярослава Ізяславича. Після смерті цього князя, Луцьке князівство було поділене між його синів. Старший серед них, Всеволод, отримав Луцьк, Інгвар – Дорогобуж та Шумськ, Мстислав Німий – Пересопницю. Таким чином на якийсь час із Луцького князівства виділилися окремі княжі уділи. Мстислав Німий став Луцьким князем після смерті старшого брата, але зберіг за собою й Пересопницю. Після його смерті 1225 р. Пересопницьке князівство втратило самостійність і перейшло згідно з заповітом Мстислава у володіння Данила та Василька Романовичів. Син Інгвара, Ярослав, здійснив спробу захопити Луцьк, однак не був прийнятий мешканцями міста.

Луцьке князівство було зосереджене у басейні Стиру. На його території розташовувалися такі літописні міста, як Дубен, Жидичин, Лучеськ, Стіжок, Чорторійськ, Шеполь. Після включення до Луцького князівства Пересопницького князівства, під його контроль потрапили міста Зарічеськ і Пересопниця. Дорогобуж та Шумськ, зі смертю Інгвара Ярославича, також розширили територію Луцького князівства. Щоправда, в Шумську певний час правив князь Святослав, який загинув у битві на Калці 1223 р. Імовірно, він приходився сином Інгвару Ярославичу. Від 1227 р. Дорогобуж і Шумськ входили до складу володінь Данила та Василька

Романовичів. Окрім них, ця територія охоплювала такі літописні міста, як Гнійниця, Збараж, Ізяслав, Мильськ, Острог, Сапогінь, Тихомль.

Берестейщина в середині XII ст. відійшла під контроль Володимира внаслідок зусиль Мстислава Ізяславича. Після того, як тут було посаджено його сина Володимира, Берестейщина виділилася в окремих княжий уділ. Остаточне приєднання цієї території до складу Волинської землі здійснили Данило і Василько Романовичі. Перед загрозою польської окупації князем Лешком, брати з допомогою військової сили 1217 чи 1219 р. зайняли Берестя, Угровськ, Верещин, Стів'є та Комів. Лешко не примирився із поразкою і направив війська, щоб відбити ці міста, однак літописець повідомляє, що брати розгромили поляків і «гналися за ними аж до річки Вепра». Північний і північно-західний кордон Берестейщини проходив по річках Нарва і Ясельда, південно-східний кордон був обумовлений межею басейнів Прип'яті та Західного Бугу. На південь від Берестейщини лежали території Володимирського та, тимчасово виділеного, Угровського князівства. На території останнього Данило Романович заклав місто Холм. Межу між Берестейщиною і Холмщиною дослідники проводять на північ від Володави та на захід до річки Півоня.

Угровськ, Верещин, Стів'є, Комів посідав внук Мстислава Ізяславовича – Олександр Всеволодович. Вірогідним центром цього тимчасового уділу було місто Угровськ. Тут

містився осередок окремої православної єпархії, яку пізніше було перенесено до Холма.

Дорогочинське князівство утворилося на західній частині Берестейщини. В 1180–1182 рр. його посідав онук Володимира Мономаха – Василько Ярополкович. Розташований на Бузі Дорогочин, відігравав роль важливого торгового й митного осередку. Близько 1236 р. Конрад Мазовецький передав Дорогочин заgonу мечоносців, який перебував у нього на службі. Хоча, на думку дослідників, це місто тоді йому не належало й польський князь хотів таким чином отримати важіль впливу на самостійну політику Данила Романовича у цьому регіоні. Про приналежність Дорогочина до Волині у раніший час свідчать події 1234 р., коли Волинь пограбували ятвяги. Тоді Василько Романович, переслідуючи ятвягів, за три дні доскакав із Володимира до Дорогочина і тут зупинився. У відповідь на захоплення Конрадом Дорогочина, Данило та Василько організували проти хрестоносців похід і відбили тутешній замок, захопивши у полон знатного рицаря Бруно (Котляр, 1979, с. 57–58, 103–104).

Белзьке князівство виокремилася з Володимирського за Мстислава Ізяславича у зв'язку із передачею його синові Всеволодові. Після смерті Всеволода 1195 р., Белзьке князівство було розділене на Белзьке і Червенське. Перше з них посів Олександр Всеволодович, друге – Всеволод. Після смерті Всеволода близько 1214 р., Червенське князівство було включене його братом до складу Белзького. За підтримки

польських князів, Олександр 1210 р. посів Володимир і після цього довгий час конкурував із Данилом Романовичем за володіння Волинською землею. Обвинувачений у замаху на життя Романовичів, цей князь змушений був утікати спочатку до Перемишля, а потім до Угорщини. За підтримки угорського війська йому вдалося оволодіти містами Белз і Червен, проте далі він піти не зміг. У 1233 р. Олександр примирився з Романовичами, однак невдовзі знову відступив від них, підкуплений обіцянкою галицьких бояр одержати у володіння Галич, якщо пристане їхній бік у боротьбі проти Данила. Пізніше він був схоплений дружинниками Данила й Василька та вірогідно помер в ув'язненні. Після цього Белзьке і Червенське князівства остаточно перейшли до волинських володінь Романовичів.

Перемиське князівство включало територію у верхів'ї річки Стир. Воно виділилося із Луцького князівства, ймовірно, у 1180-х рр. Луцький князь Інгвар Ярославич передав Перемиське своєму синові Ярославу, яким той володів до самої смерті 1240 р. після невдалої спроби захопити Луцьк. На короткий час в окреме адміністративне утворення виділялося також Бузьке князівство. У 1160-х рр. ним володів син Ізяслава Мстиславича – Ярополк. Після його смерті Бузьке увійшов до складу Белзького князівства.

Окремо слід зупинитися на питанні приналежності до Волинської землі Болохівського князівства. Болохівщина – історичний регіон, що сформувався у верхів'ях басейнів рі-

чок Случ, Південний Буг і Тетерів. Назва цього утворення, як вважає більшість дослідників, пішла від міста Болохів, яке вперше згадується в літописі під 1150 р. На цій території літописи згадують низку міст: Болохів, Білобережжя, Божський, Возвягль, Городеськ, Городець, Городок, Губин, Деревич, Дядьків, Житомир (вірогідно), Кобудь, Колодязин, Кудин, Межибоже, Микулин, Мунарів, Полонний, Прилук, Сімоць, Чернятин. Болохівська земля спочатку належала київським князям. Певний час тут виділялися окремі самостійні князівства, як-от Божський та Межибоже, які Ізяслав Мстиславич, будучи київським князем, передав Святославу Всеволодовичу. В період удільної роздробленості вона виокремилася в самостійне володіння місцевих князів, які вірогідно були нащадками тут старої племінної знаті. Болохівські князі зберігали значну автономію та чинили волинським князям активний як військовий, так і політичний опір. Так, зокрема, вони підтримували галицьких бояр, які перебували в опозиції до Данила і Василька Романовичів. Під час навали орди Батия, болохівці визнали над собою владу монгольських ханів і довгий час залишалися й надалі їхніми васалами. Маючи підтримку монголів, болохівські князі взяли участь у військово-політичній акції суперника Данила Романовича за галицький стіл, чернігівського князя Ростислава Михайловича й облягли місто Бакоту на Дністрі. У відповідь на цей похід, Данило Романович 1241 р. поपालив болохівські міста Божський, Деревич, Дядьків, Городе-

ць, Губин, Кобудь.

Волинська земля наприкінці XI – на початку XII ст. перебувала під владою князів, які робили спроби добитися більшої самостійності від Києва. Такі дії простежуються в діяльності Ярополка Ізяславича, Давида Ігоровича та Ярослава Святополчича. Однак централізована політика Києва щодо Волині продовжувала зберігатися до середини XII ст., а до її східної частини, зосередженої довкола Погоринських міст, ще довше. Лише зусиллями князя Ізяслава Мстиславича, який закріпив Волинську землю за своїми синами, вона почала перетворюватися на самостійне князівство. Проте удільна роздробленість у другій половині XII – на початку XIII ст. стримувала цей процес. Онукові Ізяслава, князю Роману, довелося докласти значних зусиль, щоб об'єднати під власним контролем волинські удільні князівства. Після смерті Романа, Волинську землю успадковують його сини Василько і Данило, які ведуть виснажливу боротьбу за утвердження своєї влади над батьківською спадщиною. У період їхнього правління територія Волині простягається з півдня на північ від верхів'їв Стиру, Горині, Случі до басейнів Німану та Щари. Із заходу на схід її територія охоплює простір від Західного Бугу та Вепру до верхів'я басейну Південного Бугу.

Література

- Войтович Л.* 2011. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква.
- Войтович Л.* 2011. Границы Галицко-Волынского государства. Русин, 3 (25), с. 5–26.
- Войтович Л.* 2006. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква.
- Головко О.* 2000. Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. Київ.
- Котляр М. Ф.* 1979. Данило Галицький. Киев.
- Котляр М. Ф.* 1985. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XII вв. Киев.
- Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Махновець. 1989. Київ.
- Лоза Ю.* 2012. Територіальний устрій Русі-України (X – XIII ст.). Атлас. Київ.
- Панишко С.Д.* 1997. Формування території Волинської землі: дис. ... кандидата іст. наук: спец. 07.00.04. Київ.
- Прищепя Б. А.* 2011. Волинські скарби XI – початку XII ст. в контексті політичних подій на території Південної Русі. Слов'янський світ і Україна: зб. наук. праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, проф. Руслана Постолювського. Рівне, с. 9–17.

Прищепя Б. 2016. Погоринські міста в X – XIII ст. Рівне.

Прищепя Б., Нікольченко Ю. 2001. Муравицьке городище.

Маріуполь.

Рапов О. М. 1977. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. Москва.

Татищев В. Н. 1773. История Российская с самых древнейших времен неусыпными трудами через тридцать лет собранная покойным Тайным Советником и Астраханским Губернатором Василием Никитичем Татищевым. Книга Вторая. Москва.

Толочко А. П. 1992. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев.

Толочко П. 1987. Древняя Русь. Киев.

Галицька земля

Ольга Манігда

Говорючи про Галицьку землю, ми найчастіше уявляємо собі певну територію між Дністром та Карпатами. Територію, на якій у X – XIII ст. відбувалася постійна боротьба за владу, військові кампанії, домовленості та князівські війни. Таке враження створюється у нас передусім через те, що для часу пізнього Середньовіччя ми маємо надзвичайно скупи письмові відомості. Як відомо, імена, міста або події попадали на сторінки літописів лише у екстраординарних випадках – війни, пожежі, з'їзди князів. Про цей аспект життя у Галицькій землі бездоганно та докладно розкажуть історики, які вивчають письмові джерела пізнього Середньовіччя.

А проте, це – земля, на якій створювалися міста, зростала кількість людей, функціонували торговельні шляхи, будувалися культові споруди, оралися землі. Одним словом – звичайне життя. І більшість відомостей про це звичайне життя ми маємо шанс довідатися лише завдяки археології. Археологи оперують винятково тим, що залишилося від цього життя, як і коли було створено, де саме розташовано і в сукупності реконструює щоденний побут людей. Враховуючи те, що нам залишається не більше як 5 % від повної картини життя, ми намагаємося якомога докладніше фіксувати археологічні пам'ятки, які залишило населення Галицької

землі середньовічного часу.

У цьому розділі ми представимо Галицьку землю через систему сільських поселень, їхній зв'язок із містами та залишками могильників. Побачимо, як зникали поселення попередньої слов'янської людності та як виникали нові фортеці наприкінці X ст. унаслідок військових походів князя Володимира. Простежимо, як «переростали» давні населені пункти у середньовіччі. Які з них не витримали та припинили власне існування. Розглянемо середню тривалість існування сільських поселень. Адже саме вони становили більшість населених пунктів, у яких проживали люди часу Середньовіччя.

Ми оперуватимемо інформацією про рештки археологічних пам'яток: сільських поселень, городищ (залишки укріплених пунктів – міст, фортець, приватних замків), ґрунтових і курганних могильників часу X – XIII ст. Ці дані ми маємо завдяки археологічній мапі поселень, створеній автором. Розглянемо регіон розселення у басейні Дністра з притоками та середньої течії Прута. У ньому картовано 1210 залишків археологічних поселенських пам'яток. Серед них – 891 сільське неукріплене поселення, 202 залишки міст, фортець, замків та 117 могильників давньоруського часу (X – XIII ст.). Усі означені картовані нами пам'ятки перебували на землях, що у різні періоди входили до складу Галицької землі.

Галицька земля – територія, що тягнеться смугою по лінії північний захід – південний схід та, своєю чергою, обіймає

басейни верхньої та середньої течії Дністра, а також середньої течії Прута. Західний та південно-західний кордон Галицької Землі проходив на схід уздовж річища Вісли, далі по лінії передгір'я Карпат. Довгий час спірним залишалося питання південного кордону, в цьому питанні автор підтримує висновок О. П. Моці про те, що південний кордон Галицької землі проходив нижче середньої течії Дністра. Східний кордон Галицької землі, очевидно, проходив по р. Каліус. Загалом площа Галицької землі на якій проведено картування археологічних пам'яток становить близько 120 тис. км².

На теренах Галицької землі у широкому значенні, у різних періоди були утворені та функціонували такі адміністративні одиниці, як князівства, волості, уділи. До сьогодні ми не маємо чітких уявлень про юридичний статус кожного утворення та залишимо це питання на розгляд професійних істориків. Ми ж оперуватимемо найбільш широким терміном «князівство», яке мого мати у своєму складі інші територіальні утворення. Вважаємо за необхідне підкреслити, що реконструювати картину давнього життя варто саме в межах тих історико-соціальних організмів, які існували тоді.

З огляду на значну площу басейну Дністра, хронологію та динаміку розвитку поселень на ранньому етапі (X ст.) ми розглянули у межах фізико-географічних мікрорегіонів, які переважно й були ареалами традиційного розселення. На подальших етапах (X–XIII ст.) динаміку розвитку поселень аналізуємо в межах давніх історико-соціальних ор-

ганізмів – князівств: Перемишлянського (в межах сучасної України), Звенигородського, Галицького, Тереховлянського. Певною мірою межі князівств збігалися з кордонами фізико-географічних районів, маркуючи таким чином і ареали розселення. Басейн Дністра належить до шести природних областей. Джерела правих приток – до області Зовнішніх Карпат (райони Східні Бескиди, Горгани, Покутсько–Буковинські Карпати). Територія між долиною верхнього Дністра, верхнього Прута та горами належить до області Передкарпаття. Ліві притоки Дністра належать до чотирьох областей: Розточчя та Опілля, Західно-Подільської області, Північно-Подільської області (Городоцько-Хмельницький район) та Прут-Дністровської області.

Усі картовані нами пам'ятки містилися на землях, що у різні періоди входили до складу Галицької землі. Зазначимо, однак, що в археологічному плані басейн Дністра досліджений вельми нерівномірно. Найбільше виявлено сільських неукріплених поселень у мірорегіонах, що входили до складу Звенигородського та Тереховлянського князівств, меншою мірою – Галицького князівства. Інформацію про датування, площу, характер знахідок на території поселень переважно маємо завдяки дослідженням з часу 40-х рр. ХХ ст. і до сьогодні. У різний час цим регіонам приділили свою увагу М. П. Кучера, П. О. Раппопорт, О. О. Ратич, О. І. Тереножкін, М. Ю. Брайчевський, В. В. Ауліх, І. С. Винокур, Ю. М. Малєєв, О. М. Приходнюк, І. П. Русанова, Б. О. Тимо-

щук, І. П. Герета, В. П. Савич, М. А. Філіпчук, Б. С. Стронець, В. М. Войнаровський, О. М. Гаврилюк, О. І. Корчинський, М. О. Ягодинська, В. Д. Гупало, І. П. Возний, Б. П. Томенчук, Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров, С. П. Маярчак та багато інших дослідників, а також, на сучасному етапі – фахівці «Рятівної археологічної служби» Інституту археології НАН України (м. Львів).

У цьому розділі основну увагу приділено пам'яткам X – XIII ст., однак як передумови для виникнення поселень давньоруського часу в деяких мікрорегіонах розглядаються картовані автором пам'ятки більш раннього часу – VIII–IX ст. Адже слов'янське населення цього часу становило основу для розвитку пізньосередньовічного суспільства. Це люди, які жили в переламні моменти переходу від вождівських союзів до спроби централізованого управління територіями, здійсненими наприкінці X ст.

Ареали традиційного розселення до формування князівств Галицької землі (IX – X ст.)

Розглядаючи ареали традиційного розселення у давньоруський час на ранньому етапі (X ст.), зокрема передгірські та гірські природно-географічні області, вважаємо, що вони здебільшого становлять основу іншого слов'янського соціального організму, а саме: пов'язані з традиціями носіїв

райковецької культури, і не можуть бути у повному обсягу залучені як ранні поселення власне давньоруського (феодалного, пізньосередньовічного) періоду, на відміну від ранніх поселень Волинської землі, де процес одержавлення розпочався раніше. Однак ми картували ті пам'ятки, які разом із нашаруваннями райковецької культури містять ознаки подальшого безперервного розвитку та «переросли» у давньоруські пам'ятки на більш пізніх етапах (межа X–XI ст.). Виділяємо п'ять ареалів традиційного розселення на етапі X ст. у басейні Дністра: мікрорегіон гірської зони; мікрорегіон вододілу Західного Бугу, Дністра та Сану – екотон областей; мікрорегіон Західно-Подільської області, мікрорегіон області Прикарпаття та частково Опілля; мікрорегіон у Пруто-Дністровській області (*Див. вкладку*).

Пам'ятки, які ми картували у мікрорегіоні гірської зони, тягнуться по лінії Карпат із північного заходу на південний схід ланцюгом, який, очевидно, позначає межу ареалу традиційного розселення на час X ст. Це – такі укріплені центри, як Посада Новоміська (літописний Радим?), Урич (Тустань), Верхнє Синьовидне, Долина, Нижній Струтинь, Кобаки. Характерно, що окрім городищ Урич та Нижній Струтинь, решта припинили власне існування, поступившись новим центрам, що виникли у гірських районах на початку та в першій половині XI ст. Позначивши таким чином період одержавлення цих територій та поглиблення південно-західного кордону Галицької землі у глиб гірського масиву.

Мікрорегіон вододілу Західного Бугу Дністра та Сану є унікальним екотоном трьох природних горбистих місцевостей: Грядового Побужжя, Розточчя та Щирецького районів (Див. вкладку). Найпоширенішими формами рельєфу тут є підвищення, котрі часом утворюють суцільні ланцюги. Вагому роль у мікрорегіоні відіграють крейдові відкладення, багаті на підземні води, що за відсутності достатнього обводнення є основними постачальниками води. У таких умовах відбувалося виникнення та розселення сільських неукріплених поселень. Зазначимо, що до цього мікрорегіону включено також джерела р. Свиня, Полтва, Думний Потік – притоки Західного Бугу. Вважаємо, однак, що на початкових етапах ці території у своєму розвитку більше тяжіли до верхів'їв Дністра та Галицької землі ніж до Волинської, тому включили їх до складу мікрорегіону вододілу. Характерною особливістю пам'яток цієї зони як сільських поселень, так і городищ є той факт, що усі вони без винятку переживають етап XI ст. і існують надалі у наступні періоди. Основні укріплені центри, під впливом яких відбувалося розселення, це – городища Стільсько та Ілів, які, очевидно утворювали одну округу. Городища Підгородище та три інших городища, зафіксовані у мікрорегіоні розташовані розосереджено – Березець, Добростани, Судова Вишня (літописне Вишня – 981 р.). Привертають увагу також дві групи сільських поселень у басейні р. Зубра, у районі яких не зафіксовано укріпленого пункту. Це групи в районі пам'яток Демня I та Зубра I. Во-

ни містяться доволі далеко від найближчих картованих городищ Львів V та Стільсько й входять у 15-кілометрову зону кожного з них. Тож, можливо, ці групи поселень були дальньою окроугою городищ або в їхньому районі існували свої укріплені пункти, що не збереглися до нашого часу (*Див. вкладку*).

Наступні мікрорегіони, які розташовані в Західно-Подільській області та області Опілля й Прикарпаття, не вирізняються особливою концентрацією пам'яток, тому визначити зони традиційного розселення достатньо непросто. Частково така ситуація склалася через недостатнє картування ранніх пам'яток. Частково – через подібність рельєфу обох регіонів: горбисту місцевість із певними відмінностями. Тому умовно поділяємо ці два регіони за їхньою природною межею. Вона проходить приблизно по течії р. Стрипа, територія на захід від течії належить до області Рогатинського і Придністровського Опілля та області Прикарпаття, на схід – до Західно-Подільської області. Виникнення сільських поселень та розселення у цих мікрорегіонах розглянуто нами відповідно до їхнього природного середовища.

Мікрорегіон Прикарпаття та Рогатинського і Придністровського Опілля умовно можна поділити на два мікрорегіони, які сформували зону розселення і пізніше стали центральними та північними областями Галицького князівства. Так, зона в районі течії Дністра перебувала під впливом таких укріплених пунктів, як Старе Село, Галич, Буківна, Ко-

ропець II, Залісся I (*Див. вкладку*). Водночас ця територія є екотоном області Прикарпаття та Опілля. Очевидно, особливості цієї зони, що характеризувалася в минулому значним поширенням дубово-грабових лісів та одночасно доволі вираженим рельєфом, створили сприятливі умови для виникнення тут поселень. Другий мікрорегіон – Опілля. Говорити про напрямки у розселенні цього регіону на ранньому етапі не маємо можливості через недостатню кількість картованих пам'яток X ст. (16 городищ та поселень). Однак зони їхнього розташування вказують на формування певних осередків, основний з яких зафіксовано у середній течії р. Гнила Липа. Ідеться про чотири городища, що розташовані на відстані не далі ніж 5 км одне від одного – Добринів, Луковище I, Луковище, Підгороддя (*Див. вкладку*). Усі вони були ранніми центрами, навколо яких сформувався подальше розселення – два останніх городища проіснували до XIII ст. Через недостатню кількість картованих пам'яток X ст. зони розселення частково можна реконструювати, залучивши картовані нами поселення та городища широкого датування «давньоруські». І навіть у такому разі, тенденція до переважання розселення у басейні Гнилої Липи залишається. Нижче за течією зафіксовано групу з дев'яти поселень, що тяжіють до городища Куропатники II. Ще одна група поселень, що формує певний ареал розселення разом із групою городищ, описаних вище та групою з центром у Куропатниках II є концентрація поселень у середній течії р. Свирж у районі пам'ят-

ки Загір'я III. Так само, залучивши пам'ятки широкого датування можемо підтвердити тенденцію розселення у Прикарпатті за течією Дністра. Ця обставина переважно стосується укріплених поселень. Що ж до сільських неукріплених поселень, то відзначається їхнє переважне розташування значними групами, а такий тип існування поселень у басейні Дністра характерний для часу XII–XIII ст. Тож загалом можемо говорити про значно слабшу заселеність цього мікрорегіону Дністра у X ст. на противагу мікрорегіонам Волинської землі, наприклад, у басейні Горині, Ікви, або навіть і сусідньому регіоні – вододілі Дністра, Західного Бугу та Сану.

Наступний мікрорегіон, де ми картували найбільшу кількість пам'яток X ст., які стали основою для подальшого розселення, є Західно-Подільська область. Тут відзначаємо три основних ареали розселення. Перший – у районі Товтрового кряжу. Основні пам'ятки тут зосереджувалися у середній течії р. Збруч навколо городищ Богіт та Крутилів I. Це пам'ятки, що виникли і розвивалися як центри слов'янських общин мікрорегіону й впродовж наступних періодів XI–XIII ст. виконували функції центрів територіальних общин. Другий ареал – басейн р. Серет. Він, як і багато інших ареалів раннього розселення, є екотоном, що поєднує каньйоноподібні долини Західно-Подільського Придністров'я та переважно рівнинний рельєф Тернопільської рівнини. Тут відзначаємо розселення на різних ділянках течії ріки, особливо інтенсивне у середній та нижній течії Серету. Основни-

ми укріпленими центрами навколо яких формуються сільські поселення є городище давнього Теремовля та городище Долина IV. Останнє припинило власне існування на межі X–XI ст., проте у цьому районі тривав і надалі розвиток сільських неукріплених поселень аж до другої половини XIII ст. Нижче за течією відзначимо три синхронних городища Біла I, III, IV. Городище Біла III дослідники визначають як ранню князівську фортецю, що виникали на цій території у X ст. як свідчення її одержавлення та, згодом, ототожнюють її з літописним Моклековим (1211 р.). На захід від цієї групи городищ, на відстані 12–17 км нами картовано групу поселень X ст., що могли становити дальню округу городища Біла III. Третій ареал розселення – у районі Західно-Подільського Придністров'я, а саме у нижніх течіях річок Серет та Джурин. Тут сільські поселення формувалися в окрузі укріплених центрів Більче-Золоте I (р. Серет) та городищ Городниця та Бабин VII (р. Джурин) (*Див. вкладку*).

П'ятим мікрорегіоном басейну Дністра, де картовано ранній ареал розселення, є Пруто-Дністровська область. У цьому регіоні розглядаємо зону межиріччя Прута та Дністра, а також Подільські Товтри – район лівих приток Дністра, що у давньоруський час мав назву «Пониззя». Тут картографовано найбільшу кількість ранніх поселень та городищ, що склали основу розселення мікрорегіону в подальші періоди. Основні пам'ятки сконцентровані у районі Хотинської височини, басейні верхньої течії р. Прут, та у басейні

течії р. Дністер із притоками. У районі Подільських Товтр основне розселення на ранньому етапі відбувалося у басейні Дністра між притоками Жван та Каліус у зоні впливу таких укріплених центрів, як Подільське, Пижівка, Тимків, Пилипи–Хребтіївські, Хребтіїв, Глибівка. Відзначимо, що до межі X–XI ст. усі городища окрім Глибівки припинили власне існування, поступившись місцем новим, що, очевидно, свідчить про зміну політичної ситуації у мікрорегіоні у XI ст. Пам'ятки сконцентровані у районі «Пониззя» та Хотинської височини містяться у мікрорегіоні, який є одним з найкраще досліджених у плані кількості поселень слов'янського та давньоруського часу, їхньої детальної хронології, визначення площі, характеру розміщення, знахідок. Завдяки вивченню різних аспектів сільських поселень у цьому регіоні ми маємо можливість з високою імовірністю розглядати ареали традиційного розселення та динаміку розвитку поселень з позицій археологічної карти. Зокрема, такий аналіз нами було здійснено для мікрорегіону Хотинської височини. Автором докладно були розглянуті передумови заселення мікрорегіону, кількість та розташування пам'яток на кожному з етапів X–XIII ст., проаналізовані вірогідні місця ведення господарської діяльності, для чого були залучені дані про ландшафти, ґрунти, гідросистему, простежено динаміку та тривалість існування давньоруських поселень до XIII ст. включно. Внаслідок проведеної роботи з детального вивчення мікрорегіону Хотинської височини автор зробила низку таких виснов-

ків. Розглядаючи динаміку розселення в регіоні, зазначено безперервність існування на цій території життя, не дивлячись на істотне збільшення або зменшення кількості населених пунктів у різні періоди. Проведене картування мікрорегіону та сусідніх регіонів – басейну Прута і Дністра дає змогу з упевненістю стверджувати, що основою для розселення в давньоруський час послуговували поселення людності райковецької культури. Привертає увагу також їхнє нерівномірне розміщення у районі височини, більшою мірою в північно-західних, північних і південно-східних районах, і меншою мірою – на півдні Хотинської височини. Опосередковано, цей факт може служити підтвердженням думки, висловленої Б. О. Тимощуком і С. В. Пивоваровим про етнічні межі спільності райковецької культури пов'язані з територією тиверців в районі Подністров'я та Прикарпаття. Повертаючись до динаміки виникнення та розвитку поселень, зроблено такий висновок. З усієї кількості населених пунктів, які ми картували в регіоні Хотинської височини (130), у VIII ст. виникло 49 (37 %), IX – п'ять (4 %), X – 10 (8 %), XI – шість (5 %), XII – 60 (46 %) поселень і городищ від загальної кількості середньовічних пам'яток, зафіксованих у мікрорегіоні. Із картованих поселень XII–XIII ст. у мікрорегіоні Хотинської височини 13 % поселень продовжили власне існування в наступних століттях.

Розглянуті нами ареали традиційного розселення у X ст. у подальші періоди увійшли до складу чотирьох князівств

Галицької землі. Так, ареал вододілу Дністра, Сану та Західного Бугу став частиною районів Перемишлянського та Звенигородського князівств. Ареали розселення у області Західного Поділля, Пруто-Дністровській області та районі Подільських Товтр стали частиною Теробовлянського князівства, тоді як ареали розселення у області Прикарпаття, Рогатинського та Придністровського Опілля утворили центральні та північні райони Галицького князівства. Гірські райони стали південно-західними рубежами Перемишлянського, Галицького князівств і водночас усієї Галицької землі.

Розглянемо подальшу динаміку розвитку сільських неукріплених поселень у межах цих чотирьох князівств, починаючи від джерел Дністра.

Перемишлянське князівство

Територія Перемишлянського князівства у межах сучасної України охоплює вододіл Сану, приток Західного Бугу, а також джерела та верхню течію Дністра з притоками. За фізико-географічним районуванням ця територія належить до Передкарпатської височинної області та включає такі райони як Розточчя, Східні Beskidi (до р. Стрий включно). Звернемо увагу на вододіл Дністра та Сану, а також джерела та праві притоки Дністра. У межах Перемишлянського князівства характерною особливістю розселення є фор-

мування поселень у передгірській зоні, яка також є екотонном хвойних і широколистих порід. Відповідно, ці чинники вплинули, з одного боку, на місце розташування поселень навколо укріплених центрів, з іншого – на їхню господарську діяльність, яка, вочевидь, була підпорядкована обслуговуванню цих центрів і не мала суто селянського характеру. До такого висновку нас приводить характер розміщення городищ у цій зоні. Усі вони розміщуються по лінії Карпат – південний схід-північний захід із середньою відстанню 18 км між ними, окрім городища Посада Новомиська. Так, період XI ст. позначився виникненням двох нових городищ, які доповнили лінію городищ X ст. у цьому регіоні (*Див. вкладку*). Це городища Ступниця та Дрогобич. Таким чином, розселення відбувалося у двох зонах – Передкарпатській, більш рівнинній, навколо городищ Ступниця, Дрогобич, Уличне. Та у гірській зоні, навколо городищ Посада Новомиська (літописне Радим?), Урич (Тустань) та Верхнє Синьовидне. Детально картованих сільських поселень у цій зоні мало: Тухля, що, можливо, мало стосунок до шляху через Карпати (у цьому районі міститься перевал т. зв. Тухольські ворота) та Ступниця I, що виникло одночасно з городищем. Доповнити картину розселення можемо завдяки картованим поселенням та городищам широкого датування (давньоруські). Таких налічуємо 11, п'ять – у передгірській зоні та шість у гірській. Серед гірських городищ відзначимо три, розташовані по лінії перевалу «Тухольські ворота», це – Верхнє Си-

ньовидне I, Дубина, Сколе I. У передгірській зоні концентрація городищ спостерігається у районі городища XI–XII ст. Ступниця. Сільські поселення зафіксовані біля берегів малих річок, приток Дністра у гірській та передгірській зонах у районі городищ Посада Новоміська (літописне Радим (?) – три поселення та городища Городисько – два поселення (басейн Сану). XII ст. характеризується у мікрорегіоні зникненням трьох ранніх укріплених центрів, що існували у X–XI ст. (Уличне, Верхнє Синьовидне, Посада Новоміська (літописне Радим (?)). Натомість виникли п'ять нових у інших місцях – Більче, Бич, Спас, Березець (басейн Дністра), Библо (басейн Сану). Городище Спас існувало з перервами у XII ст. і пізніше у XV–XVI ст. Навколо цих городищ також фіксується виникнення сільських поселень – переважно у найближчій окрузі до 1 км. Широка округа спостерігається у передгірській зоні навколо городища Березець від 1 до 15 км (*див. вкладку*). Межу XIII–XIV ст. пережили два городища Урич (Тустань) – виникло у X ст. та Дрогобич – виникло в XI ст. (*див. вкладку*). Більшість сільських поселень давньоруського часу не переживає межу XIII–XIV ст., як і у більшості інших регіонів Галицької землі.

Звенигородське князівство

У межах Звенигородського князівства розвиток поселень у основному відбувався в осередках ареалів раннього розсе-

лення – у районах Гологорів, Вороняків та Щирецькому районі. Це доволі різні за мікрорельєфом регіони, хоч і характеризуються спільною рисою – надто перетнутим рельєфом, утвореним у крейдових вапнякових породах. На півночі Звенигородського князівства міститься частина масиву Грядового Побужжя, що належить до іншої природної області – Малого Полісся. Ця частина мікрорегіону вирізняється плоскими заболоченими рівнинами і, за результатами нашого картування, трикутник між верхніми течіями р. Свині, Західного Бугу та Думного Поток (південна частина Грядового Побужжя) залишався незаселеним протягом усього періоду X–XIII ст.

Одним із найкраще картованих мікрорегіонів є Щирецький фізико-географічний район, що лежить на південь від Розточчя і характеризується значно більшою рівнинністю порівняно із сусідніми мікрорегіонами. Він перебуває у західній частині Звенигородського князівства й основними укріпленими пунктами, що існували в XI ст. у цьому мікрорегіоні є городища Завадів, Львів 100, Львів V, що існували з X ст. та чотири нових городища, що виникли у XI ст. Львів I, Великі Грибовичі, Страдч, Щирець. Характерно, що сільські поселення у зоні впливу цих городищ розташовані на кордоні семи кілометрової зони, майже біля підніжжя вододілу. Таких поселень налічуємо близько 20 (*Див. вкладку*).

У районі Гологорів центрами розселення у XI ст. були власне Звенигород (літописне 1087 р.) та городище Підгоро-

дище – південно-східний пригород Звенигорода. Доповнити картину розселення у цьому регіоні можемо завдяки пам'яткам широкого датування – городищ та поселень, що простягнулися вздовж масиву Гологори із заходу на схід – Деревач, Підгородище II, Вижняки, Чемеринці, Урмань (*Див. вкладку*).

Ще одним районом розселення, що відзначається досить високою концентрацією сільських поселень та городищ, є вододіл Серету, Стиру та Західного Бугу. У межах Звенигородського князівства він припадає на сходження двох масивів – Гологорів та Вороняків. Основними центрами розселення з X ст. тут було потужне городище Пліснеськ, що розташоване у самому центрі вододілу й, очевидно, було центром округи аж до Нового часу (XVIII ст.). З XI ст. поряд із Пліснеськом діяло городище Олесько (басейн Стиру). У ближній окрузі цих городищ (5 км) ми фіксуємо вісім поселень, що існували у XI ст. два з них – в окрузі Пліснеська, продовжили існування з попереднього періоду. Також у цьому районі ми картували шість городищ давньоруського часу – Княже, Ушня, Городилів, Сасів, Колтів, Йосипівка. Характерно, що навколо городища Княже в окрузі від 2 до 5 км фіксуємо чотири поселення, що існували з X до XIII ст. та одне широкого датування. Можливо, назва цього городища може опосередковано свідчити про його статус як державного пункту, а тривале існування сільської округи опосередковано свідчить про те, що саме цей пункт був центром округи

у вододілі Дністра та Західного Бугу, тоді як Пліснеськ був центром округи у вододілі між Дністром, Стиром та Західним Бугом – на північній межі Звенигородського князівства.

Район Опілля у межах Звенигородського князівства був заселений в основному у південно-західній частині та розселення формувалося навколо потужного центру – городища Стільсько, це пам'ятки слов'янського часу, що у давньоруський час активно використовувалися населенням регіону аж до XIV ст., а також навколо городища Ілів, яке також існувало з попереднього часу – X ст.

Період XII ст. на теренах князівства відзначається суттєвим збільшенням сільських поселень порівняно з попередніми етапами. Характерною ознакою поселень цього часу є те, що часто вони формують групи, витягнуті вздовж берегів малих річок, у середньому по п'ять поселень. Особливо відзначимо, що відбувається розселення у південно-східній та західній частинах князівства, які до часу XII ст. були доволі слабо заселені. Це район верхів'їв та верхніх течій приток Дністра (Золота Липа та Стрипа з притоками), що протікають територією Подільської височини. У цьому регіоні ми фіксуємо суто сільське розселення без тяжіння до певних укріплених пунктів (*див. вкладку*). Ми картували усього чотири городища, що виникли у означеному мікрорегіоні у XII ст. – Гологори, Заруддя I, Нище I, Оліїв I. Та три городища широкого датування – Чемеринці, Урмань, Тростянець. В окрузі цих городищ було картовано 54 нових посе-

лення, що виникли у XII ст. та продовжили власне існування до середини XIII ст. Подібна картина із сільським розселенням по берегах малих річок, часто групами, без тяжіння до укріплених центрів спостерігається і у інших мікрорегіонах князівства. Найбільш потужне розселення (39 нових поселень) зафіксовано у районі Гологорів між городищами давнього Звенигорода та городищами Львів V та Львів 100 (див. вкладку). Майже не змінилася ситуація з розселенням у районі вододілу Західного Бугу та Дністра на межі сходження масивів Гологорів та Вороняк. Ситуація з розселенням, що склалася тут із X ст., проіснувала майже без змін до середини XIII ст., коли більшість давньоруських пунктів загинули внаслідок татарської навали. Загалом у XIII ст. спостерігається незначне зменшення кількості поселень, зникло 16 з-поміж більш ніж 140 поселень, що існували у XII ст. (див. вкладку). Характерною рисою сільського розселення на території Звенигородського князівства також є те, що більшість поселень, які виникли на ранніх етапах, продовжили власне існування до середини XIII ст., втім, як і городища. Тут, на відміну від волостей Волинської землі, ми не фіксуємо різкого зникнення ранніх укріплених центрів та виникнення натомість нових. Ріст кількості городищ відбувається з XII ст., проте більшість попередніх центрів за незначними винятками продовжували існувати поряд із ними.

Галицьке князівство

Розглядаючи виникнення та розвиток поселень у межах Галицького князівства, відзначимо, що його регіони були заселені доволі нерівномірно. Почасти причиною цього є суттєві відмінності у природних умовах регіону. Дністер ділить територію князівства по лінії північний захід – південний схід. Регіони, що містяться на північний схід від цієї умовної лінії, належать до району Придністровського Опілля, Тернопільської рівнини та Західно-Подільського Придністров'я. Це райони найактивнішого сільського розселення з часу XII ст. Регіони, що розташовані на південний захід від течії Дністра, належать до області Передкарпаття, Буковинсько-Покутських Карпат та, частково, Прут-Дністровської області. Розселення у цих трьох мікрорегіонах вельми відрізнялося за своєю структурою. Загалом у межах Галицького князівства процес розселення у XI ст. багато у чому наслідує систему, що сформувало у регіоні Передкарпаття у VIII–IX ст. слов'янське населення людності райковецької культури. Цікаво, що поселення та городища тут формувалися у тих самих мікрорегіонах – уздовж течії Дністра та у межиріччях Пруто-Сіретському і Пруто-Дністровському, повторюючи традиційні місця господарювання попередніх поколінь на сірих ґрунтах, залишаючи дернов-підзолисті масиви неосвоєними. Це райони правих приток Дністра

від р. Свича до р. Ворона (*Див. вкладку*). Порівняно з регіонами Волинської землі, де XI ст. характеризується збільшенням кількості сільських поселень, які виникали разом із новими городищами та переважно становили їхню округу, на території Середнього Дністра та у Пруто-Дністровському межиріччі картування поселень XI ст. засвідчило доволі невелику кількість – 46 сільських поселень (*Див. вкладку*). У XII ст. кількість нових поселень стрімко зростає (до 170), а разом із ними і городищ. Виникає 15 нових, порівняно з 12 городищами, що існували у окресленій частині Галицького князівства в XI ст. Характерно, у частині поселень, що існували в XI ст. на півдні князівства припиняється життя, тоді як у сусідньому Звенигородському князівстві у цей час більшість поселень XI ст. продовжили власне існування у подальші періоди (*Див. вкладку*). Стрімкий зріст кількості пам'яток на півдні Галицького князівства збігається з часом включення цих територій до складу Галицького князівства. Характер сільського розселення у цей час подібний до сусідніх регіонів Галицької землі – поселення розташовуються уздовж берегів малих річок, часто групами у середньому по п'ять поселень або розосереджено. Також не спостерігається виразного тяжіння поселень до найближчих укріплених пунктів. Зокрема, відзначимо такий тип розселення у басейні лівих притоків Прута та Кіцманської та Ставчанської Совиць. У цьому мікрорегіоні динаміку розселення автор розглянув докладно. Водночас укріпленими центрами, які

сформували потужну сільську округу на південному заході князівства у XII ст., були місто Василів (літописне 1230 р.), Хотин (літописне Плав (?), городище Перебиківці, Бабин VII, Недобоївці у басейні Дністра, городище Молодія, Ленківці (літописне Прут?), Чорнівка, у басейні Прута. Остання пам'ятка одна з небагатьох сільських укріплених пунктів, яка розкопувалася широкою площею і її функції як феодального замку та сільська округа докладно досліджені. Серед сільських неукріплених поселень на півдні князівства відзначимо Онут на Дністрі (літописне 1219 р.), який розташовувався на шляху з Галича до південних земель.

Ще одним регіоном активного розселення у межах Галицького князівства є район Подільської височини – східна частина князівства, де з XII ст. спостерігається значне виникнення груп поселень по берегах р. Вільховець, Стрипа, Баріш (басейн Дністра), це – район Товтровоного кряжу. Особливу увагу звернемо на групу з 12 поселень у районі пам'ятки Переволока VIII у басейні р. Стрипа (*див. вкладку*). Поселення розташовані далеко від укріплених центрів. Найближчі синхронні городища перебувають у радіусі 17–22 км від неї. Припускаємо, що ця група поселень могла бути осередком округи мікрорегіону кряжу в XII–XIII ст. за відсутності у ньому іншого адміністративного центру.

Регіон розселення на півночі князівства у районі давнього Галича відзначається високою концентрацією укріплених поселень. У радіусі 25 км від городища, залишків столиці

князівства нами картовано 13 городищ. Значний їхній масив також спостерігається безпосередньо у басейні Дністра на південний схід від Галича на значній ділянці від р. Золота Липа до р. Джурин. Тут вони розташовані на відстані не далі ніж п'ять кілометрів одне від одного, із сформованою сільською округою, утворюючи таким чином суцільну смугу розселення уздовж Дністра (*див. вкладку*).

Розглядаючи розвиток розселення у передгірській та гірській зоні Галицького князівства, відзначимо, що це переважно зона укріплених поселень. Водночас це район бурих підзолистих ґрунтів, які з точки зору господарювання були значно менш придатні для землеробства, аніж сусідні, ближчі до Дністра мікрорегіони. Ситуація із розселенням у цій зоні наслідуює систему, яка склалася з часів господарювання тут людності райковецької культури. Очевидно, що прикордонна зона та природні умови зумовили адаптацію поселень до цих чинників. Вірогідно, сільське життя у цій зоні, окрім функцій обслуговування укріплених центрів, було підпорядковане заняттям, відмінним від сільськогосподарської діяльності. Так, дослідники неодноразово відмічали у цьому регіоні існування соляних джерел, криниць та їхнє розроблення. Проблему, однак, становить їхнє датування, оскільки технологія видобування (виварення) залишалася незмінною протягом тривалого часу аж до впровадження промислових методів виробництва. Наразі точно датованими давньоруськими поселеннями у районах видобут-

ку солі є сільські поселення Княздвір І, Косів, Лоева, Нижня Велесниця, Пістинь, Старі Кути, Уторопи, Яблунів. Б. П. Томенчук відзначає концентрацію таких поселень, шляхів та виходів солі у районі Покутських Карпат. Він також склав карти соляних джерел мікрорегіону. Також варто відзначити розвідкові роботи Р. В. Сулика по давньому соляному шляху з Дрогобича до верхів'їв р. Стрий.

Серед поселень та городищ, які пережили рубіж XIII ст. на території Галицького князівства, значна кількість спостерігається на півдні, у межиріччях Пруто-Дністровському та Пруто-Сіретському. Тут ми картували 7 городищ та 50 поселень давньоруського часу, які продовжили існування у XIV–XV ст. Не в останню чергу таку кількість зафіксованих пам'яток можна віднести завдяки високому ступеню дослідження регіону. На півночі князівства ми зафіксували усього три таких пам'ятки – городища Нижній Струтинь, Старе Село, Підгороддя (*див. вкладку*).

Загалом динаміка розвитку сільських поселень у межах Галицького князівства є доволі неоднорідною й виразно підпорядкована різним природним зонам, у яких відбувалося розселення. Так, районом найактивнішого сільського розселення є східна частина князівства, де сільські поселення займали басейни численних малих річок, лівих приток Дністра. У басейні самого Дністра розселення відбувалося у зоні високої концентрації укріплених пунктів, а у передгірських та гірських районах переважають укріплені поселення. Біль-

шість сільських поселень, що виникли у X–XI ст. у басейнах лівих приток Дністра, продовжили власне існування на відміну від частини поселень XI ст., що існували у Пруто-Дністровському межиріччі. Очевидно, така ситуація пов'язана із входженням південних територій до складу Галицького князівства.

Теребовлянське князівство

Динаміку розвитку сільських поселень у межах Теребовлянського князівства, як і попередніх регіонів, розглянуто з позицій розвитку ареалів традиційного розселення давньоруського населення у X ст. Географічно територія Теребовлянського князівства поділяється на дві природні області. На північ від Дністра – область Подільської височини, що охоплює частину Товтрового кряжу. На південь від Дністра це – Прут-Дністровська область. Найзаселенішими регіонами в межах Теребовлянського князівства в XI ст. є два мікрорегіони, які загалом відповідають ареалам розселення попереднього періоду. Перший – район Товтрового кряжу та басейни малих річок, приток Дністра на захід від кряжу (*Див. вкладку*). Тут картовано 48 поселень, що існували в XI ст. З них, із попереднього часу (X ст.), продовжили існувати 28 поселень, припинилося життя на 17 зафіксованих у мікрорегіоні поселеннях. Виникло 20 нових селищ. Також зафіксовано існування 12 городищ, із них шість продовжили

своє існування з X ст., на трьох припинилося життя, виникло шість нових городищ. Особливо відзначимо комплекс пам'яток (3 городища (Крутилів I, Богіт, Постолівка I), 15 поселень та курганний могильник) у районі городища Крутилів I. Два з трьох городищ (Крутилів I та Богіт) існували з X ст. Городище Постолівка I виникло у XI ст. на лінії між двома городищами. Протягом усього часу існування до XIII ст. цей комплекс, очевидно, являв собою релігійний центр округи. Його географічне розташування у найвищій ділянці Товтрів, багаторічні дослідження городищ, прилеглих поселень та могильників дали змогу авторам розкопок зробити висновки про роль цього комплексу як неординарного культурного центру. Решта сім городищ XI ст. розташувалися у басейні р. Серет від її витоків до впадіння у Дністер. Сільські поселення, картовані в окресленому мікрорегіоні, в основному розташовані відокремлено від укріплених пунктів, по берегах малих річок. Особливої концентрації навколо певних укріплених центрів не спостерігається, на відміну від поселень XI ст. на території Волинської землі, де вони часто тяжіють до городищ. Центром розселення тут було городище давнього Теробовля, що існувало як укріплений центр іще з X ст. У XI ст. у його окрузі виникло ще одне городище – Зелене, яке, найімовірніше, функціонувало як пристань давнього Теробовля та розташовувалося на південь від міста у місці впадіння р. Гнізни у Серет. Навколо нього вже з XI ст. формується сільська округа.

Іншим регіоном активного розселення в XI ст. у межах Тербовлянського князівства є його південна частина, що охоплює басейн середнього Дністра та його притоки від р. Жванчик до р. Каліус та Пруто-Дністровське межиріччя. У цьому регіоні князівства ми картували 11 городищ, що існували в XI ст. У цей час на п'яти із семи городищ, що існували з X ст., припинилося життя. Це стосується компактної групи городищ на південному сході князівства у басейні Дністра (Пижівка, Хребтіїв, Пилипи-Хребтіївські, Подільське, Тимків). Неподалік них у цьому самому мікрорегіоні виникло чотири нових городища, які продовжили існувати до середини XIII ст. Таку ситуацію у мікрорегіоні пов'язуємо із включенням територій Пруто-Дністровського межиріччя до складу Давньоруської держави. Очевидно, поява нових укріплених центрів поряд із ранніми укріпленнями слов'янського часу є тому підтвердженням. Факт занепаду слов'янських городищ у XI ст. говорить також про утвердження нової системи управління (централізації влади) та про формування нової інфраструктури у регіоні. Щодо ранніх поселень на півдні князівства, то ми картували доволі невелику кількість і майже всі вони, окрім поселення Глибівка I, продовжили існувати у подальші періоди. В XI ст. зафіксовано збільшення кількості поселень до 20. З них 11 нових пам'яток, які здебільшого освоювали басейни лівих приток Дністра – Жванчик, Смотрич, Тернава, Ушиця. Спостерігається певна зміна у топографії поселень мікрорегіо-

ну, коли окрім рівнинних прирічкових долин (течія Дністра) населення переходить до освоєння районів височинних розчленованих терас на північ від Дністра (*Див. вкладку*).

Період XII ст. для території Теробовлянського князівства позначився стрімким ростом сільських поселень та городищ. Це період найактивнішого освоєння регіону, як і у сусідніх князівствах Дністровського регіону. Так, було картовано 384 поселення та 59 городищ, що діяли у XII ст. (*див. вкладку*). З них більшість поселень виникли на нових місцях. Щодо городищ, то більшість пам'яток XI ст. продовжили своє існування у подальші періоди. Сільське населення в цей час досить активно освоює височинні терасові ділянки малих річок, лівих приток Дністра, розташовуючись ланцюжком або групами вздовж річищ або біля джерел. Часто такі групи становлять 5–6 поселень, розташованих компактно, на відстані менш ніж 400–500 м, далеко від найближчих укріплених пунктів. Картовані могильники мікрорегіону біля багатьох із таких груп поселень дають змогу припустити, що кілька поселень разом із могильником, який міститься на відстані не більше ніж 1–2 км, становлять один населений пункт. Такими, наприклад, можуть бути групи поселень у районі пам'яток Хоми V, Чернелів–Руський III, Застінка I, Скоморохи I, що розташовані у басейні р. Гнізна на північ від давнього Теробовля (*див. вкладку*). Великий Глибочок VIII (верхня течія Серету). У басейні Дністра на півдні князівства такими населеними пунктами можуть бути групи Цвіклівці IV, Ата-

ки II. Серед укріплених центрів князівства, що сформували навколо себе велику сільську округу відзначимо міста Теревовль, Бакоту, Микулин. Городище Богіт (культовий центр, за визначенням дослідників пам'ятки), а також городища: Городище VI, Городище XVIII, Лисичники II, Устя III, Дарабани (*див. вкладку*).

У XIII ст. було зафіксовано доволі незначне зменшення кількості сільських поселень, більшість із них розташовані безпосередньо у басейні Дністра. Загалом кількість городищ та поселень у XIII ст. залишилася сталою. Нами картовано 13 сільських поселень, що переживають рубіж XIII–XIV ст. Більшість із них розташована на півдні князівства у басейні Дністра. Така картина передусім пов'язується з доволі високим ступенем дослідження регіону.

Відзначимо окремо території на сході Теревовлянського князівства, що охоплюють верхів'я річок Ушиці, Тростянця, Каліусу. Ця територія залишалася малозаселеною протягом усього часу X–XIII ст. (*див. вкладку*). Частково такий висновок ми робимо з огляду слабкіші дослідження цього регіону порівняно із західною частиною Теревовлянського князівства. Там розселення у верхів'ях лівих приток Дністра відбувалося у подібних топографічних та історичних умовах. Але більшою мірою факт слабого розселення в означеному мікрорегіоні можна пояснити тим, що це були прикордонні території не лише князівства, а й Галицької землі загалом, яка межувала на цій ділянці з Болохівською землею. Окрім

того, це зона близька до водорозділу двох великих річок – Дністра та Південного Бугу, двох різних типів ландшафтів – лучно-степових височинних (басейн Дністра) та лісостепових височинних (басейн Південного Бугу). Окрім того – це кордон двох різних історико-соціальних утворень у складі Галицької та Київської землі. Всі ці чинники у сукупності або кожен на різних етапах, очевидно, вплинули на слабе розселення у мікрорегіоні.

Археологічні пам'ятки регіону Тербовлянського князівства досліджені найбільш повно та детально з-поміж інших середньовічних пам'яток Галицької землі завдяки роботі, проведеної М. О. Ягодинською та завдяки Тернопільському обласному центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини. Завдяки величезній кількості інформації про рештки археологічних пам'яток на цих землях у нас з'являється змога реконструкції давніх населених пунктів. Ми змоделювали такі давні населені пункти для Тербовлянського князівства на двох етапах його розвитку: з початку його утворення – XI ст., та XII–XIII ст. Картина розселення визначає місце окремих давніх населених пунктів (передусім, сільських) та їхніх агломерацій в системі інших старожитностей – укріплених поселень та могильників і дає змогу встановити певну ієрархію та стосунок до пам'яток попереднього та наступного періодів. Типи населених пунктів, які виділилися унаслідок моделювання, доволі чітко відображають ступінь дослідження регіону на мікрорів-

ні. Так, серед населених пунктів XI ст. таких, які складаються з укріпленої частини, поселенської та місця поховання, або неукріплених сільських та могильників – одиниці. Очевидно, що округа укріплених поселень регіону цього періоду сформована недостатньо, хоча ступінь вивчення території один із найвищих серед усього басейну Дністра. Для періоду XII–XIII ст. ми очікувано спостерігаємо значне збільшення населених пунктів. Зокрема, сільських, які складаються з п'яти-семи окремих «кутків», розташованих на відстані до 500 м один від одного. Разом з тим співвідношення великих, середніх та малих за площею населених пунктів загалом зберігається протягом XI–XIII ст. Кількість найбільших за площею населених пунктів (35–50 га) не перевищує 5 %. Більшість становлять населені пункти площею від 2 га та менше. Концентрація значних за площею сільських населених пунктів площею 5–10 га збільшується у басейні Дністра на півдні князівства, де спостерігається достатня кількість ресурсів для розселення після певного «запустіння» регіону протягом XI ст.

Кластерний аналіз, проведений для давніх населених пунктів князівства на двох етапах існування, засвідчив такий індекс найближчого сусідства: для населених пунктів XI ст. – 6,9 км, для населених пунктів XII–XIII ст. – 2,7 км.

Реконструйовані на основі ґрунтових покривів ландшафти демонструють переважання широколистяних та лучно-степових ділянок. А серед реконструйованих широколи-

стяних ландшафтів відсоток давніх лісів часів Середньовіччя сягав 65 %. Давні населені пункти при першому наближенні розташовувались на кордонах ландшафтних ділянок, в ектонах, що опосередковано може підтверджувати змішаний тип ведення господарства. Докладніше про розташування давніх міст і сіл, їхні типи та місця розташування ви знайдете у роботі, присвяченій моделюванню давніх населених пунктів Тербовлянського князівства.

Довговічність поселень на території Галицької землі

Питання тривалості існування пам'яток розглянуто також за басейновим принципом. Це басейни Дністра, Прута, Ужа, Латориці, Тиси. Для максимально якісного виконання цього завдання ми звертали увагу на максимально точне датування пам'ятки. Найчастіше дослідники середньовічних пам'яток використовували такі уточнення, як: початок, середина, перша/друга половина, кінець століття. За відсутності чітких маркерів датування, які дають змогу встановити час із точністю до одного – десяти років, таких як: монети, ювелірні вироби, хронологія яких досить детально розроблена, закриті комплекси (час загибелі яких достеменно відомий внаслідок пожежі) датування за середньовічною керамікою дає змогу нам визначити хронологію середньовічної пам'ятки в межах чверті – половини століття. Крім того,

для отримання уточнених результатів ми усунули зі статистики всі пам'ятки, датовані авторами широко «давньоруські», «давньоруські під питанням», та пам'ятки, які існували з перервами. Остання категорія виключена із загального аналізу з огляду на те, що ще належить встановити, чи вважати пам'ятку, яка існувала з перервою одним і тим самим поселенням чи двома різними. Усі ці критерії були враховані як під час складання карт регіонів, що представляють динаміку розвитку поселень по століттях, так і під час аналізу даних для узагальнення періодів тривалості існування пам'яток.

У регіоні Закарпаття питання тривалості існування пам'яток розглянуто для неукріплених поселень у басейнах річок Тиси та Латориці. Досить незначна кількість укріплених пам'яток, картованих у регіоні, не складає репрезентативної вибірки для наведення подібних результатів для фортець. Отже, у басейні Тиси зафіксовано існування 17 поселень тривалістю до 100 р. та восьми поселень тривалістю до 200 р. (див. вкладку; рис. 1). У басейні Латориці відзначено існування поселень протягом 100–300 р. Також із переважанням поселень, що існували до 100 р. – 13 пам'яток (див. вкладку; рис. 1). У регіоні Закарпаття, на відміну від інших розглянутих регіонів, ми спостерігаємо поступове зменшення кількості давньоруських поселень. Найбільша кількість їх припадає на періоди IX–XI ст.

У басейні Дністра було картовано найбільшу кількість

сільських пам'яток давньоруського часу з-поміж усіх досліджених раніше регіонів Волинської та Галицької земель. З 891 поселення до розгляду залучено 725. Серед цих пам'яток суттєво переважають поселення, що існували до 100 років – 602 пам'ятки, з них на період XII–XIII ст. припадає 88 % поселень. Протягом 200 років існували 69 поселень, з них на XI–XIII ст. припадає 65,2 % поселень. Серед поселень, які існували до 300 років, переважають пам'ятки з датуванням X–XIII ст. (66,6 %), також зафіксовано значно більшу ніж у інших регіонах кількість поселень, які існували у діапазоні XII–XV ст. – 15 пам'яток. Поселення, на яких життя тривало протягом 400–500 років, не перевищують трьох пам'яток у кожному періоді (Рис. 2). Для укріплених центрів, картованих у Подністрів'ї відзначаємо синхронне переважання пам'яток тривалістю існування до 100 років, що припадає на період XII–XIII ст. і становить 69,4 % городищ цієї групи). Подібна картина з переважанням кількості пам'яток на окремих етапах тривалості існування спостерігається і для пам'яток, картованих у басейні р. Прут (Рис. 3), що свідчить про синхронність розвитку цих регіонів на півдні Галицької землі.

За результатами детального розгляду хронологічної класифікації та динаміки розвитку поселень на території Галицької землі відзначимо такі особливості. Період X ст. характеризується співіснуванням родових слов'янських центрів та поступовим процесом розселення у цих традицій-

них ареалах, виникненням наприкінці століття мережі нових князівських укріплених центрів, що частково орієнтувалася на інфраструктуру слов'янських укріплень. Для кожного з розглянутих регіонів виділено ареали традиційного розселення, які надалі стали осередками нових адміністративних одиниць – волостей, князівств. Активне формування цих структур спостерігається з періоду XI ст. Це – час зникнення слов'янських родових центрів та утворення нової системи формування розселення. Такі процеси з різним ступенем активності спостерігаються у межах усіх розглянутих регіонів. У цей час сільські неукріплені поселення характеризуються змішаним типом розселення, значна частина тягнеться до найближчих укріплених центрів, формуючи їхню ближню та дальню округу. Відхід від такого способу розселення масово спостерігається з періоду XII ст. Виникає значна кількість сільських поселень, які часто розміщуються групами по п'ять – сім поселень уздовж малих річок, часто на значній відстані від городищ. Освоюються нові природні зони – височинні ландшафти. Спостерігається значне розширення ареалів традиційного розселення, які сформувалися у X та XI ст. Доволі активно цей процес спостерігається у басейні Дністра. Саме у період XII ст. у князівствах Галицької землі відзначається найбільша кількість та щільність різних типів поселень. Також від часу XII ст. спостерігається зникнення поселень, що існували з X ст. У порубіжних регіонах, як-от у Прикарпатті Галицького, Перемишлянського

князівств відзначається своєрідний тип сільського розселення, підпорядкований умовам існування регіонів – обслуговування фортець. У передгірській та гірській зоні Галицької землі відзначається обмаль сільських поселень, а ті, що зафіксовані, очевидно були орієнтовані не стільки на сільськогосподарську діяльність, скільки на обслуговування укріплених центрів, які знаходилися на торговельних шляхах, або з огляду на природні умови – орієнтовані на спеціалізовані промисли, як от видобування солі. Період поступового розвитку тривав до середини XIII ст. Рубіж XII–XIII ст. характеризується поодиноким зменшенням кількості поселень та городищ, яке, однак, спостерігається в усіх розглянутих нами мікрорегіонах кожного князівства. Це фіксує наявність невеликої кількості поселень нетривалого існування. Межу XIII–XIV ст. переживають 101 неукріплене поселення та 50 укріплених центрів, що становить 6,2 % від загальної кількості картованих поселень (*див. вкладку*). Звичайно, цей показник значною мірою залежить від якості фіксації дослідниками більш пізніх матеріалів на пам'ятках давньоруського часу, ступеня дослідження регіонів, природних та історичних умов існування пам'яток. Так, більша кількість давньоруських селищ, що продовжили існування у подальші періоди картована нами на півдні Галицького та Теремовлянського князівств у Пруто-Дністровському регіоні. Відзначимо, що на противагу Галицькій землі переважання городищ, що продовжили існувати після середини XIII ст. зафіксова-

но у Перемисьькому, Луцькому, Володимирсьькому князівствах Волинсьької землі.

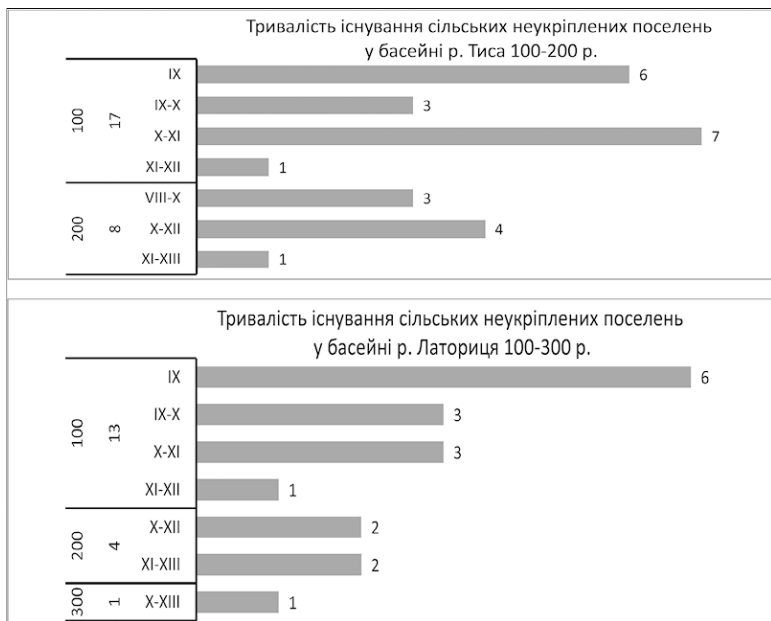
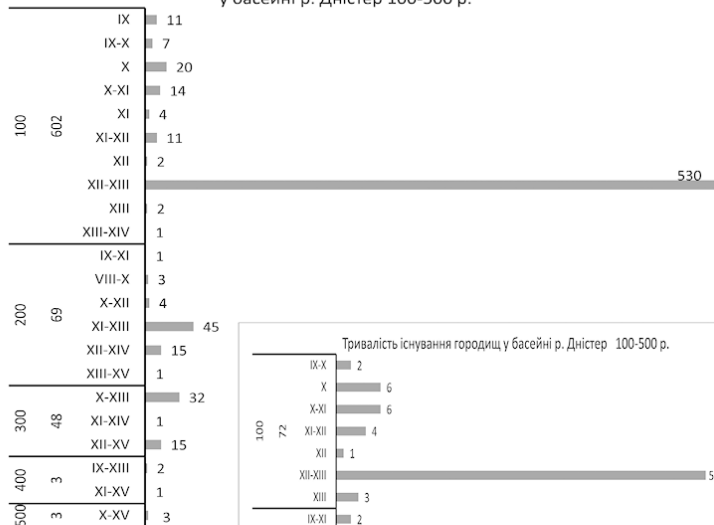


Рис. 1. Гістограми тривалості існування давньоруських пам'яток у басейнах річок: а – Тиси; б – Латориці

Більшість поселень та укріплених центрів давньоруського часу відзначається тривалістю існування до 100–150 років. Така ситуація характерна для всіх без винятку розглянутих регіонів. У цьому діапазоні існування поселення X–XI ст.

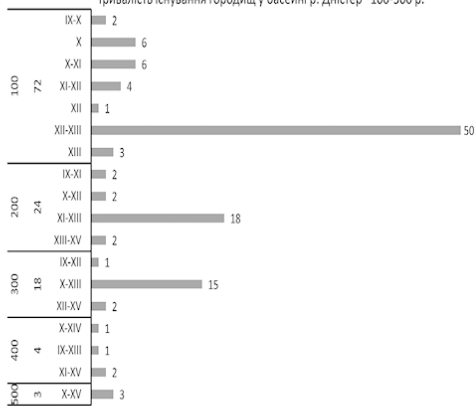
переважають у басейні Горині та Прип'яті (Волинська земля), поселення XI–XII ст. – у басейні Стиру (Волинська земля), поселення XII–XIII ст. у басейнах Дністра, Прута, Західного Бугу (Галицька та Волинська землі). Отже, спостерігаємо більш пізній розвиток сільських поселень на Галицькій землі, на противагу північним Волинським землям, де ранні середньовічні поселення фіксуються частіше й у більшій кількості. Серед городищ, які існували до 100 р., суттєво переважають городища XII–XIII ст. у басейні Дністра та Прута на території Галицької землі. Протягом 200 р. існування у всіх регіонах відзначаються пам'ятки періоду XI–XIII ст., а до 300 р. – пам'ятки X–XIII ст. Частково останній наведений показник варто віднести завдяки широкому датуванню пам'яток дослідниками. На півдні Галицької землі, у Подністров'ї та Попрутті, регіонах, що характеризується високим ступенем дослідження, також зафіксоване існування протягом 300 років пам'яток XII–XV ст. Кількість пам'яток, які існували 400–600 років, не перевищує 3–5 поселень у кожному з розглянутих регіонів. Очевидно, цей показник може бути вищим за умови чіткішої фіксації більш пізніх матеріалів на пам'ятках давньоруського часу.

Тривалість існування сільських неукріплених поселень
у басейні р. Дністер 100-500 р.



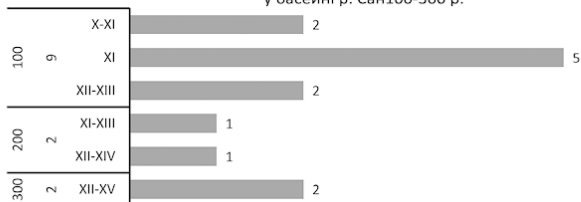
a

Тривалість існування городищ у басейні р. Дністер 100-500 р.



b

Тривалість існування сільських неукріплених поселень
у басейні р. Сан 100-300 р.



B

Рис. 2. Гістограми тривалості існування давньоруських пам'яток у басейнах річок: *а-б* – Дністра; *в* – Сану

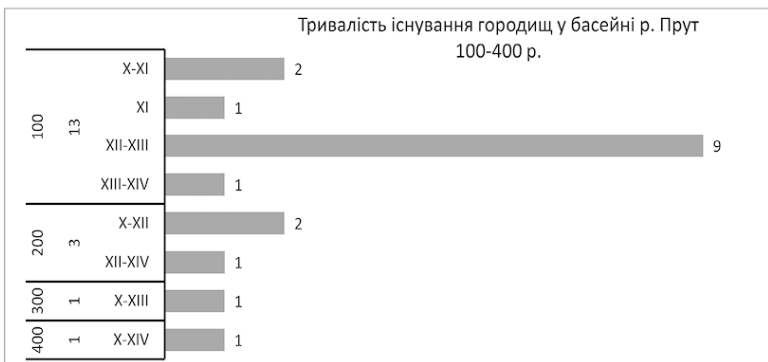
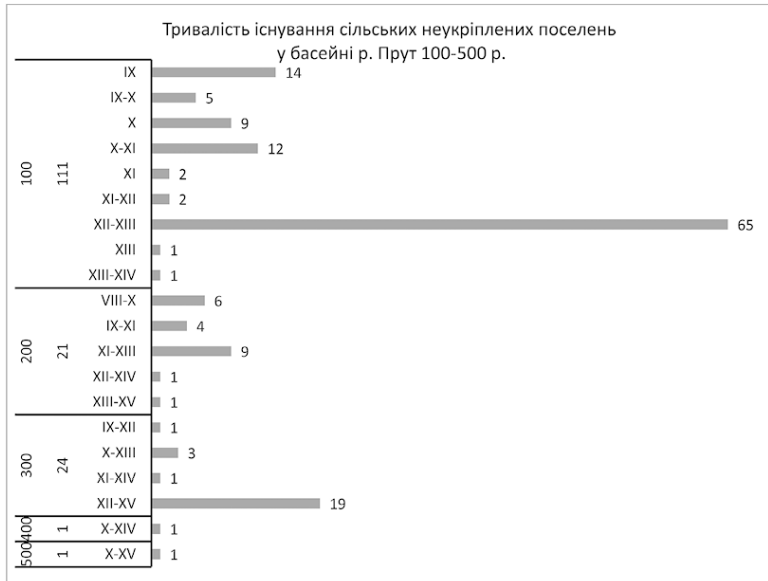


Рис. 3. Гістограми тривалості існування давньоруських пам'яток у басейні р. Прут: а – сільських поселень; б – укріп-

лених центрів

Зауважимо, що пам'ятки, які виникли у XII ст., мали всі шанси на тривалий розвиток, з огляду на суттєве збільшення чисельності населення на межі XI–XII ст. та зростання економіки, однак значна кількість сільських поселень припинила існування наприкінці XIII ст. через татарську навалу. Проте певний відсоток населення залишився, і питання життя на поселеннях XIV–XV ст. зараз є одним із найцікавіших завдань в археології. Адже ще двадцять років тому вважалося, що татарська навала майже повністю припинила життя та зруйнувала економіку. Однак спеціальні дослідження з цього часу, які з'явилися за останні десять років, дозволяють нам побачити, як пристосовувалися люди до економіки сусідніх земель – Великого князівства Литовського, Молдавського князівства, а пізніше – Османської імперії.

Література

Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Частина 1. Поселення. Чернівці, 2009. – С. 19–64.

Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. Чернівці, 1998. – С. 56–60.

Войтович Л. В. Границы Галицко-Волынского государства. Русин, 2011, № 3 (25). – С. 5–41.

Манигда О. В. Система расселения микрорегиона Хотинской возвышенности в древнерусское время (Пруто-Днестровское междуречье. Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов. Кириллов. – Москва, 2011. – С. 73–78.

Манигда О. В. Моделювання населених пунктів XI–XIII ст. на території Тербовлянського князівства. Археологія і давня історія України, 2020, Вип. 35 (2). – С. 33–57, 33–57. DOI: 10.37445/adiu.2020.02.01.

Манигда О. В. Село Галицької та Волинської земель (археологічна карта X – XIII ст.). Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України. Київ, 2016.

Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX – XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 40–52.

Миська Р. Г. До питання локалізації літописного Моклекова Матеріали з дослідження археології Прикарпаття і Волині, 2009, Вип. 13. – С. 255–262.

Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007. – С. 45–56.

Моця О. П. Південна Руська земля. Київ, 200. – С 92.

Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). Чернівці, 2006. – С. 67–81, 88, 95.

Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян Москва, 1993.

Сулик Р. В. Звіт розвідкового загону Карпатської архітектурно-археологічної експедиції ІСН АНУРСР. Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 64, спр. 1986/151. – С. 1–10.

Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ, 1982. – С. 38–153.

Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996. – С. 117.

Томенчук Б. П. Звіт про розкопки давньоруського XIII–XIV ст. городища Городок – літописного Городка на Черемошу в с. Карапчеві на Черемошу Вижницького р – ну Чернівецької обл. та розвідки в Чернівецькій та Івано – Франківській обл., Науковий архів Інституту археології НАН України, фонд 64, спр. 1979-80/47, рис. 77–78.

Філіпчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. Карта 3.

Ягодинська М. О. Археологічні пам'ятки Тернопільщини: Давньоруські пам'ятки Західного Поділля X–XIII ст. Тернопіль, 2018.

Ремесла та промисли

Андрій Петраускас

Чорна металургія постачала залізо, яке слугувало основним матеріалом для виготовлення знарядь праці та зброї. Серед археологічного матеріалу рештки чорної металургії репрезентовані розвалами металургійних горнів, знахідками болотної руди в металургійних комплексах. Найбільш масово представлені знахідки металургійних шлаків. Зафіксовані серед знахідок керамічні сопла для подання повітря до горнів. Одиничні випадки становлять знахідки спеченої шихти, готової залізної криці та металургійні майстерні, в яких представлено артефакти, майже всіх ланок технологічного процесу.

Основою сировинної бази виробництва заліза в давньоруський період слугували поклади так званих бурих залізняків (болотних руд) – лімонітів. На території південно-західної Русі їхні поклади містилися в зоні Полісся та Лісостепу в низинних заболочених місцях. Родовища лімонітів широко розповсюджені, протяжність у деяких випадках досягає кількох кілометрів. Пласти руди залягають неглибоко від поверхні, можуть відслонюватися в схилах берегів річок та ярів, що полегшує їх видобування (Ляуданські, 1933, с. 1–17).

Не можна виключати, що видобута руда проходила додаткову обробку (збагачення) перед її завантаженням до горна.

З цією метою її могли промивати та випалювати. Як паливо використовувалося деревне вугілля, яке давало змогу отримувати температуру до 1200 °С. Для зниження температури відновлення заліза, покращення ошлакування та утворення рідкого шлаку до руди додавалися спеціальні флюси. У складі металургійної шихти часто трапляються дрібні кальциновані кістки, які, ймовірно, використовувалися як флюс (Колчин, 1953, с. 25, 35; Колода, 1999, с. 73).



Рис. 1. Металургійні горни з Ходосівки (за: В. О. Петрашешенко)



Рис. 2. Виготовлення криці в моделі давньоруського металургійного горна (*Шатов А., Матяш Г.*)

Сутність сиродутного процесу полягає у відновленні металевого заліза із залізної руди, мінаючи рідку форму. До металургійного горна завантажуються попередньо підготовлена залізна руда, деревне вугілля та флюс у вигляді підготовленої суміші чи шарами. На підпалене в горні вугілля подавалося повітря, що давало змогу отримувати належну температуру. Подання повітря в більшості задокументованих випадків відбувалося примусово за допомогою міхів. У деяких випадках із цією метою використовувалися керамічні сопла. Значна частина металургійних горнів експлуа-

тувалася без використання сопел (Петраускас О., Петраускас А., 2020, с. 269–272).

Задокументовані під час археологічних розкопок горни мають відносно незначні розміри (*Рис. 1; Рис. 2; Рис. 3*). Для зведення тіла теплотехнічної споруди використовувалися наявні на місці її розташування породи: переважно глини та суглинки (Ляуданскі, 1933, с. 9; Цигылык, 1981, с. 318).

Сліди чорно-металургійного виробництва виявлені як на поселеннях сільського типу, так і на території городищ та літописних міст. Зафіксовано декілька осередків, які відрізняються масштабністю металургійного виробництва: Рудники, Колонщина, Григорівка, Городецьке (Цигылык, 1981, с. 318; Філюк, 2012; Бідзіля, Паньков, 2000, с. 98–112).

Ковальство забезпечувало виготовлення сільськогосподарських знарядь праці, ремісничих інструментів, побутових предметів, різноманітних пристосувань та зброї, безпосередньо впливаючи таким чином на рівень технологічного забезпечення давньоруського суспільства.

Артефакти, пов'язані з ковальством, представлені здебільшого численними готовими виробами. Аналізуючи асортимент продукції, В. Петрашенко виділила для сільського поселення Григорівка близько 60 різних найменувань. Спеціалізовані інструменти для металообробки представлені ковадлами, молотками та молотами, кліщами, зубилами, пробійниками, волочильними дошками, точильними

кругами та точильними каменями, напилками ножицями по металу та ін. (Петрашенко, 2003, с. 105–111). На багатьох пам'ятках зафіксовані залишки спеціалізованих ковальських майстерень, де виявлені ремісничі інструменти, готові вироби, заготовлення виробів, брак. До складу майстерні зазвичай входила спеціалізована теплотехнічна споруда – ковальський горн.



Рис. 3. Експерименти з відтворення сиродутного процесу в Інституті Анхеології НАН України (*Видубичі, Ієвлев М. М.*)

Високий рівень розвитку оброблення чорного металу на території південно-західної Русі засвідчується використан-

ням складних ковальських технологічних схем, які зафіксовані в залізних виробах із сільських та міських пам'яток під час проведення металографічних аналізів визнаним спеціалістом у галузі давньоруської металургії Г. Вознесенською.

Порівнюючи дані сільських та міських виробів, дослідниця дійшла висновків про переважання в них виробів цільнометалевих конструкцій в X–XI ст., та XII–XIII ст. Для міста та села також використовували подібні зварні конструкції, лише з переважанням використання тришарового пакета в сільських виробах. На думку вченої, «на ранньофеодальному етапі розвитку ковальське ремесло південноруського міста і села, принаймні в плані технологічному, було ідентичним». З другої третини XII ст. відбуваються суттєві зміни в розвитку ремісничого виробництва: значно збільшується асортимент виробів, підвищується раціоналізація виробництва та його спеціалізація (Вознесенська, 2003, с. 101–105).

Ювелірне ремесло за різноманітністю готової продукції та засобів і технологій, що використовувалися, значно випереджає інші види давньоруського ремісничого виробництва (*див. вкладку*).

Більшість ювелірної продукції виготовляли зі срібла і міді та сплавів на їхній основі. Місцеві родовища за результатами археологічних досліджень не відомі. Потреби у сиро-

вині задовольняли шляхом надходжень із Німеччини, Швеції, Чехії, Польщі, можливо, з Уралу та Поволжя. Значною мірою сировиною слугували прикраси чи предмети з кольорових металів, які вийшли з ужитку (Рыбаков, 1948, с. 143; Єнісонова, Саричева, 1997, с. 292, 293).

Сільські ювеліри використовували техніку відливання, кування, карбування та деякі інші. Більшість дослідників відзначає відносно низький рівень розвитку ювелірного виробництва в селі, яке часто використовувало міські предмети як моделі для наслідування (Рыбаков, 1948, с. 142–163).

Окремо слід згадати колекцію із сільських поселень уздовж Дніпра, яка створює враження або «міського» імпорту, або наслідувальне виробництво типів речей, які йшли в давньоруське село передусім з Києва.

В ювелірному виробництві давньоруського міста використовували значно більше технологічних засобів виготовлення та значно ширшим був спектр готової продукції. Ковкою виготовляли металеві пластини для накриття церков та посуду. Для виготовлення посуду, окрім кування, використовували також штамповку. Оздоблення зброї та військового спорядження відбувалося за допомогою деталей, прикрашених карбуванням, черню, та інкрустацією – наконечники піхов, руків'я, щити, шоломи, булави, кистені та ін. Ювелірні прикраси із золота та срібла часто оздоблювали філігранню, черню, зерню, перегородчастою та виїмчастою емаллю – колти, гомбіки, браслети, каблучки та ін. Широко використову-

вали також і техніку штампування та тиснення для виготовлення різноманітних прикрас.

Різні регіони Південно-західної Русі мали виразні регіональні відмінності як у міському виробництві, так і в сільській місцевості. Визнаний фахівець у галузі давньоруського ювелірного виробництва Орлов Р. С. зазначав, що для сільського виробництва кожному регіону були притаманні специфічні риси. За його спостереженнями, в XI–XII ст. продовжує розвиток певний набір прикрас поширених типів у конкретному регіоні. Сільські ювеліри починають виготовляти репліки нових модних «міських» прикрас, особливо каблучок, браслетів. Регіональні відмінності особливо помітні під час порівнянь околиць Чернігова, де ювеліри працювали в доменіальному володінні князів (Ліскове), з ювелірами, які обслуговували населення центрів «малих» племен. Перші працювали в тісній взаємодії з ювелірами Києва, Чернігова і відтворювали форми міського ремесла. Для других – характерні більш архаїчні риси племінного ремесла (Моця, Орлов, Коваленко, 1997, с. 34–68).

Склоробне виробництво серед давньоруського ремесла посідає особливе місце. Воно формується саме в давньоруський час і не має попередньої історії розвитку ні у техніко-технологічному відношенні, ні в асортименті готових виробів. Поява та розвиток виробництва скла щільно пов'язані з виготовленням смальти.

Основним центром виробництва був Київ. Під час дослідження київських склоробних майстерень були виявлені рештки всіх технологічних ланок виробництва: від сировини для виготовлення скломаси до готових виробів. Виявлені чималі шматки свинцю, який використовували для виготовлення скляної маси, шматки скляної маси, уламки скляного посуду, браслетів та каблучок, намистини. Серед знахідок значний відсоток становила смальта (Богусевич, 1954).

На деяких інших пам'ятках зафіксовані лише випадки переплавляння скляної маси з готових виробів, які вийшли з ладу.

Найбільш масовими виробами було намисто, скляні браслети та обручки, які розходилися великою кількістю значною територією Київської Русі.

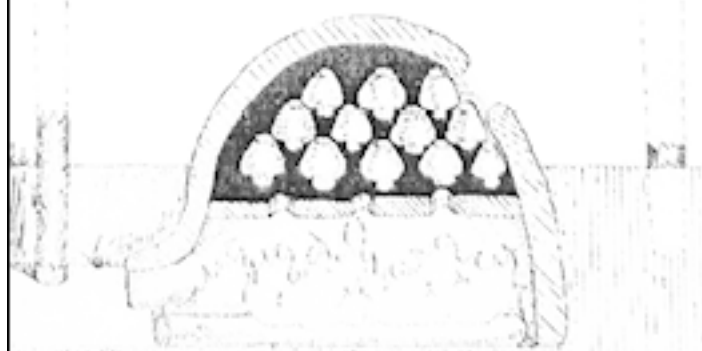
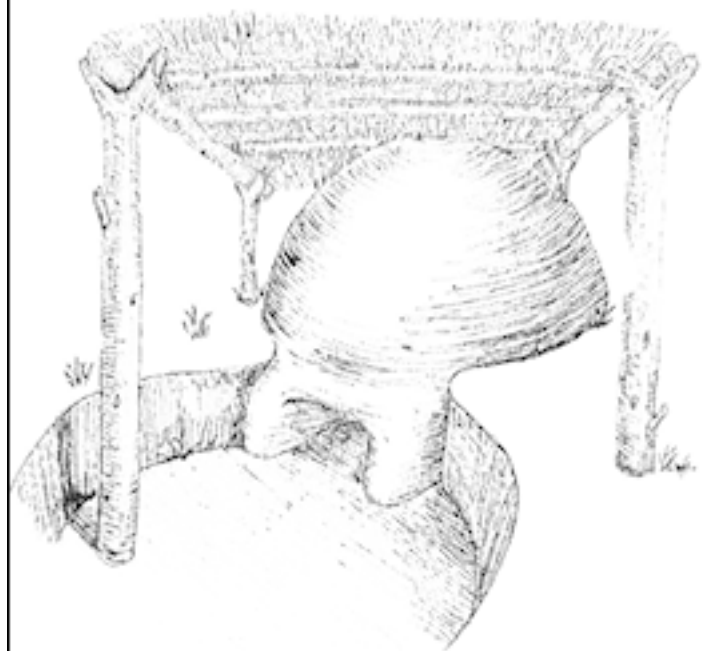


Рис. 4. Графічна реконструкція гончарного горну з Вишгорода (за: Довганич М. І.)

У гончарному виробництві давньоруського часу відбуваються важливі якісні зміни в технології виробництва. На відміну від попереднього періоду, майже повністю виходить із побутування ліпна кераміка, її місце посідає посуд, виготовлений за допомогою гончарного кола. Гончарне ремесло – єдине серед інших виробництв, яке майже повністю витіснило домашнє виробництво керамічних предметів побутового вжитку. Готові керамічні вироби отримують якісне випалення в гончарних горнах. Відбувається виразна стандартизація основних типів виробів на всій території Південно-західної Русі.

Сировинною базою слугували, головним чином, поклади гончарних монтморилонітових та каолінітових глин. На селищі Автуничі досліджено кар'єри великих розмірів для видобутку гончарної глини, яка залягала на значній глибині та знаряддя для її видобутку: дерев'яні лопати, кошики для витягування глини на поверхню (Готун, Шевцова, 1995, с. 63; Моця, Томашевський, 1997, с. 39).

Основу посудин виготовляли із глиняних стрічок вручну. Надання форми посудині, вигладжування внутрішньої та зовнішньої поверхні, та особливо профілювання верхнього краю посудин відбувалося за допомогою гончарного кола. Спостереження за відбитками на денцях посудин Півден-

но-західної Русі дали підстави О. Бобринському для співвіднесення їх із ножним колом із рухомою віссю (Бобринский 1978, с. 51, 52, 154–184; Бобринский 1962, 33–52).

З кінця X – початку XI ст. набувають поширення двоярусні гончарні горни для випалення кераміки. На відміну від випалення на відкритому вогнищі, випалення в горні дозволяло не лише отримати більш якісне випалення, а й створювати у внутрішньому просторі цієї спеціалізованої тепло-технічної споруди рівномірне термохімічне середовище, яке було значно простіше регулювати ніж у відкритому вогнищі. Відповідно, за менших трудовитрат гончар міг виробити більшу кількість якісного стандартизованого посуду (*Рис. 4; Рис. 5*).

Особливістю давньоруського гончарства можна вважати виникнення таких чималих гончарних центрів, як Автуничі, в яких зафіксовано розкопками значну кількість гончарних горнів, які працювали синхронно. Найбільшим для давньоруського часу вважається гончарний центр у Вишгороді. Розкопками зафіксовано гончарні майстерні та десятки гончарних горнів (Орлов, 1994, с. 165–173).



Рис. 5. Натурна реконструкція гончарного горну з Вишгорода на археологічній базі в Олевську

За оцінками розвідкових даних, їхня кількість сягає декількох сотень. Наявність потужних покладів якісних гончарних глин, зручне розташування на перехресті важливих торговельних шляхів та високий рівень технічного забезпечення сприяли розповсюдженню гончарних виробів із Вишгорода на значні відстані (Калюк, Сагайдак, 1988, с. 36–46).

Асортимент виробів давньоруських гончарів охоплював чималу кількість різноманітних видів посуду та керамічних виробів. Петрашенко В. О. серед сільських посудин виділяла корчаги, глечики, миски, сковороди, невеликі черпачки, накривки, амфорки київського типу, світильники. На спеціалізованому гончарному поселенні Автуничі були виявлені посудини спеціального технічного призначення (для смолокуреного виробництва) (Моця, Орлов, 1997, с. 34–68).

Серед керамічних виробів, які характерні для міста, варто назвати керамічні посудини-голосники, плитки для оздоблення підлоги. Окрему важливу сторінку в історії давньоруської гончарної справи становить масштабне виробництво будівельних матеріалів – плінфи для зведення монументальних культових та світських споруд.

Видобуток та обробка каміння в давньоруський час

характеризуються появою нових напрямів обробки каменю, збільшенням його обсягу та урізноманітненням асортименту виробів із каменю. Стрімке зростання міських осередків, поширення християнства, поява монументального світського та церковного будівництва, призвели до застосування каміння у нових сферах та розробці нових родовищ і видобутку нових порід. У церковному будівництві широко застосовується як необроблене природне каміння для формування потужних фундаментів та кладки стін, так і оброблений камінь. У фундаментах Спасо-Преображенського собору Чернігова зафіксовано використання масивних блоків пісковика, які були доставлені з копалень розташованих на значній відстані від міста поблизу Новгорода-Сіверського (Черненко, 2013. С. 200–204).

У внутрішньому облаштуванні храмів та світських монументальних споруд широко використовувалися різні породи каменю для оздоблення підлоги, стін та інших складових та частин приміщень (*див. вкладку*) (Архипова, 2005).

Широко застосовується каміння для виготовлення прикрас у вигляді намистин та підвісок, а також предметів культу й особистого благочестя. Із цією метою могли використовувати як місцеві породи каміння, так і довізні матеріали (наприклад, бурштин) (Нестеровський, Журухіна, 2015, с. 16–21; Готун, 2010, с. 112–126).



Рис. 6. Намистини з пірофіліту

Окремим розділом у видобутку та обробці каміння давньоруської доби більшість учених вважають пірофілітову індустрію. Завдяки особливостям кольору, складу та іншим ознакам можна легко визначити породи та співвіднесення її з розташованим на території Словечансько-Овруцького краю родовищем пірофілітових сланців. Видобуток та обробка цієї породи розпочалися ще напередодні формування давньоруської держави, але саме із другої половини X ст. вона набуває масштабного характеру та використовується в різноманітних сферах. Унікальні термічні та механічні властивості матеріалу вдало використовуються для виготовлення ливарних форм. Легкі властивості механічної обробки, що спрощувало виготовлення, здатність приймати полірування, привабливі відтінки червоного кольору сприяли масовому виробництву та поширенню на чималі відстані пряслиць із пірофілітового сланцю. Пірофілітовий сланець, вірогідно, є

єдиною породою, яка використовувалася в більшості сфер застосування каміння в давньоруський час порівняно з іншими породами: від точильних каменів і наміста (Рис. 6) до саркофагів, іконок та декоративних різних плит в облаштуванні церков (Павленко, Петраускас, Томашевський, 2003, с. 131–136).

Окрім словечансько-овруцького центру, на території Південно-західної Русі існували й інші спеціалізовані центри видобутку та обробки каміння. Продукція, яка в них виготовлялася, також відрізняється стандартизацією у використанні відповідної породи та готових виробів таких як жорно з аргілітів та інших порід, точильні камені із пісковиків (Хавлюк, 1973, с. 34–40, Готун, Петраускас, Черниш, 1996, с. 84–92).

Оброблення дерева посідало в житті населення середньовічного суспільства особливе місце. Більшість дослідників деревообробної справи зазначають, що дерево супроводжувало середньовічну людину протягом її життя у вигляді великого різноманіття предметів побуту, інструментів, предметів культу та особистого благочестя, від колиски для новонароджених до дерев'яної домовини для тих, хто уже покинув цей світ.

Деревина один із матеріалів, який майже не зберігається на більшості археологічних пам'яток. Лише незначна частина пам'яток мають сприятливі для збереження деревини

ни умови та дають нам змогу уявити велику різноманітність давньоруських виробів із дерева.

За визначеннями М. Сергеевої, найчастіше використовували деревину сосни, дуба, клена, ясеня, тополі / осики, липи. Також зафіксовані випадки використання верби, берези, вільхи, ліщини, ільмових (на Лівобережжі Дніпра), горобини. Дослідниця відмічає, що «Природні умови мікрорегіонів впливали насамперед на питому вагу сосни як матеріалу для деревообробних робіт. Деревину плодкових дерев майже не використовували. З імпортованих порід виявлено самшит як матеріал побутових гребенів (Київ, Городськ)» (Сергеева, 2018, с. 13).

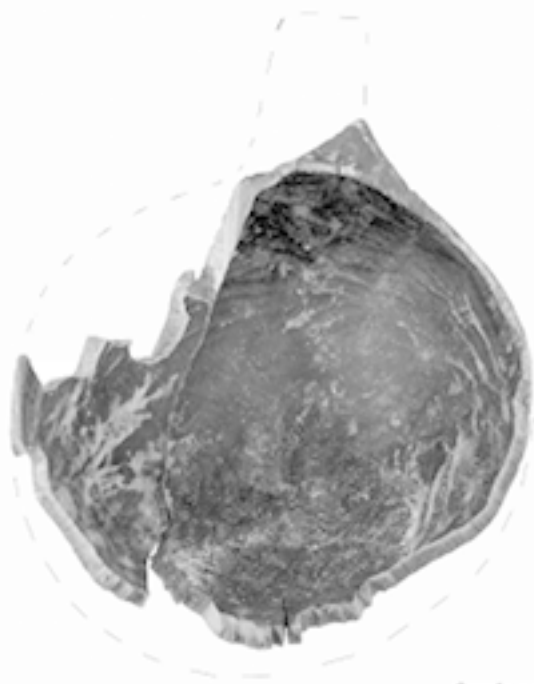


Рис. 7. Ковшик з Олевська

Щодо високого рівня внутрішньої спеціалізації деревообробної справи свідчить наявність великої кількості інструментів, які за чисельністю значно переважають інструментарій інших видів ремесел: сокири, тесла провушної та втульчастої конструкції, струги, скобелі, долота, стамески, чекмарі, перовидні та спіральні свердла, мініатюрні средла для дрібних отворів, лозкорізи, ручні різці та різці для токарних верстатів, пилки по дереву, уторні пилки для бондарних виробів, ножі, токарні верстати та інші.

Асортимент виробів із дерева охоплює великий спектр середньовічного побуту від військової справи, господарства, культури, духовного життя та поховальної справи. Серед них, за М. Сергеевою, виділяють такі чималі розділи. Передусім це продукція з будівельного лісу та його сортиментів, яка містить в собі будівельні та інженерні конструкції та засоби пересування по воді (судна, човни). «Продукція з сортиментів будівельного лісу та їх частин»: конструктивні елементи будівель, меблі та робоче обладнання, поховальні конструкції; сухопутні транспортні засоби, облогова зброя, знаряддя праці та великогабаритні вироби побутового призначення, сакральні об'єкти. Окремий блок становлять вироби на основі бондарної клепки: бочки, відра та ін. Дослідниця зазначає, що окрему групу продукції з дрібно-виробного лісу складають посуд (Рис. 7), дрібні елементи складних

архітектурних споруд, гребені, зняряддя праці та їх деталі, руків'я ножів та інші вироби (Сергеєва, 2018).

Оброблення кістки та рогу становить специфічний вид ремесла. Досить часто кістка використовувалась як заміник каменю чи дерева. Навпаки деякі предмети виготовлялись переважно саме із цього матеріалу і, відповідно, вважаються виробами саме косторізного ремесла. Особливості матеріалу, стійкість до руйнування і гарної збереженості в культурних нашаруваннях, на противагу дереву, дозволяють зафіксувати велике різноманіття готових виробів із кістки.

Серед предметів із кістки та рогу на території Південної Русі М. Сергеєва виділяє 32 групи виробів «1) предмети з натуральної кістки без обробки; 2) вироби з кісток із мінімальною обробкою; 3) зняряддя праці та інші вироби з загостреним функціональним кінцем; 4) гостроконечники; 5) зняряддя з кісткових матеріалів із мінімальною обробкою (крім знярядь із загостренням); 6) зняряддя, яким надана специфічна форма з частковим урахуванням або без урахування вихідного матеріалу; 7) деталі складних пристроїв; 8) руків'я знярядь та інших предметів; 9) муфти; 10) гребені; 11) вухочистки; 12) ложки; 13) наконечники стріл; 14) накладки на лук; 15) кистені та булави; 16) завершення руків'їв канчуків; 17) фурнітура універсальна; 18) фурнітура специфічного призначення; 19) псалії; 20) декоративні накладки; 21) інші види предметів оздоблення; 22) дрібні ємності (фу-

тляри, гольники); 23) рокові ємності (контейнери); 24) гральні фігури; 25) матриці, шаблони, штампи; 26) культові предмети (хрестики, іконки); 27) ритони з чохлав порожнистого рогу; 28) предмети з можливими неутилітарними функціями; 29) художні вироби нез'ясованого призначення; 30) шайби; 31) інші вироби; 32) фрагменти кісток непевного призначення із зображеннями та орнаментальними композиціями. Проаналізовані вироби поділяються на предмети різного призначення: знаряддя праці, предмети повсякденного вжитку і дозвілля, деталі озброєння, елементи оздоблення, вироби з можливими неутилітарними функціями» (Сергеева, 2018, с. 8).

Під час обстеження поверхні кістки зафіксовано сліди від рубання, тесання, скобління, розпилювання, свердління пероподібними, іноді з гвинтовидібною нарізкою та трубчастими свердлами, сліди від обробки напилком та абразивними матеріалами. Деякі предмети виготовлені за допомогою токарного верстата (Сергеева, 2018, с. 13).

Оброблення шкіри розділяється на декілька головних напрямків, залежно від способів обробки матеріалу та показників кінцевої продукції: виготовлення сиром'ятної шкіри (лимарство), виготовлення дубленої шкіри (чинбарство), виготовлення шкіри з хутром (кушнірство).

Загальною для всіх видів обробки шкіри було звільнення її з внутрішнього боку від клітковини та м'яса – мездри,

та вовни ззовні (окрім кушнірства). Для мездрування могли використовувати різноманітні знаряддя з тупим краєм. На селищі Ліскове зафіксовані знахідки стругів у комплексі з проколками для шкіри. На інших пам'ятках зафіксовані випадки використання зоління для очистки від вовни (Колчин, 1985, с. 269, 270; Левашова, 1959а, с. 47; Шекун, Веремейчик, 1999, с. 12).

Для отримання сиром'ятних виробів, які можуть витримувати великі механічні навантаження, шкіру жирували та ретельно розминали. Згадка про кожум'яку, який розірвав шкіру (череві) руками, поширена казка про Кирила-Кожум'яку і топонім «Кожум'яки» пов'язані із цим архаїчним способом обробки шкіри – розминанням. З сиром'яті виготовлялися здебільшого кінська зброя, ремні різного призначення, взуття, інколи, одяг. Вироби із сиром'ятної шкіри відомі за матеріалами давньоруських старожитностей Новгород-Судного. Сліди використання дьогтю для просочування відзначені на шкіряних виробах із Полоцька (Штыхов, 1963, с. 240–246; Левашова, 1959а, с. 48–51; Колчин, 1985, с. 269).

Для отримання шкіри, яка стійка до гноїння, її додатково оброблювали дубителями. Деякі типи заглиблених у материк археологічних об'єктів учені пов'язують саме з чинбарством. (Моця, Томашевський, 1997, с. 40; Войнаровський, 2000, с. 58–69).

Кушнірство мало широке розповсюдження, забезпечувало виготовлення теплих речей та вичинку хутра, яке вико-

ристовувалося для сплати данини, внутрішньої та особливо зовнішньої торгівлі. Під час розкопок на Княжій горі було знайдено залізне знаряддя для розминання шкіри, а в Пскові спеціалізовані дерев'яні гаки для вичинки. Значна частина хутра оброблялася на місці розташування мисливських станів. Так на пам'ятці Борки-3, яка визначена як спеціалізований осередок для полювання, виявлено чимало знарядь для обробки шкіри та хутра (Антипина, Маслов, 1994, с. 60–65; Левашова, 1959а, с. 48–52).

До інструментів з обробки шкіри відносять ножі, шила, голки, проколки, пробійники. Найбільш чисельними є проколки з кістки. Серед залишків шкіряного взуття виділяють «закриті туфлі типу <...> українських постолів», чоботи з низькою халявною частиною (напівчоботи) та чоботи з високою халявою, що майже збігається з виділеними за етнографічними даними «постолами», «ходаками», чоботами з високою халявою (Лебедева, 1956, с. 720; Левашова, 1959а, с. 48–51; Бубенко, 1993, с. 127–137). Окрім взуття зі шкіри, виготовлялися також ремені, торбинки, піхви, сагайдаки, сідла та інші вироби.

Прядіння вважається надзвичайно трудомістким та, ймовірно, найтривалішим за часом виробництвом, адже щоб перепрясти 16 кг куделі, необхідно було витратити 955 годин. Прядінням вважалося традиційною жіночою справою незалежно від її соціального статусу, що певною мірою має

своє відображення в монументальній мозаїці Софійського собору. Мозаїка зображує Богоматір, яка пряде: в лівій руці вона тримає пряжу, а правою рукою за допомогою веретена скручує нитку (Рис. 8).

Основним матеріалом за археологічними даними була вовна, що, можливо, пояснюється меншою стійкістю рослинних тканин. Для зрізання вовни із тварин використовували пружинні ножиці широко представлені серед знахідок.

Подальше очищення та розрівнювання вовни відбувалося за допомогою гребенів. Серед виявлених, представлені гребені ручні та гребені для встановлення в стаціонарну конструкцію. Можливо, використовувалися гребінки із заліза (Гончаров, 1950, табл. XXX; Колчин, 1985, с. 266, 295).



ΙΔΟΥ
ΗΔΕ
ΛΗΚΥ
ΓΕΝΥ
ΤΟΜΥ
ΚΑΤΑ
ΤΟΙΣ
ΜΑ
ΟΥ

ΜΡ
ΟΥ

Рис. 8. Мозаїка в Софії Київській Благовіщення. Діва Марія з пряжею та веретеном

Рослинні матеріали для прядіння проходили низка підготовчих операцій: видалялося насіння, рослини стлалися, замочувались, тріпалися та вичісувалися. Спеціальними м'ялками розламували деревину та відколювали кострицю від волокон. Деталі аналогічної м'ялки відомі за матеріалами Києва, Берестя, Новгород (Колчин, 1968, с. 65; Новое в археологии Киева, 1981, с. 323; Лысенко, 1989, с. 126).

Проміжну функцію між тіпанням та розчісуванням, можливо, виконували за допомогою відомих з розкопок Києва, Берестя, Новгород чесал, які могли використовуватися для грубого попереднього розчісування сировини, зважаючи на значну відстань між зубцями (Колчин, 1968, с. 159; Колчин, 1985, с. 266, 292; Новое в археологии Киева, 1981, с. 323; Лысенко, 1989, с. 126).



Рис. 9. Пряслиця з пірофіліту

Процес прядіння міг відбуватися вручну чи за допомогою веретена. Вручну, витягуючи та скручуючи долонями волокна, виготовлялася верч чи сучанина, що за етнографічними даними йшла на грубі вироби типу підстилок чи половиків. Для виготовлення якісної нитки використовували веретено. Вони відомі за давньоруськими матеріалами Колодяжина,

Пінська, Давид-Городка, Новгородта та ін. (Юра, 1962, 57–130; Лысенко, 1974, с. 109, 136, 137; Колчин, 1985, с. 266). Знизу насаджувався тягарець-маховичок – пряслице (Рис. 9). Більшість давньоруських пряслиць на селищах Середнього Подніпров'я виготовлені з рожевого пірофілітового сланцю. Так, наприклад, із 117 пряслиць знайдених на селищі Ліскове – 116 із пірофілітового сланцю. Часто прясельця додатково оздоблювалися орнаментом, могли містити написи (Рыбаков, 1948а, с. 96–201; Шекун, Веремійчик, 1999, с. 54).

В. Петрашенко дослідила на селищі Григорівка житло, в якому знайдено 8 пряслиць. Можливо, в цьому житлі жінки збиралися для прядіння гуртом: «В осенние и зимние долгие большие вечера собираются девки в один дом и при пении песен прядут и сии сходбища называются вечерницы» (Шарффонский, 1851, с. 27).

Готова кужіль прив'язувалася до прядки. Вони розподіляються на групи для прядіння на ходу – лопатоподібної та палкоподібної форми; та сидячи – цільні з копані та з «пером» (розбірні) вставлені в «донце» – лопатоподібні, гребнеподібні, вилкоподібні та палковидні. Аналогічні вироби, відомі на пам'ятках давньоруської доби, майже не відрізняються від зафіксованих етнографічними дослідженнями (Колчин, 1968, с. 163; Лебедева, 1956, с. 487).

Ткацтво забезпечувало виготовлення матеріалу для одягу й вимагало високої професійної майстерності та спеціаль-

ного обладнання. Перед процесом прядіння виконувалася низка додаткових операцій. Нитки намотувалися на мотки. Можливо, для намотування використовували мотовила, деталі яких знаходять під час розкопок (Колчин, 1968, с. 67, с. 160; Лысенко, 1989, с. 145; 1999, с. 157). Іноді проводили з'єднання декількох ниток. Деякі дослідники ткацтва вважають, що з цією метою могли використовувати так звані юрки. Вони можуть мати два і більше отворів, що не виключає можливості використання для зсукування (Лебедева, 1956, с. 494, 495; Рыбаков, 1948а, с. 188).

Найпримітивніші способи ткання відбувалися без використання ткацьких верстатів. Із цією метою могли використовувати відомі з розкопок селищ та городищ квадратні кістяні дощечки з розташованими в певному порядку отворами. Вірогідно, що більша частина таких пристосувань виготовлялася із дерева. Збільшуючи кількість дощечок (від 2 до 150 одноразово) могли збільшувати ширину тканини (до 40 см у ширину) (Гончаров, 1950, Табл. XXXI).

Перед початком ткання з ниток формували на ткацькому верстаті основу, під час чого також могли використовувати трубчасті юрки. Можливо, з цією метою використовували юрки іншого типу, виготовлені з округлих дерев'яних паличок з отворами на кінцях (Колчин, 1985, с. 293).

Більшість давньоруських тканин виготовлена за допомогою ткацького верстата, окрім стрічок, мотузок, поясів. Чисельні дерев'яні деталі верстатів були виявлені у зволжених

нашаруваннях Новгород: човники, ремізки, собачки, підніжки та юрки. Б. Колчин вважав, що розповсюдження горизонтального ткацького верстата належить до кінця XII – початку XIII ст. (Левинсон-Нечаева, 1959, с. 9–37; Колчин, 1985, с. 268, 269).

Не варто виключати, що паралельно могла існувати й примітивніша форма верстату – вертикальна. Деталі подібної конструкції виявлені на території Польщі. Вертикальна конструкція, вірогідно, використовувалася протягом всього давньоруського періоду і в наступні часи (Рыбаков, 1948б, с. 109; Historia, 1978, s. 180–182).

За результатами аналізу тканин, що збереглися, вони виготовлялись із вовни, льону та коноплі, котрі за ретельністю виготовлення та якістю матеріалу йшли відповідно на грубіші чи тонкіші вироби. Використовуючи різні способи переплетіння, отримували різний візерунок поверхні. Додаткове оздоблення досягалося також чергуванням в основі та утку фарбованої в різні кольори пряжі, а також введенням у тканину особливо яскраво пофарбованих ниток чи навіть шнурків (Левинсон-Нечаева, 1959, с. 36; Колчин, 1985, с. 265).

Сільськогосподарські промисли, пов’язані з переробкою продуктів рослинництва та тваринництва для їхнього подальшого зберігання чи вживання, виступають своєрідним показником ступеня розвитку сільського господарства, визначаючи його ефективність. Важливі зміни відбуваються

в давньоруський час у переробці зерна на крупи та борошно. Набувають масового поширення нові технічні пристосування, які представлені як у міських осередках, так і незначних за розмірами селищах. Готові продукти часто згадуються в писемних джерелах, знахідки крупи, та випеченого хліба відомі за знахідками з поселень та городищ (Рыбаков, 1948а, с. 421; Гончаров, 1950, 33, 34).

Найпримітивнішим та архаїчним способом було грубе розбивання зерна на крупу в ступах. Підготовлене таким чином зерно використовувалося для приготування каш. Також у ступах могли отримувати борошноподібне толокно. У культурних нашаруваннях давньоруських пам'яток виявлені рештки ступ ручної та ножної конструкції (Колчин, 1968, с. 48, 49; Лысенко, 1999, с. 142, 143).

Якісне борошно отримували за допомогою жорен, які набувають повсмісного розповсюдження за ме в давньоруський період. Для їхнього виготовлення використовують різноманітні породи каменю (Шекун, Веремійчик, 1999; Беляева, Кубишев, 1995, с. 27; Козловський, 1990, с. 66).

Зернівки льону та коноплі використовували для отримання рослинної олії. У вологих нашаруваннях Берестя було виявлено прес для видавлювання олії (Срезневский, 1989, с. 112; Лысенко, 1989, с. 124–126; Лысенко 1999, с. 142).

Виготовлялося також і тваринне – вершкове масло, про що свідчать знахідки дерев'яних мутовок для збивання (Колчин, 1968, с. 28).

М'ясо могли спеціально обробляти для тривалого зберігання. М. Арістов, вважаючи, що соління було одним із таких способів, який використовувався ще напередодні давньоруського періоду. Спеціальній обробці піддавалася також і риба для довгого зберігання (Арістов, 1866, с. 78).

Збиральництво мало вагоме місце в господарстві середньовічного суспільства. Значення збиральництва особливо підвищувалося в важкі роки неврожаїв та збройних конфліктів (Третьяков, 1948, с. 47–77). Слід враховувати, що кількість видів диких рослин, ягід, грибів (донедавна використовувалися лише дикі форми), плодів значно перевищує синхронні їм культурні форми.

У збиральництві можна окремо виділити кілька напрямів: збирання із наступним вживанням на місці сирих рослинних продуктів, збирання рослинних продуктів із наступною додатковою обробкою та збирання продуктів, які будуть використані для тривалого зберігання.

На місці споживали значну частину плодів і ягід. Найчастішими свідченнями збиральництва на археологічних пам'ятках можна вважати фрагменти плодів ліщини. Вони відомі на Райковецькому городищі та багатьох інших пунктах (Гончаров, 1950, с. 145).

Видобуток допоміжних матеріалів (окрім традиційних – камінь, глина, та ін.) давав змогу отримати чимало до-

даткових рослинних, іноді, тваринних ресурсів, які використовувалися в господарстві. Головним чином із них виготовляли барвники та дубителі для ткацтва й обробки шкіри.

Деякі давньоруські вироби зі шкіри, вовни, рослинних матеріалів утримують на собі залишки використання природних барвників різних кольорів. Давньоруські майстри використовували із цією метою чорні, коричневі, червоні, зелені, сині та жовті барвники (Левашова, 1959а, с. 47, 48; Левинсон-Нечаева, 1959, с. 35, 36).

Серед диких рослин дослідники виділяють близько 54 видів, які могли використовуватися із цією метою. До них відносяться поширені види: кропива, кора дуба, берези, вільхи, яблуні, череда, калган та ін. Іноді для підсилення дії фарби могли додавати штучні домішки у вигляді сполучення деяких металів. Деякі види рослинної сировини могли використовувати і для дубління і для фарбування (Левашова, 1959б, с. 95–103; Этнография восточных славян, 1987, с. 497–498).

За даними етнографії, в обробці шкіри для дубління використовували кору дубу, верби, ялини, вільхи, берези (Левашова, 1959а, с. 46).

Лісохімічні промисли постачали смолу та дьоготь, які використовували для загоювання ран, просочування тканин, шкіри, деревини, змащення механізмів та ін. Деревне вугілля слугувало основним видом палива в чорній металургії.

Деякі дослідники припускали навіть можливість формування в давньоруський час смолокуріння як окремого промислу (Левашова, 1959б, с. 94, 95).

Одним із способів смолокуріння була вигінка смоли та дьогтю в ямах зазвичай циліндричної, напівсферичної, урізано-конічної форми. Часто вони облаштовувалися циліндричним під'ямником. Подібні об'єкти відомі на багатьох пам'ятках (Веремейчик, 1985, с. 102; Моця, Готун, Коваленко, 1993а, с. 75, 1993б, с. 98). Вірогідно, більшість виробничих споруд містилася в лісових масивах поза межами досліджуваних селищ. Виявлені на поселеннях лісохімічні споруди становлять радше виняток (Готун, 2000, с. 27).

Окрім ям для смолокуріння виявлені й складніші лісотехнічні виробничі комплекси (Веремейчик, 1989, с. 88; Шекун, Веремійчик, 1999, с. 26, 54).

Виготовлення смоли та дьогтю могло відбуватися також «корчажним» способом. Про його використання свідчать знахідки посудин із наскрізними отворами у дні. Вони відомі в матеріалах селищ Віта Поштова, Колонщина, Обухів II, Ров II, Автуничі, Ліскове та інших. Зафіксована також знахідка вставлених одна в одну посудин зі слідами смоли. Верхня посудина мала в нижній частині отвори для стікання смоли як при корчажному виробництві (Шекун, Веремійчик, 1999, с. 54).

Виготовлення деревного вугілля забезпечувало потреби ковальства та чорної металургії в паливі. Як побічний про-

дукт вугілля могло утворюватися під час смолокуріння. Окремо з різних порід дерев його могли виготовляти ямним та наземним способом. Показовим у цьому відношенні є комплекс із Лісового, де досліджено ями з обпаленими стінками, залишками обвуглених деревин і потужного шару вугілля, які розташовані поблизу ями для зберігання готового вугілля та залишками металургійного горна (Шекун, Веремейчик, 1999, с. 12).

Дослідники відзначають сезонний характер (березень-травень, вересень-листопад) лісохімічного промислу – у вільний від польових робіт час, навіть під час використання вже більш розвинених та модернізованих засобів виробництва (Никольский, 1929, с. 8).



Рис. 10. Фреска Софії Київської зі сценою полювання на білку

Полювання відіграло вагому роль у середньовічному господарстві. Дичина становила важливу складову харчуван-

ня населення, а хутра диких тварин становили важливу складову зовнішньої торгівлі.

Серед остеологічних матеріалів виділяють кістки тура, зубра європейського, лося, оленя благородного, косулі, сайги, свині дикої, кулана, тарпана, ведмедя бурого, вовка, лисиці, тхора – лісового та степового, куниці, перев'язки, борсука, видри, кішки лісової, бобра, зайця. Вірогідно, що під час полювання за хутром на територію селищ майже не потрапляли тушки та кістки таких тварин, як-от білки, соболі та інші (Тимченко, 1972, с. 22–61).

Полювали заради м'яса також і на птахів: лебедів, журавлів, гусей, качок, гоголів, рябчиків, тетеревів, глухарів, перепілок, коростелів, черенедів (чирків) (Мальм, 1956, с. 107).

Під час полювання могли використовувати звичайну зброю. Найбільш поширеними були лук та стріли зі звичайними наконечниками. Іноді трапляються спеціалізовані мисливські наконечники, виготовлені з кістки чи дерева (*Рис. 10*) (Веремійчик, Шекун, 1999, с. 12, 13, 83, 84; Колчин, 1985, с. 240). Дослідники відзначають, що до появи вогнепальної зброї лук становив невіддільний атрибут мисливця. Могли використовувати також і інші види звичайної зброї: сулиці, списи, ножі.

Полювання могло проводитися також із використанням інших предметів, пристосувань та способів організації ловів, які не фіксуються в археологічних матеріалах і в яких зброя взагалі не використовувалася чи відіграла другоряд-

ну роль.

Одним із таких способів, який використовувався ще на початку ХХ ст. (вважався браконьерством), був загін тварин по глибокому снігу чи насту до їхнього виснаження. Знесилену тварину добивали звичайною палицею чи ножом. Птахів ловили за допомогою перевісів, які були досить ефективним знаряддям, а їхнього пошкодження каралося законом **«Аже кто подотнет вервь в перевесе, то 3 гривны продажи, а господину за вервь гривна кун»** (Правда Русская, 1940, с. 438).

Зважаючи на згадки в писемних даних ХVІ «плавій воловіх», дослідники припускають можливість полювання під час сезонних міграцій тварин на переправах через річку (Кириков, 1979, с. 39).

Мисливські угіддя доволі цінувалися та охоронялися законом, про що свідчать численні писемні згадки. Слід також згадати, що на сьогодні вже відомо декілька спеціалізованих мисливських пунктів, розташованих поруч із мисливськими угіддями – типу пам'ятки Борки – 3 (Антипина, Маслов, 1994, с. 60–65).

Питома вага полювання рядового населення та соціальної верхівки суттєво відрізнялася. Для сільських поселень характерні незначні відсотки кісток диких тварин щодо свійських. На противагу їм для центральної частини літописних міст та городищ характерний високий показник кісток диких тварин, який може складати до половини всієї вибірки.

Треба також враховувати, що для сільських пам'яток знахідки кісток великих диких тварин становлять виняток, що підтверджує висловлене припущення В. Цалкіним про виникнення наприкінці I тис. н. е. та поширене в II тис. н. е. обмеження на право полювання, особливо на велику дичину. Прерогатива полювання на велику здобич належала світській та церковній владі. Рядове населення мало право полювання лише на дрібну здобич. Відомий літописний сюжет вбивства Олегом Люта на ловах М. Арістов трактував, як свідчення недоторканності та розмежування місць полювання (Арістов, 1866, с. 3; Цалкин, 1956, с. 124–138).

Рибальство забезпечувало важливу частину харчування давньоруського населення. У разі неврожаїв чи збройних конфліктів разом із полюванням могло становити основне джерело харчування. Навіть наприкінці XIX ст. для європейської частини Росії риба за вагою становила майже половину м'яса великої худоби, що використовувалося в їжу (Куза, 1970, с. 132–137; Мальм, 1956, с. 117).

За результатами вивчення знахідок кісток виділяють близько 29 видів риб, які могли видобувати в Київській Русі: щука, судак, сом та окунь, лящ, сазан, жерех, окунь, краснопірка, плотва, карась, лин, короп, осетер та інші. (Мальм, 1956, с. 116; Куза, 1972, с. 315, 316; Куза, 2016).

Під час рибальства використовували різноманітні знаряддя, з-поміж яких найчастіше трапляються гачки різноманіт-

них форм та розмірів. Найбільша кількість знахідок гачків походить із поселень, розташованих уздовж Дніпра, де вони можуть нараховуватися десятками. Можливо, частина гачків виготовлялася із дерева, і не збереглася. Серед знахідок представлені також блешні для вилову хижої риби. А. Куза за аналогами із сучасними відніс їх використання для лову на «доріжку» (блешня з довгим повідцем пускалася на ходу слідом за човном) та для зимової пори через ополонку, або в глибоких озерах із човна (Древняя Русь... 1985, с. 228). (Телегин, 1986, с. 316; Козловський, 1990, с. 130, 131).

За етнографічними даними, гачкові знаряддя використовували значно менше, ніж інші пристосування для рибальства.

Рибу чималих розмірів могли виловлювати за допомогою гарпунів чи остей, які представлені серед археологічних знахідок багатозубими чи складовими конструкціями (Південноруське село, 1997, с. 44). Представлені також елементи сіток та неводів – глиняні, кам'яні, чи, рідко, свинцеві грузила (Кузнецов, 1987, с. 357–359).

Значна частина пристосувань для рибальства поєднувала в собі сітку та жорсткий каркас, з яких виготовлялися різноманітні пастки типу топтухи, комлі, кошів та ін., які використовувалися самостійно чи з додатковими пристосуваннями (Древняя Русь, 1985, с. 228–230; Зеленин, 1991, с. 103).

Найбільш ефективними можна вважати пристосування, які перекривали частково чи повністю всю річку. В. Мальм

відзначала, що подібні споруди перебували у спільному користуванні та навіть під певним контролем князівської влади (Мальм, 1956, с. 106–138).

Бортництво належить до найбільш архаїчних промислів населення Середнього Подніпров'я, яке відіграло вагомую роль у внутрішньому господарстві та зовнішній торгівлі. Кількість нормативних положень «Правди руської», які пов'язані з бортництвом, значно більше присвячених іншим видам ремісничої та промислової діяльності.

Основа промислу полягає у збиранні меду бджіл, які мешкають у порожнинах дерев чи у відділених від основного стовбура частинах (колодах). Подібність слов'янських назв основних елементів борті свідчить про формування промислу в період, який передував розділенню слов'ян на південну, західну та східну групи (Этимологический 1976: 132, 133; Готун, Коваль, Петраускас 2007: 15).

Найбільш примітивна форма промислу полягає у збиранні меду бджіл, які поселилися в необлаштованих дуплах. Часто під час вилучення меду рій гинув. Можливо, до подібного способу відноситься писемна згадка – **«не погнетши пчель медоу не ъдаты»** (Полное, 1908: 763).



Рис. 11. Бортъ-верхоруб (*фото А. Нагорнюка*)

Розвинену форму бортництва можна пов'язувати з появою штучних, облаштованих людиною бортей. Поширення подібних пристосувань належать до періоду не більш пізньому за давньоруський. Існування багаторазових бортей підтверджується і більш суворим покаранням за пошкодження борті порівняно з медом, який в ній зберігався (*Рис. 11*) (Правда 1940: 434)

Більш ефективною та більш розвиненою формою бортництва було використання бортей з відділеної частини стовбура дерева. Розповсюдження такого типу цілком обгрунтовано можна відносити до X – XIII ст., а можливо, і до більш раннього періоду.

Літописні повідомлення свідчать про існування права власності на найбільш придатні для бортного промислу ділянки. Правда Руська встановлює значні штрафи за порушення «межі бортної», які значно переважали штрафи за знищення борті смерда і становили 12 гривень (Правда 1940: 434; Чернецов, Куза, Кирьянова 1985: 233).

Мед зі стільниками чи в чистому вигляді вживали як солодоші. З використанням меду виготовлялася велика кількість святкових та культових блюд. Віск із поширенням християнства у значних об'ємах використовували для виготовлення свічок.

З меду також виготовляли однойменний хмільний напій,

який зберігався в княжих медушах: «**шедше в медушу и пиша вино, сотона же веселяшетъ ъ в медуши, и служа имъ невидимо поспевая и кръпя ъ, яко же ся ему обьщали бяхуть, и тако оупившесе вином, поидоша на съни**» (Полное 1908: 586).

Подібні споруди зафіксовані під час археологічних розкопок Любеча та Новгород Сіверського. У споруді північно-західної частини замку Новгород Сіверського було зафіксовано велику кількість амфор для зберігання вина та меду (Рыбаков 1964; Коваленко, Куза, Моця 1983; Моця, Коваленко 1986: 296, 297). Медовий напій згадується в Києво-Печерському патерику в розповіді про чудо «О наполнившейся бочце меду по словеси святаго»: «**Он же, веру им блаженому, отъиде и пришед въ храм, по словеси святаго отца нашего Θεодосіа, обреете бочку, праве положену и полну суцу меду, въ страсе же бывъ и скоро шед, исповеда блаженому бывшее**» (Абрамович 1991: 61).

Література

Абрамович Д. І. 1991. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. Київ.

Антипина, Е. Е., Маслов, С. П. 1994. К вопросу об организации охотничьего промысла в Древней Руси. Археологія, 1, с. 60–65.

Аристов Н. 1886. Промышленность Древней Руси. Санкт-Петербург.

Архипова Е. И. 2005. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.). Киев.

Беляева, С. О., Кубишев, А. I. 1995. Поселення Дніпровського лівобережжя X – XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). Київ.

Бобринский А. А. 1978. Гончарство Восточой Европы: источники и методы изучения. Москва.

Бобринський А. А. 1962. Древнерусский гончарный круг. Советская археология, 3, с. 33–52.

Бідзіля В. I., Паньков, С. В. 2000. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I–II тис. н. е. Археологія, 3, с. 98–112.

Богусевич В. А. 1954. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве. Краткие сообщения Института археологии, 3, с. 14–20.

Бубенко Т. С. 1993. Кожаная обувь средневекового Витебска XII–XVIII вв. (по материалам исследований нижнего замка). Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі: новыя матэрыялы і даследаванні. Мінск, с. 127–137.

Веремейчик О. М. 1985. До питання про розвиток ремісничого виробництва у сільських поселеннях Чернігівщини X – XIII ст.). Перша Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства. Тези доповідей. Чернігів, с. 102.

Веремейчик Е. М. 1989. К вопросу о дегтярном и смоло-

куреном промыслах на древнерусських селищах Черниговщини. Проблеми археології Сумщини. Тезиси докл. обл. наук. – практ. конф. Сумы, с. 88.

Вознесенська Г. О. 2003. Рівень розвитку ковальського виробництва. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ, с. 101–105.

Войнаровський В. М. 2000. Стационарні археологічні артефакти виробництва шкіри. Археологічні студії. Київ-Чернівці, 1, с. 58–71.

Гончаров В. К. 1950. Райковецкое городище. Киев.

Готун І. А., Сухонос А. М., Казимір О. М. 2010. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське. Археологія, 1, с. 112–126.

Готун І. А. 2000. Лісохімічний промисел на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я. Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, с. 24–33.

Готун І. А., Коваль О. А., Петраускас, А. В. 2007. Розвиток бортництва у слов'янських народів. Український історичний збірник, 10, с. 15–20.

Готун І., Шевцова Л. 1995. Автуничі – селище гончарів Х – XIII століть. Українське гончарство, 1994, 2, Опішне, с. 62–76.

Готун І. А., Петраускас А. В., Черниш Г. Ш. 1996. Жорна на території Подніпров'я. Археологія, 2, с. 84–92.

Ениосова Н. В., Сарычева Т. Г. 1997. Средневековое юве-

лирное ремесло Европы: основные аспекты в истории изучения. Древности Евразии. Москва, с. 286–315.

Зеленин Д. К. 1991. Восточнославянская этнография. Москва.

Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, 3 (*bratъьъ – *съььь). 1976. Москва, с. 132, 133.

Калюк О. П., Сагайдак М. А. 1988. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу. Археологія, 61, с. 36–46.

Кириков С. В. 1979. Человек и природа восточно европейской лесостепи в X – начале XIX вв. Москва.

Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П. 1983. Работы Новгород-Северской экспедиции Археологические открытия 1981 года. Москва, с. 269, 270.

Козловський А. О. 1990. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. Київ.

Колода В. 1999. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. Харьков.

Колчин Б. А. 1953. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. Материалы и исследования по археологии, 32.

Колчин Б. А. 1968. Новгородские древности. Деревянные изделия. Свод археологических источников. АИ Е I-55, Москва: Наука.

Колчин Б. А. 1985. Ремесло. Древняя Русь. Город, замок, село. Москва.

Куза А. В. 1970. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тыс. н. э. Материалы и исследования по археологии, 176, Москва, с. 132–137.

Куза А. В. 1972. Рыбный промысел в Древней Руси. М-ли XIII конференції Інституту археології АН УРСР. Київ, 1968, с. 315, 316.

Куза А. В. 2016. Рыбный промысел в древней Руси. Москва – Санкт-Петербург.

Кузнецов Г. А. 1987. О работе Второго черниговского отряда. Археологические открытия 1985. Москва, с. 357–359.

Лебедева Н. И. 1956. Прядение и ткачество восточных славян. Восточнославянский этнографический сборник. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, XXXI, с. 461–542.

Левашова В. П. 1959а. Обработка кожи, меха и других видов животного сырья. Труды Государственного Исторического музея, 33. Очерки по истории русской деревни X–XIII вв., с. 38–60.

Левашова В. П. 1959б. Добыча и использование вспомогательных производственных материалов. Труды Государственного Исторического музея, 33. Очерки по истории русской деревни X–XIII вв., с. 94–104.

Левинсон-Нечаева М. Н. 1959. Ткачество. Труды Государственного Исторического музея, 32. Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.

Лысенко П. Ф. 1974. Города Туровской земли. Минск.

Лысенко П. Ф. 1989. Открытие Берестья. Минск.

Лысенко П. Ф. 1999. Туровская земля IX – XIII вв. Минск.

Ляуданські А. Н. 1933. Да гісторні жалезнага промыслу на

Палесьсі. Минск.

Мальм В. А. 1956. Промыслы древнерусской деревни.

Труды Государственного Исторического музея, 32. Очерки по истории русской деревни X–XIII вв., с. 106–138.

Моця А. П., Коваленко В. П. 1986. Новгород-Северский.

Археология Украинской ССР в 3 т., 3. Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев, с. 295–299.

Моця О. П., Готун І. А., Коваленко В. П. 1993а. Нові до-

слідження південноруського села. Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк, с. 74, 75.

Моця О. П., Готун І. А., Коваленко В. П. 1993б. Давньо-

руське поселення біля с. Автуничі: черговий етап досліджень. Археологічні дослідження в Україні 1992 року. Київ, с. 97–99.

Моця О. П., Томашевський А. П. 1997. Просторові та еко-

лого-господарчі аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі. Археометрія та охорона пам'яток історико-культурної спадщини, I, с. 28–42.

Моця О. П., Орлов Р. С., Коваленко В. П., Козловський А.

О., Пархоменко О. В., Потапов О. В., Покас П. М. 1997. Поселення X – XIII ст. біля с. Автуничі. Південноруське село IX – XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). Київ, с. 34–68.

Нестеровський В. А., Журухіна О. Ю. 2015. Коштовне каміння Київського Подолу XI–XIII ст. Повідомлення 1. Бурштин. Коштовне та декоративне каміння, 1 (79), с. 16–21.

Никольський Н. В. 1929. Краткий курс по этнографии чуваш. Чебоксары: Чувашское государственное издательство.

Новое в археологии Киева. 1981. Київ

Орлов Р. С. 1994. Правда руська та керамічне виробництво XI–XIII ст. Старожитності Русі-України. Київ: Київська академія євробізнесу, с. 165–173.

Павленко С. В., Петраускас А. В., Томашевський А. П. 2003. Овруцька пірофілітова індустрія. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ, с. 131–136.

Петраускас А. В. 2006. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. Київ.

Петраускас О. В., Петраускас А. В. 2020. Дослідження сільських промислових та поселенських пам'яток давньоруського часу Правобережної Київщини. Археологія і давня історія України, 2 (35), с. 258–275.

Петрашенко В. О. 2003. Номенклатура виробів із заліза. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ, с. 105–111.

Петрашенко В. О. 2003. Кераміка та гончарна справа. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ, с. 111–121.

Південноруське село IX – XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). 1997. Київ.

Полное собрание русских летописей. 2. Ипатьевская летопись. 1908. Санкт-Петербург.

Правда Русская. I. 1940. Москва – Ленинград.

Рыбаков Б. А. 1948. Ремесло древней Руси. Москва.

Рыбаков Б. А. 1964. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей. Краткие сообщения Института археологии, 99, с. 21–23.

Сергеева М. С. 2018. Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі. Автореф. докт. дис. Київ.

Срезневский И. И. 1989. Словарь древнерусского языка: репринтное издание, II, 1. Москва.

Телегин Д. Я. 1986. Поселение на Среднем Днепре времени Киевской Руси. Археологические открытия 1984, Москва, с. 316.

Тимченко Н. Г. 1972. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). Киев.

Третьяков П. Н. 1948. Сельское хозяйство и промыслы. История культуры Древней Руси. Домонгольский период, I. Материальная культура. Москва, Ленинград.

Черненко О. Є., Иоаннисян О. М., Новик Т. Г. 2013. Нові дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові. Археологические исследования в евроврегионе «Днепр» в 2012 г. Гомель, с. 200–204.

Чернецов А. В., Куза А. В., Кирьянова Н. А. 1985. Земледелие и промыслы. Древняя Русь. Город. Замок. Село. Москва, с. 219–233.

- Хавлюк П. І.* 1973. До питання про виготовлення жорен в Древній Русі. Археологія, 9, с. 34–40.
- Цалкин В. И.* 1956. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси. Материалы и исследования по археологии, 51.
- Цигылык В. Н.* 1981. Раскопки у с. Рудники. Археологические открытия 1980. Москва, с. 318, 319.
- Шафонский А. Ф.* 1851. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев.
- Шекун О. В., Веремійчик О. М.* 1999. Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів.
- Штыхов Г. В.* 1963. Опыт исследования древнеполоцкой кожи. Советская археология, 4, с. 240–246.
- Філюк О. В.* 2012. Добування заліза в південноруських землях IX–XIII ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського району Київської області). Київ.
- Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. 1987. Москва.
- Юра Р. О.* 1962. Древній Колодяжин. Археологічні пам'ятки УРСР, XII, с. 57–130.
- Historia kultury materialnej Polski w zarysie. 1978. T. I. Wrocław.

Торговельні шляхи та засоби сполучення

Олександр Моця, Олена Черненко

За писемними джерелами відомо, що в давньоруські міські центри прибували купці майже зі всього євразійського світу (*Рис. 1*). Про це написано чимало наукових праць. Про Київську державу, про її багатство знали скрізь: від далеких морських країн Півночі, де склалися поетичні саги про руські міста й створювалися спеціальні товариства купців для торгу з Києвом, і до казкового Сходу, де у державних архівах багдадських халіфів зберігалися нотатки мандрівників, які побували на Русі.

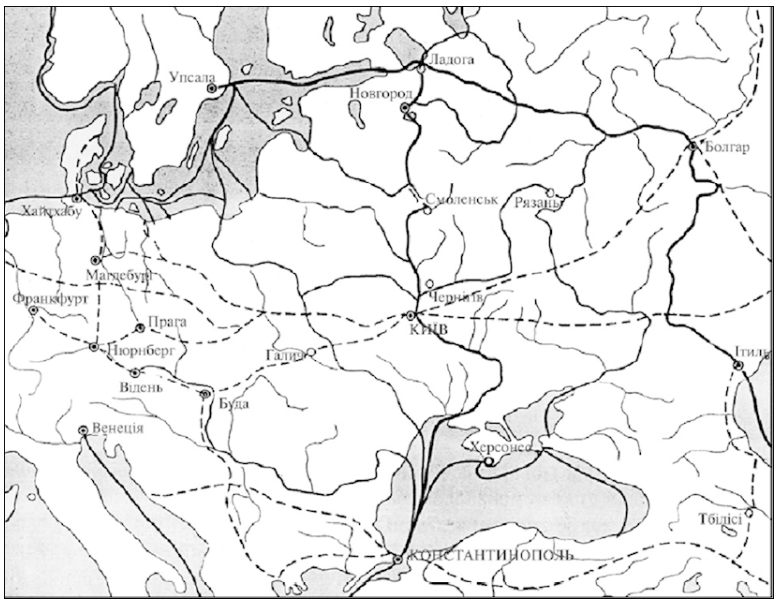


Рис. 1. Міжнародні торговельні шляхи Київської Русі (за П. П. Толочком)

Руські купці плавали Балтійським морем, суходолом доходили до Центральної Європи, Палестини, чудово знали береги Каспійського та Чорного («Руського») морів, на Сході доходили до Багдаду. Вони мали власні постійні двори в низці великих світових торговельних центрів (у Царгороді, Ітилі, на острові Готланд). На торговищах Києва, можна було зустріти купців із різних країн Європи й Азії, не рахуючи представників різних давньоруських міст. Недарма батько

Володимира Мономаха, князь Всеволод Ярославич, «**дома сядя, изуменяше пять язык**» – в галасливому та строкатому за національним складом Києві можна було вивчити мови різних народів.

Слід відзначити, що серед подорожніх, які мандрували територією Русі та за її межі, були не лише купці, а й князі та члени їхніх родин, воїни, ремісники, служителі церкви, паломники.

Яким же чином відбувалося переміщення торговельних караванів на просторах Східної Європи та за її межі? Із двох варіантів маршрутів – водою та сухоходом – пріоритет, найімовірніше, віддавався першому. Про це свідчить наявна в писемних джерелах інформація про організацію мандрівок із Києва до Візантії.

Свідчення різних авторів дають змогу стверджувати, що підготовка суден для мандрівки тривала близько двох місяців (квітень-травень). Цей час був необхідним для переоснащення човнів-однодеревок – основного водного транспорт Східної Європи. Човни слід було пристосувати для пересування морем. Після такого переоснащення на суднах разом із товаром могло розміститися до 40 осіб.

Шлях із Києва до Константинополя – столиці могутньої Візантійської імперії – займав близько 35–40 діб. За сприятливих умов від столиці Русі до дельти Дунаю рухалися протягом 10 днів, а від неї до кінцевого пункту подорожі – не менш ніж 15 діб. Восени каравани повертали-

ся. Особливістю річкової системи Східної Європи є досить близьке розміщення верхів'їв чотирьох основних водних систем: Дніпровської, Волзької, Волховсько-Ільменської та Західно-Двінської. На таких ділянках зближення русел річищ транзитний рух з однієї системи в іншу здійснювався переволочуванням суден. Тут виникали численні «волоки», де функціонували поселення «волочан» для їхнього обслуговування.

Найважливіші волоки перебували під постійним контролем князівського підлеглого – тіуна. Його обов'язком було забезпечити «волочіння» – надати подорожнім «**коли**» (катки, колеса, лижи) для перевезення суден з товарами. «Коли» підставляли під дно судна (ніби ставили на колеса). Лижі – довгі полози для волочіння – могли набивати на дно судна. У разі необхідності переходу через не широкі або не досить активно використовувані волоки, мандрівники могли везти з собою все необхідне для волочіння (ті самі катки, колеса, лижі).

Видовбаний із суцільного стовбура човен із цілісною видовбаною основою був універсальним засобом пересування по воді в часи Київської Русі. Основні їхні характеристики визначалися й особливостями власне річкових шляхів. Щодо основної водної магістралі – Дніпра, – то доступ до неї іноземним морським суднам із низькою осадкою нижній частині річища перегороджували дніпровські пороги.

Що ж до сухопутних шляхів сполучення, то найбільш-

ше вдалим був зимовий, котрий мав перевагу, особливо на Поліссі. Тут і влітку дороги, через місцеві кліматичні умови, часто були малопрохідними. Подорожні за необхідності прорубували ліси, прокладали настили через болота, наводили мости або шукали броди через річки. Однак умови життя у державі тих часів вимагали прокладання доріг в окремі райони країни сухою дорогою. «Руська Правда» вказує на існування значних торговельних шляхів («**великая гостиница**»), на яких припинялося «**гонение следа**». Такі шляхи, напевно, постійно утримували в придатному для просування стані. Вірогідно, такий обов'язок накладався на члени найближчих громад.

Характерно, що літописний термін «**путь**» зазвичай означав лише напрямок, за яким і просувалися учасники переходів. Звичайно, дороги південних районів давньоруської держави відрізнялися на краще від північних. Але й вони не були «прямими магістралями».

Серед багатьох наукових робіт, присвячених давньоруській торгівлі, можна згадати праці В. Ключевського, який ще у ХІХ ст. писав про важливість вивчення цієї проблеми, котра суттєво впливала навіть на сам процес східнослов'янського розселення: «1) розвиток зовнішньої південної і східної, чорноморсько-каспійської торгівлі слов'ян і спричинених нею лісових промислів, 2) виникнення найдавніших міст на Русі з торговельно-промисловими округами, що тяжіли до них». Однак і нині цей напрям досліджень не належить

до пріоритетних у вітчизняній історіографії, хоча цієї теми торкалися майже всі історики Давньої Русі. Утім, зазвичай писали про це принагідно, під час вивчення інших тем. Проте середньовічну мережу доріг варто розглядати детально, враховуючи, що шляхи – це не лише найжджені дороги. Це складна система, до якої входили мости через річки, броди, гаті, станції відпочинку, фортеці та міста тощо. Ця система повинна була мати й власні «ритми пульсації», на які впливали різноманітні чинники й конкретні обставини. Тож зробимо спробу встановити їх, скориставшись уже накопиченою інформацією щодо окремих, найбільш відомих магістралей.

Вище вже згадувався водний шлях зі столиці Київської Русі до столиці Візантії – Константинополя. Деталі такої мандрівки описано у главі 9 відомого твору Константина Багрянородного «Про управління імперією»: «[Та буде відомо], що моносили (однодеревки. – *О. М.*), які прибувають із зовнішньої Росії до Константинополя, з'являються одні із Немогарда (Новгорода. – *О. М.*), в якому сидів Сфендослав (Святослав. – *О. М.*), син Інгора (Ігоря. – *О. М.*), архонта Росії, а інші з фортеці Мілініські (Смоленська. – *О. М.*), із Телиуци (Любеча. – *О. М.*), Чернігоги (Чернігова. – *О. М.*) і з Вусеграда (Вишгорода. – *О. М.*). Тож усі вони спускаються річкою Дніпро й збираються у фортеці Кіоава (Києві. – *О. М.*), що зветься Самватас. Слов'яни ж, їхні пактіюти (піддані-союзники. – *О. М.*), а саме: кривитеїни, лендзаніни та інші Славинії – рублять у своїх горах моносили взимку й,

спорядивши їх, із початком весни, коли скресне крига, вводять у водойми, що поряд. Оскільки ці [водойми] впадають у річку Дніпро, то й вони з тамтешніх [місць] входять у цю саму річку та прямують до Кіови. Їх витягують для [оснащення] й продають росам. Роси ж, купивши одні ці довбанки та розібравши власні старі моноксили, переносять із тих на ці весла, уключини й інше начиння... споряджають їх. І у червні місяці, рухаючись річкою Дніпро, вони спускаються до Вітичева, що є фортецею-пактіотом росів, і, зібравшись там протягом двох-трьох днів, поки з'єднаються всі моноксили, тоді рушають у дорогу та спускаються названою річкою Дніпро». Далі візантійський автор описує перебування русів у районі дніпровських порогів біля сучасного м. Запоріжжя: наводить їхні назви, характеризує кожен з перепон, спосіб проведення через них суден (переміщення вантажу та рабів, а також охорону каравану від печенігів, які чатували на здобич). Найскладнішими для переходу були сім порогів, а серед них найскладнішим – Неясить (Ненаситецький) завдовжки близько 850 м та перепадом рівня води близько 4,5 м. Після проходження семи грізних порогів на острові Св. Григорія, біля священного дуба, робили жертвоприношення. Звичайно, на все це витрачалося по кілька днів.

Про подальшу подорож Константин Багрянородний розповідає таке: «Від цього острова роси вже не бояться пачинакіта (печеніга. – *О. М.*), поки не потраплять в річку Селіна (Суліна – центральний з трьох рукавів дельти Дунаю. – *О.*

М.). Потім, пересуваючись таким чином від [цього острова] до чотирьох днів, вони пливуть, доки не досягають затоки річки, що є гирлом, у котрому лежить острів Св. Еферій (або о. Березань, або ж острів у західній частині Кінбурнського півострова. – *О. М.*). Коли вони досягають цього острова, то дають там собі відпочинок до двох – трьох днів. І знову вони переоснащують власні моноксили всім необхідним, чого їм не вистачає: вітрилами, щоглами, стернами, котрі вони доставили [із собою]. Оскільки гирло цієї річки є, як мовлено, затокою та простягається аж до моря, а в морі лежить острів Св. Еферій, звідти вони рушають до річки Дністер і, знайшовши там притулок, знову там відпочивають. Коли ж настане сприятлива погода, відпливши, вони приходять у річку, що зветься Аспрос (річка в басейні Дністра. – *О. М.*), і, подібним же чином відпочивши й там, знову рушають у дорогу і приходять у Селіну, в так званий рукав річки Дунай. Поки вони не проминуть річку Селіну, поруч із ними слідує пачінакіти. І якщо море, як то часто буває, викине моноксил на сушу, то всі [інші] причалюють, щоб разом протистояти пачінакітам. Від Селіни ж вони не бояться нікого, але, вступивши в землю Булгарії, входять у гирло Дунаю. Від Дунаю вони прибувають у Конопу (с. Летя у північній Добруджі. – *О. М.*), а від Конопи – в Констанцію (Констанца в Румунії. – *О. М.*) до річки Варна; від Варни ж приходять до річки Дичина (її гирло – між Варною й Несебром. – *О. М.*). Усе це щодо землі Булгарії. Від Дичини вони досягають області

Месемврії (Несебра. – *О. М.*) – тих місць, де завершується їхнє болісне й нестерпне й тяжке плавання».

Нагадаємо ще раз, що мандрівка від Києва до Константинополя могла тривати до 40 діб. Розглянутий вище маршрут був складовою більш протяжної транспортної магістралі – знаменитого шляху «із варягів у греки», про котрий згадується вже на перших сторінках «Повісті минулих літ»: путь із Варягів у Греки і з Грек по Дніпру, і в верхів'ях Дніпра волок до Ловаті, та по Ловоті можна увійти в Ільмень озеро велике, з того озера тече Волхов і впадає в озеро велике Нево, а гирло того озера входить у море Варязьке.

Якщо йти з Півночі, то цей шлях землями Русі протяжністю близько 4500 км починався в східному кінці Фінської затоки та пролягав по р. Нева, у південно-західній частині Ладозького озера, р. Волхову, озеру Ільмень, р. Ловаті з переходом із Балтійського басейну в Чорноморський по річках Усвяті, Касплі, Лучесі, верхній течії Західної Двіни (де відкривався ще один вихід на Балтику) й системі волоків на Дніпро в районі Смоленська. Звідси вже розпочинався шлях по Дніпру, з важкопрохідною ділянкою дніпровських порогів і виходом на простори Чорного моря поблизу Херсонеса-Корсуня та інших володінь у Криму.

Основним водним шляхом середньовічної Східної Європи займалося чимало дослідників, але вони часто лише повторювали головні тези про значення його для розвитку різноманітних зв'язків між віддаленими територіями. Та зовсім

новий етап вивчення розпочався лише після реального проходження цієї магістралі з кінця в кінець у 2000–2001 рр. експедиціями «Княгиня Ольга» та «Київська Русь» на побудованій копії давньоскандинавського судна типу «кнорр». Протягом двох сезонів вдалося підтвердити, що за одну навігацію плавзасіб міг із Новгороду Великого дійти до Києва, а потім повернутися додому. Така сама ситуація простежується і на південній частині згаданого шляху.

Інформація Константина Багрянородного та інших середньовічних авторів знайшла наочне підтвердження, але варто відзначити, що купці із Балтії не йшли аж до Чорного моря та назад за один сезон. Вірогідно, у місті на Середньому Дніпрі проходив обмін товарами північного та південного походження з відповідною вигодою для обох сторін. А це, своєю чергою, робило оптимальними темпи ведення торговельних операцій. Звичайно, були й винятки із правил, коли корабель проходив весь цей шлях за один сезон. Але то були «нештатні» ситуації – прибуття з одного пункту до кінцевого неординарних осіб – церковних служителів вищого рангу, дипломатів, воєначальників тощо. Тож проведення таких експериментальних походів слід продовжити. Адже важливо встановити, як судна підіймалися вгору річками за різної швидкості течії, як швидко проходили волоки на окремих ділянках тощо.

Під час подорожей суходолом використовували вози та сані. Як взимку, так і влітку, основною тяговою силою на

дорогах був кінь. Утім, запрягати у віз під час подорожей могли і волів. Використовували й в'ючних коней – «сумных», з «сумами». Існують свідчення про можливість використання у цій якості і верблюдів. Про знайомство місцевого населення з верблюдами, серед іншого, свідчить згадка у літописі, що князі Русі отримали верблюдів серед дарунків від половецького хана Котяна. Також можна згадати збережену в Хроніці Розенфельдського монастиря розповідь про те, що «дочка короля Русі» Євпраскія (Адельгейда) прибула у Північну Германію як наречена саксонського маркграфа з верблюдами, навантаженими дорогоцінними одягом та каменями, а також із незліченними багатствами. Зміст писемних повідомлень підтверджують і знахідки кісток верблюдів на давньоруських поселеннях, зокрема – в Любечі. Утім, доволі мала кількість подібних знахідок та згадок у писемних джерелах дає змогу зробити висновок, що використання верблюдів для перевезень вантажів та, можливо, їзди верхи, у Давній Русі було епізодичним та не мало поширення.

До сказаного можна додати, що багато люду подорожувало пішки. При цьому потенційні складнощі та небезпека примушували подорожніх збиратися групами та озброюватися, як і в інших країнах у Середньовіччі.

Система традиційних шляхів пересування суходолом склалася на території Східної Європи ще задовго до утворення Давньої Русі. Маршрути, якими можливий був проїзд

колісного транспорту, вершників та переміщення піших мандрівників у цілях війни, торгівлі та міграцій (а після поширення християнства – паломництва) обумовлювались самим природним рельєфом. Система вододілів, броди та переправи утворювали своєрідну сітку, якою користувалися під час пересування суходолом упродовж багатьох тисячоліть. Ця сітка шляхів лишалася майже незмінною від часу появи колісного транспорту та вершників на межі доби бронзи та раннього заліза до розповсюдження сучасного транспорту та розвитку будівництва доріг.

Така усталеність традиційних шляхів дає змогу, з одного боку, використовувати для вивчення комунікацій давньоруського часу матеріали різних історичних епох (писемні, картографічні тощо), як давніших, так і дещо пізніших, з іншого боку – робить неприпустимим застосування для цього сучасних відомостей про транспортні магістралі, маршрути яких обумовлені зовсім іншими факторами.

Не всі традиційні маршрути Східною Європою експлуатувалися з однаковою інтенсивністю в усі часи. Залежно від дії різних чинників (піднесення чи занепад тих чи інших центрів та державних утворень, потреба суспільства у тих чи інших видах сировини та продукції тощо) у різні моменти часу ті чи інші шляхи функціонували активно або ж були зовсім занедбані.

На жаль, писемні джерела, які свідчать про функціонування тих чи інших комунікацій за часів Давньої Русі, урив-

часті. У зв'язку з цим велике значення мають археологічні маркери – знахідки вздовж того чи іншого шляху предметів імпорту та торгівлі, скарбів монет, речей іноземного виробництва тощо. Хронологія таких знахідок дає змогу дійти висновку про активність використання різних маршрутів у конкретний історичний період. До речі, таке твердження щодо використання подібних археологічних маркерів стосується і водних шляхів.

Середньовічна мережа доріг – це не лише власне дороги. Це складна система, до якої входили мости через річки, броди, гаті, станції відпочинку, фортеці та міста тощо. За літописними повідомленнями можна зробити висновок про спорудження гатей та мостів через болотисту місцевість князями під час військових походів. Надалі, оскільки війська найчастіше пересувалися сухоходом використовуючи традиційні маршрути, спорудженими ними гатями та мостами для подолання річок могли користуватися всі подорожні.

На жаль, точних даних про те, якими саме були конструкції мостів та гатей у часи давньої Русі немає. За аналогією з гатями пізнішого часу (зокрема – гатей доби козаччини), можна припустити, що і в давньоруський час вони були накатом із колод, скріплених по краях повздовжніми лежнями, які фіксували кілками чи перев'язю ликом. Під такий настил могли робити підсипку з сухого ґрунту. Гаті споруджали не лише для переправи через болота, а й для переправи через дрібні річки. Так, за згадкою в Іпатіївському літописі, коли

під час усобиці 1144 р. війська були розділені річками, князь Всеволод наказав **«чинити гати комужда своєму полку и завтра перейдоша реку»**.

Даних про конструкцію мостів, які споруджали на шляхах для перетину річок також обмаль. На території Русі такі мости не досліджені археологічно. Припускають, що їхня конструкція була стійко-балковою. Втім, про це можна говорити лише як про припущення, спираючись на скупі згадки писемних джерел та аналогії.

Найімовірніше, конструкція мостів мала вигляд настилу на палях. Яким чином улаштувалися подібні мости можна уявити за аналогією з археологічно дослідженими конструкціями середньовічних мостів Острову Ледницького у Польщі (мости через озеро Ледніца): міст складався з окремих поєднаних між собою секцій; у кожній секції дощатий настил кріпився на систему балок, встановлених на палях, вбитих «пучками» в дно озера. Однак варто враховувати, що в різних регіонах Європи для одних і тих самих цілей могли використовуватися відмінні у деталях конструктивні рішення. Так, у Новгородських літописах як елементи основи мостів через річки неодноразово фігурують городні. Згадані городні могли бути пустотілими спорудами каркасно-стовпової або зрубної конструкції, на які кріпився настил мосту. Хоча, знов-таки, писемні джерела не згадують мости на городнях у зв'язку з південноруськими реаліями.

Розглядаючи шляхи та темпи руху сухоходом, варто, пе-

редусім, зупинитися на мандрівці Ібн-Фадлана – посла багдадського халіфа на Волгу в 921–922 рр. для зустрічі з володарем Булгарії. Темпи виконання дипломатичної місії, звичайно, відрізнялися від проведення торговельних операцій. Про це свідчить хоча б початковий етап цієї мандрівки: «[Ми виїхали з Міста миру (Багдада)] в четвер, [коли минуло одинадцять ночей від [місяця] сафара року триста дев'ятого] (21 червня 921 р. – *О. М.*). Ми залишалися в ан-Ніхрані один день і [далі] їхали хутко, поки не досягли ад-Даскари. У ній ми залишалися три дні. Потім ми рушили стрімко, не повертаючи ні перед чим, доки не прибули в Хулван та залишалися в ньому два дні й поїхали з нього в Кармисін й залишалися в ньому два дні, потім рушили й поїхали, доки не прибули в Хамадан і залишалися в ньому три дні, потім поїхали, доки не дійшли до Сава й залишалися в ньому два дні, а з нього в ар-Рай і залишалися в ньому одинадцять днів, щоб дочекатися Ахмада ібн-'Алі аху-Су'лука, оскільки він був у Хувар-ар-Райї, потім ми рушили в Хувар-ар-Рай й залишалися в ньому три дні, далі рушили в Сімнан, потім із нього в ад-Дамган. У ньому ми випадково зустріли Ібн-Карана, прибічника ад-Даї, і через це ми заховалися в каравані та їхали хутко, доки не дійшли до Найшабура. Лайлаібн-Ну'ман був уже вбитий, і ми застали у ньому (Найшабурі) Хаммавайха Куса, який командував військом Хорасана. Потім ми рушили в Сарахс, потім із нього в Мавр, потім із нього в Кушма-хан, а це край пустелі Амуля, й залишалися

в ньому три дні, щоб дати відпочити верблюдам передв'їздом у пустелю. Потім ми перетнули пустелю до Амуля, потім переправилися через Джайхун і прибули в Афірабр-рабат Тахіра-ібн-'Алі. Потім ми рушили в Байканд, потім ми в'їхали в Бухару і прибули до аль-Джайхані. Він секретар еміра Хорасана...».

Така довга цитата була потрібна для того, щоб показати, в якому «рваному» темпі рухалася ця дипломатична місія. У Бухарі посланці халіфа перебували 28 днів, а далі їхня подорож була продовжена – до Хорезму, але вже водним шляхом. Там вони через три дні зустрілися з еміром, а далі рушили в аль-Джурджанію, де щойно було створено незалежне від Хорезму утворення. Холод і морози, що настали, змусили посланців залишатися в цій місцевості до того часу, коли р. Джайхун звільнилася від криги. Десь у лютому 922 р. мандрівники почали готуватися до наступного етапу своєї подорожі: купили верблюдів і замовили спеціальні мішки для переправи через річки. Також запаслися хлібом, просом, сушеним м'ясом на три місяці і теплим одягом. Але тут їх покинули попутники, які виїхали з ними із Багдада. Далі в дорогу вирушило лише кілька осіб. Від'їзд відбувся 4 березня 922 р. Дорогою в країну «турок», а потім племені гузів, їх знову мучили морози й складні переправи через кілька річок. Від них посланці вже пішли у складі каравану, що налічував п'ять тисяч осіб і три тисячі коней (не рахуючи верблюдів). Варто відзначити, що під час переправ озброєні воїни охороняли

всіх подорожніх від нападів войовничих башкирів. У землях печенігів було зроблено зупинку на один день, після чого відбулася важка переправа через р. Джайх (вірогідно, Урал-Яїк).

Потім у процитованому тексті йде виписка із «Географічного словника» Якута – досить важлива в нашому випадку інформація: «Між Ітилем, містом хозарів, і Булгаром дорогою степом близько місяця, а підіймаються до нього по річці Ітиль (Волга. – *О. М.*) близько двох місяців, а при спуску (річкою) близько двадцяти днів. А від Булгара до найближчого кордону Візантії близько десяти переходів, а від нього ж до Куяби, міста русів, двадцять днів, а від Булгара до Башджирд двадцять п'ять переїздів»

Про маршрут від Булгара до Києва мова піде трохи далі, а тут ще раз відзначимо рух по Ітилю-Волзі вгору – близько двох місяців, а вниз – близько двадцяти днів (себто 3:1). Ця інформація набуває ще більшої ваги, оскільки можна порівняти рух водою та суходолом (близько місяця). Відстань між вказаними центрами в дельті Волги та її середній течії (з огляду на певні відхилення) близько 750 км. Тож протягом місяця суходолом проходили в середньому по 25 км за день, але тут не враховано необхідні періодичні дні відпочинку. Караван, з яким рухався і сам Ібн-Фадлан, прибув до болгарського володаря 12 травня 992 р., а весь шлях від аль-Джурджанії до кінця маршруту зайняв сімдесят днів.

Шлях від столиці Волзької Булгарії до столиці Київської

Русі вивчено докладніше. Інформацію про це зафіксовано ще у творах арабських мандрівників Середньовіччя Джейхані та Ідрісі. Зокрема, в перському перекладі кінця X ст. повідомлялося, що «від Булгара до кордону держави Рум – 10 зупинок, від Булгара до Куябе – 20 зупинок». Ідрісі дає більш виправлений текст, згідно з яким варто читати: від Булгара – 10 зупинок до кордону Русі. А для самої реконструкції дороги між вказаними столицями ця теза мала стати обов'язковою. Вірогідно, ця область міститься у верхів'ях Дону поблизу сучасного Воронежа. Друга обов'язкова умова – весь шлях мав бути сухопутним, без численних глибоких водних перешкод. До цього ще варто додати, що зупинка караванів, або «манзіль», завжди поняттєво віддалена від «дня дороги». У східній географічній літературі існує велике розмаїття означення відстаней, що пояснюється як різноманітністю транспортних засобів (верблюди, верхові та в'ючні коні, коні в упряжі тощо), так і станом самих доріг та навіть протяжністю маршрутів. За різними свідченнями, день шляху коливався між легким (31–37 км) і важким (близько 46 км). У цьому разі щоденний перехід варто встановлювати (звичайно, в середньому) в межах близько 35 км. Найбільше вірогідно, що «зупинка» траплялася через два дні пересування – тобто через 70 км. Сам відпочинок, разом з проведенням торговельних операцій, тривав одну добу.

Такі розрахунки стало можливо перевірити під час археологічних досліджень 1989–1991 рр. співробітниками Інсти-

туту археології НАН України та Інституту мови, літератури та історії ім. Г. Ібрагімова АН Татарстану, коли від Булгара до Києва було подолано відстань понад 2500 км (Рис. 2А). Висхідним пунктом був район Білярського городища. Шлях від нього проходив у напрямку захід-південний захід, спочатку відносно високим правим берегом р. Джавшур (Малий Черемшан). Перша зупинка (днювання – манзіль) припала на Кокрятське городище, розташоване на правому березі р. Утка приблизно за 75–80 км від Великого міста. Від цього городища, де сходилися шляхи караванів не лише з Київської Русі, а й з півдня, південного сходу та півночі, дорога на Середній Дніпро проходила в бік Волги до місця досить важливої переправи. Вона містилася на південь від сучасного Ульяновська в районі сіл Хрестово-Городище – Кайбели (на лівому березі) та Криуші (на правому). Тут, з обох боків річки, що розділялася на два рукави (з котрих лівий можна було перейти вбхід, без використання плавзасобів), розміщувалося по два городища, гарнізони яких якраз і охороняли складну переправу. На середині річки розташовувався зручний для переходу острів. Також зручними були й похилі схили – спуски до річки. Вірогідно, тут містилося друге днявання манзіль, та й саме подолання такої складної переправи, звичайно, не було миттєвим.

Далі дорога пролягала через відносно малозаселене булгарами плато верхів'їв лівих приток р. Свяга до окраїнних булгарських міст, як-от Карсун (тобто окраїнно-охорон-

не укріплення) та до Воропаївського селища, де було знайдено через два дні дороги ще й третє днювання. Звідси, до землі обугаризованих буртасів, йшов триденний перехід відносно слабко заселеною територією. Четверте днювання припадало на одне з найбільших міст Буртасії – Юловське городище, розташоване на території сучасного м. Городище Пензенської обл. Переправившись через р. Сура біля с. Золотарьовка, де також відомо одне з найбільш укріплених городищ буртасів, каравани проходили на захід – південний захід аж до сучасного с. Велика Єлань, де експедицією виявлено останнє селище з археологічними матеріалами булгарського типу.

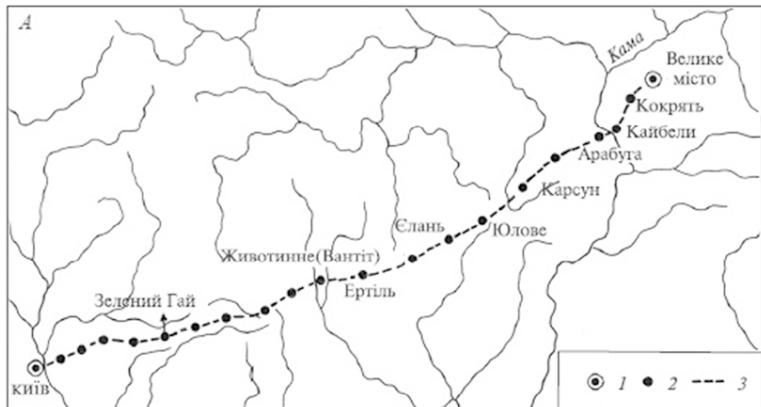


Рис. 2. А – схема маршруту шляху із Булгара до Києва: 1 – вихідні пункти; 2 – зупинки-днювання; 3 – траса шляху; Б – схема «київської» частини шляху Булгар – Київ: 1 – столиці південноруських князівств; 2 – літописні гради; 3 – днюван-

Звідси розпочинався 10–12-денний перехід майже незаселеною міждержавною територією у межиріччі Дону й Оки, доки каравани приблизно через п'ять днів, що по прямій дорівнювало майже 500 км, не приходили до першого слов'яно-руського міста Вагніта чи Вантіта. Так закінчувалася перша 30-денна частина шляху з Булгара до Києва. Завершувалася вона якраз у районі, котрий донині називається Ертіль. Найімовірніше, це давній тюркський (булгарський) топонім, що означає середину шляху. А сам Вантіт, вірогідно, розміщувався північніше злиття річок Усман і Воронеж, де є залишки Животинного городища (тут зафіксовано найсхідніші знахідки кераміки курганного типу з манжетоподібними вінцями, широковідомі на території Середнього Подніпров'я). На захід від нього була переправа через Дон.

Далі починалася друга половина шляху до Києва. Та варто зазначити, що від району концентрації пам'яток ранньослов'янської боршевської культури на річках Дон та Воронеж до власне давньоруської державної території – літописного Курського Посейм'я – відповідних археологічних пам'яток не виявлено. Але далі на захід маємо кращу картину (*рис. 2Б*). Вдалося встановити, що тут каравани проходили з днівваннями-манзілями (де проводилися й торговельні операції) в районі сучасних сіл Гочево і Горналь Курської обл. та Зелений Гай під Сумами. Ці три пункти, розташо-

вані на високому правому березі Псла, можна, за особливостями їхнього планування, відносити до так званих відкритих торгово-ремісничих поселень, котрі різняться від інших ординарних тогочасних населених пунктів наявністю невеликих укріплень, проживанням більшості місцевих мешканців на відкритих частинах поселення та значними некрополями, що свідчить про концентрацію тут населення. Зокрема, в Зеленому Гаю зберігся найбільший на теренах Східної Європи курганний могильник доби Київської Русі – більше, ніж 2400 насипів, розміщених у 14 групах.

Далі маршрут переходив до басейну Сули, де на її правих допливах Терн і Ромен днювання, найвірогідніше, влаштовували в районі сіл Городище та Липове, відповідно Сумської та Чернігівської областей. У першому з цих пунктів середньовічні укріплення площею понад 2 га ототожнюють із залишками літописного В'яханя. До речі, частина дослідників вважає, що торговельна магістраль Київ-Курськ також проходила через це місто. Комплекс пам'яток у с. Липове – невелике городище, поселення площею у 20 га та курганний могильник, що раніше налічував до 5 тис. насипів.

Припустимо, що подальша дорога пролягала через сучасне м. Прилуки (літописний Прилук) у верхів'ях Супою та Трубежа. Останні днювання перед Києвом, мабуть, були поблизу сіл Петрівка Чернігівської та Русанов Київської областей. У районі першого, згідно з літописними повідомленнями, часто збиралися князівські дружини перед походами на

кочовиків. Тож, можливо, що, окрім функцій торговельної факторії, цей укріплений пункт був ще й військовим табором. Подальший шлях до столиці давньоруської держави – основної цілі учасників караванів – проходив уже без тривалих зупинок. Найімовірніше, Дніпро вони перетинали біля Видубицького монастиря, де (як і на Волзі) посеред річки лежав острів і де функціонувала переправа.

З огляду на наведені археологічні факти можна зробити кілька висновків. Шлях середньовічних караванів із Булгара до Києва й навпаки пролягав майже по прямій. Він був зорієнтований переважно на слабо залісені (а за межами державних територій – і мало залісені) межиріччя Дніпра та Десни, Дону й Оки, Сури й Волги. Подолання відстані загалом було розраховано на два місяці подорожі, з яких 40 днів припадало на переходи і 20 – на відпочинок і ведення торговельних операцій (в кінцевих пунктах, звичайно, вони тривали довше). Шлях поділявся приблизно на дві рівні частини: західну «київську», що була підпорядкована давньоруській державі або ж охоронялася нею, і східну «булгарську», що перебувала під протекторатом або ж у сфері впливу Волзької Булгарії.

На міждержавних територіях шлях, зазвичай, проходив незаселеними та неукріпленими місцями з максимальною швидкістю, а днювання-манзілі, за відсутності міст-фортець чи торговельно-ремісничих поселень, влаштовували у затишних і захищених природно ділянках. Вірогідно, що

будівництво тут будь-яких укріплень (де треба було утримувати постійні гарнізони) було недоцільним, оскільки зведення їх на міждержавній території могло стати приводом до нападу і з боку Києва чи Булгара, і з боку агресивних кочових орд степової смуги. У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу і на факт відсутності укріплень на слов'янських поселеннях Південного Придніпров'я, де в середньовічні часи також доволі жваво велася торгівля. І головне: в цьому разі купці з обох столиць могли щороку протягом теплого сезону за чотири місяці «обернутися» зі своїми товарами та виміняними з одного названого пункту до іншого й у зворотному напрямку, додому. Певні затримки в кінцевих пунктах обумовлювалися проведенням вдалих торговельних операцій. «Хто заробляє гроші, угодний Аллаху» – мовить одне східне прислів'я.

Але в місті на Дніпрі шляхи в широтному напрямку не закінчувалися. Один із них вів із Києва до Центральної Європи через Польщу, Моравію, Чехію та південну Німеччину. Пройшовши Краків і Ратибор на р. Одер, давньоруські купці потрапляли в Моравію. Шлях пролягав через Братиславу або Брно; у другому випадку відкривалася дорога на Відень і Пешт, тобто на Дунай. Одним із важливих торговельних центрів X ст. уже була Прага, куди, за словами Ібрагіма Ібн-Якуба, приїздили руські та мусульманські купці, які торгували хутрами й візантійськими товарами. До XII ст. Прага була ще й центром работорівлі. Дунайський шлях виводив

купців до Раффельштеттена й Лінца, а далі – на Пассау і Регенсбург та, дещо вбік, на Аугсбург. Зокрема в Регенсбурзі – великому торговельному центрі Західної Європи – 1070 р. ірландські ченці створили монастир Св. Якова. А 1089 р. монах Маврикій отримав із Києва від князя (можливо, Всеволода Ярославича) на 100 фунтів срібла різного хутра та кількома возами привіз цей дорогоцінний товар до Регенсбурга. На руські пожертви було добудовано собор Св. Петра.

Можливо, з-поміж тих, хто жертвував кошти, була й дружина князя Ізяслава Гертруда, на честь якої було названо одну із церков нового монастиря (1109 р.). У документах кінця XII ст. повідомляється про існування тут категорії купців, які вели торгівлю з Руссю – «рузарії». А в 1178–1180 рр. регенсбурзький купець Гартвіг, який тоді мешкав у Києві, перевів на монастир Св. Еммерама у своєму рідному місті через контокорентні розрахунки 18 фунтів сріблом. Таку суму мали сплатити монастиреві боржники Гартвіга, які мешкали в Регенсбурзі. Безперечно, цей факт вказує на досить щільні та розвинуті торговельні зв'язки Києва з містами верхнього Дунаю.

Добре висвітлено в писемних джерелах «руську» частину цього постійного шляху, що проходила через літописні Білгород, Здвижень, Мичськ, Ушеськ, Дорогобуж, Володимир-Волинський.

Напевно, першу згадку про цей шлях маємо під 1069 р. в описі перипетій боротьби за київський стіл між Ізяславом

Ярославичем та Всеволодом Брячиславичем. А його детальніший опис вміщено у літописі між 1149 та 1151 рр., коли відбувалося протистояння між князями Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Володимировичем. Це було пов'язано з подіями, що трапилися після вигнання Ізяслава з Києва й переселення його до Володимира-Волинського. Повернення Ізяслава до столиці Русі за першої спроби з того ж Володимира-Волинського позначено кількома пунктами: Луцьк, Чемерин, Пересопниця, Дорогобуж, Корчеськ. Наступний, вже переможний для нього шлях на Київ, князь здійснив за маршрутом Володимир – Зарічеськ – Пересопниця – Дорогобуж – Корчеськ – Ушеськ – Мичеськ – Здвижень – Білгород. Окрім згаданих літописних міст на цьому шляху, в інших випадках згадуються ще й Мутожир, Малин, Гольско, Возвягль, Мильськ, Сапогинь, Торчин, Устилуг.

У більшості зафіксованих на сторінках літописів пунктах роботами експедиції Інституту археології НАН України 1998 р. виявлено залишки укріплених центрів доби Київської Русі (багато з них були відомі й раніше), складено їхні плани та здійснено фотофіксацію сучасного стану. Поточне й сам маршрут торгового міжнародного шляху в межах сучасної України. Але подальші роботи було припинено через брак коштів.

Інформацію про згаданий маршрут і, передусім, про можливу швидкість руху на ньому, певною мірою доповнюють трагічні події 1097 р., пов'язані з осліпленням у Білгороді

Київському (нині с. Білгородка Київської обл.) тербовльського князя Василька Ростиславича.

Нагадаємо про них. Четвертого листопада нещасного князя схопили на дворі великого князя київського Святополка Ізяславича і 5-го вночі осліпили в згаданому місті, за два десятки кілометрів від столиці, та вирішили перевезти до Володимира-Волинського. На початку цієї «мандрівки», у Здвижені (сучасному Макарові) попада випрала страждальцю закривавлену сорочку, тут він прийшов до тями і попросив води. По обіді рушили далі. Літописець відзначив, що дорога підмерзла (тобто була тверда та зручна для пересування), а мандрівники, можна гадати, бажали якомога швидше відійти від місця злочину. Тож до волинської столиці прибули на шостий день. Дійсний організатор злочину князь Давид Ігоревич теж прибув туди – він також поспішав покинути «зону зла» і не відповідати за вчинене перед учасниками Любецького князівського з'їзду.

Зробимо певні підрахунки щодо пересування зловмисників. З того ж літопису відомо, що до Здвиження з Білгорода закривавленого бранця везли на возі, тобто рухалися втікачі не досить швидко. Відстань між цими пунктами дорівнює приблизно 30 км. Далі шлях до кінцевого пункту, з урахуванням об'їзду літописного Чортового лісу з топкими болотами й чагарниками, між річками Уж і Тетерів, становив менше як 400 км. Не складно підрахувати, що темп руху порівняно з попереднім відтинком зріс більше як удвічі, – близь-

ко 65 км за день, що було можливе лише за частої зміни стомлених коней. Швидкість втікачів корелюється з часом прибуття головного винуватця трагедії князя Давида в пункт призначення. Звичайно, у цій ситуації він не обтяжував себе громіздким обозом. А допускаючи те, що він «стартував» не з Білгорода, а з Києва – із двору свого спільника (адже літопис нічого не сповіщає про його присутність під час ганебного дійства над Васильком), то швидкість пересування Давида могла досягати й 70 км за день. А звичний темп переміщення, як це, зокрема, було 1089 р. під час перевезення до регенсбурзького монастиря дарів (до того ж – на возах), теж міг сягати 35 км за день, що припускається і щодо переміщення київсько-булгарським шляхом.

Але встановлений темп пересування Давида Ігоревича в 70 км не був межею для тих часів. У «Поученні» одного із головних його супротивників у згаданому конфлікті – Володимира Мономаха – зазначено, що він із Чернігова до Києва (шляхом, протяжністю близько 140 км) їздив до свого батька Всеволода Ярославича зі 100 разів і долав дорогу впродовж дня – «до вечери».

Загалом Київ і Чернігів пов'язували два шляхи – водний Десною і Дніпром, а також сухопутний, що пролягав правим берегом Десни. Поблизу місця її впадіння у Дніпро містився перевіз, котрий у літописній статті 1146 р. названо Київським. На головній водній артерії країни, в її середній течії, існували й інші перевози (Видубицький, Трипільський, Ви-

тачівський, Зарубський). Але основним, котрий обслуговував шлях Чернігів-Київ, був усе ж той, біля гирла Десни. Не виключено, що йому значною мірою за своє виникнення завдячує і сам град Вишгород. Тож нема жодних сумнівів, що якраз цим шляхом рухався Мономах до батька в столицю Русі, міняючи коней в населених пунктах, котрі існували на місці укріплених поселень поблизу сучасних сіл Шестовиця, Виповзів та ін.

Не складно підрахувати «кілометраж» цієї дороги: від Чернігова до Вишгорода – 120 км, а від Вишгорода до Києва – ще 20 км. Тож Володимир Всеволодович став абсолютним «рекордсменом» тих часів – долав 140 км за день із переміною коней. У наступні століття темп руху лише зростав: за даними 1841–1842 рр. петербурзько-московський відтинок у 680 верст загальноросійських доріг легка пошта (за сприятливих умов) повинна була долати за дві доби та 15 годин. Карета мала бути запряжена четвіркою коней, і вона, якщо не рахувати восьми півгодинних і трьох 15-хвилинних зупинок, рухалася безперервно. Тож цілодобовий переїзд на відстань близько 700 км дещо був більше ніж 230 км за добу. На більших відстанях темп руху дещо зменшувався. Але то були вже інші часи, інші транспортні засоби.

Повертаючись до доби Київської Русі, зробимо деякі висновки. Аналіз наявних історичних джерел дає змогу зробити певні підрахунки, завдяки яким можна відтворити досить реальні основні темпи руху тогочасними шляхами. Швид-

кість сухоходом суттєво різнилася: 35 км за день для торговельних караванів, котрі пересувалися за відпрацьованою методикою – два дні дороги, день відпочинку та торгівлі; до 70 км за день у ситуації «форс-мажор»; а «екстремальний» рівень переміщення досягав 140 км за день – тобто знову подвоювався.

Важче зробити підрахунки для варіанта пересування водою. Але все ж таки можна говорити про те, що спуск річкою відбувався в середньому втричі швидше, ніж підйом, а маршрут у 2,0–2,5 тис. км у режимі «туди й назад» давньоруські судна могли здійснювати щороку, звичайно, якщо конкретні обставини не вимагали прискореного переміщення судна. Не враховуючи екстрених випадків, можна говорити, що купець і водним, і сухопутним шляхом у ті часи міг планувати одну тривалу мандрівку щороку, котра закінчувалася з вигодою для обох сторін.

Подальші дослідження у цьому напрямі, звичайно, дадуть нові результати, котрі дозволять із більшою точністю реконструювати комунікаційні системи кінця I – початку II тис на теренах Східної Європи.

Література

- Воронин Н. Н.* Средства и пути сообщения. История культуры древней Руси, 1. Москва – Ленинград, 1948, с. 280–314.
- Воронов С. А.* По следу варягов (хроника двухгодичного

плавання ладьи «Княгиня Ольга», прошедшей великий путь «из варяг в греки»). В: Назаров В. В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох). Киев, 2003, с. 149–158.

Звіздецький Б. А., Моця О. П. Вивчення «української» частини середньовічного торгового шляху Київ-Регенсбург у 1998 р. Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. Київ, 1998, с. 77.

Ключевский В. О. Курс русской истории. Часть I. В: Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Москва, 1987. Том I.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва, 1991.

Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград, 1985.

Моця А. П., Халиков А. Х. Булгар-Киев. Пути – связи – судьбы. Киев, 1997.

Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод и комментарий под ред. академика И. Ю. Крачковского. Москва – Ленинград, 1939.

Сергеева М. С. Костерізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі. Автореф. докт. дис. Київ, 2018.

Водний транспорт

Андрій Петраускас

Водні транспортні засоби – невіддільна частина давньоруської матеріальної культури. Густа мережа річок та озер давала змогу пересування водними шляхами як у межах мікрорегіонів, так і поміж великими регіонами, як-от Балтія та Причорномор'я. Різноманітні типи стародавніх водних транспортних засобів забезпечували торговельні та господарчі перевезення, слугували для переміщення габаритних важких будівельних матеріалів, використовувались під час ловів та військових походів.

Під час аналізу писемних повідомлень дослідники виділяють судна різноманітних типів конструкцій, розмірів та призначення (Воронин, 1951, с. 280–314). Значна увага приділяється класифікації археологічних знахідок, пов'язаних із судноплавством та суднобудуванням. Знахідки моделей стародавніх човнів, весел звичайного типу та чималих стернових весел відзначені під час розкопок літописного Берестя (Лысенко, 2007). Серед предметів виготовлених із деревини, які зафіксовані в культурних нашаруваннях Новгород, представлені весла різноманітних типів, деталі корпусу та опорядження суден (Сорокин, 1997). Серед окремих знахідок стародавніх суден у басейнах річок, дослідники виділяють човни, які могли побутувати в давньоруський час (Жу-

равлева, Чубур, 2010, с. 27–37; Шаповалов, 1991, с. 174–179).

Окрему групу становлять дослідження стародавніх водних шляхів сполучення (Воронін, 1951, с. 280–314; Панишко, 2021, с. 74–83). Цікаві результати щодо особливостей техніки та технології виготовлення, технічних показників суден та можливостей пересування різними типами водних шляхів отримані під час проведення експериментальних досліджень стародавнього судноплавства та суднобудування (Семенов, 1959, с. 35–46; Воронов, 2017, с. 127–141; Гайдук, 2021, с. 83–93).

Дослідники вже давно відзначали різноманіття давньоруських термінів для позначення суден, що значною мірою це пояснюється різними типами конструкції (Воронин, 1951, с. 280–314). Серед них до найбільш архаїчної та простої у виготовленні форми відносять човни, які виготовлені із цільного стовбура дерева, в якому зроблено заглиблення для розташування людей та додаткового вантажу. Подібний тип човнів широко розповсюджений різними регіонами земної кулі і, вірогідно, є одним із перших кроків людства на шляху суднобудування. На території Східної Європи перші знахідки подібних засобів пересування датуються періодом неоліту. Як виняток, вони представлені навіть серед сучасних етнографічних човнів на території сучасної України.

Деякі окремі знахідки виявлені на річкових та озерних водоймищах дослідниками віднесено саме до давньоруського

часу. Відтак поблизу острова Хортиця на дні річки було виявлено човен, який датовано X – XI ст. Знахідка, на думку дослідників, становила рештки човна, виготовленого з дуба. Загальна його довжина становила близько 10 м (можливо, більше), а ширина 0,65 м. Внутрішня частина судна поділена на 4 відсіки, які відділені один від одного перегородками, що залишилися під час вибирання середини стовбура (Рис. 1) (Шаповалов, 1991, с. 174–179). Дослідниками висловлено припущення, що знахідка могла бути основою човна набірної конструкції, проте більшість його ознак (особливо глухі перегородки між відсіками) свідчать, що він належить до найбільш архаїчного типу суден, який згадується в збірнику давньоруських законів з-поміж інших типів як такий, що має найменшу ціну у разі викрадення.

Човни, які мають подібні конструктивні особливості, представлені серед знахідок із річок та озер. Вони суттєво відрізняються за своїми розмірами, особливостями оформлення корпусу та інших елементів. Не можна виключати, що частина цих знахідок могла побутувати в давньоруський час.

Важливі спостереження за технікою та технологією виготовлення човнів-довбанок отримано дослідниками під час експериментального відтворення натурних реплік археологічних знахідок. Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. С. Семенов провів експериментальне виготовлення примітивного човна, використавши колоду зі стовбура дерева довжиною 4 м та діаметром 0,6 м. Під час виготовлення човна використовува-

лись репліки примітивних стародавніх знарядь для обробки дерева. Проведені виміри трудовитрат для виготовлення дозволили встановити, що для створення робочої моделі човна таких розмірів достатньо 4–5 днів роботи 2 осіб по 8 годин на день. Товщина стінок у човні становила 0,05 м. Ще один день було витрачено для виготовлення двох весел. Під час випробування готової репліки на відкритій воді було зафіксовано, що вона мала хороші якості – стійко трималася на воді та дозволяла брати на борт 4–5 осіб (Семенов 1968, с. 114–115).

В Інституті археології НАН України від 2010 р. проводяться регулярні експериментальні дослідження стародавнього судноплавства та суднобудування. Вивчаються техніка та технологія виготовлення, ведуться роботи із вивчення інструментів, які могли використовуватись під час виготовлення човнів. Проведено натурне моделювання човнів із різних порід деревини. Виготовлено 5 реплік човнів довбанок із цільного стовбура дерева. Проводяться спостереження за їх ходовими можливостями в різних умовах, специфікою догляду, ремонту та розвитком процесів руйнації деревини. Виготовлені човни найпростішого типу було випробувано для пересування та перевезення багажу на річках малих, середніх і великих (Уборть, р. Уж, р. Ірша, р. Тетерів та великих річках – р. Прип'ять та р. Дніпро), а також на великому водоймищі (Київське море) (Рис. 2).

У клубі історичної реконструкції «Оствиця» 2020 р. бу-

ло зроблено натурну репліку човна-довбанки, дослідженого того ж року Інститутом археології НАН України поблизу с. Хочине Олевського району Житомирської області. Специфічною ознакою човна, яка характерна для багатьох знахідок човнів довбанок, є значна товщина днища, що досягала місцями понад 0,3 м. Під час експериментальних досліджень на відкритому водоймищі шляхом численних випробувань було встановлено, що човен із такими ознаками має надзвичайно високі показники стійкості на воді та запобігання перевертанню. Подібні характеристики товщини днища були зроблені на експериментальній моделі довбанки, яка виготовлена 2012 р. в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя під керівництвом І. Кедуна. Під час випробування човен на воді також мав добру стійкість та за 8 років його використання у переходах по річках не мав жодного перевертання. Навпаки човни із тонким дном до 0,05 м, мали більш високу маневровість та швидкість, але були досить нестійкими до перевертання і потребували високої обережності під час перебування на воді від команди та пасажирів (Рис. 3–6).



Рис. 2. Фото експериментальних робіт із виготовлення човнів: 1) репліки деревообробних інструментів; 2) випалювання човна-довбанки; 3) вибивання човна-довбанки

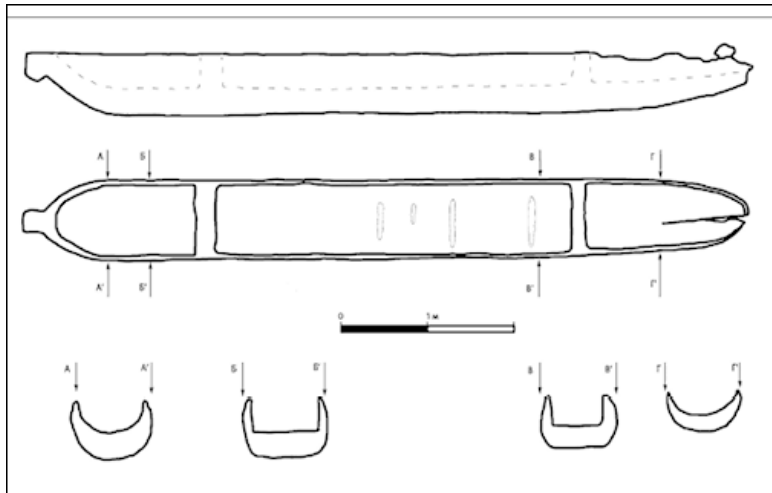


Рис. 3. Креслення Хочинського човна

Вірогідно, човни з цілеспрямовано сформованим масивним днищем були придатні для перевезення великого вантажу, а також, можливо, великої кількості людей. Етнографічні дослідження першої половини ХХ ст. фіксують поширені випадки перевезення на човнах-довбанках великої худоби (коні) та великогабаритних вантажів (віз). Вірогідно саме подібні особливості човнів – потовщене днище забезпечували під час подібних перевезень необхідну стійкість човну.

Розвиненішою формою човнів, що мали широке розповсюдження в давньоруський час, були судна, які генетично

сформувалися на основі човнів-довбанок, але мали борта нарощені дошками. Подібна конструкція багаторазово давала змогу збільшити водотоннажність судна. Якщо для човнів довбанок габарити визначались розмірами стовбура дерева, з якого вони виготовлялись, то для набірних конструкцій вони фактично обмежувались потребами користувача корабля чи можливостями водоймищ для їх пересування.



Рис. 4. Фото Хочинського човна

Судна такої конструкції широко представлені серед археологічних знахідок стародавньої та середньовічної Європи. Ця конструкція давала змогу легко проходити мілини та

полегшувала транспортування під час переходу через порожисті частини річок. Аналоги таких конструкцій відомі за археологічними знахідками з річки Амосе (утрехтський човен IX – X ст). Цю конструкцію використовували на теренах Європи ще в XIX ст. (*див. вкладку*) (Смагін, 2019, рис. 352).

Перевагою подібного типу можна вважати поєднання властивостей для пересування по річкових водоймищах та морю. Перші потребують низької осадки та великої маневровості для проходження мілин, підходу до берега, пересування по порожистих частинах річки. Саме ці якості принципово відрізняють їх від морських суден, які для впевненого пересування на відкритому морському просторі мають більшу осадку, високий борт та киль, який дає змогу спрямованого ходу та ефективного використання вітрила. Для пересування по морю подібного типу судна мають спрямованість руху, який задається видовженою та напівокруглою формою днища.



Рис. 5. Фото натурної репліки Хочинського човна (за Ойцусем Ю.)



Рис. 6. Перевезення великої кількості пасажирів реплікою човна з потовщеним днищем у Ніжині

Використання суден великих розмірів, які формувалися на основі «моноксилів» для прямування до Візантії висвітлюється писемними джерелами (Константин Багрянородний, 1991, с. 45, 47, 307, 317; Ипатьевская летопись, 2001, с. 17, ст. 21). Судна такої конструкції широко використовувалися для торговельних та військових походів із території сучасної України до північного та південного узбережжя Чорного моря. Припинення використання цього типу суден для морських переходів збігається із початком будівництва та розповсюдженням використання суто морських суден у XVIII ст. Це також може бути ознакою того, що кон-

структивні особливості судна типу лодії та чайки забезпечували перевезення великої кількості пасажирів і вантажу не стільки по річках, скільки забезпечували можливість використання в режимі ріка-море. Навпроти, архаїчні типи плоскодонних суден навіть великотоннажних, що використовуються лише в річкових водоймищах мали широке розповсюдження ще в ХХ ст.

Серед археологічних старожитностей Південної Русі знахідки човнів із нарощеними бортами на основі «моноксила» не зафіксовані. Судна такої самої конструкції більш пізнього періоду також репрезентовані артефактами. «На сьогодні жодна достовірно атрибутована козацька чайка не знайдена», – повідомляє Енциклопедія історії України (Смолій, 2013, с. 484).

Щодо цього інтерес становить знахідка поблизу с. Старосілля Маневицького району Волинської області «човна» специфічної конструкції. Артефакт виготовлений із цільного стовбура дерева, розмірами 12,20 × 1,15 × 0,95 м (Мазурик, 2018, с. 12–19). Попри великі розміри, внутрішня частина човна не має перегородок чи шпангоутів, або ж їхніх слідів. На поверхні чітко простежуються сліди від обробки інструментом. Зовнішня поверхня корпусу збігається з природними контурами стовбура дерева, з якого виготовлено човен. Борти по всій довжині корпусу повторюють округу форму стовбура, загнуті всередину. Верхній край бортиків, носа та корми становлять майже одну лінію. Від первинно-

го діаметра стовбура дерева під час виготовлення корпусу човна було знято приблизно 1/7 частини діаметра, що надає човну подібність до труби та дає змогу співвідносити його з відомими «трубами стружними» (Рис. 7.1, 7.2; Рис. 8).

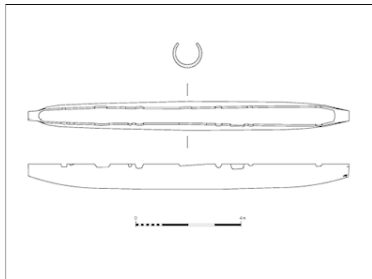


Рис. 7.1, 7.2. Старосільський моноксил

На краях бортів розташовані парні та непарні заглиблення, різних розмірів. На думку авторів знахідки, їх могли використовувати для облаштування сидінь під час пересування на воді (Воронов, 2017, с. 127–141).

Форми носа і корми збігаються як у верхній частині, так і у тієї, що перебуває під водою. Біля носа та корми зовнішній край піднятий відносно основної лінії днища, що дає змогу легше підходити до берега. Днище у формі кіля в цих частинах у поєднанні з округлим перетином видовженого корпусу створювало умови для надання стійкості ходу човна.

Автори знахідки інтерпретували старосільський човен як річкове судно чималих розмірів для перевезення великої

кількості людей та вантажу, який має закінчену для експлуатації на воді форму, використовувався для пересування по акваторії річки Стир і відрізняється від схожих знахідок лише значними розмірами та дещо незвичною формою бортів (Мазурик, 2018, с. 12–19).

Проте, з огляду на спостереження під час випробування на воді експериментальних реплік стародавніх суден, виникає низка заперечень, які унеможливають використання цієї знахідки на річці Стир, де вона була виявлена. Наведемо найвагоміші суперечності. Передусім виникає неприпустима суперечність між показниками човна: великою тоннажністю навіть не спорядженого човна (вага понад 2 т), великими габаритами (12 м), формою корпусу, яка надає спрямованості ходу човна та невідповідними до них розмірами річища р. Стир в основну навігаційну пору року, враховуючи її відносно незначну ширину та часті й круті повороти. Значна інерція судна створить доволі складні проблеми під час проходження вздовж річища та проходу на поворотах із використанням весел. За умови використання вітрила для вільного пересування човна річка має мати ще значно більшу ширину, щоб створити простір для маневрування.

Під час експериментальних досліджень 2015–2019 рр. використання натурних моделей човнів-довбанок та човнів із нарощеними бортами проводилися спостереження за особливостями їх використання на різних річкових водоймах. Зафіксовано, що човен із нарощеними бортами на видов-

баній основі навіть незначних розмірів (близько 6 м, та відносно незначної ваги (до 200 кг, що менше у 10 разів за Старосільський човен), мав великі проблеми під час проходження поворотів на маленьких та середніх річках (налітав на мілини, встрявав у берег і потребував значних трудовитрат для повернення на основне річище). Навпаки під час виходу в гирло Тетеріва та на р. Дніпро дані проблеми були відсутні (Рис. 9).



Рис. 8. Заготовка монокилу зі слідами випалювання зі с. Семки

Загалом розвиток будівництва човнів із набірними бортами на видовбаній основі відбувався в одному напрямку із використанням подібних конструкцій на європейських річках.

Специфічною особливістю виготовлення подібних човнів на території Південної Русі можна вважати територіальний розподіл праці із виготовлених заготовок – монокилів у верхів'ях басейнів великих річок із наступним транспортуванням до Середнього Дніпра, де відбувалося їхнє остаточне оснащення (Константин Багрянородный, 1991, с. 45, 47, 307, 317).

Не можна виключати використання в давньоруський час на території Південної Русі плоскодонної конструкції набірних суден. Знахідки подібних човнів зафіксовані в культурних нашаруваннях Новгороді і датуються XIV ст. (Сорокин, 1997).

Література

Багрянородный Константин. 1991. Об управлении империей. Древнейшие источники по истории народов СССР. Москва.

Воронин Н. Н. 1951. Средства и пути сообщения. История культуры Древней Руси, 1. Москва-Ленинград, с. 280–314.

Воронов С., Зоценко І., Мазурик Ю., Петраускас А., Хомич П. 2017. Реконструкція пересування середньовічними водними шляхами. Середньовічне Подніпров'я в системі міжцивілізаційних контактів між Балтією та Чорномор'ям: Нариси. Київ, с. 127–141.

Гайдук С. А., Петраускас А. В., Смагін І. І. Стародавнє судноплавство на території Прип'ятського Полісся та експериментальна археологія. Дніпро – Даугава – Німан: міжцивілізаційні контакти в середньовічні часи. Нариси. Київ, 2021, с. 83–93.



Рис. 9. Випробування репліки судна з нарощеними бор-

тами на Дніпрі

Журавлева Ю. Б., Чубур А. А. 2010. Средневековое судостроение в Юго-Восточной Руси (басейн Десны и Оки) по археологическим источникам. Вопросы подводной археологии, с. 27–37.

Ипатьевская летопись. 2001. Русские летописи. Рязань.

Лысенко П. Ф. 2007. Открытие Берестья. Минск.

Мазурик Ю. 2018. Пам'ятки України – морської держави (географічні та історичні витоки давнього суднобудування). Пам'ятки України, 3, с. 12–19.

Панишко С. Д. 2021. Забута волинська річка Люцимер. Дніпро – Даугава – Німан: міжцивілізаційні контакти в середньовічні часи. Нариси. Київ, с. 74–82

Семенов С. А. 1959. Экспериментальные исследования первобытной техники. Советская археология, 2, с. 35–46.

Смагін І. 2019. Історія давнього вітчизняного судноплавства та суднобудування. Житомир.

Смолій В. А. (ред.). 2013. Енциклопедія історії України. 10: Т – Я. Київ.

Сорокин П. Е. 1997. Водные пути и судостроение на северо-западе Руси в средневековье. Санкт-Петербург.

Шапвалов Г. И. 1991. Подводные исследования судов X–XI и XIV–XV вв. у о. Хортица. Древности степного Причерноморья и Крыма, 2, с. 174–179.

Сухопутний транспорт

Олена Черненко

Транспортні засоби суходолом зазвичай поділяють на сезонні: влітку для пересування та переміщення вантажів використовували колісний транспорт, а взимку – сани. Утім чіткої сезонності у використанні транспортних засобів у давнину все ж таки не було. Так, сани могли використовувати і влітку – для пересування болотистою місцевістю (і не тільки).

У літописних текстах колісний транспорт згадується як «**возь**» і «**кола**». Чи були це два різних його види – невідомо. Термін «**телега**» у літописі згадується лише щодо кочовиків. Так, він фігурує в розповіді про обрив, про навалу Батия. У «Слові о полку Ігоревім» згадані половецькі «**телеги**».

На кількох мініатюрах Радзивіллівського літопису є зображення давньоруських возів: однакових зовні відкритих конструкцій (*Рис. 1*). Чотири колеса зі спицями кріпилися на осях, поверх них встановлювався відкритий кузов. Кузов, судячи за зображеннями, дощатий, прямокутний, дещо розширюється до верху. Частиною конструкції возу є голоблі, поєднані з хомутом – пристосування для упряжі.

Археологічні знахідки деталей давньоруських возів (колеса; ободи та спиці від коліс) вкрай нечисленні. У межах

Русі вони відомі у Києві, Берест'ї, Новгороді Великому то-що. Серед європейських хронологічно близьких матеріалів є знахідка добре збереженого чотирьохколісного воза в похованні знатної жінки в Осебергу (Oseberg) у Норвегії, що датується IX ст. (Рис. 2). Кузов цього возу встановлений на колісній платформі. Вони поєднані брущатою рамою. Колеса зі спицями. Широкі ободи коліс зібрані з окремих секцій, вирізаних із дубових дощок. Спиці (по 16 у кожному колесі) вставлені у пази ободу та масивної ступці. Кузов зроблений з дощок, має закруглене дно. Він встановлений на дугоподібні підставки, що кріпляться, власне, до колісної конструкції. Деталі возу прикрашені розкішним різьбленим орнаментом.



Рис. 1. Роздача з воза їжі хворим та немічним за велінням Володимира Святославича. Мініатюра Радзивіллівського літопису

Припустимо, що знайдений в Осбергу розкішний віз мав суто церемоніальне призначення. Утім за конструкцією він, найімовірніше, принципово не відрізнявся від тих возів, якими зазвичай користувалося населення Півночі Європи доби вікінгів та, відповідно, могли користуватися вихідці з цього регіону, які перебували на Русі. Водночас варто зауважити, що деталі давньоруських возів, виявлені під час археологічних досліджень, засвідчують, що тут обід виготовляли із суцільного гнутого бруса, а не збирали із секцій, як у возі з Осбергу. Можливо, що існували й інші суттєві відмінності конструкції, виявити які в наш час доволі складно через брак археологічного матеріалу.

Сани в давньоруських літописах згадуються неодноразово, починаючи з опису подій X ст. (сани княгині Ольги). Зображення саней є на мініатюрах Радзивіллівського літопису та інших рукописів (*Рис. 3*). Завдяки подібним зображенням можна створити уявлення про звичний для місцевого населення часу Середньовіччя вигляд цього транспортного засобу. Сани на мініатюрах літопису завжди великі, з високою, круто загнутою передньою частиною полозу. Можна згадати, що ззовні подібними є і добре збережені сани зі згаданого вже поховання знатної жінки в Осбергу. Утім, як і у випадку з возом, деталі конструкції могли мати відмінності від тієї, що використовували в Давній Русі.

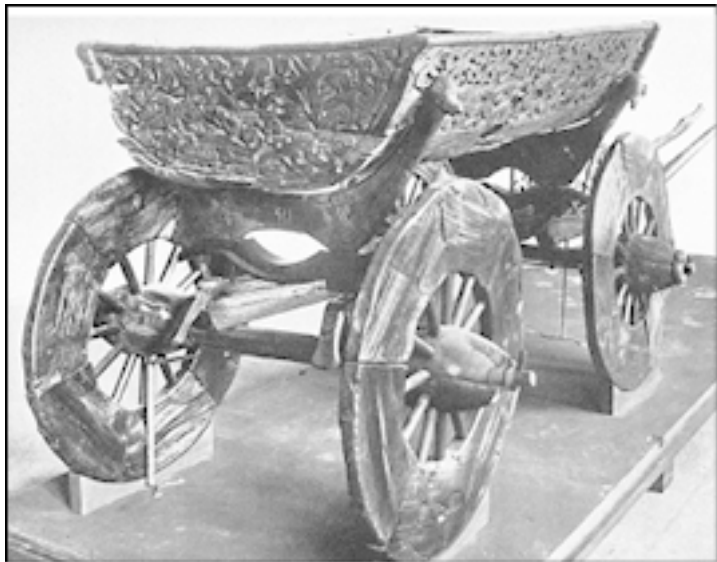


Рис. 2. Віз із Осебергу (Норвегія). IX ст.

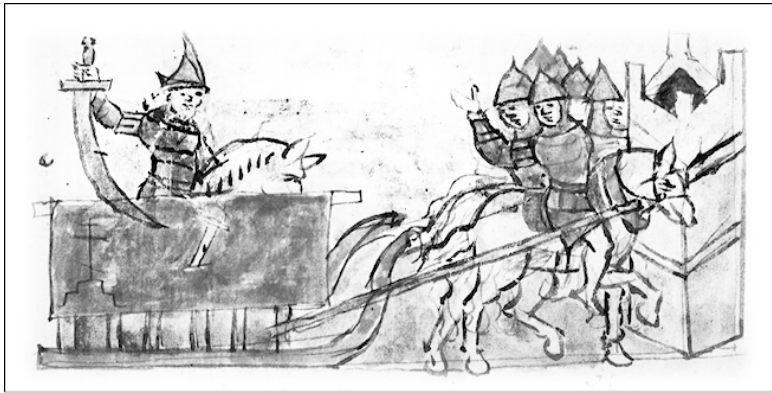


Рис. 3. Загибель Ярополка Ізяславича Волинського на шляху до Звенигорода. Мініатюра Радзивіллівського літопису

На території Давньої Русі рештки саней були виявлені під час археологічних досліджень у Києві. Однак у більш-менш цілісному вигляді вони представлені лише за матеріалами розкопок Півночі Русі (Новгород, Стара Ладога, Стара Руса).

Деталі та конструкція саней різного призначення, судячи з усього, були однотипними, але розрізнялися деталями та розмірами. Полози саней, виявлених під час археологічних досліджень, виготовлені з дубових брусів, завдовжки від 75 до 330–340 см. Завширшки сані були близько 70 см. У пази полозу кріпилися стояки, перев'язані для міцності прутами. Кількість стояків та, відповідно, пазів, залежала від типу саней. Стояки закріплювалися також у пазах горизонталь-

них брусів, які утворювали платформу саней. На платформу могли встановлювати кузов. До першого ряду стояків приєднували голоблі завдовжки 250–290 см, із дугою та хомутом (усі ці деталі представлені серед знахідок у Великому Новгороді).

Усі знайдені під час розкопок у Північній Русі сани відносять до східноєвропейського типу, часто універсального призначення. Водночас виділяються їхні різнофункціональні види: вантажні, вантажно-пасажирські, легкові, ручні (побутові і для катання). Їхня більшість була відкритими повозками, хоча існували й криті варіанти. Сани подібної конструкції, найімовірніше, використовувало й населення Південної Русі, хоча могли бути й регіональні відмінності.

Що ж до системи упряжі, то жорсткий хомут на деревинній основі був винайдений на Сході ще у VII ст., у Східній Європі його почали використовувати в X ст., дещо раніше ніж у Західній. Конструкція жорсткого хомута складалася з лещат, обшитих шкірою, в його отвори пропускали гужі, за допомогою яких він поєднувався з дугою та голоблями. Такий хомут давав змогу ефективнішого використання сили запряженого коня, краще розподіляв навантаження ніж ярмо, яке травмувало тварину. Така конструкція системи упряжі була доволі вдалою, тому використовувалася без змін протягом багатьох століть, до сьогодення.

Література

Воронин Н. Н. Средства и пути сообщения. История культуры древней Руси, 1. Москва – Ленинград, 1948. С. 280–314.

Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград, 1985.

Сергеева М. С. Костерізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі. Автореф. докт. дис. Київ, 2018.

Хорошев А. С. Средства передвижения. Древняя Русь. Быт и культура. Москва, 1997. С. 120–129.

Мова та культура

Мова населення Русі *Світлана Шумило*

Почнемо оповідь про мову населення Київської Русі невеликим екскурсом в особливості звучання давніх слів і побудови давнього вислову, щоб дати уявлення про те, наскільки наша прामова відрізнялася від сучасної і за вимовою, і за будовою речень, і, головне, за втіленням у мові уявлень людини про навколишнє.

Наша прामова була значно повільнішою за сучасну. Якби ми мали машину часу та поставили собі за завдання порівняти ритм мовлення на різних етапах існування слов'ян, то чим далі б ми просувалися у глиб століть, тим дедалі більш повільний, співочий та м'який варіант мовлення нам доводилося б чути. Навпроти, що ближче до нашого часу ми просуватимемося, то швидшою ставатиме вимова, простішими – речення, більше уваги приділятиметься активній дії, менше – спогляданню явищ. Загальна тенденція розвитку мови – пришвидшення та скорочення, а також поступове ствердіння багатьох звуків. Особливо помітною тенденція до скорочення стане в ХХ ст., коли більшість загальноживаних сло-

восполучень перетворюють на абрєвіатури або складноскорочені слова.

Повільний та музичний характер прадавньої вимови зумовлений її внутрішніми якостями: фонетикою, особливостями наголосу, синтаксисом.

Праслов'янська мова, яка є предком усіх слов'янських мов, у період початку свого розвитку з єдиної праіндоевропейської (десь 1500 років до н. е.) мала велику кількість голосних звуків та відносно малу – приголосних. Зараз наша мова містить всього шість голосних та тридцять дві приголосні. Голосні звуки за самою своєю природою є такими, що вимовляються звучно, тягнуться під час говоріння та передбачають повільне вимовляння на відміну від приголосних, які звучать різко, коротко та часто бувають глухими. Тож велика кількість голосних у мові змушувала мовців говорити повільно, плавно та звучно. У нашій прамові існували навіть так звані «довгі» голосні – які навмисно мовець розтягував під час говоріння, бо якщо такий звук сказати коротко, то зміниться сенс слова. Найяскравішим у цьому сенсі є правило розтягувати голосні в дієсловах, які позначали довгу або повторювану дію – їхнє неспішне промовляння наче демонструвало повільність дії. Згодом довгі голосні зникли, але звичай протягувати їх у цих дієсловах залишився аж до часів Київської Русі. Так, якщо русич казав «рече», це означало «казав» або «сказав» і вказувало на коротку нещодавню дію: «тільки-но казав» або «якось, один раз сказав». Якщо

ж потрібно було вказати, що хтось довго промовляв або ка-
зав про щось багато разів, використовували слово «речъахъ»,
яке, по-перше, навіть ззовні довше за «рече», а по-друге, пе-
редбачає довге промовляння голосного в суфіксі: -ѡа- (вимо-
ва «ѡ» у церковнослов'янській була схожа на вимову «я»),
щось на кшталт «речеахо». Щоб передати той самий сенс су-
часною мовою, нам довелося б використати якісь додаткові
слова: «казав повільно» або «казав про це довго», тобто наша
мова втратила здатність «змальовувати» за допомогою зов-
нішнього вигляду слова чи його звучання додаткові сенси,
лише поезія ще трохи зберігає цю властивість.

Наголос нашої прамови мав музичний характер, тож го-
лосні не лише вимовлялися довго, але ще й проспівували-
ся. Музичний наголос, притаманний майже всім давнім мо-
вам, – це підняття або зниження музичного тону на голос-
ному звуці. Так, у слові «береза», наприклад, тон мовця мав
підвищуватися на наголошеному складі, а наприкінці слова
повертатися до початкового. Якщо умовно намалювати партитуру цього слова, то мало б бути: до-ре-до. Деякі слова ви-
магали протилежної гри тону, так слово «берегъ» вимовля-
лося за партитурою: ре-до-ре (або інші ноти, ми умовно бе-
ремо «до» та «ре», могли бути будь-які залежно від тембру
голосу). Таке приспівування слів та їхня здатність передава-
ти через звучання додаткові сенси робили нашу прамову де-
що схожою на пісню. Не випадково й більшість давніх літе-
ратурних творів, увесь стародавній епос – це пісні.

Музичності та протягуванню слів сприяла також наявність у давній мові так званих надкоротких звуків – «єрь» та «єр» (писалися як відповідно м'який та твердий знаки), які стояли між скупченням приголосних або наприкінці слова після приголосної. Потім люди припинили їх вимовляти, й процес припинення тривав саме в XI–XII ст., але писці ще довго писали їх за інерцією після приголосних наприкінці слова – аж до XX ст. Надкороткі суттєво уповільнювали вимову слів та змушували мовців говорити значно чіткіше, ніж ми це робимо зараз. Так, сучасне слово «бревно» складається з двох складів та вимовляється досить різко, тоді як його давньоруський відповідник писався як «бърьвьно» (звучав приблизно так: «беревено») та вимовлявся як чотири склади – повільно, м'яко (всі приголосні, крім останньої, тут м'які) та, можливо, досить наочно малював процес перевертання, кочення циліндроподібного предмета по землі. Чимала кількість слів через наявність надкоротких мала більше складів, більшу кількість м'яких приголосних та чіткішу вимову прикінцевих звуків, ніж зараз: «темьньця» (вимовляється як «теменіця», тобто «в'язниця»), «въскрилие» (вимовляється як «воскріліє», тобто «край одягу, пола») тощо.

Сам ритм давніх пам'яток – складні, довгі речення, неспішні оповідання, розлогі описи подій – теж свідчить про досить споглядальний настрій авторів та читачів, звичку до неспішності, уважності, здатність отримувати насолоду від самого процесу прочитання.

Таке ставлення до мови може бути пов'язане й з особливими уявленнями про час, притаманними свідомості наших предків. Відомо, що доволі довго наша мова не містила жодного іншого часу дієслова, крім теперішнього, – що свідчило про сприйняття лише теперішнього моменту часу. Це відповідає загальному уповільненому ритму мови наших предків. Теперішнє – це наче час, що зупинився, не рухається вперед, не поспішає. Отже, такою музичною, звучною, неспішною була мова наших предків під час створення Київської Русі.

Питання про мову населення Русі Х–ХІІІ ст. є одним із найбільш дискусійних у сучасній історії східнослов'янських мов. Не в останню чергу це обумовлено соціально-політичним чинником. Висунута в ХХ ст. гіпотеза академіка О. О. Шахматова про єдність давньоруської мови, що передувала становленню української, білоруської та російської мов, зазнала критики з боку українських дослідників І. Огієнка, В. Русанівського тощо, які стверджували, що три мови існували окремо ще за часів Київської держави. Обидві гіпотези мають як аргументовані, так і слабкі моменти: прихильники теорії О. Шахматова базуються на тому, що в єдиній державі не могло бути кілька мов – лише діалекти, які потім, коли держава розпалася, і стали окремими мовами. Українські ж вчені аргументують власну думку тим, що інші слов'янські мови – південні та західні – не мали єдиної південнослов'янської або західнослов'янської мови як проміж-

ної ланки між праслов'янською та окремими болгарською, сербською або польською, чеською мовами. Мовляв, чому б у такому разі мала бути єдина давньоруська мова? Аргумент про єдину мову єдиної держави вони відкидають. Тож питання про існування єдиної мови Київської Русі залишається відкритим. Відомий і найбільш впливовий дослідник історії української мови Ю. В. Шевельов у розвідках про киеворуський період загалом уникає називати те, що тоді існувало, якою-небудь мовою й постійно використовує термін «протоукраїнські» або «давньоукраїнські діалекти», коли йдеться про всі ті форми вияву мови, що існували на території майбутньої України, тодішньої Русі.

Отже, найпоширенішою в сучасній науці про історію східнослов'янських мов є гіпотеза про існування на території Київської Русі кількох давньоукраїнських або давньоруських діалектів, що одне й те саме, і київського койне, себто мови, створеної зі змішування кількох говорів. Київське койне було притаманне більшості міського та торгового населення країни, оскільки шляхи цих людей постійно перетиналися в Києві, що потребувало напрацювання єдиної загальнозрозумілої мови. Це розмаїття діалектів та койне й стало більш-менш єдиною розмовною мовою населення Київської Русі в X – XIII ст. Отже, основною рисою тієї мови, якою розмовляли східні слов'яни в цей період, є її **неоднорідність**.

Це, однак, не стосується власне системи літер, якою послуговувалися східні слов'яни після прийняття християн-

ства, – так званої кирилиці. Відомо, що Кирило та Мефодій створили глаголицю – інший набір писемних знаків, якісно відмінний від кирилиці, і в країнах південних слов'ян протягом X–XI ст. побутувала саме глаголиця, іноді паралельно з кирилицею, яку, імовірно, створили учні братів-просвітників. На території ж Київської Русі прийняли саме кириличну форму письма, що, певно, зумовлено відносним запізненням наших предків у поширенні писемності порівняно з південними слов'янами. Більше ніж на сто років пізніше, ніж їхні південні брати, русичі прийняли християнство як державну релігію, а з ним прийшла й писемність. За сто років вона вдосконалилася в болгарській, моравській, сербській народностях, були зроблені перші переклади найважливіших християнських книжок, і русичі перейняли вже цю більш-менш усталену християнську слов'янську спадщину. Тож у XI ст. тут побутує кирилиця, сюди переносять болгарські переклади біблійних та богослужбових книжок, і їхню кількість збільшують русичі шляхом ручного перепису.

Таке потужне запозичення південнослов'янської, а через неї й грецької культури відбилося на мові наших предків і посилило ту неоднорідність, яка була їй притаманна у зв'язку з діалектними розбіжностями.

Одним з яскравих проявів мовної неоднорідності була наявність кількох так званих **мовних типів** – різновидів мови, притаманних різним сферам уживання. У сучасній мові це можна порівняти з функціональними стилями: науко-

вим, офіційно-діловим, публіцистичним, художнім, розмовним, конфесіональним. Але зараз це суто стилістичні різновиди: кожен із них має власний набір лексичних елементів та синтаксичних конструкцій, але всі вони є одиницями однієї мови та можуть траплятися в будь-якому зі стилів за необхідності. На відміну від сучасності, мовні типи Київської Русі мали між собою значно більші та серйозніші розбіжності, вони черпали свої елементи фактично з різних мов.

Так, **книжний тип** мови здебільшого базувався на церковнослов'янській. **Народнопісенний** спирався на мову фольклору, тобто фіксував як діалектні особливості, так і архаїзми, оскільки фольклор завжди архаїчний за своєю природою, і церковнослов'янізми, що потрапляли сюди через намагання народу надати творам більшої поетичності, і розмовні елементи – через усну природу збереження народнопісенних творів. **Діловий стиль** швидше за інші реагував на мовні зміни, оскільки був позбавлений поетичності, тож фіксував діалекти, розмовну мову, нові предметні, конкретні назви. На відміну від стильового розмаїття сучасної мови, де лексичний запас залишається більш-менш незмінним, мовні типи давньої Русі містили різні лексичні одиниці на позначення одних і тих самих предметів та явищ. Так, фраза «Азь непщую въдети врага», висловлена книжним типом, в народнопісенній мові могла звучати як «Я помышляю знати ворога», а ділова мова в той самий час могла змішати елементи книжного та народного типів та конкретизувати, яко-

го саме ворога: татя, розбійника, нападника чи то лиходія. Отже, йдеться не про стильові різновиди, а саме про різні типи мови.

Не були ці типи, однак, різними мовами, тож неправильно говорити, що в Київській Русі існувало дві окремі мови: церковнослов'янська та давньоукраїнська, що, на жаль, іноді трапляється в наших підручниках дотепер. Одна і та сама людина вільно володіла двома-трьома типами та не завжди чітко розрізняла, який саме вона використовує в певний момент дійсності, хоча їхні розрізнення зазвичай і диктувалися мовленнєвою ситуацією. Так, у «Повісті врем'яних літ» можна спостерігати змішування різних мовних типів: там, де йдеться про розселення народів, вибір Володимиром віри та аргументацію цього вибору тощо, можна бачити книжний тип мови. Поряд із цим, коли автор говорить про гіпотези щодо назви «Київ», облогу Києва, небесні явища й таке інше, той самий літописець може використовувати народнописаний тип мови, діалектні слова, прості синтаксичні конструкції, подекуди, однак, домішуючи до цього книжну лексику як піднесену, якщо потрібне піднесення. Там, де йдеться про постанови князя, мирні договори та інші офіційні моменти, той самий книжник звертається до ділового типу мови. Можна зробити висновок, що всі три мовні типи були загальнозрозумілими та вільно співіснували в мові Київської Русі.

Поява писемності, заснування перших шкіл, активне пе-

рекладання книг з грецької, щільні церковні, політичні та торговельні зв'язки з Візантією помітно вплинули на розвиток мови, і, за свідченнями писемних пам'яток, XI ст. є перехідним в історії нашої мови. У цей період формуються основні риси суто східнослов'янських діалектів – ті, що назавжди відрізняли мову русичів від мови південних та західних слов'ян. Водночас іде активний процес запозичення багатьох мовних рис із південнослов'янських мов, зокрема, з болгарської, та відчутний вплив грецької на мову русичів. Отже, всі ці процеси: становлення власної мови через внутрішньомовні процеси, вплив болгарської та грецької мов, формування мови літературної – в XI ст. проходять паралельно та формують кілька мовних типів, які функціонують у Київській Русі.

На формування **книжного типу мови** значно вплинули поява писемності та запозичення біблійних та богослужбових книжок від південних слов'ян. Умови виникнення нашої першої літературної мови відрізняються від того поступового процесу її формування, який зазвичай проходить у народі та є покроковим переходом від фольклору до літератури, від усних переказів до писемних пам'яток. Наші предки отримали сформовану літературну мову доволі раптово – із тими першими старослов'янськими церковними книжками, які були перенесені на територію Русі після її хрещення. Ці переклади містили не результат поступового покрокового

переходу від однієї форми існування мови до іншої, а вже готовий зразок пристосування літерно-звукового письма до розмовних норм південних слов'ян, з одного боку, та високолітературних біблійних та богослужбових текстів – з іншого. Наша перша літературна мова відтак стала в багатьох випадках калькуванням грецьких та запозиченням південно-слов'янських синтаксичних, словотвірних та лексичних елементів. Найбільш наочно це можна побачити на лексиці. Так, якщо русичі казали «ягня», то перекладені в Болгарії книги пропонували «агнець», русичі казали «ворота», а в болгарських перекладах писалося «врата», русичі казали «віхор», а нова літературна мова пропонувала слово «віхрь». Формувалося уявлення про особливу мову церковних книжок, і болгарізми почали сприйматися як піднесені слова, слова особливого призначення. Вони стали своєрідними маркерами, які відрізняли книжний тип мови. Тут замість «я» писалося «азь», замість «пісня» – «пѣснопѣние», замість «дерево иметь добру тїнь» – «древо благосеннолиственное». Мова церковних книжок відчутно відрізнялася від мови розмовної або мови, якою писали приватні листи чи записували судові справи. Але не можна сказати, що то була якась інша мова, болгарська чи сербська – ні, це був лише інший тип мови.

У перших школах Київської Русі викладання відбувалося за допомогою тих самих церковних книг, зокрема, Псалтиря. Заучування церковних текстів напам'ять, навчання читання та письма за Псалтирем, часті богослужби – все це сприя-

ло поступовому проникненню елементів старослов'янської мови в розмовну руську та навпаки. Це сформувало так званий руський ізвод церковнослов'янської мови – такий варіант старослов'янської, який був пристосований до руських розмовних особливостей. Саме руський ізвод церковнослов'янської й функціонував на наших територіях як книжний тип мови протягом багатьох років – аж до XVIII ст., коли розрізнення між українською та російською літературними мовами досягло тієї крапки, після якої варто говорити про два різні ізводи церковнослов'янської. Але історія церковнослов'янської на українських землях буде доволі бурхливою та непростою, щоб можна було чітко провести хронологічний або мовний кордон між російським та українським ізводами.

Пам'ятками, за якими вивчають книжний тип мови Київської Русі, є, передусім, проповіді, житія, релігійні повчання та похвали. Найбільш ранніми та видатними з таких книжок вважаються Ізборники Святослава – збірники душокорисних повчань та різних інших текстів, зроблені в 1073 та 1076 рр. Однієї з ранніх пам'яток книжного типу мови також вважають твір «Пам'ять та похвала князю руському Володиміру» (XI ст.), «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона Київського (середина XI ст.) та Житіє Феодосія Печерського (80-ті рр. XI ст.). Ці твори фіксують розмаїття церковнослов'янської лексики, нових для русичів словотвірних і синтаксичних конструкцій.

Разом із перекладними текстами в церковнослов'янську прийшли уявлення про невідомі до цього властивості мови: про кілька майбутніх часів дієслова, які до цього в нашій мові, очевидно, не використовувалися, а тому мали бути повністю запозичені з грецької. Чи то слов'яни до цього не усвідомлювали майбутній час як такий, як світоглядну категорію, та рідко його використовували, чи то грецькі літературні пам'ятки виявилися такими поетичними, що повністю витіснили з нашої мови ті зачатки майбутнього часу, про наявність яких іноді говорять деякі лінгвісти, – невідомо. Але з перекладними книгами до нас прийшло п'ять форм майбутнього часу, які розрізнялися за досить тонкими відтінками змісту. Так, слово: «прореку» («скажу») позначало майбутній час слова «решті» («казати») зі значенням завершеної дії: скажу до кінця все, що мав сказати. Словосполучення «имамь решті» мало сенс «буду казати», але без значення «до кінця» – просто як вказівка, що я буду казати, але чи я докажу це до кінця, чи виконаю все, що хотів, невідомо. Словосполучення «хощу решті» означає не хотіння щось сказати, як могло б впливати зі слова «хощу» («хочу»), а готовність це зробити: я вже набрав повітря в груді, підготувався щось промовити. Словосполучення «буду рекль» позначає так званий «передмайбутній» час, себто таку дію в майбутньому, яка передує іншій дії в майбутньому ж: я спочатку щось скажу, а потім ще зроблю те і те. Деякі вчені розрізняють також «майбутній в минулому»: «хотьахь решті»,

тобто в оповіді про минуле я повідомляю, що щось зроблю в майбутньому. Можна побачити, що із цих п'яти форм майбутнього часу дієслова в нашій мові залишилося лише три («скажу», «буду казати», «казатиму»), до того ж дві з них – «казатиму» та «буду казати» не мають різних відтінків значення. Відтак українська мова позбавилася зайвих кальок, а потрібні запозичила та пристосувала до себе.

Від болгарської мови, яка спричинила найбільший вплив на давньоукраїнську в XI–XIII ст., ми позичили слова типу «врата», «глава», «древу», «слабкість» та інші з непритаманими для східних слов'ян сполуками «ра», «ла», «ре», «ле», які співіснують в нашій мові досі або на позначення церковних предметів, як «врата» поряд із питомо нашим «ворота», або просто набули нового значення, як «глава» у сенсі «глава книги» поряд із «голова» як «очільник». Деякі такі запозичення назавжди залишилися в мові, витіснивши питомі східнослов'янські елементи, як-от слово «влада» замість нашого «волость», яке набуло іншого значення, хоча спочатку позначало саме владу. Указані сполуки – «ра», «ла», «ре», «ле» – для мови Київської Русі були архаїзмами, оскільки раніше існували в праслов'янській, але саме в східних слов'ян змінилися на «оро», «оло» тощо. Тобто носії мови не сприймали їх як нововведення або запозичення, лише як архаїзацію мови – як й інші болгаризми. Таких архаїзацій в історії нашої мови буде ще багато, й щоразу це буде пов'язано з помітним впливом південнослов'янських мов та кальок із грецької.

Перекладні книги привнесли на певний час у нашу мову таке слово, як «азь» замість «я» або східнослов'янський варіант «язь», що дослівно, на думку деяких учених, позначає «я се» – «ось я», що є більш шанобливим до співрозмовника варіантом, більше піднесеним, ніж просто «я».

Усі слова, що починаються зі звуку «а», також є елементами книжного типу мови того періоду, оскільки для східних слов'ян не притаманний цей звук як початковий. Так у нашій мові з'явилися такі лексичні одиниці, як «ангел» поряд зі східнослов'янським «янгол», «ад» (пізніше замінено на «пекло»), «апостол», «аналой» (пізніше замінено на «налой»), «анафема», «антидор» та інші, здебільшого церковні, слова.

До книжного типу мови належать й слова, що починаються з «є»: елей, Єлена, елень, есінь, езеро і тому подібні. Усі вони зазнали фонетичних змін: олія, Олена, олень, осінь, озеро. Цілком можливо, що давньоруська людина під час читання замінювала початкове «а» на «я», а початкове «є» на «о» та навіть не усвідомлювала цього повною мірою, сприймаючи свою вимову як природний спосіб прочитання незручного для нашого мовленнєвого апарату слова.

Тож не можна стверджувати, що велика кількість грецьких та болгарських запозичень зіпсувала чистоту нашої мови, оскільки формування будь-якої мови взагалі завжди відбувається під впливом іншомовних слів та конструкцій, а запозичення грецьких морфології та синтаксису значно при-

швидшило процес формування літературної мови в слов'ян.

Книжний тип мови вивчають за давньоруськими творами церковної тематики. Усі вони подекуди відтворюють поетику біблійних книг та богослужбових пісень, що зумовлює високу поетичність нашої першої літературної мови. Найбільший вплив на неї спричинив Псалтир як найуживаніша книга для читання. Цей збірник духовних пісень привніс у нашу мову характерні синтаксичні конструкції, що сходять ще до давньоєврейської поезії: складносурядні речення, кожне з яких складається з двох частин: перша повідомляє щось, а друга – відтворює те саме повідомлення дещо іншими словами: «Помилуй мя, Боже, по велицей милости Твоей, и по множеству щедрот Твоих очисти беззаконие мое» («Помилуй мене, Боже, з великої милості Твоєї і з великого милосердя Твого прости провини мої») (Псалом 50, вірш 1). Беручи за приклад цю прадавню поетичну традицію, наші книжники так само будували свої речення. Наприклад, митрополит Іларіон Київський, один із наших перших письменників та проповідників, який жив за часів Ярослава Мудрого, пише про поширення християнства: «И Христова благодѣть всю землю обьятъ, и, ако вода морьскаа, покры ю» («І благодать Христова обняла всю землю, і, як морська вода, покрила її»). І ще: «Въ Иудеи бо тъкмо знаемъ бѣ Богъ, и въ Иеросалимѣ единомъ славѣмъ бѣ Богъ» («Тільки в Юдеї був пізнаний Бог, і в єдиному Єрусалимі був прославлений Бог»). Отже, давні русичі запозичили ці складносурядні речення та засвоїли їх,

стали використовувати в нашій давній мові задля створення урочистості та виразності.

Складносурядні речення загалом стали своєрідною ознакою саме книжного типу мови. Якщо Псалтир дав нам ці конструкції із синонімічними складовими, то богослужба стала джерелом складносурядних речень з антиномічними складниками, які використовували доволі часто та охоче наші письменники протягом усього Середньовіччя. Так, митрополит Іларіон пише: «Въ иудѣихъ бо оправдание, въ христіаньихъ же спасение. Яко оправдание въ сем мирѣ есть, а спасение въ будущиимъ вѣцѣхъ» («У юдеїв бо виправданнє, у християн же спасіння. Оскільки виправданнє в цьому світі є, а спасіння – у майбутні часи»). Антиномічні конструкції, запозичені з поезії візантійського богослужіння, є окрасою багатьох наших середньовічних творів.

Для книжної мови Київської Русі характерне активне цитування біблійних та богослужбових творів, що також помітно впливало на формування власне нашої літературної мови. Давньоруські автори, постійно посилаючись на те, що вони читають та чують під час богослужіння, часто цитували напам'ять, не розгортаючи джерела, що приводило до вільного цитування та проникнення в церковнослов'янські тексти розмовних елементів та навпаки – церковнослов'янських у розмовну мову. Безперечно, це значно збагатило нашу мову на першому етапі формування її літературного варіанта, привнесло в неї ту поетичність, образність, метафоричність

та складність будови речень, які стали вирізняти нашу літературну мову, зробили її настільки красивою та приємною, що в XIII ст. проповіді наших книжників активно переписувалися, а отже, і читалися, іншими слов'янськими народами. Так, твори митрополита Іларіона Київського та, особливо, єпископа Кирила Туровського знаходимо в південнослов'янських рукописах поряд із повчаннями Іоанна Златоустого та Василя Великого. Наша літературна мова, завдяки християнізації Русі, південнослов'янському впливу та активній перекладацькій діяльності книжників, зробила величезний стрибок у своєму розвитку та з відносно простої мови фольклорних творів швидко стала високо поетичною мовою, що поставило її поряд із великими літературними мовами давнього світу.

На відміну від інших народів давнини, які, як ми вже вказували, пройшли поступовий шлях від фольклору до писемності, слов'яни на перших порах мали взагалі відмовитися від того, аби вводити фольклорні елементи у свої книжки, тому в XI – першій половині XII ст. вплив фольклору на книжну мову мінімальний. Це обумовлено характерними для нашого фольклору язичницькими елементами, які цілісно дослідив Я. Пропп. Давньоруський фольклор, особливо обрядові пісні та чарівні казки, щільно пов'язаний з язичницькими віруваннями, пристосований до язичницького побуту та поганських свят. Навіть прості народні пісні містять такі елементи, як звертання до надзвичайних сил природи: до

вітру, річок, струмків – як до божеств, що абсолютно проти- лежно тому християнському світобаченню, яке засвоювали новонавернені слов'яни. Це, однак, не означає, що всі вони швидко відмовилися від язичницьких вірувань – навпаки, про релігійний дуалізм Київської Русі доволі багато написа- но різними вченими. Але ж писемність та література в на- шому народі генетично пов'язані саме із християнством, що на певний час обмежило проникнення фольклорних елемен- тів до літератури. Саме це й посприяло утворенню різних типів мови, відтак і образності та художності, для церковних та фольклорних творів. Ранні церковні твори, зокрема й по- слання та проповіді, що призначені для усного проголошен- ня, написані книжним типом мови, без фольклорних домі- шок, фольклорної образності. Навіть описи природи в цих творах позбавлені фольклорних елементів і витримані в суто псалтирній стилістиці.

Лише в другій половині XII ст. фольклорні образи по- чинуть проникати в літературну мову, і тоді виникне най- поетичніша пам'ятка нашої давньої літератури, яка містить як християнську, так і фольклорну поетику, як книжні, так і народнописенні, і діалектні елементи, – «Слово о полку Ігоревім». Описи природи в ній міститимуть, з одного бо- ку, елементи псалтирної стилістики: наприклад, традицій- не складносурядне речення «Солнце ему тьмою путь засту- паше, ноць стонуци ему грозою птичь убуди» («Сонце йо- му темрявою шлях перетнуло, ніч йому, стогнучи, грозою

птахів розбудила»), і поряд – фрагменти яскраво фольклорні: «Свистъ звѣринъ вѣста, збися Дивъ, кличетъ врѣху древа, велить послушати землі незнаемѣ...» («Свист звірячий піднявсь, схаменувся Див, кличе зверху дерева, наказує слухати землі невідомі...»). Поряд із цим твором виникає чимало інших, пронизаних фольклорними образами та символами: «Слово про загибель Руської землі», «Слово про розорення Рязані Батиєм», «Задонщина» тощо. У цих історичних оповіданнях і повістях книжна мова поступається іншому типу – народній.

Народнописаний тип мови вивчають за пам'ятками не церковної тематики. Частіше це історичні твори, а також деякі світські повчання, як-от, «Повчання Володимира Мономаха», «Повчання до простої чаді», описи паломницьких подорожей, як «Ходіння ігумена Данила», та фактично всі літописні оповідання. Усі вони трохи молодші за пам'ятки книжного типу мови, оскільки церковна писемність розвивалася швидше за світську. Це цілком природно – опанування писемності рухалося поступово: від перекладів та їхнього переписування до створення оригінальної літератури. Саме виникнення послань, повчань та історичних оповідань і свідчить про повноцінне засвоєння системи письма та високий рівень розвитку літературної мови.

Усні ж різновиди мови давніх русичів залишаються для нас певною мірою загадкою. Фактично ми не можемо дослі-

дити їх у тому вигляді, у якому вони існували в фольклорі, оскільки під час літерного запису усних творів їхнього звучання не зберігається, та й записи, зазвичай, хронологічно відстоять від оригіналів, тож ми лише здогадуємось, як це могло звучати. Але та розмовна та пісенна мова, що існувала в Київській Русі, звичайно, впливала на літературну та формувала народнопісенний тип мови.

У цьому типі змішувалися церковнослов'янські слова із питомо східнослов'янськими. У більшості своїй навіть церковні проповідники вдавалися до деяких руських слів, домішуючи їх до церковнослов'янського мовлення, зокрема автори світські: князі, автори історичних повістей, паломники. Так, у «Слові о полку Іроревім» можна побачити речення, де поряд співіснують церковнослов'янські форми типу «Владимир» або «славій» та їхні східнослов'янські відповідники «Володимир» або «соловій», у «Ходінні ігумена Данила» широко трапляються слова, де руське «ж» написано на місці церковнослов'янського «жд», зокрема, у самій назві твору – «Хоженіє» замість «Хожденіє», а також «понужати» замість «понуждати» або «Рожество» замість «Рождество».

Народнопісенний тип мови почав широко використовувати церковнослов'янськими, але виключно як стилістично забарвлені слова. Наочним зразком такого ставлення до церковнослов'янської та одночасного вживання розмовної мови русичів є «Повчання Володимира Мономаха», написане відомим київським князем, онуком Ярослава Мудрого, у по-

хилому віці на початку XII ст. Автор повчання, як уважають учені, був доволі досвідченою людиною, вірогідно, знав кілька мов та створив стилістично витончений твір.

Основу Повчання становить східнослов'янська лексика, що підкреслює світський характер твору, хоча те, що в Середньовіччя вважається світським, зараз ми б упевнено віднесли до релігійного: настільки багато Мономах пише про молитви та богослужіння, спокуту та благодійність. А проте автор промовляє до нащадків народнописенною мовою, лише додаючи до неї церковнослов'янізми. Так, він широко використовує слова з так званим руським повноголоссям: «голодь» замість книжного «гладь», «переступити» замість «преступити», «соромъ» замість «срамъ», «череда», «сторона», «волость» і так далі. Початкове «е» у нього майже завжди замінено на «о»: «одинъ», «одиночство». Не притаманне для русичів «щ» Володимир Мономах постійно замінює на «ч»: «помочь» замість «помощь» (допомога), «дчерь» замість «дщерь» («дочка») тощо.

Розмовна мова східних слов'ян відрізняється від церковнослов'янської й формами деяких слів, які були кальковані з грецької або болгарської та спрощені в руській. Мономах так само спрощує деякі дієслова, наприклад, за нормами церковнослов'янської мови потрібно було написати: «Все же то даль **есть** Бог на угодие чельовкомъ», автор же пише: «Все же то даль Бог на угодие чельовкомъ» («Усе те дав Бог для служби людям») і робить так постійно. Очевидно, під час

простої бесіди складні церковнослов'янські дієслівні форми вже не використовуються, і ця особливість проникає в літературну мову, поступово спрощуючи її.

Синтаксис народнописенного типу мови був надзвичайно складним. Тут в одному реченні можна знайти й сурядний, і підрядний зв'язок, і речення в реченні, і однорідні члени, і дієприслівникові та дієприкметникові звороти. Наприклад:

«Мы человекѣци, грѣшни суще и смертни, то оже ны зло створить, то хоцемъ ѿ пожрети и кровь его прольяти вскорѣ; а Господь нашъ, владѣя и животомъ и смертыю, согрѣшенья наша выше главы нашея терпить, и паки и до живота нашего»

(«Ми, люди, грішні та смертні, тож якщо нам хтось спричинить зло, то ми хочемо зжертити його та кров його швидко пролити; а Господь наш, володіючи життям та смертю, згрішення наші, яких у нас вище голови, терпить, і знову, і все наше життя».)

Складний і розвинений синтаксис завжди свідчить про високий рівень мовної культури та гострий розум. За цим прикладом із Повчання Володимира Мономаха ми можемо судити про те, наскільки складні конструкції були можливі в нашій мові без калькування болгарської або грецької. Отже, розмовна мова жила та розвивалася поряд із книжною та досягла чималих висот уже в XI–XII ст. Як висловився один з дослідників давньоруської мови Б. А. Ларін, «уявлення про примітивність її (давньоруської мови) має відпасти».

Дослідження народнопісенної мови можливе й за приватним листуванням, хоча ці приклади лише умовно є «пісенними», їх відносять до цього типу лише через їхній розмовний, народний характер. Це, передусім, відомі новгородські берестяні грамоти, що демонструють новгородський діалект. Останнім часом його дедалі частіше називають давньоросійським, але не варто забувати, наскільки щільно історія Новгороду пов'язана з історією Києва, а отже, й всієї Київської Русі. Новгородський діалект не міг не поширюватися на інші території держави та впливати на розвиток давньукраїнської мови, тож розгляд новгородських грамот має неабияке значення для вивчення джерел не лише російської, а й нашої мови.

Приватне листування цікаве передусім тим, що свідчить про широке розповсюдження грамоти серед простого населення. Серед знайдених пам'яток є й шкільні «зошити»: шматочки берести зі шкільними вправами та малюнками, які свідчать про досить ранній – 5–6 років – вік, у якому дитину починали навчати грамоти. На найвідомішому з таких «зошитів» намальована людина без шиї та з безліччю пальців на руках, що, на думку сучасних психологів, відповідає саме розвитку дитини дошкільного віку. Збереглося чимало листів, написаних жіночою рукою та приурочених побутовим та сімейним моментам: проблемам поділення майна під час розлучення, образам від інших, запрошенням до родичів приїхати в гості, боргові розписки.

Грамоти свідчать про широке використання серед населення хрещеної Київської Русі язичницьких імен: Жировіт, Стоян, Жизнобуд, Жизномир, Ньжка (жіноче ім'я, можна порівняти із сучасним хорватським жіночим іменем Нежа), Завид. Тут можна знайти й пестливі імена: Ньжата, Братята, Местята, Братоньжек, Ньженець. Впадає в око, що імена доволі часто походили від слів «Нижний» та «Життя». Поряд і навіть уперемішку з цими іменами трапляться хрестильні: Павль («Павло»), Федка (жіноче, «Федора»), Захарій, Савва, Семко («Семен»), Кузьма тощо.

Ця проста народна мова помітно відрізняється від книжної, хоча елементи книжної – церковнослов'янські слова та звороти – домішуються до неї. Особливо це стосується розмовної мови церковних діячів та монахів, приватне та офіційне листування яких, а також душокорисні повчання у вигляді листів дійшли до нас. Так, один із середньовічних проповідників, звертаючись до простих людей («Повчання до простої чаді»), пише:

«Придете, вси мужи вкупѣ и жены, попови и людье, и мниси, и бѣлци, богати и убозни, домашнии и пришельци, сберитесь и послушайте мене, аще бо нѣсмь пастырь вашъ, но не вѣдь откуда рещи...»

(«Прийдіть, усі чоловіки разом та жінки, священники та люди, і монахи, і білі (віряни), заможні та вбогі, тутешні та мандрівники, зберіться та послушайте мене, хоча я й не є душпатир ваш, і не знаю, звідки почати промову...»)

Автор «Повчання до простої чаді» наче навмисно уникає церковнослов'янізмів, оскільки звертається до людей із народу, прагне говорити до них простою мовою, але на момент створення цих коротеньких повчань (друга половина XII ст.) церковнослов'янська вже настільки глибоко проникла в нашу мову, що й побудова речення, і словесні прикраси, і установлені вислови тут церковні, стандартні для перекладних книжок із грецької. Інакше кажучи, вплив Православного Сходу на русичів був настільки потужним, що в X–XI ст. змінилися не лише релігійні уявлення наших предків, а й вся їхня культура разом із мовою, літературою, мистецтвом – усе їхнє світобачення.

Прочитання давніх пам'яток народного типу дає змогу зробити цікавий висновок про таку особливість світобачення русичів, як посилене емоційне сприйняття навколишнього. Це викарбовується і в тому, що корінь слова «ніжність» так часто трапляється в їх іменах, як ми бачили, що імена нерідко використовують у пестливій формі, і в тому, як охоче наші предки перекладають та переписують найбільш ліричні християнські книжки, уникаючи важких богословських трактатів. Поетична душа народу позначилася в цьому виборі та швидкому засвоєнні церковнослов'янської естетики.

Це емоційне, сердечне сприйняття світу проковзує й у деяких документах тої епохи. Ось послання одного монаха до іншого, яке вражає свою дитячою відвертістю:

«Покланяние от Ефрѣма къ брату моему Исухиѣ. Не распрашавъ розгнѣвася: мене игумене не пустиле. А я прашалься, нъ посълалъ съ Асафѣмъ къ посаднику меду дѣля. А пришъла есвѣ, коли звонили. А чему ся гнѣваеши? А я вьсѣгда у тебе. А соромъ ми, оже ми лихо мѣлвляше. И покланяю ти ся, братьче мои, то си хотя мѣлви. Ты еси мои, а я твои».

(«Уклін від Єфрема до брата мого Ісихія. Ти розгнівався, не розпитавши нічого: мене ігумен не пустив. А я відпрошувався, але [він] послав [мене] з Асафом до посадника за медом. А повернулися ми, коли дзвонили. А чому ти гніваєшся? А я завжди в тебе. А сором мені, що ти мені казав погане. І вклоняюся тобі, братику мій, хоча ти й казав це. Ти мій, а я твій».)

У цьому листі переважає розмовна мова, але трапляються й суто церковні форми дієслів. Говорячи про дружню любов та образу цієї любові недовірою, автор вдається до піднесеного настрою – і передає це саме через невластиві народній мові церковні слова та конструкції.

У цьому змішуванні мовних типів можна побачити поступове позбавлення типових та діалектних розбіжностей та мовленнєвої неоднорідності, покрокове зростання єдиної національної мови східних слов'ян, якій, щоправда, не судилося постати як такої через історичні умови.

Діловий тип мови

Як живий організм мова росте, розвивається та постійно

змінюється, зазвичай, ці зміни не помічають відразу навіть самі носії мови – настільки вони дрібні та поступові. Але письмо нерідко фіксує їх, зокрема в тому разі, коли той, хто пише, не дотримується певних правил, а фіксує те, що чує, і так, як чує. Таке фіксування притаманне не лише побутовим запискам, про які ми вже трохи розповіли, але й діловим документам епохи. Ділові документи, щоправда, часто позбавлені прикрашень та церковних зворотів – це не відповідає їх призначенню, а тому вони є дуже цінним джерелом для того, аби уявити собі, як звучала мова наших предків.

«Діловими» ці пам'ятки можна назвати лише умовно, оскільки чітке розподілення за функціональними стилями станеться в нашій мові значно пізніше. Частково ці пам'ятки фіксуватимуть і народний тип мови, і книжний, але все ж таки вони стоять дещо окремо від церковних книжок і приватного листування. Ділову мову давньої Русі зазвичай вивчають за деякими договорами, що датовані ще X ст.: князя Олега з греками, князя Ігоря з греками ж, «Обов'язковій грамоті» Святослава, «Десятинній грамоті» та Збірнику постановлень князя Володимира. Деякі з них були переписані Нестором Літописцем та вміщені в «Повість врем'яних літ», що й дало нам, потомкам, можливість читати та вивчати їх.

Найдавнішими вважаються договори з греками 907 та 911 років, які свідчать про широкі торговельні зв'язки слов'ян та великі привілеї, які надавалися їм, коли вони приїздили до Візантії торгувати, а також про досить розвинені уявлення

щодо правових стосунків, про сутність злочину та покарання за нього в Київській Русі. Цілком природно, що в цих договорах, що носять досить побутовий характер, чимало простонародних слів, природно також, що тут використані й грецизми, оскільки договори мали бути зрозумілими для обох сторін, тож якщо можна було використати якесь загальнозрозуміле грецьке слово, то його не перекладали слов'янською. Ось уривок із договору 911 року:

«А о главах, иже ся ключит проказа, урядимся сице: да елико явѣ будетъ показании явлеными, да имѣють вѣрное о тацѣхъ явлении, а емуже начнуть не яти вѣры, да кленется часть та, иже ищетъ неятю вѣры, да егда клѣнется по вѣрѣ своей, будетъ казнь, якоже явится съгрѣшение».

(«А про глави, що стосуються можливих злодіянь, домовимось так: ті злодіяння, які будуть явно засвідчені, нехай уважаються безперечно скоєними; а яким не стануть вірити, нехай клядеться та сторона, яка домагається, щоб злодіянню цьому не вірили; і коли присягне сторона та, нехай буде таке покарання, яким виявиться злочин».)

Перед нами досить чітка ділова мова: вона суха, неемоційна, дещо нагадує сучасні постановлення кримінального кодексу тим, як побудовані речення та як вони позбавлені зайвих експресивних слів. У цьому договорі трапляються народні слова – такі, як «ся ключит» (стосується), «урядимся» (домовимось) тощо. Є тут і книжна лексика: «глави» (розділи), «проказа» (злочин, вбивство) тощо.

«Руська правда», найдавніший руський правовий кодекс, у назві якого слово «правда» відповідає латинському «юстиція», теж є пам'яткою, що написана діловою мовою. Вона була укладена за часів Ярослава Мудрого та зберігала значення аж до XV–XVI ст., коли уривки з неї були внесені в більш пізні правові збірники.

«Руська правда» написана чудовою давньоруською мовою, без діалектизмів (що дає вченим можливість іще раз замислитися над існуванням єдиної мови в киеворуській державі). Подекуди тут трапляються сухі, дещо навіть казенні формулювання законів, подекуди ж автор висловлюється розлого, навіть додає до тексту діалоги, тобто ділова мова того часу ще не є такою формульною та унормованою, як зараз, але вже містить зародки цього ділового лаконізму. Ось зразок сухої та лаконічної ділової мови:

«Аже убиеть мужь мужа, то мьстити брату брата, любо отцю, ли сыну, любо брату чадо, ли братню сынови; аще ли не будеть кто его мьстя, то положити за голову 80 гривень, аще будеть княжь мужь или тиуна княжа; аще ли будеть русинь, или гридь, любо купець, любо тивунь боярескъ, любо мечникъ, любо изгои, ли словѣнинь, то 40 гривень положити за нь».

(«Якщо вб'є муж мужа, то мстить брату за брата, або батькові, або синові, або двоюрідному брату, або синові брата; якщо ніхто з них не буде за нього мстити, то призначити 80 гривень за вбитого, якщо він княжий чоловік або княжий

тіун; якщо він буде русин, або гридь, або купець, або боярський тіун, або мечник, або ізгой, або слов'янин, то призначити за нього 40 гривень».)

Точність та стриманість викладу, перелік осіб, указівка на суму грошей свідчать про рівень правових норм у суспільстві та розвиток суто ділового стилю.

У деяких фрагментах помітні нашарування простої мови, пізніші уточнення (яку норму постановив Ярослав, яку – його сини) та варіативність правової норми:

«А се, аже холопъ ударить. Аже холопъ ударить свободна мужа, а убѣжить в хоромъ, а господинъ его не выдасть, то платити за нь господину 12 гривень; а затѣмъ аче и кдѣ налѣзеть удареньи ть своего истыця, кто его удариль, то Ярославъ былъ уставиль убити и, но сынове его по отци уставиша на куны, любо бити и розвязавше, любо ли взяти гривна кунъ за соромъ».

(«А це, якщо холоп ударить. Якщо холоп ударить вільну людину і втече в будинок, а пан його не видасть, то платити за нього пану 12 гривень; а потім, якщо й де знайде той вдарений свого відповідача, який його вдарив, то Ярослав ухвалив його вбити, але сини його після смерті батька постановили викуп грошима, або бити його, розв'язавши, або взяти гривню кун за образу».)

Складнопідрядні речення, юридичні терміни, суто східнослов'янська мова – усе те, за допомогою чого написано «Русь правду», свідчать про високий рівень мовного розвит-

ку русичів. Водночас використання таких просторічних зворотів, як «А це, якщо...», указує на досить вільне ставлення до укладення документів.

У «Руській правді» містяться слова германського походження: «вира», «митник», «тиун», «гридь», «тин» тощо, але абсолютно немає грецизмів і фактично немає церковнослов'янізмів. Відтак автор добре розумів, де, у якому документі потрібно використовувати слова церковнослов'янського походження, а в якому – германського. Це свідчить про те, що русичі вільно володіли всіма тими запозиченнями та термінами та розумілися на сфері їхнього використання.

Упадає в око той факт, що під час перекладу давніх ділових документів ми суттєво збільшуємо кількість слів у них. Так, можна бачити, що договір давньоруською мовою містить у нас чотири рядки, тоді як його переклад сучасною українською – п'ять. Таку картину спостерігатимемо щоразу в перекладах сучасними слов'янськими мовами. Іноді це трапляється і під час перекладу народних та книжних пам'яток.

Давня мова була доволі лаконічною, стислою порівняно зі сучасною. Це обумовлено особливим відчуттям мови та навколишнього загалом. Доведено, що синтаксис, який використовує носій мови, безпосередньо пов'язаний із рівнем свідомості людини чи цілого народу. Так, діти використовують прості речення, поети – складносурядні, учені – складнопідрядні, середньостатистична людина-обиватель часто в роз-

мові послуговується неповними, неправильно побудованими, обірваними реченнями, з великою кількістю займенників, вигуків. Гарна літературна мова складається з усіх цих варіантів, окрім відвертих помилок, але і її норми теж рухомі, і той порядок слів у реченні, що був притаманний нашим предкам, може видаватися для нас незручним та помилковим. Але точно можна сказати, що речення були коротшими та місткішими за наші теперішні.

Головна відмінність того давнього синтаксису від нашого полягає в тому, що зараз ми частіше концентруємо нашу увагу на процесі, про який повідомляємо, тоді як наші предки в центр уваги ставили явище. Так, якщо ми зараз хочемо повідомити про щось, що сталося, скажімо, на початку бурі, ми скажімо: «Коли почалася буря й коли подув вітер» – і логічний наголос буде припадати на слово «почалася» та «подув», бо для нас важливий процес початку, дія, що протікає в часі. А наші предки сказали б: «Начавшейся бурь и вѣтру подувшу...», тим самим не лише використовуючи більш лаконічну структуру речення, але й переносячи логічний наголос на слова «буря» та «вітер» – не на процес, а на явище. Для людини, яка так говорить, саме явище є центром уваги, його споглядання та сутність, а не дія в часі. Для того, щоб правильно перекладати ці давні речення сучасною мовою, нам постійно доводиться додавати до них дієслова та сполучники, через що наші переклади за обсягом, і особливо це стосується ділової мови, майже завжди перебільшують

оригінали.

Як підсумок зазначимо, що мова населення Київської Русі значно відрізнялася від сучасної. По-перше, вона була більш звучною через велику кількість голосних, значно повільнішою та мала властивість «змальовувати» явище власним звучанням, їй був притаманний асоціативний характер. По-друге, вона була доволі неоднорідною: мала велику кількість діалектів та наддіалектне явище – київське койне, – а крім того, оперувала кількома мовними типами: книжним, народнописенним, діловим. Києворуський мовець орієнтувався в кількох таких типах, вони постійно змішувалися між собою та утворювали нашарування. По-третє, наші предки дещо інакше будували речення, ставили в центр уваги не дію, як ми зараз, а споглядання того чи іншого явища, через що речення були коротшими порівняно із сучасними, але через особливості вимови вимагали аж ніяк не менше часу на промовляння, ніж зараз. Особливий неспішний характер тієї мови закарбувався в оригінальних киеворуських літературних творах: поетичних, емоційних, зі складним синтаксисом, що має на собі відбитки давньоєврейської та візантійської поезики, руського фольклору, скандинавської та давньо-болгарської лексики. Усі ці впливи щільно пов'язані з досить бурхливими церковно-політичними подіями, яки припали на XI–XIII ст.

Література

Ларин Б. Лекции по истории русского литературного языка. Санкт-Петербург, 2005.

Огієнко І. Історія української літературної мови. Вінніпег, 1949.

Пропл В. Морфология сказки. Ленинград, 1928.

Русанівський В. Історія української літературної мови. Київ, 2001.

Шахматов А. Введение в курс истории русского языка. Ч. 1. Исторический процесс образования русских племен и наречий. Прага, 1916.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002.

Русь язичницька та Русь християнська

Олександр Моця

Взаємодія економічної основи докапіталістичних формацій і релігійних систем як частини надбудови, простежується у багатьох випадках досить чітко. Схема рабовласництво – політеїзм, феодалізм – монотеїзм підтверджується невдалими спробами окремих зверхників провести релігійні реформи, що не відповідали основам того чи іншого стародавнього суспільства. Зокрема, єдинобожжя Атона, введене фараоном Аменхотепом IV, недовго пережило самого релігійного реформатора – після його смерті у Єгипті знову запанували Осіріс, Ісіда та інші чисельні боги й богині. А в іншій історичній ситуації, коли візантійський імператор Юліан Відступник спробував відродити язичницьку релігію та всіляко підтримував такі зміни, християнство без особливих зусиль після його смерті повернуло власні тимчасово втрачені позиції. Мабуть, у першому випадку монотеїзм не відповідав відношенням рабовласницької формації, а у другому політеїзм – феодальній. Тому християнство, котре зародилося ще за першої з названих систем та почало стверджувати єдиного бога як небесну силу, доволі органічно «вписалося» у новий ідеологічний блок світового історичного про-

цесу на новому рівні розвитку цивілізації.

Наш вітчизняний приклад не є винятком та підтверджує відзначену закономірність. На Русі 988 р. було введено християнство за православним обрядом. Це сталося за часів князювання Володимира Святославича. Про нього ще в часи Ярослава Мудрого – одного із його синів – яскраво висловився визначний релігійний діяч тих часів Іларіон: *«Сеї каган наш Володимир славний од славних народився, благородним од благородних. І, дійшовши літ і снаги, змужнівши, в моці й силі вдосконалившись, мужністю й умислом дозрівши, єдинодержавцем став землі своєї, підкоряючи під себе навколишні сторони – ті миром, а непокірні мечем. Однак, коли він у дні свої жив і землю свою пас правдою, мужністю і розмислом, навідав його Всевишній, глянуло на нього всемілостиве око благого Бога, і возсіяв розум у серці його. І осяг він суєту ідольської блуди і потребу знайти єдиного Бога, який сотворив усю твар, видиму і невидиму. А що чув він завжди про благовірні землі грецькі христілюбиві і вірні вірою, як вони єдиного Бога в Трійці почитають і йому поклоняються, як у них діються сили і чудеса і знамення, як церкви людсьми повняться, як усі городи благовір'ям кріпляться, як усі люди щиро моляться, перед Богом схиляючись, то, се чуючи, зажадав він серцем, загорівся духом, щоб і собі стати християнином і землю свою до християнства навернути. Що й сталося. І до Бога отак призволившись, людське єство скинув каган наш, а разом із застарілими ризами людськими*

зняв із себе порох невір'я, увійшов у святу купіль і одродився од духу і води; в Христа охрестившись, у Христа одягнувся і вийшов із купелі обілившись, сином ставши нетління, сином воскресіння, ім'я перейнявши вічно імените з роду в рід Василія, під яким і вписався в книги життя у вишньому граді і нетлінному Єрусалимі».

Якраз таким найменуванням величали місто над Дніпром після освячення тут киян 988 р. Освячені ще апостольською ходою Андрія Первозванного «київські гори» стали невіддільним політико-ідеологічним компонентом, витвореної старокиївськими книжниками формули Київ – «другий Єрусалим».

Але інформація тих самих літописів свідчить про те, що процес цей не був моментальним та прямолінійним. Йому передували такі акції, як охрещення частини русів після походу на Константинополь за часів князювання Аскольда і Діра, хрещення княгині Ольги у тому ж місті на Босфорі, створення християнської громади на київському Подолі.

Та і діяння рівноапостольного князя Володимира у цьому відношенні аж ніяк не можна характеризувати як спонтанні: після великого вокняжіння 980 р. він спочатку створює пантеон язичницьких богів на чолі із Перуном, але така релігійна реформа не забезпечила йому надійне ідеологічне підґрунтя під час створення нових інституцій його держави. Тож релігійні пошуки були продовжені: давньоруська верхівка познайомилася із традиціями юдаїзму, ісламу, ка-

толицтва та православ'я. На останньому й вирішено було зупинитися – воно найбільш відповідало Володимировій моделі побудови країни й вводило її у світ християнських держав Європи, а родичання із візантійським імператорським двором вводило хрестителя Русі у коло найбільш значних представників «цього світу». Вибір був абсолютно свідомим, а реалізація задумів, варто констатувати, виявилася цілком успішною.

Підкреслимо ще раз: серед чинників, що визначають трансформацію культури кожного етносу, найважливішим, безперечно, варто називати й рівень соціально-економічного розвитку, досягнутий конкретним суспільством. У цьому разі можливо впевнено говорити, що на кінець X ст. суспільство Київської Русі досягло певного прогресивного рівня розвитку, а тому панівним прошаркам його знадобилося ідеологічне обґрунтування визрілої історичної ситуації. При цьому необхідно підкреслити, що вибір монотеїстичної релігії ще раз вказує на справедливість інтерпретації першої держави східних слов'ян як держави саме феодальної, де відбувалися всі притаманні таким суспільствам процеси економічного, політичного та релігійного характеру.

Формування основ давньоруської цивілізації, на відміну від її західноєвропейських аналогів, розпочалося безпосередньо на останній фазі існування первісного суспільства, коли слов'яни, як нова історична сила, в середині I тис. н. е. виходили на міжнародну арену, а тому ними почали ці-

кавитися і тогочасні автори. Зокрема Прокопій Кесарійський в «Історії війн» відзначав, що: «...племена ці, склавіни і анти, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді, а тому у них вигідні й не вигідні справи завжди ведуться разом. А також однаково й інші, можна говорити, все у тих і у других й установлено здавна у цих варварів. Адже вони вважають, що один із богів – творець блискавок – якраз він є єдиний володар всього, і йому приносять у жертву биків та всяких інших жертвовних тварин. Визначення (наперед) вони не знають і взагалі не визнають, що воно має якесь значення, принаймні щодо людей, але коли смерть уже у них у ногах, охоплені чи хворобою або ж виступають на війну, вони дають обітницю, якщо уникнуть її, тоді ж створюють богу жертву за своє життя; а уникнувши [смерті], жертвують, що обіцяли, і думають, що цією жертвою купили собі спасіння. Одначе поважають вони і ріки, і німф, і деякі інші божества й приносять жертви також і їм усім, і при цих жертвах проводять гадання».

Наведена інформація візантійського автора дає змогу схарактеризувати релігію тогочасних слов'ян як різновидність політеїзму, що має назву у працях деяких релігієзнавців як «енотеїзм». Суть такого ідеологічного стану суспільної свідомості полягає у тому, що хоч і визнається існування багатьох богів, але конкретна етнічна група поклоняється лише одному із них. У зв'язку з цим можна навести хоча б повідомлення Відукінда Корвейського про те, що: «Данці із

давніх часів були християнами, а проте, слідуючи звичаям батьківщини, поклонялися ідолам. І трапилося, що на яко-мусь банкеті у присутності володаря виникла суперечка про шанування богів, коли данці стали стверджувати, що Христос – Бог, але є й інші боги, більші [могутні, ніж Христос], оскільки можуть викликати перед людьми ще більші знамення й чудеса».

Тобто конкретні племена чи народи брали на себе конкретні зобов'язання: поклонятися й служити конкретному божеству, хоча при цьому допускали існування поруч інших божеств. Енотеїзм, таким чином, був не монотеїзмом, а монолатрією, тобто однопоклонінням, коли вважалося, що на певній території господарем є якийсь бог, а на інших – інші боги. У нашому разі верховне божество придніпровських полян – Перун, який очолив сонм Володимира Святослави-ча.

На початковому етапі формування Київської Русі язичницький світогляд був, найімовірніше, складною сумішшю уявлень часів первісного ладу з новими їхніми формами, які вироблялися свідомістю в перебігу зародження класових відносин. Зберігалось обожнювання сил природи, тварин та рослин. Водночас розвиток суспільства спричиняється до того, на перший план поступово виходять божества, котрі уособлюють сили природи. Напевно, на час створення державності на землях Русі співіснували архаїчні уявлення широких мас населення та державна язичницька релігія мі-

ста й соціальних верхів.

Про язичництво східних слов'ян та їхні світоглядні, міфологічні уявлення додержавного часу збереглося чимало письмових свідчень, але вони переважно уривчасті. Достовірні слов'янські дохристиянські тексти міфологічного чи релігійного змісту не відомі. За таких умов знання про вірування слов'ян спираються на використання вторинних писемних, лінгвістичних, а також речових і фольклорних джерел. Найбільш важливими серед них є середньовічні тексти, складені іноземними авторами, сучасниками слов'ян-язичників. Так, цінні відомості містять візантійські джерела, починаючи з праць уже згаданого тут Прокопія Кесарійського VI ст., а також твори арабських мандрівників, які залишили описи власних подорожей Східною Європою, анали та хроніки німецькою та латиною, які зберегли особисті враження їхніх авторів, котрі мали змогу спостерігати життя населення Русі ще до її хрещення або невдовзі після хрещення.

Інформація про язичництво населення Південної Русі міститься також у створених слов'янськими авторами середньовічних повчаннях проти язичництва. Одне з найвідоміших серед них – «Слово речене Христолюбцем» XI ст. (збереглося у складі збірки XIV ст.). Його автор характеризує поганські вірування, перелічує головних слов'янських богів та дає їм оцінку з точки зору віруючого християнина: «*Як Ілля Фезвитянин, який заколов триста ідольських ієреїв та жреців..., так і ці не можуть терпіти християн, які жи-*

вуть у двовір'ї. І вірують в Перуна, і в Хорса, і в Сима, і в Регла, і в Мокошу, і в вил, їх же число тридцять сестриниць, – називають окаянні невігласи і вважають (їх) богинями, і так кладуть їм треби й короваї їм молять, курей ріжуть; і вогню моляться, називаючи його Сварожичем; і чесновиток богом же творять... І коли в кого з них буде шлюб, грають у бубни й сопілки з багатьма чудесами бісівськими... Не личить християнам на бенкетах та весіллях бісівських ігор грати, бо то не шлюб називається, а ідолослужба. Як є танок, гульба, пісні мирські – сопілки, бубни – і вся жертва ідолівська, моляться вогневі під stodолою, вилам, Мокоші, Ситу, Реглу, Перуну, Велесу, богу худоби, Хорсу, Роду, рожаницям і всім клятим богам їхнім... Не лише невіданням зло творимо, але й змішуємо деякі чисті молитви з проклятим молінням ідолівським – трисвяту Богородицю з рожаницями, – якщо ставлять лише кутю, інші трапези законного обіду, якщо називається беззаконна трапеза, що приноситься Роду і рожаницям на прогнівання Бога».

Аналогічне за ідейним спрямуванням «Слові про ідолів» (повна назва: «Слово Григорія изобретено в толцех о том, како первое погани суще язъци кланялися идолом», укладене у XII ст. за взірцем «Слова на святі світи явленъ Господніх» св. Григорія Богослова) також характеризує слов'янське поганство з точки зору християнина, для якого воно неприйнятне: «богам требу кладуть і творять і словенський люд – Вилам і Мокоші, Диві, Перуну, Хорсу, роду й ро-

жсаниці, упилям і берегиням та Переплуту, – і по колу п'ють на його честь з рогів, і вогневі Сварожичу моляться й навіям лазню творять і з тіста мости роблять та колодязі й багато чого іншого... Почали греки ставити трапезу роду і рожсаницям, також римляни, навіть і до словен дійшло. Це ж словени почали трапезу ставити роду і рожсаницям, породженню Перуна – бога їх, а перед тим покладали треби упилям і берегиням. По святому ж хрещенню відкинули Перуна, а до Христа Бога припали; але й нині по Українах їхніх моляться проклятому богу їхньому Перуну, Хорсу і Мокоші й Вилам; але це творять таємно, цього не можуть позбутися від часів поганства, навіть і досі проклятого того ставлення до другої трапези... роду і рожсаницям на принаду вірним християнам і на хулу святому хрещенню та на гнів Божій. По святому хрещенню попи встановили рожсаничні трапези прикладати до Різдва Богородиці, одклади роблячи. Такі називаються кармогузцями (ненажсерами), а не рабами Божими».



Рис. 1. Клятва воїнів Олега зброєю та Перуном на затвердження мирної угоди з греками. Мініатюра Радзивілівського літопису

Але подібних згадок середньовічних слов'янських авторів-християн збереглося не так уже й багато, оскільки Біблія у Старому Завіті містить не лише пряму заборону згадувати імена поганських богів, а й вимагає ті імена забути. Та й у будь-якому разі до інформації у викладені упереджених середньовічних християнських авторів варто ставитися обережно й не лише через їх негативне ставлення до поганства. Вони могли мати про нього досить віддалене уявлення, оскільки належали до того шару суспільства, де швидко вкоренилася нова християнська віра. Показово, що характери-

зуючи слов'янське язичество, автори богословських творів (так само як і літописці) часто вдавалися до аналогів з античністю. Інколи навіть створюється враження, що з «класичними» поганськими віруваннями греків та римлян вони були краще обізнані, ніж із вірою пращурів. З огляду на це, слід пам'ятати настанову М. Грушевського: *«...деякі дослідники укладали староруську міфологічну систему – український Олімп – подібний до грецького або германського, але з цим треба бути обережним. Ми не повинні спускати з ока те, що всі ці вістки походять із пізніших часів та від книжних людей, які підганяли спогади про старих богів під біблійні або історичні взірці»*. Цю тезу добре ілюструють мініатюри Радзивіллівського літопису XV ст., де поганські ідоли зображені на кшталт античних статуй (Рис. 1, 2). Наприклад, на мініатюрі, де зображено поганське капище у Києві, ідол Перуна відтворено у вигляді статуї молодого античного бога, хоча у тексті літопису згадано ідол *«Перуна дерев'яного, а голова срібна, а вус золотий»*. Напевно, автор мініатюри або не мав жодного уявлення про те, який вигляд мали слов'янські кумири, або не бажав їх достовірно відтворювати через упередженість до місцевої поганської віри та звернувся до знайомого йому взірця «класичного» поганства.



Рис. 2. Встановлення Володимиром Святославичем на пагорбі у Києві ідола Перуна. Мініатюра Радзивіллівського літопису

На жаль, достовірних відомостей про слов'янське язичництво справді обмаль. У такій ситуації для реконструкції «українського Олімпу» деякі автори намагалися компенсувати брак джерел власною фантазією. Саме з цієї точки зору можна схарактеризувати створену Б. Рибаківим тричленну реконструкцію етапів становлення слов'янського язичництва. Вона була розроблена на підставі фрази з уже цитованого «Слова про ідолів»: «...слов'яни почали трапезу ставити роду і рожаницям, породженню Перуна – бога їх, а перед тим покладали треби упилям і берегиням». Б. Рибаків

зробив з її змісту висновок, що спочатку слов'яни-язичники вклонялися упирам і берегиням, потім верховному богу Роду і рожаницям, а насамкінець – Перуну. Утім, дослідник проігнорував загальний зміст тексту, де йдеться про «породження» богів в уявленні різних народів (наприклад: про єгиптян та їхнього бога Осіріса: «*пороження бога їх Осірида*»). Як вважає український дослідник М. Зубов, у всіх випадках це – згадки про божественну Матір та народженого нею бога-Сина (у разі слов'ян: мати – «рожаниця», Перун – «породження», нею народжений). Таким чином, вказаний фрагмент «Слова про ідолів» засвідчує перехід народу від примітивної віри в духів до віри в антропоморфних божеств. Критичного переосмислення потребують й інші висновки зовні стрункої, але недостатньо обґрунтованої реконструкції східнослов'янського язичництва авторства Б. Рибаківа.

Уривчасті повідомлення писемних джерел про слов'янське язичництво доповнюють матеріали археологічних досліджень, про які мова піде далі. Варто також відзначити, що у зафіксованих етнографами ХІХ – ХХ ст. народних календарних звичаях, весільних та поховальних відправах, з-під християнської термінології й обрядовості ясно виступає старий родовий обряд «поганських часів». Утім, звертатися до цих джерел також варто з обережністю, оскільки фольклорні та етнографічні дані у тому вигляді, як вони зафіксовані, є продуктом системи уявлень християнського населен-

ня України нового та новітнього часу та зберегли лише сліди давніх слов'янських вірувань.

Розглянемо докладніше, які відомості на сьогодні маємо щодо слов'янських язичницьких ритуалів та звичаїв. На основі перехресного аналізу різних груп джерел є підстави стверджувати, що місцями культу слов'янам-язичникам могли слугувати священні гаї. Збереглися численні свідчення вшанування населенням Русі священних дерев. Так, візантійський імператор Константин Багрянородний залишив опис жертвоприношення русів біля священного дуба на острові Хортиця. Торговці, які щойно подолали небезпечні дніпровські пороги, збиралися під розложистим гіллям цього дубу та приносили йому жертви: *«Проїшовиши це місце (пороги. – О. М.), вони досягають острова, який називається Святим Григорієм. На цьому острові вони здійснюють свої жертвоприношення, позаяк там стоїть величезний дуб: приносять у жертву живих півнів, укріплюють вони і стріли навколо (дубу. – О. М.), а інші – шматочки хліба, м'ясо і що має кожний, як велить їхній звичай. Кидають вони і жереб про півнів: чи зарізати, чи з'їсти, чи відпустити їх живими»*. Про поклоніння деревам згадано також у літописній розповіді про поганські вірування за часів Кия: **«бяху же тогда погании, жруще озером и колодязем, рощением, яко же прочий погании»**.

Підтверджують повідомлення писемних джерел і знахідки величезних дубових стовбурів зі встромленими у них ще-

лепами диких кабанів у Десні 1910 р. та 1975 рр. у річищі Дніпра (дещо нижче впадіння Десни).

Знайдений 1975 р. дуб зберігся майже повністю. Заввишки дерево сягало 9,6 м, діаметр його стовбура у коріння був 0,5 м. На висоті 6 м у стовбур у прямокутні отвори, вибиті долотом, були вставлені 9 кабанячих щелеп таким чином, що назовні стирчали лише ікла (*див. вкладку*). При цьому зробили це із живим деревом, яке й надалі зростало – після «монтажу» щелеп навколо нихросло близько 4 см деревини. Помітні на стовбурі сліди дії вогню відповідали припущенню, що цей дуб – священне дерево, поблизу якого палало ритуальне вогнище. Варто також відзначити, що поклонятися цьому дубу мешканці Подесення могли не лише у додержавний час, а й невдовзі після хрещення. Про це говорить, наприклад, згадка у Синодальній редакції Устава Володимира Святославича, де відзначено: кожний **«кто молиться подъ овиномъ, или в рощеньи, или оу воды»** підлягає церковному суду. Тобто на час укладення Уставу поганський звичай вклоніння деревам ще зберігався, існувала потреба карати тих, хто його дотримувався.

Знахідки священних дубів у Десні та Дніпрі є також свідченням поширення у слов'ян-язичників культу тварин, у цьому випадку – кабана, щелепи якого закріпили на стовбурі дерева. Судячи з усього, кабан був пов'язаний з обрядами переходу в Потойбіччя – ікла, кістки та голови кабанів знаходять у курганних похованнях, наприклад у Шестовиць-

кому могильнику (кургани № 42 і 120). Археологічні знахідки засвідчують також, що просвердлені ікла кабана слугували амулетами-оберегами, які були поширені навіть після прийняття християнства.

Існують й інші свідчення поширення культу тварин. Виявлені під час археологічних розкопок амулети, виготовлені з ікл ведмедів, або такі, що вирізьблені з кістки та імітують медвежі кігті, свідчать про поширення у середовищі слов'ян-язичників «ведмежого» культу. Відомі також окремі археологічні знахідки амулетів із кісточок бобра тощо.

Наявність храмових споруд у слов'ян (за виключенням західних) достовірно не зафіксовано. Натомість не можна виключити, що такі споруди були з дерева та не лишили по собі слідів. Більше відомостей є щодо відкритих святилищ – капищ. Традиційно вважають, що головними атрибутами такого святилища були кумир-ідол та вогнище, хоча останнє у писемних джерелах слов'янського часу не згадується.

Арабські автори неодноразово згадували ідолів, яким вклонялися слов'яни. Є згадки про ідолів й у літописах. Про матеріал з якого були зроблені ті ідоли, є свідчення переказу, який увійшов у літературну традицію, нібито срібний слов'янський поганський ідол (чи навіть два ідоли) був знайдений 1701 р. під час будівництва дзвіниці у Чернігові. З цього ідолу, гетьман Мазепа наказав виготовити врата для іконостасу Борисоглібського собору в Чернігові. Виготовлені за наказом гетьмана врата справді існують, вони зберегли-

ся до сьогодні, однак документальних свідчень факту знахідки ідолів немає. Більш достовірна інформація про металевих поганських ідолів у східних слов'ян відсутня. Натомість існує чимало згадок про те, що кумири богів були з дерева. Так, за свідченнями літописів варяг-християнин, на сина якого 983 р. впав жереб бути принесеним у жертву поганським богам, говорив про них: **«не суть то бози, но древо; днесь есть, а утро изъгнееть»**. Майже те саме заявили князю Володимирі **«нъмци от Рима»**, коли умовляли його 986 р. хрестити Русь під патронатом Римської церкви: **«а бози ваши древо суть»**. Про поклоніння русів дерев'яним ідолам (у вигляді ввіткнутих у землю палиць із вирізьбленими обличчями) згадує Ібн-Фадлан та інші арабські автори. Можна також нагадати, що за свідченнями літопису головний ідол Володимирової держави, що зображував Перуна, був дерев'яний, златовусий і срібнобородий.

Напевно, найвідомішим артефактом, пов'язаним зі слов'янським язичництвом, є знайдений 1848 р. у р. Збруч (притока р. Дністра) поблизу с. Личківці чотиригранний стовп із вапняку (нині зберігається у Краківському музеї). На цьому стовпі було три яруси антропоморфних зображень, його увінчувало зображення шапки (*див. вкладку*). Відомий чеський дослідник Л. Нідерле, дійшов висновку, що це – ідол головного божества західних слов'ян Святовита. Натомість за висновками радянського історика Б. Рибаківа, Збруцький ідол втілював образ східнослов'янського багатоликого бога

Рода. У фігурах на гранях стовпу дослідник побачив зображення богів Лади, Мокоші, Перуна, Дажбога та Велеса. Висновки Б. Рибаківа були підтримані більшістю радянських істориків та археологів й увійшли не лише у фахову, а й в популярну літературу та підручники.

На думку І. Русанової та Б. Тимощука, Збруцький ідол міг бути скинутим у XIII ст. із розташованого неподалік місця його знахідки слов'янського городища-святилища на горі Богит у Медобарах (нині – Гусятинський р-н Тернопільської обл.).

Утім наприкінці XX – на початку XXI ст. «класичну» інтерпретацію Збруцького ідола почали піддавати нищівній критиці. На початку сумніви викликала можливість існування у східних слов'ян верховного бога Рода, а також можливість приналежності Збруцького ідола східнослов'янській традиції (кам'яні ідоли мали поширення у західних слов'ян). У 2011 р. київські дослідники Н. Хамайко та О. Комар опублікували роботу, в якій на підставі аналізу численних джерел доводили, що Збруцький ідол це взагалі «історична фантазія» місцевого поміщика XIX ст., польського поета-романтика Т. Заборовського, на замовлення якого й був виконаний. Таким чином, найвідоміший артефакт, пов'язаний зі слов'янським язичництвом на сьогодні по-різному оцінюється науковцями.

Археологічні дослідження слов'янських капищ започаткував 1908 р. В. Хвойко. Під час розкопок на Старо-Київсь-

кій горі (біля приміщення сучасного Національного музею історії України) він відкрив кам'яний фундамент, який складався з різних за величиною брил сірого пісковика. Окремі з них скріплювалися глиняним розчином й нібито були викладені у вигляді еліптичної фігури, що мала з чотирьох боків по одному чотирикутному виступу (всі виступи зорієнтовані за сторонами світу). Навколо збереглися елементи підлоги, виліпленої з товстого шару глини білуватого кольору. А із західного боку цього фундаменту виявили великий стовп, у якому шари добре перепаленої глини чергувалися з прошарками попелу та вугілля. На думку В. Хвойка, фундамент слугував постаментом для встановлення ідолів, а «стовп» був жертovníком, на якому довгий час здійснювалися жертвоприношення. В. Хвойко вважав, що протягом функціонування святилища поверхня жертovníка раз за разом вирівнювалася, задля чого на неї накладався новий шар глини – це й спричинило утворення «стовпа».

У 1975 р. П. Толочком та Я. Боровським на Володимирській вулиці у Києві (на території так званого «міста Володимира») були розкопані фундаментні рови та симетрично розташовані ями, заповнені будівельним сміттям. Їхня загальна конфігурація була наближена до прямокутника, з шістьма заокругленими симетричними виступами. Поруч містилася хащоподібна яма, заповнена шарами глини, вугликів та золи. Дослідники дійшли висновку, що це – рештки капища Володимира Святославича, згаданого в літописі.

Утім, датування цього комплексу є спірним, так само як і його інтерпретація.

Серед усіх слов'янських святилищ, досліджених археологами, окремо варто виділити так званий Збручанський комплекс, який вивчали І. Русанова та Б. Тимошук. Він складався з гнізд пам'яток, зосереджених навколо городища-святилища. На святилищах були досліджені рештки капищ, у вигляді концентрично розташованих ям та ровів зі слідами численного запалення вогню, з кістками тварин та людей (рештками жертв), прикрасами, моделями побутових речей (вотивами – речами призначеними у жертву богам) тощо у заповненні. Як вже було відзначено, на думку І. Русанової та Б. Тимошука на одному зі святилищ цього комплексу, на капищі на горі Богит було встановлено Збручанського ідола.

Припускають, що святилища Збручанського комплексу функціонували до XIII ст., утім, нема підстав вважати їх суто східнослов'янськими, виявлені під час їхнього дослідження матеріали тяжіють до західнослов'янської традиції.

З літопису дізнаємося, що, затвердивши свою владу у Києві, Володимир спорудив тут святилища з ідолами богів Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокоші: *«І поставив кумирів на Горі за теремним двором: Перуна дерев'яного, а голова срібна, а вус золотий. І Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Симаргла, і Мокоші. І жертви їм приносили, називаючи їх богами, І приводили до них синів своїх, І жертви приносили бісам, і оскверняли землю требами своїми».*

Проблема походження цього переліку, який співвідноситься з переліками богів у деяких церковних джерелах, неодноразово була предметом наукового розгляду. Один із перших дослідників давньоруського літописання О. Шахматов вважав (без наведення доказів), що на початку в літописі йшлося: **«И постави кумиры на холму вне двора теремнаго»**, а перелік богів було додано пізніше, вже після хрещення, у 1093–1095 роках. О. Присняков підтримав цю думку. Він вважав, що на початку в літописі було зазначено: **«Владимир постави кумир на холму вне двора теремного, Перуна древяна и главу его сребрену, и творяще потребу ему с людьми своими»**. Тобто жодного «Олімпу» Володимира не існувало, а від самого початку був лише один бог – Перун, якому вклонялися князь та його воїни-дружинники. Такої самої думки дотримувався польський вчений Х. Ловмянський, який бачив у «багатобожжі» Володимира фантазію християнських книжників. Тобто згідно з викладеною версією державі Володимира від самого початку був притаманний ентоїзм як ідеологічна форма суспільної свідомості.

За іншою версією, пантеон Володимира **«на холму вне двора теремного»** об'єднав богів, найшанованіших у різних землях держави. Створення такого релігійного осередку в політичному та економічному центрі Київської Русі мало на меті обґрунтувати територіальну єдність та неподільність підлеглих князю земель, соціальну та етнічну спільність під-

даних. Лише згодом князь встановив вклонятися лише Перуну, скинувши інших ідолів. Такої версії дотримувались Б. Рибаків, М. Попович та інші.

У будь-якому разі протягом кількох років (за літописною хронологією) після вокняжіння Володимира відбулося перегрупування політичних сил усередині панівної верстви Київської Русі, загалом завершилося її станове оформлення та консолідація. На цьому етапі розвитку збереження поганства перешкоджало рівноправним відносинам Київської Русі з християнськими державами середньовічного світу. Лише монотеїзм міг послужити сталою опорою для реалізації цих прагнень і допомогти забезпечити міцне становище владі великого князя.

Пошуки панівною верхівкою Київської держави нових релігійних структур, які відповідали б її інтересам, засвідчує літописна оповідь про «вибір (випробування) вірувань». Під 986 р. літопис сповіщає про відвідини Києва болгарами «віри магометанської», «німцями з Риму» та юдеями. Володимир Святославич вислуховував промови послів, але всім їм відмовив. Магометанським місіонерам через те, що йому не сподобалися обряд обрізання, заборона вживати свинину, необхідність утримуватися від вживання вина. Італійцям-католикам князь звелів повертатися, бо їхню віру *«передки його не прийняли»*. Дискутуючи з юдеями, Володимир дорікав їм, що вони Богом відкинуті, але прагнуть інших навчати своєї віри.

Після яскравої промови грецького «філософа», за свідченням літописця, київський князь скликав бояр і старійшин на нараду, де було вирішено вивчити переваги й недоліки віросповідань, що існують у світі. Було обрано десять «мужів», які рушили в далекі світи розізнати про віру і службу інших народів. Після повернення вони сповістили, що найбільше їх вразила служба, яка правила у християнських храмах Візантії: *«служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут [поганими] жити»*. Вислухавши це, бояри мовили до Володимира: «Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей». Таким чином князь і його найближче оточення вирішили прийняти християнство у східному, візантійському варіанті.

Київський правитель усвідомлював свою вирішальну роль у справі реорганізації системи релігійних вірувань. При всій його недостатній обізнаності в християнських догматах та обрядовості, як це видно з уміщеного в літописі діалогу з грецьким «філософом», князю, безперечно, було відомо про підпорядкованість Церкви інтересам світської влади у Візантії. Важливо зазначити, що у тогочасному світі візантійська модель християнства асоціювалася насамперед з уявленнями про вищу світську владу – владу імператора. Ця обставина, напевно, відіграла вирішальну роль у запроваджен-

ні на Русі християнства візантійського взірця.

Необхідно наголосити на тому, що прийняття християнства давньоруською верхівкою було результатом внутрішнього соціально-економічного, політичного та культурного розвитку східного слов'янства. Воно відповідало назрілим потребам суспільства, яке за правління Володимира Святославича зайшло в переломний період історичного розвитку. Родоплемінний побут слов'ян відходив у минуле, утверджувалися нові, прогресивні для того часу феодальні виробничі відносини й притаманні їм форми політичного та духовного життя. Завершувалося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави, стабілізувалися її зовнішні рубежі. Країна вкривалася густою мережею міст, фортець і замків, за мурами яких велася жвава торгівля, розквітали ремесла. Виникав стан нової аристократії, об'єднаний матеріальною основою (землеволодінням) буття та спільними елементами соціальної психології. Саме пошуки ідеологічних засобів консолідації цієї еліти й поширення її влади на всі прошарки тогочасного суспільства спричинилися до того, що верхівка Київської Русі наприкінці X ст. проголосила християнство офіційною релігією.



Рис. 3. Хрещення дружини Володимира Святославича.
Мініатюра Радзивілівського літопису

Ось як описує літопис охрещення киян: «Володимир по-слав посланців своїх по всьому городу, говорячи: *“Якщо не з’явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде”*. І, це почувши, люди з радістю шли та говорили: *“Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли”*. А на завтра вийшов Володимир із попами цесарициними і корсуньськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а поти, стоячи, молитви творили» (Рис. 3). Ідилічність цієї про-

цедури, напевно, на совісті християнських книжників. Правдивішою видається їхня розповідь, як кияни оплакували ку-мира Перуна скинутого з капища в центрі стольного града.

Як повідомляє літописець, князь наказав *«поскидати ку-мирів – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікиши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: “Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його”.* І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь».

Літописці-християни пояснювали, що ця акція була вчинена для «знеславлення біса». Сучасні дослідники, сприймаючи це повідомлення «Повісті минулих літ», інколи доводять, що глумлива розправа над Перуном мала принизити його в очах київських язичників. Однак в очах язичницького суспільства цей акт насправді виглядав обрядовим дійством, що символізувало «вигнання» чи «поховання» божества. Його невідповідно перенесли до води, адже в архаїчній свідомості вона асоціювалася з Потойбіччям. Побиття Перуна було явищем цього самого ряду: ідола необхідно було фізично знищити. А потім його ще й супроводили за межі

«свого» світу – до Дніпровських порогів, за якими був світ ворожого до слов'ян Степу.

За правління Володимира Святославича не всі давньоруські землі було цілком християнізовано, але є вагомі підстави вважати, що більшість населення країни навернулася, принаймні формально, в нову віру. Тоді ж було закладено основи церковної організації. Від самого початку Церква в Київській Русі формувалася як державний інститут. Подібно до всіх інших східних Церков, вона була автономною у своєму внутрішньому релігійно-канонічному влаштуванні, однак не мала змоги впроваджувати незалежну від державної влади політику.

Закономірно, що організація церкви загалом наслідувала структуру державного устрою. На початку, в час існування відносно єдиної державної структури Русі, функціонувала єдина загальнодержавна митрополія та кілька єпископій у найбільших містах і землях. Головною формою майнового забезпечення Церкви була десятина, встановлена урядом князя Володимира (десятина от прибутків, що надходили від князівських данин, суду й мита). Десятина була формою розподілення феодалної ренти між світською і церковною владами. Проте отримання частини феодалних прибутків ще не дає підстав кваліфікувати Церкву як феодалного землевласника, оскільки вона не мала права розпоряджатися землями та залежними селянами. Церква просто «годувалася» коштом держави, перебуваючи у залежності від вели-

кокнязівської влади.

Подальший суспільно-економічний розвиток країни зумовив і зміни в організації Церкви. У другій половині XI–XII ст. послаблення центральної влади спричинили еволюцію структури релігійної організації. Після смерті Ярослава Мудрого на великокнязівському столі в Києві затвердився його старший син – Ізяслав. Святослав і Всеволод Ярославичі посіли князівські столи, відповідно, в Чернігові та Переяславі. Цей «тріумвірат» Ярославичів був своєрідною формою державного устрою, за якого верховна влада належала групі князів-родичів, пов'язаних між собою васально-ієрархічними стосунками. Колишня територіальна єдність «Руської землі» була порушена. Тимчасове політичне відокремлення Чернігівщини та Переяславщини призвело до влаштування тут осібних митрополій. Однак невдовзі тріумвірат Ярославичів розпався. Коли 1078 р. після смерті Ізяслава великокнязівський стіл посів Всеволод Ярославич, церковне управління знову сконцентрувалося у руках підвладного йому київського митрополита.

Коли відбулося затвердження вотчинного землеволодіння, що було закріплено 1097 р. на з'їзді у Любечі, руська митрополія розділилася на єпископії, які відповідали новій структурі світської влади. На початку XI ст. утворилися єпископії в Новгороді, Чернігові, Переяславі, а в другій половині XI століття – в інших землях-князівствах, у Володимирі-Волинському, Полоцьку, Туровську. Пізніше з'яви-

лися смоленська, рязанська, галичська, перемишльська, луцька, суздальська та інші єпископії. Вони виникали мірою утворення нових земель-князівств. Всього ж до монгольського нашествия на Русі було утворено до 16 єпископій.



Рис. 4. Хрещення княгині Ольги. Мініатюра Радзивілівського літопису

Особливе місце в структурі давньоруської церковної організації посідало чорне духовництво. Інститут чернецтва на Русі склався в процесі християнізації країни. Появу перших монастирів на Русі інколи пов'язують із часом правління Ярослава Володимировича (1019–1054 рр.). Уславлюючи діяльність цього князя, літописець під 1037 р. зазначає, що

«при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися». Утім, судячи з усього, чорне духівництво з'явилося на київо-руських землях раніше, після навернення в християнство великого київського князя Володимира, а можливо, ще до цього, наприклад – після хрещення княгині Ольги (Рис. 4).

Першими пожильцями південноруських монастирів стали вихідці з Візантії та балканських провінцій імперії. Припускають, що давньоруські монастирі могли утворюватися невеликими групами ченців, які відправляли службу в домових церквах князів чи бояр, у замських князівських резиденціях (припускають, що таким чином був утворений Спасо-Преображенський монастир під Новгородом-Сіверським).

Основоположником чернецтва Русі вважається Антоній Печерський. З його іменем літопис пов'язує заснування Києво-Печерського монастиря 1051 р. Згідно з повідомленнями писемних джерел, Антоній народився у Любечі, прийняв чернечий постриг на Афоні та після повернення на Русь оселився в «Варязькій» печері неподалік Києва на дніпровських пагорбах (Рис. 5). Невдовзі *«зібралось до нього братії числом із дванадцять, викопали вони печеру велику, і церкву, і келії».* Коли ж *«братія умножилась»* то поставили вони монастир зовні печери і церкву *«над печерою на честь Успіння Богородиці».*

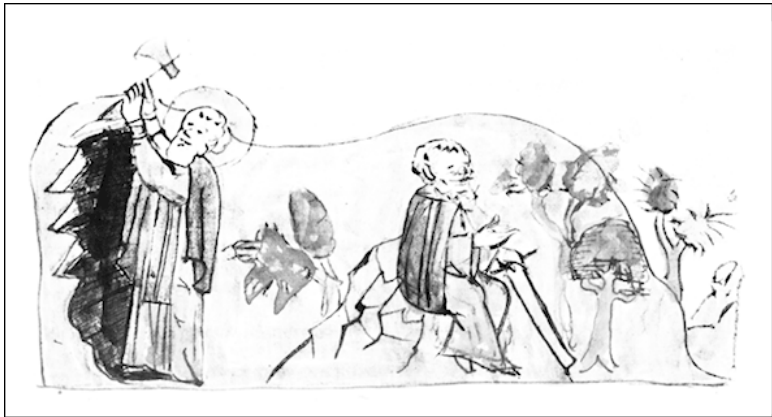


Рис. 5. Заснування Антонієм Печерським келії на придніпровських пагорбах; Антоній у трудах та молитвах. Мініатюра Радзивіллівського літопису

Антонія Печерського вважають також засновником печерного монастиря у Чернігові (див. вкладку). Близько 1069 р., після конфлікту з київським князем Ізяславом Ярославичем *«Антоний же пришед к Чернигову, возлюбил Болдины горы; скопав пещеру, ту ся всели. И есть ту монастир святое Богородицы, на Болдыных горах и до сего дни...»*.

Життя в монастирях регламентувалося статутом, ухваленим завдяки діяльності Феодосія Печерського у Києво-Печерському монастирі: *«всі перейняли статут і ввели його по всіх монастирях. Тому й шанується монастир Печерський як найстаріший і найславніший із всіх»* (див. вкладку). Осно-

вою цього статуту послугував так званий Студійський статут, розроблений у IX ст. у Студійському монастирі у Константинополі та прийнятий для служіння у монастирях Афону та південної Італії.

Є думка, що чернечий рух на Русі вочевидь зароджувався стихійно, на ранній стадії його розвитку переважав тип мандрівного ченця, анахорета. Через те, що затвердження християнства відбулося передусім серед ченців було багато вихідців із заможних родин. Так, Києво-Печерський патерик сповіщає про постриг за князя Ізяслава Ярославича боярського сина Варлаама та Єфрема – «от княжа дому». Були в Печерському монастирі й вихідці з купецького середовища, як, наприклад, Ісакій, що прибув з міста Торопець на Смоленщині. У 1106 р. прийняв постриг у Києво-Печерському монастирі князь Микола Давидович (Святоша).

З чернецтвом Русі пов'язують виникнення писемної традиції відбиття минулого, що знайшла своє втілення у жанрі літописання. Монастирі та церкви були осередками освіти, культури, місцем, де накопичувалися і звідки поширювалися наукові знання (*див. вкладку*).

Ідеологічна діяльність монастирів була щільно пов'язана з політикою спрямованою на підтримку або осуд тих чи інших князівських коаліцій. Невипадково саме монастирі обиралися місцем для переговорів між кланами князів, що ворогували, а їхні ігумени виступали в ролі третейських суддів. Наприклад, білгородський єпископ Феодор і печерський

ігумен Феодосій виступили посередниками в укладенні угоди 1148 р. між великим київським князем Ізяславом і чернігівськими князями. Ігумен Андріївського монастиря в Києві Григорій 1124 р. погасив конфлікт між Мстиславом і Всеволодом Ольговичем.

Відразу після охрещення населення православні церковнослужителі почали знайомити паству з основами нових релігійних знань (*див. вкладку*). Неофіти дізналися, що, крім Бога-Отця, Сина і Святого Духа, існують ще й ангели, архангели, серафими та херувими. Крім них, були також люди, котрі з часом ставали святими. Варто відзначити, що разом із християнством на Русі почав поширюватися культ вшанування мощей святих. Так, із літопису відомо, що князем Володимиром було перенесено з Корсуня до Десятинної церкви у Києві мощі святого Климента та Фіва. Перенесені з Візантії або Болгарії частки мощей святих були також в інших християнських храмах (*див. вкладку*).

Невдовзі у Русі з'явилися і власні святі. Першими з них стали князі-мученики, яких було забито за наказом їхнього старшого брата – Святополка, котрий сів на київському столі після смерті батька Володимира Святославича 15 липня 1015 р. Державно-політичне значення культу Бориса і Гліба полягало в засудженні князівських чвар, у бажанні закріпити державну єдність Русі на основі чіткого дотримання феодальних взаємовідносин між зверхниками: всі князі – брати, але старші мають захищати молодших і протегувати

їм, а ті мусять підкорятися старшим.

Поведінкою Бориса і Гліба, які не здійняли руки на старшого брата навіть задля захисту власного життя, освячувалася ідея родового старшинства в системі князівської ієрархії; князі, які непорушно дотримувалися цієї заповіді, ставали святими. Згодом були канонізовані й інші представники князівського роду, зокрема, Ольга та Володимир, які так багато зробили для утвердження нової віри в Київській Русі. Святими після смерті ставали й окремі церковнослужителі. З-поміж них найбільш популярними були ігумени Печерського монастиря Антоній та Феодосій.

Наприкінці першого століття після прийняття християнства Київ вже мав свій пантеон святих, якому було надано загальнодержавного характеру. Згодом, у XII–XIII ст., з'явилися й місцеві святи в інших землях Русі. Так, у Чернігові були канонізовані князь Ігор Ольгович та митрополит Костянтин. Першого 1147 р. вбили повсталі кияни (перед тим князь був змушений прийняти постриг у Федорівському монастирі), другий заповів, щоб після смерті його тіло було викинуто за браму міста на поталу звірам (аналогія – смерті перших християнських мучеників у імператорському Римі).



Рис. 6. Стулки давньоруського хреста-енолпіону з поселення Провалля поблизу с. Гориця Чернігівської обл. XI ст.

Інформація писемних джерел про поширення православ'я

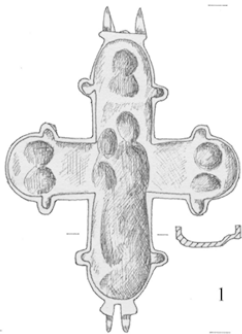
із центру на інші землі, певне пристосування візантійських релігійних канонів та обрядів до місцевих умов, а також про створення нових святинь на Русі підтверджується археологічними матеріалами. Крім залишків мурованих храмів, на багатьох поселеннях виявлені речі культового вжитку: кадила, свічниками, церковні дзвони, що дають змогу дійти висновку про існування тут за Середньовіччя дерев'яних церков чи каплиць. Кількісно численний пласт предметів особового благочестя (натільних хрестиків, іконок) серед археологічних знахідок в усіх центрах Південної Русі є матеріальним свідченням укорінення християнства серед населення (*Рис. 6–8; див. вкладку*).



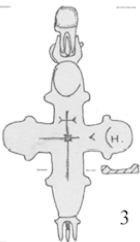
Рис. 7. Образок із кістки. Випадкова знахідка на території Чернігівської області. XII–XIII ст.

Окремо варто відзначити артефакти, пов'язані з розвит-

ком у Південній Русі такого явища як паломництво. Вони виявлені в незначній кількості переважно в князівських столицях чи резиденціях (Київ, Звенигород Галицький, Новгород-Сіверський тощо). У Звенигороді було знайдено цілий комплекс подібних речей, що датується кінцем XI–XIII ст. Серед них можна відзначити хрестики, виготовлені з порід дерев південного походження – ліванського кедру або середземноморської сосни. На тому хрестіку, що зберігся краще є кириличний напис який можна прочитати таким чином: СВ(ЯТЕ) Д(ЕРЕВО) І(СУ)С(А) Х(РИСТА). Відомо, що подібні хрестики, вироблені, на переконання віруючих, зі справжньої частки древа Животворного Хреста, поширилися після першого хрестового походу в Палестину. Мушлі *Pecten maximus* походять із Середземного моря або Атлантики та мають отвори для кріплення. За аналогіями можна визначити їхню приналежність до тих речей, які відігравали роль паломницьких знаків. Такі знаки кріпили на одяг, головне вбрання, торби. При цьому саме мушлі *Pecten maximus* слугували символом братства пілігримів, оскільки були атрибутом апостола пілігримів святого Іакова, мощі якого перебували у Сантьяго-де-Компостелла. Таким чином, відзначені знахідки є свідченнями розвитку на Русі як східного, так і західного напряму паломництва. Про це також свідчать зафіксовані у самому Сантьяго-де-Компостелла графіті кирилицею (здебільшого – імена паломників), які датуються дослідниками добою Давньої Русі.



2



4



5



6



7



Рис. 8. Хрести (1–6) та «змійовик» (7) із зображенням святих Козьми та Даміана з Городища Княжа гора поблизу с. Пекарі Черкаської обл. XII–XIII ст.

Для узагальнення варто відзначити, що прийняття Руссю християнства мало вплив на найрізноманітніші сфери життя суспільства. Діяльність Православної Церкви позитивно вплинула на розвиток суспільної свідомості, давньоруської писемності та літератури. Бувши носієм ідеї єдності держави та Церкви на Русі, виразником патріотичних традицій, християнський клір об'єктивно створював ґрунт, на якому визрівала національна самосвідомість, котра за Середньовіччя завжди перебувала в синкретичній єдності з релігійними поглядами. Християнська Церква забезпечувала певну стабільність суспільно-політичного життя давньоруського феодального суспільства та територіальну цілісність країни. Відзначмо також, що авторитет Церкви, її політичний та ідеологічний вплив зросли після Батієвої навали 1237–1241 рр. У другій половині XIII ст. має місце подальше проникнення християнського віровчення в усі сфери народного життя. Матеріали археологічних досліджень засвідчують перевагу християнської поховальної обрядовості в тогочасному селі, яке з погляду духовного життя було значно консервативнішим, ніж місто. Отже, саме до цього часу (друга половина XIII–XIV ст.) слід віднести майже повну перемогу християнства над язичництвом.

Література

Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян. Київ, 1992.

Грушевський М. С. Духовна Україна. Збірка творів. Бібліотека «Памятки історичної думки України». Київ, 1994.

Гупало В. Христианские реликвии паломников из княжеского Звенигорода. В камне и бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой. Труды Института истории материальной культуры РАН. 2017. Т. XLVIII. Санкт-Петербург, 2017, с. 117–123.

Забашта Р. В., Пошивайло О. М. Перунові дуби. Археологія. 1992, 2, с. 57–65.

Зубов М. І. Слов'янські повчання проти язичництва в етнолінгвістичному висвітленні. Автореф. докт. дис. Київ, 2005.

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989.

Комар А., Хамайко Н. Збручаский идол: памятник эпохи романтизма. Ruthenica. Київ, 2011, 10, с. 166–217.

Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: від язичництва до християнства. Навчальний посібник для учнів старших класів і студентів. Київ, 1996.

Мусин А. Е. Становление Церкви на Руси в IX–XIV веке. Средневековая русская христианская культура. Историко-археологическое исследование. Lewiston; Queenston;

Lampfer, 2001.

Мусин А. Е. Паломничество в Древней Руси: исторические концепции и археологические реалии // *Archeologica Avgaamica: исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.* Москва, 2009, с. 231–272.

Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности. Санкт-Петербург, 2002.

Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956.

Патерик Печерський. Київ, 2007.

Попович М. В. Мироззрение древних славян. Киев, 1985.

Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. 1: Киевская Русь. Москва, 1938.

Руденок В. Я., Новик Т. Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцького-Іллінського монастиря: 950 років. Чернігів, 2019.

Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. 2-е изд., испр. Москва, 2007.

Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва, 1981.

Слово святого Григорія / Християнство на теренах України I–XI ст. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира. Київ, 2000, с. 407–409.

Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908.

Lowmianski H. Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII). Warszawa, 1979.

Писемність, книги та книжники Київської Русі

Світлана Шумило

Наприкінці X ст. Київська Русь прийняла християнство, що потребувало швидкого приєднання молодої держави до загальносвітової писемної спадщини. Християнство – дуже книжкова релігія, яка вимагає від вірян не лише певних етичних якостей, а й поетичного смаку, й історичних знань, і лінгвістичної освіченості. Тут важливе й Святе Письмо, і запам'ятовування священної історії, і розуміння богослужбових текстів. Слов'яни разом із православ'ям засвоюють християнський календар, що поєднує римське та давньоєврейське числення, нові музичні лади, які були успадковані слов'янами від греків, а східними слов'янами – ще й від болгар, іконопис, що мав свій канон та вимагав зміни естетичного смаку давньоруських живописців, та увявлення про єдину владу як Богом поставлений порядок. Інакше кажучи, прийняття християнства повністю змінило східнослов'янський світ, і передусім це позначилося на виникненні книжної справи в Київській Русі.

Виготовлення книг на Русі потребувало засвоєння нових технологій. Передусім це опанування тих матеріалів, на яких можна писати.

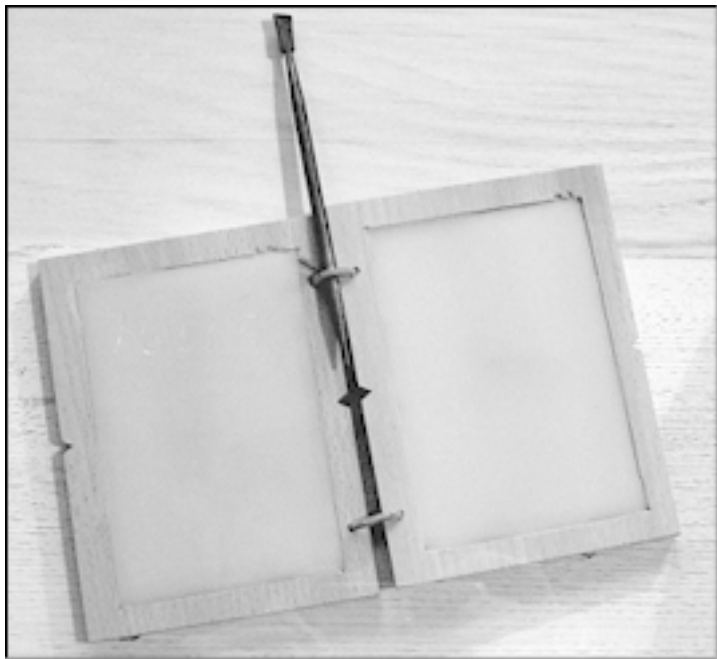


Рис. 1. Цера та писало. Реконструкція

Найдешевшим із таких матеріалів виявилася кора берези – **береста**, яку використовували для шкільних зошитів, побутових записів, листування, а через нестачу коштів – і для книг. Про такі дешеві книги казали: «писане на *хартіях*». По бересті прошкрябували слова так званим писалом – паличкою з металу, дерева чи кістки, аналогом візан-

тійського стилуса. Берестяні пам'ятки археологи знаходять в києворуських містах: Звенигороді Галицькому, Смоленську, Рязані тощо. Але найкраще берестяні грамоти збереглися в Новгороді Великому через особливості ґрунту.

Імовірно, на бересті часто писали те, що не мало великого обсягу та не призначалося для довгого використання – своєрідні записочки, листи, рецепти тощо. Берестяні *грамотки* згорталися в рулончики й у такому вигляді могли зберігатися якийсь необхідний час.

Коштовнішим середньовічним матеріалом для письма були **цери** – дерев'яні дощечки з видовбаним поглибленням усередині, залитим воском, по якому й вишкрябували літери за допомогою тих самих писал (*Рис. 1*). Цера зручна тим, що може використовуватися неодноразово: якщо написано вже не потрібне, його зтирали зворотним боком писала (саме для цього він завжди плаский) та наносили нові написи. Цей обов'язковий елемент писала – плаский кінчик – колись дав ученим підказку про широке застосування цер на теренах нашої країни, коли археографічні знахідки ще не підтвердили цієї тези. Бо для чого ще міг бути застосований цей елемент писала, який завжди був пласким, як не для затирання воску? Пізніше археографи довели істинність цієї гіпотези, коли знаходили дедалі нові вошані дощечки на території Давньої Русі. Учені іноді жартують, що церу можна назвати середньовічним планшетом – завжди із собою замість купи берестяних згорточків, можна писати, видаляти, писати зно-

ву – чим не планшет?

Сьогодні відомо 13 цер часів Київської Русі. Вони погано зберігаються та зітлівають із часом, чим і пояснюється відносно мала кількість таких знахідок.

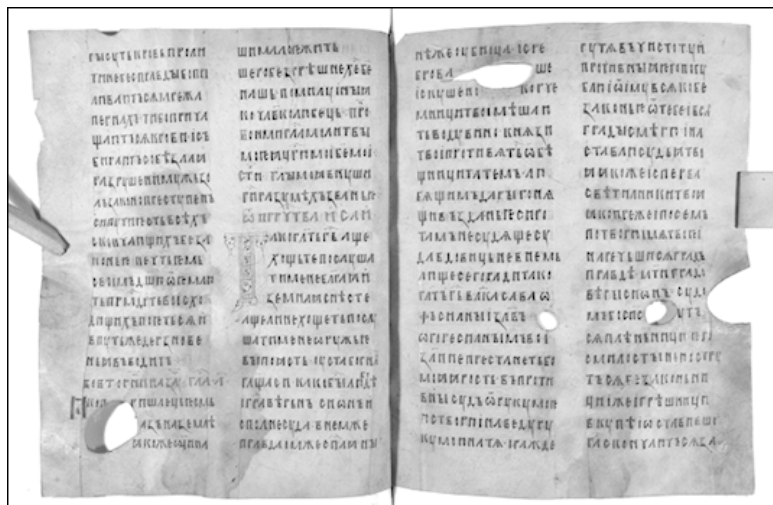


Рис. 2. Пергаменна книга з використаними нецілими аркушами пергамену, XIII ст.

Однак не береста й не вощані дощечки зберегли для нас основний літературний корпус часів Київської Русі. Головним матеріалом для письма все ж таки був пергамент, або **пергамён**, як його називали самі слов'яни. Це спеціальним образом оброблена шкіра тварини, вишкрябана до товщи-

ни паперового аркуша та відбілена майже як папір. Виготовлення пергамену було не лише клопітким, а й коштовним процесом, оскільки шкіра сама по собі дорога, а на книгу її потрібно було багато. Пергаменні книжки часто містять нецілі аркуші, такі, де є пошкодження, дірки, що залишалися на шкірі від суглобів, ріг тварини тощо, тонко зашиті подряпини (*Рис. 2*). Коштовність матеріалу сприяла бережному ставленню людей до книг, чим зумовлене виготовлення дуже міцних обкладинок – таких, які здатні зберігати книгу століттями.

Обкладинки зазвичай виготовляли з дерева, обтягнутого тисненою шкірою. Із боків на них робили характерні потовщення для того, щоб книга міцніше стояла на полиці, не викривляючи цим корінця, – як на своєрідних ніжках, що тримають її в строго вертикальному положенні. Задля тієї ж мети на книжках робили застіжки зі шкіри та металу (*Рис. 3*). Застіжки доволі міцно застібали книгу, так що, певно, навіть вода не могла надто вільно діставатися до аркушів, якщо книга раптом потрапляла до води під час якихось негараздів. Зараз, коли береш у руки середньовічний рукопис, на якому збереглися застіжки (їх залишилося відносно небагато через перетирання шкіряних частинок), то іноді доводиться докласти зусиль, аби його розігнути.

Часто обкладинки прикрашали не лише тисненням, а й металевими накладками, коштовним камінням. На передній обкладинці могли зробити маленьку скриньку для частинки

мощей або іншої святині – така книга ставала цілим скарбом або священним предметом. Найкрасивішими зазвичай були богослужбові книги – Євангелія для читання під час храмового дійства.

Сторінки коштовних книжок прикрашали мініатюрами або заставками – невеликим орнаментом на початку нової глави. Тут могли використати не лише традиційні для давньої книжності чорний та червоний кольори, а й інші фарби, інколи навіть позолоту (*див. вкладку; рис. 4–5*).

Пергамен був досить склизьким матеріалом для письма, тому наші перші літературні пам'ятки написані великими літерами – завбільшки 5–7 мм, тож і книги, які зашивалися в дерев'яні обкладинки, – великі, товсті, важкі.

Зазвичай книжник писав не відразу в готовій книжці, а в окремих зошитах, які зшивали вже після закінчення написання. Це не лише суто технічно полегшувало процес письма, а й пришвидшувало копіювання: кілька переписувачів могли одночасно працювати над однією книгою, копіюючи кожен свій урок. Після того, як книгу зшивали, іноді траплялися нестикування таких уроків, коли піваркуша або навіть цілий аркуш міг залишитися пустим (і це тоді, коли всі вельми берегли дорогий пергамен), оскільки хтось із книжників мав трохи дрібніший почерк, ніж було розраховано (*Рис. 6*). Такі нестикування трапляються не в дуже коштовних книгах, оскільки подарункові, коштовні все ж таки намагалися надати копіювати одному майстрові – щоб почерк через усю

книгу був однаковим.



Рис. 3. Бронзові книжкові застібки та накладки окладів.
Кінець XII – початок XIII ст.

Той, хто пише книгу, не обов'язково водночас є художником, тож графічні елементи давніх книжок нерідко виконував окремий майстер. Переписувач не завжди сам малював гарні літери на початку тексту (*ініціали*, або *буквиці*), але,

пишучи, залишав місце для них – щоб художник потім вписав, домалював необхідне. Про це свідчать деякі рукописи, які з певних причин залишилися без домальовок – не потрапили до художника й мають пустоти на місці ініціалів. Трапляється, переписувач залишив чимало місця для літери, хотів якось виділити той чи інший фрагмент рукопису, а художник мав на це свій погляд та не заповнив усього відведеного на ініціал місця – залишив пустоту. Коштовність пергамену зумовила й виникнення такого унікального середньовічного явища, як *палімпсест*, себто сторінка, з якої змили перший текст і використали її повторно – записавши новим. Шкіряні аркуші були настільки дорогими, що їх використовували іноді по кілька разів, не цінуючи давнішого тексту, що характерно для середньовіччя.

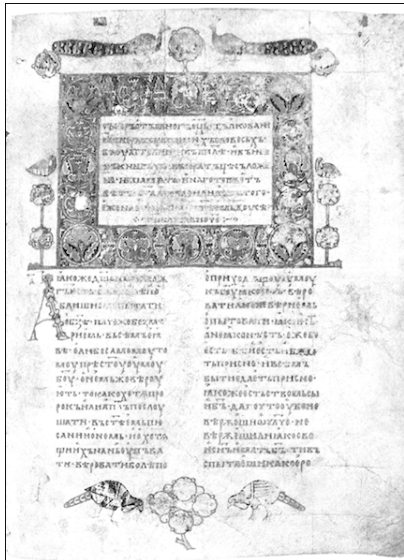


Рис. 4, 5. Изборник Святослава. Лист із заставкою та ініціалами. 1073 р.

Тож цінність книги була не абсолютною: з одного боку, книжки цінували як витвори мистецтва, з іншого – легко змивали старі тексти, бо цінування давнини та оригінальної пам'ятки ще не було розвиненим.

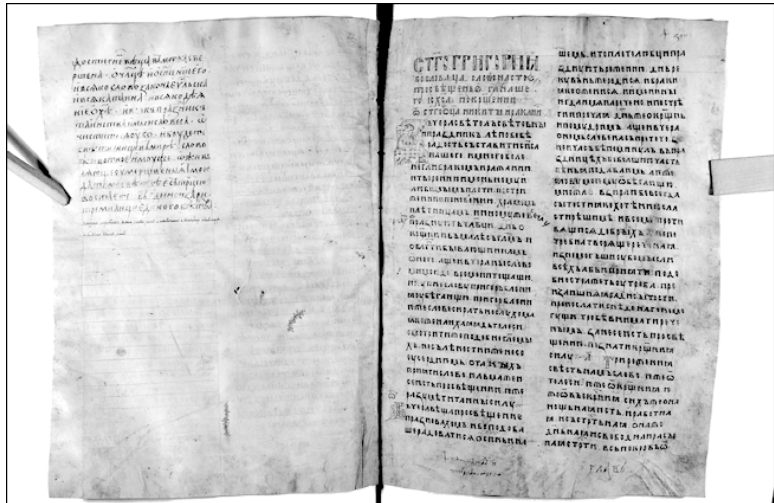


Рис. 6. Стик двох зошитів, писаних різними книжниками, в одній книзі. Повчання Григорія Богослова. XIII ст.

Усвідомлення книжної справи як містичної, одухотвореної було притаманне всім давнім християнським писемностям – про це свідчать, зокрема, численні ікони та мініатюри із зображенням книжника за роботою. Зазвичай малювали євангелістів, іноді – агіографів, тобто авторів житій, або літописців. Людина, яка зігнулася над текстом, – це наче образ гідного монаха, щось, що наближає книжника до євангеліста, апостола. Як апостол є вісником про Боже царство, так і книжник покликаний поширювати Євангеліє та інші душокорисні книги.

Особливості процесу письма можна простежити саме за такими мініатюрами (*див. вкладку*). Упадає в око, що книжник ніколи не сидить за столом – такого використання стола ще не знали. Зазвичай переписувач розміщується перед аналоєм – невеличкою підставочкою на кшталт пюпітра, – на якому лежить копійована книга. Там само розташовані дві чорнильниці: зі звичайним та червоним чорнилом (кіноваром). До речі, чорного чорнила, як і взагалі чорної фарби, у Київській Русі ще не знали, писали брунатною або рудою рідиною, здобутою за допомогою сажі та ржавого заліза – рецептури чорнила збереглися в деяких середньовічних рукописах. Власний зошит переписувач тримає на колінах – для зручності в нього під ногами невелика лавочка. Часто в куті такого зображення можна побачити образ Христа, який благословляє книжника на його богоугодну працю.

Містичне сприйняття процесу написання відбилося в середньовічній традиції скорочувати так звані *Nomina sacra* – сакральні слова, які через свою святість не підлягали повному написанню. Слов'яни позичили цю традицію від греків: скорочували слова, які мали відношення до Бога або Богородиці, типів святості, імена деяких святих (наприклад, царя Давида), слова, пов'язані з царською або князівською владою тощо. За скороченнями раннього слов'янського середньовіччя можна простежити уявлення наших предків про те, що в навколишньому світі вони сприймали за відблиск божественного буття. Так, слова «отець», «матір» та «син»

теж підлягали скороченню, оскільки асоціативно пов'язувалися із Творцем, Богоматір'ю та Христом. Скорочувалися назви деяких чеснот, наприклад, слово «милість», оскільки ця якість людської душі усвідомлювалася як ознака високого духовного життя. Усі форми дієслова «глаголати», тобто промовляти, теж завжди підлягали скороченню. Отже, слов'яни бачили щось божественне в здатності людини до промовляння, або ж у цьому винний корінь слова – «глагол», що старослов'янською означає власне «слово», а це сходить до євангельського «І слово було Бог».

Над скороченими словами писали так зване «титло» – зигзагоподібну або хвилясту лінію, яка вказувала читачеві на необхідність «розтитлувати» слово – прочитати його цілком. Титла впадають в око на всіх середньовічних рукописах, вони неодмінно трапляються на іконах, дзвонах, інших сакральних написах – наче не лише не можна промовляти ім'я Боже всує, а й писати повністю його теж не можна.

У пізньому середньовіччі скорочення слів поступово втратить сакральне значення та виконуватиме часто суто утилітарну функцію – економії місця на папері. Тож, згодом скорочувати припинять узагалі, збережуть цю традицію лише в богослужбових книгах, оскільки вона має сенс лише за умови надання словам сакрального значення.

Рукописний характер перших східнослов'янських книг по-своєму вплинув на їхній зміст та на ставлення людини до літературного твору: коли текст пишуть і переписують від

руки, це формує унікальне, порівняно із сучасним, авторське та читацьке сприйняття.

По-перше, рукописний текст, який десятки, сотні разів потрібно переписати книжникам задля його розповсюдження, утрачає авторську оригінальність: кожен більш-менш обізнаний переписувач не вважає за злочин щось додати або прибрати з цього тексту. Замовник копіювання теж може відверто втручатися в процес, наприклад, той чи інший князь – у переписування історичного твору. Так, князеві могло не сподобатися, як написано літопис за його попередника, і він наказує книжнику прибрати якісь уривки під час перепису, акцентувати інші, вставити певні подробиці або роздуми. Є гіпотеза, що саме в такий спосіб із *Повісті врем'яних літ* зникло оповідання про вбивство князя Аскольда та виникла розповідь про покликання Рюрика. Д. Лихачов уважав, що легенда про те, як слов'яни вклонилися варягам із проханням надати князя, виникла в Нестора Літописця виключно з міркувань про припинення боротьби за владу та надання авторитетності Рюриковичам.

Іноді втручання замовника або самого книжника в текст переписаного рукопису було зумовлено такими факторами, як зміна стильової парадигми – твір переписували за вимогами нового стилю, – або зміна політичних пріоритетів, або попросту зміна території побутування – твір виправляли відповідно до місцевого діалекту. Деякі твори перероблялися чимало разів, і найчастіше це стосується літописів, оскільки

новий час вимагав нового ідейного та стильового забарвлення. Релігійні твори теж нерідко зазнавали змін під час копіювання, оскільки в церковному середовищі періодично відбувається зміна ідейної складової, актуальності тих чи інших ідей або літературного стилю. Так, у грецькій середньовічній літературі відомий випадок, коли одне й те саме житіє Максима Ковсоколівата переписувалося та перероблялося кількома авторами вісім (!) разів, і кінцевий варіант був геть не схожим на початковий, оскільки містив актуальні для пізнього середньовіччя ідеї ісихазму, які фактично перекрили собою біографію святого, максимально скорочену останнім переписувачем. Таке саме вільне ставлення до оригінального тексту успадкували й слов'яни, які теж нерідко переписували та переробляли й житія, і богослужбові тексти, і похвальні слова. Брак уявлення про, говорячи сучасною мовою, авторське право підтриманий середньовічною традицією залишати твори анонімними: лише деякі з жанрів вимагали позначення автора, літописи ж, історичні оповідання, похвальні слова, казання, житія святих, патерикові повісті найчастіше дійшли до нас як анонімні твори.

Така особливість книжної справи обумовила виникнення в сучасній літературній медієвістиці понять «автограф» та «редакція» щодо середньовічних творів. Автографами заведено називати твори, написані безпосередньо рукою автора, редакціями – списки, під час створення яких у текст були внесені значні зміни. Найчастіше дослідження давніх писем-

них джерел здійснюють за редакціями, оскільки до нас дійшло вкрай мало автографів – більшість оригінальних текстів часів Київської Русі, на жаль, було знищено під час монгольського нашествия. Є велика ймовірність, що якась частина нашої книжної спадщини взагалі не збереглася, зникла в пожежах тих трагічних часів назавжди. Деякі пам'ятки, такі як *Слово о полку Ігоревім* або *Повчання Володимира Мономаха* дійшли до нас в єдиному примірнику. Велика частина киево-руських літературних творів досліджена за списками XIII–XV ст., зокрема, фактично всі наші літописи, життя перших київських князів, проповіді давньоруських церковних служителів були знайдені на територіях Володимира, Новгород, Костроми, Пскова, навіть Кенігсберга у списках доби пізнього Середньовіччя. Очевидно, це свідчить про відхід жителів Київської Русі на північ під час або після монгольської навали, зберігання та переписування там давніх оригіналів.

Отже, ми ніколи не зможемо точно уявити собі обсягу книжної спадщини Київської Русі, але маємо змогу судити про її характер, жанрову різноманітність, стильові особливості, а отже – етичні та естетичні уявлення наших предків, – за тими творами, що дійшли до нас і зберігаються зараз у рукописних зібраннях.

Наша література почалася як винятково перекладна. Після того, як у середині X ст. Кирило та Мефодій принесли християнське вчення та писемність на землю південних слов'ян, болгари, македонці та мешканці Моравії здійсни-

ли велику роботу з перекладу біблійних та богослужбових книжок старослов'янською мовою. Після Володимирова хрещення Русі ця перекладна література почала поширюватися й на наших землях, доповнюючись місцевими перекладами. Потреба в релігійній літературі для відправлення богослужіння вимагала якомога швидшого копіювання книжок.

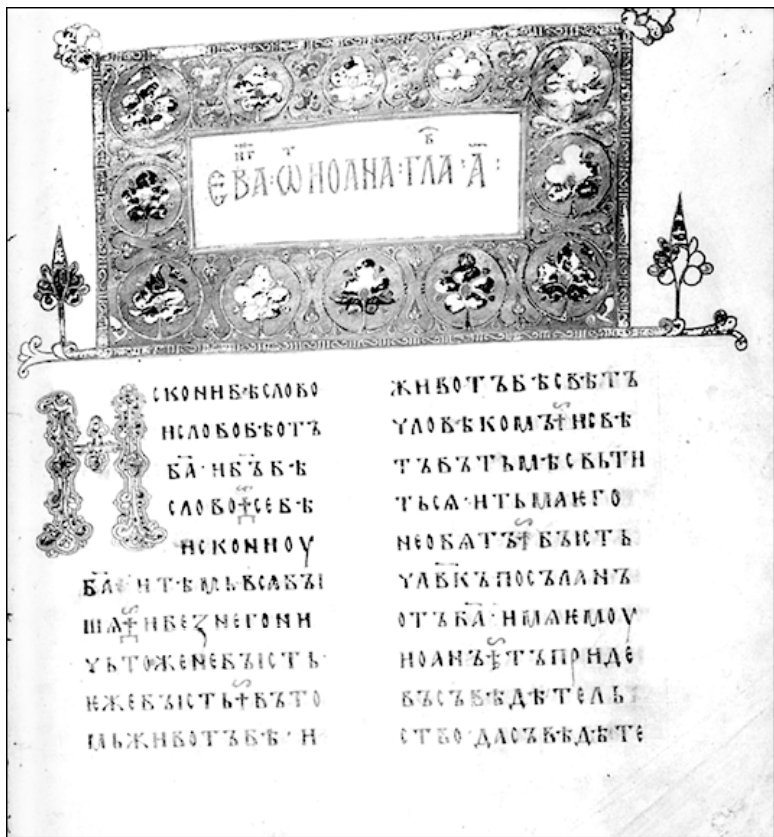


Рис. 7. Остромирове Євангеліє. Лист із заставкою та ініціалами

Однією з найдавніших таких копій є так зване **Остромирове Євангеліє**, характер мови якого свідчить про київсь-

ке походження переписувача. Це не лише одна з найдавніших (1056–1057 рр.), а й одна з найкрасивіших пам'яток нашого письменства: охайно написана, оздоблена кольоровими вставними елементами (Рис. 7).

Біблійні та богослужбові книжки, треба думати, переписувалися частіше за інші, до нас дійшла чимала кількість їхніх списків. Біблії як єдиної книги на Русі ще не існувало, і читання Біблії як такої здійснювалося вкрай рідко – частіше її слухали під час богослужби та запам'ятовували найважливіші місця завдяки систематичному їхньому повторенню в храмах. Композиція біблійних книжок тих часів указує саме на богослужбове їхнє використання: Євангеліє, послання апостолів та книги Старого Завіту часто переписано як череду уривків, розташованих у тій послідовності, що відповідає логіці їхнього читання в храмовому чинопослідуванні. Трапляються і Євангелія для читання вдома, переписані як чотири цілісні твори, але рідше.

Книги для читання під час богослужби називалися «Апракос» – у перекладі з грецької – *недільні, святкові*. Євангелія повні, для читання «келійного», тобто в келії або вдома, називалися «Тетр» або «Четвероевангеліє» – твори чотирьох євангелістів.

Назва книги, заголовок, теж сприймалася нашими предками не так, як зараз: зазвичай середньовічні твори мали доволі довгі назви, кожна з яких могла бути величезним складнопідрядним реченням, де вказувалися тема твору, а також

іноді автор, іноді переписувач, іноді коротко переказувався зміст твору. Наприклад, твір, який ми звикли називати *Слово о полку Ігоревім*, насправді має такий заголовок: «Слово о плъку Игоревъ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова», а *Повість врем'яних літ* насправді називається «Повѣсть временныхъ лѣтъ черноризца Феодосьева монастыря Печерскаго, откуда есть пошла руская земля и хто в нѣй почаль первѣ княжити, и откуда руская замля стала есть». Такі довгі назви є не власне заголовками, радше – вказівкою на те, що запропоновано читачеві, своєрідними анотаціями до твору, тому заведено назви середньовічних творів скорочувати та записувати без лапок – як ми й робимо, виділяючи їх до того ж курсивом.

Найпоширенішою перекладною молитовною книгою наших предків був *Псалтир*, саме його списки є найбільш численними. Його теж часто слухали в храмі, завчали напам'ять, багато цитували потім в оригінальних творах. Саме з Псалтиря наші предки почерпнули знання про високу літературну мову, поетичний синтаксис, метафори та епітети – за його зразком укладено найестетичніші наші твори з оспівуваннями природи, вірності, любові, мужності, віри в Бога.

Ще одним джерелом літературної мови для новонавернених слов'ян стали богослужбові книжки, які теж є зразком поетичної мови. Частота їх читання та слухання призводила до запозичення найкрасивіших прикладів грецького та сирійського художнього мовлення першими руськими літера-

торами, а також – до частого цитування богослужби в оригінальній літературі, уподібнення окремих наших творів богослужбовим гімнам.

Отже, початки нашої літератури є досить наслідувальними, культурний період після хрещення Русі заведено називати першим південнослов'янським впливом – процесом засвоєння візантійської християнської культури через призму південнослов'янської. Це не означає, що русичі буквально копіювали візантійську культуру – зовсім ні. Як пише Д. Лихачов, це була своєрідна *трансплантація візантійської культури* – тобто перенесення культурних зразків на новий ґрунт, який викликав помітні зміни цієї культури на наших землях. Справді, слов'яни взяли з візантійської та південнослов'янських літератур лише те, що було для них актуально на той час: релігійні, історичні, природознавчі твори. Доволі мало перекладалися богословські трактати – можливо, наші предки за часів Київської Русі ще не були готові до серйозного богослов'я? Також неактивно перекладалися повістярство, антична література, поетичні твори. Не знали раннього поширення й візантійські хроніки. Своєрідний вплив на нашу літературу, крім візантійської та південнослов'янської, мали західноєвропейські мови та літератури, що також обумовлювало оригінальність нашої культури та неможливість абсолютного копіювання спадщини Православного Сходу.

Із перекладних не-богослужбових творів найбільший по-

пит мали, ймовірно, історичні повісті, оскільки саме в цей час на Русі починається поступове формування історичної свідомості населення, уміння фіксувати минуле та міркувати над ним.

Усвідомлення минулого, так би мовити, історичного часу досить яскраво відбивається на нашій мові та літературі X–XI ст. По-перше, саме в ці часи у русичів завершується формування минулого часу дієслова, що свідчить про прокинення історичної свідомості нації. Категорія минулого часу виникає в мові тоді, коли народ починає фіксувати певні значні події свого життя – у фольклорі та, пізніше, писемних пам'ятках. Сплеск перекладацької діяльності своєрідно накладається на цей процес, оскільки слов'яни вимушені пристосувати відносно нову категорію під переклади біблійних та богослужбових книжок, де минулий час дієслова представлений у різних модифікаціях. Це сприяє не лише збагаченню мови, а й активізації тих процесів, що привели нарешті до створення русичами цілого корпусу власної історичної літератури – літописів, вояцьких повістей та оповідань, історичних пісень.

Засвоєння нового візантійського календаря також вплинуло на темпоральні уявлення русичів, на сприйняття часу не як постійно повторюваних елементів життя (праслов'янське слово «время» походить від дієслова «вертіти» – повторюватися, повертатися), а як чітко спрямованого променя, вектора, що має початок – створення світу, кінець –

апокаліпсис, середину – Різдво Христове. Приймаючи християнство, слов'яни наче «вписали» себе в історію старого світу, а богослужбовий календар надав значення кожному окремому дню їхнього життя. Візантія на той час послуговувалася двома календарями: римським та частково – юдейським. Окрім того, богослужіння відправлялися за календарем Октоїха – восьми тижнів, що повторювалися протягом року. Отже, три різних числення, накладаючись одне на одне, створювали той складний календар, який слов'яни позичили від греків. Накладання календарів диктувало своєрідність богослужіння на кожен день року, ті чи інші правила приймання їжі, в монастирях – режим сну й неспання, святкування Великодня, Трійці та інших найбільших свят тощо. Інакше кажучи, після християнізації Русі люди мали зовсім інакше дивитися не лише на питання істини та особистого спасіння, а й на плин часу як такого, на побут, мову, державу, шлюб – усе те, що створює світобачення людини.

Виникнення історичного світогляду, на наш погляд, щільно пов'язане із засвоєнням як нового календаря, так і активною перекладацькою діяльністю новонавернених слов'ян. Історичні твори давнини були найпоширенішими серед тих небагатьох нецерковних жанрів, які охоче перекладалися та переписувалися нашими предками.

Однією з найпоширеніших серед перекладних історичних творів вважається так звана *Александрія* – середньовічний анонімний роман про Олександра Македонського, створе-

ний у I–II ст. нашої ери, багато разів перекладений та редактований переписувачами. Книга лише умовно може бути названа історичною, бо містить чимало домислів, легенд та своєрідних анекдотів про Олександра, що, однак, і робить її улюбленим читанням наших предків.

Д. Чижевський називає серед найпопулярніших на цьому початковому етапі нашого перекладацького становлення також *Хроніку Георгія Амартола* – твір візантійського монаха IX ст. Георгія, який сам себе називає «Амартолом» – себто аморальним, грішним. Хроніка містить художній опис подій від Адама до 842 р. нашої ери та є своєрідним середньовічним конспектом зі світової історії.

Знаменно, що більшість таких «наукових» творів середньовіччя містили безліч неправдоподібних анекдотів, легенд, цікавинок, які сприяли поширенню цієї літератури. Ми не знаємо, чи сприймали наші предки на віру прочитане, але, певно – так, бо кількість списків цих творів, нестача якихось інших, ґрунтовніших, частотність їхнього цитування в оригінальній літературі в серйозному контексті свідчить про довіру слов'ян до історичних романів Візантії та Риму.

Уся перекладна природнича література теж видається надто міфологізованою сучасному читачеві: головне її завдання – не познайомити читача із навколишнім, а подати йому урок благочестя, тож усі оповідки про тварин із перекладних *Фізіолога* або *Топографії Козьми Индикоплова* обов'язково супроводжені повчальними сентенціями. Так,

наприклад, *Фізіолог* – популярна в середньовіччі книга про тваринний світ – розповідає про левів:

«Три властивості має лев. Коли левиця народить, то приносить мертвого й сліпого дитинча, сидить вона та сторожить його до трьох днів. Через три ж дні приходять лев, подує йому в ніздрі, і дитинча оживе. Те ж і з вірними народами. До хрещення вони мертві, а після хрещення очищаються Святим Духом.

Друга властивість лева. Коли спить, то очі його не сплять. Так і Господь наш говорить юдеям: “Я сплю, а очі Мої божественні й серце не сплять”.

А третя властивість лева – коли левиця біжить, то сліди власні замитає своїм хвостом, і мисливець не може відшукати її слідів»².

Ще більшу популярність серед перекладних книжок мали збірники духовних повчань та афоризмів, списки яких теж доволі численні. Духовні повчання – це проповіді великих ораторів давнини, як-от Іоанн Златоустий, Василій Великий, Григорій Богослов; серед не-візантійських авторів – Єфрем Сирин. Збірники зазвичай мали календарну композицію – тобто проповіді були розташовані за днями богослужбового року та мали прив’язку до певних свят та пам’ятей святих. Це обумовлювало фактично щоденну «вписаність» середньовічної людини в певний текст: зранку – у молитовний, богослужбовий, потім – біблійний, потім – повчальний що-

² Тут і далі переклад сучасною українською автора. – С. III.

до свята або святого, а ввечері знову – богослужбовий та молитовний. Християнство за ідеал людського життя бере чернечий побут, а давньоруські монастирські оповідання свідчать про щоденне читання багатьох календарно пов'язаних текстів. Занурення в читання, уважне слухання та знання напам'ять богослужби, вивчення грецької мови, ручне переписування книг – усе це добре характеризує середньовічну інтелігентну людину – не лише ченця, а й русичів княжого та боярського роду.

У середині XI ст. починають з'являтися оригінальні киеворуські літературні твори. Одним із найдавніших уважається *Похвальне слово князю Володимиру*, у якому збереглися відомості, що передують нашим найдавнішим літописам, та інше датування таких важливих подій, як хрещення Русі (тут воно датоване 987 р.) та взяття Корсуня (воно тут датується 989, а не 988 р.). Автор твору – дехто **монах Іаков** – мав за головну ідею показати князя Володимира «богообраним», призначеним на князювання згори, покликаним на нього небесним покликом. Водночас він наче не наважується назвати князя святим, постійно використовує до нього епітет «блаженний», що в східній традиції означає того, хто поряд зі святістю, але ще не святий. Автор навіть розмірковує над цим питанням: звідки ми знаємо про святість людини? – І відповідає цитатою з апостола: «За справами людини познаємо її». Потім перелічує численні добрі справи Володимира, порівнює його з великими святими минулого,

наче підводить нас до думки про його святість – але не вимовляє цього останнього слова:

«Князь Володимир слідував справі святих мужів і життя їх, і захопився життям Авраама та наслідував гостинності його, полюбив істину Іакова, Мойсеєву лагідність, Давидове беззlobіє, найбільше ж Костянтину, царю великому, першому царю християнському наслідуючи в правовірності, милостиню творив князь Володимир.

Коли князь Володимир добрі справи здійснював, то Божя благодать осявала серце його і рука Господня допомагала йому, і перемагав всіх ворогів своїх, і боялися його всі. На кого йшов, то перемагав: радимичів переміг і данину на них поклав, в'ятичів переміг і данину на них поклав, ятвягів взяв, і срібних болгар переміг; і хазар, пішовши на них, переміг і данину на них поклав».

Знаменно, що поряд із переліченням християнських чеснот книжник указує на суто військові доблесті князя, такі важливі для слов'ян того часу. Іде поступове усвідомлення того, що таке чеснота та водночас княжа влада, як ставитися до єдинодержавності та освячення влади Церквою.

Перші ж наші твори свідчили про високий розвиток естетичного смаку слов'ян: уся рання література дуже поетична, витончена, стилістично складна, прикрашена великою кількістю метафор, символів, епітетів, дотепних діалогів та ліричних відступів. Одним із найкращих зразків високої літератури Київської Русі є *Слово про Закон і Благодать*

Київського митрополита Іларіона.

Іларіон жив за часів Ярослава Мудрого та, вочевидь, був його однодумцем. Знаменитий тим, що став першим митрополитом руського – не грецького – походження, він був також одним із перших проповідників, промова якого не тільки була записана, а й мала широке ходіння серед русичів. *Слово про Закон і Благодать* – досить складний за змістом твір із глибокою богословською ідеєю про протиставлення старозавітного Закону – зводу правил Старого Завіту, – та Благодаті – вченню Христа про любов та милість. Автор пояснює свої думки алегорією про Авраама, Сару та Агар і їхніх дітей – Ізмаїла та Ісака. Ісак символізує собою Новий Завіт, благодать і милість, уособлює Христа, Ізмаїл – Старий Завіт, суворість закону, уособлення Мойсея. Твір містить глибокі роздуми автора про те, що закон несе в собі справедливість, гарний, природний плин часу та справ, тоді як благодать має дещо більше за справедливість, дещо надприродне, таке, що краще за справедливість, яка може бути жорстокою та невмолимою. Дивно, що на такому ранньому етапі засвоєння християнської моралі за практично повної відсутності перекладних богословських трактатів виникає настільки серйозний філософський твір у руського автора. Проповідник прив'язує ідеї твору й до реалій власної Київської держави: життя за старим законом Іларіон порівнює частково й з язичницькою Руссю, а за Євангелієм – із християнізованою. Твір завершено похвалою Володимирі Хрестителю, що

є природним після протиставлення язичництва та християнства.

На жаль, до нас дійшла лише одна проповідь цього дивного автора, та й доля самого Іларіона не чітко прописана в руських літописах: після смерті Ярослава він чомусь видаляється з митрополичої кафедри, яку знову посідає грек. Уважають, що Іларіон скінчив життя ченцем Києво-Печерської лаври, але сам факт його зникнення з кафедри дивує, бо сан митрополита є довічним. Думається, цього проповідника пов'язували з Ярославом якісь спільні ідеї та погляди на державу, тому смерть Ярослава фактично позначила зміну якоїсь державної парадигми та – усунення й Іларіона.

Уважають, що й *Повість врем'яних літ*, наш найвідоміший та найдавніший літопис, було розпочато саме за часів Ярослава як спробу ствердити самостійність власної державної Церкви задля певної, відносної свободи від Константинопольського патріархату. Принаймні, так Д. Лихачов пояснює той факт, що найдавнішими за рядом показників є літописні оповідання про події саме церковної історії – не державної, такі як хрещення Русі, житіє Ольги, страждання Бориса та Гліба тощо – усе те, що так чи інакше пов'язано з питаннями духовності, академік називав це «Початковим казанням про поширення християнства на Русі». Поступово це казання «обростало» іншими оповіданнями та повістями, допоки не перетворилося на той великий звід, який ми

зараз називаємо нашою важливішою пам'яткою історіографії та літератури. Історію поступового створення літопису вчені зараз реконструюють приблизно так: на основі перших оповідань про хрещення Русі в 70-х рр. XI ст. створюється літописний звід ченцем Києво-Печерського монастиря Никонем, у 1093–1095 рр. – так званий Початковий звід. На початку XII ст. монах Києво-Печерського монастиря **Нестор**, той самий, який отримує згодом прозвисько «Літописець», створює *Повість врем'яних літ*, істотно переробивши Початковий звід. Він випередив розповідь про історію Русі великим історико-географічним введением, виклавши свої погляди на походження слов'ян і місце русичів серед інших слов'янських народів; він описав територію Русі, побут і звичаї племен, які її населяли. Крім літописних джерел, Нестор використовував перекладну *Хроніку Георгія Амартола*. Він включив у *Повість врем'яних літ* тексти договорів Русі з Візантією, додав до історичних переказів, що містилися в літописах його попередників, нові: про спалення Ольгою древлянського міста Іскоростеня, про перемогу юнака-кожум'яки над печенізьким богатирем, про облогу печенігами Білгорода. Нестор продовжив розповідь Початкового зводу описом подій кінця XI – початку XII ст. Саме під його пером *Повість врем'яних літ* перетворилася в стрункий, підпорядкований єдиній концепції та літературно досконалий твір про перші століття руської історії.

Тут викарбувалися уявлення русичів про свій народ, про

виникнення Русі як держави, походження панівної династії, напрями зовнішньої та внутрішньої політики. Літопис свідчить про досить розвинену самосвідомість русичів, які осмислюють себе як самостійну державу із власною історією, якою можна пишатися. Певно, у цьому й була ідея Ярослава Мудрого, одного із можливих замовників літопису, – самоосмислення народу, самосвідомість, затвердження ідеї незалежності та самостійності.

Одним із постійних мотивів Повісті є нагадування про те, що всі князі – брати, оскільки на Русі тривають братовбивчі війни. Ще один мотив – небезпека з боку степу – від половців та печенігів. Описи князів досить часто свідчать про важливість для автора християнської моралі: літописець іноді досить емоційно говорить про ті чи інші князівські злочини або – навпаки – з помітною гордістю змальовує християнські чесноти князів. Так, твір демонструє поступове усвідомлення народом ідей християнського правителя, єдиноподержавності та домовленості князівств між собою заради миру та міцності Русі.

Історія вбивства Бориса та Гліба, треба думати, настільки вразила наших предків XI ст., що, мабуть, найпоширенішими на Русі історичними творами були повісті про них. Борисо-Глібський цикл творів (*Казання про Бориса та Гліба*, Несторове *Читання про вбивство Бориса та Гліба*, літописні оповідання про братів) переписувався настільки часто, а отже, й мав попит, що до нас дійшло близько 260 спис-

ків – величезна кількість для раннього слов'янського середньовіччя. І анонімне *Казання*, і *Читання* про братів-страстотерпців доволі драматичні порівняно з іншими нашими середньовічними творами: авторів вельми хвилює безвинна мученицька смерть юних братів від руки близького родича – звідного брата Святополка.

Однією з особливостей цих творів є досконалий опис зовнішності братів – нехарактерний для давньої літератури взагалі. Усі дослідники зазвичай зазначають, що наша давня література настільки зосереджена на внутрішньому світі людини, що не лише вкрай рідко містить описи зовнішності, але навіть не має в словниковому складі слів для цього: ані для кольору очей чи волосся, ані для позначення якихось рис обличчя. І ті скупі описи святих братів, що їх робить Нестор Літописець, досить виділяються на загальному тлі. Емоційний стан братів, які чекають на смерть і не творять жодного спротиву цьому, аби не стати братовбивцями, описаний теж досить конкретно та співчутливо. Особливо чутливо автор передає плач Гліба, який останньої хвилини намагається вмовити своїх убивць не губити його:

«Не чіпайте мене, брати мої милі й дорогі! Не чіпайте мене, ніякого зла вам не заподіюв! Пожалійте, брати й господарі мої, пожалійте! Яку кривду вчинив я братові моему та вам, брати й господарі мої? Якщо є якась образа, то ведіть мене до князя вашого і до брата мого і господаря. Пожалійте юність мою, змилуйтесь, господарі мої! Будьте панами

моїми, а я буду вашим рабом. Не губіть мене, в житті юного, не пожинайте колоса, ще не дозрілого, соком беззлобія налитого! Чи не зрізуйте лозу, яка ще не виросла, але плід має! Благаю вас і віддаюся на вашу милість...»

Заклик до співчутливості – один з основних мотивів наших перших літературних творів, він трапляється і в історичних повістях, і в житіях, і – ще частіше – у проповідях. Таке враження, наче Церква (а письменниками здебільшого були не просто церковні люди, а ченці, священники, єпископи) у ці нелегкі часи частих війн та набігів навмисно якомога частіше говорила людям про співчуття та цінність життя.

Але не лише церковні люди вдавалися до літературної творчості. Перлиною світського письменства Київської Русі є *Повчання Володимира Мономаха*. Володимир Всеволодович Мономах (1053–1125) – один із найталановитіших і освічених руських князів домонгольської доби. Усе життя Володимир провів у боротьбі з половцями та з їхнім союзником – князем Олегом Святославичем. Проти половців Мономах організував кілька походів об'єднаних сил руських князів. Прагнучи запобігти розпаду руської держави на низку самостійних князівств і разом із тим дотримуючись принципу, що кожен князь повинен успадковувати володіння свого батька, він надавав неабиякого значення ідеологічній пропаганді єдності Руської землі. Із цією метою він організував з'їзди руських князів, підтримував культ «святих братів» Бориса та Гліба, життя яких мало подати приклад послуху

молодших князів – старшим, протегував літописанню, нагадував про історичну єдність Русі та всього князівського роду («усі князі – брати», – зауважує він у *Повчанні*). Князювання Володимира – це час посилення Русі та епоха розквіту нашої давньої літератури.

Повчання Володимира Мономаха збереглося лише в Лаврентіївському літописі, де воно вставлено між міркуванням про походження половців і розповіддю про бесіду літописця з новгородцем. В інших літописах (Іпатіївському, Радзивілівському тощо) текст, розділений в Лаврентіївському *Повчанніям*, читається без жодного розриву, а *Повчання* відсутнє. Чи випадково воно вписане в літопис? Чи була якась ідея переписувача Лаврентіївського літопису в тому, щоб вставити *Повчання* саме після міркування про половців? На ці питання досі немає відповідей.

Повчання є заповітом князя Володимира, який відчував себе під час написання (імовірно, 1117 р.) людиною похилого віку, яка готується відійти в засвіти. З точки зору уявлень наших предків про життя та особливості державної влади, це дуже цінне джерело. Первісно воно складалося з трьох самостійних частин: власне «Повчання», «Літопису» життя князя (або «Автобіографії») і листа («грамотиці») його постійному політичному супернику – князю Олегу Святославичу (в *Слові о полку Ігоревім* він має прізвище Олега «Гориславича») Чернігівському. В основній частині Мономах пише про те, що його зустріли послы інших старших князів і про-

сили виступити проти молодших – князів-ізгоїв Володаря та Василька Ростиславичів. Похід цей був задуманий 1099 р., а запрошення взяти в ньому участь вельми засмутило Володимира, який міркує над тим, що всі князі – родичі один одному. У цій частині інтонації *Повчання* доволі побожні:

«Передусім, Бога ради і душі своєї, страх майте Божий у серці своїм і милостиню подавайте щедру, це ж початок всякого добра. Якщо ж кому не люба грамотка ця, то хай не посміються, а так скажуть: на далекій дорозі, та на санях сидючи, нелепицю мовив.

Бо зустріли мене послы від братів моїх на Волзі і сказали: “Поспішай до нас і виженемо Ростиславичів, і волость їх віднімемо; якщо ж не підеш з нами, то ми – самі по собі будемо, а ти – сам по собі”. І відповів я: “Хоч ви і гніваєтесь, не можу я ні з вами піти, ні хреста переступити”.

І, відпустивши їх, взяв Псалтир, в печалі розігнув її, і ось що мені випало: “Про що сумуєш, душе моя? Навіщо бентежиш мене?” – та інше. І потім зібрав я ці улюблені слова і розташував їх по порядку і написав. Якщо вам останні не сподобаються, початкові хоч візьміть».

Жанр повчання дітям, заповіту, доволі поширений в середньовіччі, але Мономах пише не просто для дітей, але для майбутніх державних діячів. Очевидно, його глибоко хвилюють свари на Русі та братовбивчі війни, він щиро переймається за єдність та могутність держави, тож закликає нащадків, з одного боку, до обережності в стосунках із роди-

чами, з іншого – до самостійності. Важливими ідеями Мономаха є відповідальність князя та самостійність прийняття рішень, бо князь постійно підкреслює: до всіх дослухайся, але думай сам, не довіряй повністю ані дружині, ані друзям, ані іншим радникам.

Переказуючи свою біографію, Володимир робить це простою народною мовою та змальовує мужність, силу й добрість руського князя. Дивним чином побожність та стриманість тодішнього християнина співіснує з військовою зухвалістю та молодечтвом, як ми вже спостерігали це в Похвальному слові Володимиріу. Так, Мономах пише:

«А в ту зиму повоювали половці Стародуб увесь, і я, ідучи з чернігівцями та зі своїми половцями, на Десні взяли в полон князів Асадука й Саука, а дружину їх перебили. І на наступний день за Новим Містом розбили сильне військо Белкатгіна, а семечів і бранців усіх забрали...»

Описи жорстоких боїв іноді переважають в Мономаха зі згадками про християнський підхід до війни, коли співстраждання бере гору над військовою звитягою:

«І потім Олег на мене прийшов з усією половецькою землею до Чернігова, і билася дружина моя з ними вісім днів за малий вал і не дала їм увійти в острог; пожалів я християнських душ, і сіл у вогні, і монастирів і сказав: “Хай не похваляються язичники”. І віддав брату отця його стіл, а сам пішов на стіл батька свого в Переяслав. І вийшли ми на святого Бориса день із Чернігова та їхали крізь полки полове-

цькі, близько ста чоловік, з дітьми і друзинами. І облизувалися на нас половці точно вовки, стоячи біля перевозу і на горах, – Бог і святий Борис не видали мене їм на поживу, неушкоджені дійшли ми до Переяславля».

Основні політичні ідеї *Повчання* в усіх трьох частинах його – ті самі, що й у всій діяльності Мономаха. Князь проповідує необхідність зберігати поділ Руської землі між князями, але одночасно бути об'єднаними взаємними договірними зобов'язаннями для спільних походів на степ. Найпростіший приклад такого об'єднання Володимир у *Повчанні* бачить у живій природі: птахи навесні прилітають з раю, і кожна знаходить власне місце, що належить їй: і «худі» птиці, і сильні. Жодна не намагається зігнати іншу та посісти краще місце, але кожна задовольняється своїм уділом. Потім Мономах проповідує помірність у всьому: в ставленні до підлеглих, залежних, слабших. Взаємна поступливість, працьовитість, невтомні спільні походи, обережність, «слухняність» і «підкорення» старшим, повага прав молодших, співстраждання до потерпілих – ось, що є ідеалом людей княжого статусу й що має бути основою політичної єдності Русі.

Отже, як церковна, так і світська література середньовіччя нерідко зосереджені на ідеях співчуття та співстраждання.

Одним із головних їх проповідників у домонгольські часи є **Кирило Туровський** (1130 р. – після 1182 р.), найвидатніший письменник своєї епохи. Як і Іларіон Київсь-

кий, це людина високоосвічена, навчена за кращими зразками візантійського ораторського мистецтва. Монах-відлюдник, він довгий час провів за вивченням мов, читанням духовних книжок, звідки, очевидно, і почерпнув традиції високого красномовства. Йому належить кілька молитов, притч, послань, богослужбових чинопослідувань та проповідей на великодні свята.

Один із найвідоміших його творів – *Притча про людську душу та тіло*, яка написана під впливом одного з апокрифічних казань та євангельських притч Христа. Зіставлення душі та тіла автор уподібнює до двох людей: сліпого (алегорія тіла, яке слухає душу, хоча саме не знає, куди йому йти) та кульгавого (алегорія душі, яка бачить, куди їй треба піти, але без допомоги тіла не може). Душа тягне тіло на гріх, а тіло лише слухає душу, не маючи своєї волі. Коли ж гріх учинено, обидва скаржаться одне на одного, й автор розмірковує над нерозривним зв'язком наших душ та тіл, наших роздумів, бажань, вільного сумління, права на вибір. Притча далека від схоластичного уявлення про тіло як джерело зла та свідчить про глибоке розуміння автором складної, діалектичної людської натури.

Проповіді Кирила Туровського на свята – найліричніші з його творів. Вони наявні у великій кількості списків – тож вони мали значне поширення свого часу. Знаменно, що їх часто вписували в збірки повчань великих проповідників давнини, ставили поряд з іменами найвідоміших учителів

Церкви – святителів Іоанна Златоустого, Василя Великого тощо. Кирила Туровського, як пише В. Колесов, називали «руським Златоустом». Саме тут Кирило виступає вчителем покаяння та співчуття. Найдраматичнішим є *Слово на зняття Тіла Христового з Хреста*, виголошене туровським проповідником у третю неділю після Великодня. Прагнучи розчулити серця вірян, закликати їх до співстраждання, Кирило змальовує муки Матері, святої Діви, Яка стоїть при Хресті та оплакує страшні страждання та ганебну смерть свого Сина. Плачучи, Вона закликає одного з учнів Ісуса, Йосифа, зняти Тіло Сина з Хреста, і той, випрошуючи дозвіл у Пілата та знімаючи Тіло, теж гірко плаче над смертю свого Вчителя. Отже, твір становлять три плачі, написані настільки гарною давньою мовою, прикрашеною порівняннями, анафорами та епіфорами, синтаксичним паралелізмом, що можна, записавши їх у стовпчик, побачити фактично верлібр:

«І вигукнув Йосиф, кажучи так: «Сонце, що не заходить, – Христос, Творець всіх і повелитель творіння! Як святого смів я торкнутися тіла Твого, якщо не можуть Тебе торкнутися небесні сили, що зі страхом служать Тобі? Якими пеленами обів'ю Тебе, що обвиває землю млою й небо хмарами покриває? Або які пахощі возоллю на Твоє святе тіло, якому, дари з пахощами принісиши, перські царі як Богу поклонялися, передбачаючи Твоє за весь світ умертвіння? Які похоронні пісні кончині Твоїй заспіваю, якщо в вишніх нев-

гамовним гласом співають уже серафими? Як понесу я на тлінних моїх руках Господа, Який несе всі творіння незримо? Як у моїй жалюгідній покладу я гробниці Тебе, Який небесний круг затвердив словом Своїм і на херувимах з Отцем і Святим возлежить Духом?..»

Отже, в особі Кирила Туровського ми маємо одного з найкращих філософів, психологів і ліриків Давньої Русі.

Видатним твором XII ст. є *Ходіння* ігумена Данила. Ходіння, або тою мовою – *Хоженіє* – це опис паломництва до Святої землі, тобто до Палестини. Ходінь як таких до нас дійшло доволі багато, жанр, створений зі всіма своїми особливостями саме слов'янами, був досить поширеним на наших землях. Паломництво в середньовіччі вважалося справою, якої не будь-хто гідний, лише люди високого духовного рівня: ченці, священники, єпископи. Людина не могла вирушити в паломництво без благословення, а благословляли далеко не всіх – збереглися листи духовенства, де священники радяться один з одним, чи варто пускати звичайних вірян у паломництво, і доходять висновку, що – ні, бо це справа духовна, а простий вірянин зіпсує її розсіяністю, мрійливістю, розвагами подорожі. Паломництво мало бути справою згадування Священної історії та молитви, тож лише підготовлена людина здійснювала його. Мандрівки за тих часів не були й досить безпечною справою, доводилося долати великі відстані пішки, нерідко паломники потрапляли до рук розбійників, були вимушені шукати в чужій землі прихистку –

одне слово, це не було буденною справою. Тож, коли хтось вирушав у паломництво, то вів записи й оформляв їх у докладний, дуже корисний твір про подорож, який мав замінити вірянам цю мандрівку святими місцями, надати їм, так би мовити, віртуальну подорож до Палестини.

Головною святинею Палестини вважали храм Воскресіння в Єрусалимі, а найважливішою подією там – сходження божественного вогню в суботу перед Великоднем. Зазвичай усі мандрівки були прив'язані до цього свята так, щоб протягом попередніх днів паломник відвідував інші святині Палестини, а останній, кульмінаційний момент зустрів у храмі Воскресіння. Крім цього храму відвідували монастир св. Сави в пустелі, у якому серед братії жили, зокрема, й русичі, а також Йордан, на якому хрестився Христос, Віфлеєм, де Він народився, тощо. На свято Вербної неділі заведено було брати участь у процесії з пальмовими гілками, які власне на Русі замінювали вербами через брак пальми. Слово «паломник» походить саме від «пальма», оскільки засушені гілки намагалися приносити із собою на батьківщину. Наявність пальмової гілки в келії вказувала на те, що тут мешкає паломник.

Ігумен Данило є автором найвідомішого та найдавнішого ходіння в Київській Русі, яке стало зразком для всіх подальших пам'яток цього жанру. Зазвичай дослідники називають його мешканцем Сіверщини, оскільки один раз у Ходінні він порівнює Йордан із річкою Снов – тобто, очевидно, його мо-

настир, для насельників якого він, імовірно, укладає оповідь, стояв десь неподалік цієї річки.

Данило цілком замовчує власний шлях із Русі до Константинополя та навпаки: описує мандрівку від Царгорода та – на зворотному шляху – до нього. Уважають, що путь із Русі в столицю Візантії всі й без того добре знали, тож це не гідно описів. Узагалі автор не концентрується на важкості шляху, бо, очевидно, для нього важливіші внутрішні переживання паломника, аніж пригоди мандрівника.

Значно більше уваги автор приділяє відвідуванню святинь, згадкам про те, чим саме прославлена та чи інша місцевість, опису духовних переживань. Кульмінацією *Ходіння* є опис сходження вогню у Велику суботу.

Незадовго до того, як Данило відвідав Палестину, 1099 року Єрусалимом заволоділи хрестоносці; узбережжя вони завоювали трохи пізніше, на початку XII ст. У 1100 р. Єрусалим став королівством. Коли туди прибув Данило, там правив перший король хрестоносців Балдуїн I. Данило характеризує його як людину благочестиву, добру, скромну, негордовиту, говорить, що той допомагав йому. Доволі емоційно мандрівник описує, які відчуття охопили його, коли він побачив святе місто:

«Святе місто Єрусалим розташоване в тіснині, впритул біля нього – високі кам'яні гори. Підходячи вже до самого міста, бачиш спочатку стовп Давидів, а потім, пройшовши трохи, бачиш Оливну гору, і Святая Святих, і церкву Вос-

кресіння, де міститься Гроб Господній, і потім бачиши все місто. І є там полого гора поблизу від дороги, на відстані приблизно версти до Єрусалима, – на тій горі спішуються всі люди, і кладуть там хресні поклони, і поклоняються святому Воскресінню на виду в міста. І відчуває тоді кожен християнин величезну радість, бачачи святе місто Єрусалим, і сльози ллються тут у вірних людей. Адже ніхто не може не розплакатися, побачивши цю омріяну землю й бачачи святі місця, де Христос Бог наш зазнав страсті нас заради, грішних. І йдуть усі пішки з радістю великою до міста Єрусалима».

Описи Данила доволі ретельні, містять безліч подробиць, дрібних деталей, точних указівок із цифрами щодо розмірів та вигляду архітектурних споруд або внутрішнього храмового убранства. Ця точність і створює відчуття особистого перебування в Єрусалимі того, хто читає ходіння, – для нього вона й призначена. Данило рахує сходці, вимірює відстані, уточнює, о котрій годині яке чинопослідування розпочалося, – усе так, щоб не просто описати, а наче намалювати для нас Святу землю.

Ходіння є жанром, у межах якого фактично не трапляється анонімних творів – усі вони зазвичай починаються чіткою вказівкою автора не лише на своє ім'я, а й на свій сан у Церкві. Певно, це обумовлено необхідністю створити історію якомога правдивіше, таку, яка б не залишала коливань, ким та що саме дописано, бо в ходінні важливий осо-

бистий досвід мандрівника. А проте ходіння не стало й сухим, довідниковим посібником для мандрівників – усі твори цього жанру написані досить живою, ліричною мовою, містять багато емоційних моментів, а за структурою речень дещо нагадують білий вірш. Можливо, це наслідок попереднього усного побутування оповідей про подорожі, які не могли не мати попиту на території середньовічної держави.

Зв'язок із фольклором, з усною традицією, був на певний час утрачений нашою літературою, оскільки християнство, із яким генетично пов'язана слов'янська писемність, тривалий час не впускало в літературу язичницький за своїм походженням руський фольклор. Саме тому наші перші літературні твори більше схожі на візантійські зразки й за метафориною, і за синтаксисом, і за символізмом. Лише в XII ст. русичі поступово починають вводити у свої літературні твори ті чи інші фольклорні елементи, прикрашати писемні пам'ятки знайомими з усної традиції порівняннями, народними епітетами та метафорами, народнописенною ритмікою. Це тривалий процес, наближення літературної та народної традицій ітиме досить довго, і часто в історії нашої писемності домінуватиме то одна, то інша сторона.

Найдавнішою пам'яткою, яка багато насичена фольклорними елементами, є *Слово про похід Ігорів*. Цей твір написаний наприкінці XII ст. анонімним автором, якого деякі вчені називають одним із військових Ігоря, інші – співаком історичних пісень. *Слово* органічно поєднує в собі церковносло-

в'янську та народну мовні стихії і в цьому сенсі є унікальним текстом нашого середньовіччя. Особливою є й жанрова приналежність пам'ятки – автор створює не лише вояцьку повість, а щось на кшталт поеми: поразка Новгород-Сіверського князя Ігоря, якої він зазнав від половців 1185 р. і після чого руське військо опинилося в полоні, стало для книжника приводом до глибоких роздумів про долю народу, який не знає єдності перед обличчям ворога, про сенс князівської влади, про славні та трагічні моменти руської історії:

«О, засмучуватися Руській землі, згадуючи перші часи і перших князів! Того старого Володимира не можна було прикувати до гір київських; а нині одні стяги – Рюрикові, а інші – Давидові, і порізно їх хоругви майорять. Списи співають...»

Жоден інший твір нашої найдавнішої писемності не висловлює з таким трагізмом ідею про згубність князівських усобиць, як *Слово про похід Ігорів*. Жоден інший не оспівує так лірично тугу жінки за чоловіком – у цьому поема давнього книжника наближена до народної пісні. Народність спостерігається й у використанні автором відверто язичницьких символів:

«О, далеко залетів сокіл, б'ючи птахів, – до моря. А Ігоря хороброго полку не воскресити! Услід йому заволала Карна, і Жля помчала по Руській землі, сіючи горе людям із вогняного рогу. Жінки руські заплакали, промовляючи: “Уже нам своїх милих лад ані в мислі помислити, ані думою здумати,

ані очима не побачити, а золота та срібла й у руках не потримати!” І застогнав, браття, Київ у горі, а Чернігів від напастей. Туга розлилася по Руській землі, печаль потоками потекла по землі Руській».

Карна та Жля (Жаля) – це своєрідні уособлення туги та плачу, які показані автором як істоти, зловісні птахи, що сіють в людях горе з вогняного рогу. Уособлюється тут і вітер, і річки, і звірі – пантеїстична язичницька свідомість у творі поряд із християнською:

«Донець сказав: “Княже Ігорю! Хіба мало тобі слави, а Кончаку досади, а Руській землі веселощів!” Ігор сказав: “О Донець! Хіба мало тобі слави, що плекав ти князя на хвилях, стелив йому зелену траву на своїх срібних берегах, переховував його теплими туманами під покровом зеленого дерева. Стеріг ти його гоголем на воді, чайками на струменях, чернетами у вітрах”... Сонце світить на небі – Ігор-князь в Руській землі. Дівці співають на Дунаї – в’ються голоси через море до Києва. Ігор їде по Боричевому до святої Богородиці Пирогощії...»

З одного боку, під час утечі з полону Ігор постійно звертається до сил природи, як і Ярославна, яка плаче за ним, а з іншого – дякує за втечу він Богородиці, оскільки відразу після повернення іде до її храму в Києві. Це поєднання, яке фактично не трапляється в інших давньоруських пам’ятках, змусило деяких учених замислитися над тим, чи не є *Слово* пізнішою підробкою, до того ж оригінал його не

дійшов до нас – ми послуговуємося копією тексту, зробленою у XVIII ст. Але відгуки *Слова*, прямі та непрямі цитати й запозичення з нього так часто трапляються в інших давніх творах, що згодом медієвісти дійшли висновку про його справжню приналежність до нашої середньовічної літературної спадщини.

Тема єдності Руської землі дедалі частіше починає звучати в нашій літературі в XII–XIII ст.: її озвучують проповідники з церковних кафедр, про неї говорять агіографи та автори історичних пісень. Русь наче передчуває ту загрозу, яка нависає над нею і яка вибухне монгольським нашествям. Один із проповідницьких творів, присвячений цій тематиці, – *Слово про князів* – був виголошений у Чернігові в другій половині XII ст. Проповідь приурочена до дня мучеників Бориса та Гліба, які назавжди тепер уособлюватимуть собою протистояння міжусобицям. Але в проповіді лише побіжно згадано про братів – автор увесь текст присвячує повчанню про необхідність зберігати мир. Проповідника глибоко засмучує той факт, що князі постійно порушують ними ж установлений порядок, за яким молодші князі підкоряються старшим у роді, а старші строго виконують свої обов’язки щодо своїх васалів – молодших князів. У порушенні цього порядку, освяченого іменами Бориса та Гліба, автор убачає головну причину всіх сучасних йому негараздів на Русі. Він звертається до князів із гіркими докорами: молодші князі, – каже він, – навіть малої образи не хочуть стерпіти від стар-

шого, негайно починають війну «смертоносну» й навіть накликають на Русь половців, розраховуючи з їхньою допомогою розправитися з «братією».

Автор закликає князів згадати свої «величність» і «честь» – славне минуле свого роду й те високе місце, яке посідають вони як самим Богом поставлені правителі Руської землі.

Бажаючи вказати князям на приклад, гідний усілякого наслідування, він розповідає «притчу» про покійного князя чернігівського Давида Святославича. У зображенні проповідника Давид Святославич (пом. 1123 р.) – високий зразок ідеального князя-правителя. У «великій тиші» княжив він у Чернігові. Старший в роді, він ніколи не ображав молодших князів, ні з ким не ворогував, завжди міцно тримав раз дане слово. За його праведність і миролюбність Бог його й нагородив так, як не нагороджував навіть святих, – автор нагадує князям чудові обставини смерті Давида Святославича, не позбавлену поезії легенду:

«Коли ж порішив Бог взяти душу його від тіла, єпископ Феоктист, бачачи, що князь – недовго він хворів – уже преставитися збирається, звелів співати канон Хресту, – і раптом верх терема розсівся, і жахнулися всі. Влетів у терем голуб білий, сів князю на груди. І князь віддав душу, голуб невидимий став. А терем наповнився пахоцями. І після вечірні понесли князя у святий Спас. З'явилася зірка та стала над хрестом. Коли перенесли князя в побудовану ним церк-

ву Бориса і Гліба, зірка перейшла від Спаса до церкви мучеників святих. Відспівав єпископ князя, а труна йому ще не була готова. Сказав тоді єпископ: “Уже сонце заходить, завтра поховаємо його”. Почувши ці слова, вийшли ті, хто сидів біля князя, і, повернувшись знову до церкви, повідали єпископові. “Сонце не заходить, але на єдиному місці стоїть”. Здивувався єпископ і хвалив Бога. Коли камінь зрівняли і поклали князя в труну, тоді сонце зайшло».

Знаменно, що *Слово про князів* у деяких фрагментах перегукується зі *Словом о полку Ігоревім* – цим постійним джерелом для мотиву єдності Руської землі. Ще актуальнішим стане використання цього джерела в літературі монгольської епохи, коли саме роздрібненість Русі зіграє злий жарт із нашою державою.

Але повернімося у домонгольські часи. У суто чернечому середовищі в першій третині XIII ст. виник твір, який приніс світову відомість нашій давній лаврі – ***Києво-Печерський патерик***. Його написання, з одного боку, пов’язане з наслідуванням перекладним патерикам, які доволі часто переписувалися давніми книжниками: Синайським, Скитським, Єрусалимським тощо. Традиційно патериками називають збірники оповідань про ченців певного монастиря або країни. Патерикове оповідання може бути присвячене якось одному епізоду з життя монаха, що містить певну мораль для аскета або вірянина. Іноді мета таких оповідань суто повчальна – ченця можуть навіть не назвати на ім’я,

просто «брат» або «отець» (звідки й назва твору – від «патар», себто отець; русичі іноді називали патерики отечниками). Іноді патерики фіксують не стільки повчальні ситуації з життя монахів, скільки записують для пам'яті різні чудеса, створені святими насельниками монастирів. Отже, Києво-Печерський патерик частково успадковує східнохристиянську літературну традицію, як пише про це І. Ісіченко³, та містить короткі повчальні оповідання про насельників лаври, а тоді ще так званого Феодосієва монастиря.

Крім впливу східних патериків та загальній тенденції до написання оригінальних творів за зразком перекладених, мала місце визначна подія, яка стала причиною появи патерика, – листування одного з ченців обителі, Полікарпа, та Суздальського єпископа Симона. Листи Симона мають повчальний характер – він зупиняє Полікарпа в його бажанні отримати якийсь вищий сан у Церкві та наводить у приклад визначних подвижників та святих лаври. Ці оповідання поступово доповнюються іншими – і створюється цілий великий твір про насельників монастиря.

Києво-Печерський патерик зазнав і впливу літописання, він є радше літописом монастиря, ніж збірником повчань, особливо в першій частині: тут є оповідання про заснування обителі, про побудову та освячення Успенської лаврської церкви, про майстрів, що чудесним чином прибули з Візантії

³ Ісіченко Ігор, *архієпископ*. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. Харків: Акта, 2015. С. 48–50.

задля прикрашання храму. Деякі з початкових оповідань написані Нестором Літописцем, що ще більше наближає патерик до жанру літопису. Значну увагу приділено святим Антонію та Феодосію Печерським, особливо – похованню Феодосія. Твір містить навіть похвальне слово йому. Тож композиція нашого давнього патерика не збігається з композицією класичного східнохристиянського патерикового твору: вона значно складніша та оригінальніша, твір переслідує кілька різних цілей: і збереження інформації про лавру, і життєпис її насельників, і фіксування чудес, важливих для заснування монастиря, і свідчення про чудеса окремих насельників, і повчальні оповідання. На прикладі патерика можна добре бачити, як запозичений з іншої культури жанр «трансплантується» в місцевому культурному середовищі.

Мова патерика часто досить проста та лаконічна, оповідання не часто прикрашені художніми зворотами – вони не мають на меті занурити читача в ліричні роздуми, а лише вразити сюжетом. Деякі з оповідань схожі на запис найпростішої бесіди братії між собою, розповідь старшого брата – молодшим:

«Був у тому ж монастирі Печерському чорноризець, на ім'я Еразм; він був дуже заможним, і все, що мав, на церквонь начиння витратив, і зробив оклади на багато ікон, які й донині стоять у вас над вівтарем. І дійшов він до останньої вбогості, і всі стали нехтувати ним, і став він впадати у відчай, що не отримає нагороди за витрачене багатство,

тому що до церкви, а не на милостиню роздав його. І оскільки диявол вклав це йому в серце, перестав він дбати про життя своє й у всякому нехтуванні та безчинстві проводив дні свої...»

Краса цих простих розповідей саме в їхній простоті та неприкрашеності, вони дозволяють нам зазирнути у світ ченців XIII ст., прислухатися до їхньої мови та відчути довірливу й невибагливу атмосферу їхнього життя.

На цьому творі ми завершимо опис «мирної» літератури Київської Русі, оскільки XIII ст. для наших предків розбито на дві частини: до монголів і за часів нашестя. Так і література тих часів чітко поділена на «мирну» та «під-монгольську». Д. Лихачов називає цей період літературою трагічного століття та визначає як перший драматичний твір той, що не стосується ще власне навали, але є начебто її передчуттям, апокаліптичним знаменням для Русі. ***Повість про взяття хрестоносцями Константинополя*** про трагедію 1204 р. написана русичем, імовірно очевидцем подій. Старший текст її читається в складі Синодального списку Новгородського першого літопису, в тій частині його, яка датується XIII ст.; отже, це досить рідкісний випадок, коли рукопис незначно віддалений за часом від дати створення пам'ятки. Жива та емоційна мова анонімного автора робить цей твір цінним джерелом відомостей про сприйняття русичами долі Царгорода.

Повість починається з оповідання про боротьбу братів-це-

саревичів за престол, таку знайому русичам із власного досвіду. Автор досить скупо описує засліплення одного брата – іншим, тримання молодого цесаревича у в'язниці зі страху, що він заволодіє престолом, звернення до «фрягів» (італійців) по допомогу, підпал міста, скинення сином отця з престолу та інші жахливі подробиці середньовічної боротьби за владу, але стримана оповідь письменника лякає дужче за схвильовану розповідь:

«Фряги ж і всі полководці їх думали лише про золото та срібло, обіцяне їм Ісааковичем, а веління цісаря й папи забули. Увійшовши до Суду, передусім розбили залізні ланцюги і, підступивши до міста, з чотирьох боків підпалили будівлі. Цісарже Олексій, побачивши пожежу, не став чинити опір ворогам. Закликав він до себе брата Ісаака, їм самим осліпленого, звів його на престол і сказав: “Навіть якщо і ти це зробив, брате, – пробач мені, ось твоє царство”, – і втік із міста. І постраждали від пожежі місто і церкви невимовної краси, яких нам і не перелічити. І згорів притвор у Святій Софії, де зображені всі патріархи, й іподром, і до самого моря, а там і до цесаревого затвора й до Суду все згоріло. І тоді погнався Ісаакович із фрягами за цісарем Олексієм, але не наздогнав його, і повернувся в місто, і зігнав батька з престолу, а сам став цісарем: “Ти, – мовляв, – сліпий, як же зможеш управляти державою? Я буду цісарем!” Тоді цісар Ісаак, уболіваючи за місто, і за царство своє та за розграбування монастирів, які давали золото і срібло, обіцяні фря-

гам, розболівся і постригся в ченці, і покинув цей світ».

Опис пограбування фрягами Святої Софії, яким закінчується твір, нагадує апокаліптичні картини, і це враження ще підсилене прикінцевими словами твору:

«А стояли фряги у Царгорода з грудня по квітень, коли й було взято місто. А в травні, дев'ятого числа, поставили цісарем свого латинянина – графа Фландрського – рішенням своїх єпископів, і владу між собою поділили: цісареві – місто, маркграфу – Суд, а дожсєві – десятина. Ось так і загинуло царство богохранимого міста Констянтинова і земля Грецька через чвари цесарів, і володіють землею тієї фряги».

Це завершення звучить як вирок країні, яка не поборе в собі міжусобні війни та стане єдиною. Недаремно з цього твору починається «трагічне століття» нашої літератури.

Монгольська навала змінила течію літературного процесу: і жанровий склад письменної спадщини, і стиль творів, і обсяг із середини XIII ст. змінюються назавжди. Виклад стає лаконічним та часто відносно стриманим, але напруженим, великі літописні зводи на певний час відходять у минуле, лише на західних наших землях, де лише чутно про монголів, продовжують переписувати та створювати літописи в цей час. Так виникає **Галицько-Волинський літопис**, створений протягом XIII ст. та внесений до складу Іпатіївського списку, за яким його й вивчають дослідники.

Цей літопис є цінним джерелом з історії українських, польських, угорських та литовських земель. Століття роз-

квіту Галицько-Волинського князівства – його головна тема, як пише О. Лихачова. У центрі оповідання стоїть фігура великого князя Данила Романовича Галицького – одночасно епічний і романтичний образ давньоруського князя, мужнього, мудрого, войовничого та справедливого. Данило Романович осінений ореолом народного героя, захисника вітчизни, переможця численних ворогів; і водночас це мудрий дипломат, людина, не позбавлена естетичних інтересів, така, що завжди прагне не тільки зміцнити, а й прикрасити свою рідну країну. Увесь літопис складається з описів битв, «гостросюжетних» політичних інтриг, і це перемежовується з повідомленнями про приватні сімейні справи, симпатії та антипатії людей, любов до рідних місць і неспокійну спрагу діяльності на славу вітчизни.

Постійною трагічною нотою лунає у літописі, починаючи з середини твору, тема татарської навали, руйнування та загибелі Русі.

Галицько-Волинський літопис – твір доволі складний, що визначається й історією створення пам'ятки. Літопис складається з багатьох компонентів, часом не досить вдало з'єднаних в одне ціле. Крім того, він чотири рази перероблявся та доповнювався, усього налічують, за словами Л. Махновця, не менше п'яти його авторів-укладачів (чи редакторів). Укладачі зводу мали різні погляди на події, у них були різні «головні герої», і їм не вдалося (радіше вони й не хотіли цього, як зазначає О. Лихачова) уникнути упереджено-

сті в характеристиках тих чи інших персонажів, що вершили історію в описуваній час. Однак тема героїчного підйому та емоційна насиченість усіх частин є об'єднувальним началом у пам'ятці.

Від інших давньоруських літописів Галицько-Волинський відрізняється відносно світським характером оповідання, автора вже не так цікавлять церковні теми, як вони турбували Нестора Літописця, – він зосереджений на проблемах державності та загрози монгольського нашествия.

На іншій же території Київської Русі літописання посту-пається місцем коротким історичним повістям, присвяче-ним розпачу та відчаю народу перед монголами. Знаменно, що головна ідея творів тієї доби – покаєння, оскільки навала була сприйнята не лише як початок апокаліпсису, а й як кара за гріхи, зокрема, за братовбивчі війни князів.

Одна з перших повістей цього циклу є складовою части-ною Новгородського літопису, її заведено називати ***Повістю про злочин рязанських князів***. Твір написаний у XIII ст. та присвячений вбивству братів рязанськими князями Глібом та Костянтином, які покликали родичів до шатра святкувати та пирувати разом, а тим часом убивці крізь полотняні стіни шатра зарізали всіх за наказом Гліба Рязанського. Знамен-но, що літописець не стримує докорів, описуючи цю подію: літопис за цих часів із замовленого князем твору стає від-верто авторським історичним оповіданням, у якому книж-ники, переписувачі, редактори вирішують проблему падіння

Руської землі та шукають винних. Так, автор повісті пише про братів-убивць:

«І не знали окаянні Божого промислу: дає Він владу, кому хоче, поставляє Всевишній царя і князя. Яку кару прийняв Каїн від Бога, убивши Авеля, брата свого: хіба не прокляття та жах? Або ваш родич, окаяний Святополк, убивши своїх братів, тим князям чи не приніс вінець Царства Небесного, а собі – вічні муки? Цей же окаяний Гліб ту саму сприйняв думку Святополкову та приховав її в серці своєму разом із братом».

«Мисль Святополоччя», – пише автор про задум убивства, підбравши на позначення цього злочину таке виразне словосполучення. Образи Бориса та Гліба, як бачимо, так ніколи й не покинули нашої давньої літератури, назавжди лишившись докором руським князям-братовбивцям.

Недаремно саме рязанським князям присвячено цей короткий твір, у якому вже міститься натяк на подальшу кару. Наступним за хронологією важливим твором про нашестя є ***Повість про розорення Рязані Батиєм*** – найтрагічніший твір татаро-монгольського циклу. Повість читається у складі Новгородського літопису, куди вона, очевидно, потрапила зі знищеного рязанського літописного зводу.

Повість, на думку Д. Лихачова, не є власне літописним історичним оповіданням – факт узяття столиці Рязанського князівства став лише основою для майже публіцистичного літературного твору, підкореного чіткому ідейно-худож-

ньому задуму автора. Нашестя монголо-татар сприймалося сучасниками як кінець світу, як «велика кінцева погибель» (саме так воно описане і в інших творах цього циклу: *Повісті про битву на Калці, Слові про загибель Руської землі*, у проповідях **Серапіона Володимирського**). У *Повісті про розорення Рязані* описано загибель Рязані та роду рязанських князів. Твір містить плач за ними, розповідь про їхнє поховання та *Похвалу роду рязанських князів*. Головні ідеї твору – думці про «велику кінцеву погибель» – підпорядкований увесь історичний матеріал повісті. Дії рязанських князів, які захищають своє місто, тут зображені відповідно до ідеальних уявлень автора про те, як потрібно боротися за Русь. Якщо в літописах повідомляється, що князі билися в облозі, то в тексті пам'ятки йдеться про те, що вони як рівні виступили назустріч «великій силі» Батия, що підтверджує спостереження Д. Лихачова про те, що «руське поняття про хоробрість – це молодецтво... це хоробрість, помножена на простір для виявлення цієї хоробрості. Не можна бути відважним, хоробро сидячи в укріпленому місці». Опис битви рязанців немов розкриває слова *Похвали роду рязанських князів*: «паче міри хоробрі».

У Повісті монголо-татари стали переможцями не тому, що перемогли рязанців, а тому, що їхніх противників не залишилося в живих. Федір Юрійович, посланий до Батия з дарами, був убитий, відмовивши царю в праві переможця. Загибель Євпраксії із немовлям, яка скинулася з вежі, почув-

ши про вбивство чоловіка та про вимогу Батия віддати йому її, молоду дружину рязанського князя, – це не тільки розповідь про подружню любов, а й підтвердження цієї відмови. Неможливість для переможених залишатися в живих спонукала легендарного богатиря Євпатія Коловрата із дружиною в 1700 осіб напасти на стани Батия. Темою, яка поєднала всі епізоди Повісті, є мотив смерті. У рефрені *«вси равно умроша и едину чашу смертнюю пиша. Ни един от них возвратися вспять, но вси вкупе мертви лежаша»*, який читається в Повісті тричі (після опису загибелі князів із дружиною; після загибелі Рязані; в авторському плачі над загиблими дружинами), головним є образ «єдиної смертної чаші» для всіх: князів, священників, народу. Із цим пов'язана основна емоційна тональність твору: поява в тексті плачів. Їх сім: над тілом Федора плакав Апониця; за вбитим Федором плакав *«весь град на мног час»*; *«В горести души своея»* над Рязанською землею, а потім і Рязанню плакав Євпатій Коловрат; над попелищем і вбитими братами плакав Інгвар Інгоревич; можна говорити й про авторські плачі в Повісті.

Публіцистичність звучання, емоційність плачів, спільність художніх засобів і, нарешті, основна ідея зближують Повість з іншими творами татаро-монгольського циклу. Повість вплинула на кілька пізніших пам'яток (*«Задонщину»*, *«Сказання про Мамаєве побоїще»*, *«Повість про взяття Царгорода турками»* Нестора-Іскандера, *«Повість про нашествя Тохтамиша»* та ін.).

Найбільш емоційно напруженим є епізод Повісті про повернення Інгвара Інгоревича до зруйнованої Рязані – він розбирає та ховає тіла родичів і плаче над ними та над попелищем. Жодне нашестя степовиків ще не давало таких руйнувань, тож князь не просто вбитий горем, але й наляканий тією бідою, яка на його очах насувається на всю Русь:

«О, цей град Рязань і земля Рязанська! Зникла краса її, і відійшла слава її, і немає в ній нічого доброго для погляду – лише дим і попіл. І церкви всі згоріли, а велика церква всередині вигоріла і почорніла. І не одне лише це місто полонене було, а й інших безліч. Не було в місті ні співу <церковного>, ні дзвону: замість радості всі постійно плакали.

Князь Інгвар Інгоревич пішов туди, де вбиті були брати його нечестивим царем Батиєм: великий князь Юрій Інгоревич Рязанський, брат його князь Давид Інгоревич, брат його Всеволод Інгоревич та інші князі місцеві, і бояри, і воєводи, і все воїнство – молодці і “резвеці”, прикраса рязанська. Лежали вони на пустинній країні, на траві ковилі, снігом і льодом померзлі, ніким не захищені. Тіла їхні звірами поїдені та безліччю птахів розтерзані. Усі <тут> лежали, разом загинули, одну на всіх чащу смертну випили».

Слово про розорення Рязані Батиєм розкриває собою череду творів про монгольські напади на давньоруські міста та битви з монголами.

Не лише історичні повісті цієї доби присвячені темі навали – уся література підкорена цьому. Про монголів тепер

пишуть і проповідники, і укладачі житій святих. Так, з'являється на світ кілька повчань **Серапіона Володимирського**, видатного проповідника XIII ст. Це колишній монах Києво-Печерського монастиря, який був переведений на Володимирську кафедру та поставлений єпископом. Йому належить п'ять проповідей. Очевидець навали, Серапіон із гіркотою вдивляється в моральне зубожіння тих, хто залишився в живих після погрому, і бореться за духовне очищення народу, поневоленого ворогом. Об'єктивно-неупереджений, як пише про нього В. Колесов, справедливий (він не тільки дорікає своїм сучасникам, а й віддає їм належне за їхні подвиги) і в міру терпимий (наприклад, у міркуваннях про залишки язичництва на Русі), він передусім патріот Русі – в конкретному, традиційному для кінця XIII ст. сенсі; своїми виступами він сприяв відродженню та зміцненню патріотизму в найважчий для Русі час, особливо твердо виступаючи проти чвар удільних князів, які роздирали Русь на шматки. У творах Серапіон спирається не лише на церковно-книжкову мудрість (із Біблії він бере лише широковідомі, помітні афоризми), але й на народну літературу (оповіді, апокрифи), пов'язуючи проповіді з найважливішими подіями свого часу. Виклад матеріалу він насичує психологічними подробицями та образними порівняннями, вносячи в текст індивідуальні особливості своєї творчої особистості. Проповіді Серапіона вимовлялися, а не читалися, тому вони доволі динамічні, барвисті та ритмічні.

Так, порівнюючи нашестя з природними стихіями, які є карою за гріхи, він пише:

«Ви чули, браття, самого Господа, Який говорив у Євангелії: “І в останні часи будуть ознаки на сонці, і місяці, і зорях, і землетруси по краях, і голод”. Тоді сказане Господом нашим нині збулося – при нас, при нинішніх людях. Як часто бачили ми сонце зниклим, і місяць померклим, і зірок зміни! Тепер же і землетруси своїми очима побачили: земля, від створення укріплена і нерухома, велінням Божим нині рухається, від гріхів наших коливається, беззаконня нашого винести не може...»

Українські емоційні та прості повчання Серапіона демонструють зміну стильової парадигми в нашій літературі: за часів навали проповіді припинили бути багато прикрашеними, призначеними для повільного читання, як раніше – повчання Іларіона Київського або Кирила Туровського. Література живо відгукується на настрої народу та змінюється разом із ним.

Життя святих монгольської епохи теж помітно відрізняються від тих, що були написані в «золоте століття» Київської Русі. Так, ***Житіє Феодосія Печерського***, що міститься в Києво-Печерському патерику та належить Несторові, є зразком класичного життя аскета та ігумена – вольового, але водночас кроткого, доброго до інших та суворого до себе.

У часи навали створюються принципово інші агіографічні твори, наприклад ***Житіє Михаїла та Феодора Чернігівсь-***

ких. Руські князі після підкорення Русі монголо-татарами мали для отримання ярликів на князювання, за викликом хана, для розбору конфліктних ситуацій прибути в Орду. Такі відвідування ханської ставки часом мали трагічний результат. Саме так закінчилося відвідування Орди 1246 р. чернігівським князем Михаїлом Всеволодовичем – він разом зі своїм боярином Феодором був убитий за наказом хана через те, що не захотів поклонитися кущу та ідолам, що було необхідним за язичницьким обрядом монголів. Точних відомостей про те, навіщо ходив в Орду Михаїл, у нас немає. Найімовірніше – для отримання ярлика на Чернігівське князівство.

Дочка Михаїла Чернігівського, княгиня Марія, вдова убитого монголо-татарами 1238 р. ростовського князя Василька, разом із синами встановила церковне шанування Михаїла і Феодора та побудувала на їхню честь церкву в Ростові. Тоді ж (до 1271 р. – року смерті Марії) було складено коротке сказання про Михаїла та його боярина Феодора. На основі цього короткого сказання пізніше було створено кілька редакцій розлогішого оповідання про Михаїла Чернігівського. Перша із цих редакцій – *«Слово новосвятою мученику, Михайла князя русскаго і Феодора воєводи перваго въ князювання єго»*, автором якої названий священник Андрій, була написана не пізніше кінця XIII ст. У цьому творі, як і в первісній короткій оповіді, і в усіх інших редакціях цього твору, смерть Михаїла та Феодора трактується як за-

гибель за християнську віру. Таке осмислення вбивства чернігівського князя в Орді в умовах монголо-татарського панування, можливо, мало характер політичного протесту, завдяки чому розповідь про загибель руського князя, який не піддався волі «поганих» і пожертвував власним життям за чистоту християнства, набувала загальноруського патріотичного забарвлення.

Емоційне напруження твору досягається завдяки деяким акцентованим автором моментам, наприклад, указівці про те, що Михаїл добровільно вирішує їхати в Орду і ще перед поїздкою знає, чим вона закінчиться, та навіть радиться про це з духовним отцем:

«І ось в той час, коли блаженний князь Михаїл перебував у Чернігові, Бог, бачачи, як більшість <князів> спокушаються славою світу цього, послав на нього благодать і дар Святого Духа, і вклав йому в серце думку їхати до царя й викрити облудність його, яка спокушає християн. Запалившись благодаттю Божою, блаженний князь Михаїл вирішив їхати до Батия. І, прибувши до отця свого духовного, повідав він йому, так кажучи: “Хочу їхати до Батия”. І говорив до нього духовний отець: “Багато хто поїхав та виконав волю поганого, спокусилися славою світу сього, пройшли через вогонь, і поклонилися кущу та ідолам, і погубили душі свої. Але ти, Михаїле, якщо хочеш їхати, не роби так: не йди через вогонь, не вклоняйся ані кущу, ані ідолам їх, ані їжі, ані пиття їх не бери в уста свої. Твердо стій за віру християнську,

оскільки не лишить поклонятися християнам нічому створеному, а тільки Господу Богу Ісусу Христу”. Михайл ж відповів йому: “За молитвою твоєю, отче, як Бог зволить, так і буде. Я б хотів кров свою пролити за Христа і за віру християнську”. Так само й Феодор сказав. І промовив отець духовний: “Ви будете в нинішньому часі новосвятими мучениками на зміцнення духу іншим, якщо зробите так”».

Житіє завершується прославлянням мучеників та похвалою Богу за їх міцність.

Знаменно, що житія цих часів не несуть засмученості та гіркоти – навпаки, вони наче покликані зміцнювати віру русичів у духовну перемогу над монголами. Мужність дочки Михайла, яка втратила через монголів майже всіх своїх родичів і таки знайшла в собі сили організувати шанування батька та керувати написанням його житія та будовою храму на його честь, вражає.

Вражають й інші твори, у яких, попри всі складнощі епохи, відчувається сила духу та віра у перемогу життя, іноді зовсім нераціональна та мрійлива.

Так, за часів Батієва нашестя виникає *Легенда про град Кітеж* – доволі дивне та унікальне за змістом оповідання про існування в якомусь паралельному світі міста Кітежа, яке є невидимим для звичайного ока, але відкривається для непорочних душ, які прагнуть повернення в золоті часи Київської Русі. До закритого міста не потрапляють князі-братовбивці, але там вічно мешкають праведні та побожні

правителі, постраждали від усобиць або навали. Головним героєм легенди є князь Георгій II Всеволодович, який загинув на річці Ситі під час битви з Батиєм. Легендарний образ князя не цілком ідентичний історичному – Георгію Всеволодовичу доданий вигаданий родовід: він веде свій рід від святого князя Володимира і доводиться сином святому Всеволоду Мстиславичу Новгородському. Ця вигадана генеалогія, яка не відповідає дійсній, підсилює мотив святості – провідний мотив легенди, як пише Н. Понирко.

Ідея існування закритого таємного міста завершує давнє оповідання про град Китеж і загибель князя Георгія:

«І невидимий буде Великий Китеж аж до пришестья Христового, що і в колишні часи бувало, як свідчать життя святих отців, патерик Монасійський, і патерик Скитський, патерик Азбучний, і патерик Єрусалимський, і патерик Святої Гори; а ці святі книги, у яких писані життя святих отців, згодні в тому, що потаємна обитель не єдина, але є багато монастирів, і в тих монастирях багато святих отців, точно зірок небесних, просіяли життям своїм. Як піску морського неможливо порохувати, так і неможливо все письмово викласти й усе описати».

Так загибель Київської Русі своерідно відобразилася в легенді про потаємне місто, де продовжує правити праведний князь, де ніколи не буває міжусобиць та навал, і де є правда Божа та вічний християнський град.

Література XI–XIII ст., що охоплює собою три епохи: сталої Київської держави, часів міжусобиць і «трагічного століття» – є важливим шаром нашої культурної спадщини; розрізнений у бійках князів за престол народ прагнув єднання та вбачав у ньому силу та міць. Цей народ, спираючись на історичні факти, створив такі вічні для нашої культури образи, як хитра та мудра Ольга, Володимир-Хреститель, страстотерпці Борис і Гліб, братовбивця Святополк Окаянний, учитель княжих дітей Мономах, аскет і молитвеник за всіх Феодосій Печерський, Ярославна, яка риданнями своїми викликає чоловіка з полону, Євпраксія, яка краще помре та вб'є разом із собою своє немовля, аніж зрадить вбитому Батиєм чоловікові – усі ті численні образи, які є архетипами нашої культури, увійшли до наших творів мистецтва та назавжди залишилися в народі як уособлення тих чи інших якостей нації, її характерних рис та особливостей.

Література є накопиченням розрізнених текстів до того моменту, доки їх не з'єднають спільні теми та ідеї, а твори не почнуть перегукуватися, «спілкуватися» між собою. Саме «спілкування» творів свідчить про те, що окремі писемні пам'ятки стали національною літературою. Про спадщину Київської Русі можна сміливо казати як про національну: навіть зараз наша сучасна література не містить стільки спільних місць, алюзій та ремінісценцій, як киеворуська. Давні письменники наче навмисно акцентують на тому, що наша писемність є складником великої спадщини Православного

Сходу, з одного боку, та надбанням національної єдності – з іншого.

Так, богослужбові та євангельські твори постійно цитуються авторами, які в такий спосіб підкреслюють приналежність до християнського світу та православних богослужбових традицій. Деякі наші твори настільки часто цитують літургійні гімни, як, наприклад, проповіді Іларіона Київського або написане Нестором Житіє Феодосія Печерського, що в певних фрагментах цих текстів буває складно за переплетінням цитат виявити вкраплення власних слів автора. Мистецтво таких творів не в оригінальності – жага до неї взагалі не притаманна середньовіччю, – а в тонкому натяку на знаний читачем текст, проведенні паралелі від священних текстів Біблії чи богослужіння до слів проповіді чи житія.

Ще цікавіші запозичення з візантійських проповідей і повчань, завдяки яким створюється ілюзія єдності всієї літератури Православного Сходу, у якій немає ані географічних, ані хронологічних меж: копіюючи збірник повчань, поряд із проповіддю святителя IV ст. книжник уписує твір руського проповідника – київського, туровського або смоленського – не вагається в тому, що його дії правомірні та що далі можна вписати сирійського отця VI ст. – і це не порушить єдності збірки. Патерикові оповідання про киево-печерських монахів уподібнені до оповідань про єрусалимських святих – і це сприймається як участь у загальному великому процесі християнського життя світу.

Цикл творів, присвячених навалі, ще більше просякнутий такими натяками: описуючи загибель Рязані, автор згадує взяття хрестоносцями Константинополя та злочин Гліба Рязанського, оскільки відчуває взаємозв'язок цих подій. *Галицько-Волинський літопис* перегукується із *Повістю врем'яних літ*, бо автор не відчуває себе таким, хто мешкає в окремій державі.

Це переплетіння текстів ще більше затверджене середньовічною традицією зашивати різні твори – різнопланові за тематикою, призначенням, хронологією – під одну обкладинку. Великі книги, які містили в собі й уривки перекладних текстів, і життя якихось святих, і окремі історичні повісті, і календар, і святці, і молитовники, створені, редаговані та переписані в різні роки та навіть століття на замовлення якогось книголюба, збиралися іноді під єдиною великою обкладинкою – такі збірки зазвичай називають *конволютами*. Традиція поєднання різних зошитів в один фоліант, на наш погляд, демонструє уявлення середньовічного інтелектуала про єдиний великий текст, уривками з якого є всі інші, головною ідеєю якого є, мабуть, розумна організація нашого життя, яка б приводила до спасіння, та занурення людини в текст, який є невід'ємним елементом християнського життя. Новонавернені слов'яни в X ст. добре та швидко опанували цю ідею та на основі її створили власну оригінальну писемну культуру, яку ми зараз називаємо писемністю Київської Русі.

Література

Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва; Ленинград, 1947. С. 76–100.

Чижевський Д. І. Історія української літератури: від початків до доби реалізму. Нью-Йорк, 1956. С. 53–55.

Ісіченко Ігор, архієпископ. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. Харків, 2015. С. 48–50.

Лихачева О. П. Галицко-Волынская летопись. Библиотека литературы Древней Руси. Санкт-Петербург, 1997. Т. 5. С. 88.

Махновець Л. Є. Від перекладача // Літопис Руський. Київ, 1989. С. 7–8.

Лихачев Д. С. Повесть о разорении Рязани Батыем. Библиотека литературы Древней Руси. Санкт-Петербург, 1997. Т. 5. С. 140–141.

Лихачев Д. С. Заметки о русском. Москва, 1981. С. 9.

Колесов В. В. Слова и Поучения Серапиона Владимирского. Библиотека литературы Древней Руси. Санкт-Петербург, 1997. Т. 5. С. 370–371.

Поньрко Н. В. Легенда о граде Китеже. Библиотека литературы Древней Руси. Санкт-Петербург, 1997. Т. 5. С. 168–169.

Монумен­таль­не мистецтво

Юрій Коренюк

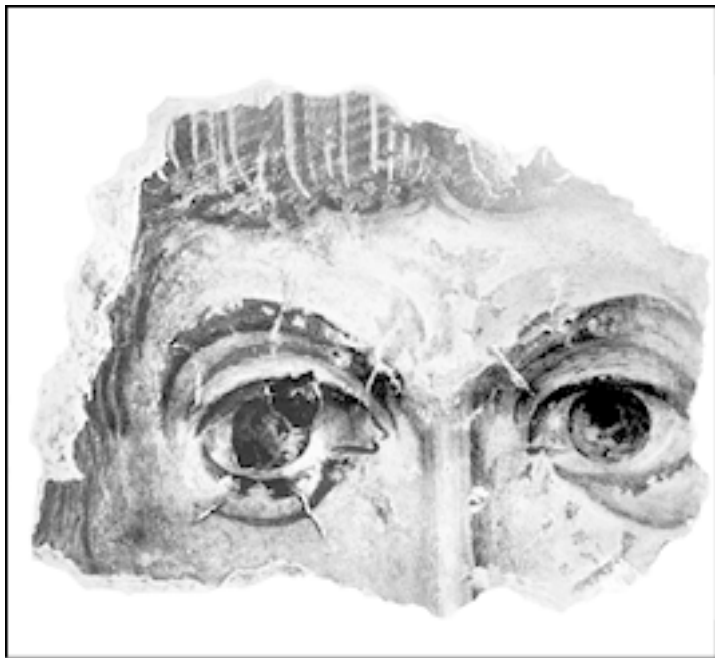


Рис. 1. Десятинна церква. Лик невідомого святого, фрагмент, фреска. Зі знахідок XIX ст. (утрачений). Копія Л. Дурново, 1920-х рр.

Започаткування традиції монументального мистецтва

Київській Русі пов'язується з майстрами «від грек», запрошеними князем Володимиром для побудови та художнього опорядження першого у Києві мурованого храму, церкви Богородиці Десятинної. Після освячення 996 р. Десятинна церква існувала до 1240 р., коли була майже повністю зруйнована ордами хана Батия. Її руїни почали стихійно розкопувати й розбирати з XVII, а у XIX ст. знищили остаточно. Наукове вивчення території Десятинної церкви розпочалося у XX ст., а востаннє її підмурки досліджувалися 2005–2011 рр. (Г. Івакін, О. Іоаннісян, В. Козюба).



Рис. 2. Десятинна церква. Лик невідомого святого, фрагмент, фреска. Розкопки 1911 р. (утрачений). За публікаціями 1930-х рр.

У матеріалах розкопок усіх років фрагменти фресок налічуються тисячами, фрагментів мозаїк не більше ніж десятків (їх розтягли під час розкопок ХІХ ст.), геть небагато збереглося фресок із залишками ликів та складками одягу, кілька найкращих фрагментів нині втрачено (Рис. 1, 2).

Найбільше збереглося фрагментів декоративного розпису, серед яких численна група стрічково-рослинних орнаментів (Рис. 3), зустрічаються деталі квітково-пелюсткових мотивів. За складом тинькових розчинів фрагменти розписів із розкопок території Десятинної церкви поділяються на кілька груп. Найбільшу з них становлять фрагменти з міцним тиньком, який містить дрібнодисперсні мінеральні наповнювачі. Останні варіанти тинку менш міцні, часом крихкі з великим вмістом соломи, їх загалом значно менше, ніж міцних. Певний час існувала думка, що фрагменти з міцним тиньком є рештками розписів Десятинної церкви, а крихкі фрагменти походять із палацових будівель, розташованих поблизу церкви. А згідно з точкою зору, висловленою І. Тощою, фрагменти з маломіцним тиньком є рештками первинного опорядження Десятинної церкви, виконаного до її освячення 996 р., а міцний тиньк належить до наступного етапу розписів церкви, після завершення якого Десятинна церква 1039 р. була освячена вдруге.

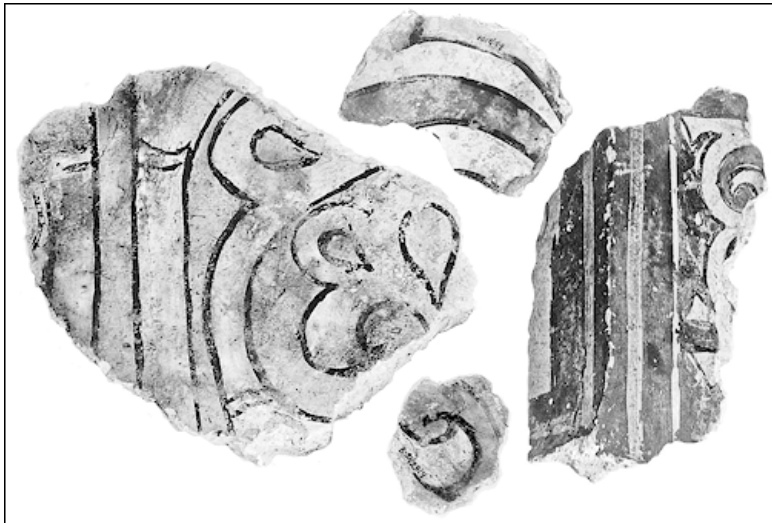


Рис. 3. Десятинна церква. Стрічково-рослинні орнаменти, фрагменти, фрески. Розкопки 1936–1939 рр., НІМУ (зверху один), НЗ «СК» (три внизу)

Дослідниця звернула також увагу на те, що міцний тиньк Десятинної церкви за складом розчинів ідентичний тиньку фресок Софії Київської, та припустила, що фрески й мозаїки Десятинної церкви другого етапу опорядження могли виконуватися майстрами, запрошеними князем Ярославом Мудрим для декорації Софії. У 2009 р. при розкопках північно-західного кута галерей Десятинної церкви було виявлено блок її первинного мурування з ділянкою стрічково-рослинного орнаменту, написаного на крихкому розчині з ве-

ликим вмістом соломи (*Рис. 4*), що підтвердило думку про використання таких розчинів на початковому етапі декорації Десятинної церкви. Але не заперечило й того, що в один час із першим розписом Десятинної церкви подібний тиньк використовувався при розписах світських будівель, оскільки аналогічні за складом фрагменти були виявлені на досить значній віддалі від церкви при розкопках палацу й житла межі X – XI ст. (*Рис. 5*).

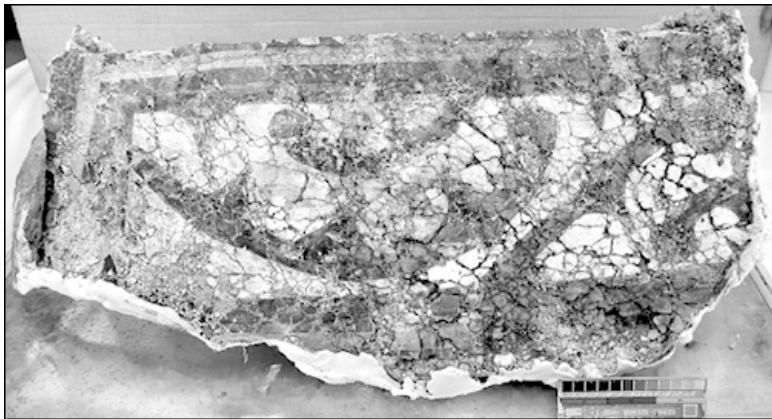


Рис. 4. Десятинна церква. Стрічково-рослинний орнамент, фрагмент, фреска на блоку мурування стовпа галереї. Розкопки 2009 р. (Г. Івакін, О. Іоаннісян, В. Козюба), НК-ПІКЗ

Літописні свідчення про заснування Софії Київської су-

перечливі. «Повість минулих літ» у статті 1037 р. повідомляє про будівництво князем Ярославом Мудрим нової укріпленої частини Києва із Софією, церквою Благовіщення на Золотих воротах і вотчинними монастирями Георгія та Ірини. А новгородські літописи датують закладки Софії Київської 1017 р., а під 1037 р. повторюють інформацію про її заснування, або пишуть про завершення будівництва.

Головний купол Софії Київської з підкупольними стовпами до рівня хорів та її головний вівтар прикрашено мозаїками, останні частини інтер'єру розписані фресками (*Рис. 6*). Традиційно вважалося, що спочатку були виконані мозаїки, а після їхнього завершення розпочали розпис собору фресками. Але у процесі реставраційних досліджень 2013–2014 рр. з'ясувалося, що на західній парі підкупольних стовпів мозаїки перекривають фрески, якими ці стовпи були розписані до появи на них мозаїчної декорації. Але при нинішньому стані вивченості пам'ятки ці висновки на весь мозаїчний ансамбль поширювати передчасно.

Ядром догматичної програми малярського опорядження Софії є поясне зображення Христа Пантократора у куполі, оточене постатями чотирьох архангелів (*Рис. 6, 7*), і постать Богородиці Оранти у консі апсиди вівтаря (*Рис. 6, 8*). Така програма декорації купола і вівтаря була створена вперше у церкві Богородиці Фароської Великого імператорського палацу в Константинополі щойно по перемозі над іконоборством. Надалі в храмових розписах Візантії, а згодом

і Київської Русі у куполах зображатимуть Христа Пантократора – главу Церкви Небесної, а у вівтарях постать Богородиці – персоніфікацію Церкви Земної. В Софії Київській Богородицю оточував по арці апсиди текст псалму 45:6 (зберігся фрагментами) (Рис. 8), у якому йдеться про непорушність граду, захищеного Богом. Тож зображення Богородиці, яка несе у собі втіленого Сина Божого, мало значення захисного Палладія, який береже храм, місто й усю державу. Із центральним образом Христа Пантократора тематично пов'язані зображення купольного барабана. В Софії Київській у простінках вікон барабана представлені постаті Дванадцяти апостолів (мозаїчною збереглася верхня частина лише апостола Павла). Подібний репертуар зображень барабана не був традиційним, оскільки у церквах післяіконоборчого періоду в барабанах куполів найчастіше зображали старозавітних пророків, як провіщали прихід Спасителя. Вибір для купола Софії не пророків, а апостолів свідчить про актуальність для нещодавно охрещеної Русі теми апостольської проповіді.



Рис. 5. Житло межі Х – ХІ ст. поряд із палацом на Десятинному провулку. Квітково-пелюстковий орнамент, вап-

няно-клейовий розпис (?) по вапняному тиньку. Розкопки 1982 р. (В. Харламов), Музей історії міста Києва



Рис. 6. Софія Київська. Мозаїки купола, попружних арок і стовпів та вівтаря



Рис. 7. Софія Київська. Христос Пантократор в оточенні архангелів, мозаїки центрального купола

Тему поширення євангельського вчення продовжували зображені у парусних склепіннях під барабаном євангелісти (Рис. 6) (повністю збереглася лише фігура євангеліста Марка). Між парусами над замковими частинами попружених арок підкупольного кільця існували чотири медальйони,

з яких збереглося два – над східною аркою – з погруддям Христа, над західною аркою з погруддям Богородиці. Зображення у втрачених медальйонах над північною та південною арками реконструюються за аналогією з мозаїками нартекса католикона Неа Моні на Хіосі (1042–1056 рр.), де в східній парі пандативів обабіч зображення Христа представлені погруддя батьків Богородиці, Іоакима та Анни, схожа програма існувала і в утрачених нині мозаїках нартекса церкви Успіння в Нікеї (1065–1067 рр.). Комплекс цих образів, об'єднаних темою втілення та розташованих на межі між найвищою зоною храмового інтер'єра та вівтарем, розвивав ідею зв'язку Церкви Небесної та Церкви Земної. При цьому в Софії Київській Христа над східною аркою представлено в образі Іерея (Рис. 6), тому Його зображення включається одночасно й до комплексу літургійних зображень вівтаря, а літературна основа такої іконографії – апокриф про обрання Христа Священиком Єрусалимського храму доповнює цю програму нюансами, що вказують на зв'язок Старого і Нового Завітів.

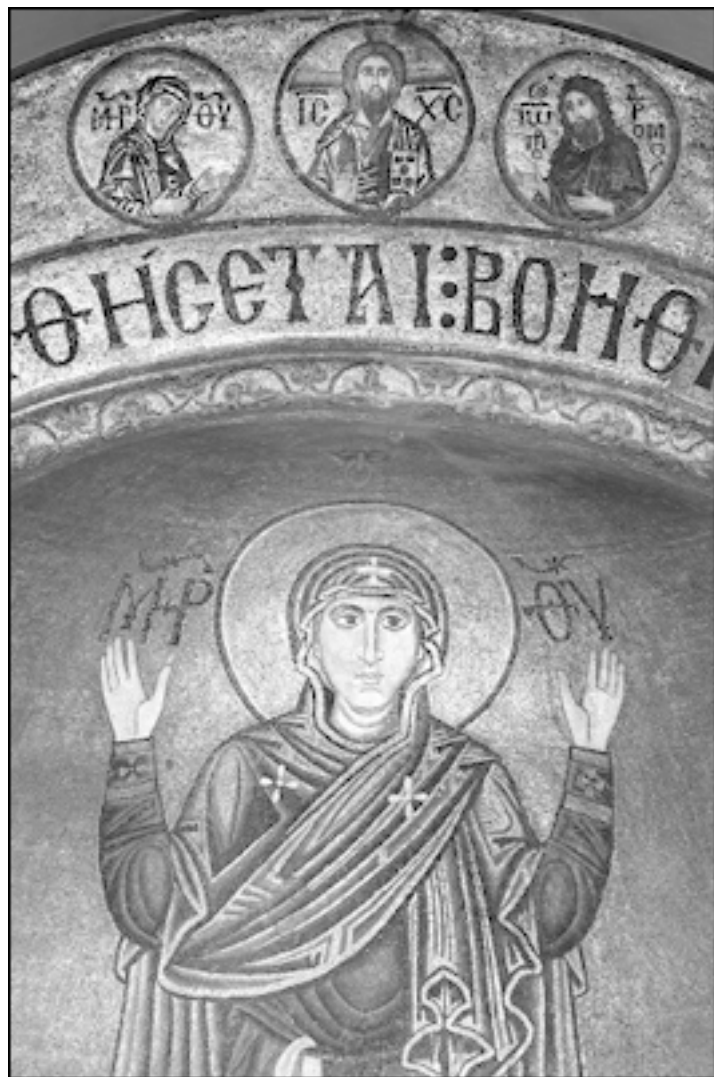


Рис. 8. Софія Київська. Богородиця Оранта і «Деїсус», мозаїки вівтаря

Головний сюжет літургійного циклу – «Євхаристія» зображує причастя Христом Великим Архієреєм Дванадцяти апостолів, символізуючи єдність вічної Небесної літургії з літургійною службою, що правиться в реальному часі. Займає ця композиція середній регістр півкола апсидної стіни, в якому дві групи апостолів рухаються з боків до центру, де зображено біля престолу дві постаті Христа, Який причащає апостолів зліва хлібом, справа – вином, а два ангели-диякони, які Христу прислужують, підкреслюють неземний характер дійства (Рис. 9–11). Надалі така побудова стане типовою для іконографії «Євхаристії», яка з другої половини XI ст. починає зображуватися у вівтарях регулярно, що пов'язано з тогочасною «літургійною реформою» храмових декорацій, яка наблизила їхню тематику до змісту богослужіння. У цей же період майже обов'язковими для вівтарних розписів стають святителі та диякони. Розташовані у нижній зоні вівтаря навкруги престолу зображення отців Церкви сприймаються співучасниками літургії служби, символізуючи, як і «Євхаристія» єдність Церкви Небесної та Земної. У центрі святительського чину головної апсиди Софії зображені два архідиякони-мученики Стефан і Лаврентій, далі на обох стінах святителі, серед яких літургісти Василій Великий та Іоанн Златоуст (див. вкладку) та інші вславлені богослови та про-

повідники: Григорій Богослов, Миколай Чудотворець, Григорій Ніський, Григорій Чудотворець, Єпіфаній Кіпрський, а також Климент Римський. Після перенесення князем Володимиром святих реліквій Климента з Херсонеса до Києва муж апостольський Климент, рукопокладений апостолом Петром в єпископи Риму, став першим святим, шанованим у всіх землях Русі.



Рис. 9. Софія Київська. «Євхаристія», центральна частина і права група апостолів, мозаїки апсиди

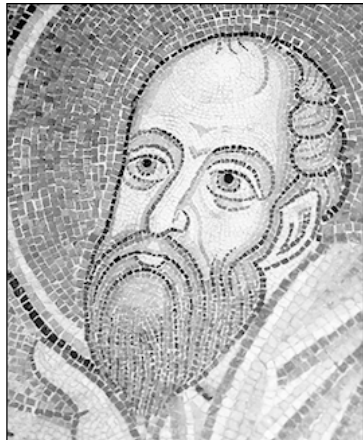
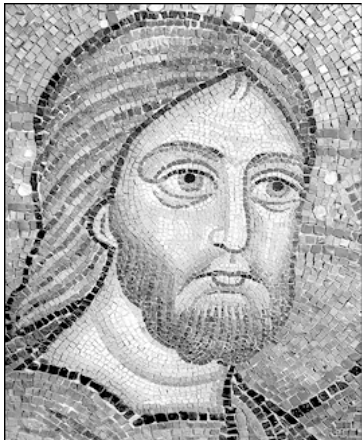


Рис. 10. Софія Київська. «Євхаристія», лик правої постаті Христа

Рис. 11. Софія Київська. «Євхаристія», лик апостола Павла

Від інших вітварних мозаїк Софії Київської над аркою апсиди зберігся поясний «Деїсус» у трьох медальйонах (Рис. 8). Змістом деїсусної композиції є посередницька молитва Богородиці та Іоанна Предтечі перед лицем Христа-Судді на Страшному суді. Це певною мірою дублює тему молитовного предстояння, втілену в розташованій нижче постаті Богородиці Оранти, проте з деякими нюансами. У софійському «Деїсусі» від голови Христа розходяться рамена великого хреста, що повторює іконографію легендарного зображення Спасителя над воротами константинопольського палацу

в Халке, яке в період іконоборства було знищене першим, а після його відновили стало символом торжества іконошанування та набуло охоронних функцій. Окрім «Деїсусу» на північній лопатці вівтарної арки збереглася постать первосвященника Аарона (зображення парного первосвященника на південній лопатці осипалося). Первосвященники вівтарної арки, зображені в одному рівні з апсидною «Євхаристією», сприймалися ветхозавітними прообразами представленого в ній Христа Первосвященника Нового завіту, Який причащає апостолів, а у сукупності з отцями Церкви святительського чину вони символізували спадкоємність новозавітної церковної ієрархії зі старозавітним священством.



Рис. 12. Софія Київська. «Благовіщення», мозаїки вівтарної арки, архангел Гавриїл (ліворуч) на північному стовпі, Діва Марія (праворуч) на південному стовпі

На схилах чотирьох попружних арок центрального купола частково збереглися мозаїчні медальйони з поясними зображеннями Сорока Севастійських мучеників – римських воїнів-християн, які за відмову принести язичницьку жертву прийняли всі разом мученицьку смерть і були водночас прославлені. Тому колективний образ Сорока Севастійських мучеників став символом єдності тіла Церкви, звідси уява

про силу їхньої спільної молитви, що надає конструкціям храму незрушної міцності. Тож розташовані на попружних арках образи цих мучеників символізують непохитність основи трону Царя Небесного – Христа Пантократора у куполі, барабан якого стверджено над зображеннями Севастійських мучеників (Рис. 6). На західних лопатках стовпів вівтарної арки нижче Севастійських мучеників розташовані мозаїчні постаті «Благовіщення», архангел Гавриїл – на північному стовпі, Діва Марія – на південному (Рис. 12). Цей сюжет, який вважається початком Новозавітної історії, на лопатках вівтарної арки починають зображувати у XI ст. Це виділяє його з ряду інших великих свят, трансформуючи і композиційно, і символічно, – постаті архангела та Марії розділяються реальним простором вівтаря (Рис. 6), в якому діяння священнослужителів символізують етапи спасіння людства. Надалі розташування «Благовіщення» на стовпах головного вівтаря стає традиційним.

Наступні за «Благовіщенням» сюжети євангельської історії у Софії Київській були написані вже фрескою. На схилах склепінь рамен трансепта та західної частини центральної нави мав розташовуватися традиційний репертуар великих свят: «Різдво Христове», «Стрітіння», «Хрещення», «Преображення», «Воскрешення Лазаря», «Вхід до Єрусалима», але жодна з цих композицій не збереглася. Збережені сцени євангельського циклу, розташовуються на стінах трансепта та на хорах. Сюжети східних частин північної та пів-

денної половини хорів символічно пов'язані з літургійним циклом головного вівтаря, це «Шлюб у Кані Галілейській» з чудом перетворення води на вино – прообразом євхаристичного перетворення Дарів і «Таємна вечеря», на якій апостоли прийняли від Спасителя перше причастя. У тому самому ключі тлумачаться розміщені в західних частинах хорів старозавітні сюжети, це «Жертвопринесення Авраама», де Авраам символізує Бога-Отця, а Ісак – Христа-Жертву, «Явлення Аврааму трьох ангелів» («Трійця Старозавітна»), де страви, що їх Авраам підносить гостям, є прообразами пасхального агнця, а розташовані поряд «Три отроки в печі вогненній» символізують Воскресіння. Ці сюжети традиційно зображувалися у вівтарях, а перенесення їх на хори зумовлене тим, що князь під час соборного богослужіння перебував на хорах і тут причащався. У раменах трансепта в люнетах і на стінах під хорами зображені сюжети страсного циклу, а також «Зішестя у пекло» («Воскресіння») (Рис. 13), кілька явлень Христа після Воскресіння та «Зішестя Святого Духу на апостолів». Специфічною рисою цього софійського циклу є сувора відповідність розташування композицій хронології подій в євангельських текстах, що мало полегшувати його сприйняття прочанами молодшої на той час християнської громади.

Принцип ілюстративності домінує і в сюжетних комплексах вівтарних частин чотирьох бокових приділів Софії. Розташований у жертovníку приділ присвячено апостолам

Петру і Павлу, що загалом відповідає візантійській традиції. На двох стовпах перед вівтарем цього приділа збереглися постаті обох першоапостолів (Рис. 14). Житійні сцени Петра та Павла на стінах вівтаря приділа надто пошкоджені, а зображення у консі його апсиди втрачене повністю. Приділ, розташований у дияконнику Софії, присвячено Богородиці та її батькам Якиму й Анні. Така не типова для візантійських храмів присвята дияконника пов'язана, очевидно, з чернечим іменем дружини князя Ярослава, яка після постригу стала Анною. У консі апсиди цього приділа розташовувалося поясне зображення Богородиці (зберігся невеликий фрагмент), а більшість сцен богородичного циклу на стінах вівтаря дійшли у задовільному стані, це «Благовіщення Анни», «Різдво Богородиці», сюжети дитинства Марії, її обручення, дві сцени Благовіщення (біля колодязя та у будинку з пряжею), «Цілуванням Марії та Єлизавети».



Рис. 13. Софія Київська. «Зішестя у пекло», фреска північної стіни трансепта



Рис. 14. Софія Київська. Апостоли Петро (праворуч) і Павло (ліворуч), фрески на стовпах перед вівтарем Петропавлівського приділа

У конхах апсид крайніх приділів збереглися поясні зображення архангела Михаїла на південній частині та святого Георгія – на північній (Рис. 15), які вказують на патрональну тематику їхніх посвят. Ярослав Мудрий мав хресне ім'я Георгій, тож у північній частині розташовувався його особистий патрональний вівтар. Попри те, що в XI ст. воїнська тематика у культурі св. Георгія вже абсолютно домінувала,

тут його представлено ще в образі мученика. Серед сцен життійного циклу св. Георгія привертає увагу залишок невідомої композиції у нижньому регістрі, де збереглася постать чоловіка з бородою у княжому одязі, зображеного без німба в молитовній поставі оранта (*Рис. 16*). Не виключено, що це зображення князя Ярослава, який молиться своєму патроні. Неподалік цієї композиції на північно-західному підкупольному стовпі св. Георгія зображено вже в образі воїна, а симетрично йому на південно-західному підкупольному стовпі зображено воїна Димитрія Солунського, святого патрона старшого Ярославового сина, майбутнього київського князя Ізяслава. Сюжети південного Михайлівського приділа ілюструють історію зносин Бога з богообраним народом, а ключовим сюжетом тут є сцена Апокаліпсису, в якій глава воїнства небесного, захисник Церкви та її народу архангел Михаїл попирає сатану. Такою військовою функцією зумовлювалися і патрональні призначення цього архангела – у Візантії Михаїл був охоронцем Константинополя та імператора, а у Києві після прийняття християнства він став покровителем князів у державних та ратних ділах. Тож патрональний характер присвяти Михайлівського приділа стосувався й особисто Ярослава Мудрого, і стольного Києва, і всієї Київської держави.



Рис. 15. Софія Київська. Мученик Георгій, фреска конхи апсиди Георгіївського приділа



Рис. 16. Софія Київська. Композиція із зображенням Ярослава Мудрого(?), фреска Георгіївського приділа

А найбільш концентровано ідею небесного покровительства демонструвала багатофігурна ктиторська композиція із зображеннями Ярослава Мудрого та його родини, яка містилася у західній частині центральної нави в одному рівні з нижнім регістром євангельських сцен транспта. Від цієї композиції на південній стіні нави збереглися постаті

княжичів (білі «хустки» на їхніх головах результат втручання реставраторів, окрім другої постаті ліворуч, у якої кінці хустки опускаються на плечі) (Рис. 17), на північній стіні повністю збереглася постать лише одного княжича, а західна торцева стіна, де містилася центральна частина сюжету, зруйнована. Більшість реконструкцій втраченої частини сходяться на тому, що тут містилося зображення Христа, Якому князь Ярослав підносив модель храму Софії за посередництвом іще одного персонажа (постаті Ярослава з моделлю храму та його батька князя Володимира зафіксовані малюнком А. ван Вестерфельда, зробленим 1651 р., коли бокові ділянки торцевої стіни наві були збереженими). Тож ядром композиції є традиційна формула дароприношення ктитора, однак стандартними ідейними штампами зміст цієї унікальної за своїми масштабами композиції не вичерпувався. Розміщений в одному рівні з євангельськими сценами велелюдний ряд членів князівської родини, голова якої розташовувався напроти головного вітваря, де Дванадцять апостолів одержують причастя від Христа, був грандіозною картиною уславлення роду київських князів, місія яких у впровадженні на Русі християнства прирівнювалася до апостольської.



Рис. 17. Софія Київська. Ктиторська композиція, ліва частина, фреска південної стіни центральної нави



Рис. 18. Софія Київська. Святитель Миколай Чудотворець, фреска на стовпі під південною частиною хорів

Лицеві грані лопаток стовпів і стін центральної частини та всіх галерей Софії Київської зайняті одноосібними постатями святих (Рис. 14, 18, 19), а на схилах арок розташовуються поясні святі в облямуваннях іконного типу. Бокові грані лопаток у більшості розписані орнаментами, а на окремих лопатках зображені великі хрести. На думку деяких дослідників, такими хрестами, позначалися місця, де у підмурки собору були закладені реліквії святих. До сьогодні у фресках собору збереглося більш як 250 одноосібних святих (включно з фрагментами), а їхня первинна кількість перевищувала цю кількість більш ніж утричі. Така чисельність лику святих є унікальною рисою малярського ансамблю Софії Київської, зумовленою потребами ствердження нещодавно прийнятої християнської віри. Абсолютна більшість фрескових одноосібних образів утратила написи, тому представлені ними святі визначаються лише за атрибутами та рисами ликів, це згадані вище апостоли Петро і Павло, св. воїни Георгій і Димитрій та деякі інші. А за відсутності чітко фіксованих іконографією ознак святих для їхньої атрибуції залучаються зроблені в давнину на деяких фресках написи-графіті, однак чимала кількість одноосібних зображень лишається не ідентифікованою. Розписи склепінь дванадцяти малих і середніх куполів собору, а також усіх купольних склепінь під хорами

та у внутрішніх галереях повторюють схему мозаїчної декорації центрального купола (*Рис. 6, 7*). У центрі кожного такого склепіння розташовується медальйон із восьмикінечним хрестом, який символізує Христа, а на його схилах чотири поясні ангели у медальйонах (*див. вкладку*), які іноді доповнюються зображеннями серафимів, херувимів або тетраморфів, розташованих у парусах.

Виокремленою частиною софійського фрескового ансамблю є розписи сходових проходів двох веж, що ведуть на хори. Проходи веж з інтер'єром собору початково не сполучалися, бо призначалися для князя та вищого духовенства, які йшли на хори знадвору. Тож ці проходи були майже палацовими приміщеннями, що підтверджує світська тематика їхніх розписів. Це зображення церемоній візантійського двору, кінські перегони та ігрища на константинопольському іподромі з глядачами, серед яких імператор у ложі палацу (*Рис. 20*), а також чисельні мисливські сцени. Деякі дослідники розглядають фрески веж Софії як зв'язні сюжетні цикли, що ілюструють історію політичних контактів Києва та Візантії, інші вважають, що при нинішній збереженості цих розписів можливість їхніх історичних інтерпретацій проблематична.



Рис. 19. Софія Київська. Невідомий первосвященник, лик, фреска на стовпі під північною частиною хорів

Про майстрів, які прикрашали Софію Київську мозаїками та фресками, як і про її будівничих, не відомо нічого. Однак, очевидно, що головних малярів для роботи у Софії князь Ярослав запросив із Візантії. Про це свідчать передусім грецькі написи мозаїк і поодинокі грецькі написи, які збереглися біля фресок. Орієнтуючись на зображення мозаїчних ликів, дослідники налічують до восьми індивідуальних манер головних мозаїстів. А проте стиль мозаїчного ансамблю сприймається уніфікованим. Це застигли постави з фасовими або близькими до фасових положеннями ликів, спрямовані на глядача погляди надмірно великих очей, жорсткий малюнок складок, що не підкреслює, а радше маскує пластику тіла. Фрески порівняно з мозаїками демонструють значно більше розмаїття варіантів пластичного опрацювання ликів, однак їхній загальний стиль аналогічний стилю мозаїк. Ієратична застиглість фронтальних постав одноосібних образів витримується за поодинокими винятками доволі суворо, персонажі багатофігурних композицій розташовуються вздовж нижніх облямувань, сюжетний зв'язок між їхніми малорухомими постатями умовно позначається обмеженою кількістю стереотипних жестів. Свого часу феномен такого стилю пов'язувався з провінційними малярськими школами або з ізольованим монастирським середовищем, однак нині

концепція його походження змінилася. Вважається, що у візантійському суспільстві та передусім у Константинополі періодично поширювалися спіритуалістичні настрої, у зв'язку з чим ідеали класичної краси та пластичної гармонії втрачали привабливість. У такі періоди популярності набувало мистецтво, орієнтоване на сувору естетику аскетичних образів, втілення якої виразно демонструють мозаїки та фрески Софії Київської.

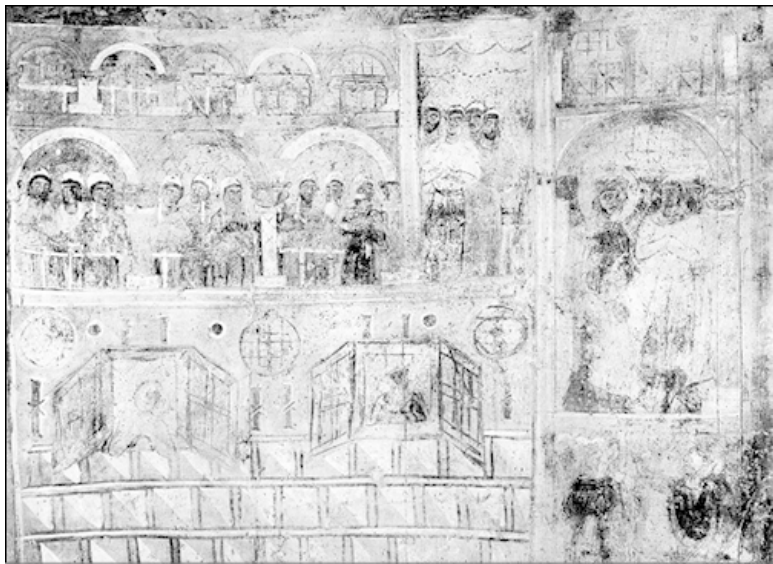


Рис. 20. Софія Київська. Палац іподрому з імператором у ложі (праворуч), фреска південної сходової вежі



Рис. 21. Софія Київська. Фриз квітково-пелюсткового орнаменту над «Євхаристією», мозаїки апсиди

Це, однак, не стосується орнаментів, якими рясніють усі частини інтер'єру Софії Київської. Щоби попружних арок підкупольного простору прикрашено стрічково-рослинними орнаментами (Рис. 6), а в мозаїках вівтаря домінують тонко промальовані фризи яскравих квітково-пелюсткових мотивів (Рис. 9, 8, 9, 21). Квіткові орнаменти використовуються й у фресках, але переважають у них узагальнені й монументальніші стрічково-рослинні композиції. У групі орнаментальних фрагментів із розкопок Десятинної церкви стрічкові мотиви також найбільш численні (Рис. 3–4), при цьому вони демонструють схожість із аналогічними софійськими орнаментами (Рис. 22). Репертуар декоративних мотивів у сучасних Софії Київській храмових розписах Візантії анало-

гічний, але там він застосовується значно обмеженіше. На противагу візантійській стриманості, орнаменти софійського фрескового ансамблю демонструють тенденцію поширення на всі не зайняті лицевими зображеннями площини. Досить часто вони опускаються і на цокольні панелі, витісняючи традиційні для них живописні імітації мармурових інкрустацій – полілітії.

У період розбудови Ярославом Мудрим Києва його брат, князь Мстислав, закладає у Чернігові Спасо-Преображенський собор, але на час смерті засновника (1036 р.) стіни храму були лише розпочаті, тому фактичним його будівничим став князь Ярослав. Тож вірогідно припустити, що після завершення художніх робіт у Києві майстри із Софії були переведені до Чернігова, де розписали Спаський собор. Однак розчин тиньку збережених фрагментів його фресок порівняно з тиньком софійських фресок має інший склад, а залишки зображень на незначних фрагментах для конкретних висновків із цього приводу недостатні.

У 1920-х рр. на хорах Спаського собору була виявлена фреска святої, атрибутована тоді як св. Текля. Нині ця фреска втрачена, збереглося лише кілька її копій та світлин, які свідчать, що постать святої була монохромно написана червоною вохрою, градацією тих само червоно-рожевих відтінків було об'ємно модельовано її класично пропорційний лик (Рис. 23). Під час реставрації собору 1980-х рр. виявлено кілька десятків фрескових фрагментів, серед яких зустрі-

чаються залишки доволі попсованих лицевих зображень, а в основі барабана південно-західного купола розкрили великий фрагмент сюжетної композиції з рештками жіночої постаті на тлі гори. Оскільки південні приділи часто присвячували Іоанну Предтечі, за припущенням В. Філатова, це могла бути втеча Єлизавети з немовлям Іоанном від царя Ірода, хоча інші дослідники вважають її залишком старозавітного сюжету. Нижче цієї композиції заціліла ділянка стрічково-рослинного орнаменту, подібного аналогічним орнаментам Софії Київської. А у ніші купольного барабана збереглася полілітія, зображена чорними й вохристими крапками на тлі чистого тиньку. Аналогічна полілітія існує у лутці вікна сходової вежі собору.



Рис. 22. Софія Київська. Стрічково-рослинні орнаменти, фрески

У третій чверті XI ст. у Києві будівництво мурованих храмів ведеться у Видубицькому, Печерському, Дмитріївському та Кловському монастирях. Літописні свідчення про закладини 1073 р. у Печерському монастирі Успенської церкви доповнюються оповідями Києво-Печерського патерика про чудесний прихід до монастиря константинопольських будівничих із Влахерна, а потім про прихід звідти ж «писців іконних», які виклали у цій церкві мусією (смальтою) образ Богородиці, після чого її 1089 р. освятили. У середині XVII ст. архідиякон Павло Алеппський бачив апсидні мозаїки Успенської церкви ще збереженими та записав у щоденнику, що половину високого вітваря займає Владичиця благословляюча (Богородиця Оранта), а нижче – Господь, оточений архіереями («Євхаристія» і святительський чин). У щоденнику наведено також опис сюжету «Успіння Богородиці», розташованого поряд із північним вітварем, тобто на північній торцевій стіні трансепта. Сучасні дослідники припускають, що це могла бути фреска XI ст. (очевидно поновлена), а симетрично їй у південному торці трансепта мало розташовуватися «Різдво Христове» (про цей сюжет у щоденнику не згадано, бо південна стіна Успенського собору в XIII ст. була після землетрусу перекладена). Надалі в багатьох давньоруських храмових розписах XII ст. «Різдво» та «Успіння» розташовуватимуть саме у торцях трансепта, тож свідчення Павла Алеппського дають підстави думати, що подібна програма оформлення трансепта в Успенському

соборі вже існувала і саме його розписи стимулювали її подальше поширення. Ці залишки малярського опорядження Успенського собору могли частково зберегтися і після пожежі монастиря 1718 р., але при подальших ремонтах усі вони загинули. Під час розкопок румовищ собору, вже після вибуху 1941 р., були виявлені зовсім дрібні уламки фресок і лише один фрагмент із рештками стрічково-рослинного орнаменту. Тому вірогідне уявлення про стиль фресок Успенського собору нині можуть дати лише рештки розписів Михайлівського собору Видубицького монастиря.



Рис. 23. Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Св. Текля, лик, фреска північно-західної частини хорів (утраче-

на). Світлина 1920-х рр., за публікацією М. Макаренка

Михайлівську церкву на Видубичах – південній околиці Києва, у вотчинному монастирі переяславського князя Всеволода, заклали 1070 р., а освячували її вже за київського князювання Всеволода, 1088 р., тобто на рік раніше освячення Успенської церкви Печерського монастиря. Тому цілком вірогідно, що над розписами обох храмів працювали одні малярі. У південній частині нартекса Михайлівського собору розташована погребальна каплиця, на південній стіні якої з-під пізнього олійного розпису розкрито частини постатей ангела та групи праведників (*Рис. 24*) із циклу сюжетів «Страшного суду». Розчищені ділянки зображень ангела і першого в групі праведників апостола Петра свідчать, що їхні стрункі постаті досить динамічні. Ангел у контрапостному русі повернув голову до праведників, при цьому його ступня (вона проглядає з-під олійної фарби) виставлена вперед, а Петро, трохи зігнувшись, дивиться на ангела знизу вверх і простягає руку. Всі лики та німб ангела пофарбовані вохрою червоно-помаранчевого відтінку, по якій деталі жорстко промальовані темно-коричневою фарбою майже без світлотіньового моделювання. Особливо різким видається малюнок лика апостола Петра з підкреслено гротескними рисами й екзальтованим поглядом. Тому деякі дослідники вбачають в образах цієї фрески втілення суворих ідеалів аскези ченців Печерської обителі. Однак динаміка

пластичних рухів ангела і Петра свідчить про початковий етап розвитку принципово нового, порівняно з попередньою епохою стилю комнинівської доби. Нижче цієї композиції в цокольній частині стіни каплиці збереглася фрескова панель, що складається з червоно-вохристих і сіро-зеленуватих прямокутників полілітії. А в лутках вікон на хорах і в деяких інших місцях розкриті фрагменти стрічково-рослинних орнаментів, схожі на орнаменти такого типу фресок Софії Київської.



Рис. 24. Михайлівський собор Видубицького монастиря

у Києві, каплиця у південній частині нартекса. Апостол Петро і група праведників, фреска південної стіни (розкрита частина)

У 80-х рр. XI ст. єпископ Єфрем розпочинає будівництво у Переяславі. Але всі побудовані ним церкви, як і головний Михайлівський собор, освячений 1089 р., відомі лише за матеріалами розкопок. Про будівництво періоду переяславського князювання Володимира Мономаха також свідчить лише археологія, за винятком невеличкої Михайлівської церкви в Острі – укріпленні на північній околиці князівства, закладеному 1098 р. Від цієї церкви збереглася вівтарна частина з незначними рештками фресок апсиди. В її консі містилася Богородиця Оранта з двома архангелами, під нею реєстр «Євхаристії» з двома постатями Христа та двома ангелами у центрі, а внизу чин шести постатей святих. Тож це було повторення іконографічної схеми апсидних мозаїк Софії Київської, доповненої лише постатями архангелів обабіч Оранти. Позбавлені лицевих зображень вузькі простінки віми суцільно заповнювалися орнаментами, а рештки фрескового тиньку на схилах вівтарної арки (східної попружної арки купола) зберегли циркульну грав'ю облямувань медальйонів. Тож, найімовірніше, на попружних арках Михайлівської церкви, як і у Софії Київській, розташовувалися медальйони із Севастійськими мучениками.

У 1108 р. князь Святополк закладає у Києві, в заснова-

ному його батьком князем Ізяславом Димитрійвському монастирі, новий собор, який літописи називають церква Михаїла Золотоверхого, а 1113 р. у ній, очевидно, вже завершений, Святополка ховають. У середині XVII ст. Павло Алеппський у щоденнику написав, що вівтар Михайлівської церкви подібний вівтарям Софії та монастиря Печерського (Успенського собору), в ньому зображено мозаїкою Владичицю, яка здійснює руки (Богородиця Оранта), Христа, Який причащає учнів («Євхаристія») та архієреїв (святительський чин). До XIX ст. із перелічених мозаїк дійшла лише «Євхаристія» (див. вкладку; рис. 25) та ще кілька мозаїк, про які Павло Алеппський чомусь не згадав. Це вісім апостолів на стінах віми в одному з «Євхаристією» реєстрі, з яких повністю збереглася лише постать Тадея (Рис. 27) і в тому самому рівні постаті воїна Димитрія Солунського (Рис. 26) та архідиякона Стефана (див. вкладку) на лопатках вівтарної арки. Під «Євхаристією» та під постатями апостолів пролягав широкий орнаментальний фриз.



Рис. 25. Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. «Євхаристія», постать апостола Павла, нині в НЗ «СК»



Рис. 26. Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. Св. воїн Димитрій Солунський, мозаїка північної лопатки вівтарної арки, нині в ДТГ

У 1888 р. при ремонті Михайлівського собору на стовпах його вівтарної арки під пізнім тинькуванням були виявлені фрески, програма яких реконструюється за тогочасними публікаціями та документами. Середній регістр західних лопаток арки займала сцена «Благовіщення», архангел на північному стовпі, Діва Марія – на південному (Рис. 28). Над ними на кожному стовпі під п'ятами попружних арок збереглося по одному медальйону з поясними святими, атрибутованими як Севастійські мученики. Під «Благовіщенням» містилися постаті первосвященника Захарії та пророка Самуїла, представленого подібно Захарії в ризах первосвященника з атрибутами богослужіння, обидва зберегли залишки написів (Рис. 29). Регістром нижче розташовувалися два святителя (до сьогодні зберігся один, який за іконографічними ознаками атрибутується як Миколай Чудотворець). У самому низу містилися два великі хрести (зберігся один), бокові грані лопаток прикрашали орнаменти. Залишки лицевих фресок були виявлені у той період і в інших місцях інтер'єра, але достеменно інформація про них відсутня.

У 1937 р. Михайлівський Золотоверхий собор згідно з постановою ЦК КП(б)У висадили у повітря. Його мозаїки 1934 р. під керівництвом В. Фролова були демонтовані, то-

го ж року частину фресок зняв Д. Кіплік, після якого пошуком і демонтажем михайлівських фресок займався П. Юкін. Ділянки знятої «Євхаристії» були змонтовані В. Фроловим у цілісну композицію на другому поверсі південної галереї Софії Київської, яка на той час була вже музеєм. Сюди ж були передані мозаїчні постаті Тадея і Стефана, а також деякі фрески. Мозаїка Димитрія Солунського та кілька фресок 1938 р. надійшли до Державної Третьяковської галереї у Москві, а після війни частина михайлівських фресок потрапила до музеїв Новгород та Санкт-Петербурга (тогочасного Ленінграда).



Рис. 27. Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. Апостол Тадей, мозаїка південної стіни віми, нині в НЗ «СК»

Мозаїки апсиди Михайлівського собору, які за свідченням Павла Алеппського повторювали програму декорації апсиди Софії Київської, доповнювалися на стінах віми посталями восьми апостолів, очевидно з числа Сімдесяти (таке припущення роблять на підставі напису, який зберігся біля постаті апостола Тадея). Це свідчить про те, що тема апостольської проповіді лишалася актуальною і на початку XII ст. Показово, що у барабані купола Михайлівського собору, як і у барабані головного купола Софії Київської було дванадцять вікон, тож в їхніх простінках було також зображено, найімовірніше, Дванадцять апостолів (але точно це з'ясувати зараз неможливо, оскільки перед знесенням собору його купол не досліджувався). Ряд апостолів віми на південній частині завершувався розташованою на лопатці вівтарної арки постагтю архідиякона Стефана, який був також апостолом із числа Сімдесяти, це підкреслювало зв'язок церковної ієрархії з апостольським служінням. А напроти нього на північній лопатці розташовувався Димитрій Солунський, який був святим патроном князя Ізяслава, батька замовника храму князя Святополка, тож незвичне розташування воїна поряд з апостолами варто пояснювати ктиторською тематикою цього образу. Західні сторони стовпів вівтарної арки,

разом з усім підкупольним простором у Михайлівському соборі були розписані фресками. На схилах попружних арок купола, як і у Софії Київській містилися медальйони з Севастійськими мученики, під якими так само розташовувалося «Благовіщення». А два розташовані нижче реєстри представляли старозавітних первосвященників і святителів, що символізували спадкоємність старозавітного і новозавітного священства, подібно аналогічній програмі зображень на внутрішніх лопатках вівтарної арки Софії.



Рис. 28. Михайлівський Золотоверхий собор у Києві.

«Благовіщення», фрески вівтарної арки, архангел Гавриїл на північному стовпі, Діва Марія на південному стовпі, нині в НЗ «СК»

Аналіз стилю мозаїк Михайлівського собору не обходиться без традиційного порівняння його «Євхаристії» з «Євхаристією» софійських мозаїк, які подібні одна до одної і конографічно, і композиційно. Але, на відміну від стереотипних постав апостолів софійської «Євхаристії» (Рис. 9), підкреслено видовжені апостоли михайлівської мозаїки характеризуються розмаїттям поз і експресивних ракурсів, а в орнаментальній стилізації складок їхнього одягу вже помітні елементи зрілого комнінівського стилю середини XII ст. (див. вкладку; рис. 25). Тому більшість сучасних дослідників пов'язує виконавців михайлівських мозаїк зі столичним мистецтвом Візантії, вбачаючи найближчу аналогію їхнім роботам у мозаїчному ансамблі католікона монастиря у Дафні (близько 1100 р.). Водночас підкреслюється, що порівно з урівноваженим класицизмом дафнійського ансамблю михайлівські мозаїки репрезентують наступну стадію розвитку стилю, більш експресивного і динамічного. Ту саму тенденцію демонструють і михайлівські фрески, в яких постать архангела у «Благовіщенні» (Рис. 28) сприймається як близька репліка архангела того самого сюжету в мозаїках Дафні, а манірно стилізовані кінцівки постатей Захарії і Самуїла (Рис. 29) виглядають більш витонченими, ніж у апостолів

«Євхаристії» (див. вкладку). Водночас існують в михайлівському ансамблі і деякі відхилення від класичної спрямованості, які найбільш очевидні в застиглих фронтальних постанях апостола Тадея і архідиякона Стефана з деформованими пропорціями та жорстким малюнком малопластичних складок (Рис. 27; див. вкладку). Тому окремі дослідники, не заперечуючи того, що головними виконавцями михайлівських мозаїк і фресок були майстри, які орієнтувалися на класицизм константинопольської школи, схиляються до думки, що це була, найімовірніше, збірна група представників різних спрямувань візантійського малярства. На користь різноманітного складу їхньої групи свідчать і збережені фрагменти орнаментів. У михайлівських фресках квітково-пелюсткові та стрічкові мотиви порівняно з типологічно подібними орнаментами фресок Софії Київської (Рис. 22) характеризуються зменшеними модулями і дрібніше промальованими деталями, а фриз ступінчастих хрестів, що у Михайлівському соборі прикрашав арку дияконника (Рис. 30), в софійському ансамблі відсутні. Принципово відмінний стиль демонструють масивні пальмети мозаїчного квітково-пелюсткового фризу під михайлівською «Євхаристією» (див. вкладку), які своїми розмірами значно перевищують деталі софійських квітково-пелюсткових орнаментів (Рис. 6, 8, 9, 21). Показово також те, що частини цього фризу, розташовані на північній та на південній стінах апсиди, помітно відрізняються розмірами і формою деталей, що свідчить про роботу

над ними різних виконавців.

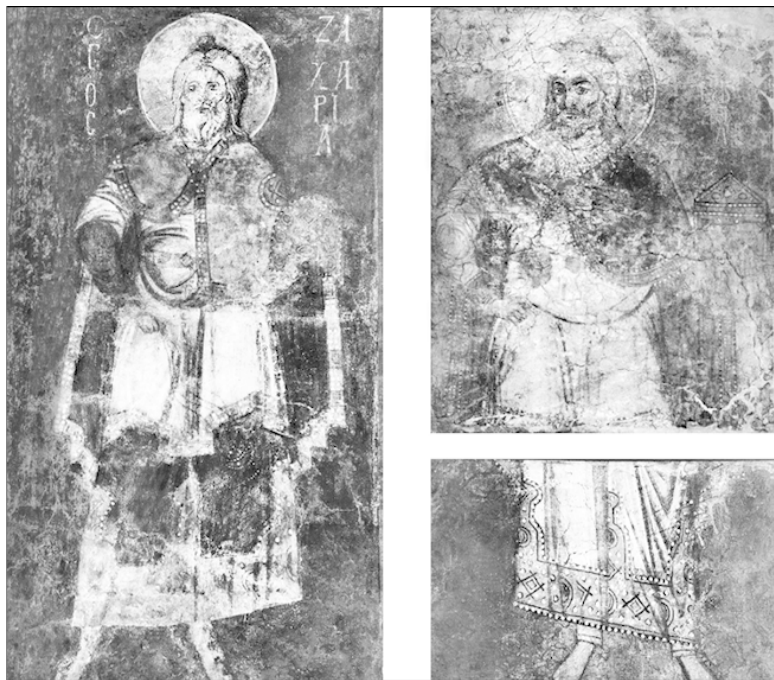


Рис. 29. Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. Первосвященник Захарія (ліворуч), фреска на північному стовпі вітварної арки, нині в НЗ «СК», пророк Самуїл (праворуч), фреска на південному стовпі вітварної арки, верхня частина нині в ДРМ, нижня частина нині в НЗ «СК»

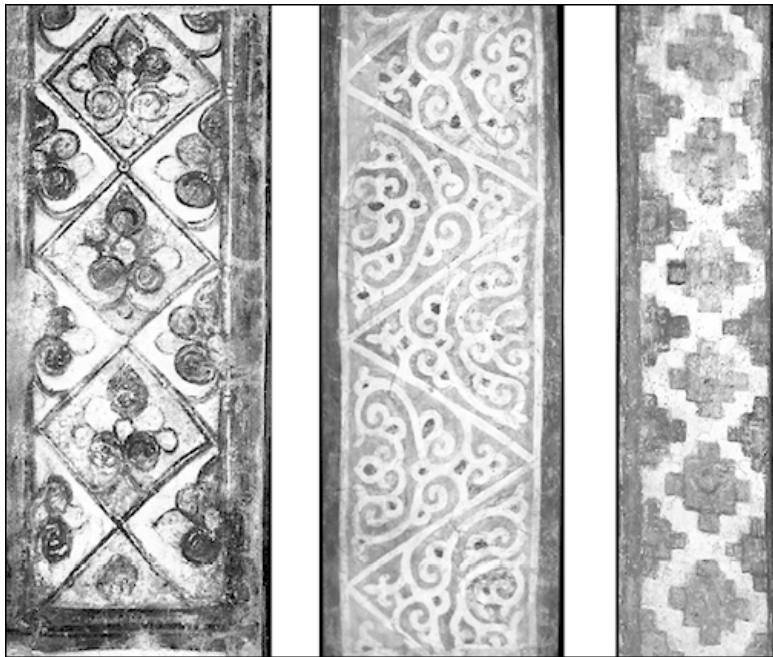


Рис. 30. Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. Орнаменти, фрески. Квітково-пелюстковий орнамент (ліворуч), нині в НОМЗ, стрічково-рослинний орнамент (у центрі), хрещатий орнамент (праворуч), обидва нині в МІМЗМ

Михайлівський Золотоверхий собор був останнім храмом Київської Русі, інтер'єр якого було оздоблено мозаїками, після нього навіть великі церкви розписувалися лише фресками. Головні виконавці михайлівського ансамблю, проде-

монструвавши у Києві новації константинопольського монументального мистецтва, після завершення робіт повернувшись, очевидно, додому, у будь-якому разі, київської школи, пов'язаної з ними спадкоємним зв'язком, не виникло. Однак розписи, стиль яких може кваліфікуватися як місцевий різновид класицизму ранньоконстантинопольської доби у Києві створювалися. Такими були, найімовірніше, фрески невідомого храму кінця XI ст., розкопаного 1947 р. у садибі Художнього інституту (нині Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури). Виявлені тут фрагменти ликів (*Рис. 31*) іноді порівнюють з ликами фрески на Видубицях, хоча жоден із них не демонструє такого жорсткого графічного малюнка. Окрім того, в ликах видубицької фрески майже відсутнє світлотіньове моделювання (*Рис. 24*), принаймні у нинішньому стані, а в лики з розкопок 1947 р. нашарування прозорих вохр, жовтої, жовто-зеленуватої та коричнево-рожевої створюють м'яку тонову розтяжку, доповнену тепло-холодними нюансами.

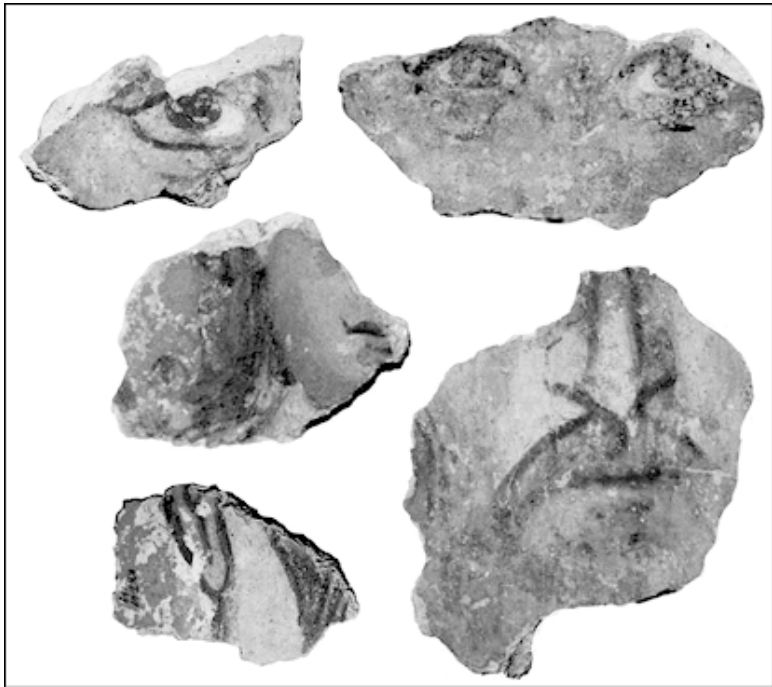


Рис. 31. Невідомий храм у Києві (садиба колишнього Художнього інституту). Фрагменти ликів, фрески. Розкопки 1947 р. (М. Каргер). За публікацією О. Етінгоф



Рис. 32. Церква Спаса на Берестові у Києві. «Явлення Христа на Тиверіадському морі». Лик Христа

У схожому стилі виконані фрески церкви Спаса на Берестові. Точний час її побудови невідомий, але найчастіше цю церкву пов'язують з періодом київського князювання Володимира Мономаха (1113–1125 рр.), оскільки вона була усипальною роду Мономаховичів. На західній стіні її нартекса 1970 р. демонтували частину розписів XVII ст., під якими відкрилася велика композиція «Явлення Христа на Тиверіадському морі» фрескового ансамблю, сучасного побу-

дові церкви. У ній зображено Христа, Який стоїть на березі та благословляє апостолів, які у човні тягнуть невід із рибою, і апостола Петра, який пливе до берега. Голова Христа на зображенні зберегла лицеву частину, модельовану такою самою м'якою градацією тону із застосуванням тепло-холодного нюансування (*Рис. 32*), як і на фрагментах ликів із розкопок 1947 р. (*Рис. 31*). Голови апостолів опрацьовані простіше й більш графічно, але пластичною виразністю лику Христа вони не поступаються (*Рис. 33*). Не менш переконливо зображені ракурси та динамічні рухи апостолів-рибалока, при цьому без щонайменшого натяку на витонченість, подібну апостолам михайлівської «Євхаристії» – усі вони приземкуватої та кремезної статури, з підкресленою мускулатурою напружених рук, що витягують невід. Показовими є також складки одягу, малюнок яких орієнтовано на виявлення реальної пластики тіл, без жодної схожості з орнаментально-декоративним трактування складок більшості мозаїк і фресок Михайлівського собору.



Рис. 33. Церква Спаса на Берестові у Києві. «Явлення Христа на Тиверіадському морі». Лик апостола Петра



Рис. 34. Софія Київська, каплиця у південній частині західної галереї. «Хрещення Господнє», фреска конхи апсиди

З князем Володимиром Мономахом нині пов'язують стилістично відмінні від фресок церкви Спаса на Берестові розписи апсиди у приміщенні так званої хрещальні Софії Київської. Утворилося це приміщення після того, як у західній зовнішній галереї собору між стовпами південного кутового компартименту була побудована невелика апсида. В консі цієї апсиди зображене «Хрещення Господнє» (Рис. 34), нижче на кожній стіні апсиди по дві постаті

святителів (Рис. 35), а у ніші над апсидою поясний святи-
тель Василій Великий (біля нього частково зберігся грець-
кий напис). Зважаючи на сюжет «Хрещення», дослідники
XX ст. вважали це приміщення хрещальнею. Однак розта-
шований нижче святительський чин вказує на те, що тут слу-
жили літургію, тож це був придільний храм, очевидно, по-
минальний, подібний до погребальної каплиці у південній
частині нартекса Михайлівського собору Видубицького мо-
настиря. Наявність «Хрещення» такому тлумаченню не су-
перечить, оскільки символіка цього сюжету різноманітна, зо-
крема й погребальна. А зображений над апсидою святий
Василій Великий, який був покровителем Володимира Мо-
номаха, дає підставу припускати, що у цьому приміщенні бу-
ла влаштована його усипальня (помер 1125 р.). Такою функ-
цією може пояснюватися і аскетизм образів апсидних роз-
писів із підкреслено великими очима та видовженими лика-
ми. Водночас подібні риси можуть бути даниною новітніми
стилістичними тенденціями, оскільки неприродно витягнуті
та площинно-дематеріалізовані постаті святительського чи-
ну цієї апсиди мають близькі аналогії в постатях фресок кап-
лиці сходової вежі Георгієвського собору Юр'єва монастиря
у Новгороді, які так само витягнуті та площинно трактовані
з графічно промальованими умовними складками. Датують-
ся ці новгородські розписи 1130-ми рр., що узгоджується з гі-
потезою про облаштування кількома роками раніше в гале-
реї Софії Київської усипальні Володимира Мономаха.



Рис. 35. Софія Київська, каплиця у південній частині західної галереї. Святительський чин, фреска південної стіни апсиди

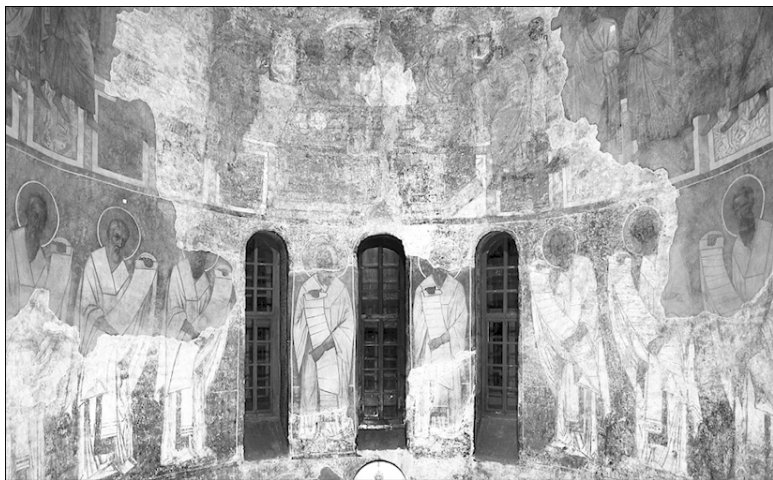


Рис. 36. Кирилівська церква у Києві. «Євхаристія» (вгорі), «Служба святих отців» (унизу), фрески апсиди головного вівтаря

Останнім збереженим ансамблем київських храмових розписів домонгольського періоду є фрески Кирилівської церкви. Після смерті 1146 р. її засновника князя Всеволода Ольговича будівництво церкви продовжила його дружина, тож часом виконання її фресок є найвірогідніше третя чверть XII ст. Склепіння купола Кирилівської церкви по-

вністю перекладене, а між дванадцятьма вікнами його барабана збереглися напівзмиті постаті Дванадцяти апостолів – після мозаїк Софії Київської зображення у барабані головного купола апостолів замість пророків стало, очевидно, місцевою київською традицією. В парусних склепіннях збереглися залишки постатей євангелістів, на схилах попружних арок фрагменти чину Сорока Севастійських мучеників, зображених у медальйонах та прямокутних облямуваннях іконного типу, що чергуються. Над східною аркою зацілів медальйон зі слідами хрещатого німба Христа, а над південною та північною арками рештки медальйонів з Іакимом та Анною. У консі апсиди головного вівтаря від зображення Богородиці збереглося лише підніжжя. Регістром нижче фрагменти центральної частини «Євхаристії» з двома посталями Христа, двома ангелами та рештками бокових груп апостолів. Під «Євхаристією» частково збереглися святителі, по три постаті на кожній стіні та дві у центрі між вікнами (Рис. 36). На відміну від фронтальних постатей святительського чину Софії Київської на бокових стінах апсиди Кирилівської церкви святителі повернуті на три чверті до центру. Композиція зі святителями, повернутими до центру, де зображується престол із дарами або чаша з євхаристичною Жертвою чи інший об'єкт їхнього поклоніння, з'являється у 80-х роках XI ст. у Македонії. Іконографія цього сюжету, який отримує назву «Служба святих отців» або «Поклоніння Жертві», формується протягом кількох десятиліть, а з се-

редини XII ст. він стає майже обов'язковим елементом програм вівтарних розписів. Іноді він доповнюється фронтальними святителями, що бачимо і в Кирилівській церкві, де під «Службою святих отців», саме внизу апсидної стіни фрагментами зберігся чин фронтальних поясних святителів у медальйонах. У самій «Службі» постаті двох розташованих між вікнами святителів також фронтальні, що є досить рідкісним різновидом іконографії цього сюжету, в якому тричетвертні положення бокових святителів сполучаються з центральними посталями, повернутими фронтально до середини вівтаря для поклоніння дарам, які лежать на реальному церковному престолі.

У жертovníку Кирилівської церкви зображено ще близько трьох десятків постатей святителів та дияконів (збереглися частково), представлених у трьох реєстрах, згідно з традиціями XI ст. фронтально (*Рис. 37*). Деякі з постатей зберегли написи з іменами балканських єпископів. У вімі дияконника святителі та диякони зображені також, а в його апсиді п'ятьма реєстрами представлені житійні сцени святителя Кирила Александрійського (*Рис. 38*) – покровителя засновника церкви князя Всеволода та якому присвячено і її головний вівтар. Більшість сцен пов'язана з боротьбою Кирила проти ересі Несторія, деякі з них доповнені символічною присутністю Афанасія, також єпископа Александрії та борця з еретиками.



Рис. 37. Кирилівська церква у Києві. Святительський чин, нижній регістр, ліва частина, фрески північної стіни апсиди



Рис. 38. Кирилівська церква у Києві. «Кирил учить царя»,
фреска південної стіни апсиди дияконника

В арці головного вітвара, на її південній внутрішній ло-

патці уверху збереглися частини постаті старозавітного пер-
восвященника. Нижче на лопатці і на стіні віми фрагмен-
ти зображень святителів і дияконів, які є рештками семан-
тичного блоку, що подібно програмам вівтарних арок Со-
фії Київської і Михайлівського Золотоверхого собору сим-
волізує спадкоємність старозавітного та новозавітного свя-
щенства. На західних лопатках вівтарної арки у верхньому
регістрі містилося «Благовіщення», від якого на північно-
му стовпі збереглася постать архангела, але вона суцільно
записана. Регістром нижче відносно задовільно збереглося
«Стрітєння», Богородиця з Немовлям-Христом та Йосипом
на північному стовпі та Симеон Богоприїмець та пророчи-
ця Анна на південному (Рис. 39). Розташування на підку-
польних стовпах «Стрітєння» не було каноном, але у XII ст.
таке розташування цього сюжету трапляється. У мозаїках
Палатінської капели (1143 р.) та Мартарони (1146–1151 р.)
в Палермо, постаті «Стрітєння» розміщені над західною па-
рою підкупольних стовпів симетрично постатям «Благові-
щення» над східними стовпами, а у фресках Спаської церк-
ви Єфросиніївського монастиря у Полоцьку (друга полови-
на XII ст.), вони розташовані, як і в Кирилівській церкві на
вівтарній арці під «Благовіщенням». У нижньому регістрі
стовпів вівтарної арки Кирилівської церкви зображені по-
статі апостолів Петра і Павла. Обидва апостоли повертають
голови до вівтаря, демонструючи редуковану версію сюжету
«Дар апостола Петру», в якому Петро приймає від Христа

сувій Закону, а Павло стоїть із протилежного боку в адорації.



Рис. 39. Кирилівська церква у Києві. «Стрітення», фрески вівтарної арки, Богородиця з Немовлям і Йосип (*ліворуч*) на північному стовпі, Симеон Богоприїмець і пророчиця Анна (*праворуч*) на південному стовпі

Наступні за «Благовіщенням» та «Стрітенням» композиції святкових сюжетів розташовувалися на склепіннях трансепта та центральної нави, але в Кирилівській церкві ці скле-

піння перекладені. З циклу свят на торцевих стінах трансепту фрагментами збереглося «Різдво Христове» на південній частині та «Успіння Богородиці» – на північній. Обидві композиції займали всю ширину торцевих стін трансепта у проміжках між середнім рядом вікон та арками північного й південного входів. «Різдво» представлено максимально розширеною редакцією, окрім Богородиці з Немовлям зі сценою омовіння, в ньому зображено приїзд волхвів та їхнє поклоніння, а внизу зліва заціліли залишки палат царя Ірода, який посилає воїнів вбивати вифлеємських немовлят (*Рис. 40*). Від «Успіння» збереглася верхня частина з апостолами, яких несуть на хмарах ангели, а внизу заціліли незначні рештки правої групи апостолів, які схиляються над втраченим одром Богородиці. У зв'язку з цими залишками варто згадати свідчення щоденника Павла Алеппського, який писав про аналогічне розташування «Успіння» в Успенському соборі Печерського монастиря.

На західній парі підкупольних стовпів Кирилівської церкви трьома регістрами розташовуються постаті святих воїнів. А на торцевій стіні центральної нави нижче хорів зберігся фрагмент ктиторської композиції з рештками трону Христа та нижньою частиною постаті у княжому одязі. Але на бокові стіни нави ця композиція, як у Софії Київській не розповсюджувалася, бо в Кирилівській церкві ці стіни прорізані значно вищими арками хрестових склепінь під хорами. Ще одним ктитрським сюжетом вважається композиція на

стіні південного компартименту під хорами, де видно контури постаті Христа із простертими руками та незначні залишки постатей під ними, а також будівля, у дверях якої збереглася жіноча голова. На симетричній стіні під північною частиною хорів заціліли частини композиції «Істинний хрест із Константаном та Єленою», що символізує знайдення живо-творного хреста розп'яття. Хрест ознаменувався чудесними зціленнями та воскресенням померлих, тому цю композицію часто зображають поряд із призначеними для поховань нартексами і галереями, що демонструється і у Кирилівській церкві. У наступному на захід від композиції «Істинний хрест» компарименті, що належить уже нартексу, міститься аркасолія поховання, три інші аркасолії розташовано у південній частині нартекса. Тут розкопано підмурок апсиди погребальної каплиці, на західній стіні якої збереглися зображення святих.

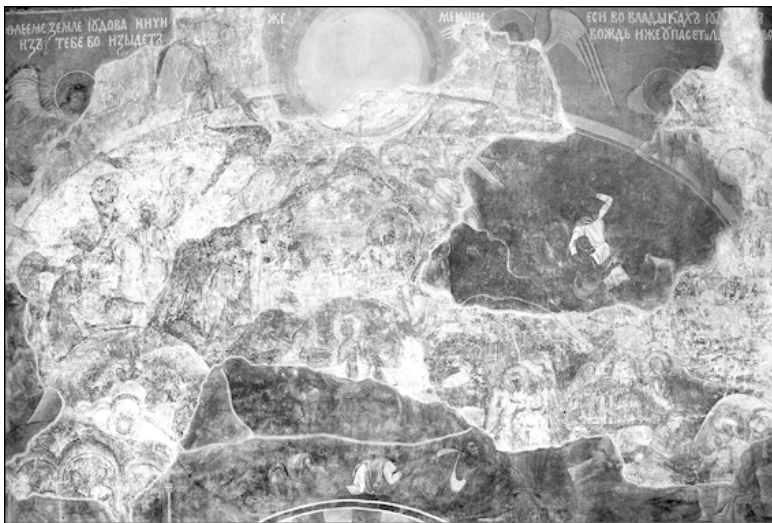


Рис. 40. Кирилівська церква у Києві. «Різдво Христове», фреска південної стіни трансепта

У середній та північній частині нартекса містився цикл сцен «Страшного суду». Від його центральної частини на східному схилі циліндричного склепіння зберігся фрагмент лівої групи апостолів-суддів і незначні рештки центральної частини з «Деїсусом». На південній лопатці, що відділяє центральний компартимент від погребальної каплиці, повністю зберігся ангел, який звиває небо (Рис. 41), а на симетричній лопатці з північного боку та поряд на стіні залишки груп праведників. Північний компартимент нартексу відведено під зображення раю. На його західній стіні по-

вністю збереглося, хоча і доволі зमितе «Лоно Авраамове» з Авраамом, душею Лазаря та боковими групами праведних душ (Рис. 42).



Рис. 41. Кирилівська церква у Києві. Ангел, що згортає небо, фреска на лопатці південної частини нартекса



Рис. 42. Кирилівська церква у Києві. «Лоно Авраамове», фреска західної стіни північної частини нартекса

Фрески на хорах Кирилівської церкви збереглися лише в каплиці південної частини. Тут розташовувався життєвий цикл Іоанна Предтечі, від якого повністю дійшла лише композиція з ангелом, який веде малого Іоанна в пустелю. Під нею задовільно збереглася цокольна панель із рідкісним варіантом декорації, що зображає мармурову полілітію, драповану рушником. Панелі із зображеннями рушників збереглися й у сходовому коридорі у стіні дияконника. В інших

частинах інтер'єра цокольні панелі також прикрашалися зображеннями рушників, але вони майже скрізь утрачені.

Мотиви орнаментальних розписів Кирилівської церкви доволі різноманітні. Поширеними є мотиви хрестів, арку дияконника, зокрема, декорують фризи ступінчатих хрестів, такі самі, які і на арці дияконника Михайлівського Золотоверхого собору. В стрічкових орнаментах трапляються композиції, запозичені з гаптованих тканин, уперше в київських храмових розписах використані елементи куфічних орнаментів (*Рис. 43*).

Попри значні ушкодження фарбового шару більшості фресок Кирилівської церкви в них виділяється кілька стилістичних варіантів. Найбільш поширений представлено фресками головного вівтаря, підкупольного простору, нартекса і каплиці на хорах. Пропорції персонажів цих фресок наближені до класичних, вони вільно, а іноді й досить динамічно рухаються, що демонструють волхви у «Різдві», групи праведників і ангел, який згортає небо у «Страшному суді» (*Рис. 40, 41*), сцена з ангелом та Іоанном Предтечею на хорах і деякі ніші. Характерна для зрілого комнінівського стилю динамічна орнаменталізація складок застосовується досить стримано, в чому деякі дослідники вбачають послаблення візантійської експресивності та бажання повернутися до монументальних форм XI ст. Колорит усіх цих фресок червоно-брунатний, доповнений відтінками сірого з білими акцентами, де-не-де збереглася блакитна лазур, зеле-

ний колір використовується досить обмежено, частіше заміняється оливковим або оливково-коричневим. У такій само стриманій червонуватій гамі написані святителі жертovníка, але пропорційно вони істотно відмінні, їх високі постаті до низу розширюються, що надає їм масивності та гіпертрофованої монументальності (Рис. 37). Помітно вирізняються серед останніх фресок ансамблю сцени життійного циклу Кирила і Афанасія у дияконнику. Їх основні постаті переважно статичні з лапідарно узагальненим малюнком і графічно трактованими умовними складками (Рис. 38). Саме до них можуть бути віднесені такі характеристики як відсутність витонченості та грубуватість, що іноді поширюють і на стиль усього ансамблю. Колорит фресок дияконника також істотно відрізняється, німби тут не темно-червоні, а жовто-вохристі, площини позему досить насичені зелені, відтінки зеленого використовуються і в одязі. Оскільки написи, які збереглися в кирилівських фресках, усі слов'янські, довгий час панувала думка, що цей ансамбль є роботою місцевих майстрів. Але після видалення майже всіх олійних записів, з'ясувалося, що основна частина фресок демонструє очевидну спорідненість із тогочасним візантійським малярством, тож загальне керівництво роботами здійснювалося, найімовірніше, візантійськими художниками. Іноді, посилаючись на імена святителів, збережені у жертovníку Кирилівської церкви, які можуть свідчити про зв'язок її кліру з Балканами, припускають, що головні виконавці цього ансамблю були запро-

шені з Македонії.

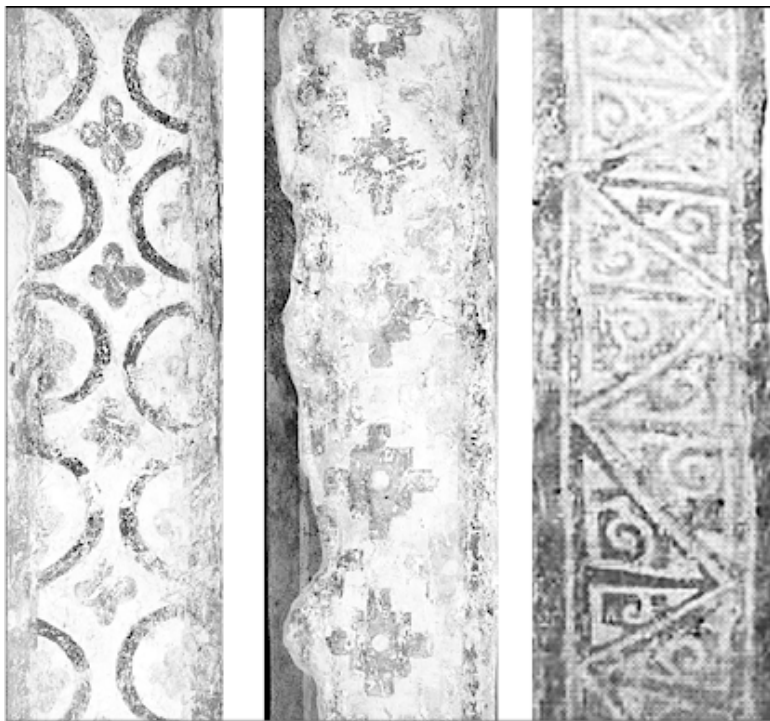


Рис. 43. Кирилівська церква у Києві. Орнаменти, фрески. Хрещатий орнамент (*у центрі*), варіації хрещатого мотиву (*ліворуч*), орнамент кувфічного типу (*праворуч*)

У XII ст. роботи по малярському опорядженню храмів розпочинаються у Чернігові, але відомо про них в основному

за матеріалами археології. При реставрації Борисоглібського собору (до 1123 р.) у проходах порталів були виявлені фрагменти проквітлих хрестів, а в лутках вікон орнаменти. Невеликі орнаментальні фрагменти збереглися й у П'ятницькій церкві (кінець XII ст.). А більш-менш значні ділянки фресок збереглися лише в Успенському соборі Єлецького монастиря (перша половина XII ст.). У простінках восьми вікон барабана головного купола виявлені сліди постатей, очевидно, пророків, у парусах фрагменти зображень євангелістів, над східною попружною аркою фрагмент плата від Спаса Нерукотворного. У південній частині нартекса, в апсиді погребальної каплиці збереглися напівзмиті контури Богородиці Оранти, яка займала конху і значну частину вертикальної частини (Рис. 44). Ззовні східної стіни каплиці, яка відмежовувала її від наоса, над конхою апсиди фрагментарно збереглася композиція «Три отроки в печі огняній», що як символ Воскресіння пов'язана з погребальними функціями каплиці. Поряд на північній стіні наоса заціліли нижні частини двох одноосібних постатей. Центральну і північну частину нартекса займали, як і у Кирилівській церкві сцени «Страшного суду». Про це свідчить фрагмент постатей праведників, який існував на північній торцевій стіні нартекса, але нині він втрачений і відомий за копією і світлиною (Див. вкладку).

Відносно збережені частини одягу композиції «Три отроки в печі огняній» та фрагменти постатей поряд на стіні демонструють жорсткий графічний стиль промальовування

складок, що нагадує святителів у апсиді каплиці південної галереї Софії Київської. У лутці вікна південного торця нартекса зберігся фрагмент стрічково-рослинного орнаменту, схожого композиційно та стилістично на орнаменти такого типу в київських храмових розписах XI ст. А у лутці іншого вікна з цього ж північного боку зберігся орнамент із великих спіралей, промальованих на світлому тлі чистого тиньку хвилястими смугами зеленої та жовто-коричневої фарби. Подібні декоративні мотиви в давньоруських храмових розписах попереднього періоду не відомі, а в Успенському соборі, вони могли бути поширеними, принаймні світлини 1930-х рр. фіксують такі орнаменти і в інших вікнах.



Рис. 44. Успенський собор Єлецького монастиря у Чернігові, каплиця у південній частині нартекса. Богородиця Оранта, фреска апсиди

Література

Блиндерова Н.В. Житие Кирилла и Афанасия Александрийских в росписях Кирилловской церкви Киева // Древнерусское искусство. Монументальная живопись XI–XVII вв. Москва, 1980. С. 52–60.

Васильев Б. Г. Фрески из раскопок Десятинной церкви 2005–2009 гг. // Труды Государственного эрмитажа. Санкт-Петербург, 2012. Т. LXV (Первые каменные храмы Древней Руси). С. 60–73.

Васильев Б. Г. Орнаментальные мотивы фресок Десятинной церкви // Труды Государственного эрмитажа. Санкт-Петербург, 2012. Т. LXV (Первые каменные храмы Древней Руси). С. 74–85.

Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова О. Нові дослідження стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд // Церква Богородиці Десятинної в Києві: До 1000-ліття освячення. Київ, 1996. С. 68–74.

Івакін Г. Ю., Іоаннісян О. М., Йолишин Д. Д. Археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008 – 2011 рр. // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена НАНУ Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. Київ, 2013. С. 77–84.

Івакін Г., Козюба В., Комар О., Марченко Г. Десятин-

на церква – новини сезону 2010 р. // *Ruthenica*. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Київ, 2010. С. 160–165, рис. 1–5.

Каргер М. К. Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва; Ленинград, 1961. Т. 2.

Козак Н. Візантійські митці в Києві у XII ст. // *Вісник Львівського університету. Серія мистецтво*, 2003. Вип. 3. С. 146–160.

Козак Н. Образ і влада: Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. Львів, 2007.

Козак Н. Б. Фрагменти ктиторской композиции на западной стене наоса Кирилловской церкви в Киеве // В созвездии Льва. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица. Москва, 2014. С. 198–209.

Коренюк Ю. Давньоруська фреска в церкві Спаса на Берестові та монументальне малярство Києва кінця XI – початку XII століття // *Студії мистецтвознавчі*. 2003. Ч. 1. С. 22–35.

Коренюк Ю. Стінопис XI століття Михайлівського собору Видубицького монастиря в Києві // *Студії мистецтвознавчі. Архітектура*. 2006. Ч. 1. С. 21–38.

Коренюк Ю. Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору. Каталог. Київ, 2013.

Коренюк Ю. О. Атрибуція залишків стінних розписів мурованих будівель Старокиївської гори у світлі матеріалів розкопок Десятинної церкви 2005–2011 рр. // *Opus mixtum*.

Київ, 2018. № 6. С. 21–32.

Коренюк Ю. Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору // *Opus mixtum*. Київ, 2019. № 7. С. 54–68.

Коренюк Ю. Фрески Михайлівського Золотоверхого собору // *Opus mixtum*. Київ, 2020. № 8. С. 143–156.

Коренюк Ю., Гуцуляк Р., Шевченко Н. Нові дані до періодизації художнього опорядження Софії Київської // *Ruthenica*. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Київ, 2017. Т. XIV. С. 48–104.

Коренюк Ю., Кот С. Мозаїки та фрески Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Сучасний стан мистецької спадщини // *Пам'ятки України*. 2007. Ч. 1. С. I XXXVIII.

Коренюк Ю., Світлична Н. Фрагменти фресок XI ст. Спасо-Преображенського собору у Чернігові // *Студії мистецтвознавчі*. 2010. Ч. 4. С. 21–28.

Крыжановский С. Киевские мозаики // *Записки Императорского Русского археологического о-ва*. Санкт-Петербург, 1856. Т. 8. С. 235–270.

Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. Москва, 1960.

Лазарев В. Н. Михайловские мозаики. Москва, 1966.

Лазарев В. Н. Византийское и древнерусское искусство. Москва, 1978.

Лазарев В. Н. История византийской живописи. Москва, 1986.

Лифшиц Л. И Росписи апсиды «крещальни» Софийского собора в Киеве. К вопросу о датировке // *ΣΟΦΙΑ Сбор-*

ник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А. И. Комеча. Москва, 2006. С. 249–274.

Лифшиц Л. И Живопись второй половины – конца XII века // История Русского искусства. Москва, 2014. Т. 2/2. С. 140–304.

Лифшиц Л. И, Сарабьянов В. Д., Царевская Т. Ю. Мону-ментальная живопись Великого Новгорода. Конец XI – первая половина XII века. Санкт-Петербург, 2004.

Макаренко Н. Е. Древнейший памятник искусства Переяславльского княжества // Сборник в честь граф. П. С. Уваровой. Москва, 1916. С. 373–404.

Макаренко М. Найдавніша стінопис княжої України // Україна. Київ, 1927. Кн. 1–2. С. 7–13.

Макаренко М. Старгородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя. Київ, 1928. С. 205–223.

Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель святого Кирила. Київ, 2005.

Орлова М. А. Орнамент в живописи конца X – первой половины XI века // История русского искусства. Москва, 2007, Т. 1. С. 326–358.

Орлова М. А. Орнамент в живописи второй половины XI – первой четверти XII века // История русского искусства. Москва, 2007. Т. 1. С. 538–567.

Орлова М. А. Орнамент и другие элементы декоративно-го убранства в живописи середины 1120-х – начала 1160-х

годов // История русского искусства. Москва, 2012. Т. 2/1. С. 338–411.

Орлова М. А. Орнамент и другие виды декоративного убранства в живописи второй половины XII века // История русского искусства. Москва, 2014. Т. 2/2. С. 434–525.

Попова О. С. Проблемы византийского искусства. Мозаики, фрески, иконы. Москва, 2006.

Попова О. С., Сарабьянов В. Д. Живопись конца X – середины XI века // История русского искусства. Москва, 2007. Т. 1. С. 179–324.

Попова О. С., Сарабьянов В. Д. Живопись второй половины XI – первой четверти XII века // История русского искусства. Москва, 2007. Т. 1. С. 417–535.

Преображенский А. С. Ктиторские портреты средневековой Руси XI – начало XVI в. Москва, 2012.

Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Москва, 2005.

Сарабьянов В. Д. Росписи Успенского собора Киево-Печерской лавры и их место в истории древнерусской живописи (Часть I) // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії і культури: Збірник наукових праць. Київ, 2003. Вип. 11. С. 97–117.

Сарабьянов В. Д. Живопись середины 1120-х – начала 1160-х годов // История Русского искусства. Москва, 2012. Т. 2/1. С. 158–335.

Сарабьянов В. Д. Спасская церковь Евфросиниевского монастыря в Полоцке. Полоцк, 2016.

Сарабьянов В. Д., Смирнова Э. С. История древнерусской живописи. Москва, 2007.

Стриленко Ю. Н., Ивакин Г. Ю., Козюба В. К. Технологические особенности составов фресковых штукатурок Десятинной церкви в Киеве // Первые каменные храмы Древней Руси / Труды Государственного Эрмитажа LXV. Санкт-Петербург, 2012. С. 86–95.

Сычев Н. П. Искусство Киевской Руси // История искусства всех времен и народов. Ленинград, 1929.

Тоцька І. Десятинна церква і Софія Київська. Історико-мистецькі паралелі // Пам'ятки України. 2001. Ч. 4. 78–81.

Тоцкая И. Ф. Крещальня Софии Киевской // Древнерусское искусство. Византия, Русь, Западная Европа. Посвящается 100-летию со дня рождения В. Н. Лазарева. Санкт-Петербург, 2002. С. 115–123.

Тоцкая И. Ф. К истории Десятинной церкви в Киеве // ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча. Москва, 2006. С. 443–454.

Фурман Р. Фрагменты монументального живопису X ст. в колекції Національного заповідника Софія Київська // Церква Богородиці Десятинної в Києві: До 1000-ліття освячення. Київ, 1996. С. 74.

Харламов В. А. Исследования каменной монументальной

архитектуры Киева X – XIII вв. // Археологические исследования Киева. 1978–1983 гг. Київ, 1985. С. 106–114.

Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. Київ, 1975. С. 101–170.

Этингоф О. Киевские фрески конца XI века из храма в усадьбе Художественного института // Opus mixtum. Київ, 2019. № 7. С. 47–53.

Милькови́к-Пенек П. Велјуса. Манастир Св. Богородица Милостива во селото Велјуса крај Струмица. Скопје, 1981.

Beckwith J. Early Christian and Byzantine Art. New Haven-London, 1993.

Іконопис

Володимир Жишкович

Починаючи з другої половини X ст., на українські землі поступово різними шляхами потрапляли ще не численні твори іконописного мистецтва християнської Візантії. Саме за посередництва привезених із Візантії ікон, потік яких після Хрещення Руси-України 988 р. помітно збільшився, українське мистецтво наповнювалось основними іконографічними мотивами, канонічними нормами християнського малярства. Очевидним є, що за період X–XIII ст., з огляду на інтенсивну забудову давньоруських міст, більшими та меншими, мурованими й особливо кількісно домінуючими дерев'яними храмами, потреба у поклінних образах постійно зростала. Реально припустити, що спільно з привозними грецькими та писаними місцевими іконописцями в Україні кількість ікон сягала щонайменше тисячі одиниць. На жаль, на сьогодні численність збережених давньоукраїнських ікон не перевищує кількох десятків.

Становлення християнської традиції давньоукраїнського іконописання головно пов'язане зі стольним Києвом і припадає на період середини XI – поч. XII ст. За літописними свідченнями, певну кількість ікон із Корсуня-Херсонеса до Києва привіз святитель Руси-України князь Володимир. Найвідомішою збереженою візантійською іконою, що

була привезена з Константинополя до резиденції київських князів у м. Вишгород у першій половині XII ст., є «Богородиця Милування (Елеуса) Вишгородська» (після того як Андрій Боголюбський, пограбувавши Київ, 1155 р. перевіз її до Володимира – відома як Володимирівська; зб. у Державній Третьяковській галереї у Москві – далі ДТГ). Експресивний порив немовляти, стриманий нахил голови Богородиці, пластичне живописне трактування сприяли вираженню майстром глибоко психологічної сцени, в якій з великою одухотвореністю втілились материнські почуття. Психологічна характеристика, виразні композиційні та колористичні рішення притаманні більшості тогочасних візантійських ікон. У згаданому контексті виділяється ще одна привезена з Візантії до Руси-України – ікона XI–XII ст. «Богородиці Холмської», яка є чи не єдиною, що не покинула межі українських теренів (зб. у Музеї волинської ікони Волинського краєзнавчого музею в Луцьку – далі ВКМ).

Окрім Богородиці Вишгородської та близької до неї «Богородиці Холмської» у другій пол. XI – на поч. XII ст. ще дві ікони було привезено до України, зокрема, до Києво-Печерського монастиря, у який їх доправили з Влахернського храму Константинополя: одна відома як «Печерська Богородиця», на другій було відтворено сцену Успіння Богородиці (обидві нині втрачені). Втраченими є також ікона XII ст. «Деїсіс» (Христос Пантократор і пристоячі Богородиця та Йоан Предтеча були зображені в зріст) та ікона XII

ст. «Св. Сава Освячений» (обидві зберігалися у Музеї Свято-Успенської Києво-Печерської лаври).

У другій пол. XI ст., як свідчить Київський Патерик, в іконописній майстерні Печерського монастиря «хитрості іконній» навчався і творив уславлений Алімпій. Відомо, що Алімпій отримав замовлення на написання п'яти великих ікон деісісного чину та двох намісних для дерев'яної церкви на Подолі. Одну з ікон його письма придбав князь Володимир Мономах для церкви Богородиці в Ростові. Серед відомих тогочасних ікон, що були написані в Києві, виділяється «Богородиця Втілення» («Богородиця Велика Панагія», тепер відома як Ярославська Оранта; зб. у ДТГ). Ця ікона, зважаючи на беззаперечну стилістичну подібність до мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору, була створена близько 1114 р. і, найімовірніше, київським іконописцем Алімпієм. За художньо-пластичними засадами «Богородиця Велика Панагія» наближається до величних творінь давньоукраїнського монументального малярства. Іконописному образу Богородиці, тип якої іконографічно визначається як «Втілення» (у Візантії відома як «Влахернська Богоматір»), притаманні виразна психологізація образу, динамічність руху та збагачена нюансами колористика.

Загалом кількість збережених давньоукраїнських ікон не перевищує кількох десятків, серед них відомими є ікони, що датують у межах кін. XI – поч. XIII ст.: «Спас Еммануїл з ангелами», «Деісіс» (обидві у ДТГ), «Ангел Золоте волос-

ся» (Державний Російський музей, Санкт-Петербург – далі ДРМ), «Спас Нерукотворний» (на звороті «Поклоніння Хресту»), «Св. Миколай Новодівичий» (обидві у ДТГ), «Устюзьке Благовіщення», «Св. Димитрій Солунський на троні», «Св. Георгій у зріст» (усі у ДТГ), «Св. Георгій» (Успенський собор Московського Кремля), «Успення Богородиці» (ДТГ). До цього ж переліку пам'яток київського походження відноситься знаменита ікона «Богородиця Свенська з преподобними Антонієм і Феодосієм Печерськими» (дата – 1288 р., найвірогідніше, стосується часу її перенесення до монастиря), яка зберігалась в Успенському Свенському монастирі на річці Свен поблизу Брянська (тепер у ДТГ). Незважаючи на широкий діапазон стилістичних нюансів, ці ікони відзначаються спорідненою пластичною структурою, духовною зосередженістю, гармонійною зрівноваженістю та концентруються головню біля київського живописного іконописного осередку.



Богородиця Втілення. Київ. Близько 1114 р. Дерево, темпера, золочення. Державна Третьяковська галерея, Москва

З найдавніших часів християнської доби Русі-України княжого періоду найшановнішим був образ Богородиці. Важливим свідченням початків вшанування образу Богородиці і, зокрема, особливого відзначення празника Благовіщення Пресвятої Богородиці в Україні було спорудження князем Ярославом Мудрим 1037 р. надбрамної церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці над Золотими воротами в Києві. Не виключено, що храмовою іконою цієї церкви могла бути знаменита ікона кін. XI – поч. XII ст.

«Устюзьке Благовіщення», що нині зберігається у Москві у Державній Третьяковській галереї. Ікона за стилем щільно пов'язана з мистецькою школою Києва, проте вражає нетиповою іконографією. Це перший твір у давньоукраїнському мистецтві, де догмат про Втілення Христа відображений із виразною візуалізацією.

Діва Марія в темно-синьому хітоні і темно-червоному мафорії стоїть перед престолом, від якого вціліли лише частина підніжжя та фрагмент тканини під її ногами. Поверх мафорію на рівні грудей у темному (срібло) медальйоні зображено оголене Немовля – Христос, із зеленою пов'язкою на стегнах. Права рука Марії з пурпуровою ниткою піднята до грудей, в опущеній лівій руці – моток прядива. Нитка перетікає паралельно до фігури Немовляти та немов

«ілюструє» думку про ткання «розумної багряниці Еммануїлової» – плоті Христової від чистої, непорочної крові Марії Діви. Угорі, в центрі, на синьому всіяному зорями небесному сегменті у мандорлі зображений сивобородий і сивочолий Ісус Христос Ветхий Деньми (Давній Днями). Він сидить на червоному престолі, біля підніжжя якого – червоні вогненні херувими, а вище по боках – червоні серафими з золотими рипідами. Ветхий Деньми у лівиці тримає сувій, від Його благословляючої десниці до Марії випромінюється синій промінь. Золотоволосий архангел Гавриїл, у вохристовому із золотим асистом хітоні та світло-блакитному гіматії, крізь прозору тканину якого проступає оранжевий відтінок нижнього одягу, звертається з промовистим жестом до Марії.



Устюзьке Благовіщення. Київ. Кінець XI – початок XII ст. Дерево, темпера. Державна Третяковська галерея, Москва

За своїм характером «Устюзьке Благовіщення» – монументальна природа широкого контуру, величава лінійна кантілена та органічна повнота форми, що передаються реальною вагомістю бганою, в яких ще відсутня пізніша жорстка аскетизованість, – близьке до творів монументального малярства Києва XI–XII ст. Найперше слід згадати знамениту мозаїчну композицію «Благовіщення» на стовпах Тріумфальної арки Софії Київської та дві фрески зі сценами Благовіщення Пресвятої Богородиці – Благовіщення біля колодязя (розміщена на третьому реєстрі південної стіни апсиди приділа святих Йоакима й Анни) та Благовіщення в домі Йосипа.

Більшість із відомих давніх ікон, які мали відношення до українських етнічних теренів, у різні періоди були перенесені на територію теперішньої Російської Федерації. Частина іконописних творів потрапила до підвладного Києву Новгороду, де вони довгий час і зберігалися поряд з іконами, писаними вже у самому Новгороді, який із часом став незалежним містом-державою. Із втратою незалежності після загарбницьких походів Івана III та Івана Грозного найдовершеніші ікони з Новгороду було перенесено до Москви. Серед цих творів особливо виділяється вже згадана вище монументальна за розмірами (174 × 122 см) двостороння ікона з пояс-

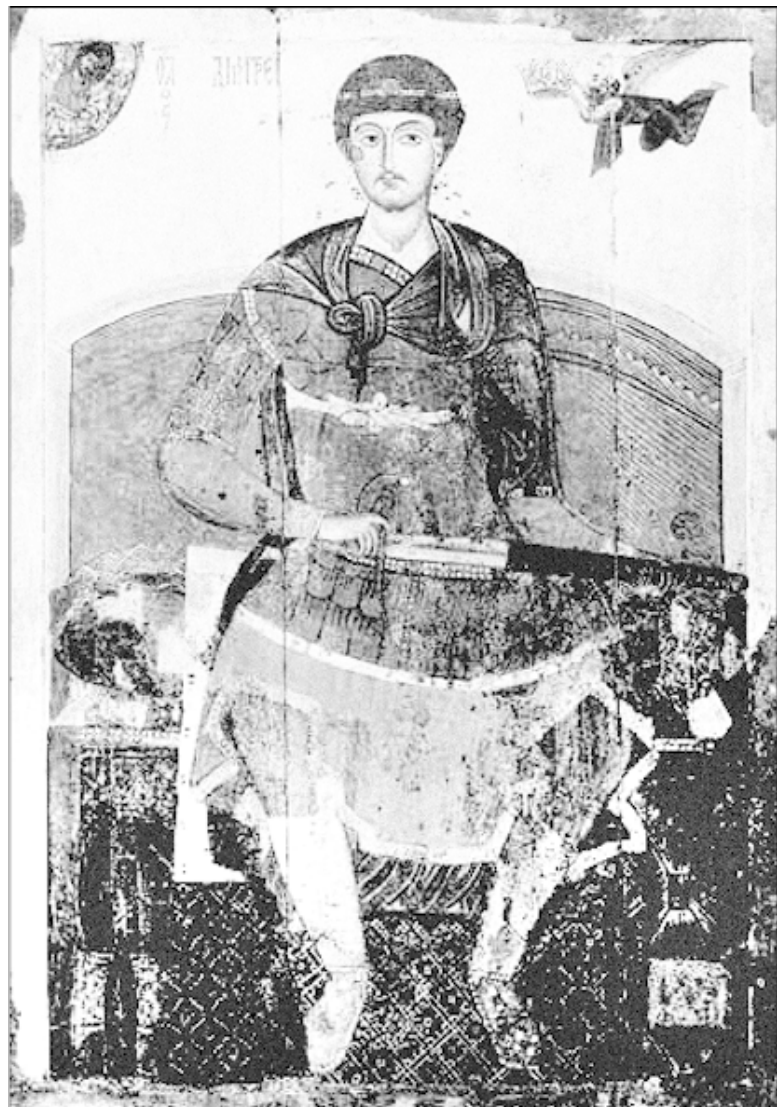
ним зображенням «Св. Георгія» та «Богородиці Одигітрії» на звороті⁴. Ікону «Св. Георгій» більшість дослідників датують XI ст. і відкидають її візантійське походження, відзначаючи, що в цьому образі «відсутній той відтінок перебільшеного спіритуалізму і потойбічної зосередженості, типовий для більшості візантійських ікон». Щоправда, російські дослідники відносять ікону до новгородського письма, аргументуючи, що оскільки ранні храми Києва і його околиць у XI ст. відразу після побудови оздоблювалися мозаїками та фресками, то відпадала потреба у таких значних за розмірами іконах. І відповідно, оскільки у Софійському соборі Новгороду 1050 р. фресок іще не було, то саме ікони виконували особливу змістову функцію. Цю тезу неодноразово спростовували не лише українські, а й російські науковці, які досліджували ікону «Св. Георгій», відносячи її до київської школи іконописання.

⁴ Ікону, як вважають окремі російські дослідники, в XVI ст. було перенесено з Софії Новгородської до Успенського собору Московського Кремля. Проте не виключено, що шлях перенесення ікони з Києва до Москви проходив в обхід Новгороду. На думку Н. Дьоміної, ікону разом з іншими викраденими іконами міг перенести з Києва до Володимира Юрій Долгорукий, і саме з Володимира на Клязьмі ікону з часом перенесли до Москви.



Св. Георгій. Київ. XI–XII ст. Дерево, темпера. Успенський собор Московського Кремля

Відомо, що св. Георгій був покровителем князя Ярослава Мудрого, християнське ім'я якого – Георгій. На честь свого патрона Ярослав у Києві заклав 1037 р. Георгіївський собор, який було освячено митрополитом Іларіоном 1051 р. У закладеному князем Всеволодом 1119 р. храмі св. Георгія Юр'євого монастиря зберігалась ікона «Св. Георгій у зріст», на якій св. Георгія зображено зі списом у правій руці, мечем у лівій і круглим щитом за плечима. Розміри ікони вражають масштабами (230 × 142 см), св. Георгій зображений майже в натуральний людський зріст. Визначаючи походження цієї ікони, доречно згадати слова В. Лазарева стосовно ікони «Св. Георгій» з Успенського собору Московського Кремля, де говориться, що ікона «входить як органічна ланка до групи тих великокнязівських пам'яток, вихідним пунктом яких був Київ з його високорозвиненим культом Георгія – патрона князя». Вочевидь, сприяння Києва, і, зокрема, київських іконописців, які освоїли мистецтво іконописання, у період XI–XII ст. саме й було створено чимало іконописних творів, зокрема й для поодиноких храмів тоді ще периферійного Новгороду, який у рази поступався територіальній, політичній і культурно-релігійній величчю столярного міста Київської Русі-України.



Св. Димитрій Солунський на троні. Київ. XII ст. Дерево, темпера. Державна Третьяковська галерея, Москва

На звороті ікони «Св. Георгій» з Успенського собору Московського Кремля зображено образ Богородиці іконографічного типу Одигітрія. Є підстави вважати, що відтворене на цій іконі зображення Богородиці з Немовлям – Ісусом на лівій руці було відоме киянам ще з XI ст., навіть якщо й припустити, що ікону малював грецький майстер, як твердять російські дослідники. Промовистим є і той факт, що сторона цієї двосторонньої ікони із зображенням Богородиці Одигітрії є лицевою. Зараз в іконі домінує малярський шар середини XIV ст., саме у той період ікона була повністю переписана. Наразі первісний шар малярства XI ст. на іконі проглядається лише у відкритих фрагментах ликів Богородиці та Христа. Характер побудови ликів Богородиці та, особливо, Христа, співзвучний із ликами Богородиці та Христа на знаменитій іконі XI–XII ст. із Вишгорода, відомій тепер як «Володимирська Богородиця», та іконі «Богородиця Холмська».

Література

Александрович В. Холмська ікона Богородиці. Львів, 2001.

Антонова В. И., Мнева Н. Е. Каталог древнерусской живописи XI – начала XVIII вв. Опыт историко-художествен-

ной классификации. В 2 томах. Москва, 1963. Т. I.

Воронин Н. Н., Кузьмин А. Т. Духовная культура Древней Руси // Вопросы истории. № 9. 1972. С. 11–132.

Демина Н. А. Отражение поэтической образности в древнерусской живописи. На примере иконы «Георгий-воин» XI–XII в. // Древнерусское искусство. Москва, 1972. С. 7–24.

Живопись домонгольской Руси: Каталог выставки. Москва, 1974.

Лазарев В. Н. История византийской живописи. Москва, 1986.

Лазарев В. Н. Новгородская иконопись. Москва, 1969.

Лазарев В. Н. Новый памятник станковой живописи XII века и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве // Русская средневековая живопись. Москва, 1970. С. 55–102.

Міляєва Л. за участю *Гелитович М.* Українська ікона XI–XVIII століть. Київ, 2007.

Міляєва Л. Ікона Холмської Богоматері (стан збереженості, іконографія, списки) // Студії мистецтвознавчі. 2004. Ч. 1. С. 14–20.

Романюк О. Чудотворна ікона Холмської Богородиці. Львів, 2003.

Смирнова Э. Икона Древней Руси. XI–XVII вв. // История иконописи. Истоки. Традиции. Современность. VI–XX века. Москва, 2002. С. 119–164.

Книжкова мініатюра
Яким Запаско



Євангелія Остромирова. Мініатюра «Євангеліст Йоан з Прохором». Київ. 1056–1057 рр. Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург, Росія

Мініатюрами в рукописних книгах прийнято називати малюнки з фігурними або сюжетними зображеннями. Такі малюнки, здебільшого багатоколірні, можуть бути розміщені на окремих сторінках (фронтисписні мініатюри), безпосередньо в тексті або на полях аркушів (ілюстрації), на місці заставок, зрідка й ініціалів. Мініатюра як елемент художнього оформлення східнослов'янських рукописних книг, так само, як і декоративні прикраси цих книг, бере початок з візантійських кодексів. Найдавніші мініатюри візантійських манускриптів, які збереглися до нашого часу, походять з IV ст., коли вони, в свою чергу, були підказані малюнками античних мистців, які ілюстрували драматичні твори, допомагали режисерській постановці їх на сцені. Тексти античних творів інколи починалися із зображення портрета автора. Звідси – звичай у середньовічній Євангелії вводити зображення авторів його текстів – чотирьох євангелістів. У найдавніших манускриптах ці мініатюри розміщували всі разом перед початком тексту, а з XI ст. – кожен окремо перед своєю частиною. Традиція розміщувати мініатюри на окремих аркушах походить з Александрії, в тексті і на полях – із Сирії. З цими двома осередками книжкового мистецтва пов'язана ще одна традиція, яка стосується зображення тих же євангелістів.

Тип євангеліста, що сидить, виводять з Александрії, а такого, який стоїть, тобто не тільки автора, письменника, але й проповідника Євангелії – із Сирії.

Під час виконання найдавніших, передовсім багатобарвних мініатюр XI–XIII ст., спочатку робили попередній рисунок тонким пензлем або пером рідким розведеним чорнилом. Потім накладали золото там, де мав бути живопис по золотому тлі (переважно на німбах). Далі поступово від рідких, напівпрозорих заливок на обличчях і оголених частинах тіла майстри переходили до щільних мазків, якими писали одяг і предмети. На опуклих місцях робили крихітні висвітлення («света»). Наприкінці по фарбах, що висихали, у необхідних місцях наносили золотом шраффіровку.

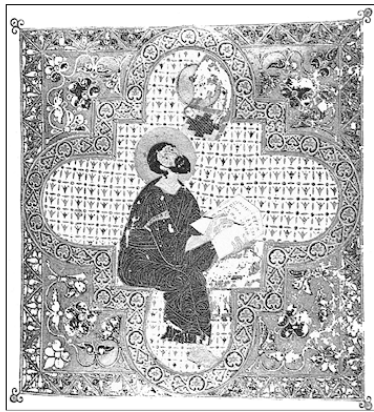
Найдавніші і водночас найвидатніші пам'ятки книжкової мініатюри збереглися у нас в Остромирівій Євангелії 1056–1057 рр. (РНБ, Fп. 15, Київ).

До речі, коли йдеться про Остромирів кодекс і його мініатюри, треба сказати ось про що. У російській книгознавчій літературі набуває поширення хибне антинаукове твердження щодо ряду визначних пам'яток українського рукописного мистецтва, вилучення їх з нашої мистецької спадщини. Це стосується насамперед двох найвидатніших витворів київського рукописного осередку – Остромиріві Євангелії і Київського Псалтиря 1397 р. Остромирів манускрипт оголошується пам'яткою новгородською, а Київський Псалтир – твором московським.

Тим часом історичні, мистецькі, лінгвістичні та інші дані не дають будь-яких підстав для таких тверджень. Тут лише відмітимо, що в тексті Остромирової Євангелії ні разу не трапляється характерне для новгородської вимови змішування «Ц» і «Ч» (так зване цокання), яке виразно простежується в датованих новгородських Мінеях 1096 і 1097 рр. Натомість в Остромировому кодексі 82 рази вжито південноруську київську форму давального відмінка іменників однини чоловічого роду із суфіксами -ови, -єви (синови, народови, мужеви, господєви та ін.). А про художнє оздоблення кодексу, його високохудожні мініатюри самі ж неупереджені російські дослідники говорять, що вони, так само, як і мініатюри Ізборника Святослава 1073 р. (також видатної пам'ятки київського мистецтва) «характеризують київську школу живопису...».

Про Київський Псалтир мова йтиме трохи згодом. Повернемося до мініатюр Остромирової Євангелії. На них зображено трьох авторів євангельських текстів – Йоана з учнем Прохором, Луку і Марка. Це – робота двох або трьох художників, які, на жаль, не вказали своїх імен. Перший виконав мініатюру із зображенням Йоана з Прохором (арк. 1 зв.). Фігури закомпоновані у квадрифолій – чотирикутник з півкруглих пелюстків, оздоблений візантійським рослинним орнаментом. У верхній частині квадрифолія вміщено зображення лева (чи гепарда) – мотив, не властивий грецьким кодексам, з якими мініатюри мають генетичний зв'язок.

зок, але який є на фресці південної вежі Софії Київської. Тло мініатюри суцільно заповнене золотом, на якому виразно виділяються гармонійно підібрані кольори орнаменту: зелений, темно-вишневий, рожевий, ніжно-вохристий. За стилістичними ознаками мініатюра з Йоаном і Прохором близька до фрескових розписів. Це особливо помітно в енергійно виліпленому (на західний кшталт) об'ємно модельованому обличчі юного Прохора (обличчя Йоана значною мірою втрачене), в м'якій розкнутості живописного мазка.

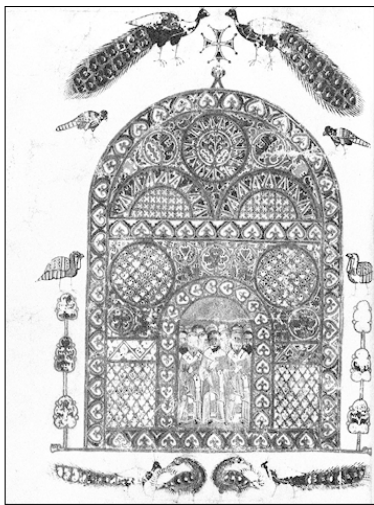


Євангелія Остромирова. Мініатюра «Євангеліст Лука». Київ. 1056–1057 рр. Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург, Росія

Євангелія Остромирова. Мініатюра «Євангеліст Марко». Київ. 1056–1057 рр. Російська національна бібліотека,

Треба сказати про одну дивну річ: рукописні мініатюри, невеличкі за розміром (в аркуш книги або й менші), тяжіють не до живописних творів трохи більшого розміру – ікон, як слід було б сподіватися, а до великих, монументальних, храмових розписів. І ця їх риса характерна не лише для найдавніших зразків XI ст., а й наступних століть, про що ми ще говоритимемо.

Об'єктом натхнення іншого майстра, що виконав мініатюру із зображенням євангелістів Луки (арк. 87 зв.) і Марка (арк. 126), так само, як і творців заставок та ініціалів цього рукопису, були знамениті київські коштовні емалі. На цих мініатюрах зображений євангеліст Лука, що стрімко підвівся з табуретки і простягнув руки до свого символу – тельця. На столі – ретельно виписаний інструментарій книгописання. Євангеліст Марко пише, але перед ним немає письмового стола і приладдя каліграфа, його посаджено на внутрішній виступ квадрифолія (візантійській мініатюрі таке не відоме). Ці та інші риси наших найдавніших мініатюр, які вражають мистецькою довершеністю, свідчать про творчу активність майстрів, які їх створили, їхню широку обізнаність не лише з візантійською мистецькою традицією вишуканого комніновського стилю, а й із західними здобутками.



Ізборник Святослава. Мініатюра «Сім'я Святослава». Київ. 1073 р. Державний історичний музей, Москва, Росія
Ізборник Святослава. Фронтиспис «Отці Церкви». Київ. 1073 р. Державний історичний музей, Москва, Росія

З XI ст. походять ще кілька мініатюр у двох, також київських, кодексах – Ізборнику Святослава 1073 р. (ДІМ. Син. 1043) і Псалтирі Гертруди 1078–1087 рр. В Ізборнику Святослава є шість мініатюр на повну сторінку: сім'я князя Святослава з дружиною і синами (арк. 1 зв.). Спас на престолі (зверху по обидва боки від святого – два павичі (арк. 2), чотири фронтисписні мініатюри (арк. 3, 3 зв., 128, 128 зв.), на яких зображені стилізовані багатоорнаментовані храми, у

склепінчастий отвір яких вкомпоновані групи святителів – Отців Церкви, можливо, й авторів статей Ізборника. З боків храмів зображено птахів (павичі, фазани, куріпки) і тварин (зайчики). Усі мініатюри виконані фарбами і золотом. Крім цих фігурних композицій, є окремі малюнки птахів навколо орнаментальної рамки з вихідним текстом (арк. 2 зв.) і на нижньому полі заголовної сторінки першої частини книги (арк. 4), зображення чоловіка у повний зріст, барсів і зайців на нижньому полі початкової сторінки другої частини книги (арк. 129). На арк. 250 зв. – 251 на полях із боків і внизу намальовані фарбами, але без золота, 12 знаків зодіаку.

На особливу увагу заслуговує груповий портрет князівської сім'ї. Поряд з фресковими малюнками родини Ярослава Мудрого на стінах Софії Київської 1037 р. і князівських портретів у додатковій частині Псалтиря Гертруди 1078–1087 рр. – це не лише видатні мистецькі твори, а й яскраве свідчення активних заходів по утвердженню великокнязівської влади на Русі, виразний доказ того, що національна самосвідомість давніх українців постійно зростала, що їм була притаманна законна гордість за державу, «яка вѣдома и слышима естъ всѣми концы земли». Своєрідною є техніка виконання групового портрета. Зображення князя, його дружини і п'ятох синів виконані без ґрунтовки, в графічній манері: малюнок нанесений тонким пензлем густими фарбами і золотом безпосередньо на кіноварну підкладку.



ѿдѣш
 рнтовоотъ
 неразоумъ
 нынхъ гн
 благословен
 оубо

Уогапопоуш тѣж
 штж дѣнствоу
 ѣжтнмѣн тако
 конфарломоука
 бенжѣльнойнрѣ
 тьнойнжленос
 стѣорнша. погла
 кнѣшжбоу. ела
 доуштаагладнкс
 зоумнм. прострѣ
 тнбонмѣ побѣлѣ
 бопагоубнѣмара

нѣрагадѣшнн
 жнхѣнѣможахоу
 нжбонмѣпопоу
 стнѣ. толнске
 тѣубѣсѣтѣон
 ша. сежеоубонска
 еавносѣн. аште
 бѣстанѣтѣспро
 рокъ. нанендансѣ
 нѣ. ндѣстѣнмѣ
 нннманужбо. на
 прндѣтѣнмѣн.



Ізборник Святослава. Сторінка із заставкою та ініціалом.
Київ. 1073 р. Державний історичний музей, Москва, Росія

Чотири фронтисписи архітектурно-сюжетного характеру виконували два художники, які працювали в іншій манері, ніж автор групового портрета, і за орієнтир їм значною мірою правили прийоми фрескового малювання з використанням широких, енергійних мазків. Цікаву думку з приводу кольорової гами мініатюр Ізборника Святослава висловив В. М. Щепкін. «У колориті, – зазначав учений, – руські майстри намагалися засвоїти весняну гаму візантійської мініатюри і її золоте сіяння. Це особливо вдалося майстрові найбільш розкішного рукопису, що дійшов до нас – Ізборника 1073 р. Можливо, крім цих рис, у колориті мініатюр Ізборника дійсно дала себе ознаки і та особлива лагідність, яка розлита в малоруському краєвиді і властива всьому пізнішому українському мистецтву – це м'якість пейзажу Задніпров'я, Чернігівської рівнини, яку можна тепер побачити з висоти Київських гір, з Хрещатика».

Художньо й історично вартісними є мініатюри вже згаданого Псалтиря Гертруди (зберігається в Національному Археологічному музеї м. Чівідале (Північна Італія). Власне, йдеться про п'ять мініатюр, виконаних і вшитих у період між 1078–1087 рр. у латинський кодекс X ст. на замовлення Гертруди, дочки польського короля Мешка II, дружини київського князя Ізяслава Ярославича. Це досить складні за сти-

лістикою твори мініатюрного живопису, не цілком з'ясовано питання про місце їх створення. Називають Київ, Володимир-Волинський або Луцьк і навіть монастир Св. Якова в Регенсбурзі. Ми віддаємо перевагу Києву з огляду на мистецький характер самих мініатюр. Одна з мініатюр кодексу, п'ята за рахунком, «Богоматір на престолі» (арк. 41) є, безумовно, реплікою не збереженої до нашого часу чудотворної ікони Печерської Богоматері – київського твору, відомого з пізнішої копії останньої чверті XIII ст., так званої Свенської Богоматері (від назви Свенського монастиря поблизу Брянська), яка тепер зберігається у Третьяковській галереї. Автор мініатюри «Богоматір на троні» міг бачити аналогічну композицію і в мозаїці апсиди Успенської церкви – головного храму Печерського монастиря. На двох інших мініатюрах – «Апостол Петро з князем Ярополком і княгинею Іриною» (арк. 10 зв.) – зображені групові портрети київської родини. Київські майстри таке замовлення вже виконували, пригадаймо розглянутий груповий портрет родини Святослава в Ізборнику 1073 р.

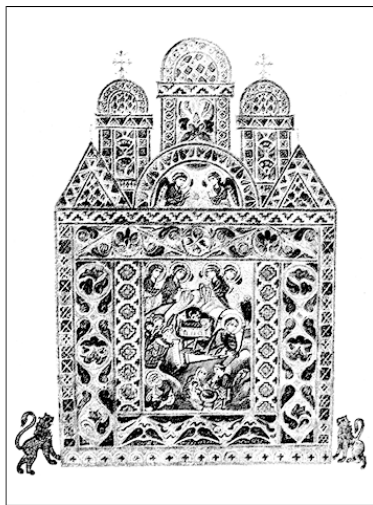
Правда, портретні малюнки в Псалтирі Гертруди і в Ізборнику 1073 р. – твори різного стилістичного плану, але ж у київському скрипторії, як ми знаємо, працювали і навіть співпрацювали в оздобленні одного і того ж манускрипту майстри, що дотримувалися різних мистецьких уподобань, орієнтувалися на різні художні джерела. Характерна для київського скрипторію традиція співробітництва не схо-

жих між собою майстрів виявилася і в Псалтиреві Гертруди. Наприклад, мініатюру «Апостол Петро з князем Ярополком і княгинею Іриною» писали два художники, яким були притаманні різні мистецькі манери. Один, за вподобанням фрескист, непогано ознайомлений із засадами романської іконографії, виконав монументальну фігуру апостола, інший, що звик до площинного «емальєрного» живопису, з каліграфічною точністю домалював у мініатюрі невеличкі фігурки членів князівської родини – Ярополка, його дружини Ірини і власниці рукопису Гертруди. Ці ж майстри, безумовно, виконали й другу мініатюру з портретними зображеннями – коронування Ярополка та Ірини, в якій також поєднані русько-візантійські риси з романськими (один художник виконав тронну фігуру Христа з виразним прагненням до об'ємного трактування форми, як і в попередній мініатюрі).

Ще з більшою впевненістю можна говорити про авторство київського майстра чи майстрів стосовно мініатюри «Різдво Христове» (арк. 9), яка за композицією і характерними особливостями стилізації архітектурно-орнаментальних мотивів дуже подібна до архітектурних фронтисписів Ізборника 1073 р. Остання мініатюра (в рукописі вона четверта, арк. 10) – «Розп'яття» – не випадає із стилю всіх інших.

Таким чином, апріорі можна стверджувати, що всі твори, в яких спостерігається цікавий сплав візантійських і романських рис, – суміш різноманітних художніх принципів, пов'язані саме з київським рукописним осередком і цілком

вкладаються в рамки його мистецьких можливостей.



Псалтир Трірський. Мініатюра «Різдво Христове». Київ. 1078–1087 рр. Національний Археологічний музей м. Чивідале, Італія

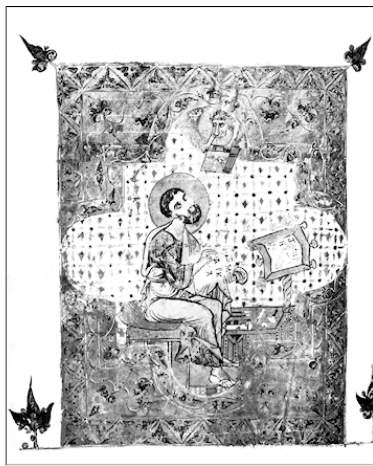
Псалтир Трірський. Мініатюра «Богородиця на троні». Київ. 1078–1087 рр. Національний Археологічний музей м. Чивідале, Італія

ХІІ століття представлене також трьома стилістично несхожими пам'ятками мініатюрного живопису – Мстиславою Євангелією київського скрипторію 1103–1117 рр. (ДІМ, Син. 1203), Добриловою Євангелією 1164 р. (РДБ,

Рум. 103) і Служебником Варлаама Хутинського XII–XIII ст. (ДІМ, Син. 601). Добрилова Євангелія і Служебник Варлаама Хутинського походять з галицько-волинського регіону. Можна було б ще назвати з цього регіону й Юріївську Євангелію 1119–1128 рр. (ДІМ, Син. 1003), імпозантний архітектурний фронтиспис якої прикрашений своєрідно трактованими фігурами птахів і звірів, хоча основу її оздоблення становлять орнаментальні прикраси візантійського стилю.

Мстиславова Євангелія виявляє типологічну, іконографічну і композиційну схожість мініатюр із такими самими творами Остромирової Євангелії. Дехто з дослідників навіть уважав, що Мстиславова Євангелія є звичайною копією свого славетного попередника. Однак про копіювання не може бути й мови, бо, як доведено останнім часом, обидва рукописи за складом читань – цілком різні типи книг. Є відмінності і в оздобленні, здебільшого стилістичні. Художники Мстиславової Євангелії (їх було принаймні два: один з них – «златописець» Жаден – залишив короткий запис у рукописові) не досягли шляхетності комніновського стилю остромирових мініатюр. Їхні витвори не справляють враження ювелірності. В них значною мірою втрачено декоративну принадність перегородчастих емалей, на які орієнтовано деякі мініатюри Остромирового кодексу, спостерігається певна спрощеність у рисункові й колориті. Півстолітній проміжок, який відділяє Мстиславова Євангелія від Остромирового, навіть якщо їх мистці користувалися однією або кіль-

кома спільними моделями, дався взнаки. Художників Мстиславоного манускрипту вже більше цікавлять деталі, мистці вносять уточнення до живописної розкутості, кольорової активності. На місці лінії і штриха з'являється мазок: вишукану площинність подекуди заступає ще не до кінця усвідомлене, але вже відчутно виявлене розуміння об'ємності форми, її тілесної наповненості.



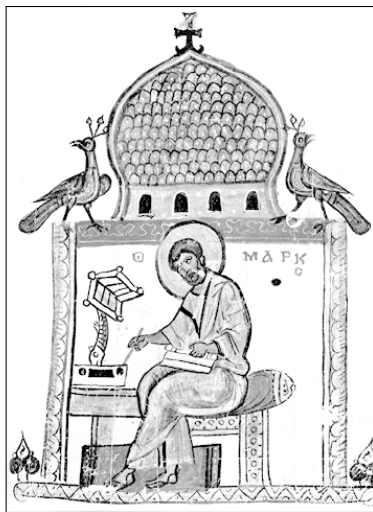
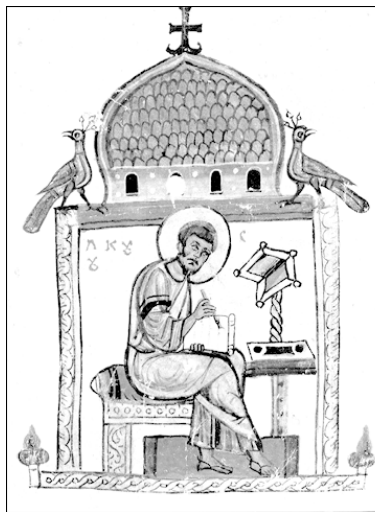
Службник Варлаама Хутинського. Мініатюра «Йоан Зла-тоустий». Галицько-Волинські землі. XII–XIII ст. Держав-ний історичний музей, Москва, Росія

Євангелія Мстиславова. Мініатюра «Євангелист Марко». Київ. 1103–1117 рр. Державний історичний музей, Москва, Росія

Зрозуміло, докорінної мистецької переорієнтації у Мстиславовій Євангелії не сталося. Творці цього кодексу ще перебувають у полоні емального стилю, барвиста ошатність і золоті відблиски якого не переставали хвилювати їх. Ось чому в історії книжкового мистецтва давньої України Остромирів і Мстиславів манускрипти йдуть завжди в парі, доповнюючи один одного, яскраво демонструючи дивовижний злет духовної культури епохи Київської Руси.

Мініатюри Добрилової Євангелії і Службника Варлаама Хутинського особливо вартісні, передовсім тому, що інших творів малярського мистецтва, пов'язаних з галицько-волинським регіоном XII і початку XIII ст., не збереглося. Художник Добрилової Євангелії – своєрідна мистецька натура. Не маючи високої професійної вишколеності, він пішов по іншому шляху, ніж його попередники – творці, так би мовити, придворного книжкового мистецтва. Вихований значною мірою на засадах народної естетики, він сміливо занурився у стихію народної творчості. Усіх чотирьох євангелістів мистець малює дещо присадкуватими, але природні пропорції збережені. Риси обличчя у них наближені до місцевого етнічного типу (це особливо помітно у євангелістів Луки і Марка). Своєрідне обрамлення євангелістів. До традиційних візантійських рамок домальовані цибулясті бані з лускоподібною гонтою небесного кольору і зображенням, по обидва боки від низького барабана з прорі-

заними в ньому вікнами, «христових стражів» – павичів з гордо піднятими головами. Та й самі вузькі планки рамок цих мініатюр вирішені по-народному: їх декоровано геометрично-плетінчастими смужками на зразок різьбленого орнаменту, який можна побачити на дерев'яних оправах найдавніших українських ікон, що збереглися дотепер. Треба відмітити манеру письма: мазок широкий, енергійний, як у фрескіста, барви приглушені: охристо-коричневі відтінки обличчя м'яко гармонують із сіро-блакитними, багряно-червоними і блідо-зеленими тонами одягу і навколишньої обстановки.



Євангелія Добролюва. Мініатюра «Євангелист Лука». Га-

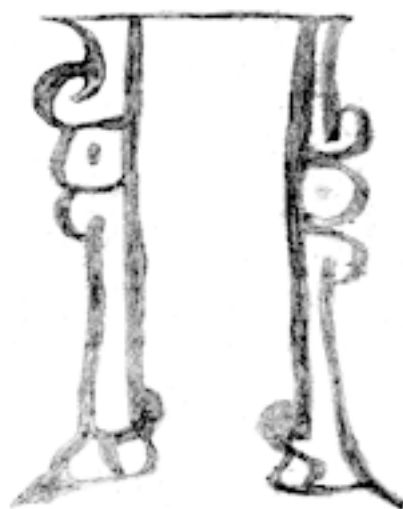
лицько-Волинські землі. 1164 р. Російська державна бібліотека, Москва, Росія

Євангелія Добролова. Мініатюра «Євангелист Марко». Галицько-Волинські землі. 1164 р. Російська державна бібліотека, Москва, Росія

По-іншому вирішив своє завдання мистця автор двох мініатюр Службника Варлаама Хутинського. Він, власне, повертається до течії шляхетної, використовує золото, давню поліхромію, але без її емальєрної розробки. Образи святи-телів нічим не нагадують простакуватих євангелістів Добро-лового кодексу. Златоустий і Василій Великий – давньогре-цькі церковні діячі, прилучені до лику святих, виглядають у Службнику величавими, зовні спокійними, але внутрішньо зосередженими мислителями, зануреними у самоспоглядан-ня. Постаті святих, особливо Йоана Златоустого, непо-мірно витягнуті, письмо рівне, чітке, але сухувате, виразно завчене, колорит приглушений. Уже помічено, що генетич-ні джерела цих мініатюр сягають вишуканої системи візан-тійського живопису, характерної для зрілого комніновського стилю, з яким галицько-волинський майстер був безумовно обізнаний.

ЛЮДЬМА

БЛЖЕНА



ОПЛАТ

Н·А

СТЫ

ЩЕННН·

Бесіди Григорія Двоєслова. Ініціал «П». Західноукраїнські землі (Холмщина). Друга половина XIII ст. Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург, Росія

Література

Амиранашвили Ш. Грузинская миниатюра. Москва, 1966.

Беляев Н. М. Древнерусская иконопись // Труды 5-го съезда русских академических организаций за границей в Софии 14–21 сентября 1930 г. София, 1932. Ч. 1. С. 327–328.

Богусевич В. А. Книжкова мініатюра // Історія українського мистецтва: в 6-ти т. Київ, 1966. Т. 1. Мистецтво з найдавніших часів до епохи Київської Русі. С. 341–356.

Жуковская Л. П. Связь изучения изобразительных средств и текстологии памятника // Древне-русское искусство: Рукописная книга. Москва, 1974. Сб. 2. С. 60–67.

Лихачева В. Д. Византийская миниатюра: Памятники византийской миниатюры IX – XV веков в собраниях Советского Союза. Москва, 1977.

Логвин Г. Н. Украинское искусство X – XVIII вв. Москва, 1963.

Мельников Е. И. К проблеме происхождения Остромирового Евангелия // Slavica. Praha, 1968. Roč. 38. Seš. 4, S. 537–547.

Попова О. С. Русская книжная миниатюра XI–XV вв. //

Древнерусское искусство: Рукописная книга. Сб. 3. Москва, 1983. С. 9–74.

Подобедова О. И. Еще один аспект изучения миниатюр Изборника Святослава // Древнерусское искусство: Рукописная книга. Сб. 3. Москва, 1983. С. 75–89.

Свирин А. Н. Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв. Москва, 1964.

Сычев Н. П. Искусство Киевской Руси (История искусства всех времен и народов. Вып. 4). Ленинград, 1929.

Щепкин В. Н. Миниатюра в русском искусстве дотатарского периода // Slavia. Praha, 1928. Roč. 6–8. Seš. 4. S. 742–757.

Sauerland H. V., Haseloff A. Der Psalter: Erzbischof Egberts von Trier, 1901.

Скульптура

Володимир Жишкович



Капітель. Десятинна церква, Київ. 996 р. Національний заповідник «Софія Київська»

Мистецтво скульптури, безперервні традиції творення якої сягали глибини віків, було дієвою та показовою формою

виявлення основних тенденцій становлення художньої культури стародавньої Руси-України.

На терени сучасної України, зокрема до Таврії, скульптурні твори християнської тематики почали проникати ще наприкінці III–V ст. і більш масового поширення набули у період VI ст., знаходячись у сфері впливу Візантії, головним форпостом якої був античний Херсонес (Корсунь).

Найдавнішою кам'яною спорудою, добротно оздобленою мармуровим скульптурним декором, була споруджена на київському княжому дитинці Володимиром Святославичем у 989–996 рр. церква Пресвятої Богородиці (Десятинна церква). Певну уяву про загальний характер скульптурного оздоблення Десятинної церкви дають фрагменти архітектурних деталей, знайдених під час численних археологічних розвідок. Збереглися уламки різьблених мармурових і шиферних плит, уламки карнизів, з яких колись складались привіттарна відгорода та парапети хорів, а також кілька різьблених капітелей. За формою капітелі належать до кубового типу, різні варіації яких застосовувались в середньовічних спорудах причорноморських міст. Найпростішою є капітель із різьбленим рівнокінцевим хрестом із розширеними променями. Дещо складнішою й крупнішою за розміром є ім-постна мармурова капітель іонічного ордера з різьбленими рельєфними (як і на вище згаданій капітелі) рівнокінцевими хрестами з розширеними променями. Нижня (постільна) частина капітелі орнаментована мотивом спрощеного типу

волют з іонікою поміж ними. Подібні капітелі зустрічаються в херсонеських базиліках.

Мармурова різьблена пластика використовувалась також в оздобленні Спаського собору в Чернігові. Зокрема, під цегляними замурівками віднайдено початковий ордер колон в аркадах центрального нефу. Колони завершувались капітелями іонічного ордера, імпостна частина яких позбавлена будь-яких прикрас (листіків аканта, хрестів, овалів). Натомість нижня (постільна) частина має спрощені, грубуватої висічки волюти, між якими знаходиться розкрита повернута вниз квітка лотоса, від якої розходяться паростки. Близькі аналогії подібного ордера в таких же арочних композиціях є в церкві св. Димитрія в Салоніках та в Ескі Джамі (відрізняються лише трактуванням волютної частини та хрестами на імпостах).

Розкішним мармуровим декором, про який із захопленням згадували ще мандрівники XVI–XVII ст., відзначався собор Софії Київської. За останні 100 років під час ремонтів і реставрації, а також систематичних розкопів знайдено лише окремі фрагменти мармурової різьбленої архітектурної пластики. Передусім – це карнизи, колони, капітелі. Два мармурових карнизи зберігаються у лапідарії Софії. Один із карнизів орнаментовано густою аркадою, де чергуються зображення кедра, хреста й розетки. Другий карниз декоровано зображенням хреста в колі та двох хрестів з боків, з'єднаних хвилястою стрічкою. Аналогічні мотиви характерні для

візантійського мистецтва. Окрім карнизів від привіттарної відгороди збереглося й кілька мармурових капітелей кубового типу із різьбленим акантовим листям, рівнокінцевими та розквітлими хрестами.

Мармурову капітель із пальметками й шишками кипариса знайдено під час археологічних розвідок у Переяславі-Хмельницькому. Мармурові кубові капітелі візантійського типу з пальмовим листям у кутках і хрестами на площинах у перевернутому вигляді свого часу містились й у пізнішій прибудові західного входу в північний приділ собору Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Дві капітелі такої ж форми було використано як бази для цегляних колон біля північного входу в той самий приділ.

Загальний характер форм і мотивів мармурових деталей Софії Київської, Десятинної церкви, а також Чернігівського Спаса, відповідає основним рисам візантійського мистецтва раннях періодів, зокрема Юстиніанівському, і, особливо, періоду іконоборства (друга половина VII – середина IX ст.), коли відкидались антропоморфні зображення Христа, а Його єдиним образом іконоборський Собор визнав євхаристичні хліб і вино. Проте наявність аналогічних форм і мотивів, розсіяних по храмах багатьох візантійських міст, зокрема Херсонеса, що перегукуються з київськими та чернігівськими, не є переконливим свідченням завезення мармурових деталей до Придніпров'я та повторного їх використання. Слід враховувати, що усі мармурові деталі – капітелі, пор-

тали, плити зроблені для даної споруди і для конкретного місця, із конкретно заданою шириною та товщиною стін, «їх неможливо підігнати, їх можна лише цілеспрямовано виготовити». У європейській практиці середньовіччя процес виконання архітектурної деталі проходив дві стадії: виконання заготовки деталі у кам'яному кар'єрі або майстерні та закінчення обробки деталі безпосередньо під час встановлення її на постійне місце. На місці будівництва проходив і остаточний етап викінчення деталі, оскільки тільки на цій стадії можна було найкраще зорієнтуватись, «якої рельєфної сили і характеру орнамент підходить для певної архітектурної ситуації». Ця послідовність будівельних процесів встановилась ще у період античності та без суттєвих змін продовжувалась у середньовіччі. Реально припустити, що мармурові деталі різьбили та підганяли на місці іноземні майстри, навколо яких із часом гуртувались і місцеві кадри.



Капітель. Софія Київська, Київ. XI ст. Національний заповідник «Софія Київська»

Серед творів церковного мистецтва стародавньої Русі-України періоду кін. X – першої половини XI ст. унікальну групу пам'яток становлять різьблені княжі саркофаги та орнаментальні шиферні плити, що прикрашали парапети хорів тогочасних храмів.

Першою усипальницею київських князів, як відомо, з пер-

ших років свого існування була Десятинна церква. Сюди було перенесено останки княгині Ольги. Тут були поховані (1015) князь Володимир і його дружина, візантійська цариця Анна (Єлена). Зі слів Титмара Мерзебурзького (помер 1018 р.) дізнаємося, що Володимира поховано у Києві, «в храмі Христового мученика папи Климента біля... дружини своєї (Єлени Гречанки), і саркофаги їх стоять на виду, посередині храму». Тут ідеться про Десятинну церкву, де зберігались мощі св. Климента, які узяв із собою Володимир із Корсуня.

Для з'ясування питання генезису рельєфного різьблення у Києві XI ст. велике значення мають мармурові деталі, знайдені у сховку в південно-західній частині руїн Десятинної церкви (розкопи 1939 р.). У сховку зберігалось більше двох сотень різноманітних уламків орнаментованих різьблених плит парапетів хорів і, ймовірно, вівтарної огорожі. Особливої уваги заслуговують п'ятнадцять фрагментів мармурової гробниці. Різьблені мотиви на знайдених уламках, зокрема, рельєфні хрести з розширеними раменами, під якими збереглися серцеподібні рослинні листочки та хвилясті стрічки, повторюють мотиви бокових стінок кришки саркофага Ярослава. Один із знайдених фрагментів вказує, що середня частина кришки саркофага з Десятинної церкви відповідає середній частині кришки домовини з Софії Київської. Зустрічаються на саркофазі Ярослава й зображення великої багатопроменевої солярної розетки, якій відповідають і два фраг-

менти зі сховку. Техніка різьби по мармуру та матеріал обох саркофагів теж аналогічні. Залишки мармурового саркофага з Десятинної церкви можна пов'язати із літописною домовиною Володимира Святославича. Якщо залишки саркофага зі сховку дійсно належали поховальній домовині Володимира Великого, хрестителя Руси-України, то, слушно припустити, що вона за своїм художнім оздобленням не поступалась мармуровій гробниці Ярослава, котра належить до кращих творінь кам'яного різьблення середньовіччя. Не виключено, що після одруження з візантійською царицею Анною Володимир започаткував на Русі окремі традиції придворного візантійського етикету, однією з норм якого був обов'язок імператора при вступі на престол вибирати мармур для особистого саркофага.



Саркофаг Ярослава Мудрого. Софія Київська, Київ.
Перша половина XI ст. Національний заповідник «Софія
Київська»

Мармурову домовину ще за життя замовив і Ярослав Мудрий. Мармурова гробниця Ярослава ззовні нагадує двоярусну споруду із двосхилим дахом і виступами – акротеріями на кутових гранях, на які у давнину вішали поховальні вінки. Конструкція саркофага перекликається з тодішніми уявленнями про Всесвіт, який, згідно з «Християнською топографією» візантійського космографа VI ст. Козьми Індикоплова, мав вигляд двоярусної будівлі, де над Землею, що мала форму плоского прямокутника, здіймається небо – «яко комара» (дах). За принципом поділу на дві зони – верхню та нижню, старанно дібрано й програму знаків і символів, які рівномірно покривають поверхню саркофага. Семантичний набір зображень, як уже зазначалось, повністю відповідає основним вимогам християнського мистецтва періоду іконоборства, де поряд із суто геометричними формами із численними зображеннями монограм та ідеограм Христа, хрестів і написів, поширення набувають також символічні зображення рослин і тварин, кількість яких у візантійському храмовому убранстві X–XI ст. хоч дещо й зменшилась, проте не зникла (кам'яні рельєфи храмів IX–XI ст. у Греції та в Константинополі).

Серед рослинних мотивів у християнській іконографії значного поширення набули орнаментальні мотиви лози та плюща, які асоціювалися з ідеєю духовного безсмертя та вічного життя. Ритуально-магічне трактування теми виноград-

ної лози у мистецтві мало глибокі корені. У передньосхідній і давньоіранській міфології культ виноградної лози усвідомлювався як образ Всесвіту, що перебуває у стані безперервного творення. Ритмічні звиви лози передавали ідеї циклічності та ритмів природи, зміни пір року, дня і ночі, що віддзеркалювало основні закономірності життя. Як символ безсмертя, вічності та, передусім, як символ Христа з домінуючим відтінком великої жертви та спасіння, виноградна лоза прикрашала Царські врата іконостасів і культові споруди. Виноградне плетиво із гронами у поєднанні з розквітлим великим хрестом розміщене на центральній прямокутній площині віка саркофага Ярослава Мудрого.

Обабіч композиції з розквітлим хрестом у плетиві виноградної лози на віці саркофага розміщено ще два однакових за розміром хрести. Над одним із них, над раменами, зображено два пальмових дерева – символи перемоги, над раменами другого – дві риби. Внизу під раменами хрестів розміщено по два кипариси – символи безсмертя. У цілому композиція з трьома хрестами у формі орнаментальної ідеограми символізує Трійцю.

Передня стінка домовини декорована солярною розеткою, що оточена крученою гривнею. Від розетки простягаються пагінці плюща, що торкаються основ двох хрестів. Поміж хрестами та розеткою розміщено два кипариси. Подібна ідеограма, де, як правило, замість солярної розетки розміщена монограма Христа – хризма (обрамлена лавровим він-

ком) – «Спас у Славі», широко зустрічається на візантійських саркофагах. Мотив із хризмою Христа вміщено на торцевих полях кришки саркофага Ярослава, на парадній стінці так званого саркофага Володимира Мономаха, а також на одній із шиферних плит північної частини хорів Софії Київської. Хвиляста лінія гілки плюща, що з'єднує хризму із двома хрестами, була античним діонісівським символом народження і відмирання. У християнській іконографії вона стала символом життєвого шляху Христа, початок і кінець якого зафіксовано двома хрестами.

Поряд із хризмою Христа у давньоукраїнській різьбленій пластиці, як і в тогочасній різьбі інших християнських країн, великого поширення набули найрізноманітніші модифікації уже згаданого хреста. Хрест як ритуальний знак вищих сакральних цінностей у символіці європейсько-азійського культурного середовища здавна символізував життя, родючість, безсмертя, дух і матерію в їх єдності – активний чоловічий початок. Уже на поч. VII ст. у християнській іконографії зображення хреста домінує над іншими ранньохристиянськими символами (агнець, риба, осел) і з часом стає основним символічним знаком Христа та християнства загалом. Серед різних модифікацій у християнській іконографії особливого поширення набувають розквітлі хрести, які знаменували перемогу християнства, його процвітання. Розквітлі хрести прикрашають мармурову капітель із Софії Київської, численні капітелі з храмів ранньосередньовічно-

го Херсонеса. Розквітлі хрести внесені в орнаментальні композиції домовини Ярослава та шиферного саркофага із Десятинної церкви. За формою у давньоукраїнській пластиці переважають рівнораменні хрести із розширеними кінцями (капітель та саркофаг із Десятинної церкви, мармурові капітелі та саркофаги Ярослава та Володимира Мономаха з Софії Київської).



Шиферна плита. Парапет хорів Софії Київської, Київ. Перша половина XI ст. Національний заповідник «Софія Київська»

Серед символічних знаків у давньоукраїнській пластиці кін. X–XI ст. треба відзначити й незначну кількість тератологічних зображень. Над раменами одного з хрестів на саркофазі Ярослава зображено дві риби, які припали ротами до центра хреста. Зображення риби було поширеним у перші віки християнства як емблема ранніх християн, яких Отці Церкви називали рибками, що прямували за «рибою Ісуса».

сом». Мотив риби як алегорії хрещення у період прийняття християнства на Русі був особливо актуальним. Не виключено, що саме з цим мотивом хрещення русичів-українців пов'язані й доволі реалістичні зображення риб та двох раків на одній із шиферних плит огорожі хорів південної частини Софії Київської, під якою у нижньому регістрі трансепта знаходиться фреска «Відправлення учнів на проповідь» із циклу «Воскресення», де відображено заклик навчити та хрестити усі народи, «... Тож ідіть, і навчіть усі народи, хрестячи їх...» [Матей, 28, 16–20]. Зображення чотирьох риб одного виду у плетених стрічкових колах, які звернені в один бік і впираються хвостами й головами у вузли сплетіння, що з'єднують кола, є також на шиферній орнаментованій плиті з Успенського собору Києво-Печерської лаври (з поховання Петра Могили).

Окрім риб на передній поверхні віка домовини Ярослава у двох крайніх прямокутних полях над акротеріями зображено голубів, що парами сидять на квадратних рамах (водоймищах) поміж двох кедрів, що символізують райські дерева – «дерево Життя посеред раю, і дерево Пізнання добра і зла» [Книга Буття II, 9]. Для християн голуб був символом Бога Спасителя, символом чистоти, і, передусім, як і в міфології народів Середньої Азії, Єгипту, Вавилону, Греції, – символом душі небіжчика або просто вісником смерті.

Під час розкопів у Софії Київській знайдено унікальний різьблений фрагмент мармурової плити із зображенням

птиці. Не виключено, що це фрагмент саркофага, й, зокрема, композиції «Джерело життя», відомої за зображеннями птахів на кришці саркофага Ярослава Мудрого.

Єдину групу за характером орнаменталізації становлять численні шиферні плити, над виготовленням яких поруч із іноземними майстрами трудилися місцеві різьбярі, котрі ще задовго до хрещення Русі навчились обробляти цей матеріал. Шифер у княжі часи видобували на Волині, поблизу Овруча. Подальшу обробку каменю проводили на місці використання. На Волині були поклади різних порід каменю – червоний пісковик, кварцит, пірофілітовий сланець (так зв. рожевий шифер). Саме сланець, як більш м'який матеріал, найчастіше й використовувався у декоративному оздобленні. З нього робили бази колон, плити для підлоги, східці башт, поручні й парапети хорів, а також саркофаги. Зокрема, у Києві знайдено кілька шиферних саркофагів, серед яких виділяється шиферна гробниця, яку знайдено біля Десятинної церкви, так зв. саркофаг княгині Ольги. На передній стінці домовини зображено поширену у Візантії композицію, де чергуються в аркаді стилізовані кипариси та хрести. Особливої уваги заслуговує скомпонована на передній стороні віка ідеограма із чотирьох різних розеток, що символізують чотири основних етапи життя: народження, життя, смерть, відродження.

За характером різьблення, а також за сюжетами й композицією зображень, близькими до саркофага є орнаментальні плити, що прикрашали парапети київських та чернігівсь-

ких храмів. Застосування шиферу в кам'яних будівлях Києва, зокрема, княжих палацах, ще задовго до Володимирового хрещення Руси-України не викликає сумніву. Однак орнаментовані рельєфами плити з характерними для саркофагів мотивами з'явилися щойно в оздобленні перших християнських храмів, зокрема Десятинної церкви. Фрагменти шиферних плит із рельєфними прикрасами, що перекликались з орнаментованим різьбленням на гробниці з Десятинної церкви, знайдено у руїнах палацового будинку, який знаходився на північний схід від Десятинної церкви.

Уявлення про характер і розміщення шиферних плит в інтер'єрі храмів кін. X – 30 рр. XI ст., пов'язаних з будівельною діяльністю Володимира Великого та Мстислава Володимировича, дають шиферні різьби із Спасо-Преображенського собору в Чернігові. У чернігівському Спасі збереглося шість плит, що прикрашають парапети хорів (розміщені по три між стовпами південної та північної аркад). Чернігівські плити більш ранні за часом виготовлення на декілька років, ніж плити з Софії Київської, свідченням чого є й загальний характер композицій та техніки виконання плит. На відміну від плит із Софії, де діапазон використаних мотивів є значно ширшим і вишуканішим, чернігівським плитам, незважаючи на те, що на жодній із них немає точного повторення орнаменту, притаманні єдність стилю і спорідненість у загальному принципі побудови орнаментальних композицій. Зокрема, у прямокутне поле вписаний ромб, у центрі якого

в колі розміщена розетка або хрест. Чотири великі розетки розміщено у кутах прямокутного поля плит. Ще більше від київських плит відрізняється техніка різьблення чернігівських плит. На останніх рельєф не такий високий, заглиблені на них тільки лінія-контур, а також незначні ділянки тла, зокрема, у кутках між кінцями хреста і у місцях розташування розеток.



Шиферна плита. Парапет хорів Софії Київської, Київ. Перша половина XI ст. Національний заповідник «Софія Київська»

Унікальну групу пам'яток становлять шиферні плити, що прикрашають парапети хорів Софії Київської (збереглося

11 плит). Кілька фрагментів плит, які теж оздоблено різноманітним орнаментованим різьбленням, знайдено під час розкопів підлоги собору, а також при розкопках на території Софіївського заповідника (зберігаються у лапідарії Софії Київської).

Як і на двосхилій кришці шиферного саркофага з Десятинної церкви, так і на значній частині різьблених шиферних плит, які, як і саркофаг, датуються другою чвертю XI ст., домінують мотиви, де у складні переплетення стрічкової плетінки вписувались різноманітні за формою солярні розетки. Семантичне навантаження розеток у християнській іконографії, зокрема, у рельєфних плитах до кінця не з'ясоване, однак їх зв'язок із символікою міфологеми у солярно-вегетативному культі як символічне вираження циклічності життя (народження – відмирання – народження) не викликає сумніву. Для світосприйняття стародавніх киян на час спорудження Софійського собору подібні мотиви залишилися магичними оберегами і не зводились лише до декоративних функцій.

За характером композицій плити умовно поділяють на групи плит із централізованим і нецентралізованим орнаментом. До першої групи з централізованими орнаментами належать плити, де головним елементом композиції є ромб із вписаним колом, у якому розміщено розетку. Сюди ж належать і плити, де центральним елементом є коло. Якщо хрест як композиційний елемент заключав у собі ідею центра й ос-

новних напрямів, що ведуть від центра (зсередики назовні), то ромб (квадрат) і коло несли в системі міфологічних знаків ідею розмежування внутрішнього і зовнішнього просторів й утворювали своєрідну горизонтальну площину схеми світового дерева. Вписані в чотирикутне обрамлення (й один в одного) круг і ромб особливо виразно промодельовані на плитах із централізованим орнаментом, де позумент безперервно вільно вигнутий та переплетений. Саме в утворенні переплетеним позументом менші та більші кола і вписувались солярні розетки. За цим принципом побудовані три плити на північній і дві на південній стороні хорів Софії Київської та чернігівські плити із Спаського собору, четверта плита південної сторони хорів із геральдичним орлом, віко кришки шиферного саркофага з Десятинної церкви, а також різьблена плита з поховання Петра Могили з Успенського собору та ряд інших плит, знайдених на території Києва й які зберігаються у лапідарії Софії Київської. Інші плити, зокрема третя плита північної частини та третя плита південної частини хорів собору Святої Софії, належать до плит із нецентралізованим дрібним орнаментом. Єдиною за своїм характером є перша плита з південної частини хорів Софії Київської, її різьблення нагадує дерев'яну народну різьбу, в основу якої покладено шестипелюсткові циркульні розетки, які органічно переходять одна в одну й утворюють безперервну рапортну композицію. Шестипелюсткова циркульна розетка серед творів давньоукраїнської пластики зустрічається та-

кож на фрагменті різьбленої архітектурної деталі (капітелі?) з вапняку з розкопів Десятинної церкви (1939).



Шиферна плита із зображенням орла. Парапет хорів Софії Київської, Київ. Перша половина XI ст. Національний заповідник «Софія Київська»



Самсон, що бореться з левом. Шиферний рельєф зі стіни друкарні Києво-Печерської лаври, Київ. Друга половина XI – початок XII ст. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Серед шиферних плит собору Софії Київської особливою символічною значимістю в системі скульптурного оформлення собору відзначається дещо більша за розміром від усіх інших плит, четверта плита південної сторони хорів із зображенням орла-сокола. У стародавніх слов'ян сокіл-орел сприймався як символ сонця, ясного неба. У християнській іконографії орел із німбом над головою був символом євангеліста Йоана Богослова. Поява символічного зображення орла-сокола на одній із плит головної святині давньоукраїнської княжої держави, очевидно, пов'язувалась з ідеєю сильної влади, символом якої і був орел (сокіл, яструб), зокрема, у візантійських імператорів. Геральдичні зображення птаха Юпітера (у римлян), Зевса (у греків), які прикрашали одяг візантійських імператорів, імпонували і руським князям. Корзно Ярослава Мудрого, «великого» та «благовірного кагана», послідовника славних діл Володимира, на фрагментах фрески з головного нефа Софії Київської теж декоровано орлами – символами сильної влади.

Різьблене зображення орла, який має яскраво виражений геральдичний характер, на що вказує і відсутність у різьбленому декорі Софії інших зображень птахів та тварин, добре

ув'язувалося з ктиторською фрескою, котра відображала в символічній формі апофеоз запровадження християнства на Русі, прославляла князів Володимира та Ольгу, будівельника собору Ярослава Мудрого та його рід, «освячувала його земну владу». Подібне трактування геральдичного орла-сокола з широко розставленими лапами, розпущеним хвостом, із напівпіднятими розкритими крилами та профільним поворотом голови вліво або вправо було поширеним на Русі. На загал, шиферні плити Софії Київської вражають витонченістю малюнка, легкістю ліній, красою та вишуканістю орнаментальних мотивів, кожен з яких звучить по-своєму.

Близькі за символічним кодом і пластичним характером мармурові капітелі, карнизи, фрагменти плит привіттарних відгород і парапетів хорів поряд із саркофагами та численними шиферними плитами, вказують на існування у Києві та Чернігові з кін. X – на поч. XI ст. певного художнього осередку, який добре засвоїв емблематику та засоби пластичної мови часів раннього християнства та Юстиніанівської епохи, що на той час відродились у візантійському мистецтві.

У другій половині XI – на поч. XII ст. в архітектурі Києва набули розвитку рельєфи з сюжетними композиціями. Зокрема, біля зруйнованої церкви св. Ірини знайдено фрагменти рельєфу зі світським сюжетом боротьби воїна з левом. Оскільки рельєф знайдено поблизу руїн церкви св. Ірини, окремі дослідники схильні вважати, що він входив до елементів декору цього патронального храму. До первісно-

го пластичного оформлення інтер'єра церкви св. Ірини, зокрема, привіттарної відгороди та парапетів хорів, відносять й відомі рельєфи в друкарні Києво-Печерської лаври, а також близький за стилем фрагмент рельєфу з головою левиці. Стилистична однорідність згаданих рельєфів не викликає сумнівів. При зіставленні лаврських рельєфів із частинами рельєфу з церкви св. Ірини, фрагмента рельєфу із зображенням хижака котячої породи (лева?) із вершником на спині з Федорівського вотчого монастиря та фрагмента рельєфу з головою левиці з Успенського собору з Києво-Печерської лаври помітна значна подібність у передачі багатьох деталей, що вказує на спорідненість і одночасовість виготовлення рельєфів у тій самій майстерні. Художні особливості та іконографія лаврських плит, які на відміну від інших рельєфів збереглися у первісному, неушкодженому вигляді, вказують, що згадані рельєфи виготовлено у Києві місцевими майстрами на основі візантійських взірців не раніше кін. XI – поч. XII ст.

Монументальні сюжетні рельєфні композиції в оздобленні тогочасних київських споруд слугували здебільшого символічними апотропеями, які оберігали від злих сил. Символічна боротьба зі злом із яскраво вираженим героїко-епічним трактуванням образів античної міфології представлена на одній із плит Києво-Печерської лаври. У невисокому округленому рельєфі відтворено сцену двобою кремезного приземкуватого юнака з левом. Іконографія цього сюже-

ту склалась ще в античний період і пов'язувалася із подвигом легендарного Геракла, який переміг немейського лева. У християнській іконографії, за біблійною легендою, у двобої з левом виступають Самсон, що роздирає пащу лева [Книга Суддів, 14/5, 6], та юний Давид [Перша книга Самуїлова, 17/34–36]. У візантійському та західному середньовічному мистецтві мотив боротьби з левом пов'язувався як із Гераклом, так і з Самсоном і Давидом і завжди, незважаючи на певні іконографічні та художньо-стильові відмінності, які існували у зображенні левоборців, трактувався як символічна тема боротьби між злом та добром, коли сила життя перемагає смерть. Нерідко в подібному мотиві вбачали символічне торжество Христа над силами темряви. У київському рельєфі з левоборцем, найвірогідніше, відтворено могутнього біблійного героя довговолового Самсона. У XII ст. в оздобленні фасадів романських храмів Західної Європи найчастіше відтворювалася іконографічна сцена двобою Самсона з левом.



Св. Нестор і св. Димитрій Солунський. Шиферний рельєф із території Михайлівського Золотоверхого монастиря, Київ. Друга половина XI – початок XII ст. Державна Третьяковська галерея, Москва, Росія

Міфологічний мотив відтворено на другій лаврській плиті, де представлено людину, що їде колісницею, в яку запряжено пару левів. Стосовно семантики даної композиції теж існують різні думки. Деякі дослідники вважають, що на плиті відтворено тріумфальний хід молодого Діоніса, зображення якого широко зустрічались у середньовічному декоративно-ужитковому світському мистецтві, зокрема, у візантійському (коптські тканини, скриньки зі слонової кістки), інші – що на рельєфі відтворено сцену ходу Кібели. Християнське втілення античних джерел образу Матері богів – Кібели – покровительки міст, вбачали в основі іконографії приношення

Діві Марії дарів імператорами, які прохають про заступництво. Вірогідно, що саме ідея заступництва та покровительства, яка втілювалась у символічному образі Кібели, ідея перемоги добра над злом, яка вкладалась у символічну боротьбу левоборців (Геракл, Давид, Самсон), якнайкраще імпонували запитам тогочасної княжої верхівки. Використані давньоукраїнськими майстрами візантійські сюжети з елементами античної міфології, поряд із біблійними християнськими іконографічними мотивами заступництва святих воїнів, архангелів і особливо Богородиці в образі Оранти, мали як естетично-декоративний, так і політичний характер, і у формі апотропеїв добре відповідали не тільки інтересам київських князів, а й глобальним потребам укріплення та захисту Київської держави загалом.

Поява у Стародавньому Києві рельєфів із яскраво вираженим героїко-епічним трактуванням біблійних та антично-міфологічних образів пов'язана з періодом, коли Київська Русь-Україна силою зброї, при вмілій політиці київських князів міцно утвердилась на європейській арені. Саме у той період у багатьох країнах ранньосередньовічної Європи остаточно викристалізувався ідеальний зміст лицарства. Все більшої популярності набували ідеї посвячення вітчизні, страждання для неї, смерті за неї як найвищої мети. Не інакше було й на теренах княжої Русі-України. На Русі поступово формується ідеал людини, найчастіше князя, в образі якого індивідуальний героїзм сприймається в загально-

народному значенні. На князя-героя переносяться подвиги усього воїнства-дружини, створюється збірний образ, який втілював у собі якості усіх руських воїнів-захисників.

Славний князь Володимир Красне Сонечко та його сини Ярослав, Борис і Гліб, а з часом і деякі інші князі з роду Рюриковичів у загальнонародному середовищі прирівнювалися до билинних і святих воїнів-лицарів, які поруч із Божими воїнами, архангелами Михаїлом і Гавриїлом, стояли на сторожі рідної землі та християнської віри. Однак на відміну від фольклору та літератури, де ідеалізація образів князів-героїв, що уособлювали у собі якості усього давньоукраїнського воїнства, була більш виявленою, в образотворчому мистецтві, окрім святих воїнів-великомучеників Бориса і Гліба та деяких зображень княжої родини на фресках Софії Київської та мініатюрах, інші сюжети, пов'язані з конкретними воїнами, полководцями та князями, відсутні. Згідно з церковними ідеалами та чітко окресленими нормами християнської канонічної іконографії, подібні образи відтворювались через призму патрональних або символічно-алегоричних зображень. Особливо вшановували на Русі-Україні архангелів Михаїла та Гавриїла, святих Георгія Каппадокійського, Федора Стратилата, Димитрія Солунського.

Серед незначної кількості збереженої пластики зображення патронів київських князів в образі святих воїнів зустрічається на шиферних рельєфах, що походять із території Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. На рельє-

єфах відтворено композицію з двома парними зображеннями святих вершників на конях, що скачуть назустріч один одному. Сюжет із парними зображеннями воїнів серед художніх пам'яток давньоруського мистецтва XI – поч. XII ст. зустрічається надзвичайно рідко, і, зокрема, серед творів монументального мистецтва. Подібний сюжет склався у мистецтві Візантії на основі сасанидської іранської іконографії, звідки з часом поширився у християнському мистецтві Сходу, і, особливо, Грузії. Щоправда, у Північному Причорномор'ї мотив із парними зображеннями воїнів, що скачуть назустріч один одному, використовувався у мистецтві ще за доби античних північнопричорноморських міст-держав (вапнякова двобічна надмогильна плита Агафа з Фанагорії (Таманський півострів), II ст. до н. е.).

Площинно-різьблений, графічний характер трактування зображень та яскраво виражена декоративність, на думку окремих дослідників, наближає київські рельєфи до кавказької школи різьблення. Однак здебільшого у них переважають риси, характерні для місцевої київської школи різьблення по каменю, насамперед, для дрібної пластики кін. XI–XII ст., якій притаманно моделювання зображених анфас облич із подвійним обводом очей мигдалеподібної форми; позначення брів врізаною лінією і чітко окресленим носом із підкреслено роздутими ніздрами, що часто застигли, нерухомі. Умовно подано й одяг, який часто декоровано паралельними прямими лініями, що не завжди виявляють об'єм фігур.

Особливо виразно художньо-стильові особливості, притаманні київським різьбленим іконам, проглядаються в рельєфі з зображенням святих воїнів Димитрія Солунського та Нестора, який пронизує списом поганина Лія, що лежить під ногами коня. Зображення бородатого св. Федора Стратилата та св. Георгія Каппадокійського, які пронизують списами двох зміїв, що звиваються під кінськими копитами, відтворено на другому шиферному рельєфі з Михайлівського Золотоверхого монастиря. Святи Федір і Георгій, як і святи Нестор і Димитрій, зображені в уніформі легкої візантійської кавалерії – скарамангії: туніка до колін, вузькі рукави; поверх туніки – панцир із металевої луски, що доходить до пояса і не захищає руки. У руках вершників – списи, за плечима – плащі, що тріпочуть на вітрі.



Святий воїн. Шиферний рельєф із території Михайлівського Золотоверхого монастиря, Київ. Друга половина XI – початок XII ст. Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря

Загалом барельєфний характер різьблення, сухуватість промодельованих форм із нахилом до декоративного паралелізму врізаних ліній у проробці окремих деталей (кінські хвости та гриви, бганки плащів), а також симетричний характер композицій вказують, що київські рельєфи зі святими вершниками належать до періоду XI–XII ст. і відповідають

основним рисам так званого грецько-східного стилю, який увібрав у себе традиції мистецтва пластики стародавньої Ассирії й із часом поширився в Персії доби Сасанидів, Сирії, Малій Азії, на Кавказі. Є підстави вважати, що рельєфи зі святими вершниками було виготовлено на замовлення одного з членів правлячої династії Ізяславичів у Києві для Михайлівського (Димитріївського) монастиря.

У той славний період в історії Київської держави, коли було завдано нищівного удару ненависному ворогові, символічне відтворення героїчної боротьби в образі священного воїнства якнайкраще відображало не тільки релігійні, а й морально-етичні норми добра та зла. Вийшовши за межі патрональних зображень, змієборці святі Георгій і Федір, поборники язичництва, в образі поверженого воїна, святі Дмитрій і Нестор відповідали ідеї високопатріотичного подвигу, який виражався в захисті рідної землі від іноплемянних нехристів – половців.

Символічне відображення героїчної боротьби святих воїнів-вершників із темними силами диявола, властиво, змієподібними безкрилими драконами та нехристиянами кочовими степовиками не обмежувалось лише двома шиферними рельєфами з Михайлівського Золотоверхого монастиря. Сенсаційна знахідка київських археологів 1997 р. на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, – шиферний рельєф зі святим воїном дозволяє зробити висновок щодо існування в первісному варіанті оздоблення собо-

ру значно більшої кількості рельєфів із зображеннями святих воїнів вершників. Зокрема, відтворений на шиферній плиті мотив (вершник мчить праворуч, міцно затиснувши повід у долоні правиці; голова воїна відкинута назад; погляд і жест долоні, піднятої на рівні голови та зігнутої в лікті лівої руки, спрямовані вперед угору, до Небес; під копитами розігнаного в кар'єр коня лежить покинутий спис) свідчить про існування в монументальному скульптурному мистецтві Давнього Києва періоду XI – поч. XII ст. продуманого циклу творів на воїнську тематику символіко-героїчного та патронального спрямування. Стосовно персоніфікації святого воїна на київській шиферній плиті висловлені різні припущення, зокрема, що на ній зображено св. Георгія або св. Дмитрія, св. Федора Стратилата, св. Євстахія Плакиду, Савла (св. Павла). За легендами, знаменням Божим були проникнуті й св. Прокопій і св. Теодор Тирон. Єднає всі висловлені припущення ідея навернення особи до віри у Христа. Очевидно, що для тогочасної давньоукраїнської спільноти менш важливим було навернення якого саме воїна зобразив скульптор, більш значимо звучала загальна ідея християнізації Київської держави.

Знахідки останніх десятиліть на теренах Давнього Києва значно розширили коло тем і сюжетів, що знаходили своє відображення у монументальних різьблених рельєфах церковних споруд кін. XI – поч. XII ст. Зокрема, на території того ж Михайлівського Золотоверхого монастиря серед улам-

ків шиферних плит, що були використані як будівельний матеріал у трапезній церкві св. Йоана Богослова, було знайдено фрагмент шиферної плити з рельєфним зображенням грифона. Характер пошкодженого часом колись порівняно високого рельєфу свідчить про зв'язок пам'ятки з фасадною скульптурою, і його входження, на думку дослідників, до наразі не з'ясованої сюжетної композиції. На місці зруйнованого Успенського собору Печерського монастиря також знайдено рельєфи з зображенням крилатого створіння (частково збереглося пір'я птаха). Вважається, що це фрагмент зображення птиці-гарпії.

Історія розвитку та функціонування рельєфної монументальної пластики (як орнаментальної, так і сюжетної) у другій половині XI – першій третині XII ст. обумовлена конкретними обставинами й тісно пов'язана з жанровими особливостями київської церковної архітектури. Всі споруди цього періоду були закладені синами й онуками Ярослава Мудрого, котрі будь-якими засобами намагались закріпитись у стольному Києві. В архітектурі вони вбачали втілення своєї сили та величі. Більшість храмів тих років були княжими або княжо-монастирськими спорудами, що й визначало певну функціональну обумовленість архітектури. Княжо-монастирські «вотчі» собори ставали духовними центрами княжої політики, яку кожен із князів того періоду вважав загальнодержавною. Архітектурна функціональність і репрезентативність архітектурних форм стають характерними особли-

востями «вотчих» соборів. Проте уже тоді більшого значення в житті Русі-України набирають монастирі, які поступово перетворюються на головні центри культури. Монастирі, як господарські факторії, економічно стають значимішими від князів (влада яких не є тривалою) і приваблюючи до себе дедалі більше людей вже не залежать лише від князя, а й добиваються ставропігії від митрополита.

Процес автономізації Церкви з часом дещо обмежив будівельну ініціативу князів, унаслідок чого відбулися і певні зміни в образно-пластичному рішенні храмового оздоблення, воно стало більш спрощеним. Особливо помітно це у застосуванні скульптури, що зримо зменшилась у декорі давньоукраїнських храмів і майже зведена до мінімуму у монастирських храмах.

Отже, розвиток монументальної пластики Русі-України X – першої половини XII ст. був історично підготовлений загальними соціально-політичними та культурно-релігійними процесами і був щільно пов'язаний із численною культовою архітектурою великокняжого столяного Києва. Починаючи з часу будівництва Десятинної церкви протягом XI ст. пластика носила декоративно-орнаментальний характер і відображала в загальних рисах традиції візантійської пластики кін. X–XI ст., із притаманними їй глибоко символічними мотивами ранньохристиянського мистецтва. На початкових етапах основним матеріалом був привозний мармур, який обробляли іноземні майстри, котрі й започаткували розвиток

кам'яної пластики в оздобленні давньоруських храмів. З часом широко використовується місцевий матеріал – овруцький шифер (лупак), в якому творили пластичні форми поруч із запрошеними місцеві майстри. Саме з місцевого шиферу було виконано й незначну кількість рельєфів із сюжетними зображеннями символіко-героїчного жанру, розвиток якого в київській пластиці припадає на кін. XI – поч. XII ст.



Так звана «Капітель 1860 р.». Борисоглібський собор,

Чернігів. XII ст. Втрачена під час війни 1941–1945 рр.

У XII ст. визначним центром застосування скульптурних форм в архітектурному декорі був Чернігів. Саме в Чернігові зводяться чи не найкращі у Придніпров'ї за будівельною майстерністю храми, у яких під впливом романського мистецтва на фасадах з'являється чимала кількість різьблених білокам'яних рельєфів. Наразі відомо, що білокам'яне різьблення застосовувалось в архітектурному декорі Успенського собору Єлецького монастиря, Борисоглібського та Благовіщенського соборів.

Білокам'яне різьблення Успенського собору не відоме. Однак донедавна з собором Єлецького монастиря пов'язували білокам'яну різьблену капітель та фрагмент півколони, які було знайдено 1860 р. Втім, найвірогідніше, капітель, фрагмент різьбленої колони як і унікальний білокам'яний різьблений наріжний камінь входили до системи оформлення зовнішнього порталу галереї західного фасаду Борисоглібського собору.



Наріжний камінь. Борисоглібський собор, Чернігів. XII ст. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»

За характером різьблення та плоскішим трактуванням форми орнаментальних мотивів від білокам'яних рельєфів portalу західного фасаду відрізняються різьблені капітелі, які завершували півколони південного фасаду собору. Їх знайдено в замурівку південного portalу. Загалом в основу

композицій (побудовані на центральній осі) покладено тип тератологічної орнаментациі, поширеної в романському мистецтві XI–XIII ст. Найближчою за стилем до романських різьблених капітелей є капітель, знайдена у 1860 р. Для неї характерне плетиво з подвійних джгутів, яке завершується у верхніх кутках стилізованими акантами. Подібна плетінка вкривала пілястри, фризи, капітелі багатьох храмів Західної Європи, й особливо Німеччини та Франції. Дана система орнаментациі продовжувала традиції так званих лангобардських та каролінгських пам'яток, що відзначалися розмаїтими плетінками.

Поряд із рослинно-орнаментальними мотивами все частіше на стінах романських храмів з'являлися тератологічні зображення, характер і символіка яких ще не до кінця з'ясовані. Тератологічні мотиви середньовіччя в основному базувались на пізньоантичних і близькосхідних іконографічних схемах так званого звіриного стилю. Причину популярності «звіриного стилю» пов'язують із світоглядом епохи, коли душею раннього середньовічного мистецтва був символізм, і особливо, «зоологічний», який розвивався у різних регіонах залежно від конкретних геополітичних, історичних умов, місцевих традицій та релігійних вірувань. За своїми законами на глибоко народній основі при активному сприянні зовнішніх культурних впливів за умов нової історичної дійсності формувались основні зооморфні схеми й синкретизованого давньоукраїнського мистецтва.



Наріжний камінь. Борисоглібський собор, Чернігів. XII ст. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»

У давньоукраїнському мистецтві головна увага в зображенні тварин зосереджувалась на виявленні символічного змісту. Відповідно, тварин поділяли на «чистих» і «нечистих», добрих і злих, незалежно від того, яка тварина за

своєю суттю: хижак чи ні. Тема боротьби добра і зла була актуальною на Русі. На відміну від романського західноєвропейського мистецтва, де внаслідок монастирських і літургичних реформ X–XII ст. зооморфні зображення все частіше під назвою «бестія» перетворювались у видимі образи злих сил, яких необхідно боятись грішникам, або ж на загал у феодалних лицарських колах служили символічними емблемами сильної влади та воїнської могутності, у Східній Європі, як і на Близькому Сході, в архітектурі та мотивах декору вони мали значення доброго початку і були виразниками доброї сили, котра вступала в боротьбу із невидимим злом. Саме в якості своєрідних оберегів вони й входили в оформлення храмів та ужиткове мистецтво.

На відміну від демонічної експресії романського тератологічного стилю, яка більшою мірою проявилась у галицькій пластиці (дракон з Успенського собору в Давньому Галичі; керамічні плитки з території так званого Золотого Току), у чернігівській пластиці несамопитий порив боротьби звірів значною мірою пом'якшувався і видозмінювався у численному ритмічному плетиві стрічок та рослинних пагінців. Домінуючий характер солярної вегетативної символіки, що корінилася на давньослов'янській міфології, у чернігівській пластиці є очевидним.

Із солярною семантикою пов'язане зображення орла-сокола на наріжному камені Борисоглібського собору. Зображення сокола у профіль із поворотом голови назад, який клює

рослину пальметку, було поширеним на Русі і зустрічається на колтах, браслетах, мініатюрах. Зображення сокола, що клює пальметку, разом із геральдичним орлом-соколом у медальйонах представлено на знаменитих арках із давньоукраїнського міста Чернігівського князівства Вщижа (нині невеличке село на території Брянської області Російської Федерації), де вони, як вважають дослідники, виражають хід сонця на небі (птиця біля гілки зліва – ранок, коли ще сонце біля землі; медальйон із геральдичним соколом вгорі арки – сонце в zenіті; сокіл справа – вечір, сонце знову біля землі). Виходячи з наведеного вище трактування птаха на вщизьких арках, зображення сокола на борисоглібському наріжному камені слід розглядати як символ ранішнього сонця, весни, пробудження вегетативних сил природи. Заповнена мотивами фольклору сюжетна лінія наріжного каменя тісно пов'язувалась із темою з щорічним відмиранням і відродженням рослинного світу й розкривала образи таємничих, фантастичних сил природи. Цей сюжет у давньоукраїнському мистецтві, особливо прикладному та книжковій мініатюрі, має цілий ряд іконографічних паралелей⁶⁸. На довшій стороні наріжного каменя знаходиться зображення фантастичної двоногої двокрилої істоти з хвостом як у ящера і головою собаки.

На білокам'яній капітелі собору Бориса та Гліба у Чернігові в поєднанні зі складним стрічковим плетивом та рослинними пагінцями вирізьблено симетричну композицію з

двома барсами зі сплетеними хвостами, які сидять спинами один до одного. Ноги барсів, як і голови, міцно переплетені плетінкою, що завершується двома головами змієдраконів. На іншій капітелі теж маємо аналогічну симетричну композицію із двома барсами (збереглись частково, не вистачає голови одного звіра і великої частини тіла іншого), між якими по центральній осі зображено велику висячу пальметку, котра складним покрученим плетивом поєднана зі звірами. Якщо в тератологічній композиції на другій капітелі чітко проглядаються місцеві мотиви, в основі яких лежали східні, зокрема ірано-кавказькі, іконографічні схеми, то на першій капітелі, де голови барсів переплетені стрічкою з драконячими головами, помітні художньо-стильові елементи романської, а точніше, скандинавської «гібридної» культури з притаманною їй звіриною орнаментикою.

Незважаючи на те, що на Русь-Україну проникали художньо-стильові елементи скандинавської культури з її змішаним євразійським характером військово-дружинної культури, давньоукраїнське мистецтво в цілому не сприйняло орнаментальних сюжетів зі смертельною боротьбою людей та звірів. Мотиви, в яких би чітко проглядався культ боротьби та смерті, якщо нерідко й відтворювались у давньоукраїнському мистецтві, то значно пом'якшувались і видозмінювались. Зокрема, на борисоглібських капітелях давньоукраїнський майстер грізному несамовитому пориву боротьби звірів зі зміями у скандинавському мистецтві, протиста-

вив спокійний, врівноважений ритм плетива стрічок, рослинних пагінців, розеток, птахів та звірів. Ритм та символіка давньоукраїнського мистецтва походили зі Сходу, і, в першу чергу, з Візантії, яка зберегла і розвинула в середньовіччі елліністичні традиції, що не тільки були сприйняті на Русі у формі високих духовних цінностей візантійського мистецтва.

Література

Айналов Д. В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Труды XII археологического съезда. 1902 г. Москва, 1905. Т. III. Протоколы. С. 5–11.

Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Киев, 1915.

Архіпова Є. І. Про сюжети рельєфів XI–XII ст. з Києво-Печерського монастиря // Археологія. 1990. № 1. С. 95–106.

Архіпова Є. І. Дослідження різьбленого декору Десятинної церкви в Києві // Археологія. 1991. № 2. С. 98–110.

Архіпова Є. Скульптурний декор в архітектурі Давнього Києва // Родовід. Наукові записки до історії культури України. 2002. Ч. 1–2 (18–19). С. 27–36.

Архіпова Е. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.). Киев, 2005.

Архіпова Є. І., Харламов В. О. Шиферна орнаментована плита з Успенського собору Києво-Печерської лаври // Ар-

хеологія. 1992. № 3. С. 139–142.

Асеев Ю. С., Сикорский М. И., Юра Р. А. Памятник гражданского зодчества XI в. в Переяславе-Хмельницком // Советская археология. 1967. № 1. С. 199–214.

Воробьёва Е. В. Семантика и датировка черниговских капителей // Средневековая Русь: (Сб. статей памяти Н. Н. Воронина). Москва, 1976. С. 175–183.

Воронин Н. Н. Историко-архитектурные заметки: Русские архитектурные рисунки начала XVI в. // Советская археология. 1957. № 2. С. 258–264.

Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. Киев, 1989.

Жишковиц В. Пластика Русі-України: X – перша половина XIV століть. Львів, 1999.

Заброда О. Орнаментовані шиферні парапети XI століття із Спаського собору в Чернігові // Образотворче мистецтво. 1994. № 1. С. 26–27.

Ивакин Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Археологія Києва: Дослідження і матеріали. Київ, 1979. С. 107–124.

Ивакин Г. Ю., Пуцко В. Г. Импостная капитель из киевских находок // Советская археология. 1980. № 1. С. 293–299.

Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки. Москва, 1977. Т. 1–3.

Каргер М. К. К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Ан-

ны // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1940. Вып. VII. С. 76–80.

Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. Отчёты и материалы (1938–1947). Киев, 1950.

Каргер М. К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. II. Памятники киевского зодчества X – XIII вв. Москва; Ленинград, 1961.

Козак Н. Нововідкрита пам'ятка пластики княжої доби з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1998. Т. 36. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. С. 240–252.

Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII вв.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. Москва, 1987.

Кравич Д. Скульптура у контексті східнохристиянського храму в Україні // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи. Матеріали третьої міжнародної наукової конференції (Львів, 4–5 травня 1995 року). Львів, 2001. С. 56–59.

Кравич Д. П. Орнаментальне оформлення саркофага Ярослава Мудрого // Декоративно-прикладне та образотворче мистецтво. Вісник Львівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва, Львів, 1990. Вип. I. С. 17–23.

Лашкарев П. А. Церковно-археологические очерки: Ис-

следования и рефераты. Киев, 1898.

Логвин Г. Н. София Киевская: Государственный архитектурно-исторический заповедник. Киев, 1971.

Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва, 1980.

Макаренко М. Скульптура і різьбарство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. [Київ], 1930. Зб. 1. С. 49–50.

Мезенцева Г. Г. Скульптура // Історія українського мистецтва. Т. 1. Київ, 1960. С. 224–245.

Міляєва Л. Рельєф «невідомого вершника» XI ст. (спроба атрибуції) // Київська старовина. № 1. 1999. С. 39–46.

Міляєва Л. Повернення до атрибуції рельєфу «Невідомого святого вершника» // Родовід. Наукові записки до історії культури України. 2002. Ч. 1–2 (18–19). С. 37–46.

Некрасов О. Рельєфні портрети XI століття // Записки Українського наукового товариства в Києві (Науковий збірник за рік 1925). Київ, 1926. Т. 20. С. 16–40.

Некрасов А. Н. Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII века. Москва, 1936.

Нельговський Ю. П. Матеріали до вивчення первісного вигляду оздоблення інтер'єру Софії Київської // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. Київ, 1959. С. 5–29.

Нельговский Ю. П. Мраморы Софии Киевской // София Киевская: Материалы исследований. Киев, 1973. С. 56–62.

Новицкая М. Орнаментальная резьба так называемых шиферных изделий великокняжеской эпохи в Киеве // Acta Historiae Artium. Budapest, 1979. Т. 25. Fasc. 1–2, P. 3–12.

Пугачева Н. Т. София Киевская как источник реконструкции модели мира древнерусской культуры // Отечественная общественная мысль эпохи Средневековья. Киев, 1988. С. 119–125.

Пуцко В. Г. Шиферные рельефы в лапидарии Софии Киевской // Советская археология. 1984. № 1. С. 210–219.

Пуцко В. Г. Шиферный рельеф из церкви св. Ирины в Киеве // Древнерусское искусство: Художественная культура X – первой половины XIII в. Москва, 1988. С. 287–292.

Рыбаков Б. А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси. Москва; Ленинград, 1951. Т. 2. С. 396–464.

Сборник материалов для исторической типографии Киева и его окрестностей. Киев, 1874. Отд. 2.

Сементовский Н. М. Древности, открытые в апреле сего (1857) года, в недалеком расстоянии от Десятинной церкви // Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. Киев, 1857. Тетр. 5. С. 34–36.

Сидоренко Г. В. «Михайловские» рельефные плиты XI в.: О возможной алтарной преграде Дмитриевского собора в Киеве // Тез. Докл. Междунар. Симпозиума: «Иконостас. Происхождение – развитие – семантика». Москва, 1996. С. 24–25.

Сидоренко Г. В. О персонификации образа на вновь найденной шиферной плите на территории Михайловского Златоверхого монастыря в Киеве // Искусство христианского мира. Москва, 2000. Вып. 4. С. 217–224.

Холостенко Н. В. Неизвестный памятник монументальной скульптуры Древней Руси (рельефы Борисоглебского собора в Чернигове) // Искусство. 1951. № 3. С. 84–91.

Холостенко Н. В. Исследования руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962–1965 гг. // Культура и искусство Древней Руси: сб. статей в честь проф. М. К. Каргера. Ленинград, 1967. С. 58–68.

Харламов В. Шиферний рельеф із Києво-Печерської лаври // Образотворче мистецтво. 1978. № 3. С. 31.

Холостенко Н. В. Открытие в Чернигове // Декоративное искусство СССР. 1967. № 5. С. 19–20.

Шмит Ф. И. Искусство древней Руси-Украины. Харьков, 1919.

Дрібна пластика

Володимир Жишкович

Серед скульптурних творів стародавньої Руси-України особливе місце мали твори дрібної сакральної пластики в камені та металі. Невеликих розмірів рельєфні іконки та хрести набули поширення серед християнського населення тих часів. Їх носили на грудях на ланцюжках чи звичайних шнурочках або підвішували до окладів шанованих живописних ікон. На відміну від Візантії, де іконки здебільшого виготовляли з коштовних і напівкоштовних твердих порід каменю, на теренах давньоукраїнської держави кам'яні іконки переважно різьбили з місцевих м'яких порід. Часто використовувалися рожевий і синій шифер (пірофілітовий сланець), рідше жировики, пісковик. Інколи застосовувалися і привозні породи – яшма, стеатит. Металеві іконки виготовляли, застосовуючи лиття, карбування, тиснення, різьблення; різьбленими, зокрема, були ливарні форми.

Виготовлення іконок вимагало художніх навиків, знання іконографії, гарного володіння різцем. Подібні твори створювались переважно в художніх майстернях при монастирях, архієрейських домах або при княжих дворах, де поруч із різьбярами працювали іконописці та майстри книжкової мініатюри. Провідним осередком виготовлення різьблених у камені іконок і кам'яних форм для відливу металевих об-

разків, підвісних хрестів та ювелірних прикрас був Київ, у якому діяло кілька майстерень, найімовірніше, при монастирях, де створювались надзвичайні за вишуканістю роботи мініатюрні скульптури з каменю. На зв'язок із художніми осередками вказує значна кількість професійно виконаних творів, що систематизуються за манерою різьблення та стильовими особливостями. Зважаючи на інтимне, уважне споглядання іконок із близької відстані, великого значення надавалося скрупульозній проробці деталей. Особлива увага приділялася антропоморфним зображенням і, зокрема, канонічно вивіреному рисам ликів божественних осіб і святих.

Чималим розмаїттям, порівняно з іконописом, відзначалась іконографія різьбленої та литої з металу ікони. Цьому сприяли не лише популярність окремих сюжетів у певні історичні періоди чи кількість аналогів-взірців, які на відміну від живописних ікон частіше і швидше переносились із місця на місце, а й безпосередні індивідуальні вимоги замовників, для яких переважно й виготовлялися подібні іконки. Нагрудні іконки замовляли не лише духовні особи, а й світські: давньоукраїнська знать (князі, бояри, купці), дружинники. Символіка зображень на іконках мала різноманітне значення, здебільшого вони сприймалися як обереги та охороняли власника від небезпеки і хвороб.

Традиційні іконографічні канони християнського образотворчого мистецтва вироблялись протягом багатьох століть на основі художніх культур різних народів. На пе-

ріод початку другого тисячоліття у візантійській іконографії склались переважно всі основні схеми канонічних зображень, які швидко розповсюджувались по християнських країнах як Західної, так і Східної Європи. Поступово на Русі-Україні сформувалася своя візантійська іконографія з притаманними лише певному середовищу художньо-стильовими ознаками.

У рельєфній іконі відтворені найдавніші іконографічні мотиви давньоукраїнського мистецтва. Найпоширенішими та найвизначнішими як у живописі, так і у рельєфній іконі були зображення Ісуса Христа й Богородиці. Серед збережених творів зустрічаються практично всі, привнесені з Візантії, традиційні типи зображень Пресвятої Божої Матері.

Найдавніше зображення Богородиці Оранти (Богородиця Влахернська) в рельєфній іконі зустрічається на невеличкому двобічного образку, різьбленому в зеленому камені серпентиніті, знайденому на ділянці дитинця Шумського городища (урочище Шумськ біля давнього нині неіснуючого с. Шумськ Житомирського району Житомирської області). Такий тип зображення близький до Орант, відомих нам за київськими енкалпіонами, княжими печатками, зокрема за печаткою київського князя Ярополка Ізяславича. За манерою різьблення й епіграфічними ознаками ця іконка належить до творів дрібної пластики, що датуються другою половиною XII – першою третьою XIII ст. (на звороті іконки зображення Богородиці Одигітрії). Поясне зобра-

ження Богородиці Оранти з жестом адорації з розкритими перед грудьми долонями відоме за унікальним київським срібним образком XII ст. із колекції Національного музею історії України. Зображення Богородиці Оранти у повний зріст представлені на поодиноких металевих (мідний сплав) образках із приватних колекцій, серед яких уваги заслуговують: іконка XI–XIII ст. з околиць м. Глухів Сумської області; іконки кін. XII – першої пол. XIII ст. зі знахідок у Київській і Житомирській областях, Луцькому районі Волинської області, Обухівському районі Київської області.

З мотивом Богородиці Оранти тісно поєднаний іконографічний тип Богородиці Втілення (*грецьк.* – «Платитера»), або Велика Панагія (*грецьк.* – «Всесвята»), де Марія зображена з піднятими до рівня плечей руками з Божим Сином у «Славі» на її грудях. Цей тип Богородиці переважно поширений на невеличких печатках, що належали вищим духовним особам: митрополитам та єпископам. Поясне зображення Богородиці Втілення (відома ще як «Знамення») зустрічається на одній зі сторін круглої іконки з світлого каменю (на звороті зображено св. Йоана Богослова). На теренах України тип Богородиці Великої Панагії більш відомий за творами металопластики, зокрема, відтвореними круглими бронзовими іконками кін. XII – першої пол. XIII ст. зі знахідок у Чернігівській, Сумській, Житомирській, Хмельницькій, Київській областях. З-посеред нових знахідок у Києві іконографічний тип Богородиці Втілення на повний зріст

відтворено на кам'яній (діорит) сокирі доби енеоліту (знайдена біля Михайлівського Золотоверхого монастиря; зб. в Археологічному музеї Інституту археології НАН України). Зображення Богородиці на прадавню сокирку заглибленим рельєфом, як на гемах, імовірно, нанесли у XII ст.; одночасно на звороті аналогічно було вирізьблено й зображення святого першомученика й архидиякона Стефана.



Богородиця з Немовлям. Херсонес. XI–XII ст. Херсонеський історико-археологічний музей Національного заповідника «Херсон Таврійський», Севастополь, Крим

У період XI–XIII ст. у дрібній пластиці частіше відтворювався іконографічний образ Богородиці Одигітрії (Провідниці). На ранніх іконах Одигітрії Богородицю зображали у повний зріст із Немовлям на лівій руці. Зображення стоячої Одигітрії здебільшого зустрічається на київських енколпіонах. Чи не єдиним найдавнішим взірцем іконографії стоячої у повний зріст Одигітрії з Немовлям на лівій руці є невеличка овальна двобічна (на звороті поясне зображення Христа Пантократора) кам'яна іконка (чорний жировик-стеатит). За характером моделювання ликів, доволі примітивним трактуванням одягу, непропорційною приземкуватістю фігури Богородиці іконка наближається до кола ранніх творів дрібної пластики кін. XI ст., зокрема, до іконки із зображенням Гліба-Давида з Тмуторокані. Більш вправно різьблену рельєфну стеатитову іконку XI–XII ст. із ростовим зображенням Богородиці Одигітрії з Немовлям на лівій руці було знайдено під час розкопів Стародавнього Херсонеса в 90 рр. XX ст. (зб. Херсонеського історико-археологічного музею Національного заповідника «Херсон Таврійський», Севастополь, Крим – далі XIAMH3).



Богородиця Одигітрія. Іконка, знайдена у м. Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Перша половина XIII ст. Інститут археології Російської академії наук у Москві



Богородиця Одигітрія. Іконка, знайдена у Херсонесі. Херсонес (?). XII ст. Державний Ермітаж у Санкт-Петербурзі

У XII ст. популярності на Русі-Україні серед творів дрібної пластики, вочевидь, під впливом живописних ікон, набуває поясне зображення Богородиці Одигітрії. Серед поясних зображень Одигітрії у дрібній пластичі особливої уваги заслуговують іконки, що належать до київської школи різьблення. Для них характерне анфасне трактування ликів Богородиці та Христа, а також своєрідне декорування мафорію Марії по краях смужкою з випуклих квадратів, як на зворотному боці вже згаданій вище кам'яної іконки з Шумського городища. Мафорій Одигітрії з Шумського городища прикрашений також своєрідними чотириконечними із заокругленими кінцями хрестиками – символами цнотливості. Зображення іконографічного типу Одигітрії зустрічається також на іконах з Волині, міст Ізяславля та Любеча. Порівняно добре збереглася кам'яна (сірий із темними прожилками жировик) іконка першої половини XIII ст., віднайдена на теренах давнього замку літописного Любеча (тепер містечко Любеч Ріпкинського району Чернігівської області). Образи Богородиці Одигітрії та Немовляти Ісуса, що сидить на лівій руці Матері, різьблені у невисокому рельєфі, який плавно переходить на тло. Риси обличчя Богородиці відзначає детальне опрацювання – очі виділяє подвійне окантування, тонка лінія підкреслює щільно зімкнені уста. Накинутий поверх чіпця мафорій, помічено чотирикінцевими хрестиками на чолі та раменах (зб. у фондах Інституту археології Російської академії наук у Москві).

Поясні зображення Богородиці Одигітрії відомі також і серед металевих іконок, зокрема, відлита у високому рельєфі мідна прямокутна іконка XIII ст. із знахідок на Княжій Горі зберігалась у колишній колекції Василя Тарновського. Відомі й інші близькі за іконографією прямокутні зі сплаву міді іконки (іконка зі знахідок у Рівненській області, Галицького району Івано-Франківської області). Високомистецького рівня виконання бронзова позолочена іконка XII ст. з зображенням Богородиці Одигітрії з Немовлям на лівій руці відома зі знахідок у Херсонесі (зб. у Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі – далі ДЕ).

Дещо іншою за характером є кругла кам'яна іконка Одигітрії з Давнього Галича (Івано-Франківський краєзнавчий музей – далі ІФКМ). Не виключено, що іконку виготовлено в майстерні, що функціонувала в одному з міст Галицького князівства в XII – на поч. XIII ст. На іконці лики Богородиці та Христа подані у незначному повороті у три чверті та звернені один до одного, голова Діви Марії ледь похилена до Немовляти. Подібний тип Одигітрії особливо поширився у західноукраїнському малярстві післямонгольського періоду, зокрема у Галичині та на Волині. Виразно і стрімко опущені плечі Богородиці, а також форма доволі широкого круглого обрамлення та деякі інші риси, притаманні візантійським прототипам, засвідчують певний вплив тогочасного візантійського мистецтва на стилістичні особливості галицької пластики.



Богородиця Одигітрія. Давній Галич. Друга половина XII – початок XIII ст. Івано-Франківський краєзнавчий музей

У київських ливарних майстернях був відлитий унікаль-

ний бронзовий рельєфний образок XII ст. «Богородиця з Немовлям», знайдений у с. Лука Канівського району Черкаської області (колишня збірка родини Ханенків; тепер у зб. Національного музею історії України – далі НМІУ), в образах зображення якого проглядаються риси, притаманні кам'яному рельєфу «Богородиця з Немовлям» із Десятинної церкви. На інших металевих образках XII–XIII ст., знайдених на теренах України, представлено більш традиційний уклад – властивий іконографічному типу Богородиці Одигітрії. До цієї групи пам'яток слід віднести й невеличкий круглий бронзовий рельєфний медальйон другої половини XIII – поч. XIV ст. зі збірки Івано-Франківського краєзнавчого музею із схематизованим поясным зображенням Богородиці з Немовлям.

Близький за характером до іконографії Одигітрії тип Богородиці Милування (Елеуса, Глікофілуса), для якого притаманне милування Марії своїм Немовлям, що пригорнулось до Матері. Іконографія Богородиці Милування склалася на основі мотиву Одигітрії у Візантії. З XI–XII ст. цей іконографічний тип поширюється в Італії, Франції, Англії, Німеччині, Грузії та на Русі-Україні. Спочатку виник тип Богородиці Милування стоячої та сидячої, а з часом – поясної. Поясною була і знаменита чудотворна живописна Вишгородська Богородиця Милування (XI ст.; відома як Володимирівська Богоматір), яку на поч. XII ст. було перевезено з Константинополя до Вишгорода під Києвом.



Богородиця Милування. Св. Миколай. Двобічна іконка. Київ. Кінець XII – початок XIII ст. Державний Ермітаж у Санкт-Петербурзі

Глибоко ліричний мотив Богородиці Милування, в якому втілено народний ідеал самовідданої материнської любові, представлений і у давньоукраїнській різьбленій іконі. Найчастіше на теренах України зустрічаються твори із зображеннями Богородиці Милування з Немовлям на лівій руці: шиферна іконка XII ст. з розкопів у Києві (зб. у НМІУ); глиняна іконка XII–XIII ст. із с. Сахнівка на Київщині (рай-

он Канева) із колишньої збірки Богдана та Варвари Ханенків і київська двобічна шиферна іконка із колишньої збірки М. С. Большакова (зб. у ДЕ). Унікальна мідна іконка-складень XIII ст. у вигляді кіота із зображенням Богородиці Милування з Немовлям Ісусом на лівій зберігалась у колишній збірці подружжя Ханенків (на бокових стулках, із внутрішнього боку, були зображені: вгорі архангели Михаїл і Гавриїл, внизу попарно – святі Василій і Йоан, святі Григорій і Миколай; із зовнішнього боку: вгорі святі Петро й Ілля (?), внизу – святі Козьма і Дам'ян, святі воїни Георгій і Димитрій). У збірці Богдана та Варвари Ханенків зберігалась ще одна аналогічна іконка-складень із зображенням Богородиці Милування, проте на ній уже бачимо Немовля на правій руці Матері.

Серед випадкових знахідок на теренах України відомі й невеличкі металеві іконки-підвіски прямокутної форми із зображенням Богородиці Милування з Немовлям на лівій руці (знахідки у Рівненській та Полтавській областях). Іконографічний тип Милування представляє також невеличка бронзова іконка з Давнього Галича (XIII ст.), на якій у повний зріст зображено Богородицю з Маленьким Христом на лівій руці.

Щоправда, серед творів давньоукраїнської металопластики трапляються й варіанти Богородиці Милування з Маленьким Христом на правій руці (хрести, енкалпіони, змієвики). Унікальним високохудожнім твором із поясним зображен-

ням Богородиці Милування з Немовлям на правій руці є мідна рельєфна іконка XIII ст. київського походження із знахідок у с. Сахнівка (із колишньої збірки Богдана та Варвари Ханенків). Аналогічну за іконографією бронзову іконку (зб. у ДЕ), теж відлиту в Києві у XIII ст., було знайдено при розкопках городища давнього міста Ізяславля, що розташовувався поблизу нинішнього с. Городище Шепетівського району Хмельницької області.



Богородиця Милування. Іконка, знайдена у с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл. Київ. Друга полови-

на XII – початок XIII ст. Державний Ермітаж у Санкт-Петербурзі

У кам'яній рельєфній іконі представлений також іконографічний тип Богородиці Агіосоритиси, відомий і як Богородиця Деїсісна, в якому Марія зображувалась у три чверті, найчастіше з поворотом праворуч (рідше ліворуч), в позі моління зі спрямованими на рівні грудей убік Христа руками. Погрудне зображення Агіосоритиси відтворено на невеличкій двобічній (на звороті св. апостол Петро) кам'яній іконці кін. XII – першої половини XIII ст., знайденої на ділянці Замчище у Мінську. На шиферній іконці кін. XII–XIII ст. Богородиця Агіосоритиса зображена у повний зріст і звернена у три чверті до св. Миколая (знайдена у Теліженецькому городищі Старосинявського району на Хмельниччині; зберігається у Хмельницькому краєзнавчому музеї).

Серед творів давньоукраїнської дрібної пластики зображення Богородиці Деїсісної відоме нам за невеличким металевим образком X – XII ст. із відлитим зображенням композиції Деїсіс (відтворено поясний триморфон – посередині Спас Вседержитель, обабіч пристоячі Богородиця й Йоан Богослов), знайденим у городищі поблизу с. Малий Букрин Миронівського району Київської області (колишня збірка подружжя Ханенків).

На візирець іконографічного типу Богородиці Агіосоритиси у три чверті із жестом адорації зображувалася також Бо-

городиця Скорботна, зокрема у композиції Розп'яття. Богородицю Скорботну із прикладеною до скроні лівицею було вирізьблено на фрагменті кам'яної іконки із Княжої Гори (городище літописного міста Родня (Родень), розміщеного в урочищі Княжа Гора в 7 км нижче Дніпром від м. Канева) із колишньої збірки колекціонера Василя Васильовича Тарновського. Зображення пристоячої Богородиці Скорботної у мотиві Розп'яття відтворено на відомій кітотоподібної форми сланцевій іконці кін. XII – поч. XIII ст. виробництва київської майстерні зі знахідок 1899 р. на Княжій Горі зі збірки подружжя Богдана та Варвари Ханенків.

Ідею перемоги, заступництва виражала ікона із зображенням Богородиці Киріотисси Нікопеї (*грецьк.* – «Владичиця-Переможниця»), іконографічний тип якої склався у мистецтві Візантії та був шанованим імператорами, особливо династією Комнінів. У давньоукраїнській пластиці іконографія Нікопеї відображена на унікальній кам'яній (рожевий шифер) іконці, котра за стилем зображення, орнаментацією одягу та палеографією написів належить до кола пам'яток другої половини XII – поч. XIII ст., що походять із київських майстерень, у яких виготовлено цілу низку високохудожніх творів. Характерною особливістю іконографії Нікопеї на давньокиївській іконці, мотив якої відноситься до ранніх його трактовок, пов'язаних із мистецтвом епохи Комнінів, є різьблені у медальйонах, розміщені обабіч над плечима Богородиці зображення князів мучеників Бориса та Гліба (Дер-

жавний Російський музей у Санкт-Петербурзі – далі ДРМ). Над зображеннями князів, у верхніх кутках ікони, розміщено постаті двох архангелів Михаїла та Гавриїла. В образі Богородиці-Нікопеї, яка дбайливо підтримує руками перед грудьми овальний медальйон із Маленьким Христом-Еммануїлом, у поєднанні з символічними охоронцями рідної землі – князями Борисом і Глібом та воеводами небесного воїнства – архангелами Михаїлом та Гавриїлом, відобразилися переможні ідеї утвердження християнства на Русі-Україні, ідеї укріплення єдиної Київської держави.



Благовіщення. Іконка, знайдена у с. Бовшів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Давній Галич. Друга половина XII – початок XIII ст. Археологічний музей Львівського на-

Рідкісним унікальним взірцем посеред творів дрібної пластики є бронзова іконка XII – поч. XIII ст. кола галицької металопластики з мотивом Благовіщення, знайдена у багат шаровому поселенні біля с. Бовшів Галицького району Івано-Франківської області (у зб. археологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка). На іконі ліворуч зображений архангел Гавриїл із мірилом у лівиці, який прямує до Богородиці, що сидить на троні, тримаючи у руках нитку та веретено. Промодельовані у високому рельєфі з анатомічно витриманими пропорціями фігури зображено на гладкому тлі без натяку на архітектурний стафаж, традиційний для іконографічного відтворення цього мотиву.

Поруч із зображеннями Богородиці в давньоукраїнській дрібній пластичі, як і у малярстві, значного поширення набули іконографічні різновиди зображення Ісуса Христа. На увагу заслуговують різьблені іконки, які за своїм символічним значенням не поступалися монументальним творам і рівною з ними мірою були матеріалізованими чуттєвими відображеннями духовного архетипу. Зображення на іконках сповнені надприродної енергії, що була притаманна їхньому Божественному прототипу.

Згідно з канонами візантійського сакрального мистецтва, Христос як найзначніша фігура у християнській релігійній

системі світобачення майже завжди був зображений фронтально. Фронтальна поза мала символізувати духовне спілкування образу з глядачем, коли відбувається своєрідне його «явлення». Знак святості Христа посилював німб, який став художнім символом піднесеності та одухотвореності. Символічний вираз духовної самозаглибленості, споглядальності досягався анфасним зображенням лику із спрямованим на глядача поглядом. Згадані пластичні засоби вираження стали основними і для українських майстрів-пластиків, котрі протягом кількох століть утвердження християнства на Русі-Україні створювали власні оригінальні творіння.



Христос. Херсонес. XI–XII ст. Державний Ермітаж у Санкт-Петербурзі

До найстаріших зображень Христа належить іконка (яшма), яку знайдено у Києві в 90 рр. XIX ст. на одній із найдавніших ділянок міста. Біля Десятинної церкви знайдено фрагмент шиферної прямокутної іконки із зображенням голови Христа-Еммануїла. З київських знахідок відомі ще три іконки із поясними зображеннями Христа. Із збірки іконок

подружжя Ханенків відоме зображення Христа-Еммануїла з великим хрещатим німбом. Серед іконок XII–XIII ст. із збірки Ханенків відомий також іконографічний тип Христа Вседержителя з Євангелієм у лівійці.

Іконографія Христа Вседержителя в давньоукраїнській дрібній рельєфній іконці перегукувалась із Його зображеннями на мозаїках Софії Київської та інших провідних храмів Київської держави, зокрема, Десятинної церкви, художня програма мозаїчного оформлення якої, як і Софії Київської, істотно не відрізнялась від візантійських взірців. Безумовно, що аналогами для українських майстрів служили і численні грецькі натільні іконки та хрестики, які імпортували на Русь-Україну паломники. Паломники, серед яких було чимало ченців-русичів із Києва та Чернігова, постійно дорогою в Єрусалим відвідували Царгород, і особливо Солунь і Афон, які стали значними культурними та ремісничими центрами не лише греків, а й слов'ян. Не припинялися зв'язки, очевидно, і з Херсонесом (Корсунем). Саме серед херсонеських знахідок відомо чи не найкраще за рівнем виконання зображення Христа Вседержителя, відтворене на круглій кам'яній стеатитовій іконці XI–XII ст. (зб. у ДЕ). «Корсунські» вироби високо цінувались на Русі-Україні й часто були взірцями для наслідування.



Деїсіс. Херсонес. XI ст. Державний історичний музей у Москві

Не менш досконалим рельєфом з анатомічно вивіреним рисунком відзначається, попри деформацію та втрати металу, карбована у Херсонесі в XI–XII ст. бронзова позолочена іконка (порівняно великих розмірів як для дрібної пластики – діаметр: 17,2 см) із поясним зображенням Христа Пантократора (зб. у ХІАМНЗ). За іконографічним укладом Христос на іконці співзвучний із зображенням Пантократора на мозаїці з підкупольного простору Софії Київської – аналогічно тримає затиснутий лівицею кодекс Євангелія та благословляє ледь відведеною вбік десницею. З-посеред поясних зображень Христа, де проглядається творчий почерк

давньоруських майстрів, відомою є іконка зі збірки загорської Троїце-Сергієвої лаври (на зворотному боці Богородиця Одігітрія у повний зріст. Дещо примітивнішими в художньому виконанні є іконка XIII ст. з Ізяславля зі зображенням Христа-Еммануїла та іконка першої пол. XIII ст. із зображенням Христа із закритим Євангелієм у лівиці, яку знайдено на ділянці Старого замку в літописному Червені.

За стильовим ладом до творів галицької пластики з наявними рисами романського мистецтва наближається двобічна бронзова іконка другої пол. XII – поч. XIII ст. зі знахідок у Києві з рельєфними зображеннями Христа Пантократора на троні й архангела Михаїла з пророком Авакумом (на звороті). Цю іконку окремі дослідники пов'язують із солунським осередком і датують XI ст. Проте знайдені в результаті археологічних досліджень 1988–1989 рр. на території «Міста Володимира» у Києві в житлі XIII ст. фрагменти сланцевої іконки «Христос на троні» (Музей історії міста Києва), у стилістиці якої виразно проглядаються риси мистецтва другої пол. XII – поч. XIII ст., дають підстави переглянути датування вищезгаданої бронзової іконки та віднести її до кола давньоукраїнської романізованої пластики. На часову та стильову близькість вказує й аналогічний іконографічний характер зображення Христа на троні на обох іконках.

Унікальна кам'яна двобічна (на звороті зображені святі благовірні князі Борис і Гліб) іконка XII – поч. XIII ст. із зображенням Христа Пантократора на троні зберігається у

приватній колекції Бориса Філатова. Іконографія Пантократора на троні відома й посеред знахідок у Херсонесі, зокрема, за бронзовою рельєфною (карбування) іконкою XII ст. (зб. у ДЕ), на якій Христа зображено з піднятою відведеною вбік правою рукою в благословляючому жесті. Аналогічно з піднятою відведеною вбік благословляючому жесті правицею зображено Пантократора на бронзовій, відлитій у XI ст. у Херсонесі, іконці з мотивом Деїсіса з пристоячими Богородицею та Йоаном Предтечею (нині у зб. Державного історичного музею у Москві – далі ДІМ). На іншій віднайденій у Херсонесі карбованій бронзовій іконці XII–XIII ст. сидячий на троні Христос благословляючу десницю з двоपालим жестом традиційно тримає перед собою (зб. у ДЕ). Обабіч Христа на полях у вічках у повний зріст розміщені постаті пристоячих Богородиці та Йоана Предтечі, в інших шести вічках на полях були викарбувані погрудні зображення святих: внизу в центрі збереглося зображення св. Пантелеймона; у нижньому правому кутку – св. Дам'яна (зображення інших святих втрачені). На іншій збереженій із втратами бронзовій карбованій іконці XI–XII ст. із Херсонеса з мотивом Деїсіса Христос Пантократор, як і пристоячі Богородиця та Йоан Предтеча, зображений у повний зріст, у лівиці у Нього затиснуте закрите Євангеліє, благословляюча десниця ледь відведена вбік (у зб. ХІАМНЗ).

Поруч з образами Христа та Богородиці в давньоукраїнській рельєфній іконі передмонгольської доби чимало пояс-

них зображень святих. Особливо широко у пластиці представлений св. Миколай. До найдавніших поясных зображень св. Миколая – єпископа Мирлікійського належить глиняна іконка XII–XIII ст. із Княжої Гори. На Княжій Горі було знайдено ще три іконки із зображенням св. Миколая. Одна з них прямокутна сланцева, двобічна (на звороті зображено апокрифічного Сисинія). Друга іконка з сірого сланцю, трапецієподібна, однобічна. На ній невисоким рельєфом зображено св. Миколая у повний зріст. Поясне зображення св. Миколая у невисокому, пластично вивіреному рельєфі відтворено на двобічній (на звороті зображено фігури двох святих мучеників) кам'яній іконці XII–XIII ст. Від двох вищезгаданих іконок її вирізняє досконаліший рівень пластичного виконання. У св. Миколая традиційно високе чоло, кругла борідка, його випуклі очі з подвійним обводом повік трактовано у притаманній київській школі стильовій манері. Святий єпископ Мирлікійський у лівиці тримає кодекс із чотириконечним хрестом на титулі, а зігнутою перед грудьми десницею благословляє. Омофор св. Миколая, як і кодекс, декоровано врізаними чотириконечними хрестами з роздвоєними кінцями.



Св. Миколай. Давній Галич (?). Друга половина XII–XIII ст. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького



Богородиця Одигітрія. Св. Миколай. Двобічна іконка. Давній Галич (?). Друга половина XII–XIII ст. Державна Третьяковська галерея, Москва

Кам'яну іконку другої половини XII–XIII ст. із зображенням св. Миколая знайдено на території Давнього Галича. Особливістю різьбленої у оливково-зеленому камені статиті рельєфної іконки (зб. у Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького – далі НМЛ) є те, що по пояс відтворений святий правцею не благословляє, а немов підтримує затиснуте перед грудьми лівицею закрите Євангеліє. Наближеним аналогом може слугувати ікона кін. X ст. із пояси́м зображенням св. Миколая «Св. Миколай Мир-

лікійський зі святыми на полях» із монастиря св. Катерини на горі Синай. Щоправда, на синайській іконі святий розкритою зверненою до себе дещо піднятою вгору десницею вказує на Євангеліє. Унікальною іконографічною деталлю рельєфної іконки є також зображення набедренника під правицею святого. На інших поясних іконках того часу зображення набедренника відсутнє.

До галицької школи різьблення належить кам'яна (темно-коричневий сланець) іконка XII–XIII ст. із зображенням св. Миколая (на звороті Богородиця Одигітрія) зі збірки І. С. Остроухова (зб. у ДТГ). Образ св. Миколая наділено певними рисами реалізму: високе чоло, обрисовані подвійним окантуванням очі з підкресленими лініями впадин, розширений ніс із роздутими ніздрями. Властиві галицькій пластиці риси помітні також і на іконці із зображенням св. Миколая (на звороті – шестиконечний розквітлий хрест візантійського типу), знайдений в Ізяславлі (зб. у ДЕ). З літописного Ізяславля походить також мідна іконка XII–XIII ст. із поясним, вирішеним у невисокому рельєфі зображенням св. Миколая (як і більшість давньоукраїнських творів дрібної пластики, ця й інші іконки із розкопів городища давнього Ізяславля були перевезені до російських музеїв; нині ця іконка – у колекції ДЕ)⁶¹.

Серед одиночних зображень поруч зі св. Миколаєм у давньоукраїнській рельєфній іконі представлені іконографічні образи й інших святих праведників. Рідкісним серед творів

дрібної пластики є зображення св. Йоана Предтечі. Поясну фігуру св. Йоана Предтечі анфас із великим хрестом у лівій руці зображено на невеличкій глиняній іконці XI ст., знайдений на Княжій Горі (нині у зб. ДІМ). Поясне зображення св. Йоана Предтечі в три чверті вліво зі здійснятими в молитві руками відтворено на невеличкому круглому рельєфному бронзовому медальйоні, відлитому у Херсонесі в X – XI ст. (знайдений на Херсонеському городищі; у зб. ДІМ). У три чверті зі здійснятими в молитві на рівень грудей руками св. Йоана Предтечу відтворено на кам'яній іконці XII ст. київського походження зі збірки Музею історії міста Києва. З огляду на поставу св. Йоана, ймовірно припустити, що іконка з його зображенням могла бути частиною триптиха з композицією Деїсіс, яку формували іконки з Христом Пантократором і Богородицею, об'єднані металевим обрамленням.



Св. Миколай. Іконка, знайдена у с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл. Ізяславль (?). Друга половина XII – початок XIII ст. Державний Ермітаж у Санкт-Петербурзі

У групі збережених давньоукраїнських іконок відомі також зображення: святого пророка Іллі на кам'яній сланцевій іконці XII–XIII ст. зі знахідок в Ізяславлі (зб. у ДЕ); св. Якова на шиферній круглій іконці XIII ст., знайденій при розкопах території замку колишнього давнього Любеча, та круглій кам'яній іконці XIII ст. зі знахідок у районі Білого озера. Поясний образ св. Прокопія у рельєфі відлитої у Херсонесі на невеличкому круглому бронзовому образку X – XI ст. (зб. у ДІМ). Святого Йоана Богослова відображено на круглій двобічній (на звороті Богородиця Втілення) кам'яній іконці XIII ст. із збірки Державного історичного музею у Москві. Найімовірніше, саме св. Йоана Богослова (?) вирізьблено на прямокутній стеатитовій іконці XII ст. зі знахідок на Княжій Горі (колись знаходилась у зб. подружжя Ханенків, тепер у зб. Музею історії міста Києва). Образ Отця Церкви – архієпископа Кесарії Каппадокійської, особливо шанованого на Русі-Україні, – св. Василія Великого відображено на невеличкій стеатитовій фрагментарно збереженій іконці XII ст., знайденій на Львівщині (зб. В. Нечитайла).

Поясні зображення святих цілителів Козьми та Дам'яна (Даміана) відомі за стеатитовою двобічною іконкою XII ст. зі знахідок у Переяславі-Хмельницькому. Ростове зображення святих безсеребренників Козьми та Дам'яна відоме за знайденою у 1998 р. у межах «міста Ярослава», навпроти південних воріт Софії Київської, невеличкою кам'яною (сіро-коричне-

вий глинистий сланець) іконкою, різьбленої, найімовірніше, у київських майстернях у період першої третини XIII ст. (зб. у Археологічному музеї Інституту археології НАН України). Іконка різьблена у невисокому рельєфі зі застосуванням орнаментики на німбах і облямівці плащів, подолу довгих тунік. Трьома прокресленими хрестиками декоровано також передник туніки.

Унікальним є погрудне зображення святої великомучениці Варвари, рельєфне зображення якої відлито на металевому (білоновий сплав) медальйоні поч. XII ст. київського виробництва, знайденого у 20 рр. XX ст. на Чернігівщині (зб. Краєзнавчого музею у Острі, Козелецький р-н Чернігівської обл.). Свята зображена анфас із затиснутим у правиці мученицьким хрестом перед грудьми, долоня лівиці розкрита у жесті адорації. Промодельована дещо об'ємніше, голова св. Варвари покрита давньоруським убором, так зв. очіллям. Уваги заслуговує обрамлення медальйону, вкрите орнаментальним мотивом зі скісних прокреслених хрестиків, поміж раменами яких поля заповнені карбованими заглибинами-крапками. Окреслений декор асоціюється із орнаментами землеробського календаря, нанесеними на глиняний посуд прадавніх землеробських культур Подніпров'я.



Св. Ілля. Іконка, знайдена у с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл. Ізяславль (?). Друга половина XII –

У візантійській естетиці важливе місце відводилось образу смиренної особистості, котра, як вважалось, була обрана Богом і наділялась надзнанням, ставала чудотворцем, ясно-видцем, захисником знедолених. Терпіння, смиренність, мучеництво, бідність вважались випробуванням в ім'я Боже. Аскетичний ідеал мучеництва в образотворчому мистецтві виразно виражався у зображеннях преподобних і богослужняних святих стовпників, образи яких символізували безкорисливе служіння Богу, що проявлялось у подоланні плоті та повному відході від мирської суєти. Сподвижник бундував собі стовп-башту з каменю певної висоти (але не вище людського зросту) і з неї проповідував і творив чудотворні діла. Відтак, це була повільна смерть в ім'я Христове, оскільки стовпники до останньої хвилини не покидали стовпа. Найдавніші зображення стовпників в українському мистецтві відтворено на фресках Софії Київської. Зокрема, засновника стовпності св. Симеона Стовпника, який проповідував у Антіохії Сирійській у V ст. і його учня св. Антонія зображено на стовпах північної арки зі сторони хорів другого ярусу та на склепіннях південної арки першого ярусу.



Св. Козьма. Двобічна іконка (на звороті св. Дам'ян) зі знахідок у Переяславі-Хмельницькому. XII ст. Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник

Св. Дам'ян. Двобічна іконка (на звороті св. Козьма) зі знахідок у Переяславі-Хмельницькому. XII ст. Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник



Св. Варвара. Київ. XII ст. Краєзнавчий музей у Острі, Козелецький р-н Чернігівської обл.

Ідея подвижництва, жертвовного подвигу во ім'я Христа знайшла вираження й на невеличких рельєфних іконках. У Києві під час археологічних розкопів біля Десятинної церкви було знайдено невеличку кам'яну іконку, на лицевому боці якої вирізьблено рельєфне зображення св. Симеона в чер-

нечому вбранні (з куколем на голові). Позбавлений виразних ознак схематичності, лик святого подано строго у фас із характерним для київської пластики моделюванням обличчя з обрамленням подвійною лінією мигдалеподібної форми випуклих очей, чітко окресленим носом із роздутими ніздрями, опущеними донизу вусами та невеличкою борідкою. Зважаючи на характер зображеного на звороті іконки розквітлого шестиконечного хреста, аналог якого відомий за графіті з Софії Київської, розміщеного на стовпі із фресковим зображенням Симеона Стовпника, іконка датується XII ст.

Із київським художнім осередком, імовірно, пов'язана ще одна іконка із зображенням на лицевому боці св. Симеона на стовпі поруч з пристоячим мучеником Ставрокієм, яку було знайдено під час археологічних розвідок у Новгороді (спочатку зберігалась у Археологічному кабінеті Московського державного університету, а з часом була повернута до Новгорода; нині – у колекції Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника). Іконографічний образ святого мученика Ставрокія наділено рисами людини, що живе надіями, тривогами та драматичними пориваннями свого часу, людини, котра пройшла через нестерпні муки в ім'я служіння Богу. На відміну від сповненого спокою аскета св. Симеона, котрий, благословляючи правицею, із затиснутим сувоєм у лівиці, спокійно возсідає на стовпі, св. Ставрокій жестом відкритої, піднесеної на рівень грудей долоні, немов закликає до покори та поклоніння і водночас застерігає від гріхо-

падіння. Обличчя св. Симеона спокійне, погляд спрямований на глядача; у мученика Ставрокія обличчя наділено рисами самозаглибленості, одухотворення та страждання.



Святі Симеон Стовпник і Ставрокій. Київ. Кінець XII – початок XIII ст. Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник



Св. Лука та св. Георгій-воїн. Іконка, знайдена неподалік м. Херсона. Київ. Початок XIII ст. Державний Ермітаж у

Різьблену в невисокому, плавно заокругленому до тла рельєфі, в темно-коричневому шифері композицію зі свяtimi Симеоном і Ставрокієм виконано у властивій для київської тогочасної пластики манері стилізації з характерною системою орнаментации. У декорі одягу переважають численні прокреслені кільця та квадратики, штрихи в ялинку та скісну сітку. На звороті іконки зі свяtimi Симеоном Стовпником і Ставрокієм, ймовірно, уже в Новгороді, на поч. XIV ст. було вирізьблено в зовсім іншій стильовій манері, більш властивій новгородській пластиці, узагальнене зображення св. Георгія на коні.

У дрібній пластиці, як і у київських монументальних рельєфах, знайшли своє відображення героїчні мотиви з елементами калокагатії. Особливо з героїко-калокагатійною тематикою були пов'язані патрональні зображення святих воїнів, що зустрічаються на різьблених і литих іконках, актових печатках. З кін. X – поч. XI ст. на княжій Україні з'являються перші невеличкі рельєфні іконки із зображенням покровителя воїнства – св. Георгія. Найбільш ранніми на теренах Русі-України, як і у Візантії, були поясні та ростові зображення Георгія-воїна. Найдавніше поясне зображення Георгія відомо на свинцевій печатці князя Ярослава-Георгія Мудрого та на монетах, що карбувались у період його правління. Святого Георгія-воїна зі списом у руках і щитом бі-

ля ніг, на який він опирається лівою рукою, вирізьблено на сланцевій іконці кін. XI – поч. XII ст., знайдений на Княжій Горі (зберігалась у колишній колекції Василя Гарновського).

У київському художньому осередку було створено унікальну за іконографією, яка не має аналогів, кам'яну (чорний шифер) іконку першої третини XIII ст. із зображенням св. евангеліста Луки та св. Георгія-воїна (зб. у ДЕ), знайдену у районі літописного киево-руського княжого міста Олешня (розміщувалось у гирлі Дніпра і слугувало морськими воротами Давньої Русі-України у Північному Причорномор'ї; нині це острів із назвою Великий Потьомкінський неподалік сучасного Херсона). Зображений ліворуч евангеліст св. Лука, затиснувши у лівиці сувій зі Святим Писанням, благословляє десницею зображеного навпроти св. Георгія, який тримає у правиці довгий спис і підтримує лівою рукою розміщений біля лівої ноги невеличкий круглий щит. Іконка за художньо-пластичними ознаками, зокрема характером орнаменталізації, вражає своєю наближеністю до низки згаданих вище творів, що пов'язані із київським художнім осередком, особливо з іконкою із зображенням св. Димитрія Солунського на шиферній іконці, що зберігається у Кам'янець-Подільському музеї-заповіднику.

Порівняно ширше у дрібній пластиці представлено зображення св. Георгія (Юрія) Змієборця. Найдавнішою відомою є невеличка глиняна іконка XII – XIII ст. із Княжої Горі зі збірки подружжя Ханенків.

Основні іконографічні варіанти відтворення образу св. Георгія властиві й зображенням інших святих воїнів, які своїм виглядом різняться лише у деяких деталях вбрання, атрибутів і, головню, чітко окресленими іконографічними приписами форм зачіски, бороди, наявністю чи відсутністю вус. Наглядним яскравим прикладом слугує віднайдена на теренах України у давньому Херсонесі стеатитова первісно поліхромована рельєфна іконка XII ст. із зображенням у повний зріст трьох святих воїнів Федора, Георгія та Димитрія (у зб. XIAMH3).

У період із другої половини XI – поч. XII ст. у Києві з'являються рельєфні іконки із зображенням св. Димитрія Солунського. Іконографічний образ св. Димитрія великомученика, покровителя воїнства, іменем якого руські князі переважно називали своїх первістків, у мистецтві XI–XII ст. на загал пов'язаний з іменем сина Ярослава Мудрого Ізяславом – Димитрієм у хрещенні (відомо, що в XI ст. лише один князь мав ім'я Димитрій – Ізяслав Ярославич). Ранні зображення св. Димитрія здебільшого відомі за актовими печатками XI ст., що належали Ізяславу у різні періоди його життя. На печатках переважно відтворювали іконографічний тип із поясним зображенням Димитрія зі списом у правій руці. Цей тип відомий нам за овальною іконкою, котра за характером різьблення та палеографією напису відноситься до київської групи пам'яток XII – поч. XIII ст. (у зб. Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника).

З іменем князя Ізяслава-Димитрія Ярославича, ймовірно, пов'язана й двобічна (на звороті зображені св. Миколай і сім отроків ефеських, що сплять) кам'яна іконка з іконографією Димитрія Солунського, котрий у поставі давньогрецького архонта сидить на троні з мечем на колінах, який тримає двома руками, намагаючись вийняти його із піхов (у зб. ДІМ). Характер іконографії та манера різьблення свідчать, що цей унікальний твір належить до кола пам'яток київського походження періоду XI – поч. XII ст



Св. Димитрій Солунський. Київ. Кінець XII – початок XIII ст. Кам'янець-Подільський музей-заповідник

Мистецьким рівнем відзначається фрагментарно збережене зображення пішого св. Димитрія-воїна на різьбленій стеатитовій іконці XI ст. із Херсонеса (у зб. XIAMH3). У часи створення іконка, поза сумнівом, вражала не лише досконало різьбленим рельєфом, а й гармонійним звучанням кольорового виразу – природною барвою темно-сірого каменю стеатиту в поєднанні з соковитою поліхромією (на німбі, туніці, одязі, зброї та лицьовій поверхні плаща збереглися залишки позолоти, на підкладі плаща – синьої фарби). Знахідки цілої низки різьблених кам'яних стеатитових іконок із аналогічними художньо-пластичними засадами свідчать про існування в Херсонесі високохудожньої ремісничої майстерні з виготовлення творів дрібної пластики, котрі за своїм рівнем не поступалися виробам константинопольських майстрів. Доволі близькою за художньо-пластичними засадами до вищезгаданого твору є, теж знайдена у Херсонесі, іконка XI–XII ст. із чорного сланцю з рельєфним зображенням у повний зріст святих воїнів Димитрія і Георгія, шати та німби яких також містять залишки колишньої позолоти (зб. у ДЕ). Щоправда, якщо на попередньому рельєфі св. Димитрій зображений із довгим списом у правиці та щитом біля ніг, який підтримує лівицею, то на цій іконці спис і щит у св. Георгія, водночас у св. Димитрія в руках лише меч, котрий він виймає з піхов.

Серед кращих зразків давньоукраїнської кам'яної пласти-

ки малих форм, принаймні, відомих тепер, де відтворено образ св. Димитрія зі списом і щитом біля ніг, є шиферна іконка із Кам'янець-Подільського музею-заповідника. Іконка відзначається майстерністю різьблення, у якому домінує відносно високий рельєф, поєднаний з орнаментальною декорацією. Пам'ятку за всіма ознаками виконано у межах першої третини XIII ст., на що вказує манера різьблення іконки, котра, поза сумнівом, належить до київської школи. Великі очі окреслено подвійною лінією повік; ніс прямий, із розширеними ніздрями; волосся декоративно пророблене паралельними лініями. Притаманними для київської пластики дрібними колами та квадратами декоровано військову уніформу св. Димитрія. Воїн міцно стоїть на злегка розставлених ногах, його фронтально зображена постать пронизана героїчним духом і справляє враження величі та монументальності. Водночас образ молодого Димитрія сповнений енергії та рішучості. Присутність двох ангелів, один з яких увінчує німбом святості Димитрія, а другий вручає йому меч, надає композиції певної напруги та динаміки, тим самим немов підкреслюється готовність святого воїна до справедливої боротьби зі злом. Загалом характер іконографії образу св. Димитрія Солунського витриманий у традиціях монументального мистецтва Руси-України і перегукується з мозаїками та фресками київських храмів XII ст. (мозаїка «Св. Димитрій Солунський» з Михайлівського собору; фреска із зображенням святих воїнів із Кирилівської церкви).



Святі Федір, Георгій і Димитрій. Херсонес (?). XII ст. Хер-

сонеський історико-археологічний музей Національного заповідника «Херсон Таврійський», Севастополь, Крим



Св. Димитрій. Херсонес. XI ст. Херсонеський історико-археологічний музей Національного заповідника «Херсон Таврійський», Севастополь, Крим

У контексті візантійської дрібної пластики варто розглядати й невеличкий круглий (діаметр 55 мм) кам'яний фрагментарно збережений рельєф із пояси́м зображенням святого воїна Федора Стратилата (ІФКМ)⁹⁷. Рельєф знайдено на поверхні ґрунту Підгороддя в Давньому Галичі (с. Крилос). Святого воїна зображено у кольчuzі, поверх якої накинута плащ. У правиці Федір тримає спис, у лівиці круглий щит. Значна частина голови втрачена, збереглося клиноподібне завершення бороди. Імовірно, рельєф виготовив місцевий майстер у період другої пол. XII – першої пол. XIII ст. Вважається, що цей рельєф міг бути частиною обрамленого сріблом чи золотом медальйона та входив до нагрудної прикраси князя, боярина чи знатного дружинника.



Св. Димитрій на троні; Св. Миколай і сім отроків ефеських. Двобічна іконка. Київ. XII ст. Державний історичний музей у Москві



Святі Димитрій і Георгій. Херсонес (?). XI ст. Державний

Ермітаж у Санкт-Петербурзі

Нарівні зі святим воїнством особливим ушановуванням відзначались світлої пам'яті образи канонізованих церквою мучеників святих Бориса та Гліба, культ яких на Русі-Україні набув широкого історичного значення. Найстарішим скульптурним зображенням, пов'язаним із культом святих князів-мучеників, є знайдена на Таманському півострові невеличка рельєфна іконка з каменю жировика, на котрій відтворено у повний зріст фігуру св. Гліба-Давида з мученицьким хрестом у правій руці, ліва покладена на руків'я звисаючого меча (у зб. ДІМ). Іконка, цілком можливо, була пов'язана з тмутороканським князем Глібом Святославичем (помер у 1078 р.). На раннє походження іконки (середина XI ст.) вказує характерна приземкуватість фігури, масивність овалного обличчя, форма княжої шапки та крій одягу. Подібне стилістичне рішення зображень князів відтворене на мініатюрі Ізборника Святослава 1073 р., зокрема, на груповому портреті родини князя Святослава Ярославича та на ктиторській фресці Софії Київської (написана не пізніше 1037 р.). Кін. XI – серединою XII ст. датується й чимала кількість бронзових хрестів-енколпіїв, здебільшого виготовлених у ливарних майстернях Києва, на стулках яких відтворені рельєфні ростові постаті святих Бориса та Гліба.

До кращих зразків із парними зображеннями святих Бориса та Гліба у рельєфі належить кам'яна (темно-коричневий

шифер) іконка першої третини XIII ст. київського походження, котра зберігалась у монастирі в Солотчі поблизу Рязані (тепер у зб. Краєзнавчого музею Рязанського державного історико-архітектурного музею-заповідника). На іконці витримана традиційна іконографічна схема зображень князів в образі мучеників і піших воїнів: у правій руці кожен із них тримає перед грудьми хрест, а у лівій – покладений у піхви меч. Зображення у повний зріст святих Бориса та Гліба відоме також за унікальною кам'яною стеатитовою іконкою київського походження кін. XII – поч. XIII ст., де святих князів мучеників включено до багатофігурної композиції «Моління» (збереглася лише ліва частина іконки). Святі благовірні князі Борис і Гліб, відтворені на весь зріст, із хрестами у правиці та піднятими догори лезом мечами у лівій руці, зображені, на уже згаданій вище кам'яній двосторонній (на звороті – Христос Пантократор на троні) іконці XII – поч. XIII ст. із приватної колекції Бориса Філатова. Іконографія кінних Бориса та Гліба за загальним характером розміщення постатей і рухом гарцюючих коней наслідує зображення святих Георгія Каппадокійського та Федора Стратилата, помилково визначених як святі Борис і Гліб, відтворених на давньоруському бронзовому змієвику XIII ст. із Державного Ермітажу в Санк-Петербурзі. Аналогічний змієвик XIII ст. із зображенням святих Георгія та Федора є в колекції Центрального музею давньоруської культури і мистецтва імені Андрія Рубльова в Москві.



Св. Глѣб. Тмуторокань. Друга половина XI ст. Іконка зі знахідок на Таманському півострові. Державний історичний

музей у Москві



Святі Борис і Гліб. Київ. Кінець XII – початок XIII ст.
Краєзнавчий музей Рязанського державного історико-архі-
тектурного музею-заповідника



Святі Георгій Каппадокійський і Федір Стратилат.

У XI–XIII ст. у рельєфній іконі малих форм поширення набули й сюжетні композиції, серед яких переважали сцени Страсного циклу. Вже в XI ст. найпоширенішим сюжетом стає іконографічний мотив «Розп'яття», котрий особливо широко представлений на металевих хрестах-енколпіонах. До небагатьох збережених зображень Розп'яття на рельєфних іконках XI ст. відноситься фрагмент глиняної іконки із Княжої Гори з колишньої збірки подружжя Ханенків, на якій збереглися верхня частина хреста з перекладиною, зображення голови Христа з хрещатим німбом (голова схилена на праве плече) та зображення двох скорботних ангелів, яких розміщено над верхніми раменами хреста. З Княжої Гори походить ще одна унікальна сланцева іконка у формі кіота із Розп'яттям і пристоячими Богородицею та св. Йоаном Богословом. Ця іконка, поза сумнівом, належить до кращих зразків різьбленої дрібної пластики, яку створено у київських художніх майстернях кін. XII–XIII ст. і характеризує один із стильових напрямів, що склалися у тогочасній київській пластиці. Характерною рисою цього напрямку є яскраво виражена декоративно-площинна манера різьблення з плавним переходом рельєфу на тло. Основним виражальним засобом в іконці є орнамент, який у формі численних квадратів, кіл, суцільного дрібного штрихування заповнює

виступаючі частини ікони (фігури, хрест), що на чистому, не орнаментованому тлі справляє неабияке враження. Гармонійно витримані пропорції фігур та їхнє симетричне розміщення виявляють добру обізнаність київських майстрів із візантійськими художніми традиціями.

Зовсім інша за манерою різьблення кам'яна іконка з Розп'яттям із Давнього Галича (зб. у ІФКМ). На галицькій іконці немає орнаментики, фігури приземкуваті, з великими головами. За характером трактування одягу, моделюванням обличчя, порушеними пропорціями фігур галицьке Розп'яття наближається до кола найбільш ранніх зразків давньоукраїнської металопластики (київські енкалпіони) та кам'яної пластики середини XI – поч. XII ст., зокрема, до ікони із зображенням св. Давида – Гліба з Тмуторокані, проте, найімовірніше, цю іконку з Галича було створено в межах XII – поч. XIII ст.

Розп'яття з пристоячими Богородицею та св. Йоаном Богословом відоме й за виробами рельєфної металопластики. Серед невеличких творів виділяються: бронзові прорізні образки з круглим завершенням XIV–XV ст. із Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького та, практично ідентичний, із колишньої колекції подружжя Ханенків; мідний прорізний круглий образок XV–XVI ст., знайдений у с. Іванівка Чернігівського району Чернігівської області. Серед більших за розмірами уваги заслуговує бронзовий воздвижальний хрест XII ст., знайдений при розкопках фунда-

ментів мурованого храму XII–XIII ст. в урочищі Гнилице літописного міста Василіва (Заставнівський район Чернівецької області), над раменами якого вгорі розміщені півфігури ангелів, а пристоячі Богородиця та св. Йоан Богослов зображені у скорботі зі схиленими до розіп'ятого Христа головами. На іншому воздвижальному бронзовому хресті з Розп'яттям, знайденому на Княжій Горі, ангели не зображені, пристоячі Богородиця та св. Йоан голови тримають прямо.

Особливою вишуканістю відзначається унікальний кіотний бронзовий шестиконечний хрест із Розп'яттям, знайдений у стародавньому Херсонесі (у зб. XIAMH3). За образно-іконографічними, палеографічними та художньо-пластичними ознаками хрест було створено в межах кін. XII – першої половини XIII ст., найімовірніше, у київських ливарних майстернях. Унікальності хресту з композицією Розп'яття надає галерея численних відтворених у рельєфі персонажів, – окрім традиційних розіп'ятого Христа, пристоячих Богородиці та Йоана Богослова (фігура втрачена), півфігур ангелів на раменах хреста зображено: на верхній малій поперечині ліворуч – погруддя святих Бориса та Гліба, у правіці яких – хрести, а ліва рука відтворена в жесті адорації, та праворуч – св. Василія Великого і св. Григорія Богослова; по краях великої поперечини, обабіч кистей рук Христа, погруддя апостолів св. Петра (ліворуч) і св. Павла (праворуч); під ногами Спасителя – череп Адама і нижче – фігура у повний зріст св. Лазаря, згідно з написом (цей та інші написи

на хресті нанесені у дзеркальному відображенні).



Розп'яття. Давній Галич. Друга половина XII – початок

Певного поширення у давньоукраїнській пластиці набули й багатофігурні іконографічні композиції «Гріб Господній», «Сім отроків ефеських, що сплять», «Зішестя в пекло», «Стрітєння», «Вїзд до Єрусалима». Сюжетний мотив із зображенням «Гробу Господнього» у дрібній пластиці вперше на Русі-Україні був розроблений, очевидно, київськими майстрами у період активних походів руських пілігримів до Святої землі. Серед пам'яток дрібної пластики, які пов'язують із Києвом, збереглась невеличка шиферна іконка (коричневий сланець) із композицією, де три святі жінки-мироносиці стоять перед Гробом Господнім (у зб. ДІМ). Гріб-саркофаг, до якого припав апостол св. Петро, зображено на тлі однокупольного кувуклія у храмі Гробу Господнього. У правому нижньому кутку ікони сидить ангел з мірилом, який вказує правицею на Гріб. Над куполом у хвилястому обрамленні погрудне зображення Христа, який благословляє двома руками; трохи нижче, під зображенням Христа – два ангела. Фігури статичні з одноманітними круглими обличчями, з великими випуклими очима, які обведено подвійною лінією повік. Загалом композиції, побудованій за принципом симетрії, властиве декоративно-орнаментальне рішення, характерне для групи пам'яток кін. ХІІ – поч. ХІІІ ст., що вийшли з київських майстерень.

Символічне значення чудотворного зцілення вкладалось

в іконографічний мотив «Зцілення семи отроків ефеських через сон». Ідея чудотворного зцілення сприяла частому відтворенню цього мотиву на змієвиках і натільних іконках. Композицію із зображеннями «Семи отроків ефеських, що сплять» було вирізьблено на невеличкій фрагментарно збереженій шиферній іконці XII ст. із знахідок біля Десятинної церкви. Іконографічний мотив із зображенням семи отроків ефеських, що сплять, і постаті св. Миколая різьблений на звороті вже згаданій вище іконки «Св. Димитрій Солунський на троні». Отроків, що сплять у різних позах, розміщено у семи клеймах, поміж яких посередині, в арковидному клеймі, зображено крупнішу постать св. Миколая. У 90 рр. XX ст. на теренах України в городищі Царине неподалік від с. Маяки Слов'янського району Донецької області знайдено різьблену кам'яну іконку з аналогічним мотивом у іконографічній традиції київського кола XII ст., проте створеної вже в період XIV ст. у дещо іншій пластичній манері (зб. у Історичному музеї Святогірського державного історико-архітектурного заповідника).



Грїб Господній. Київ. Кїнець XII – початок XIII ст. Державний історичний музей у Москві



Св. Миколай і сім отроків ефеських, що сплять. XIV ст.
Історичний музей Святогірського державного історико-архі-
тектурного заповідника



Зішестя Христа в пекло. Давній Галич. Друга половина XII – початок XIII ст. Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей

На основі апокрифічної літератури, яка зародилась у Візантії й через південнослов'янські країни потрапляла на Русь-Україну, і передусім апокрифічного «Протоевангелія Никодима», сформувалась іконографія мотиву «Зішестя Христа в пекло», через який, згідно з візантійським церковним каноном, розкривалася тема Воскресіння Господнього. Серед творів давньоукраїнської пластики мотив «Зішестя Христа в пекло» відомий за знайденою у Давньому Галичі кам'яною стеатитовою іконкою (ІФКМ). За стильовими ознаками іконка більше тяжіє до кола романського, аніж візантійського мистецтва. За формою – це прямокутна з трапецієподібним верхом однобічна іконка, у центрі якої велика фронтально зображена у повний зріст фігура Христа з «животворящим» вузьким восьмираменним хрестом (символ перемоги над смертю) у лівій руці. Права рука Ісуса простягнута до Адама, що стоїть навколішки. За Адамом, якого Христос виводить із пекла, ймовірно, була зображена Єва (зберігся лише силует обличчя). По ліву руку від Христа розміщено фронтально зображені півфігури старозавітних царів Соломона та Давида. Над дрібними фігурами царів уміщено анфас крупніше зображення голови св. Йоана Предтечі. Велика диспропорція між монументальною постаттю

Христа та близького за розмірами до голови Ісуса зображення лика св. Йоана Предтечі, поряд із меншими фігурами Адама й Єви і зовсім дрібними півфігурами Соломона та Давида відповідала ідеї ерархії.

Пластичному рішенню образів на галицькій іконці «Зішесть Христа в пекло» властиве поєднання площинного графічного трактування фігури та значно об'ємніше скульптурне моделювання форми голови. Це особливо помітно у вирішенні постаті Христа, де внаслідок перепаду висот рельєфу ще більше підкреслюється непропорційність великої голови щодо фігури. Об'ємніше трактування лику Христа пояснюється романськими впливами. Традиціям романського мистецтва відповідає і манера вирішення складок одягу, які лягають рівними паралельними лініями. Стильові особливості романського мистецтва помітні й у манері трактування ликів Христа та Йоана Предтечі: пропорції облич видовжені з довгими тонкими різко виступаючими носами, маленькими підборіддями, щільно затиснутими устами, а також виразними й надмірно збільшеними, широко відкритими круглими очима із крапками-зіницями. Тенденція до вирішення обличчя у високому рельєфі, з великими носами, круглими кульками-очима властива не лише згаданій іконці. Аналогічне моделювання облич зустрічається і на деяких хрестах-енколпіонах із кін. XII – поч. XIII ст. Стильові особливості романського мистецтва, що проявилися на стеатитовому рельєфі «Зішесть Христа в пекло», знаходимо і серед

горорізьб, які виконували галицькі майстри кола «хитриця Авдія», оздоблюючи фасади храмів Володимиро-Суздальських земель.

Особливістю іконографії «Зішестя Христа в пекло» на різьбленому рельєфі з Давнього Галича є нетрадиційне зображення царя Соломона, як і царя Давида з бородою. Важливою іконографічною деталлю іконки є восьмираменний хрест із косою перекладиною. Характер хреста, зважаючи на домінування романських рис, переконливо засвідчує східнохристиянське походження твору. Характерно, що восьмираменний хрест зі скісною нижньою перекладиною частіше зустрічається не на візантійських, а на давньоукраїнських тогочасних пам'ятках. Аналогічний хрест двічі зображено на глиняній іконці кін. XII – поч. XIII ст. із зображенням Костянтина та Олени, знайдений на Верхньому замку в Полоцьку (Національний Полоцький історико-культурний музей-заповідник). В іконографії та стилі цієї іконки теж виразно проглядаються романські риси.



Святі. Фрагмент іконки зі сценою «Успіння» (?), знайденої на території П'ятницької церкви у літописному Звенигороді. Давній Галич. Друга половина XII – початок XIII ст. Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького

Іконографічний тип «Зішестя Христа в пекло», представлений на галицькій іконі, є унікальним у мистецтві Руси-України й не має прямих аналогій у західноєвропейському та візантійському мистецтві. У давній дрібній пластиці композиція «Зішестя Христа в пекло» відома за двома невеличкими двобічними іконами з овруцького шиферу. На

одній із сторін зображена в центрі у повний зріст постать св. Миколая, а по краях – півфігури чотирьох євангелістів. Кожну постать обрамлено у вигляді арки. На звороті вирізьблено у верхній частині іконки багатофігурну композицію «Зішестя Христа в пекло», у нижній частині – композиції «Гріб Господній» і «Розп'яття». В іконографії та стилі зображень дослідники відмічають романські риси, і датують кін. XII – поч. XIII ст. Відносно місця виготовлення іконок дослідники остаточно не визначились. Аналіз знайденої в Давньому Галичі кам'яної іконки «Зішестя Христа в пекло» дає підстави вважати, що її вирізьблено в межах кін. XII – першої половини XIII ст. майстром русичем, творчий почерк майстра відбиває загальні тенденції, притаманні тогочасному давньоукраїнському мистецтву Києва та Галича, характерною особливістю якого було злиття двох стилів пізньокомніівського та пізньороманського, з виразним домінуванням останнього.

У межах кін. XII – першої половини XIII ст. було створено й унікальну фрагментарно збережену іконку, знайдену на території П'ятницької церкви у літописному Звенигороді під Львовом (Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького). Різьблений у рожевому шифері фрагмент іконки засвідчує майстерний рівень виконання, експресивне моделювання форми, досягнуте впевненими врізами різця. На збереженому фрагменті відтворено скорботні погрудні постаті сповнених емоцій двох святих без німбів. Не

виключено, що це фрагмент однієї зі ступок триптиха зі сценою «Успіння». Погруддя святих пластично збалансовані, лики анатомічно вивірені. В манері різьблення проглядається рука талановитого скульптора, обізнаного з традиціями романського пластичного мистецтва.



Увірування апостола Томи. Іконка з Княжої Гори. Київ. XII ст. Національний музей у Варшаві

Починаючи з X ст. у візантійській іконографії викристалізовується новий іконографічний тип сюжетної сценки «Увірування апостола Томи», яка входила до циклу «Воскресіння». Уже на поч. XI ст. іконографія цього мотиву була втілена у фресці Софії Київської. Імовірно, що найпізніше наприкінці XI ст. композиція «Увірування апостола Томи» поширилася і серед творів давньоукраїнської дрібної пластики. На відміну від фресок і мініатюр X–XI ст., у яких відтворено багатофігурну композицію євангельської розповіді від Йоана Богослова (Йоан, XX, 24–29) про увірування святого апостола Томи, у дрібній пластиці набула поширення двофігурна композиція, на якій Тома, схилившись, хоче оглянути рани Христа, котрий простягнув правицю вперед, до Неба, а лівою, підтримуючи полу гіматія, показує рани на правому боці. Стеатитова іконка XII ст. із Княжої Гори з колишньої збірки І. А. Хойновського (тепер у зб. Національного музею у Варшаві), на якій відображено композицію, за характером наближається до ранніх зразків візантійського мистецтва періоду правління македонської династії, яким були притаманні яскраво виражені еллінські традиції, – фігури стали пропорційними та більш тілесними. У пластиці важливим засобом вираження фігур була гра світла і тіні, яка досягалася моделюванням детально проробле-

них складок драперій, що плавно спадали і підкреслювали форми тіла. Близькою аналогією до згаданої іконки, попри явні стилістичні розбіжності, є знайдена у Києві стетатитова іконка кін. XII – поч. XIII ст. (з колишньої збірки подружжя Ханенків), на якій відтворено дещо інший варіант сцени «Увірування апостола Томи». На ній Христос привідкрив гіматій на грудях і підтримує полу двома руками.

У давньоукраїнській дрібній пластиці відтворювались також інші сюжетні композиції, проте вони нам відомі в основному за творами візантійської пластики та копіями другої половини XIII–XV ст., що походять здебільшого з-поза меж теренів Руси-України. В подальші періоди різьблення іконок у камені було зведене до мінімуму, періодично відливалися металеві іконки та образки, часто за старими взірцями, перевага надавалась здебільшого виготовленню натільних підвісних хрестів.

Література

Алешковский М. Х. Русские глебоборисовские энколпионы 1072–1150 годов // Древне-русское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. Москва, 1972. С. 104–125.

Архипова Є. Культурні речі з каменю та кістки // Історія декоративного мистецтва України: у 5 т. Т. 1: Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя. Київ, 2010. С. 287–308.

Архипова Е. И. Каменные иконки в Древней Руси: итоги и проблемы изучения иконок домонгольского времени // Археология і давня історія України: Зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 1. С. 419–425.

Архипова Є. Різьблення (дерево, кістка, камінь) // Історія українського мистецтва: у 5 т. Т. 2: Мистецтво середніх віків. Київ, 2010. С. 739–764.

Архипова Є. І., Мовчан І. І. Нові знахідки виробів прикладного мистецтва в Києві (за результатами розкопок 1998 р.) // Археологія. 2002. № 4. С. 75–87.

Беляшевский Н. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // Киевская старина. 1892. Т. 36. № 1. С. 61–104.

Беляшевский Н. Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. // Киевская старина. 1893. Т. 41. № 4. С. 134–146.

Баран В. Д., Вуйцик В. С. Давньоруська ікона з поселення Бовшів // Археологія. 1978. Вип. 28. С. 93–96.

Боровский Я. Е., Архипова Е. И. Новые произведения мелкой каменной пластики из Древнего Киева // Южная Русь и Византия. Киев, 1991. С. 119–131.

Гнутова С. В., Зотова Е. Я. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX века. Из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева: [Альбом]. Москва, 2000.

Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания: Древнерусское искусство X – начала XV века. Т. 1. Москва, 1995.

Государственный Исторический музей: Альбом. Москва, 2006.

Жишкович В. Давньоукраїнська рельєфна ікона XI – початку XIV століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. Львів, 1998. Т. 236. С. 7–24.

Жишкович В. Пластика Русі-України: X – перша половина XIV століть. Львів, 1999.

Жишкович В. Кам'яна пластика Галицько-Волинської держави // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 29–30 листопада 2007 р. Львів, 2008. С. 353–361.

Жишкович В., Щодра О. Русь-Україна від княжої доби до епохи ренесансу. Книга 5. Науково-мистецький посібник серії «Художня культура України». Львів, 2016.

Зоценко В. М. Медальйон київського виробництва початку XII ст. // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. Київ, 1979. С. 104–107.

Івакін Г. Ю., Пуцко В. Г. Пам'ятки пластичного мистецтва з розкопок Верхнього Києва 1998–2001 рр. // Археологія. 2005. № 4. С. 94–107.

Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського. Киев, 1898.

Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа Гора. Київ, 1968.

Климовский С. И. Новые находки каменных иконок

в Киеве (Институт археологии НАН Украины. 2001 Восточноевропейский археологический журнал). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://archaeology.kiev.ua/journal/030501/klimovsky.htm>

Мистецтво Київської Русі: альбом / Авт. – упоряд. Ю. С. Асеєв. Київ, 1989.

Національний музей у Львові. 100 років: Альбом. Київ, 2005.

Николаева Т. В. Произведения мелкой пластики XIII–XVII вв. в собрании Загорского музея. Каталог. Загорск, 1960.

Николаева Т. В. Каменная иконка, найденная в Новгороде // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник-1974. Москва, 1975. С. 219–227.

Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. // Свод археологических источников. Вып. Е I-60. Москва, 1983.

Пекарская Л. В., Пуцко В. Г. Византийская мелкая пластика из археологических находок на Украине // Южная Русь и Византия. Киев, 1991. С. 131–138.

Пуцко В. Г. Русская путевая икона XI в. // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник, 1981. Ленинград, 1983. С. 199–206.

Пуцко В. Г. Искусство Киевской Руси на рубеже XII–XIII вв. // Исследования «Слова о полку Игореве». Ленин-

град, 1986. С. 58–64.

Пуцко В. Художній метал Київської Русі // Народна творчість та етнографія. 1991. № 2. С. 12–24.

Пуцко В. Про «Скорочений курс історії українського мистецтва» Д. Антоновича // Образотворче мистецтво. 1993. № 1. С. 44–47.

Пуцко В. Г. Візантійське художнє ремесло і Київська Русь // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1994. Т. 227. С. 15–28.

Пуцко В. Г. Бронзовый киотный крест из Херсонеса (Византийско-киевская металлопластика начала XIII в.) // Византийский временник. Т. 58. Москва, 1999. С. 165–171.

Пуцко В. Мистецтво у середньовічному Любечі // Скарбниці української культури: Зб. наук. пр. Чернігів, 2006. Вип. 7. С. 160–166.

Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. Москва, 1948.

Рындина А. В. Древнерусская мелкая. Новгород и Центральная Русь XIV–XV вв. Москва, 1978. Раппопорт П. А. Археологические и архитектурные заметки (из работ отряда по изучению крепостей, 1956–1961 гг.) // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 1963. № 96. С. 32–36.

Святая Русь: Каталог выставки. Санкт-Петербург, 2011.

Сикорский М. И. Исследования в Переяславе-Хмельницком // Археологические открытия 1979 года. Москва, 1980. С. 337, 338.

Станюкович А. К. Неизвестные памятники русской ме-

таллопластики. Миниатюрные иконки-привески XI–XVI веков. Москва, 2011.

Тимощук Б. О. Василів – місто Галицької Русі. Чернівці, 1992.

Шамрай А. В. Каменная иконка с Царина городища // Материалы исследований, реставрации и использования памятников истории и культуры Славяногорского государственного историко-архитектурного заповедника. Научно-практический семинар к 15-летию основания заповедника. Славяногорск, 1995. С. 67–70.

1000-летие Русской художественной культуры [Каталог выставки]/ Под ред. А. В. Рындиной. Москва, 1988.

Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Русские. Кресты и образки. Киев, 1900. Вып. 2.

Хойновский И. А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси и опись древностей, собранных мною, с объяснениями и XX таблицами рисунков. Вып. I. Киев, 1896.

Штыхов Г. К. Работы Полоцкой экспедиции // Археологические открытия за 1967 год. Москва, 1968. С. 255.

Янин В. А. Актовые печати Древней Руси. Москва, 1970. Т. I.

Яшаева Т., Денисова Е., Гинькут Н., Залесская В., Журавлев Д. Наследие византийского Херсона / Спадщина візантійського Херсона / The Legacy of Byzantine Cherson. Севастополь – Остин, 2011.

Ratkowska P. Ikona “Wątpienia Tomaszowego” w Muzeum Narodowym w Warszawie // *Biuletyn Historii Sztuki*. Warszawa, 1969. Rocz. 31/2. S. 139–150.

Архітектура

Олена Черненко

На час утворення давньоруської держави будівельне виробництво Південної Русі базувалося на використанні найбільш поширеного та доступного в регіоні матеріалу – дерева. Як допоміжні використовували й інші місцеві матеріали – ґрунт, глину, а в деяких місцевостях і камінь. Конструкції з глини та хмизу, поширені за більш ранньої доби, були нетиповими. Така будівельна традиція зберігалася, з певними змінами, впродовж усього Середньовіччя.

У сухому ґрунті давніх поселень Південної Русі дерево доволі швидко руйнується, перегниває. Як наслідок – від деревинних конструкцій часу Середньовіччя до сьогодні майже нічого не лишилося. Під час археологічних досліджень найчастіше вдається виявити лише їхні сліди у вигляді решток котлованів, заглиблень від стовпів та лаг, скупчень деревинного тліну, глиняної обмазки, вугликів тощо. Виключення становлять залишки споруд, збережені у вологому культурному шарі, де дерево ніби консервується. У межах сучасної України такий вологий шар є на київському Подолі, у Звенигороді (Галицька земля) та ще на кількох археологічних пам'ятках. В окремих випадках під час археологічних розкопок трапляються і достатньо добре збережені залишки згорілих конструкцій.

Попри погану збереженість споруд із дерева, матеріали археологічних досліджень, дані писемних джерел, аналогії із синхронними пам'ятками інших територій Європи та етнографічні паралелі дають змогу все ж таки визначити, якими саме були традиції будівництва в Південній Русі на межі I–II тис. н. е.

Дослідження другої половини XX – початку XXI ст. дали змогу дійти висновку про поширення в регіоні житлових та господарських будівель із дерева із частково заглибленими у землю прямокутними котлованами. Надійною інформацією археологами було зібрано саме про конструкцію заглибленої частини таких споруд, збережену, зазвичай, найкраще (*Рис. 1*). Існували й наземні споруди, хоча свідчення тому є не настільки явними.

Наземні споруди зазвичай не мали фундаментів, які б залишилися після їхнього руйнування. Такі споруди будували на примітивних підвалинах-підкладках у вигляді земляних майданчиків, колод, дощок, глиб каменю. Рештки цих підвалин гірше зберігаються, ніж заглиблені в ґрунт котловани, тому про їх конструкцію відомо не багато.

Котловани житлових споруд найчастіше були завглибшки 0,5–1,5 м від рівня поверхні часу будівництва, зі стінами завдовжки від 2,5 до 5,5 м.

Стіни мали каркасну (каркасно-стовпову) або зрубну конструкцію. Їх встановлювали безпосередньо в котловані або ж назовні від нього. Головною деревиною для будівництва,

як засвідчує вивчення решток деревинних конструкцій, був дуб. Рідше використовували сосну та, як виняток, березу і тополю.

Про стовпову конструкцію стін свідчать передусім заглиблення від опорних стовпів каркасу по кутах та вздовж стінок котловану. На такому каркасі стіни могли робити «у жолоб»: плахи чи дошки закріплювали у вертикальному пазі опорних стовпів. Могли використовувати й інший спосіб: плахи чи дошки закладали за стовпи, які притискали їх до стінок котловану. Однак другий варіант був можливим лише для улаштування стін у заглибленій частині споруди.

Зрубні конструкції найчастіше не лишають по собі таких явних «археологічних слідів» як стовпові. Утім рештки споруд, збережених в умовах вологого ґрунту та згорілі залишки зрубів, виявлені на деяких пам'ятках, дають змогу засвідчити їхнє поширення. В окремих випадках вдається також зафіксувати сліди перетлілих колод або ж відбитки вінців зрубу у ґрунті. У разі, коли дерево не збереглося, дослідники, зазвичай, роблять висновок про використання зрубної конструкції на підставі відсутності в котловані чи навколо нього характерних ям від стовпів каркасу. Такий висновок ґрунтується на аналогіях, передусім – із синхронно збереженими конструкціями.

Зруби утворювали шляхом горизонтальної укладки колод або брусів із замковим з'єднанням по кутах. Розповсюдженим типом таких з'єднань була рубка «в лапу», «в обло», або

«в чашу». Така технологія укладки зрубу збереглася до сьогоднішнього дня та добре відома за етнографічними матеріалами.

Від перекриття даху дерев'яних споруд на час археологічних досліджень зазвичай зберігаються рештки, обвалені у заповнення котловану. За цими рештками можна визначити, що перекриття робили із соломи, очерету, хмизу, інколи наклали на нього шар глини або ґрунту. За слідами опорних стовпів та перетлілими рештками балок можна встановити, що дах будівель найчастіше мав двосхилу конструкцію. Він спирався на центральну балку, покладену на два опорні стовпи та на стіни.



Рис. 1. Вигляд розкопу з котлованом споруди X – початку XI ст. Городище у с. Деснянське Чернігівської області. Розкопки 2015 р.

Варто відзначити, що сама по собі глибина котловану не завжди дає змогу визначити якою була споруда заввишки. Глибоким котлованам могли відповідати високі стіни та високо піднесений дах, і навпаки, будівлі з неглибокими котлованами могли бути невисокими. Варто також враховувати, що площа будівлі часто перебільшувала площу котловану. Окрім того, споруди могли мати кілька ярусів або складатись із кількох приміщень, зокрема – наземних.

Підсумовуючи сказане, відзначмо, що схарактеризовані типи споруд демонструють універсальні засоби будівельної техніки, поширеної у Східній та Центральній Європі, а також у Прибалтиці. Конструктивне рішення головних типів середньовічних будівель було майже скрізь однакове.

Як засвідчують археологічні дослідження, для опалення приміщень населення Південної Русі використовували глинобитні (Лівобережжя Дніпра, Побужжя), чи кам'яні (Правобережжя Дніпра) печі. Інколи в стінку материкового котловану врізали ще й піч-комин або робили невелике глинобитне вогнище по центру приміщення.

У двоярусних житлах печі могли улаштувати як на кількох різних ярусах, так і на одному. Зустрічаються також котловани з двома печами, що, зазвичай, пов'язують із ремісничим виробництвом.

Під час будівництва споруд ремісничого або сільськогосподарського призначення найчастіше використовували ту

саму традиційну стовпову або ж зрубну конструкцію, а теплотехнічні ремісничі та сільськогосподарські пристрої (горни, у яких «варили» залізо; горни для випалу кераміки; великі жаровні для просушки зерна тощо) робили з глини.

Усі споруди та конструкції були добре пристосовані до місцевого клімату, практичні. Їхнє будівництво та ремонт не потребували значних обсягів праці та дорогих матеріалів. Технологія виконання будівельних робіт була зоною компетенції майже всіх членів суспільства. Така традиція використання місцевих, добре знайомих усім верствам населення матеріалів та технологій не сприяла виділенню будівельного виробництва як спеціалізованої галузі, а також розвитку архітектури як напряду художньої, творчої діяльності.

Сказане стосується і будівництва укріплень городищ, конструкція яких підпорядковувалася потребам оборони. Як засвідчують археологічні дослідження, традиційно городища східних слов'ян кінця I – початку II тис. н.е. оточували укріплення, які склалися з рову (інколи – з накатом із дерева вздовж внутрішнього схилу чи з частоколом на дні) та деревино-земляних стін (Рис. 2). Стіни найчастіше утворювала низка зрубів, затрамбованих ґрунтом або ж ряди частоколу із ґрунтовою засипкою між ними. Такі укріплення відповідали уявленням мешканців Південної Русі про військову справу. Ці уявлення склалися внаслідок тривалого накопичення практичного досвіду під час сутичок із сусідніми племенами та кочовим населенням степу. Фортифікація горо-

дищ забезпечувала надійний захист від атак піших воїнів та кінноти з традиційним тоді для Східної Європи комплектом озброєння (луками та стрілами, списами, мечами, сокирами тощо). До появи в регіоні облогової техніки та вогнепальної зброї дерев'яно-земляні укріплення східнослов'янських фортець нічим не поступалися кам'яним укріпленням та потребували значно менше затрат на будівництво, що й сприяло їхньому поширенню.

До будівництва укріплень городищ зазвичай залучали всіх місцевих мешканців, які мали навички роботи з деревом та копання землі. Є всі підстави вважати, що такі навички належали до найпоширеніших серед землеробського населення лісостепової смуги Європи. Тобто будівництво укріплень також не потребувало спеціалізованої праці. Не потребувало воно й окремого проектування, оскільки ґрунтувалося на тривалому колективному досвіді.

Не виникало такої потреби й під час створення язичницьких храмів. Улаштування культових місць не потребувало спеціалізованої праці будівельників та художнього оформлення: місцями культу слов'янам-язичникам, як правило, слугували природні об'єкти – священні гаї, окремі дерева, або ж відкриті площадки – капища, де встановлювали ідоли язичницьких богів та запалювали вогнища.

Потреба в появі архітектури як напряду художньої творчості та спеціалізованому будівельному виробництві з'явилася лише тоді, коли Русь стала християнською державою.

Саме після хрещення виникла потреба у будівництві християнських храмів зі складною системою конструкцій та художньої декорації. Архітектурний тип, канонічний взірець таких храмів склався в регіонах, де було поширене муроване будівництво. Досвіду такого будівництва у місцевого населення Південної Русі до прийняття християнства як державної релігії не було.

Про те, що перші храми Русі були дерев'яними, свідчить літопис, який повідомляє, що князь Володимир **«повелель рубити церкви и поставляти по мѣстомъ, иде же сто-яху кумиръ»**. Утім даних, які б дозволили реконструювати вигляд цих перших церков Русі, обмаль. Залишки дерев'яних храмів XI–XIII ст. були зафіксовані археологічно (на Малому городищі у Василеві на Дністрі, в ур. Онуфріївщина поблизу Володимира Волинського, поблизу с. Сокілець на Хмельниччині, на дитинці Звенигорода Галицького, у Білгороді, в Києві на Подолі на розі вул. Межирицької і Хорива та на вул. Набережно-Хрещатицькій, на Замковій горі у Любечі та ін.). На час розкопок від них збереглися лише підмурки у вигляді площадок із ґрунту чи дерева, окремих каменів та балок; неглибокі котловани та ями від стовпів (*Рис. 3*); скупчення полив'яної плитки, що лишилася від оформлення підлоги. Це дало змогу зафіксувати планову структуру споруд (більшість досліджених храмів – невеликі однонавні будівлі), однак не дало надійних свідчень про їхній зовнішній вигляд.

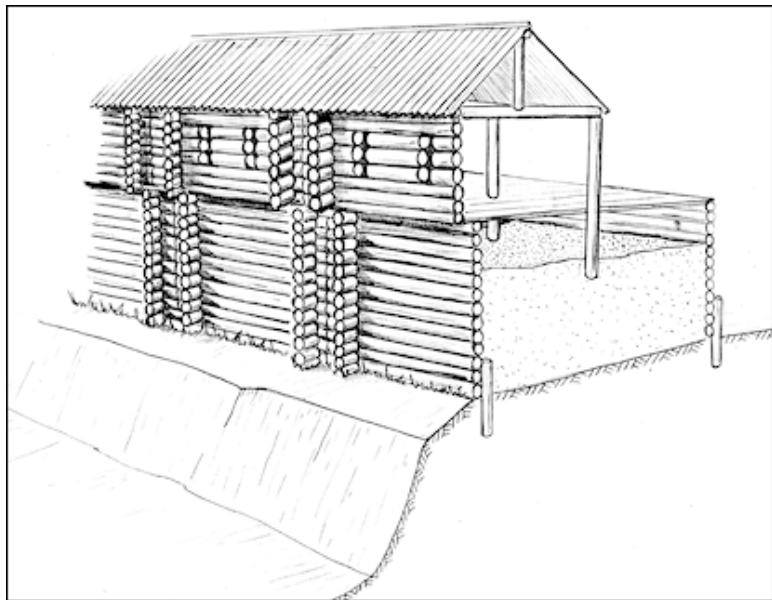


Рис. 2. Укріплення кінця X – початку XI ст. городища 1 у с. Малий Листвен Чернігівської області (реконструкція О. Бондаря)

Як засвідчують писемні джерела, давньоруські дерев'яні церкви могли бути багатOVERХИМИ та складатися з кількох зрубів. Заведено вважати, що своєю конструкцією та загальним виглядом вони нагадували збережені до сьогодні українські дерев'яні церкви XVI–XVII ст., із куполами-банами на барабанах, що були багатограними зрубами зі світ-

ловими вікнами. З огляду на це аналогії з українськими дерев'яними церквами найчастіше використовують для реконструкції зовнішнього вигляду давньоруських дерев'яних церков. Утім, у будь-якому разі, ці реконструкції є певною мірою гіпотетичними через недостатню джерельну базу.

Більшість дослідників давньоруського зодчества дотримувалися думки, що традиційна дерев'яна архітектура Русі вплинула на композиційні особливості мурованих храмів, які також почали будувати після хрещення держави Володимиром: місцеві майстри, маючи величезний досвід у теслярстві, вносили у композицію монументальних споруд деякі особливості звичної для них дерев'яної архітектури. Існує також думка, що це був один із головних факторів, який обумовив своєрідність мурованої давньоруської архітектури.

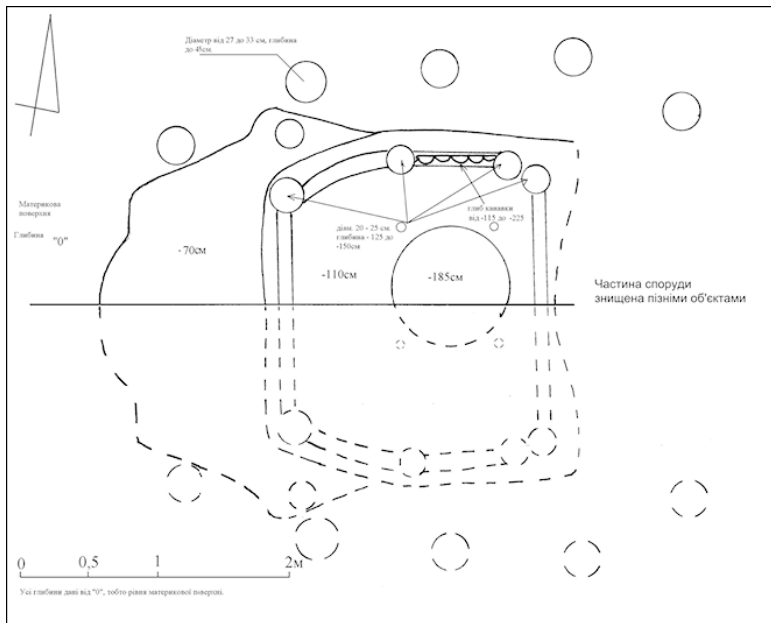


Рис. 3. План розкопу із залишками дерев'яного храму XII–XIII ст. у Любечі (за О. Веремейчик)

Однак муроване будівництво, тобто будівництво з цегли чи каменю, в літописних текстах згадується як «зодчество» (від ст. слав. «зьдъчий», «зьдъ» – глина, матерія), пов'язано зі «здати» – будувати, створювати, а для будівництва з дерева використовується зовсім інше визначення: «зда-ти», «заложити» – збудувати монументальну споруду; «по-ставити» – збудувати дерев'яну. Тобто, на думку сучасни-

ків, це були різні вміння.

Прийняття християнства східного обряду з Візантії привело до прийняття Руссю візантійської будівельної традиції як початкової точки розвитку монументальної архітектури. На той час архітектура Візантії, що успадкувала традиції архітектури Римської імперії, пройшла довгий, тисячолітній шлях розвитку. При цьому впродовж Середньовіччя вона не зазнала періодів занепаду, на відміну від західноєвропейської, та накопичила колосальний досвід створення різноманітних архітектурних форм та конструкцій, який переважав надбання середньовічної західноєвропейської архітектури.

Відразу варто відзначити, що запозичення Руссю візантійської будівельної традиції не призвело до автоматичного копіювання. Жоден із храмів Русі не став механічним відтворенням візантійського. Навіть перші муровані споруди Русі є продуктом творчого пошуку нових художніх форм. Дослідники вважають, що цей пошук обумовлювало кілька факторів: функціональні потреби богослужіння; місіонерські потреби, пов'язані з необхідністю проповіді широким масам нещодавно охрещеного люду; ідеологічне спрямування на ушавлення роду князя як замовника будівництва; кліматичні відмінності східноєвропейської рівнини від земель Візантійської імперії; місцеві особливості сировинної бази будівельного виробництва.

Разом із запозиченням взірця візантійського мурованого

храму як християнської культової споруди, Давня Русь за-
позичила й комплекс будівельного виробництва, необхідний
для створення подібних храмів. Говорячи про це, слід врахо-
вувати, що за часів Середньовіччя це було одне з найсклад-
ніших за технологією та організацією ремесел.

У Давній Русі, як це було заведено скрізь за часів Серед-
ньовіччя, замовник (у цьому випадку – князь) обирав тип
майбутньої споруди серед відомих йому взірців архітекту-
ри (часто – комбінуючи риси різних взірців). Проекту будів-
ництва у сучасному його розумінні не існувало. Найчастіше
остаточних обрисів споруда набувала безпосередньо у про-
цесі роботи зодчого, зведення майстрами стін, арок, скле-
пінь, створення архітектурного декору. Таким чином, серед-
ньовічні муровані будівлі були як результатом замовлення та
творчості зодчого, так і результатом діяльності всіх причет-
них до будівництва осіб. При цьому безпосередньо у процесі
створення споруди початковий задум міг непередбачувано
змінюватися, спрощуватися чи доповнюватися.

Головним матеріалом для зведення мурованих споруд
у візантійській традиції слугувала плитчата цегла-плінфа
(її давньоруська назва «**плинтъ**», «**плинфъ**» походила від
грец. *πλίθιον* – *плита*). Таку цеглу виготовляли шляхом
пресування керамічної маси у дерев'яній формі з подальшим
випалом у печі при температурі 800–950 °С. Довжина цег-
ли була наближена до ширини, товщина, порівняно з ними –
незначною. Технологію виготовлення плінфи можна просте-

жити ще з римського часу.

Кладку з плінфи робили на цем'янковому розчині. Рецептуру цього розчину Візантія також успадкувала з римського часу. Основою його слугувало випалене в печах вапно – порошкоподібна цементувальна речовина. Відповідно до трактату Вітрувія «Десять книжок про архітектуру» (I ст. до н.е.), для випалу вапна використовували твердий або м'який білий камінь (крейду, вапняк, мармур тощо). Випалене вапно після занурення у воду розчинювалося, віддаючи тепло та утворюючи однорідну масу. Змішавши цю масу з наповнювачем (піском, цем'янкою тощо) отримували розчин, яким скріплювали між собою в моноліт камені, цеглу та окремі конструктивні елементи архітектурних споруд. Цей розчин використовували також для облямування стін, тинькування під розпис, гідроізоляції тощо. Наповнювачем розчину традиційно слугувала цем'янка – дрібно подроблена кераміка.

Традиція будівництва з плінфи на цем'янковому розчині прийшла в Південну Русь разом із першими майстрами-будівельниками та збереглася до самої монгольської навали. Винятком був лише один регіон, Галицька земля, де будували не з плінфи, а у західноєвропейській романській техніці – з тесаних блоків вапняку на вапняному розчині без додавання цем'янки.

Будівництво мурованих споруд могла здійснити лише злагоджена група майстрів, які мали фаховий досвід створення складних кам'яних або цегляних конструкцій. У практиці

Середньовіччя відомі випадки, коли через недостатню майстерність виконавців робіт муровані споруди завалювалися (особливого вміння потребувала кладка склепінь та пов'язаної з ними системи опор).

Професійні об'єднання давньоруських майстрів-зодчих сучасні науковці зазвичай іменують «артіль». Цей термін запозичений з достатньо пізніх джерел. Однак заведено вважати, що принцип організації артілі, відомий за пізніми джерелами, відповідає системі організації артілей давньоруського часу.

До давньоруської будівельної артілі входило 20–30 спеціалізованих майстрів: каменярі (клали фундаменти, стіни та склепіння із цегли чи каменю), цегельники – формовщики та випалювальники (виготовляли цеглу, а найчастіше і розчини), теслярі (робили кружала, риштування тощо), підсобні робітники. Декоратори храмів (мозаїчники, майстри розпису), найімовірніше, утворювали власні артілі.

Очоловав артіль майстер-зодчий. За спостереженнями П. Раппопорта, давньоруські зодчі мали доволі високе суспільне становище. Це засвідчується у розповіді Іпатіївського літопису про київського зодчого Милоніга. Там йдеться про те, що Київський князь Рюрик Ростиславич **«ходожника и во своих си приятелех имене Милонег, Петр же по крещению, акы Моисей древле оного Веселеила <...> мастера не проста»**. У цій розповіді літописець захоплюється майстром, якого не лише порівнює з біблійним

зодчим Веселеїлом, а й прямо називає «приятелем» князя.

Водночас аналіз діяльності давньоруських будівельних артілей засвідчує, що, попри високе становище у суспільстві, зодчі перебували у залежності від своїх замовників-князів. У Давній Русі в цьому відношенні відрізнявся лише Великий Новгород, де встановлена після 1136 р. система феодально-республіканського правління та суто номінальне значення князівської влади привели до появи приватних замовлень на будівництво. Завдяки поширенню таких замовлень наприкінці XII – на початку XIII ст. монументальне будівництво в Новгороді вперше в історії Давньої Русі набуло справді масового характеру. Що ж до Південної Русі, то тут до самої монгольської навали муроване будівництво лишалося продуктом князівського замовлення та винятковою подією.

На кінець XX ст. науковцям було відомо близько 250 пам'яток давньоруської мурованої архітектури культового, житлового та оборонного призначення. Більшість із них збереглася у вигляді решток конструкцій нижче рівня сучасної поверхні під насипом ґрунту – у так званому «археологізованому» стані. При тому до нашого часу не дійшло жодної мурованої споруди X – XIII ст. житлового призначення. Останні з них були реконструйовані, а потім розібрані за часів раннього модерну (наприклад: так званий «однокамерний терем» в Чернігові). Небагато лишилося також від мурованих конструкцій оборонних споруд (у Південній Русі до сьогодні чи не найкраще збереглися руїни Золотих Воріт у Києві, ре-

конструйовані у ХХ ст.). Лише окремі будівлі храмів (Софія Київська, Спасо-Преображенський собор у Чернігові, деякі інші) вціліли як цілісні наземні об'єми, не зазнавши кардинальних реконструкцій та перебудов.

Безумовно варто враховувати, що не всі археологізовані пам'ятки архітектури давньоруського часу на сьогодні відомі. У перші десятиліття ХХІ ст. вдалося відкрити кілька невідомих археологізованих мурованих споруд у Києві, Новгороді-Сіверському, а також на території колишньої Новгород-Сіверської землі, в Карачеві. Надалі також можна очікувати на нові відкриття. Утім у будь-якому разі не викликає сумнівів, що впродовж Середньовіччя кам'яних мурованих споруд на Русі було збудовано значно менше, ніж в інших християнських країнах Західної, Центральної та Південної Європи.

Таку ситуацію можна пояснити особливостями організації будівельного виробництва в Давній Русі. Воно було підконтрольним князівській владі, тобто, фактично було державним. Подібні до артілей Давньої Русі групи майстрів-будівельників у Візантії та Західній Європі, зазвичай, працювали на постійній або ж на довгостроковій договірній основі, однак могли досить вільно переходити від одного замовника до іншого. У Русі ж такої волі в артілей не існувало. Майже всі вони напряму підпорядковувалися княжій владі. Навіть церква зазвичай не мала у своєму розпорядженні артілі будівельників, попри те, що головним об'єктом будів-

ництва були саме храми.

У Давній Русі будівництво кожного мурованого храму було радше політичним актом, ніж подією церковного життя. Воно мало на меті передусім демонстрацію влади та багатства (економічних можливостей) князя-замовника. Переорієнтація політичних інтересів князя на новий центр (зміна княжого столу), зазвичай, мала наслідком і перехід у цей центр будівельної артілі разом із князем, або за його наказом. Укладання військово-політичного союзу часто супроводжувалося відправкою майстрів-будівельників у розпорядження князя-союзника. Окрім цього, переміщення артілі від одного князя до іншого обумовлювалося династичними шлюбами.

Монополізація будівельної діяльності Рюриковичами із самого початку розвитку будівельного виробництва стала причиною того, що кількість артілей на Русі була незначною. Саме тому за час від хрещення до монгольської навали було споруджено значно менше мурованих споруд, ніж в інших християнських країнах за той самий період. Натомість державне замовлення та, відповідно, значні ресурси, які витрачалися на будівництво кожної окремої споруди, були величезними, що робило кожну нову будівлю унікальною, як і прагнули замовники. Це дозволило здобти досягнути надзвичайної на той час майстерності.

Початковий період історії давньоруського зодчества припадає на час між 989 та 1036 рр. – від початку будівництва

Десятинної церкви в Києві до завершення першого етапу будівництва Спасо-Преображенського собору в Чернігові після смерті князя Мстислава Володимировича 1036 р. Це час, коли були закладені основи подальшого розвитку давньоруської архітектури як самостійного художнього явища. Як засвідчують новітні дослідження, цей період пов'язаний із першими запозиченнями візантійської будівельної традиції, при цьому не стільки столичної (з Константинополя), скільки провінційної – балканської та малоазійсько-кавказької. Свідчать про це характерні риси архітектури та будівельної техніки найдавніших мурованих споруд Русі.

Згідно з повідомленнями літопису першою монументальною спорудою в історії Південної Русі стала церква Богородиці (Десятинна) у Києві (Рис. 4). Її будівництво Володимиром розпочалося в наступний рік після хрещення Русі – 989 р. та тривало до 996 р. Подальший розвиток давньоруської архітектури дослідники досить довго уявляли у вигляді прямої лінії – від перших храмів, створених за візантійськими взірцями (Десятинна церква, храм Богородиці в Тмутаракані, Спасо-Преображенський собор у Чернігові) до стилістично нового давньоруського варіанта візантійської архітектури, втіленому в др. пол. XII ст. в Успенському соборі Печерського монастиря в Києві (1073 р.). Вважалося також, що своїм походженням давньоруська архітектура завдячує столичним константинопольським зодчим. Утім здійснені на початку XXI ст. дослідження Десятинної церкви та Черні-

гівського Спасо-Преображенського собору дозволили дещо скорегувати ці уявлення.

Від Десятинної церкви на сьогодні збереглися лише архіологізовані архітектурні залишки фундаментів та нижніх частин стін, рештки фундаментних ровів, музеєфіковані після досліджень 2005–2012 рр. у середмісті сучасного Києва (*див. вкладку*). Початковий вигляд цієї масштабної та складної споруди до сьогодні так і не вдалося достовірно та переконливо реконструювати (в науковій літературі можна зустріти численні спроби таких реконструкцій). Донедавна вважалося, що її ядро являло собою класичний хрестовокупольний храм.

Хрестовокупольні храми були найпоширенішим типом культових споруд Візантії наприкінці I тис. н. е. Найпростіший варіант такого храму – споруда прямокутного об'єму, розділена чотирма стовпами на 9 секцій; хрестоподібно розташовані напівциліндричні склепіння центральної нави та трансепта утворювали просторовий хрест, увінчаний по центру барабаном із куполом.

Дослідження Десятинної церкви 2005–2012 рр. дозволили засвідчити, що системи склепінь, властивої хрестовокупольним храмам, у неї не могло існувати через відсутність відповідної опорної стіни. Склепіння центральних відсіків-нав могли бути лише поздовжніми. Тобто, у тому вигляді, в якому вона була збудована упродовж 989–996 рр.,

Десятинна церква являла собою базиліку – один із найпоширеніших зі часів раннього християнства типів християнського храму.

Класична базиліка – прямокутна у плані споруда, розділена всередині рядами стовпів на кілька поздовжніх частин-нав. У разі Десятинної церкви це могла бути так звана купольна базиліка – споруда, увінчана на перетині центральної нави та трансепту куполом. Не виключено, що куполами були перекриті та бічні відгалуження трансепту, як у храмі Апостолів у Константинополі (*Рис. 5*).

Константинопольський храм Апостолів (до сьогодні не зберігся; на його місці нині міститься мечеть Фатіх) мав величезне значення для всього християнського світу як місце зберігання багатьох святинь, упокоєння імператорів Візантії, членів їхніх родин та Вселенських патріархів. Саме цей храм послугував взірцем для багатьох репрезентативних храмів Середньовіччя. Найвідоміші з них і сьогодні можна побачити у Венеції (собор Сан Марко), Західної Франції (собор Сен-Фонт у Перигьо). Найімовірніше, на храм Апостолів як визнаний взірець столичного храму орієнтувався і князь Володимир, коли замовляв будівництво головного собору своєї держави.



Рис. 4. Будівництво Десятинної церкви у Києві. Мініатюра Радзивіллівського літопису

Утім відтворення храму Апостолів у разі Десятинної церкви було дещо спрощене. Як можна встановити, вона більше походила не власно на храм Апостолів у Константинополі, а на споруджену за його взірцем церкву Св. Пантелеймона в монастирі Патлейна поблизу Преслава (столиця Першого Болгарського царства). Остання, до речі, є найбільш близькою до Десятинної церкви за часом будівництва спорудою подібного типу.

Розглядаючи питання, звідки Володимир запросив зодчих для будівництва Десятинної церкви, варто враховувати, що на кінець X ст. у Константинополі вже не споруджува-

ли храми великого об'єму, як у часи затвердження імперії. Архітектори перейшли до створення невеликих церков. Однак храми значного об'єму все ще продовжували будувати на периферії імперії – в Північній Греції, Македонії, Болгарії, Малій Азії. При тому будували їх найчастіше не в хрестово-купольній системі, а (як і Десятинну церкву) у вигляді базиліки або ж купольні базиліки.

З болгарськими пам'ятками X – XI ст. Десятинну церкву зближують і характерні риси будівельної техніки, серед іншого – засіб улаштування фундаментів. Про можливу участь болгарських зодчих в її будівництві говорять і надписи на плінфах, знайдених під час археологічних досліджень 2007 р. (Рис. 6).



Рис. 5. Десятинна церква (реконструкція П. Зикова)



Рис. 6. Десятинна церква. Плінфа з кириличними літерами

На плінфах іще перед випалом були нанесені кириличні літери – «Щ» та «И». Припускають, що вони слугували буквеним позначенням чисел та відзначали номер партії цегли. Малоімовірно, що на кінець X ст. серед цегельників, які брали участь у спорудженні храму, були письменні місцеві робітники. Найімовірніше, позначки у вигляді кириличних літер зробив майстер із Болгарії, який брав участь у будівництві.

Втім, не можна стверджувати, що в будівництві Десятин-

ної церкви брали участь лише болгарські зодчі. Серед майстрів, залучених до створення храму, поза сумнівом, були й греки. Про це, серед іншого, свідчать і грецькі клейма на плінфі.

Окрім Десятинної церкви зусиллями тієї самої групи майстрів неподалік неї було споруджено кілька мурованих будівель світського призначення – князівських палаців. Разом з новим величним храмом Богородиці ці споруди сформували новий вигляд столиці Русі, перетворивши її на місто візантійського типу. Таким чином було створено взірць центру столичного міста, який згодом намагалися наслідувати (та прагнули перевершити) всі Рюриковичі у своїх «стольних» містах.

Ініціатива відновлення будівельної діяльності на Русі належала сину Володимира Великого, Мстиславу. Першим збудованим ним храмом стала невеличка церква Богородиці, споруджена в роки його княжіння в південно-східних володіннях Русі – у Тмутаракані (990/1010–1023 рр.). Ця церква не зберіглася. Її архітектурні залишки були досліджені у середині ХХ ст. Результати досліджень дають змогу припустити, що будували храм майстри із сусідніх до Тмутаракані християнських Аланії чи Абхазії, які наслідували будівельну традицію малоазійської провінційно візантійської архітектурної школи. Таким чином, на землях Русі з'явилися нові зодчі, які працювали у візантійській традиції, але вже не балканські (греки чи болгарі), а представники іншої провін-

ційної школи зодчества – малоазійської.

Другий храм, будівництво якого розпочав Мстислав, був заснований в його новому стольному граді – Чернігові. На жаль, точна дата початку будівництва цього храму невідома. У літописі є лише згадка, що 1036 р. Мстислав раптово захворів та помер і його **«положиша и у святого Спасу, юже сам заложил бе бо въздано ея иемь възвыше яко на кони стояще досящи»**. Тобто за життя князя будівництво **«святого Спасу»** було розпочато, але не завершено. Відповідно до літописного повідомлення, на час його смерті стіни собору звели лише на висоту близько 3,5 м: саме до такої висоти міг дотягнутися рукою вершник сидячи на коні (**«възвыше яко на кони стояще досящи»**).

На відміну від більшості споруд давньоруського часу, Спасо-Преображенський собор добре зберігся (*див. вкладку*). Це тринавовий трьохапсидний п'ятикупольний храм із нартексом. Типологічна схема його суперечлива: планова композиція восьмистопного хрестовокупольного храму має характерні риси базилікальності (широко розставлені між підкупольними пілонами колони опор трипрольотних аркад). Купол міститься в геометричному центрі. Верхи собору (підпружні арки, куполи) дещо перероблені у XVIII–XIX ст. Із заходу до собору прибудовані дві рівновисокі вежі. Давня північна (сходова) вежа надбудована та перетворена на дзвіницю у XVIII ст., семирічна до неї південна вежа була збудована наприкінці XVIII ст. на місці розібраної прибудови

XII ст. Тоді ж обидві вежі увінчали конусоподібними дахами.

За масивністю фундаментів собор переважає всі відомі споруди давньоруського часу. Фундаменти, складені з великих тесаних блоків пісковика, завширшки близько 3 м, глибина їх закладки 2,7–2,8 м від давньої поверхні (3,3 м від сучасної). В основі апсиди вони переходять у суцільну платформу. Із блоків пісковика улаштовані й нижні частини стін. Вони складені в техніці «opus mixtum»: з каменю та незначної кількості плінфи. Плінфа використана переважно в оформленні порталів, інтер'єрної поверхні стін. Усі ці риси зближують Спасо-Преображенський собор у Чернігові з такими пам'ятками малоазійсько-кавказької архітектури, як-от Чанлікілісе в Анатолії, церква у Лихнах в Абхазії, храм Архизького городища в Карачаєво-Черкесії. З огляду на це, можна погодитися з Ф. Шмидтом, який ще сто років тому стверджував: «не з далекого Константинополя виписав Мстислав потрібних йому зодчих, а від своїх кавказьких сусідів». Дослідник вважав, що найближчою аналогією Спасо-Преображенському собору є храм Мокви в Абхазії, споруджений в традиції малоазійсько-кавказької архітектурної школи.

Однак у верхній частині стін характер мурування собору змінюється та нагадує вже пам'ятки архітектури Константинополя та Софійський собор у Києві. Про цю ж «столичновізантійську» традицію свідчить і пластика оформлення, і де-

коративне рішення стін собору. Така зміна характеру мурування приблизно на тій висоті, до якої згідно з літописним повідомленням встигли добудувати храм за життя Мстислава, засвідчує, що це робили вже інші майстри.

Не виключено, що 1036 р. будівництво собору в Чернігові припинилося на довгий час. По смерті Мстислава його брат, Ярослав Володимирович, зосередив у своїх руках усю верховну владу на Русі. Саме в цей час Ярослав розпочинав велике будівництво, прагнучи створити такий архітектурний центр свого столичного граду, який би міг зрівнятися зі столицею Візантії, Константинополем. Невипадково до заснованого Ярославом архітектурного ансамблю входили однойменні найшанованішим святиням Царгороду (Константинополя) споруди – собор Софії, церква Георгія, церква Ірини, Золоті ворота.

Храми, які будували на Русі впродовж XI ст., мали затвердити міць молодого християнської держави. У Візантії подібне «державницьке» завдання було вирішене значно раніше – ще у IV ст., в епоху імператора Юстиніана, коли у візантійській архітектурі переважала просторово-конструктивна схема базилік та купольних базилік. У той час, коли візантійські майстри розпочали свою роботу на Русі, в Імперії (у Константинополі зокрема) будували здебільшого компактні храми хрестовокупольної системи. Запрошеним на Русь столичним візантійським майстрам довелося пристосовувати цю звичну для них систему для виконання масштабних завдань,

які раніше перед ними не ставили. Таке пристосування потребувало суттєвих змін типології споруд. Пристосовуватися візантійським майстрам довелось і до місцевих матеріалів. На Русі був відсутній мармур та вапняк, який можна було б легко обробити. Місцеві породи каменю (переважно пісковик) складно піддавалися обробці. До того ж не вистачало досвідчених каменярів, які могли б мурувати склепіння. Саме із цим може бути пов'язаний перехід до улаштування циліндричних склепінь на підпружних арках у спорудах храмів. У Константинополі таким чином улаштовували лише склепіння інженерних споруд, наприклад, цистерн. На Русі ж усі храми XI ст. мають склепіння на підпружних арках. Застосування таких арок, своєю чергою, обумовило появу характерних для Давньої Русі опорних стовпів із лопатками (на них спиралися підпружні арки).

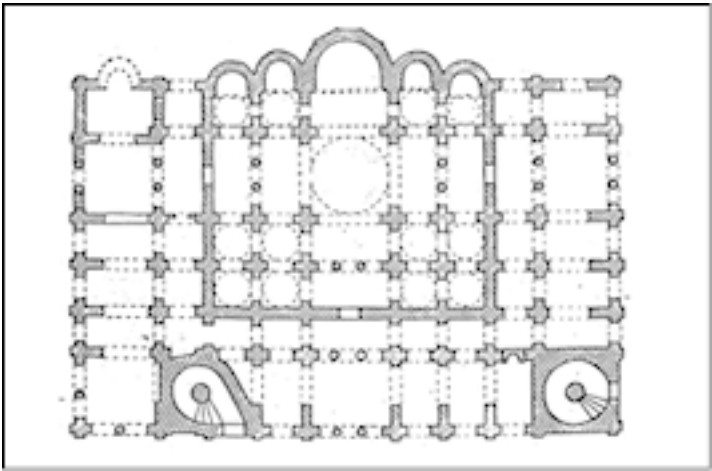


Рис. 7. Софійський собор у Києві. План.

Достатньо добре збережена до сьогодні Софія Київська (у літописах можна зустріти дві дати її заснування: 1017 р. та 1037 р.) – храм традиційного для тодішньої візантійської архітектури хрестово-купольного типу, однак значно складнішої структури та масштабності (див. вкладку). Центральний об'єм Софії має п'ять нав (Рис. 7). Із заходу, півдня і півночі його оточують два ряди галерей: внутрішні двоповерхові, зовнішні одноповерхові. Форма зовнішнього завершення стін кутових частин п'ятинавового ядра під барабанами численних малих куполів не з'ясована. Жодна з внутрішніх галерей не зберегла первинні перекриття та фасадні стіни другого поверху, тому не відомо як саме виглядала ззовні Со-

фія Київська часів Ярослава. Існує кілька варіантів її реконструкції.

Складна об'ємно-просторова структура Софійського собору в Києві може знайти пояснення у вимогах замовника, який прагнув наслідування образу собору Софії у Константинополі. Однак, як уже згадувалося, тоді у Візантії мистецтво створення подібних масштабних храмів було втрачено. Попри це, константинопольський майстер, запрошений до Києва, зміг віртуозно застосувати досвід будівництва невеликих хрестовокупольних храмів (типу вписаного хреста) для виконання незвичного завдання – створення грандіозної споруди, яка мала слугувати головним собором Русі. Не дивно, що усі спроби дослідників знайти аналогії об'ємно-просторовій структурі Софійського собору в Києві досі не мали успіху. Він є унікальним явищем в архітектурі Візантійського світу.

Втілення грандіозної будівельної програми Ярослава Мудрого в Києві та пов'язане з ним активне будівництво у Полоцьку (Софійський собор), Новгороді Великому (Софійський собор) охопило період від 1037 р. до 1060–1070 рр. (створення Софії Полоцької). У спорудах цього часу риси «константинопольської» традиції (будівельна техніка, пластика стін тощо) явно домінують над провінційно візантійськими. З огляду на це, поза сумнівом, головну роль у будівництві часів Ярослава відігравали нові майстри, запрошені на Русь зі столично-візантійського архітектурно-будівельно-

го середовища. Саме ж будівництво на території Русі в означений період досягло такого розмаху, що не могло не супроводжуватися появою місцевих майстрів, які навчалися будівельної справи у візантійських зодчих. Творчості цих майстрів, серед іншого, могла належати й добудова Спасо-Преображенського собору в Чернігові, виконана за життя Ярослава Володимировича, чи його сина Святослава.

У відзначений період візантійські майстри та їхні місцеві учні створюють на території Русі споруди, які зберігають візантійські архітектурно-художні риси, але не мають прямих аналогів у власно візантійській архітектурі. З огляду на це, пам'ятки «Ярославового часу» можна віднести як до візантійської, так і до власно давньоруської архітектури. Причини такої ситуації, найімовірніше, суто ідеологічні – поява нових архітектурних рішень була обумовлена прагненням князя-замовника підкреслити міць та велич своєї держави, але виконавці будівельних робіт реалізували цей задум виходячи з традицій використання звичної для них тодішньої візантійської будівельної техніки.

Відзначені риси добре простежуються і в архітектурі споруд другої половини XI ст., коли активне будівництво триває у Києві та в Київській землі: соборах Дмитріївського та Видубицького монастирів (*Рис. 8*), Трьохсвятительській (Василівській) церкві, безіменній церкві на сучасній території Київського Художнього інституту; соборі Зарубського монастиря в Київській землі, Борисоглібському соборі у Вишго-

роді.

У цих спорудах, порівняно з більш ранніми, спостерігається спрощення архітектурних форм, вони компактніші (тринавні одноглаві храми, які можна «охопити одним поглядом»). Вплив візантійської архітектурно-художньої традиції на їхню архітектуру залишається визначальним, хоча виконували роботи, радше, вже місцеві майстри, навчені під час втілення будівельної програми першої половини XI ст. Можна спостерігати, як під час розвитку їхньої творчості поступово формується зовсім новий напрям архітектурного мистецтва. Його формування завершується будівництвом у 1070–1080-х рр. Успенського собору Києво-Печерського монастиря, де, вірогідно, вперше було втілено характерний для всього наступного розвитку давньоруського зодчества тип закомарного храму (*Рис. 9*).

Типологічною ознакою закомарного храму є завершення усіх прясел фасадів півколами закомар (закомара – півколо циліндричного склепіння, «комари», заповнене муруванням). На фасадах візантійських храмів закомари заповнюють торці циліндричних склепінь рамен просторового хреста; кутові відсіки храмових споруд перекриті горизонтальними карнизами. Таке класичне візантійське завершення фасадів демонструє, наприклад, добре збережений Спасо-Преображенський собор у Чернігові.



Рис. 8. Михайлівський собор Видубицького монастиря.
Сучасний вигляд

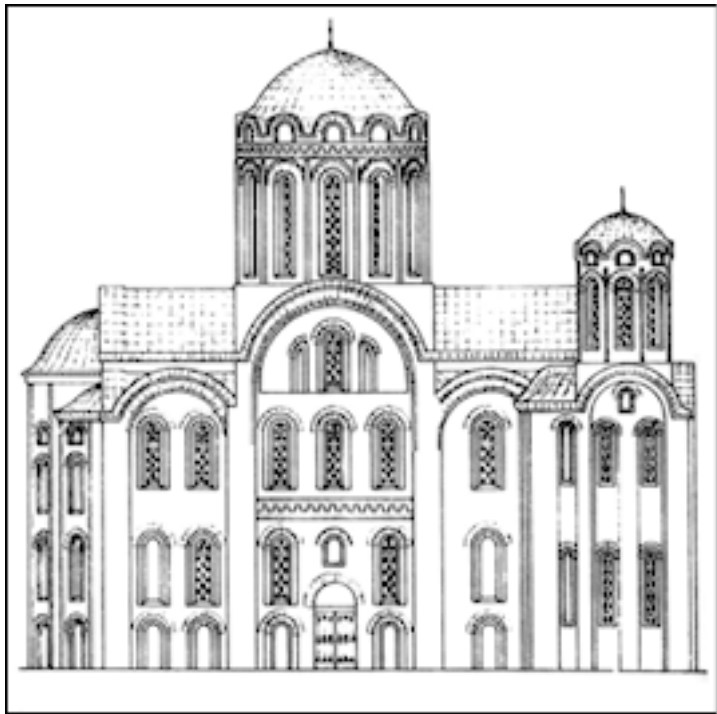


Рис. 9. Успенський собор Печерської лаври (реконструкція М. Холостенка)

В Успенському соборі Печерського монастиря (закладений 1073 р.) вперше на Русі було використано поєднання конструктивних та декоративних закомар. Успенський собор – чотиристовпний з нартексом хрестововкупольний храм. Його основний об'єм увінчаний однією главою. У рит-

мічній гармонії його фасадів закомари мають визначальне значення. Всі завершення перекриття на його фасадах – криволінійні, позакомарні. Не можна виключити, що ця риса вперше проявилася у якійсь з більш ранніх київських будівель, що не збереглися до сьогодні (наприклад, у Дмитріївському соборі), утім найбільш давньою спорудою, де її існування є достовірним, є саме Успенський собор Печерської лаври.

Авторитет Успенського собору як святині привів до того, що на межі XI–XII ст. він стає канонічним взірцем для храмів Русі. Остаточне формування типу давньоруського закомарного храму відбувається у першій третині XII ст. Цей процес можна спостерігати у таких пам'ятках, як собори Михайлівського Златоверхого⁵ (*Рис. 10*) та Федорівського (Вотча) (*Рис. 11*) монастирів у Києві. Вони чітко демонструють, що час формування давньоруського зодчества завершився та розпочався власний напрям його розвитку.

Проте у Києві, найімовірніше, на початку XII ст. з'являється пам'ятка, яка демонструє ще одну лінію відриву від традиційних візантійських форм – церква Спаса на Берестові (*Рис. 12*). Точна дата його будівництва невідома й досі та викликає суперечки у фахівців. Утім більшість науковців погоджується, що саме цей храм започатковує нову лінію

⁵ Збережений у перебудованому вигляді давньоруський Михайлівський Золотоверхий собор був знищений у 30-ті рр. XX ст. та відбудований у ранньомодерних формах у 90-ті рр. XX ст.

розвитку, пов'язану, з одного боку, зі створенням одноглавих закомарних храмів, з іншого – з виникненням динамічної композиції вертикально орієнтованих «баштоподібних» храмів другої половини XII – початку XIII ст.



Рис. 10. Михайлівський Золотоверхий собор (реконструкція Г. Івакіна)

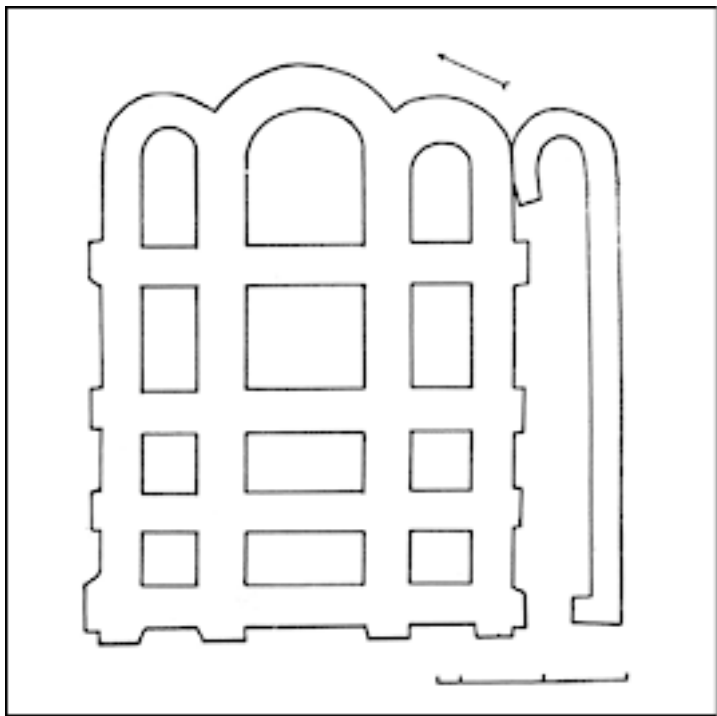


Рис. 11. Собор Федорівського (Вотча) монастиря у Києві.

План

XII ст. має ключове значення в історії давньоруського зодчества. Саме в цей час монументальне будівництво, зосереджене до цього у Києві, поширюється по всій території Русі. Ще наприкінці XI ст. з'являються незалежні будівельні центри в Переяславі та Чернігові, а надалі (протягом усього

XII ст.) формуються та набувають розвитку самостійні архітектурні школи в багатьох землях та окремих центрах. Процес цей був обумовлений подрібненням Київської держави на територіально-політичні утворення, землі та князівства, що супроводжувалося формуванням нових осередків культури. У XII ст., окрім Києва, Переяславля та Чернігова, школи зодчества виникають також на Волині, в Смоленській та Галицькій землі тощо.

Тогочасна архітектурно-будівельна історія Чернігова, Переяслава, Смоленська та Волині безпосередньо пов'язана та належить до одного напрямку зодчества. Цей напрям традиційно іменують «придніпровським» (Ю. Асеев) або «київо-чернігівським» (П. Раппопорт). Однак варто наголосити, що обидві назви є умовними, оскільки стилістика та будівельно-технічні особливості цього напрямку зодчества виходили далеко за межі придніпровського регіону.

Сам процес формування шкіл у давньоруській архітектурі XII ст. став можливим завдяки появі в різних центрах власних майстрів. Однак завжди можна простежити витoki цих шкіл у будівельній діяльності в якомусь із центрів, де традиція мурованої архітектури була більш давньою. В окремих випадках можна також говорити про вагомий вплив на формування регіональних шкіл зодчества безпосередньо з Візантії або з території Західної Європи.

Першою регіональною самостійною школою давньоруського зодчества можна вважати Переяславську. Її розвиток

простежується з будівництва, розпочатого наприкінці XI ст. за ініціативою митрополита Єфрема та продовженого князем Володимиром Мономахом.

За одним виключенням (від церкви Юр'єва божниця в Острі вцілів об'єм апсиди та прилеглі ділянки стін; *Рис. 13*) пам'ятки Переяславського зодчества не дійшли до сьогодення та відомі завдяки археологічним дослідженням їхніх архітектурних решток. Дослідження засвідчують, що головним типом споруд Переяславської землі були невеликі та, зазвичай, безстовпні одноапсидні храми (храм-усипальня або Спаська церква, храм відомий в літературі як «церква на Радянській вулиці», церква Андрія, церква Архангела Михаїла, так звана Юрієва божниця в Острі). Найімовірніше, цей тип храмів був запозичений безпосередньо з візантійського світу, де він широко був поширеним. Будували в Переяславлі і невеличкі хрестово-купольні храми (церква на площі Возз'єднання) того просторово-об'ємного типу, що протягом IX – XI ст. був чи не найпоширенішим у Візантії та пов'язаних із нею регіонах християнського світу.

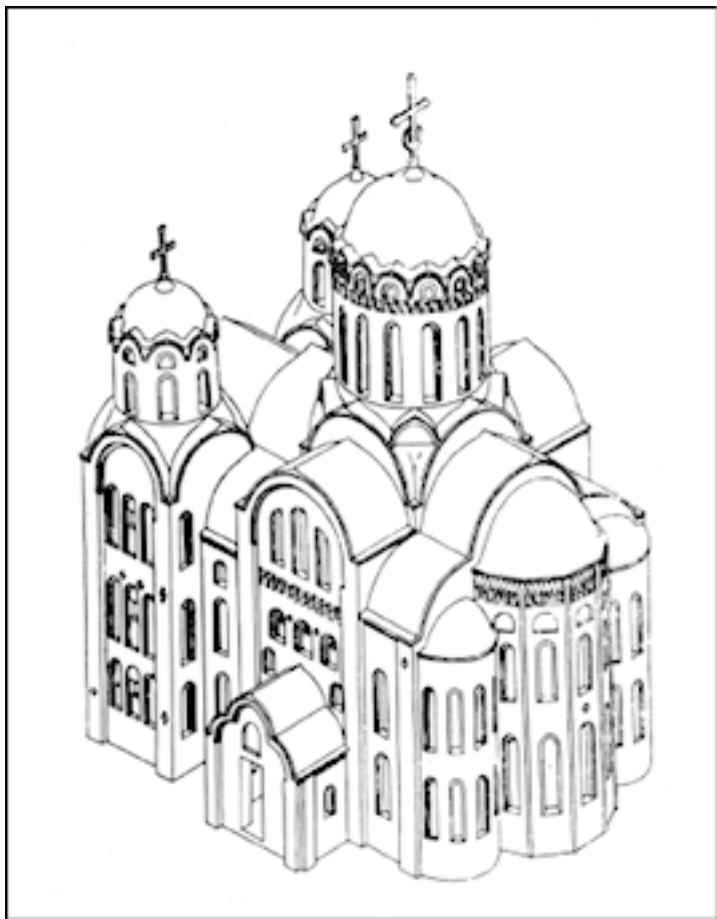


Рис. 12. Церква Спаса на Берестові (реконструкція Г. Штендера)



Рис. 13. Юр'єва божниця в Острі. Сучасний вигляд

З-поміж інших пам'яток вирізняється розмірами лише великий Михайлівський собор у Переяславі. Він є подібним до великих одноапсидних храмів візантійської провінції, Греції та Малої Азії (церква Христиану в Тифалії, церква Софії у Монемвасії, церква у Мирах).

Архітектуру великих міст Візантії – Константинополя та Салонік – нагадували створені Єфремом кам'яні стіни Пере-

яславля. Зв'язками з архітектурою Візантії можна також пояснити появу в Переяславлі при митрополиті Єфремі громадянської споруди, розкішно прикрашеної різьбленими деталями у візантійській стилістиці. Вона слугувала банею, тобто була термою. Свого часу ця терма так вразила сучасників, що літописець відзначив: **«сего же не бысть преже в Руси»**.

Можна стверджувати, що в архітектурі Переяславля представлено майже всі архітектурні типи візантійського зодчества. Про те, що тут працювали не київські, а саме візантійські майстри, свідчить характер плінфи, яка за форматом та фактурою ближче до візантійської, ніж до київської.

Візантійський вплив на архітектуру Переяславля можна впевнено пов'язати з життям та діяльністю митрополита Єфрема. Відомо, що більш ніж 10 років (1062–1078 рр.) він прожив у монастирі у Візантії. Після повернення на Русь Єфрем став спочатку Переяславльським єпископом, а невдовзі отримав сан титулярного митрополита. При цьому з кінця 1080-х рр. він виконував не лише функції церковного ієрарха, а й фактичного правителя Переяславля, оскільки князь переяславський Володимир Мономах перебував на той час поза своєю «вотчиною» – у Чернігові.

Початок будівельної діяльності Єфрема у Переяславлі в 1070–1080-ті рр. припадає на час активного будівництва в Києві. У цій ситуації Єфрем, який мав особливе становище серед руських церковних ієрархів, не лише міг, а й був

вимушений звернутися з проханням надіслати майстрів не до київського князя (київська артіль була залучена на будівництві у столиці), а безпосередньо до Візантії. Можна припустити, що він запрошував майстрів не з одного, а з кількох центрів імперії, що й пояснює «візантійську мозаїку» архітектурних типів переяславського зодчества.

Надалі, вже у першій третині XII ст., в архітектурі Переяславля простежується вже явне запозичення з інших давньоруських земель. Так, наприклад, рештки безстовпного храму, збережені під Успенською церквою, дають змогу говорити про зв'язок із чернігівським зодчеством, а рештки Воскресенської (Іоаннівської) церкви – про зв'язок із архітектурою Новгороду Великого та Пскова. Про зв'язок із Чернігівським зодчеством свідчить і архітектура Юрієвої божниці (церква Св. Михаїла) в Острі, де форми, властиві переяславській архітектурі, поєднані з плінфою чернігівської традиції (подібні до тризуба знаки на її торцях ідентичні знакам на плінфі Успенського собору в Чернігові та двоярусної прибудови Чернігівського Спасо-Преображенського собору; *Рис. 14*).

Розгляд розвитку чернігівської школи зодчества варто розпочати з того часу, коли у столиці князівства будується храм-усипальня. Залишки цієї унікальної для Русі споруди були відкриті під час археологічних досліджень 1980-х рр. Це єдиний давньоруський храм, що мав підземний поховальний поверх – крипту. Аналогії чернігівському хра-

му-усипальні є лише у константинопольській архітектурі X – XII ст. (церква Мірлейон). Враховуючи це, та з огляду на характерні риси будівельної техніки, можна стверджувати, що храм-усипальня був споруджений візантійськими майстрами. Час будівництва, найімовірніше, припадав на роки княжіння в Чернігові Володимира Мономаха (1076–1094 рр.).

Варто відзначити, що саме в храмі-усипальні в Чернігові вперше в Давній Русі з'явилися опуклі знаки на торцях (Рис. 15). Надалі подібні знаки (інколи їх іменують «клейма») трапляються на плінфі майже всіх мурованих споруд Чернігово-Сіверщини, а також у Києві та деяких інших центрах Русі.

Маркування плінфи знаками на бічних гранях робилося у процесі виробництва цегли-сирцю в роз'ємних дерев'яних формах. Призначення таких знаків має різні пояснення. Дослідники вважають їх особистим символом («тамгою», «гербом») майстра, власника чи ктитора; технологічною (рахунковою) позначкою; магічним символом вотивного призначення. Висловлювалась також думка, що це – пережиточна форма штампів римського типу, опосередковано запозичена у візантійських майстрів. Згідно з іншою версією – це знаки цегельників, подібні до західноєвропейських клейм (але не тотожні за технікою виконання).

Стилістична лінія храму-усипальні не знайшла явного продовження в архітектурі Чернігова. В княжому теремі, спорудженому на території чернігівської фортеці-дитинця

на межі XI–XII ст. (так званий «однокамерний терем» або «терем Красного двору») мала втілення вже інша традиція. Це дає змогу дійти висновку, що у Чернігові з'явилася зовсім нова будівельна артіль. Із творчістю цієї артілі пов'язують споруди, в архітектурі котрих відчутні західноєвропейські впливи (рівношарова техніка мурування «opus isodos», аркатурні пояски на фасадах, напівколони на пілястрах тощо). Є підстави вважати, що – це свідчення участі в чернігівському будівництві північноіталійських майстрів. Припустимо, що вони могли бути запрошені до Чернігова при посередництві сестри Володимира Мономаха, Євпраксії-Адельгейди (є підстави вважати, що вона підтримувала зв'язки з Черніговом під час свого перебування у Матильди Тосканської). Саме за участі цих майстрів виникла самобутня школа чернігівського зодчества, розквіт якої відбувся в роки княжіння у Чернігові князів із роду Давидовичів (1097–1167 рр.). До творчості представників цієї школи відносять Борисоглібський собор, Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінську та Благовіщенську церкви. За винятком Благовіщенської церкви, всі ці храми збереглися до сьогодення, зазнавши реконструкцій та перебудов. Слід відзначити також, що відреставрований М. Холостенком у другій половині XX ст. Борисоглібський собор вважається еталонним взірцем реалізації реставраційної концепції «відтворення у первинних формах» (Рис. 16).



Рис. 14. Юр'єва божниця в Острі. Плінфа зі знаком

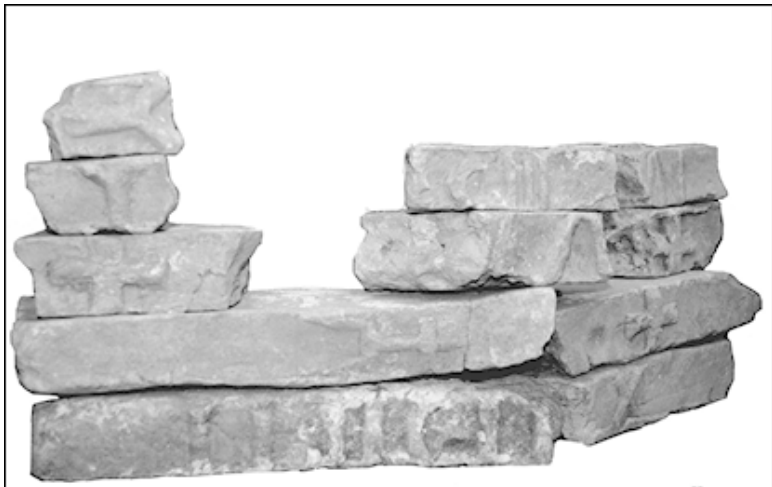


Рис. 15. Храм-усипальня у Чернігові. Плінфа зі знаками на торцях

Дослідження добре збереженого Успенського собору Єлецького монастиря (зазнав незначних змін протягом XVII–XIX ст.), засвідчують, що у типологічному плані він продовжив традицію, започатковану в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Та ж сама типологічна схема втілена і в Борисоглібському соборі Чернігова. Водночас у Борисоглібському соборі романські стилістичні риси виявилися найчіткіше. Тут цегляна рівношарова кладка поєдналася з білокам'яними скульптурними архітектурними деталями. Подібні різьблені деталі були і в Благовіщенській церкві. Варто також відзначити ще одну особливість цих чернігівсь-

ких пам'яток: заміну окремих об'ємів сходових веж сходами у товщі стіни, що робило силует споруд компактнішим.

Таким чином, на межі XI–XII ст. у Чернігові складається новий напрям давньоруської архітектури, що органічно поєднував візантійську будівельну традицію, типологічну схему власно руського канонічного храму та романську стилістику. Цей напрям наприкінці 1130-х рр. мав подальший розвиток під час роботи чернігівський майстрів у Києві (церква Богородиці Пирогощі, церква на Юрківській вулиці). Він поширився і на інші давньоруські землі (Волинь, Смоленськ, Рязань) після затвердження в 1140-х рр. на київському столі династії Ольговичів. Стилiстика, властива чернігівському зодчеству, остаточно затвердилася як взірець для архітектури Русі у таких спорудах, як подібні до Успенського собору в Чернігові Кирилівська церква в Києві (*Рис. 17*) та церква Георгія у Каневі. Таким чином тип одноглавого шестистовпного закомарного храму набув значення взірця церковної архітектури в Давній Русі.



Рис. 16. Борисоглібський собор у Чернігові. Сучасний вигляд

За безпосередньої участі київських майстрів у тих самих формах у середині XII ст. розвивається архітектура Волині. При цьому тут киево-чернігівський тип та форми пам'яток поєднуються з традицією переяславльського зодчества.

Не виключено, що саме переяславльські майстри розпочинали муроване будівництво у Володимирі Волинському. Про це можуть свідчити виявлені під час археологічних розкопок фундаменти двох невеликих недобудованих храмів (під фундаментами собору Федорівського монастиря 1150-х рр.

та на вул. Садовій). Можливо, що невдовзі після заснування цих храмів князь зміг «отримати» у власне розпорядження артіль із Києва та розгорнути масштабніше будівництво: замість маленького храму Федорівського монастиря спорудили великий собор (в ур. Стара кафедра); другий маленький храм так і залишили недобудованим.

Про перебування у Володимирі Волинському переяславських зодчих може свідчити використання характерної плінфи з «розчосами», а почерк киево-чернігівських майстрів мав своє втілення в архітектурних формах Федорівського собору та Успенського собору 1156–1160 рр. (за літописом: **«князь Мстислав Ізяславичь подписа святую церковь в Володимери Волынском и украси ю дивно»**). Натомість не можна виключити, що поєднання двох відзначених традицій відбулося ще в Переяславлі, до початку роботи будівельної артілі на Волині. У такому разі, на Волині вона мала з'явитися після переходу в 50-х рр. XII ст. князя Мстислава Ізяславича з Переяславля на Волинський стіл. Припустимо також, що після 1167 р. ця сама артіль перемістилася разом із князем, що посів великокнязівський стіл, до Києва. При цьому частина майстрів лишилася на Волині та у 1170-х рр. будувала храми в Дорогобужі-Волинському (Успенська церква) та Луцьку (церква Іоанна Богослова).

На формування галицької школи давньоруського зодчества (на жаль, майже всі її пам'ятки збереглися у вигляді

архітектурних залишків; уявлення про них базується на результатах архітектурно-археологічних досліджень) мали вплив зв'язки з архітектурою Центральної Європи. Коли на початку XII ст. галицький князь Володар Ростиславович розпочинав кам'яне будівництво, він перебував у стані війни майже з усіма іншими князівствами Русі. Тому, напевно, запросив до себе майстрів із сусідньої Польщі. Вони принесли із собою на Русь техніку будівництва з білого каменю. Однак варто підкреслити, що перший споруджений на замовлення Володаря Ростиславовича храм (за писемними повідомленнями – заснована близько 1119 р. церква св. Іоанна на Замку і Перемишлі, що збереглася у вигляді архітектурних решток) був не романською базилікою, а канонічним для київської традиції варіантом хрестовокупольного храму. Того ж архітектурного типу був храм, споруджений до 1114 р. у Звенигороді Галицькому та Спаська церква у Галичі (збудована у 40-х рр. XII ст., після перенесення в Галич столиці князівства).

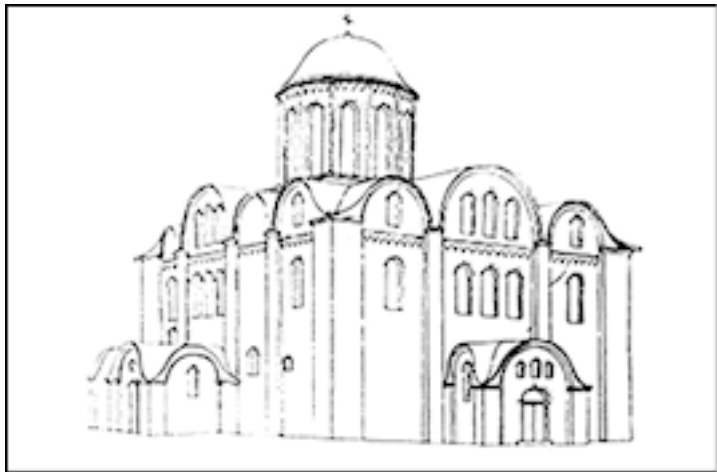


Рис. 17. Кирилівська церква у Києві (реконструкція Ю. Асєєва)



Рис. 18. Успенський собор у Галичі. Рельєф із зображенням дракона

Найдавніші пам'ятки галицького зодчества, як можна встановити, відзначалися лапідарністю. Їхня білокам'яна скульптурна романська декорація була мінімальною. Така їхня риса згодом змінюється, що дає змогу говорити про появу нових майстрів (напевно, з Угорщини), які принесли з собою традицію орнаментальної скульптури (Рис. 18). Однак типи храмів, які будували ці нові майстри, великий Успенський собор, Кирилівська церква (так звана «церква над Борщовом»), знов-таки залишаються переважно традиційними для Давньої Русі. Виключення становить лише група центричних храмів – ротонд та квадрифоліїв (Церква пророка Іллі та Воскресенська у Галичі, церква у с. Побережжя, так званий «Полігон», Олешківська ротонда), що належать до типу, поширеного тоді у романській архітектурі (Рис. 19; 20). Цікаво, що цей тип храму в Галицькій землі був відтворений не лише у камені, а й у дереві (Рис. 21).

Їхнім прообразом послугувала головна святиня християнського світу – церква Гробу Господня в Єрусалимі. Відтворення її образу набуло особливої популярності у західних християн після хрестових походів. Головним регіоном поширення центричних храмів у XII ст. стали країни Центральної Європи – Польща, Чехія, Угорщина.

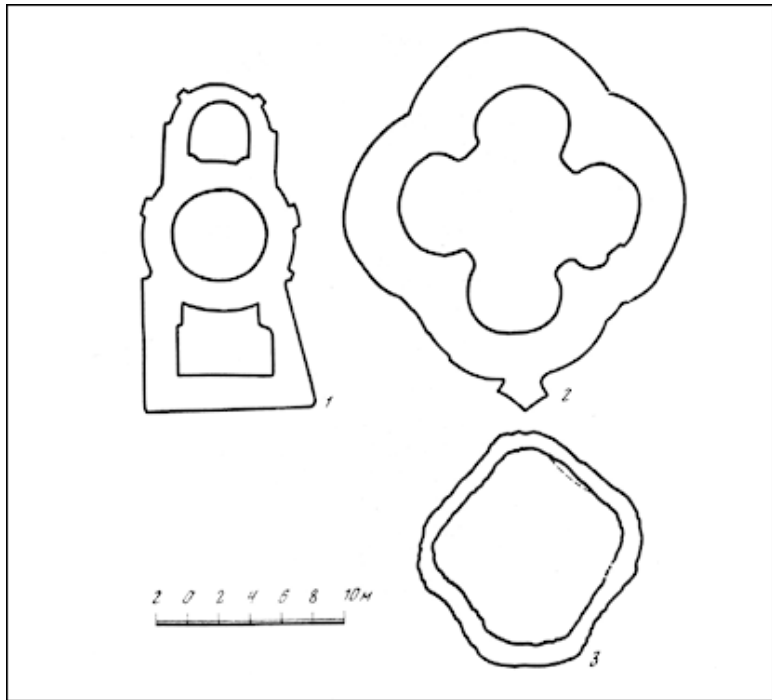


Рис. 19. Галицькі ротонди (за О. Іоаннісієм)

1 – церква Пророка Іллі, 2 – церква у с. Побережжя, 3 – «Полігон»



Рис. 20. Вигляд розкопу церкви Воскресіння. Давній Галич

Поза сумнівом, галицькі ротонди були збудовані для потреб православної церкви, хоча й будували їх романські за походженням майстри. Це можна пояснити тим, що, по-перше, у XII ст. антагонізм між західною та східною церквами ще не набув великого розмаху (зокрема в середовищі пересічного населення). По-друге, галицькі ротонди, найімовірніше, були храмами невеликих приміських монастирів або ж церквами у замках заможних феодалів (Олешківська ротонда). Вибір типу храму для таких церков міг залежати від самого зодчого, якому простіше було відтворити добре знайомий тип споруди, ніж традиційний для давньоруських церков хрестовокупольний храм.

Варто відзначити, що, окрім галицьких ротонд, у XII ст. у Давній Русі збудували ще дві: в Смоленську та в Києві. Утім обидва ці храми можна пов'язати з присутністю іноземців. Так, смоленська ротонда споруджена, радше, для скандинавських купців, а київська (як доводить В. Пуцко) могла бути церквою католицьких місіонерів. У такому разі вибір типу храму був обумовлений замовниками. Не виключено також, що виконували будівництво цих ротонд іноземні зодчі.

Своєрідна школа складається у третій чверті XII ст. у найбільш західній землі Давньої Русі – у Гродно. Збудовані тут храми (так звана Нижня церква на замку, Борисоглібська на Коложе) демонструють знайомство їхніх творців із архітектурою Північної Греції (про це свідчить зокрема: кладка, що імітує «opus mixtum»; використання у фасадній декорації вмонтованих у мурування керамічних плиток; *Рис. 22*). Водночас є підстави вважати, що майстер, який збудував ці храми, прийшов не з Греції, а з Волині, хоча й був добре обізнаний з грецькою архітектурою.

Надалі, наприкінці XII ст. характерний «почерк» гродненських майстрів простежується вже у Південній Русі – в церкві Василя в Овручі (*див. вкладку*), спорудженої, як вважають дослідники, у 90-х рр. XII ст. на замовлення князя Рюрика Ростиславовича. З огляду на це, П. Раппопорт та О. Трусов припускали, що саме у Гродно розпочинав свій творчий шлях зодчий князя Рюрика Ростиславовича – услав-

лений в літописі «**мастер непроста**» Петро Милоніг.

Авторству Милоніга та його учнів дослідники приписують церкву Василя в Овручі, Апостолів у Білгороді та П'ятницьку церкву в Чернігові (перший та останній з цих храмів збереглися до сьогодні). З його діяльністю також пов'язують поширення цілої низки новаторських засобів будівництва. Серед таких новаторських засобів – розробка композиції баштоподібних храмів, які надалі набувають значення типу канонічної храмової споруди у православному світі.

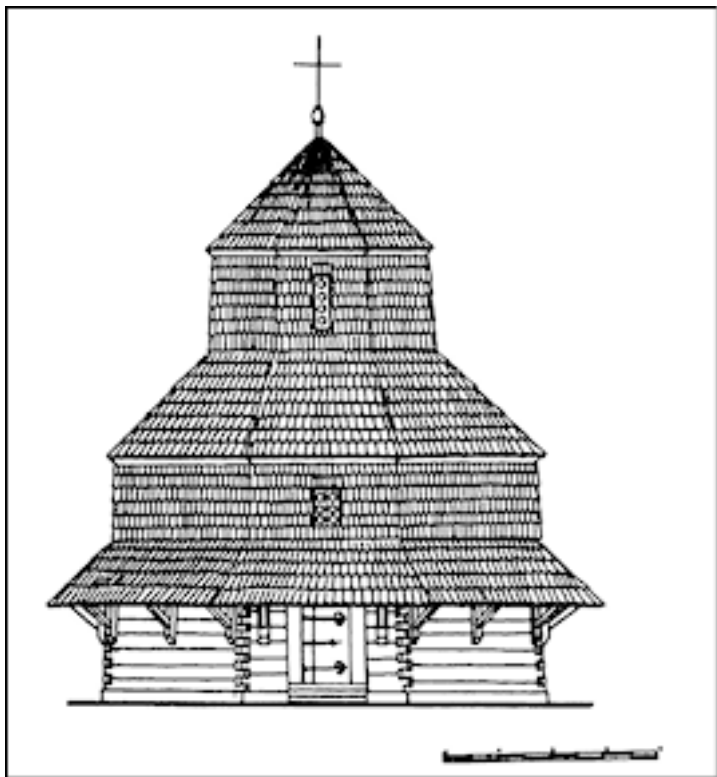


Рис. 21. Церква Воскресіння у Давньому Галичі (реконструкція Ю. Лукомського)



Рис. 22. Борисоглібська церква на Коложе у Гродно. Сучасний вигляд

Кристалізація типу баштоподібного храму, що вирізняється складною пірамідальною композицією, відбулася на межі XII–XIII ст. у зодчестві Чернігово-Сіверської землі (церква Параскеви П'ятниці у Чернігові (Рис. 23) та так звані «сіверські храми» – собор у Новгороді-Сіверському (Рис. 24), храм у Путивлі) та Смоленську (церква Архангела Михаїла, собор Троїцького монастиря на Кловці та інші). При тому у Чернігово-Сіверській землі баштоподібні храми будують із елементами запозиченими з архітектури Афону (храми з бічними апсидолами у Новгороді-Сіверському

та Путивлі). Це засвідчує, що напередодні монгольської навали пошук нових архітектурних форм тривав, давньоруська архітектура лишалася живим та динамічним явищем із перспективою подальшого творчого розвитку. Одним із проявів такого творчого пошуку можна вважати появу на межі XII–XIII ст. споруди нового архітектурного типу в Новгороді-Сіверському – прямокутної башти в кілька ярусів, що нагадувала башти-пиргоси Балкан (ззовні була схожа, але кардинально відрізнялася конструкцією від пізніших волинських веж).

Як доводить Є. Торшин, артіль Рюрика Ростиславича на чолі з Мелонігом або його учнями могла з'явитися на Сіверській землі після 1196 р., коли Рюрик Ростиславич примирився з князями молодшої гілки Ольговичів (Новгород-Сіверським Ігорем Святославичем, Трубчевським Всеволодом Ольговичем і Путивльським Володимиром Ігоревичем). У такому разі початок будівництва в нових формах у Чернігові, а потім і на Сіверській землі, припадає на останні роки XII ст.

Чернігівські баштоподібні храми межі XII–XIII ст. створені шляхом використання системи підвищених підпружених арок (Рис. 23). У такій конструкції арки, що поєднують підкупольні стовпи та підтримують барабан куполу, розташовуються не нижче за прилеглі до них склепіння рамен просторового хреста. Таким чином барабан виявляється високо піднесеним над склепіннями храму. Ззовні підвищені

підпружні арки утворюють другий ярус закомар, суто декоративний, який увінчує баштоподібну композицію споруди. Загалом композиція баштоподібного храму ступінчаста. «Сходинок» утворені об'ємами бічних притворів чи апсидол (у сіверських храмів), апсиди та головного ядра з куполом на високому п'єдесталі. Вони підкреслюють вертикальне спрямування споруд. Яскравим взірцем такого храму є П'ятницька церква у Чернігові (її збережений до рівня склепінь об'єм був позбавлений пізніх надбудов та відреставрований «у первинних формах» після II Світової війни; *див. вкладку*).

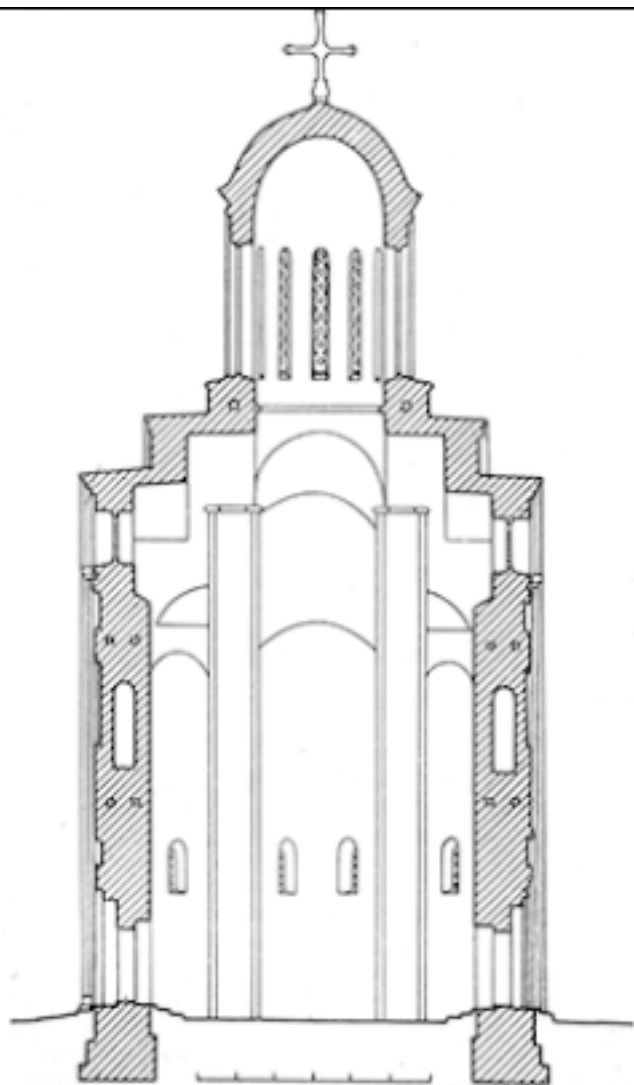


Рис. 23. П'ятницька церква у Чернігові. Поперечний розріз (за М. Холостенком)



Рис. 24. Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському (реконструкція Г. Логвіна)

Іншою була конструкція баштоподібних галицьких храмів межі XII–XIII ст. Такі храми з підвищеною композицією (збережена церква Пантелеймона у Галичі (*див. вкладку*), та, судячи з усього, втрачені храми у Василеві на Дністрі та церква Іоанна Златоуста у Холмі) створені за допомогою використання складних підкупольних опор. Цей конструктивний засіб був запозичений галицькими зодчими з арсеналу пізньороманської та ранньоготичної архітектури.

Варто відзначити, що на межі XII–XIII ст. муровані храми дедалі частіше починають будувати не у великих містах, а в менш значних центрах (передусім – у резиденціях князів дрібних уділів). Це відбувається в Чернігово-Сіверській землі (будуються «сіверські храми» – церкви у князівських резиденціях у Трубчевську, Карачеві, Путивлі) та Галицькій (будівництво у Василеві на Дністрі, Львові, Холмі тощо). Водночас у Києві в 1230-х рр. будівельні роботи, найімовірніше, згортаються, обмежуються ремонтами з використанням нових будівельних матеріалів, запозичених у західному зодчестві – брускової цегли та вапняно-піщаного розчину. Вважається, що традиція використання цих матеріалів прийшла на Русь разом із майстрами з території Польщі.

Напевно, у цей період Чернігово-Сіверська земля була єдиною територією, де до самої монгольської навали тривало будівництво за традиційною для Давньої Русі технологією: з плінфи на цем'янковому розчині. Варто відзначити,

що окрім «сіверських храмів» напередодні навали могли бути споруджені останні муровані будівлі і у самому Чернігові (брама так званого «княжого двору»).

Після монгольської навали муроване будівництво тривало лише на Галичині та на Волині. Саме на Волині, у Володимирі Волинському, у 50–60-х рр. XIII ст. будуються найбільш пізні споруди з використанням характерного для давньоруського зодчества розчину, який містив цем'янку: Михайлівська церква та споруда, яка могла слугувати усипальнею князю Войшелку (1267 р.). Вони збудовані з нового для Волині матеріалу – брускової цегли, у новій техніці вендської кладки, але з використання традиційної для домонгольської архітектури рецептури вапняно-цем'янкового розчину.

Література

Архинова Є. Скульптура та архітектурний декор. Мистецтво Русі-Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.). Історія українського мистецтва. Т. 2: Мистецтво середніх віків / гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2010. С. 525–576.

Асєєв Ю. Джерела. Мистецтво Київської Русі. Київ, 1980.

Асєєв Ю. С. Архитектура древнего Киева. Киев, 1982.

Івакін Г. Іоаннісян О. Мистецтво Русі-Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.). Мурована архітектура. Історія українського мистецтва. Т. 2:

Мистецтво середніх віків / гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2010. С. 457–524.

Іоаннісян О. Культурна дерев'яна архітектура. Історія українського мистецтва. Т. 2: Мистецтво середніх віків / гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2010, с. 427–440.

Іоаннісян О.М., Ивакин Г.Ю., Черненко Е.Е. О начальном периоде храмового зодчества на Руси. Владимир Святой и крещение Руси. Международная научная конференция. Киев. 26–27 июля 2013 г. Киев, 2014. С. 138–169.

Іоаннісян О.М., Черненко Е.Е. Афонские традиции в зодчестве Древней Руси. Афонська спадщина: Наук. альманах. Чернігів-Київ, 2015. Вип. 1–2. С. 432–445.

Комеч А.И. Древнерусское зодчество X – начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. Москва, 1987.

Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999.

Лукомський Ю.В., Петрик В.М. Архітектурно-археологічні дослідження втрачених архітектурних об'єктів (на прикладі пам'яток Галича XII–XIII ст.). Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2010. № 674: Архітектура. С. 297–306.

Могитич І. Нариси архітектури української церкви. Львів, 1995.

Оустерхаут Р. Византийские строители. Киев-М., 2005
Раппопорт П.А. Русская архитектура X – XIII вв.: Каталог

памятников. Свод археологических источников. Вып. Е1-47. Ленинград, 1982.

Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. Ленинград, 1986.

Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X – XIII вв.). Санкт-Петербург. 1994

Сергеева М.С. Костерізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі. Автореф. докт. дис. Київ, 2018.

Торшин Е. Н. Церковь Параскевы-Пятницы в Чернигове и древнерусское зодчество рубежа XII–XIII вв. // Средневековая архитектура и монументальное искусство. Санкт-Петербург, 1999. С. 55–60.

Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. Київ, 1982.

Томенчук Б.П. Олешкінська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицькоїземлі XII–XIII ст. Матеріали археологічних досліджень 1981–1984 рр. Івано-Франківськ, 2005.

Шмит Ф.И. Искусство древней Руси-Украины. Харьков, 1919.

Поховальні звичаї

Роман Луценко

Поховальний обряд Давньої Русі кінця X – XIII ст. пов'язаний із процесом християнізації держави, розпочатим Володимиром Святославичем 988 р. Більшість населення, нехай і формально, було охрещено, проте процес поширення нової релігії на всі сфери життя суспільства відбувався доволі складно. Він розтягнувся у часі на кілька століть.

На початкових етапах до нової віри долучилася більшість населення міських центрів та їхній округ. Натомість у середовищі сільського населення нова релігія наштовхнулася на супротив, обумовлений неприйняттям нового архаїчною свідомістю, усталеним язичницьким світоглядом та пов'язаними з ним багатовіковими народними традиціями. Лише з часом цілеспрямована державна політика викоренення поганської віри досягла певного успіху й нові релігійні уявлення затвердилися, нашаровуючись при цьому на язичницькі. По суті, у процесі затвердження християнства відбулося взаємопроникнення та злиття християнських та язичницьких уявлень, що породило нові форми синкретичної народної релігії, які зазвичай визначають як «двовір'я». Закономірно, що найбільш поширеним «двовір'я» було у середовищі сільського населення периферійних зон давньоруської держави, де вплив князівської влади та церкви був слабкішим.

Затвердження християнських уявлень про посмертну долю поступово привели до змін поховального обряду, пов'язаних зі змінами смислового навантаження, уявлень про перехід померлого у Потойбіччя. Через необхідність привести поховальний обряд до певної однакової сутності, обумовленої вимогами нової релігії, у процесі поширення християнства на землях Русі відбулася і стандартизація обряду.

Розглядаючи поховальний обряд, варто відзначити, що це – сукупність ритуально-практичних дій, здійснюваних при підготовці та проведенні поховання відповідно до релігійно-ідеологічних норм суспільства. Основу обряду становлять поховальні звичаї – загальноприйняті засоби та норми поведінки з померлим, а також уявлення і правила, що приписують (регламентують) відповідний образ дій. Таким чином можна говорити про ідеологічну (система релігійних уявлень, норм і настанов) і практичну (система ритуально-практичних дій, що проводяться при похованні померлого) сфери обряду. Ідеологічна сфера є змістом обряду, а практична – його формою. Варто також наголосити, що власне поховальний обряд щільно переплетений з постпоховальними обрядами (поминання, відвідування та впорядкування могил, принесення ритуальної їжі та проведення поминальних ритуалів).

Поховальна пам'ятка – це спеціально оформлене реальне чи символічне місце поховання людини, матеріальний результат здійснення поховального (а інколи – й постпоховаль-

ного) обряду. Рештки цієї пам'ятки можуть бути об'єктом археологічних досліджень, що дає змогу отримати відомості про поховальні звичаї тієї чи іншої епохи, людності, території.

У разі з поховальними пам'ятками Давньої Русі кінця X – середини XIII ст., це надзвичайно важливе історичне джерело, яке відображає уявлення соціуму про життя та смерть, віддзеркалюючи ідеологічні, соціально-економічні процеси та зміни, які відбувалися внаслідок поширення християнства як нової релігії.

Основні риси давньоруського поховального обряду можуть бути реконструйовані завдяки використанню комплексу історичних джерел – письмових, етнографічних, антропологічних та матеріальних (здобутих методами археологічних досліджень, так звані «археологічні джерела»). Останні мають першочергове значення, оскільки дають змогу отримати важливі дані про ділянку, де розташоване місце поховання, поховальну споруду, про поводження з тілом померлого (наприклад: положення, яке йому було надано під час похорону), наявність супровідного інвентарю (речей, що супроводжували померлого), а також інші матеріальні свідчення здійснення ритуальних обрядів.

Письмові джерела, що містять інформацію про поховальний обряд, здебільшого говорять про ритуальні дії, пов'язані з представниками соціальної верхівки суспільства: князями, світською та церковною елітою. Таким чином, інформа-

ція писемних джерел є фрагментарною. Значно більше даних дають результати археологічних досліджень.

Археологічні дослідження поховального обряду Давньої Русі тривають уже кілька століть. Початок пошуків давньоруських християнських поховань у Києві пов'язаний з Петром Могилою, який звелів відкрити (розкопати) фундаменти Десятинної церкви 1636 р. У ході цих «робіт» були знайдені поховання у кам'яних саркофагах, які оголосили саркофагами князя Володимира та його дружини княгині Анни.

Справді наукові археологічні дослідження поховального обряду Давньої Русі розпочалися з першої половини ХІХ ст., коли у суспільстві зріс інтерес до свого минулого та археологія переживала стрімкий злет. Найбільшого розмаху дослідження поховальних пам'яток досягли в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. У цей період були археологічно розкрито значні площі на території давньоруських міст, поселень тощо. Об'єктом досліджень стали ті комплекси, що дали вагомий матеріал для вивчення поховальних звичаїв населення Давньої Русі – храми, церковні кладовища, міські та сільські могильники, а також окремі поховальні пам'ятки. Це дало змогу отримати та ввести до наукового обігу значний об'єм матеріалів, які врешті були використані для створення узагальнювальних аналітичних досліджень. З-поміж таких досліджень, присвячених вивченню поховальних пам'яток Давньої Русі, окремо можна відзначити роботи В. В. Сєдова та Б. О. Рібакова, Т. Д. Панової (присвячена переважно місь-

ким некрополям), О. Є. Мусіна. Знаковою подією була поява досліджень О. П. Моці, який систематизував та узагальнив дані, зібрані станом на 1993 р. під час розкопок поховальних комплексів південноруського регіону IX – XIII ст.: більш ніж 4500 підкурганних поховань, понад 2200 ґрунтових могил, а також камерних гробниць, костниць, колективних могил та численних поховань у саркофагах, під підлогами та в аркосолях храмів, у печерах. Комплексне дослідження поховальних пам'яток Галицької землі було здійснено в роботах Б. П. Томенчука, який розглянув особливості мікропланувальної структури давніх могильників як «поселень мертвих», та макропланувальних систем розміщення церков і городищ. Останніми десятиліттями з'явилися роботи, присвячені аналізу християнських поховальних пам'яток окремих князівських центрів Давньої Русі: Києва (В. Г. Івакін) та Чернігова (Ю. М. Ситий).

Спираючись на наявні на даний момент розробки, можна означити основні категорії поховальних пам'яток Давньої Русі кінця X – середини XIII ст. виходячи з традиції їхнього розташування та матеріальних свідчень певної обрядовості. Передусім, це пам'ятки, пов'язані з християнським поховальним обрядом:

I. Поховання при храмах:

A. Поховання в інтер'єрі храму;

B. Поховання у просторі навколо храму;

C. Монастирські поховання (зокрема – в печерах, підзем-

ні).

II. Поховання, не пов'язані з храмовими цвинтарями:

A. Поховання в могильних ямах під курганними насипами;

B. Поховання ґрунтових могильників, віддалених від за-
будови;

C. Окремі поховання на території садиб;

D. «Скуделиці»⁶.

Окремими групами поховальних пам'яток Південної Русі з точки зору обрядовості є також: поховання осіб, загиблих унаслідок трагічних подій без дотримання обряду (колективні захоронення у ґрунтових ямах решток жертв воєнних дій та погромів); іноетнічні (не слов'янські) поховальні комплекси, здійснені за поганськими звичаями; кенотафи⁷ та деякі інші.

Головні етапи еволюції поховального обряду для півден-

⁶ Скуделиці – колективне поховання померлих раптовою смертю без причастя осіб, яких за різних причин неможливо було поховати за церковним обрядом на освяченій землі. Зазвичай мали вигляд ями зі зведеною над нею легкою спорудою. Назва пов'язана з біблійною розповіддю, за якою первосвященники, отримавши від Іуди 30 срібляників, купили «село скудельне» для поховання подорожніх.

⁷ Кенотаф (з дав. – гр. κενotάφιov, від κενός – порожній і τάφος – гробниця) – символічне поховання, у якому немає небіжчика. Кенотафи відомі з віддалених часів у різних культурах. Їх улаштовували для того, щоб мати можливість здійснити поховальні та поминальні обряди у випадках коли тіло померлого було втрачене або знищене, місце загибелі та знаходження тіла невідомі, людина померла на чужині тощо.

но-руських земель були схарактеризовані О. П. Моцею: підкурганні поховання з трупоспаленнями (кремація) спочатку на стороні, а потім – на місці захоронення померлого (IX – X ст.);

підкурганні поховання з тілопокладенням (інгумація) на рівні та вище давнього горизонту (X–XI ст.);

підкурганні тілопокладення в могильній ямі (XI–XII ст.); тілопокладення в ґрунтових могилах (XII–XIII ст.).

Лише на Галицькій землі, яка увійшла до складу давньоруської держави доволі пізно, до кінця XI – початку XII ст. була поширена традиція безкурганних поховань за обрядом кремації.

Заведено вважати, що еволюція поховального обряду Давньої Русі, що простежується з X ст., відбиває процес змін, пов'язаних із поступовим затвердженням християнства. Утім слід наголосити, що перехід від кремації до інгумації розпочався задовго до офіційного хрещення та був обумовлений не лише християнськими впливами, а й соціальними процесами в суспільстві. Є думка, що відмова від кремації була обумовлена майновим розшаруванням у суспільстві та неможливістю забезпечити поховальним вогнищем кожного з його членів. Окрім цього, серед інгумацій дохристиянського часу слід відзначити кургани з камерними похованнями, в котрих померлого супроводжував не лише багатий інвентар, а й жінки та коні. Ці пам'ятки, здійснені за розкішною язичницькою обрядовістю, інтерпретуються як могили

представників політичної та військової еліти. Припускають, що вони репрезентують обряд, в якому знайшли прояв перші християнські впливи на світогляд представників місцевої соціальної верхівки.

У будь-якому разі, до кінця X ст. обряди кремації та інгумації співіснують, а після хрещення Русі обряд кремації починає поступово зникати як суто язичницькій. Лише на периферії він зберігається до початку XII ст. Дослідники припускають, що оскільки у поширених у Давній Русі християнських повчаннях проти язичництва відсутня спеціальна заборона відносно спалення мерців, то заміна обряду тілоспалення тілопокладенням відбулася доволі швидко. Тобто вона не вимагала від церкви додаткових кроків по використанню обряду спалення мерця під час поховання із суспільної практики.

Є усі підстави вважати, що практика поховання за християнським звичаєм на території Давньої Русі, напевно, розпочалася задовго до прийняття хрещення князем Володимиром Святославичем, оскільки початок поширення християнства на давньоруських землях простежується ще з часів Аскольда та Діра. Згідно з повідомленням літописів, на момент укладення князем Ігорем договору з Візантією 944 р. частина воїнів його дружини була християнами та присягали виконувати договір у християнському храмі – церкві Іллі на Подолі. Можливо, перші християнські поховання в Києві були пов'язані саме із цим храмом.

За свідченнями літопису, княгиня Ольга будучи християнкою, була похована за обрядом тілопокладення, а не кремації: «...померла Ольга. І плакав за нею син її, і внуки її, і люди всі плачем великим, і, понісши, погребли її на місці. І заповіла була Ольга не творити тризни над собою, бо мала вона пресвітера, і той похоронив блаженну Ольгу»⁸. Тут важливо відмітити, що поховальний обряд залежить не лише від релігійних уподобань померлого, а й від тих людей, які цей обряд здійснюють відповідно з власними уявленнями про норми похорону, Потойбіччя та соціальний престиж (що також важливо). Тобто поховання княгині-християнки було здійснене за обрядом, яке суспільство достатньо добре знало та вважало відповідним її статусу.

Сприйняття смерті та поховального обряду у християнському середовищі Давньої Русі демонструє розмова грецького філософа з князем Володимиром Святославичем, що міститься у літописі під 986 р. Розмова є фактично християнсько-учительським літературним діалогом, де проповідник-християнин відповідає на короткі запитання царя-язичника і викладає йому основи християнства. Текст діалогу скомбіновано з біблійних цитат, доповнених фрагментами з апокрифічних текстів. Філософ звертає увагу князя на силу та всемогутність Бога. Не останнє місце в розмові має віра християн у потойбічне життя: «Повідав філософ, і про те,

⁸ Тут та далі цитати з літописних текстів за: Літопис руський за Іпатським списком / Переклад Л. Є. Махновця. Київ, 1989.

як люди стали смертні, із-за диявольських дій. Диявол же, побачивши, яку почесність воздав бог людині, позавидував їй, обернувся в змія, і прийшов до Єви, і сказав їй: “Чому не їсте ви із древа, що є посеред раю?” І мовила жона до змія: “Сказав бог: Не їжте, а то умрете смертю”. І сказав змії до жони: “Смертю не умрете, але відає бог, що в той же день, коли ви з’їсте з нього, відкриються очі ваші, і будете ви, яко бог, що розуміє добро і зло”. Скуштувавши яблука люди були вигнані з раю. Змії був правий, що скуштувавши плід люди не вмерли зразу, але вони втратили безсмертність».

Після цього філософ розповідає про першу відому йому як християнину поховальну практику в історії людства: «Адам же і Єва після смерті сина, не знали як поводитись з тілом померлого. “І плакали вони обоє за Авелем тридцять літ, і не згнило тіло його, і не вміли вони погребти його. І за велінням божим прилетіло двоє пташенят. Одно з них померло, а друге викопало ямку, поклало померлого і погребло. Побачивши ж се, Адам і Єва викопали удвох йому яму, і поклали Авеля, і погребли його з плачем». Таким чином, поховання пташки за «обрядом інгумації» було Божим велінням та слугувало настановою для дій людей. Поза сумнівом, що в тексті літопису розповідь про плач та пташок є апокрифічними вставками, проте саме вони відображають тогочасні уявлення, пов’язані з поховальними звичаями християн.

Закінчуючи розповідь філософ відзначив неминуче й, можливо, близьке приближення Судилища Божого: «Вже

назначив Бог і день, звертався грек до князя, у який він, зійшовши, буде судити живих і мертвих і воздасть кожному по ділах його: праведному – царство небесне, і красу невимовну, радість без кінця, і не [буде] він умирати вівіки, а грішникам – мука вогненна, і черва невсипуца, і муці [їх] не буде кінця. Такі ото будуть муки [тим], які не вірують у господа нашого Ісуса Христа. Будуть їх мучити в огні, якщо хто не охреститься». Це відповідало есхатологічним очікуванням, що поширилися в усьому християнському світі наприкінці X ст. Для підкріплення своєї розповіді у фінальній частині розмови філософ продемонстрував князю Володимирі запону, на якій було зображено Судилище Господнє. Пояснюючи це зображення, проповідник показував праворуч праведників, які в радості попереду йдуть у рай, а ліворуч – грішників, які йдуть на муку. На що Володимир, зітхнувши, сказав: «Добре сим праворуч, горе ж тим ліворуч». На що філософ зауважив: «Якщо ти хочеш праворуч стати, то охрестись», що Володимир прийняв до «серця свого».

Дотична до змісту розповіді філософом вміщена у літописі промова князя Володимира після бесіди з представниками різних релігій: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім же прийшли німці, і тії хваляли закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу. Мудро ж говорять вони, розказують, що й другий світ бути, і чудно слу-

хати їх. А якщо хто, мовляв, у нашу віру перейде, то, померши, встане знову, і не померти йому ввіки. Якщо ж хто в інший закон перейде, то на тім світі [йому] в огні горіти».

Відзначені розповіді, вміщені у літописний текст, дають уявлення про сприйняття смерті та посмертної долі християн, а також про світоглядні основи християнської поховальної традиції.

Зміна релігії після хрещення Русі 988 р. обумовила необхідність зміни поховальних обрядів відповідно до християнського віровчення. Ідея оцінки скоєного протягом життя, що відобразилася в християнстві, вимагала зречення всіх життєвих благ соціального та майнового порядку, які знайшли прояв у язичницькому поховальному обряді (обумовлювали розмір кургану, кількість супроводжувального інвентарю, одяг похованого і т. д.). У християнстві кожен, хто приходив на «суд Божий» наприкінці свого життя, мав з'явитися з тими матеріальними цінностями, з якими він вступив у життя – тобто ні з якими. У поховальній обрядовості це положення вимагало ритуалу поховання у землі без інвентарю. Утім на практиці давньоруське населення як міст, так і селищ, продовжувало вміщувати в могильний простір різні речі, хоча й не такі численні, як за часів язичництва: керамічні горщики, металеві чаші, предмети озброєння тощо. Померлих ховали в парадному вбранні, яке залежало від їх статків, часто – з прикрасами (сережками, браслетами, намистом тощо).

Відповідно до християнського звичаю тіло померлого вміщували в могилу у випростаному положенні, на спині, головою на захід. Для проведення обряду тіло могли вміщувати у спеціальні поховальні конструкції (саркофаги з каменю або цегли-плінфи, дерев'яні домовини тощо), утім, це було не обов'язково – поховання могло бути здійснене безпосередньо у могильній ямі. Однак бажано було його здійснювати на землі, спеціально освяченій церквою.

Варто відзначити, що з прийняттям християнства відбувається поступова зміна розташування некрополів відносно житлової забудови. За язичницьких часів місця для поховання померлих, могильники, були винесені за житлову забудову поселень. Могильники або маркували її край, або розташовувалися на певному віддаленні від будинків людей та були відділені від поселення якоюсь межею – природними або антропогенними об'єктами (яр, струмок, річка, ліс, рів, дорога). Такі об'єкти ніби відмежували територію мертвих від території живих людей. Після хрещення ситуація змінюється. З моменту християнізації у містах почалося храмове будівництво й некрополі почали з'являтися на освяченій землі поблизу храмів, розташованих посеред житлової забудови.

Розташування християнських некрополів серед житлової забудови у Давній Русі могло мати дві головні причини: створення цвинтарів поблизу новозбудованих церков або поглинення зростаючою забудовою території старих некрополів,

які продовжували функціонувати з додержавного язичницького часу (християнські поховання розташовувалися на язичницьких насипах або поміж ними). Останнє типове явище для великих давньоруських міст, як-от Київ та Чернігів.

Із християнізацією давньоруського суспільства змінюється і сприйняття некрополя в міському соціумі. Смерть та поховання вже не віддалені від людини, вони близькі до неї. Цвинтарі дедалі більше починають співвідноситися з храмом, біля якого вони формуються. Проте кладовища навколо храмів (особливо в містах) не могли в повному об'ємі забезпечити місцем для поховання все населення, тому могильники існували й за межами житлової забудови.

Найпоширенішими та, відповідно, найкраще дослідженими є поховання у церквах та на церковних кладовищах.

У християнському світі віруючих починали ховати на кладовищах поблизу храмів та у самих храмах із IV ст. При цьому в храмах на початку могли бути поховані лише монархи, єпископи, представники кліру. Лише з IX ст. церква дозволила проводити поховання деяких інших осіб (переважно – представників знаті) в інтер'єрі (всередині) храму.

Церква Богородиці (Десятинна) була першим мурованим храмом давньоруської держави, збудованим князем Володимиром Святославичем після хрещення Русі. Формування некрополю, а точніше – розміщення решток померлих у храмі Богородиці Десятинної розпочалося на самому початку його функціонування. Відомо, що у Десятинному хра-

мі 1015 р. було поховано князя Володимира Святославича (за літописом: «*І положили його в гробі мармуровім, опрятавши тіло його, блаженного князя, з плачем великим*») (Рис. 1), а ще раніше, 1011 р., його дружину, княгиню Анну.

Вважають, що від самого початку, з метою перенесення шанування предків на нову християнську основу, Десятинна церква замислювалася як храм-усипальниця або «пантеон». З літопису відомо, що до щойно збудованого храму Богородиці Володимир переніс тіло своєї бабки Ольги – першої княгині-християнки.

Напевно, на території Русі храми-усипальні з'явилися під впливом візантійського звичаю. Відомо, що за візантійським придворним етикетом імператор мав потурбуватися про місце свого майбутнього поховання ще вступаючи на престол. Писемних відомостей про існування аналогічного звичаю для Русі немає, однак сама наявність храмів-усипалень дає змогу припустити його існування.

Найімовірніше, місце для майбутнього князівського поховання готували заздалегідь, чи принаймні заздалегідь визначали для нього бажане місце. Судячи з усього, найбільш відповідним місцем для поховання князя-правителя був храм, збудований ним самим. Про це говорять свідчення літописів: Володимир Святославич був похований у Десятинній церкві; його син Мстислав – у Спасо-Преображенському соборі в Чернігові; Ярослав – у Софійському соборі в Києві тощо.

Найчастіше поховання розташовували у західній частині храму. Ховали померлих князів та членів їхніх родин також у галереях або у прибудованих до храму каплицях-параклесіях. Унікальним є відкритий у Чернігові храм-усипальня, де для поховань був призначений спеціальний підземний поверх – крипта. Це єдина подібна споруда в Давній Русі.

Храм-усипальня повинен був символізувати силу померлого володаря, легітимність його влади та влади його нащадків у сприйнятті соціуму, визнання її церквою і Богом. Храми, що будувалися саме як усипальні, на відміну від інших церков, передбачали наявність окремих місць для розміщення тіл померлих. Для цього у стінах храмових споруд ще під час будівництва створювали спеціальні арочні ніші-аркосолії для майбутніх поховань. Такі ніші призначалися для розміщення тіла померлого у саркофазі чи деревній труні. Померлого також могли ховати під підлогою храму поблизу аркосолію, якій слугував у цьому раз своєрідним надгробком. Улаштування аркосоліїв у храмі обумовлювалося, найімовірніше, із самого початку замовниками будівництва (князем чи особами з його найближчого оточення).

Аркосолії улаштовували в давньоруських храмах від XI до XIII ст. Пізніше цей звичай зникає. Усього в Давній Русі відомо понад 45 храмів із такими поховальними нішами, а на території Південної Русі їх 13: у Києві, Переяславлі, Чернігові, Каневі та Володимирі-Волинському.

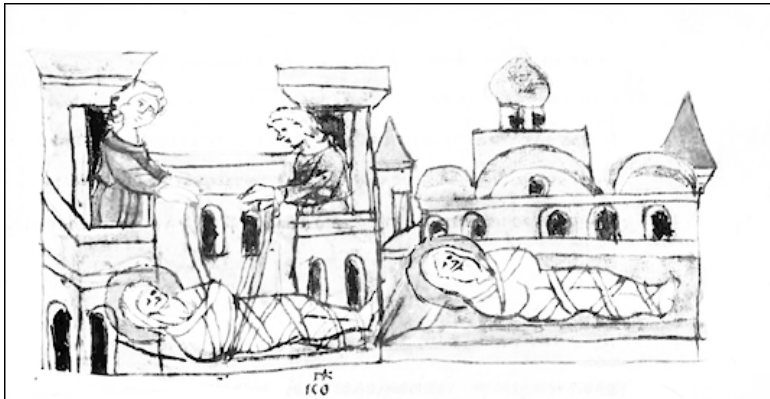


Рис. 1. Перенесення та поховання князя Володимира Святославича в Десятинному храмі. Мініатюра з Радзивілівського літопису

Аркасолії могли улаштовувати як у стінах храму, так і у стінах його прибудов, галерей та капел-параклесіїв. Наприклад, у Чернігівському Борисоглібському соборі аркасолії розташовувалися в стінах центральної частини храму (Рис. 2), тяжіючи до його західної половини, симетрично одна проти одної: 3 у західній частині північної стіни та ще 3 – у західній частині південної стіни. Окрім цього, у галереях храму було ще 14 аркосольних ніш, а у каплиці в східній частині північної галереї собору – ще 1 аркосолій. Таким чином усього у Борисоглібському соборі в Чернігові та його прибудовах була 21 ніша-аркасолій (Рис. 3).

Як уже відзначено, найчастіше аркосольні ніші улаштову-

вали у західній частині храму. Вони розташовувалися симетрично, одна напроти одної, у північній та південній стіні. Таке розташування, серед іншого, давало змогу вмістити у нішу тіло померлого головою на захід, відповідно до християнського поховального звичаю. Однак відомі й інші випадки. Наприклад, уже згадані аркосолії в західній стіні західної галереї Борисоглібського собору були орієнтовані вздовж осі південь – північ. Таким чином, поховання в них було можливо здійснювати головою на північ. Цей відступ від християнської традиції був обумовлений, найімовірніше, бажанням створити якомога більше ніш для поховання. Подібне розташування аркосоліїв (у західній стіні) відоме й в інших давньоруських храмах та їхніх прибудовах.

Засновника Борисоглібського собору в Чернігові, князя Давида Святославича, найімовірніше, було поховано саме в аркосолії. Відома пам'ятка давньоруської літератури «Слово про князів» так описує це поховання: *«І несли князя в Спас святий пізно по вечірні. Звідти понесли князя у церкву Бориса і Гліба, поставлену ним, а зоря, що була над Спасом, стала над церквою мучеників. Коли єпископ відспівав князя, труна ще не закінчена була. Сказав єпископ: “Вже сонце заходить, вранці поховаємо його”. Всі, що сиділи над князем, увійшли до церкви і повідали єпископу: “Сонце не заходить, а стоїть на одному місці”. Єпископ здивувався і возвеличив Бога. Коли каміння зрівняли і князя поклали у труну, – тоді сонце зайшло»*. Можливо, що згадка про «каміння» в цьому

описі стосується підготовки поховального саркофага, що був призначений для розміщення в аркосольній ніші собору.



Рис. 2. Пірофілітовий саркофаг із розкопок у Чернігові, встановлений в аркосольній ніші Борисоглібського собору. *Експозиція Національного архітектурно-історичного заповіднику «Чернігів стародавній»*

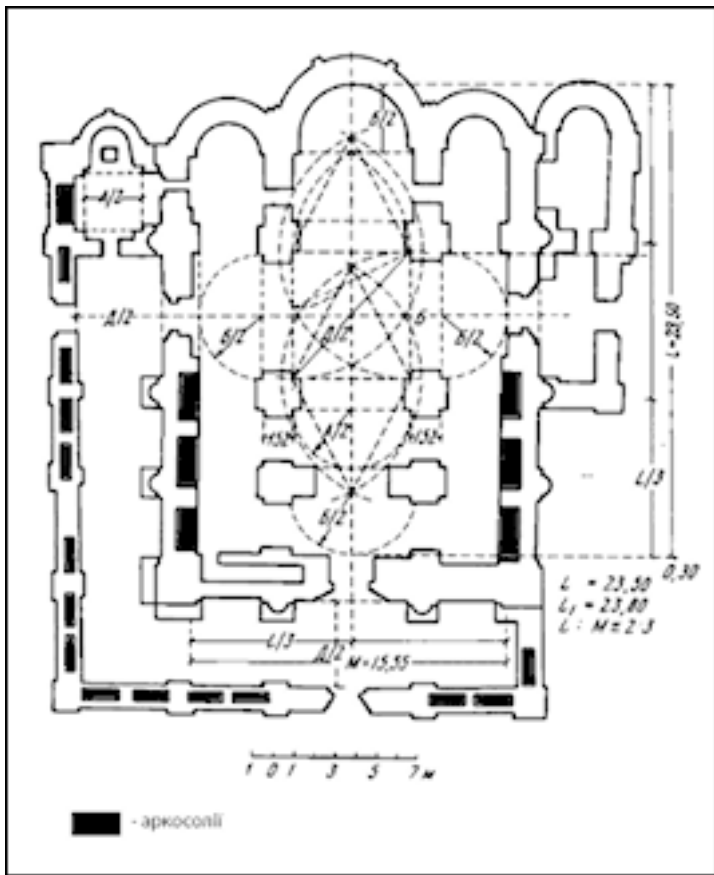


Рис. 3. План комплексу Борисоглібського собору в Чернівті (за М. В. Холостенком) із позначенням аркосоліїв

Як відомо, перший храм Русі, в якому були здійснені по-

ховання у саркофагах⁹ – Десятинна церква. Практика поховання у дорогих кам'яних (на початку – мармурових) саркофагах з'явилася на Русі після хрещення. Їх використовували для поховання еліти як у самому храмі (інколи – в інтер'єрі), так і на прилеглий до нього території. Варто відзначити, що більшість відомих поховань у саркофагах було виявлено на кладовищах великих літописних міст (Київ, Чернігів, Переяславль, Володимир, Галич).

Як засвідчують матеріали археологічних досліджень, виготовляли саркофаги з різних матеріалів: мармур, «шифер» (рожевий пірофілітовий сланець), вапняк, камінь, плінфа, дерево. Вважається, що усі мармурові саркофаги були завезені на Русь із Візантії впродовж X – XI ст. У Десятинному храмі, як відзначено у літописі, в мармурових саркофагах були поховані князь Володимир Святославич та княгиня Анна. Ще одне захоронення у мармуровій гробниці Десятинного храму було зафіксовано літописом 1078 р., коли було поховано Ізяслава Ярославича, київського князя, вбитого під час протистояння з племінниками за Чернігівські землі. Це підтверджують і матеріали археологічних досліджень: за усі роки розкопок Десятинної церкви було відкрито сім поховань у кам'яних саркофагах («раках»), три з яких мармурові.

У Софії Київській збереглися два великі мармурові сар-

⁹ Саркофаг – назва походить від др. – грец. *σαρκοφάγος*, *sarkophágos*, букв. її значення: камінь, що поїдає плоть, тілопоглинальний.

кофаги: прямокутні ящики з двосхилою кришкою, витесані з монолітних брил проконеського мармуру розміром 1,22 × 1,65 × 2,37 м. Вони декоровані різьбленням; композиціям декору властиві ранньохристиянські мотиви (хризми, хрести, пальмові гілки). Традиційно вважається, що в одному із цих саркофагів було поховано Ярослава Мудрого.

Більш поширені були саркофаги, виготовлені з овруцького рожевого пірофілітового сланцю, місцевого матеріалу (*див. вкладку*). Деякі з них копіювали за формою та орнаментом мармурові. Однак найбільшого поширення набула форма у вигляді прямокутного або трапецієвидного ящика, складеного з шести шиферних плит. Ці плити кріпилися за допомогою системи пазів або металевих прутів, щілини заливалися свинцем. Такі шиферні саркофаги відомі в Києві, Чернігові, Переяславі, Вишгороді та інших центрах.

У Білгороді Київському на цвинтарі поблизу храму, окрім шиферних саркофагів, було знайдено саркофаг із вапняку («білокам'яний») із висіченим на ньому голгофським хрестом.

У разі улаштування саркофагів із цегли-плінфи, з неї викладали стінки на глиняному чи вапняковому розчині. Кришкою та днищем такого цегляного «ящика» могли слугувати плити з овруцького рожевого шиферу (*Рис. 4, 5*). Дно могли також вирівнювати розчином, викладати плитками чи плінфою. У плінфяний саркофаг могли вміщувати дерев'яну труну. Відомі однокамерні, двокамерні та чотирьох камер-

ні саркофаги з плінфи. Варто відзначити, що улаштувати саркофаги з плінфи було дешевше та простіше, ніж із каменю. Їх споруджували з XI до XIII ст. у більшості центрів, де відбувалося монументальне будівництво (*Рис. 5*).

Відомі й саркофаги комбінованої конструкції. Такий саркофаг було знайдено, наприклад, у Чернігові під час розкопок 1923 р. М. О. Макаренком північної капели Спаського собору: три бічні стінки саркофагу були виготовлені з шиферних плит, а четверта складена з плінфи.

Давньоруські писемні джерела яскраво зображають основні етапи поховального обряду князів: підготовку тіла померлого, його транспортування до місця поховання з дотриманням відповідних ритуалів (супроводжувалося палачем населення та молитвами духівництва), розміщення тіла в поховальній конструкції.

Найпоширенішим видом поховальних конструкцій по всій території Русі були дерев'яні гробовища – домовини, які розміщували в могилі на ґрунтовому могильнику або під підлогою храму. Поховання в дерев'яних домовинах, відомі на більшості давньоруських ґрунтових кладовищ. Сама їхня наявність вважається однією з ознак християнського поховального обряду. Домовини робили з дощок у вигляді прямокутної або трапецієподібної форми ящиків та скріплювали цвяхами. Варто відзначити, що зазвичай під час археологічних досліджень давньоруських поховань знаходять лише рештки домовин – цвяхи та деревинний тлін.

Поховання в могильній ямі могли здійснювати й без домовини. У частині давньоруських поховальних пам'яток, у могильних ямах не вдалося зафіксувати жодних залишків домовини (зокрема деревного тліну та цвяхів). Припускають, що ці поховання могли належати представникам найнижчих соціальних шарів населення, яких не могли забезпечити домовиною. Відомі також випадки, коли небіжчиків ховали у могильній ямі, вкриваючи корою (берестою).



Рис. 4. Саркофаг із плінфи з XII ст. із розкопок у Чернігові, встановлений у аркосольній ніші Борисоглібського собору. *Експозиція Національного архітектурно-історичного заповіднику «Чернігів стародавній»*

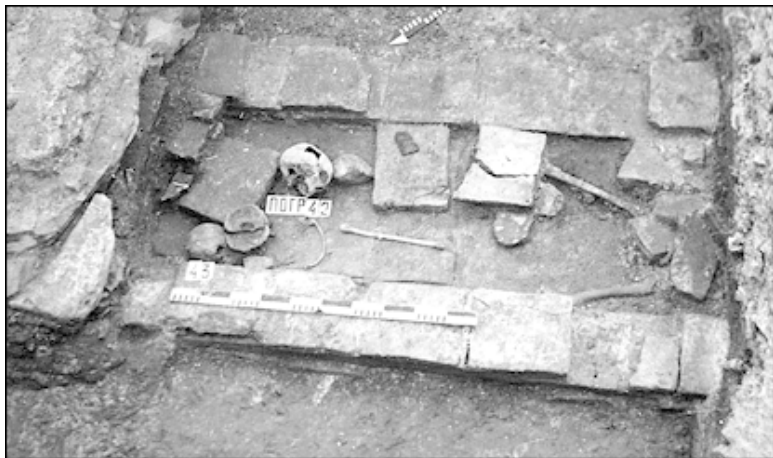


Рис. 5. Рештки поховання XI ст. у саркофазі з плінфи. Крипта «храму-усипальні» XI ст. в Чернігові

На цвинтарі могильні ями найчастіше утворювали паралельні ряди. При цьому відповідно до християнської поховальної традиції померлого розміщували головою на захід. Сторони світу визначали за сонцем. Це обумовлювало певні сезонні відхилення могил, відповідно до сезонного руху сонця. Також могили могли розміщувати відповідно до напрямку стін найближчого храму, намагаючись при цьому зберегти загальну порядковість поховань на цвинтарі.

На прикладі літописного опису поховання князя Ізяслава Ярославича в Києві 1078 р. можна схарактеризувати по-

ховальну процесію та особливості її проведення. Померлого Ізяслава поклали на сані (можливо, спеціально підготованими для цього) та з процесією повезли від річки (туди прибуло тіло з Чернігова) до міста. Літописець не зазначає, завдяки чому рухалися сані – чи була у них запряжена тяглова худоба, чи сані тягли люди (що також можливо). У процесії брали участь представники духовництва (священники та ченці), які супроводжували померлого та виконували належні молитви.

Лаконічність літописного опису поховальної процесії Ізяслава Ярославича не відображає ієрархії духовництва, залученого до проводу. Утім відзначено, що за саньми з тілом князя слідував син покійного з дружиною – *«Ярополк же ішов за ним, плачучи, з дружиною своєю: “Отче, отче мій!”»*. Літописець навіть подає фрагмент поховального плачу Ярополка Ізяславича: *«Отче, отче мій! Скільки без печалі пожив ти єси на світі сьому, многих напастей зазнавши од людей і од братів своїх? Тепер же погіб ти не од брата, а за брата свого положив голову свою!»* Цей фрагмент перекликається з обіцянкою Ізяслава Ярославича своєму брату Всеволоду Ярославичу напередодні походу проти князів-ізгоїв: *«І нині, брате, не тужімо. Якщо буде нам частка в Руській землі – то обом, якщо позбавлені будемо – то обидва. Я зложу голову свою за тебе»*. Син нібито підкреслює благородство та братерську любов Ізяслава, відданість даному слову.

Частину шляху тіло не везли на санях, а несли на руках: *«і понесли його в город»*. Можливо, це було вже у граді-місті,

поблизу храму, де збиралися поховати померлого князя та у самому храмі. При цьому, найімовірніше, тіло несли на саннях як на ношах. Після заносу до храму тіло було перекладено до мармурового саркофага: *«І, принісши, положили тіло його в церкві святої Богородиці, вложили його в раку кам'яну і мармурову»*.

Судячи з опису, поховальна процесія відбувалася при великому скупченні людей, оскільки літописець відзначає, що присутні прості люди голосно плакали за померлим князем: *«І не можна було чути співу серед плачу великого і голосіння: плакав по ньому весь город»*. Цей голосний плач по померлому можна, напевно, розцінювати як обов'язковий ритуальний елемент поховального проводу, що сягав своїм корінням язичницьких часів. Відмітимо, що в літописі відзначено: плач присутніх навіть заглушував церковні пісні, що виконувало духівництво під час процесії.

Варто також звернути увагу на супроводження траурної процесії молитвами та співами у виконанні представників духівництва. Це було, судячи з усього, традиційним для обряду князівського поховання. Так, під час похорону Ярослава Володимировича 1054 р. його тіло *«положив на сани, і повезли [його] до Києва, попи по обичаю співали співи»*. Тіло Ярополка Ізяславича 1086 р., привезене у Київ, зустрічали, окрім князів та бояр, також представники духівництва – *«І блаженний митрополит Іоанн, і чорноризці, і пресвітери»* та *«із псалмами і співами провели його до монастиря свято-*

го Дмитрія, опрятавши тіло його, з честю положили його в раці мармуровій у церкві святого апостола Петра, що її він сам почав був зводити». В описі поховання Всеволода Ярославича 1093 р. знову згадується участь значної кількості духівництва: «І зібралися єпископи, і ігумени з чорноризцями, і попи, і бояри, і простії люди, [і], взявши тіло його, з належними співами положили його у святій Софії». Участь духівництва у поховальній процесії описана також під час поховання страсотерпців князів Бориса та Гліба 1072 р.: «Попереду йшли чорноризці, свічі держачи в руках, а за ними – диякони з кадилами, а після цього – пресвітери, а за ними – єпископи з митрополитом, і за ними, раку несучи, йшли [князі]». Під час перенесення мощей Бориса та Гліба до нового храму 1115 р. духівництво знову було залучене, займаючи місце в процесії відповідно до церковної ієрархії. У літопису відзначено: «І взяли раку Борисову, і встановили її на повіз, і поволокли [його за] віршовки князі і бояри. Ченці попереду йшли зі свічами, попи за ними йшли, тоді ігумени, тоді єпископи перед домовиною, а князі з домовиною».

Більшість населення, звичайно, ховали зі значно меншим почтом. Хоча основні етапи проведення поховального обряду, найімовірніше, були ті самі: підготовка тіла, перевезення, розміщення тіла в місці поховання. Елементи цих поховальних традицій законсервувалися у народному середовищі та відомі за пізнішими етнографічними джерелами.

Окремо вирізняється комплекс сприйняття смерті та По-

тойбіччя, поховальні, а також постпоховальні звичаї у середовищі давньоруського чернецтва.

Варто відзначити, що тема смерті постійно супроводжувала ченця впродовж життя. Так, щоб стати ченцем, людина проходила постриг. Зміна імені під час постригу, з ім'я мирського на ім'я чернече, а також отримання чернечого вбрання символізувало смерть старої та появу нової людини. Ставши ченцем людина зрікалася світу й віддавалася служінню Богу, покораючись церкві.

Однією з найважливіших писемних згадок про смерть та поховальний обряд у чернечому середовищі є розповідь про ченця Марка Печерника у «Києво-Печерському Патерику». Там йдеться, що преподобний Марко *«чимало ходів у печері своїми руками викопав, на своїх плечах землю виносячи, і дні та ночі трудився на справу Божу. Викопав же і багато місць для поховання братії, і нічого за це не брав, але коли хто сам що давав йому – жебрущим роздавав»*. Тобто, вірогідно, в обов'язки цього ченця входило постійно забезпечувати місця для поховання померлих ченців. Одного разу він *«копав, за [своїм] звичаєм, і, втомившись, знеміг – залишив місце вузьким та нерозширеним. Прилучилося ж того дня одному братові хворому до Бога одійти, і не було іншого місця [для поховання], крім того, вузького. Принесений же був мертвий до печери і ледве його поклали через тісноту. Лаяла братія Марка, оскільки не могли мертвого приготувати, ні масла на нього возлити, бо місце було вузьке. Печерник же,*

смирено всім кланяючись, говорив: "Вибачте мене, отці, через неміч не закінчив". Вони ж ще більше докоряли, дозволюючи йому. [Тоді] Марко каже мертвому: "Оскільки вузьке місце се, сам, брате, окропись та, взявши масло, вилий на себе". Мертвий простяг руку, трохи зігнувся, взявши масло, полив себе хрестоподібно: на груди й на обличчя; посудину ж віддав. Сам же перед усіма приготувався [і], лігши, [знову] помер. Так не встигаючи викопати місце для померлого він звелів померлому: перебудь цей день [на світі сьому], доки приготую тобі місце на покладення і пришло по тебе. Мрець виконав слова Марка, і дочекавшись завершення місця поховання *вдруге помер*». Потрібно відмітити, що відповідно до цієї розповіді, чернець не просто примусив мерця виконати просту дію, а й ожити, тобто тимчасово повернув душу померлого до тіла.

Розповідь про Марка Печерника містить також інформацію про процес підготовки майбутнього місця поховання ще за життя ченця: *«двоє братів було в тому ж великому монастирі Печерському, поєднаних із молодості любов'ю сердечною: єдину думку мали й єдину волю до Бога. Ці попросили блаженного Марка, аби їм влаштував місце спільне, аби тут обидва покладені були, коли Господь повелить»*.

Описаний в Печерському патерику чернечий поховальний обряд у печерах підтверджується матеріалами археологічних досліджень. Науковцями були досліджені давньоруські поховання, які належали монахам, у печерах Києва, Чернігова,

Бакоти.

У давньоруських монастирях Києва, Чернігова (Рис. 6) та Василева були також відкриті колективні поховання скелетизованих решток – костниці (оссуарії). Дослідники вважають, що вони були улаштовані відповідно до запозиченого з Афону звичаю. За цим звичаєм померлого монаха спочатку ховали у землі. Через три роки, коли тіло розклалося, його кістки викопували, очищували та вміщували у спеціального відведеному для таких скелетизованих решток приміщенні – костниці. Це дійство мало сакральний зміст: якщо померлий вів життя праведне, то за три роки тіло його повинно було розкластися, якщо ж ні – братія знов його ховала та молилася за померлого.

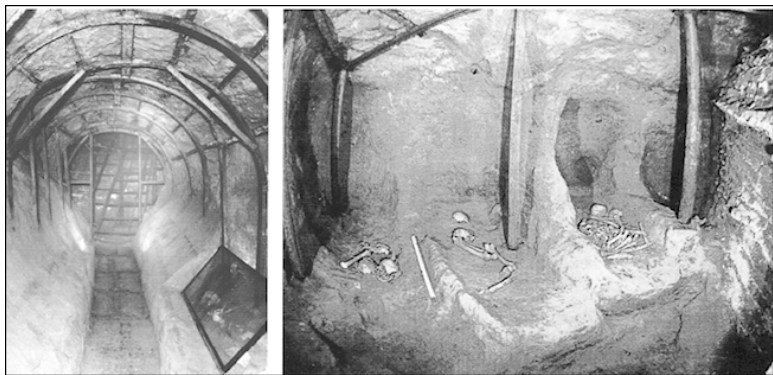


Рис. 6. Приміщення кістниці XII – початку XIII ст. Антонієві печери. Чернігів

Ознакою чернечого поховального обряду на міських ґрунтових могильниках вважають поховання з «кам'яною подушкою» (цегла-плінфа, камінь, керамічна плитка, жорно були покладені в могилі під голову померлого) (Рис. 7). Такі поховання були виявлені у Києві, Чернігові та в інших центрах Давньої Русі. Вважається, що вони здійснені відповідно до запозиченої з Візантії традиції. Покладений під голову померлого камінь міг підкреслювати аскетизм ченця, перемогу його духу над тілом. Однак припускають також, що камінь під головою померлого ченця міг мати більш вагоме значення: він слугував символом біблійного «каменю Іакова», на якому той спав, коли побачив драбину на небо, у царство Боже.

Винятковий випадок для поховальної традиції духівництва Русі – викладена у літопису історія захоронення митрополита Костянтина, що помер в Чернігові 1159 р. Митрополіт заповів, щоб після смерті його тіло було вивезене за місто та покинуте собакам. Так і було зроблено, проте на другий день, за велінням князя Святослава Ольговича, тіло митрополита поховали в Спаському соборі у спеціально улаштованому «теремці» поруч з останками князя-мученика Ігоря Ольговича, забитого у Києві піл час повстання 1148 р. (Рис. 8). Згодом митрополита Константина разом з Ігорем Ольговичем було канонізовано.

Посмертне прохання Константина про наругу над його ті-

лом можна пов'язати з найбільш радикальними проявами давньої аскетичної практики. Прибулий з Візантії митрополит-богослов, судячи з усього, з неї був добре обізнаний, утім Русі вона не була притаманною.

Окрему групу поховань, як вже було на початку відзначено, утворюють могили, які належать іноетнічному населенню. З повідомлень літописів відомо, що у Давньоруській державі, окрім слов'ян, які склали основну масу людності, були присутні також представники інших етносів. Ще впродовж IX – X ст. спостерігається потужний міграційний потік до Південної Русі, який охопив не лише слов'ян, а й скандинавів, балтів, фінно-угрів, болгар та інших вихідців із південного та східного степу. Найбільшого розмаху міграційні процеси досягли за час князювання Володимира Святославича, який здійснював державну програму будівництва укріплених пунктів на берегах Десни, Остра, Трубежу, Сули і Стугни завдяки переселенню сюди значної кількості людей з північних та північно-східних земель. Існувала також практика примусового переселення полонених, представників переможених народів. Наприклад, за повідомленнями літопису відомо, що Ярослав Мудрий після походів на польські та прибалтійські землі виводив звідти «полон» та розселяв на території своєї держави.

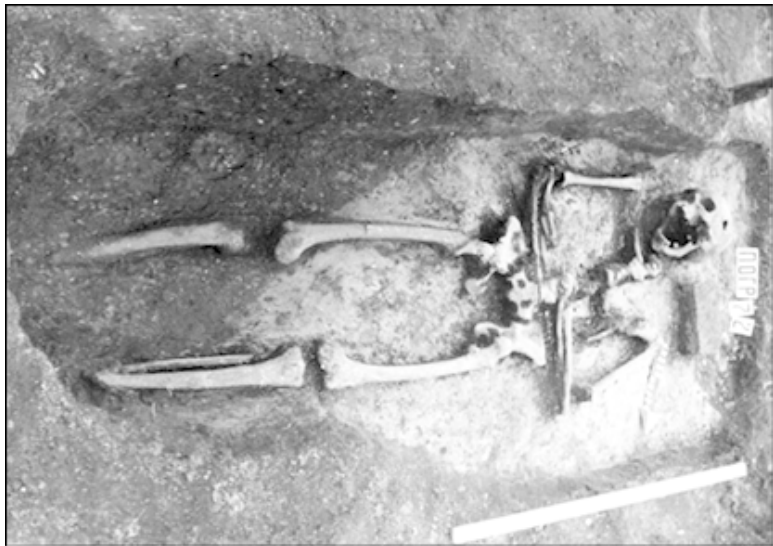


Рис. 7. Поховання з кам'яною «подушкою». Чернігів

З цими процесами можна пов'язати відкритий 2017 р. В. Г. Івакіним та В. І Барановим могильник Острів XI–XII ст. на р. Рось. Виявлені під час розкопок поховальних комплексів археологічні матеріали (шийні гривні, фібули, браслети із зооморфними кінцями, різноманітні ланцюжки, скроневі кільця та персні тощо) належать до типів, притаманних західнобалтським старожитностям (насамперед: старожитностям прусів, куршей та скальвів). Вони датуються, переважно, першою половиною XI ст. Окрім цього, звертає на себе увагу наявність у поховальних комплексах чис-

ленних предметів озброєння та, загалом, великої кількості різноманітного поховального інвентарю, що не властиве для синхронних давньоруських старожитностей Середнього Подніпров'я. Це дало змогу авторам досліджень пов'язати могильник Острів із західними балтами, переселеними у Поросся, на Пороську оборонну лінію Русі за князювання Ярослава Володимировича.

З Пороською оборонною лінією пов'язано також проживання кочовиків – васалів давньоруських князів. Відомо, що у середині XI ст. кочовики, які страждали від натиску половців, звернулися за захистом до князів Русі, просячи виділити їм землі в прикордонних зі степом регіонах. Землі були виділені на умовах васалітету. Так у степовому прикордонні оселилися: торки, печеніги, берендеї в Пороссі, ковуї на Чернігівщині. Вони сприймалися місцевим населенням як свої язичники (літописне – «свої погане»). У літописах цих кочовиків-васалів називали Чорні клубуки.



Рис. 8. Поховання митрополита Костянтина у Спаському соборі Чернігова. Мініатюра Радзивілівського літопису

Учорашні кочівники доволі швидко перейшли до осілого способу життя, хоча скотарство ще довгий час домінувало в структурі їхнього господарства. Проживаючи під контролем християнської держави, ці колишні кочовики зберегли також певні релігійні вірування, та, відповідно, мали власні поховальні звичаї. Аналізуючи матеріали поховань «свої погане» С. О. Плетньова виокремила з них поховання печенігів та поховання торків.

Печенізькі могили були неглибокі, проте широкі, розра-

ховані на те, що на дно вкладали не лише тіло людини, а й «чучело» коня (кінський череп, частину остову), часто загнудане та під сідлом. Захоронення людини найчастіше здійснювалося в домовині з колоди, хоча використовували й домовини, зроблені з дощок. Померлих вкладали на спині, у витягнутому положенні, з витягнутими вздовж тіла руками, здебільшого головою на захід (череп коня в похованні також був орієнтований на захід). У бідних похованнях могли бути відсутні труна та чучело коня (інколи його замінювали чучелом бика).

Більшість поховань пороських печенегів та торків належать чоловікам-воїнам та супроводжувалися коштовною зброєю: шаблею, списом, багатою зброєю. Варто відзначити, що серед поховань без супроводжувального чучела коня, більше половини не має також супроводжувального померлого інвентарю. При цьому в таких випадках інколи череп похованого лежав на правій скроні, тобто – лицем до півдня. За припущенням С. О. Плетньової, такі могили могли бути пов'язані з мусульманським поховальним обрядом, тобто померлі могли сповідувати мусульманську віру.

З переселеними на Русь ятвягами, на думку Б. П. Томенчука може бути пов'язана одна невелика група поховальних пам'яток Галицької землі – захоронення в кам'яних кругах (огорожах) XII – першої половини XIII ст. Такі поховання відомі у трьох могильниках: Василів, Мишків, Борівці. З них найкраще дослідженим є могильник, розміщений на посаді

літописного міста Василева на Дністрі. Тут було виявлено колективні поховання, вміщені у чотирьох кам'яних огорожах округлої форми діаметром 6–12 м при ширині самої огорожі близько 1 м. Поховання були здійснені у дубових домовинах, вміщених рядами у ями. Серед похованих в одній і тій самій огорожі були чоловіки, жінки та діти, що дозволяє дійти висновку про родинний характер цих колективних захоронень. Поруч із могильником було виявлено декілька ритуальних ям із рештками тризни.

Підсумовуючи сказане, можна відзначити, що представники не слов'янських етнічних груп принесли із собою у Південну Русь власні релігійні вірування та, відповідно, власні язичницькі поховальні звичаї, які за формою та змістом відрізнялися від слов'янських. У разі компактного проживання неслов'янське населення ще певний час зберігало свої старі традиції навіть після хрещення Русі, до XIII ст.

Література

Архипова Є. Саркофаг князя Володимира Святославича: історія пошуків і атрибуція // *Opus mixtum*: № 3 / [ред. кол.: Є. Архипова, Н. Писаренко, О. Комар, В. Козюба, Л. Чміль]; Міністерство культури України, Музей історії Десятинної церкви. Київ, 2015. С. 7–26.

Архипова Е. И. О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // *Российская археоло-*

гия. 2001. № 1. С. 37–44.

Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. Київ, 1992.

Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995.

Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. Харьков, 1916. Т. 1.

Душа разлучается с телом. Москва, 2004.

Івакін В., Баранов В. Західнобалтський могильник на території «Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі». Випуск 1, Випуск 2: матеріали Міжнародної наукової конференції / ред. кол. Титова О. М. (гол. ред.), Бібіков Д. В., Горькова А. О., Гоменюк В. М. (відп. секретар) та ін. Київ, 2020. 250 с.

Івакін В. Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. Київ, 2008.

Коваленко В. П., Рапопорт П. А. Неизвестный памятник зодчества Руси // Византийский временник. Т. 51 Москва, 1990. С. 201–204.

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, 1989.

Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. Київ, 1990.

Моця О. П. Населення Південно-Руських земель IX – XIII ст. (За матеріалами некрополів). Київ, 1993.

Моця О., Козаков А. Давньоруський Чернігів. Київ: «Стародавній світ», 2011.

Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь від язичництва до християнства. Київ, 1996.

Мусин А. Е. Погребальный обряд Древней Руси. (Письменные источники и археологические реалии)// Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы. Сборник статей памяти проф. И. В. Дубова. Санкт-Петербург, 2004. С. 116–123.

Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности. Санкт-Петербург, 2002.

Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III вв. до. н. э.). Москва, 1991.

Панова Т. Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков. Москва, 2004.

Патерик Печерський. Київ, 2007.

Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). Чернівці, 2006.

Плетнева С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV – XIII века): Учебное пособие. Воронеж, 2003.

Повесть временных лет. Москва-Ленинград, 1950.

Руденок В. Я., Новик Т. Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцького-Іллінського монастиря: 950 років. Чернігів, 2019.

Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва, 1982.

Ситий Ю. М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернігів, 2013.

«Слово о князях» // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – Київ, 2001. Т. I.

Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ, 2006.

Успенский Б. А. Борис и Глеб: Восприятие истории в Древней Руси. Москва, 2000.

Федоров Г. П. Русская религиозность. Часть I. Христианство Киевской Руси X – XIII вв. Москва, 2001.

Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. В. // Советская археология. 1967. № 2. С. 188–210.

Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва, 1981.

Одяг

Олег Ярошенко

Русь формувалася вздовж торгових маршрутів, які пов'язували Північну Європу з країнами Півдня та Сходу розгалуженою річковою системою. Тому не дивно, що перші писемні згадки про одяг русів ми бачимо у іноземних авторів. Так, Ібн-Фадлан доволі докладно описав одяг торговців-русів, яких він зустрів на берегах Волги в 921–922 рр., а Лев Диякон – князя Святослава Ігоровича під час його зустрічі з імператором греків Іоаном Цимісхієм 971 р.

Фіксуючи вагомі події історії Русі, літописці час від часу згадують і про одяг основних дійових осіб цих подій: князів, бояр та їхнього оточення. Однак найчастіше такі згадки обмежені загальною назвою одягу: «порти». Лише зрідка в літописних текстах можна зустріти назви конкретних видів одягу, матеріалів, з якого вони були виготовлені, та їхній колір. Опис елементів одягу простого населення частіше можна зустріти на сторінках літературних пам'яток того часу. Також назви елементів костюмів жителів Руських міст трапляються в берестяних грамотах.

Значно більше інформації про одяг жителів Русі отримуємо під час археологічних досліджень. У культурних шарах поселень, у складі скарбів та в похованнях часто трапляються як функціональні елементи костюма (гудзики, застібки,

пращки), так і цілі фрагменти взуття та одягу, а також прикраси (браслети, шийні гривни, скроневі кільця тощо).

Варто відзначити, що під час археологічних досліджень найчастіше трапляються лише деталі одягу, виготовлені з неорганічних матеріалів, таких як метал, скло та камінь. Вироби з органічних матеріалів (бересту, текстилю, повсті, шкіри та хутра) зберігаються лише в окремих випадках, хоча час від часу вдається зафіксувати їх відбитки на металевих виробах.

Напевно, найважливіший матеріал для реконструкції одягу давньоруського часу дають матеріали досліджень поховань. Залежно від місця знаходження того чи іншого елемента одягу, можна дійти висновку, яку саме функцію в костюмі виконував цей елемент. Тобто, оскільки знахідки решток костюма залишаються в тих зонах, де вони містилися на тілі похованого, можна визначити, які фрагменти належать до головного убору, які формували комірець, верхній одяг чи взуття, і на цій підставі реконструювати весь костюм.

Про зовнішній вигляд давньоруського одягу чимало можна дізнатися також із творів тогочасного мистецтва: ікон, книжкових мініатюр, зображень на металевих прикрасах, монетах, печатках та ін. Певну інформацію можна отримати з дитячих іграшок у вигляді фігурок людей.

Однак, попри доволі широке коло джерел про костюм жителів Русі X – XIII ст., жодне з них не може дати всієї необхідної кількості інформації, а тому варто застосовувати ком-

плексний аналіз при реконструкції як окремих видів одягу, так і костюма в цілому.

У вітчизняних дослідженнях тема одягу населення Русі найкраще висвітлена в роботах О. Брайчевської. Однак здобуті останніми десятиліттями дані археологічних досліджень дають змогу суттєво доповнити та скорегувати висновки дослідниці. Варто відзначити також, що в наш час у зв'язку з поширенням руху історичної реконструкції постійно зростає коло людей, які не лише цікавляться одягом середньовічного населення Європи загалом та Русі зокрема, а й займаються його відтворенням. Це робить розгляд цієї теми доволі актуальним.

Матеріали

За доби середньовіччя більшість предметів одягу виготовлялася з місцевої сировини рослинного (конопля, льон) та тваринного (вовна, хутро, шкіра) походження. Не випадково на сільських та міських поселеннях Давньої Русі археологи виявляють значну кількість керамічних та кам'яних пряслиць, невіддільного елемента веретена, який забезпечував інерцію обертання під час прядіння нитки. Також фіксують керамічні тягарці від вертикальних, а з XIII ст. і кросна від горизонтальних ткацьких станків. Усе це є свідченням того, що місцеве населення, переважно жінки, займалися виробництвом текстилю. Відповідно, домоткана тканина

полотняного та саржевого переплетіння була основним матеріалом для пошиття одягу сільського та більшої частини міського населення Русі. Ширина домотканого полотна могла бути від 40 до 60 см, що зумовлено зручністю прокидання човника під час ткання.

Тонке та вибілене полотно називали «бель», «понява», «частина», використовували для пошиття одягу заможних людей, а також вивозили за кордон як товар чи дарунки. Грубіша тканина – «толстина» – була доступною для селян та містян. «Волота» ткалася з погано вичесаної вовни, йшла на найдешевші вироби.

Текстиль, виготовлений із рослинних волокон, здебільшого не фарбували, а лише вибілювали, тимчасом як вовняна тканина могла мати натуральні кольори білого, молочного, коричневого та чорного відтінків. Також вовну могли додатково фарбувати фарбниками рослинного (корою дуба та верби, коренем морени, листям берези, вайдою та ін.) або мінерального (окиси металів) походження, досягаючи червоного, зеленого, синього, жовтого, коричневого та чорного кольорів. Знахідки фрагментів тканин, де колір ниток основи та човника відрізнялися, є свідченням того, що могли фарбувати окремо пряжу, а не лише готову тканину.

Заможні верстви населення та феодална верхівка, окрім текстилю з рослинних волокон та вовняної тканини місцевого виробництва, так званої «орниці», могла собі дозволити матерію, привезену із сусідніх країн. Це було тонше та якісніше

сукно, дорогоцінні «оксамити» (гладкий однотонний шовк) та «паволоки» (поліхромна саржева шовкова тканина з орнаментом), а з XIII ст. і бавовняні тканини, які теж були досить коштовними. Для оздоблення верхнього одягу еліти (в основному для плащів) використовували також візантійські «кружеви златіє» – тонкі шовкові стрічки із золотим підтканням. Невеликими відрізками дорогих шовкових тканин, обрізками від крою одягу феодалів прикрашали комірці сорочок та свит і звичайні жителі міст та сіл.

Зимовий теплий одяг виготовляли з хутра свійських та диких тварин. Найдешевшим вважалося хутро з ведмедя, однак більшість кожухів шили з овчини, а інколи й з дорогоцінного хутра соболя, куниці, горностая та білок. Можна допустити, що цінність хутра як сировини залежала не від його здатності утримувати тепло, а від кількості праці, вкладеної у виготовлення з нього одягу. Так, на пошиття шуби із соболя витрачалося значно більше зусиль, ніж для аналогічного виробу з овчини.

Для взуття жителі Русі використовували шкіру великої та малої рогатої худоби, свиней, коней. Дублена шкіра йшла на пошив черевиків та чобіт, а із сиром'яті виготовляли так звані «поршні». Хоча археологічних знахідок взуття з лика та бересту для цього періоду немає, та все ж таки можемо припустити, що личаки таки були в побуті бодай сільського населення.

Предмети одягу

На основі наявної джерельної бази можна зробити висновок, що крій одягу не залежав від матеріального достатку чи соціального статусу власника. Костюм містян, селян та феодалів різнився лише кількістю та різноманітністю предметів одягу, матеріалів та оздоблення. Так, слова «руб» та «рубище» вживали для позначення як звичайного відрізка тканини, так і для одягу найбідніших верств населення.

Сорочка була основою костюма дорослих та дітей, чоловіків та жінок усіх соціальних та майнових прошарків, від бідняків до князів. Спідня сорочка виконувала роль, по суті, спідньої білизни, тому була досить простою і не оздоблювалася. Водночас використовували й так звані верхні сорочки, які були верхнім одягом у теплу пору року та могли декоруватися.

У писемних пам'ятках сорочка згадується під термінами «сорочька», «срачица», «сорочица», які можуть означати як верхній одяг, так і спідній (*Рис. 1*). Ці терміни застосовуються як до чоловічого, так і жіночого одягу. В берестяних грамотах, знайдених під час археологічних досліджень міст Русі сорочка згадується як невіддільна частина чоловічого костюма. Однак, на жаль, у писемних пам'ятках немає жодних даних про крій чи матеріал, з якого виготовляли сорочки.



Рис. 1. Простолюдин (реконструкція)

Хоча цілих сорочок давньоруського часу не збереглося, під час археологічних досліджень було знайдено кілька досить значних їхніх фрагментів. Відомі знахідки великих фрагментів текстилю, які можна віднести саме до цього типу одягу з жіночих поховань X ст. у Гньоздові та Полоцьку. Крім цього, комірці, гаптовані металізованими нитками, непогано зберігаються та були зафіксовані в похованнях заможних людей по усій території Русі (Рис. 2.1; 2.2). Ці комірці та металеві гудзики, знайдені в похованнях, теж дають певне уявлення про влаштування комірця, а отже, і про крій одягу, до якого вони були пришиті.

Археологічні знахідки дають змогу дійти висновку, що спідні сорочки знаті та заможних людей виготовляли з коштовних тканин, переважно з шовку (поволоки та оксамиту), який привозили з інших країн, або з місцевого полотна, яке додатково фарбували. Спідні сорочки простого люду шилися з білого нефарбованого домотканого полотна рослинного походження (льон, коноплі). Верхні сорочки мали багатший вигляд, фарбувалися та додатково оздоблювалися відповідно до матеріального достатку власника (Рис. 3).

Аналізуючи наявні джерела (передусім зображення та археологічні знахідки) можна припустити, що існували два основні типи сорочки: тунікоподібна та полікова (Рис. 4).

Для виготовлення тунікоподібної сорочки відрізок полот-

на складали вдвоє по лінії плечей, потім робили виріз для голови овальної чи квадратної форми (Рис. 4,а). По центру, рідше зліва від комірця, йшов виріз, який у чоловічому одязі був не дуже глибокий. У верхніх сорочках пришивали комірець-стійку, який потім багато декорували шовком чи гаптуванням (Рис. 5.1; 5.2). Жорсткості комірцю надавав шматок бересту чи шкіри, вшитий всередину. До основного стану пришивали рукави, а з боку – прямокутної чи трапецієподібної форми клини. Якщо сорочку шили з грубого полотна «толстиці», то зсередини до неї у верхній частині могли пришивати квадратної форми підкладку з тонкого полотна «частиці». Комір та розріз на грудях застібався гудзиками (від 1 до 3 шт.), виготовленими з бронзового сплаву (Рис. 6), кістки, дерева, скла (скляні бусини як гудзики були більш притаманні для жіночого костюма), тканини (тканиною обтягували диск-основу з дерева чи кістки).

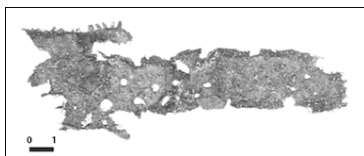


Рис 2.1. Текстиль (комірець) з розкопок у місті Чернігові

Рис 2.2. Реконструкція кольору та розташування вишивки текстилю з розкопок у місті Чернігові



Рис 3. Заможний чоловік у коштовній сорочці та свиті (реконструкція)

Довжина чоловічої сорочки була трохи нижче колін, а в підперезаному стані – трохи вище колін. Під час праці чи їзди верхи поділ сорочок, щоб не заважав, могли затикати за пояс.

Жіночі сорочки часто були полікового типу, тобто передній і задній стан з'єднувалися між собою на плечах прямокутними вставками – поліками (Рис. 4,б). Такі сорочки були ширшими та значно довшими за чоловічі, сягали до п'ят. Розріз на грудях проходив по центру та був значно довшим, ніж у чоловічих сорочках, для зручності процесу годування грудним молоком немовлят.

Також були жіночі сорочки, які шили за дещо іншим принципом. Широкий розріз комірця збирали разом у дрібні складки та обшивали відрізком тканини, краї якої ставали зав'язками. Рукава звужувалися до зап'ясть, а бокові клини мали трапецієподібну форму.

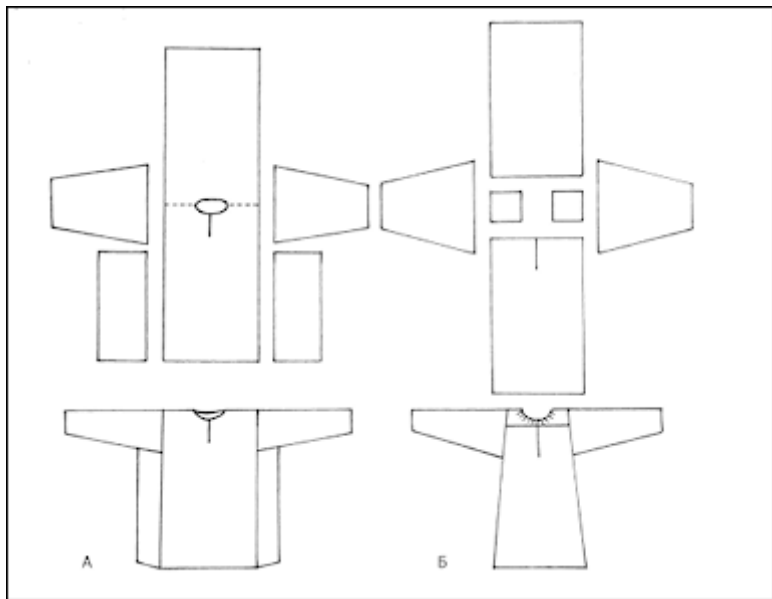


Рис. 4. Схема крою давньоруської сорочки: *а* – туніко-подібна; *б* – полікового типу

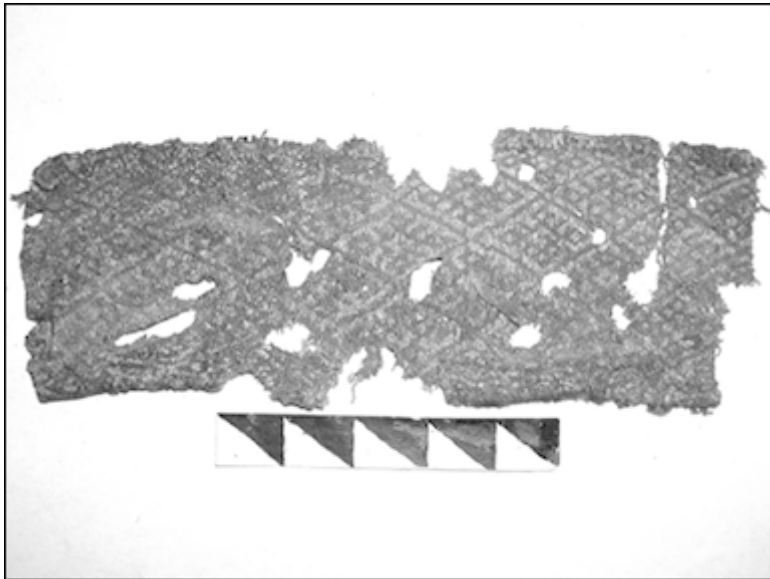


Рис. 5.1. Золототканий шовковий комірець із гудзиком із розкопок у Чернігові



Рис. 5.2. Гудзик із шовку з розкопок у Чернігові

Верхні сорочки мали подібний крій до спідніх, але шилися з фарбованих тканин та оздоблювалися по горловині, подолу та краях рукавів. Заможні верстви населення оздоблення робили з коштовного привізного шовку (Рис. 7).

Нижньої спідньої білизни жінки не носили. У холодну пору року тепло тіла зберігали за рахунок збільшення шарів одягу. Вдягали дві чи три сорочки, підперезувалися паском створюючи своєрідний «тепловий мішок» від колін до талії (Рис. 8).

Штани – це поясний чоловічий одяг. У писемних пам'ятках давньоруського часу немає окремого терміна для позначення штанів. Зазвичай, у цьому значенні використовувався загальний термін для всього одягу – «порти». З цього можемо зробити припущення, що штани-порти були обов'язковим елементом чоловічого костюма як такого.

Майже на всіх зображеннях, де є штани, ми можемо побачити їхній доволі вузький крій, вони щільно прилягали до ноги.

Можна припустити, що штани були довжиною до гомілки. Два відрізки холош з'єднувалися між собою прямокутною вставкою (Рис. 9). Для збільшення ширини кроку також могли вшиватися трикутні вставки. Найімовірніше холоші звужувалися до гомілок. Із країн Західної Європи на Русь у XII–XIII ст. поширюється мода носити ногавиці (так звані «шоси»), які вдягалися поверх штанів та прив'язувалися до шнурка, який власне і тримав штани-порти на поясі.



Рис. 6. Гудзики з бронзового сплаву (реконструкція)



Рис. 7. Міщанки XI ст. середнього та високого достатку
(реконструкція)



Рис. 8. Міщанка XI–XII ст. середнього достатку в теплому одязі (реконструкція)

Понява-плахта – різновид поясного одягу жінок, який носили поверх сорочки чи свити. Переважно їх носили жительки міст та сіл. Свідчень того, що жінки високого соціального статусу носили плахти, немає.

Значна кількість так званих «ажурних тканин» із поховань племені в'ятичів відносять саме до цього виду жіночого одягу. Відомі зображення жінок, одягнених у плахти, на браслетах-обручах зі скарбів у Старій Рязані та Києві.

Виготовлялися поняви з вовняної тканини та були орнаментовані ткацьким чи вишитим узором. За кроєм – це два чи три не зшиті між собою відрізки тканини. Понява огортала нижню частину стану, а на талії фіксувалася плетеним шнурком чи тонким тканим паском. Вона була коротшою за сорочку, а її поли розходилися спереду. Під час свят поли додатково підіймали догори та затикали за пояс, щоб відкрити багато оздоблений поділ сорочки чи свити.

Шкарпетки носили чоловіки та жінки. Оскільки жінки не носили штанів, то в холодну пору року вдягали досить довгі шкарпетки, своєрідні панчохи, які сягали колін (Рис. 10).

У літературних джерелах вовняні шкарпетки згадуються під терміном «копитця». Виготовляли їх методом в'язки голкою зі слабо крученої вовняної пряжі.

Свита – це узагальнюваний термін для верхнього одягу з рукавами, тобто це могла бути й верхня сорочка (*Рис. 11.1*). Однак, радше, це все ж таки вид іншого верхнього розпашного одягу, який носили поверх сорочки. Поверх свити надівали пояс.

Свиту неодноразово згадано у літописах та літературних творах давньоруського часу. Кілька разів свиту відмічено і в берестяних грамотах. «Каптан», який згадує Ібн-Фадлан, описуючи купця з Русі, теж можна віднести саме до свити (*Рис. 11.2*). Одяг цього різновиду, виготовлений з дешевої та грубої тканини, найімовірніше називали також «волоотою», за назвою матерії.

Довгий верхній одяг, в якому на більшості фресок та мініатюр зображені князі та їхнє оточення, можна також назвати свитами. Тканина такого одягу передається в червоному, синьому або зеленому кольорі, часто оздоблена елементами геометричного чи рослинного орнаменту. Виріз горловини, поділ та рукави на фресках зображені як обшиті широкими смугами шовку іншого кольору.

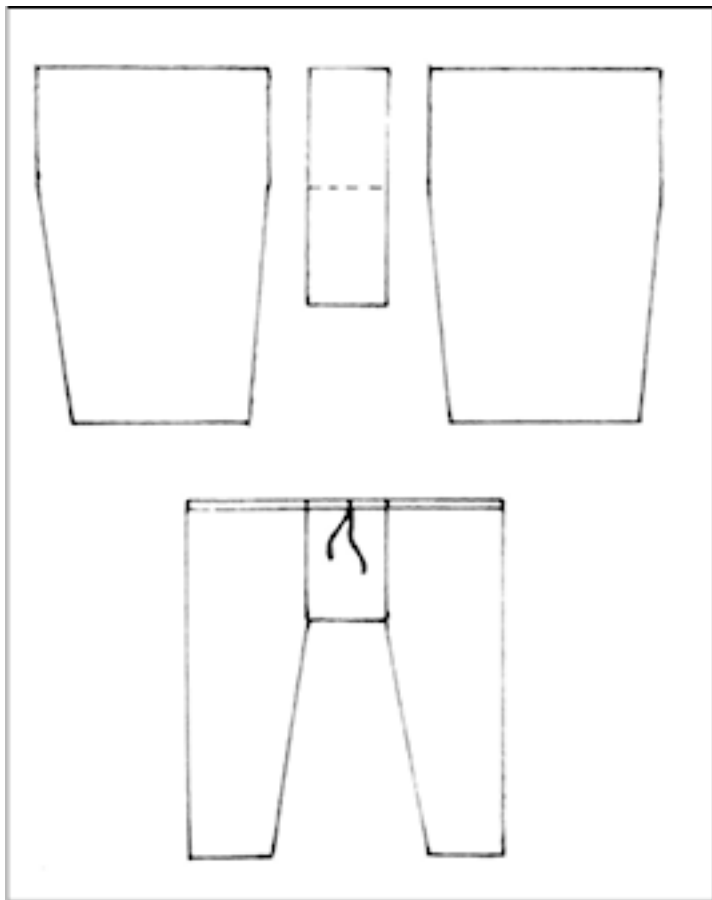


Рис. 9. Крій давньоруських чоловічих штанів



Рис. 10. Жіночі поршні, одягнені поверх в'язаних, вовняних шкарпеток (реконструкція)

Жінки, представниці феодальної верхівки та заможні городянки, носили довгий верхній одяг тунікоподібного крою. У джерелах немає конкретної згадки про його назву, тому в наукову літературу він увійшов як «верхнє плаття» (Рис. 12).

В археологічному матеріалі свита часто представлена рядом гудзиків, що лежать уздовж хребта від шиї до тазу, в похованнях чоловіків.

Як засвідчують археологічні знахідки, здебільшого свиту шили з вовняної тканини, сукна або з шовку, залежно від достатку власника. Іноді на вовняну тканину, «святочне сук-

но», технікою вибійки наносили візерунок, який імітував розетки дорогих візантійських «оксамитів».

Під час шиття основне полотно перегиналося через плечі та мало передній розріз від горловини до подолу, а ззаду доходило до талії. До цієї основи пришивали широкий шматок матерії, зібраний вздовж талії в дрібні складки. Всередині по всій площині пришивали підкладку іншого кольору.

Застібалася така свита на ряд гудзиків, кількість яких могла варіюватися від 6 до 40 штук. Гудзики пришивали на правий бік, а ліворуч йшов відповідний ряд петель. Довжина сягала колін або трохи нижче. Існував також інший вид крою, коли передній розріз доходив лише до талії, таким чином свита була не розпашною, а вдягалася через голову (*Рис. 13*).



Рис. 11.1. Жителі давньоруського міста середнього достатку (реконструкція)

Рис. 11.2. Сім'я заможних купців X ст. (реконструкція)



Рис. 12. Дівчина у верхньому платті, підперезана тканим

поясом (реконструкція)

Плащі були необхідні для захисту верхнього одягу від несприятливих погодних умов, тому виготовлялися переважно з вовняних тканин. Плащі носили, скріпивши поли застібкою-фібулою на правому плечі або під правою рукою, закриваючи ліву руку. При цьому права рука залишалася вільною.

У писемних пам'ятках є кілька термінів, якими називали цей елемент костюма: «луда», «мятль», «корзно», «коц». Термін «луда» трапляється лише кілька разів під час опису іноземців, тому можна припустити, що на Русі він був запозиченим. Найімовірніше, під цим терміном розумілася доволі дорога плечова накидка з шовку, прикрашена золотим гаптуванням. У літописах та берестяних грамотах частіше вживалися терміни «корзно» і «мятль». Припускають, що плащ-«корзно» міг бути недешевим елементом костюма, який побутував у середовищі як містян, так і феодалної верхівки (*Рис. 14*).

В археологічному плані наявність плаща в похованні може засвідчити кільцеподібна фібула-застібка, оскільки сама тканина здебільшого не зберігається.

Князів, членів їхніх родин та оточення зображали на фресках, мініатюрах та іконах у багато декорованих плащах червоного, синього чи зеленого кольорів.

Плащі простого люду шили з кількох відрізків щільної

вовняної тканини. Вони мали форму прямокутника, квадрата або півкола. Дорогі плащі також могли оздоблюватися по краю золототканою матерією, підбиватися дорогим хутром.

Кожух був теплим верхнім одягом, який носили чоловіки та жінки як знатні, так і прості в холодну пору року. Як і будь-який верхній одяг, кожух підперізувався.

Назва цього виду одягу походить від «кож», тобто хутра тварин, з якого його виготовляли. Він неодноразово зустрічається як на сторінках літописів, так і в літературних творах. Свідчення того, що прості жителі міст носили кожухи, можна знайти в берестяних грамотах. Є свідчення того, що заможні люди носили кожухи, зверху обшиті дорогими шовковими тканинами, однак, на жаль, не має жодних свідчень про крій кожухів.



Рис. 13. Гридь X – XI ст., найманець у князя (реконструк-

ція)



Рис. 14. Заможний боярин X – XI ст. (реконструкція)

Вважається, що кожухи городяни шили з хутра овець та кіз, іноді ведмедів. Шубами могли називати теплий одяг, виготовлений з хутра соболів та куниць.

Можна припустити, що крій кожухів за формою був подібний до свити, але мав значно більше деталей, що зумовлювалося матеріалом виготовлення. Шили кожухи хутром усередину, а верх покривали вовняною чи шовковою тканиною, залежно від достатку власника. Розріз міг бути як до талії, так і до самого низу. Застібався кожух на металеві застібки, дерев'яні чи кістяні гудзики. По вирізу горловини, подолу та рукавах пришивали хутро ворсом назовні.

Взуття у населення Русі було доволі різноманітним і здебільшого виготовлялося зі шкіри. Якщо поділити взуття на типи, то це були личаки, поршні, туфлі, черевики та чоботи. Для утеплення в холодну пору року всередину взуття вкладали устілки з повсті або набивали сухою травою. У чоловічому костюмі поверх халяв черевиків намотували онучі (довгі та вузькі спеціально зіткані полоси з вовни) (Рис. 15).

Маємо значну кількість знахідок як цілих зразків взуття, так і їхніх окремих деталей, які походять із міст Русі, де є так званий вологий культурний шар, у якому добре зберігається органіка.

Знать носила взуття з добре вичиненої та пофарбованої шкіри. Як декор використовували вишивку кольоровими нитками. Для виготовлення поршнів використовували так

звану сиром'ятну шкіру, а на личаки йшли берест та лико.

Чоботи були з детальнокроєними закаблуками, суцільно кроєними голівками, з високими чи навпаки низькими халявами. Черевики шили з двох частин: суцільного (або детальнокроєного) верху та підошви. Суто жіночим взуттям були туфлі, пошиті з м'якої шкіри та прикрашені вишивкою.

Поршні переважно були жіночим і дитячим взуттям міського населення. Їх виготовляли зі шматків сиром'яті прямокутної форми, зшиваючи на п'яті, затягуючи на шкіряні ремінці на носку та вздовж щиколоток. Сільське населення носило здебільшого личаки, зв'язані з полос лика та бересту, іноді зі шкіряних полос. Поршні та личаки підв'язувалися до ніг довгими шкіряними чи конопляними шнурами поверх онучів чи довгих шкарпеток.

Головний убір був невіддільною частиною чоловічого та жіночого костюма. Якщо чоловіки носили клобуки та шапки (Рис. 16), то головним убором заміжніх жінок були пової та убруси (Рис. 17).



Рис. 15. Онучі, намотані поверх халяв черевиків (реконструкція)

Для чоловічого костюма властиві два терміни: «шапка»

та «клобук», при чому останній згадується у зв'язку з феодалною верхівкою чи духовенством. Термін «шапка» відомий завдяки берестяним грамотам, які писали прості жителі міст. Із цього слідує припущення: шапки носили лише прості мешканці сіл та міст, водночас клобуки були характерні для знаті та духовенства.

Зображення чоловічих головних уборів на фресках, іконах, мініатюрах, печатках та виробих дрібної пластики вказують на відмінності в конструкції та матеріалах виготовлення шапок і клобуків та, відповідно, на соціально-економічне становище їхніх власників.

Багаті феодали шили клобуки з дорогих матеріалів: шовку та хутра соболя, горностає чи куниці. Убруси та пової були у вигляді прямокутного відрізка однотонної тканини з льону, вовни чи шовку.

Клобук був високим наголовником із шовку, поділ якого мав хутрянну оторочку. Шапки простого люду мали конічну форму та виготовлялися з повсті. Також шапки в'язали голкою зі слабо крученої вовняної пряжі.

Жіночий убрус був довшим за повій, нагадував рушник. У святкові дні поверх убрусу жінки вдягали металеві прикраси. Незаміжні дівчата ходили переважно з непокритою головою, вдягаючи лише вінок – очілля у вигляді стрічки тканини, зав'язаної на потилиці, а до самого очілля чи волосся чіпляли скроневі кільця (*Рис. 18*).

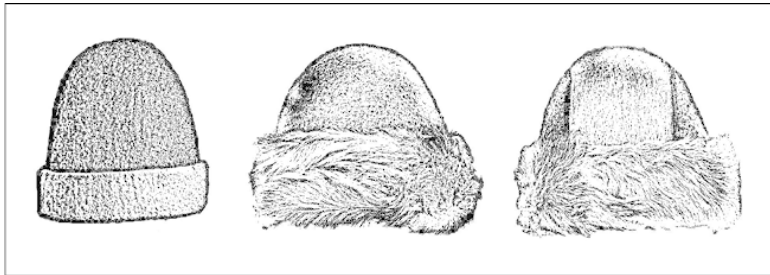


Рис. 16. Шапка простого міщанина та два клобуки представників феодалної еліти (реконструкція)



Рис. 17. Жіночий головний убір представниці феодалної знаті XI ст. (реконструкція)



Рис. 18. Головний убір незаміжньої дівчини XI ст. (реконструкція)

Пояс також був важливим елементом костюма чоловіків та жінок. Він виконував як функціональну, так і соціальну роль. Від оздоблення поясу можна було судити про статки людини.

Пояси носили поверх верхнього одягу, сорочки чи свити. Часто до поясу кріпилися гаманці та футляри з речами особистого вжитку (коповушки, гребінці, пінцети, ножиці, но-

жі), точильні бруски, амулети.

З писемних джерел стає зрозуміло, що пояс був важливим елементом костюма. «Вийти в люди» без поясу вважалося неприпустимим. Пояси часто фігурують як майно, яке передавали у спадок або дарували монастирям. На жаль, про їхній вигляд та конструкцію в текстах немає даних.

Пояси феодальної верхівки були своєрідними символами їхньої влади та достатку. Напевно, саме тому пояси входили до складу скарбів та були деталлю поховального вбрання знатних чоловіків. Про це свідчать знахідки пряжок та хвостовиків поясних бляшок різноманітної форми, поясних кілець, а іноді навіть фрагментів шкіри (жодного цілого поясу часів Давньої Русі не дійшло до нашого часу). При цьому в могилах жінок не відмічені жодні знахідки деталей поясу.

Сам пояс виготовляли зі шкіри, а поясна гарнітура була переважно металевою (бронза та срібло, іноді з позолотою). Металеві деталі до шкіряної основи кріпилися або за допомогою загинання штифтів, або їхнього розклепування з тильного боку поясу. Пряжки, хвостовики та бляшки були декоровані геометричним, рослинним та інколи й зооморфним орнаментом (*Рис. 19*).

Повсякденний пояс мав металеву пряжку та шкіряну основу, тимчасом як існували й дорожчі екземпляри, прикрашені чималою кількістю поясних накладок та роздільними кільцями, виготовленими з кольорових металів. Подібні пояси та їхні прикраси в науковій літературі називають-

ся «геральдичними», оскільки вони засвідчують високий матеріальний достаток та соціальний статус власника (Рис. 20).

До поясного набору заможної людини також можна віднести багато оздоблену шкіряну сумку, так звану «сумку-ташку». Часто такі сумки прикрашалися металевим набором, який стилістично відповідав орнаменту поясного набору (Рис. 21).

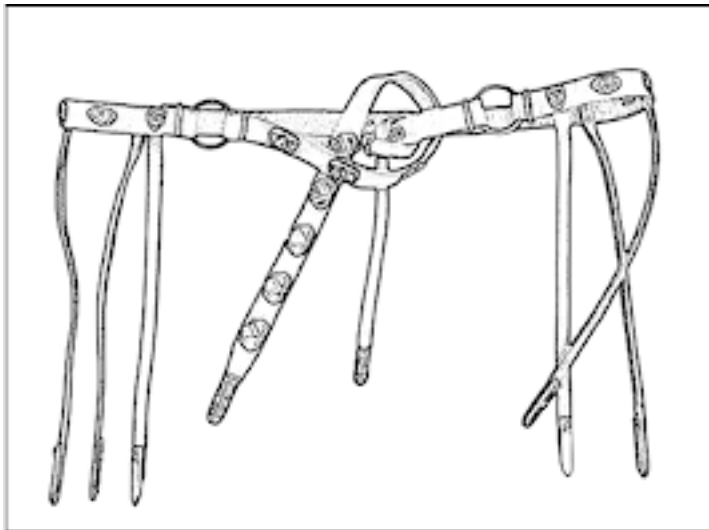


Рис. 19. Пояс представника феодальної верхівки X – XI ст. (реконструкція)



Рис. 20. Князь XI ст. (реконструкція)

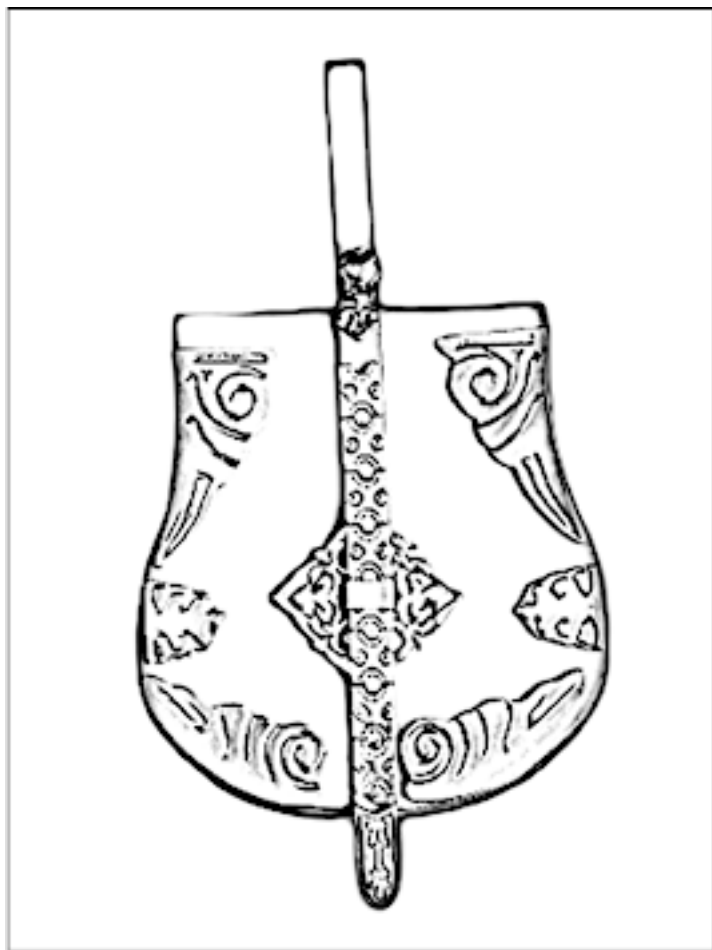


Рис. 21. Сумка-ташка (реконструкція)

Пересічне чоловіче населення міст та сіл Русі носило прості шкіряні ремінці з пряжками ліроподібної форми або спеціально виткані пояси з ниток. Жінки носили зіткані на дощечках чи сплетені відповідним чином шовкові, вовняні чи лляні пояси. Найбідніші люди могли підперізуватися звичайною мотузкою.

Рукавиці допомагали захистити руки не лише від холоду, а й під час виконання певних видів робіт.

Рукавиці зшивали зі шкіри та хутра або в'язали з вовняної пряжі за допомогою кістяних чи дерев'яних голок. Як сировину для слабо крученої нитки використовували низькосортну вовну. Завдяки цьому під час носіння виробу вовна звалювалася, перетворюючись на своєрідну доволі міцну повсть.

Прикраси слугували для вираження соціального статусу їхнього власника, а також бути функціональними частинами костюма (здебільшого застібки). Найчастіше прикраси виготовляли з кольорових та дорогоцінних металів, їх дослідники зазвичай іменують «металевий убір». Однак побутували й скляні прикраси (браслети, персні, каблучки, намисто) та прикраси з каменю (намисто, підвіски).

Як завжди, писемні пам'ятки нам дають лише назви цих деталей вбрання, без детального їхнього опису. Втім у деяких випадках контекст таких згадок дає підстави зробити

висновок про призначення: фібули, або «сустуги», були характерною прикрасою костюма та виконували функцію застібок плащів та іншого верхнього одягу; «гривни», виготовлені зі срібла та золота, слугували поширеною шийною прикрасою знатних людей та їхнього оточення.

Більшість прикрас були виготовлені з неорганічних матеріалів, а тому досить добре зберігаються в культурному шарі поселень, скарбах та в похованнях. І знахідки є чудовим маркером для датування, а інколи й етнічної приналежності власника. Так, скроневі кільця – невіддільний елемент жіночого костюма слов'ян традиційно вважають ознакою належності власниці до того чи іншого племені.

За археологічними даними можна припустити декілька варіантів носіння скроневиx кілець: передусім, на головному уборі (кріпилися до тасьми чи зчіплювалися одна з одною ланцюжком); замість сережок у мочках вух; заплетеними у волосся, від скроні до підборіддя.

До жіночого головного убору також належать вінці, які виготовляли з кольорових металів, шкіри та тканини. До вінців також могли кріпити скроневі кільця, рясна та колти, залежно від матеріального достатку власниці.

Сережки слугували як жіночою, так і чоловічою прикрасою, що відомо з писемних та археологічних даних. Найпоширенішими були доволі прості сережки, виготовлені зі срібного дроту (2 мм завтовшки) кільця 1,5–2 см у діаметрі, хоча за матеріалами археологічних досліджень відомі й до-

рогі, тонкої ювелірної роботи вироби (як місцевого, так і іноземного виробництва: візантійського, західноєвропейського тощо).

Комплекс шийних та нагрудних прикрас міг складатися з металевих гривен, ланцюжків, скляного та кам'яного намиста, металевих підвісок (зокрема й монет). Окремо варто згадати язичницькі амулети й так звані знаки особистого благочестя (християнські хрестики, образки). Усе це належало до костюма чоловіків та жінок, окрім намиста, яке було властивим суто для жіночого костюма.

Руки прикрашали браслетами, кільцями та перснями. Характерними жіночими прикрасами рук були скляні браслети (їх носили по кілька штук різного кольору на зап'ястку та передпліччі) і персні, чималу кількість уламків яких знаходять у культурних шарах XII–XIII ст. Металеві персні-печатки носили, напевно, переважно чоловіки.

Література

Арциховский А. В. Одежда // История культуры Древней Руси. Москва-Ленинград, 1948. Т. I. С. 234–262.

Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ, 1977.

Брайчевська О. А. Одяг // Історія української культури. Т. I. Історія культури давнього населення України. Київ, 2001. С. 989–997.

Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Том II: Византийские источники. Москва, 2010.

Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Том III: Восточные источники. Москва, 2009.

Изюмова С. А. К истории кожевенного и сапожного ремёсел Новгорода Великого // МИА. Вып. 65. Москва, 1959. С. 191–222.

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. Москва-Ленинград, 1954.

Лебедева Н. И. Прядение и ткачество восточных славян в XIX – начале XX в. // Восточнославянский этнографический сборник / АН СССР. Труды ИЭ. Новая серия. Москва, 1956. Т. XXXI. С. 459–540.

Левашова В. П. Височные кольца // Очерки по истории древнерусской деревни X–XIII вв. Труды Государственного исторического музея. Вып. 43. Москва-Ленинград, 1967. С. 7–54.

Левинсон-Нечаева М. И. Ткачество // Очерки по истории древнерусской деревни X–XIII вв. Труды Государственного исторического музея. Вып. 33. Москва-Ленинград, 1959. С. 9–37.

Мурашева В. В. Древнерусские наборные ременные украшения (X–XIII вв.). Москва, 2000.

Орфинская О. В. Три источника, или к вопросу о классификации края одежды // Женская традиционная культура и костюм в эпоху средневековья и новое время. – Москва –

Санкт-Петербург, 2012. Выпуск 2. С. 76–92.

Орфинская О. В., Степанова Ю. В. К вопросу о формировании русской традиционной одежды с поликами // Этнографическое обозрение. 2013. № 5. С. 114–122.

Оятева Е. И. Обувь и другие кожане изделия древнего Пскова // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 4. Ленинград, 1962. С. 77–94.

Патерик Киево-Печерский / Перекл. та прим. І. Жиленко. Киев, 2001.

Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. 2-е изд. / Под ред. А. А. Шахматова. Санкт-Петербург, 1908.

Правда Русская: учеб. пособие / АН СССР, Ин-т истории [отв. ред. Б. Д. Греков]. Москва; Ленинград, 1940.

Рабинович М. Г. Древнерусская одежда IX–XIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. Москва, 1986. С. 40–62.

Сабурова М. А. Древнерусский костюм // Древняя Русь. Быт и культура. Археология СССР. Москва, 1997. С. 93–109.

Степанова Ю. В. Костюм древнерусского человека: реконструкция по данным археологии. Тверь, 2014.

Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. Москва, 1972.

Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгород, грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951–1983 гг.). Москва, 1986..

Дозвілля та розваги

Музичні інструменти та музика

Оксана Дядечко

Офіційне прийняття християнства наприкінці X ст. визначило новий напрям культурного розвитку Давньої Русі, сприяло жвавим політичним та економічним контактам із Візантією і християнськими країнами Європи, а також інтенсивному розвитку музичної культури, яка стала однією із ланок загальноєвропейської культури Середньовіччя. Таким чином, формування комплексу музичних інструментів Давньої Русі відбувалося в контексті загальноєвропейського культурного розвитку.

Інструментарій Давньої Русі був різноманітним, однак власне інструментальна музика не набула самостійного художнього значення. Вона мала лише прикладне значення, супроводжуючи співи, танці, походи, урочисті зустрічі та церемонії тощо. Серед музичних інструментів функціонально виділялися культові, сигнальні, ратні, мисливські, пастуші, світські та дитячі.

Використання культових інструментів після прийняття християнства було доволі обмеженим. Під час православного богослужіння вони, окрім сигнальних – бил, ботал та дзвонів – не використовувалися. Водночас у музичній куль-

турі Давньої Русі окрему групу становили шумові предмети: бубонці, шумливі підвіски-амулети, що виконували успадковану від язичницького часу роль оберегів.

Згадки про музичні інструменти та гру на них містяться у літописах та літературних творах часу Давньої Русі. Численність таких згадок вже сама по собі засвідчує, що музичне мистецтво у східних слов'ян почало формуватися ще в додержавні часи. Лише таким чином можна пояснити зафіксовану в джерелах багатогранність та функціональну різноманітність музичних інструментів східних слов'ян у період після прийняття християнства.

Навіть простий перелік наведених у писемних джерелах назв говорить про вже згадану різноманітність складу східнослов'янського музичного інструментарію. Водночас інформація про те, який саме вигляд був у того чи іншого музичного інструменту, ніде не трапляється. Таким чином зазвичай складно зрозуміти, які саме інструменти фігурують у текстах під тією чи іншою назвою. Тому в дослідженнях музичної культури Давньої Русі неабияке значення мають відомості, отримані з іконографічних, етнографічних та, головне, речових (археологічних) джерел. Без таких відомостей правильне розуміння і тлумачення письмових даних неможливо.

Важливим джерелом для вивчення музичної культури Давньої Русі традиційно вважаються зображення музикантів, збережені у монументальному мистецтві (фрескові роз-

писи Софійського собору в Києві та Успенського собору у Пскові XI ст.; кам'яні барельєфи церкви Покрова на Нерлі та Дмитріївського собору у Володимирі XII ст. та інші), у творах декоративно-ужиткового мистецтва (передусім – браслетах-наручах), а також на книжкових мініатюрах (Київського псалтиря, Радзивіллівського літопису тощо). Однак такі зображення не завжди можна трактувати однозначно. Найкраще цю тезу ілюструє відома композиція «Скоморохи», розміщена на фресці стіни південної вежі Софійського собору в Києві (*див. вкладку*). Ця композиція неодноразово трактувалася дослідниками як «оркестр» місцевих народних музик та танцюристів. Однак В. Беляєв припустив, а згодом і І. Тоцька переконливо довела, що інструментарій, зображений на фресці, є близьким до візантійського та західноєвропейського. Радше, це – придворний оркестр візантійського імператора. Тобто фреска не відображає реалії музичного мистецтва Давньої Русі. Натомість можна додати, що сама наявність подібного зображення є свідченням високого рівня місцевої музичної культури та її зв'язку із загальноєвропейською музичною культурою Середньовіччя. Автор фрески був, поза сумнівом, знайомий з усіма інструментами включеними до композиції – інакше він не зміг би їх відтворити настільки детально.

До речових джерел відносяться оригінальні музичні інструменти X – XIII ст. знайдені під час археологічних досліджень. Варто відзначити, що до нашого часу вони зберег-

лися фрагментарно, оскільки головним матеріалом для їхнього виготовлення слугували нестійкі органічні матеріали, передусім – дерево та кістка. З огляду на це, для вивчення давньоруських інструментів дослідники доволі часто використовують матеріали пізнішого часу – XIV та навіть XV ст., обгрунтовуючи при цьому їхню приналежність до більш старих, архаїчних типів.

Окремо варто підкреслити значення етнографічних джерел. Вони дають змогу здобути інформацію щодо музично-звукових можливостей інструментів, їхніх деталей та конструкції. Звернення до етнографічних матеріалів та аналогії з народними музичними інструментами, подібними до тих, що використовувалися у Давній Русі, дають змогу відтворити відповідний музичний стрій, прийоми гри тощо.

Таким чином, попри неповноту, наявна джерельна база дає змогу визначити склад комплексу музичних інструментів давньоруської доби та схарактеризувати їхні різні групи та окремі типи (походження, матеріал, конструкцію, особливості звуковидобування тощо).

За конструкцією та за способом звуковидобування музичні інструменти Давньої Русі розподіляються на самозвучні (ідіофони), ударні (мембранофони), струнні (хордофони) та духові (аерофони).

Для початку, напевно, варто приділити увагу групі найпростіших за способом утворення звука музичних інструментів – самозвучних, до яких належать шумливі підвіски-

амулетів, бубонці, глиняні брязкальця, варгани (дримби) та дзвони. Про їхнє використання за часів Давньої Русі відомо, передусім, за численними археологічними знахідками.

Металеві підвіски-амулетів з «шумливих» привісок у вигляді мініатюрних копій різноманітних предметів, зображень птахів, коней та бубонців носили на грудях чи поясі, у складі намиста або ж окремо – на ремінці чи шнурі. Вони були невід’ємною частиною костюма та, маючи охоронну та захисну семантику, відігравали роль не лише прикрас, а й амулетів-оберегів. З точки зору музичної археології зооморфні «шумливі» підвіски (так само як і бубонці) є інструментами музично-обрядової діяльності людини, оскільки у музикознавчій літературі до кола музичних інструментів включено й предмети, не створені спеціально для звуковидобування.

Бубонець є невеликою порожнистою литою або тисненою замкнутою кулькою з прорізами, яка має вушко з отвором для кріплення на одязі, прикрасах тощо (*Рис. 1*). Найчастіше появу бубонців учені пов’язують з поступовим опануванням людиною спеціальних навичок у галузі металообробки, а саме – литтям бронзи. У Середньовіччі для виготовлення бубонців використовували олов’яну та свинцево-олов’яну бронзу, чи багатокомпонентний сплав. Трапляються також вироби з «чистої» міді.

Як і більшість побутових, сигнальних та власне музичних знарядь, бубонці самотійно або у складі різноманітних ре-

чей наділялися охоронною сутністю. Як предмет матеріальної культури бубонці використовувалися у різних сферах життя давньоруського населення. У вбранні вони слугували підвісками або декоративними деталями костюма, інколи – гудзиками. Як прикраси бубонці входили до складу намиста, їх підвішували до шийних гривень, скроневих кілець та головних пов'язок. Окремі бубонці могли бути підвішені до одягу (поясу, наплічного вбрання) за допомогою вовняних ниток, тонких шкіряних ремінців, металевого дроту тощо. Такий спосіб кріплення сприяв гучнішому дзвону, ніж кріплення безпосередньо до тканини чи шкіри. Бубонці використовувалися також під час соколиного полювання. Їх прикріплювали до лапи ловчого птаха спеціальними ремінцями. Дзвін бубонців допомагав мисливцю виявити місцезнаходження птаха.

Вважають, що дзвін бубонців із давніх часів був важливою частиною культових та музично-інструментальних дійств як сольоно, так і у поєднанні з грою на інших інструментах. Можна припустити, що у Давній Русі, як і в багатьох інших культурах часів Середньовіччя, бубонці відігравали таку саму роль. Однак на сьогодні прямі докази цьому відсутні, хоча численність археологічних знахідок таких виробів нібито свідчить на користь даного припущення.



Рис. 1. Давньоруські бубонці з Княжої гори (за О. Черненко)

Поширення бубонців у архаїчній культурі можна пояснити їх охоронною та захисною семантикою. Як засвідчують етнографічні матеріали, дзвін бубонців використовували в переломні моменти життя людини: під час ритуалів переходу (у весільній та траурній обрядовості), під час хвороби (стан межі між життям та смертю) та в інші моменти, що вважалися загрозливими через особливу небезпеку з боку сил Потоїбіччя.

Конструктивно близькими до бубонців є глиняні брязкальця, звучання яких також залежить від наявності в їхній порожнині камінчика або дробини. До ранніх типів давньоруських брязкалець належать яйцеподібні – глазуровані, покриті розписами, з камінцем у середині та невеликим отвором у тупому кінці або, зрідка, у бічній частині. Виготовляли їх зі звичайної випаленої глини, після чого вкривали поліхромним візерунком, що складався з фігурних дужок та смужок. Через подібність до великодніх яєць-крашанок ці

глиняні брязкальця в археологічній літературі часто називають писанками. Яким було їх призначення достовірно невідомо. На думку дослідників, за часів Давньої Русі писанки були поліфункціональними та виконували обрядову, ігрову та декоративну функцію.

На завершення переліку найпростіших інструментів можна згадати гуркала, що за способом звуковидобування є духовим інструментом. Цим терміном умовно позначають знаряддя, виготовлені з циліндричних трубчастих кісток дрібних тварин із отворами у центральній частині діалізу (Рис. 2). Частина дослідників інтерпретує їх як гудзики (застібки для одягу), існує також думка, що вони могли використовуватися як гральні кістки або ж застосовуватися у ткацтві для намотування ниток. Однак найпоширенішою, з огляду на численні етнографічні паралелі, є інтерпретація подібних знахідок як дитячих музичних іграшок. В Україні найвживанішою назвою для таких музичних іграшок є «гуркало», рідше – «вуркало». У Білорусі їх називають «жужалками».

Процес виготовлення гуркал та подальше звуковидобування відбувалися таким чином: у невеликій кістці просвердлювали один або два отвори, в котрі просмикувався ремінець, кінці якого зав'язувалися у вузол. У процесі періодичного натягу ремінця гуркало створювало гучний загрозливий звук. Тембр та висота звука залежали від розмірів та форми кістки, що оберталася. Важливо, що виготовлялися

гуркала за єдиною схемою, яка протягом століть не зазнавала суттєвих змін. Це обумовлювалося простою формою виробу, котра не потребувала спеціальних навичок роботи з кісткою як із матеріалом. Знахідки давньоруських гуркал походять зі Звенигорода, Києва, Чернігова та ін.



Рис. 2. Гуркало кінця XII – початку XIII ст. із розкопок у Чернігові 2017 р.

Здібність гуркал видавати звук призвела до застосування їх з найдавніших часів як простіших музичних інструментів. Вважається, що спочатку їх використовували із сигнально-охоронною метою, а з часом вони перейшли у користу-

вання дітей, де продовжували виконувати функцію оберегу. Дещо складнішим за способом звуковидобування є один із найдавніших та найпоширеніших самозвучних музичних інструментів – варган (дримба). Він є інструментом досить простої конструкції з дерева, кістки або металу та має дві складові – корпус (рамку) і рухомий язичок (пружину; струну; міндик). Під час гри на варгані виконавець однією рукою притискає його до зубів або губ таким чином, щоб язичок міг вільно коливатися, а іншою рукою приводить у дію язичок. Ротова порожнина слугує як резонатор. Попри те, що коливання язичка утворюють ноти лише однієї висоти, виконавець, використовуючи ограні мовлення та дихання, може змінювати ці коливання, створюючи при цьому широке різноманіття звуків.

Відомі різноманітні форми та види варганів. Загалом усі вони поділені на два види: пластинчаті (рамні) та дугові. У пластинчатому варгані язичок вирізається з того самого шматка матеріалу, що і пластина (*Рис. 3: 1*). Грають на ньому шляхом рухів пальцями або посмикування шнура, прикріпленого до протилежного кінця інструмента. У дуговому варгані до кованої залізної основи кріпиться гнучкий металевий язичок (*Рис. 3: 2*). На дугових варганах звук видобувається шляхом ударів пальця по вигнутому кінцю язичка.

Вважається, що найбільш ранні та найпростіші за формою варгани виготовлялися з органічних матеріалів – дерева, бамбуку або кістки. Здебільшого це були пластинчаті

варгани. На території Європи знахідки такого типу невідомі, вони є лише в Азії.

Виготовлення інструментів із металу розпочалося значно пізніше, адже це складний процес, що потребував спеціальних навичок у галузі металообробки. До цих інструментів належать дугові варгани. Найдавніша їхня знахідка в контексті культури східних слов'ян датується IX – X ст. і походить із давньоруського городища Єкімауци (поселення літописних тиверців) на території сучасної Молдови.

На території Південної Русі відомі окремі знахідки дугових варганів X – XIII ст. із Глухова, Новгород-Сіверського, Чернігова тощо. Найімовірніше, реальних знахідок більше, однак є проблеми з їхньою атрибуцією. Доволі часто це складно зробити через спотворення форми інструмента корозією. До того ж його найважливіша частина – язичок крихкий та легко руйнується.

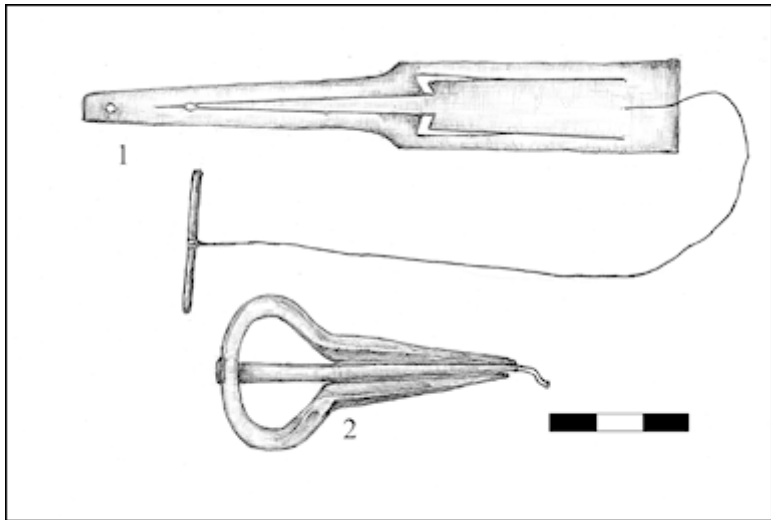


Рис. 3. Варгани (рисунок А. В. Ярової)

У культурі різних народів протягом багатьох віків варган виконував різні функції. У народів Азії це був переважно сольний, сакральний інструмент. У шаманізмі його використовували під час ритуалів, щоб замаскувати (приховати) голос. На противагу цьому в Європі варган слугував ансамблевим розважальним інструментом, розповсюдився серед нижчих верств населення та використовувався переважно для виконання танцювальних мелодій.

Дзвін, як уже зазначено вище, був одним із небагатьох музичних інструментів, які використовували під час культових дійств у православної церкві. Вважають, що офіційне

прийняття Давньою Руссю християнства сприяло поширенню дзвонів і розвитку дзвонарської культури, яка поступово стала невід'ємною частиною церковного життя.

Традиційно дзвін має вигляд порожнистого вкороченого конуса з підвішеним у середині кованим язиком (*Рис. 4*). Звуковидобування відбувається шляхом розхитування дзвону при вільному положенні язичка, при цьому коливання звуку зменшується у бік верхівки дзвону. Існує три способи звуковидобування: струшування або розгойдування, удари молотом або колоталом, та удари язиком по краю дзвону. Після удару інструмент видає звук певної висоти, що триває недовго та пульсує. Однак цю висоту достатньо складно зафіксувати через складний ряд обертонів. Попри те, що дзвони належать до сигнальних інструментів, вони мають найбільш стійке темброве забарвлення серед інструментів цієї групи.

Відомо, що на час хрещення Русі технологія виготовлення дзвонів уже здолала довгий шлях розвитку. Найдавніші дзвони були доволі малими та кувалися з жести та листового заліза; у VIII ст. їх почали кувати з міді, а згодом – відливати. Із поступовим удосконаленням техніки ливарництва розміри дзвонів збільшувалися, багатокomпонентні спеціальні сплави забезпечили більш мелодичне їхнє звучання.

Традицію бити в дзвони у церкві принесли із собою в Європу ірландські монахи. Першою країною, яка познайомила-ся з особливостями їхнього використання та виготовлення,

стала Німеччина у VIII ст. А починаючи з IX ст. ця традиція поширилася всією Європою.

Церковні дзвони розподілялися за призначенням на повсякденні, поліелейні, святкові, та залежно від призначення могли бути різної ваги та розмірів. Найдавніші дзвони були невеликі, їх підвішували на стіні або даху. Дзвонили тоді стоячи на землі, смикаючи за мотузку прив'язану до важеля, що стирчав із валу, на який кріпився дзвін. Але з часом, унаслідок збільшення їхніх розмірів, при церквах почали будувати спеціальні споруди – дзвіниці.



Рис. 4. Дзвін із руїн Десятинної церкви. Розкопки 1824 р.
(за М. К. Каргером)

Перша згадка про використання дзвонів у Давній Русі

міститься в III Новгородському літописі по Синодальному списку під 1066 р. (6574), де йдеться про захоплення Новгорода полоцьким князем Всеславом. Згадується, що як трофей князь забрав дзвони Софійського собору: **«Въ лѣто 6574. Приде Всѣславъ и взя Новѣгородъ, съ женами и съ дѣтми; и колоколы съима у святыя Софие. О, велика бяше бѣда въ час тыи; и понекадила съима»**.

Серед археологічних знахідок дзвони зустрічаються рідко. Цілі дзвони домонгольського періоду збереглися в одиничних екземплярах. Частіше трапляються їх уламки, зазвичай – невеликого розміру. Це є наслідком того, що сплави, з яких виготовлялися дзвони XI–XIII ст., як давньоруські, так і західноєвропейські, доволі легко розколювалися. Причиною цього був високий вміст олова у сплавах, з яких виготовлялися дзвони.

На думку В. Даркевича, серед археологічних знахідок у Давній Русі найбільш ранніми є декілька фрагментів дзвону з Гродно, що датуються XII–XIII ст. Однак А. Бондаренко вказує на більш ранню знахідку: фрагменти дзвону, виявлені під час земляних робіт на території Михайлівського собору в Переяславі-Хмельницькому. Авторка датувала їх кінцем XI ст. – початком XII ст., очевидно, орієнтуючись на літописну згадку про будівництво собору.

Відомо також, що дзвони та їхні фрагменти було знайдено під час археологічних розкопок на території Десятинної церкви в Києві, Спасо-Преображенського монастиря у Нов-

городі-Сіверському, Борисоглібського собору в Чернігові, на місці літописного Вщижа, у Любечі тощо.

Як засвідчують писемні та зображальні джерела, появи дзвонів на території Давньої Русі передують біла та клепала, що належать до ударних інструментів. Біло було металевою або дерев'яною дошкою, по якій вдаряли колоталом. Розрізняли два види бил – велике і мале; мале носили у руках, велике вішали на вежах або стовпах. При деяких монастирях існували так звані «трапезні» біла, за допомогою яких закликали до трапези.

Клепала також могли бути дерев'яними або металевими. Дерев'яне клепало сягало більш ніж два метри у довжину, в середині мало два отвори, в які втягувалася мотузка, і за неї клепало підвішувалося. На обох кінцях було по три отвори, що забезпечували краще звучання. Звук видобували за допомогою ударів дерев'яним молотом-колотушкою. Металева клепала було схожим за розмірами до біла, дещо вигнуте, в середині робили вушко з отвором для ланцюга, на якому воно висіло.

До ударних музичних інструментів Давньої Русі належать також бубон та барабан. Про використання цих інструментів східними слов'янами у X – XIII ст. відомо переважно за матеріалами писемних та зображальних джерел.

Бубном за часів Давньої Русі, судячи з усього, називали ударний інструмент, що мав круглу раму, на якій була натягнута шкіра (мембрана) (Рис. 5). Ззовні він не був подіб-

ним до сучасного бубна, і через свій циліндричний корпус радше нагадував барабан. Грали на ньому рукою або «вощагою» (шар-важок підвішений на шкіряній пліті з дерев'яним руків'ям). Ударні сигнальні інструменти у війську також називалися бубнами. Ратний бубон – казан із натягнутою шкіряною мембраною. Ратні бубни застосовувалися як піхотою, так і кіннотою. За допомогою умовних сигналів бубнів у раті здійснювався звуковий зв'язок, подавалися різні команди. Під час бою виконавці на ударних інструментах об'єднувалися з трубачами, і створювали загрозливий гуркіт.

Барабан із давніх часів використовувався як сигнальний інструмент, а також для супроводження ритуальних танців, військових походів та релігійних обрядів. Це був порожній корпус (або рама), що слугував резонатором, на якому з одного або двох боків натягувалася шкіра. Звук видобувався шляхом удару по мембрані (найпоширеніший спосіб) або тертя. Висоту звука виконавці на барабанах не могли змінювати, цей ударний інструмент виконував здебільшого темброві та ритмічні функції.

Археологічні знахідки давньоруських барабанів та бубнів досі не відомі, хоча й були зафіксовані приналежності для гри на них – дерев'яні колотушки та «вощаги».

До духових музичних інструментів, поширених у X – XIII ст. на східнослов'янських землях, традиційно відносять ріг, трубу та сопілку (сопель, дуда). Вони також відомі, передусім, за даними писемних та зображальних джерел. Ар-

хеологічні їхні знахідки нечисленні або не піддаються однозначній інтерпретації.

Ріг – духовий, мундштучний інструмент (Рис. 6). Традиційно вважають, що за часів Давньої Русі такими інструментами користувалися мисливці, воїни та пастухи. З етнографічних джерел відомо, що пастуший ріг виготовлявся з рогу тварин або вирізався з дерева. Ігрові отвори в такому розі були відсутні, тому пастухи могли видобувати з нього лише сигнали та нескладні мелодії, засновані на натуральному звукоряді.



Рис. 5. Музикант із бубном. Ігрища і танці північних племен. Мініатюра Радзивіллівського літопису

Порожнистий ріг, а також його фрагменти, досить часто фіксують під час археологічних розкопок. З огляду на анало-

гії із середньовічними зображеннями сцен гри на рогу (наприклад, мініатюрами з Радзивіллівського літопису), дослідники часто роблять висновок про те, що згадані знахідки є залишками музичних інструментів. Однак знахідки, які б дозволили однозначно засвідчити використання порожнистого рогу саме як музичного інструмента, на території Русі до сьогодні так і не були зафіксовані.

Так само дані писемних та зображальних джерел дають змогу дійти висновку, що поширення в Давній Русі мали труби – духові мундштучні музичні інструменти різної величини, форми, устрою. Вважається, що за допомогою умовних сигналів трубачі здійснювали зв'язок між полками, сповіщували про початок наступу, про збори війська після бою тощо (*Рис. 7*). Труби використовувалися не лише в ратній справі, а й під час різноманітних церемоній: урочистих виїздів, приймань послів тощо (*Рис. 8*).

Відомо, що у середньовіччі труби виготовляли з куска деревини, яку розколювали по довжині, видовбували в обох частинах жолобки, потім з'єднували ці половинки, обмотуючи берестою, й насаджували мундштук, який сприяв звукоутворенню. Однак знахідки таких інструментів на території Давньої Русі на сьогодні невідомі.

На мініатюрах Радзивіллівського літопису містяться зображення трубачів. Труби в їхніх руках мають жовтий, мідний, колір. Тобто, вірогідно, зображені труби – з металу. Разом з тим, археологічні знахідки труб або їхніх фрагмен-

тів (зокрема металевих) на території Русі також не відомі. З огляду на це не можна виключити, що зображення музикантів із металевими трубами – одна з реалій часу створення Радзивіллівського літопису (XV ст.), а не давньоруського часу (наявність пізніх за походженням зображень у мініатюрах цього рукопису неодноразово відзначалася дослідниками).



Рис. 6. Музикант із рогом. Мініатюра Радзивіллівського літопису, де зображена втеча Ігоря Святославича Новгород-Сіверського з половецького полону; безуспішна гонитва половців; повернення Ігоря в Русь

Сопілка (сопель, дуда) є одним із найдавніших флейтових музичних інструментів. За способом звуковидобування ста-

родавні сопелі були подібними до сучасних свисткових духових – сопілки та дудки.



Рис. 7. Музиканти з трубами. Мініатюра Радзивіллівського літопису, де зображено розграбування половцями чернігівських земель при потуранні Олега Святославича Тмутараканського, що зайняв з їх допомогою престол в Чернігові



Рис. 8. Музикант із трубою. Мініатюра Радзивілівського літопису, де зображено примирення князів Ярополка Володимировича Київського та Всеволода Ольговича Чернігівського; повернення Ярополка до Києва

Судячи із знахідок на території Східної Європи, тут у вжитку були сопілки виготовлені з гілок або стовбурів дерев (ясеня, верби). Тонкі стовбури цих дерев мали характерно виражену серцевину, що слугувала своерідною «направляючою» під час свердління та виготовлення інструмента.

Струнні музичні інструменти були доволі популярними за часів Давньої Русі. До цієї групи інструментів належать гусли та гудок. Вони відомі за писемними джерелами («Моління Данила Заточника», «Слово о Полку Ігоревім» тощо), їхні зображення збереглися на книжкових мініатюрах (Київський псалтир та ін.), у монументальному мистецтві (церква

Покрова на Нерлі, Дмитріївський собор) та творах декоративно-ужиткового мистецтва (коповушка з розкопок давньоруського Новогрудка (*Рис. 9*), браслети з Київського (*Рис. 10*) та Старорязанського (*Рис. 11*) скарбів тощо). Зрідка давньоруські струнні інструменти та їхні фрагменти знаходять і під час археологічних розкопок. Більшість з них походить із території Північної Русі.

Гусла були ящиком із резонаторною дошкою, вздовж якої натягувалися струни. Грали на гуслах перебором або ж брязкаючи по всім струнам одночасно. В сучасному інструментознавстві розрізняють кілька типів гусел, що склалися історично: крилоподібні, або дзвончаті (яровчаті); шоломоподібні (гусла-псалтир) і прямокутні (столоподібні). Однак у давньоруських писемних джерелах ці типи гусел не розрізняють, а іменують загальною назвою. Терміни «звончаті» або «яровчаті» трапляються лише у піснях і билинах пізнішого часу.

Крилоподібні, шоломоподібні та ліроподібні гусла здобули власну назву завдяки формі корпусу. Всі вони мали різну кількість струн та діапазон звучання, налаштовувалися від різних нот та у різних тональностях. Археологічні знахідки свідчать, що в період Давньої Русі, в X – XIII ст., у вжитку східних слов'ян були лише крилоподібні гусла. Шоломоподібні й прямокутні з'явилися та поширилися пізніше, в XIV–XVII ст.

Крилоподібні гусла – інструмент із корпусом крилоподібної або трапецієподібної форми. Вони можуть бути двох ти-

пів. Будова струнотримача у гусел обох типів однакова, однак у одного типу є ігрове вікно (цей тип датується XI–XIII ст.), а у другого (XII–XV ст.) його не має.

Крилоподібні гусла мали порівняно невелику кількість струн, розташованих у віялоподібному порядку. Струни кріпилися до струнотримача у вузькій частині інструмента; на широкій частині розміщувалися дерев'яні кілки, що оберталися. Звукоряд гусел залежав від настройки та кількості струн. Струни виготовляли з кінського волосу, були також жильні (кишкові) або виготовлені з кольорового металу.



Рис. 9. Коповушка з розкопок давньоруського Новоградка (за Ф. Д. Гуревич)

Як можна встановити за зображеннями часу середньовіччя, грали на гуслах наступним чином: виконавець тримав їх на колінах у злегка нахиленому положенні. Пальцями правої руки (пізніше за допомогою плектра – медіатора у вигляді кістяної або залізної пластинки) він захипував струни біля струнотримача, а пальці лівої руки глушили їх. Існував і інший спосіб гри, коли струни захипувалися обома руками.

Гудок – смичковий інструмент із корпусом овальної форми без бічних виїмок. У нього відсутній спеціальний гриф. На верхній деці іноді зустрічаються резонансні отвори у вигляді напівкруглих дужок, однак на більшості інструментів їх немає.

Як свідчать зразки археологічних знахідок гудків, корпус найдавніших інструментів видовблювався з суцільного шматка деревини і мав порівняно невеликі розміри (20–30 см). Пізніше гудки почали виготовляти не лише з видовбленим, а й з клеєним корпусом. Для корпусу використовувалися різні породи дерева: ялина, сосна, дуб, клен та груша.

Під час гри гудок тримали у вертикальному положенні, спираючи його на коліно (під час гри сидячи) або на корпус тіла (якщо грали стоячи). Для звуковидобування застосовували, судячи із зображень, короткий, лукоподібний смичок без колодки.



Рис. 10. Зображення музиканта на браслеті зі скарбу, знайденого 1889 р. у Києві



Рис. 11. Зображення музиканта на браслеті зі скарбу, знайденого 1966 р. у Старій Рязані

У гудка було всього три струни, що мали квінтовий стрій. Як і у гусел, у гудка налаштування струн відбувалося шляхом обертання кілків. Пласка підставка під струнами давала змогу грати смичком одночасно по всіх струнах. Характер звучання інструмента був гнусавим. Вірогідно одна зі струн виконувала роль бурдона – постійного звука, на тлі якого виконувалася мелодія на двох інших струнах. Смичок за ар-

хеологічними знахідками невідомий.

На території Південної Русі відомо про одну знахідку струнного музичного інструмента – знайдений у Звенигороді уламок широкого кінця верхньої деки гусел, що датується XII ст. Разом з тим, гудки та гусла були знайдені у Північній Русі під час археологічних розкопок у Польщі, а також на інших територіях, суміжних із Південною Руссю. Тобто є всі підстави вважати, що ці види струнних інструментів були поширені всією Східною Європою. Варто також відзначити, що відносно їхнього походження існує дві версії – західна та східна. Згідно з першою, вони мали західноєвропейське походження, згідно з другою – були запозичені зі Сходу, у народів степу. У цьому зв'язку варто відзначити знахідку смичкового струнного інструмента (кобиза) в половецькому похованні XIII ст. у с. Кірове Херсонської області. Як відзначає Я. Гершкович, на сьогодні це «єдиний реальний артефакт такого роду в колі східноєвропейських, а можливо, і євразійських кочівницьких старожитностей».

Поза сумнівом, музичні інструменти доби Давньої Русі значно вплинули на музичну культуру України пізнішого часу та послуговували основою для утворення нових, досконаліших типів: частина була модернізована й наразі використовується аматорськими колективами, народними та професійними виконавцями; частина залишилася в ужитку українців у традиційній музичній творчості.

Література

Банин А. А. Русская инструментальная музыка фольклорной традиции. Москва, 1997. [Электронный ресурс]: Режим доступа до ресурсу: <http://ruplace.ru/knigi-teksty/112-russkaya-instrumentalnaya-muzyka.html>

Беляев В. М. Музыка. История культуры Древней Руси. Том 2. Москва, Ленинград, 1951, с. 492–509.

Бондаренко А. Ф. История распространения колоколов и колокольного дела Руси в XI–XVII веках: дисс.... д-ра ист. наук: 07.00.02. Москва, 2007.

Гершкович Я. П. Спадщина Коркута в половецькому середовищі Північного Причорномор'я. Археологія. 2011. № 1, с. 40–50.

Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). Свод археологических источников. Вып. E1-57. Москва, 1966.

Коновалов А. А. Цветной металл (медь и её сплавы) в изделиях Новгорода. Цветные и драгоценные металлы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья. Москва, 2008, с. 7–106.

Мядзведзева В. У. Касцяныя вырабы Маскавіцкага гарадзішча // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінськ, 2001. № 3, с. 202–210.

Новгородская первая летопись старшего и младшего из-

водов / за ред. А. Н. Насонова. Москва, 1950.

Оловянишников Н. История колоколов и колоколотейное искусство / за ред. А. Ф. Бондаренко. Москва, 2010.

Поветкин В. И. Музыкальные инструменты. Археология. Древняя Русь. Быт и культура / Институт археологии РАН, под общ. ред. Б. А. Рыбакова. Отв. ред. Б. А. Колчин, Т. И. Макарова. Москва, 1997, с. 179–185.

Поветкин В. И. Бубенцы и колокольчики среди прочих шумящих и ударных приспособлений в обиходе древних новгородцев. Новгородский исторический сборник. Санкт-Петербург, 2008. Вып. 11 (21), с. 110–141.

Сергеева М. С. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор та розваг (за матеріалами з Середнього Подніпров'я). Древности. Харьков, 2010. № 9, с. 198–215.

Сергеева М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. Київ, 2011.

Сушко А. О. Давньоруські писанки. Археологія, 2011. № 2, с. 46–52.

Тоцкая И. Ф., Заярузный А. М. Музыканты на фреске «Скоморохи» в Софии Киевской. Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. Москва, 1988, с. 143–156.

Федоров Г. Б. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Москва, 1954. Вып. 56, с. 8–23.

Хай М. Музично-інструментальна культура українців (фольклорна традиція). Дрогобич, 2011.

Хоткевич Г. М. Музичні інструменти українського народу / упоряд. О. О. Савчук. Харків, 2013.

Kolltveit G. Jew's harps in European Archaeology: A Brief Summary of a Research Project. Journal of the International Jew's Harp Society. 2004. No.1. pp. 79–85.

Настільні ігри Давньої Русі

Наталя Хамайко

Що ми знаємо про те, як проводили дозвілля люди Давньої Русі? Коли і чому з'являються в давньоруському суспільстві настільні ігри? Чи це місцевий винахід? І хто взагалі грав у ці ігри? Які різновиди ігор побутували? Безліч питань виникає в голові разом із намаганням уявити собі давню настільну гру.

Письмові джерела

Давньоруські письмові пам'ятки містять цілу низку назв давніх настільних ігор – *шахи, шашки, тавлії, сизи (сили, шегу), саки, бірка (біриччя), зернь, ліки*.

Найдавніші згадки про ігри стосуються церковної літератури, де на такий спосіб провадження дозвілля звертають спеціальну увагу повчання та заборони. Вони були запозичені з візантійських зразків і далі розвивалися уже в давньоруській літературі. А переписувачі, повторюючи відомий список назв ігор, поступово розширювали його, включаючи при цьому не лише азартні, а й загалом усі відомі їм, зокрема й стратегії.

Одна з найперших згадок міститься у церковному повчан-

ні зі збірки «Бджола». Вважається, що створена вона у Візантії в IX ст., а її давньоруський переклад зроблено наприкінці XII – на початку XIII ст. Збірка ця була надзвичайно популярна, і на сьогодні відомо про понад 20 її списків XIV – XVIII ст. Фрагмент, який нас цікавить, засуджує неосвіченість християнської пастви: *«тавлії і шахи у багатьох із вас є, а книг ні в кого [немає], хіба в декого, та й ті ніби і не мають [книг]»*¹⁰. Спеціальні заборони на гру трапляються не лише для громади, а й для церковників, про що читаємо у текстах Кормчих книг¹¹ – *«забороняємо преподобним єпископам ліком грати»*. Кара за порушення правил була суворою – *«якщо хто з кліриків грає у шахи чи ліки, той позбудеться сану»*.

Цікаво, що мініатюра з Радзивіллівського літопису, де йдеться про визначення язичницьких жертв під 883 р., зображує кидання ігрових костей – жеребу (*Рис. 1*). Можливо, це ще один аргумент щодо негативної ролі ігор із точки зору християнського світогляду.

Настільні ігри згадуються й у кількох билинах, створення яких тяжіє до домонгольського часу. До київського циклу

¹⁰ Тут і далі – переклад українською Н. Х.

¹¹ Кормча книга (від церк. – слов. «кормчий» – рулевой) – збірник церковних і світських законів для управління справами церкви, а також вирішення справ у церковному суді православних слов'янських країн. Кормчі книги написані старослов'янською та церковнослов'янською мовами, але походять від візантійського Номоканона, одного з джерел візантійського права. Численні списки таких Кормчих відомі й на Русі.

належать «Михайло Потик», «Ставр Годінович», «Ілля Муромець і Калин-цар», «Добриня Микитович й Альоша Попович», «Добриня і Василь Казимирович», до новгородського – «Садко». Вагомість гри у давньоруському середовищі підкреслюється у билинах серйозністю ставок: життя, сватання, особиста свобода, данина за 12 років і зворотне обернення у данники, врешті, сам Київ-град. До того ж, гра позиціонується як богатирська чеснота, що доступна не кожному й важить нарівні з іншими видами поєдинків: боротьбою, стрільбою з лука.



Рис. 1. Кидання жеребу. Мініатюра Радзивіллівського літопису

Варто наголосити також, що з билинних героїв у настільні ігри за різними варіаціями грають добрі молодці – Добриня Микитович, Михайло Потик, чернігівський боярин Ставр Годинович та його дружина Василиса Микулишна, новгородський купець Садко, а також просто безіменні доб-

рі молодці у похідному шатрі під час відпочинку (*Рис. 2*). Натомість, Альоша Попович як син священника у жодному з варіантів билин ні в які ігри не грає, що, ймовірно, відбиває модель поведінки з виключенням тих «героїчних звичок», проти яких були спрямовані давньоруські церковні заборони.

Такими постають настільні ігри за письмовими джерелами – елітарним зайняттям вільного часу богатирів чи їхніх сімей, втім, не досить доброчесним з точки зору християнської моралі.

Археологічні дані

Серед археологічних знахідок предмети, які демонструють різні варіанти настільних ігор, добре відомі. Це власне ігрові фігурки, кості, фрагменти ігрових дощок та їх окуття, розмітки ігрового поля на каменях, цеглі, лавах і підлозі. Уперше на давньоруські знахідки такого типу звернула увагу Галі Корзухіна.

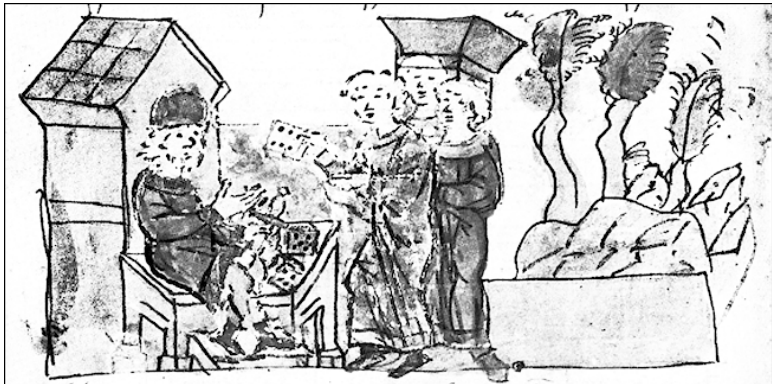


Рис. 2. Гра в наметі. Футляр від дзеркала, близько 1300 р.
Париж, Лувр: ОА 117

Ннеfатаfl / тавлії

У часи, коли Русь ще саме формувалася як держава, поширилася й стала популярною гра, принесена скандинавами – *hnefatafl*. У перекладі ця назва відома, як «королівська дошка», де *hnefi* – король, а *tafl* – дошка. У давньоруських текстах та у билинах київського циклу є назва *тавлії*, очевидно, адаптована до слов'янської вимови.

Археологічні дані подають нам цілу низку комплексів з ігровими наборами, а також ряд одиничних знахідок пішаків. На території ранньої Русі вони відомі на пам'ятках, на ранніх етапах свого розвитку, пов'язаних зі скандинавським впли-

вом – Києві, Чернігові, Шестовиці, Седневі, Гньоздові, Тимерьові, Новгороді та Старій Ладозі.

Знахідки значно відрізняються за кількістю та складом. Однак їхньою спільною рисою є наявність однотипних рядових ігрових фігурок – округлих за формою і невеличких за розміром пішаків. Часто вони діляться на дві групи, що відрізняються за кольором, матеріалом чи формою. Зазвичай у таких наборах є також королі, що візуально відрізняються від пішаків (*Рис. 3*). Ігрові кості зустрічаються не в усіх комплексах, ще рідше трапляються знахідки ігрових дощок чи їх окуття.

Виготовлялися фігурки зі скла, кістки, бурштину, каменю, глини, дерева (*Рис. 4*). А форма пішаків варіювалася від майже кулястої до конічної або навіть фігурної – з виділеною голівкою. Королі теж трапляються різних форм і різновидів – від подібних до пішаків округлих до складних антропоморфних фігурок. Звичайно, королі були якимось позначені, щоб виділятися на загальному тлі, а ті, що зображають королів на троні, – різьблені з моржового бивня, бурштину чи міднолітї, або навіть позолочені (*Рис. 5*). Ця гра була елітарною, бо, як зазначає британська дослідниця Хелен Віттекер, для того щоб грати у таку гру, потрібно було мати вільний час.



Рис. 3. Набір для гри *hnefatafl*. Скло. Шестовиця, курган 98. Друга половина X ст.



Рис. 4. Фігурки з набору для гри *hnefatafl*. Камінь. Шесто-виця, городище. Друга половина X ст.

Галі Корзухіна вважала, що такі набори властиві винятково для раннього періоду давньоруської культури і трапляються на шляху «з варягів у греки». А отже, вони є атрибутами культури вікінгів і виготовлені у скандинавських майстернях. Проте декілька років тому на Подолі стародавнього Києва у шарах XII ст. знайдено фігурки з моржевого ікла (Рис. 6) та власне рештки черепів моржів, разом з якими ці ікла імпортували (Рис. 7). Вони, з одного боку, демонстру-

ють значно триваліше побутування цієї гри у давньоруському суспільстві, а з іншого, виготовлення кістяних поробок із дорогого матеріалу безпосередньо тут, у Києві.

Інколи у кістяних фігурок є невеличкі просвердлені заглиблення в основі, які слугували для утримання кілочків (Рис. 8). Таким чином фігурки надійно кріпилися до дошки, яка теж мала відповідні отвори. Подібні дошки відомі серед північноєвропейських старожитностей доби вікінгів. Одну з них виявлено в Балліндеррі (Ірландія) на садибі заможних людей кінця IX – XI ст. Вона виготовлена з тису, оздоблена фігурним різьбленням у стилі Борре і має ігрове поле з отворами для кілочків (Рис. 9). Вважається, що такі набори були особливо придатні в дорозі. Вони запобігали втраті фігурок, і навіть могли використовуватися вікінгами на човнах під час морського плавання.



Рис. 5. Набір для *hnefatafl*. Кістка, мідний сплав із позолотою. Чернігів, Чорна могила. Друга половина X ст.



Рис. 6. Фігурки з набору для гри *hnefatafl*. Моржовий бивень. Київ, Поділ, садиба другої половини XII ст.



Рис. 7. Фрагменти черепів моржів, з якими імпортували моржові бивні. Київ, Поділ, садиба другої половини XII ст.

Це гра з розряду військових стратегій, і щоб виграти, гравець має продумати план і дотримуватися його для досягнення мети. Основна ставка у грі – король. Нині існують спроби реконструкції основних принципів кількох різновидів гри. Найбільш точним із них є варіант, описаний Карлом Ліннеєм у своєму щоденнику 1732 р., коли він подорожував північною Швецією серед лопарів та записав збережений у них варіант гри *Tablut* (Рис. 10). Один табір складався з короля (*Hnefi*), установленого в центральній клітинці й восьми фі-

гурок (його охорони), що розташовувалися на центральних лініях по двоє за королем із чотирьох сторін. Табір суперників складався із шістнадцяти фігур (тобто у два рази перевищував кількість армії короля). Усі фігурки рухалися подібно до тури в шахах. Ходи чергувалися. Мета команди короля – довести його до однієї з кутових клітинок, мета суперника – оточити короля; після досягнення однієї з умов гра закінчувалася. Короля не можна було «побити», у той час як усі інші фігурки можна – шляхом «оточення» фігурки суперника двома своїми фігурками на одній лінії. Принцип гри зберігався для всіх її різновидів. Але іноді в гру грали за допомогою костей, показання яких могли означати або дальність ходу, або ж черговість (тобто хід при непарному результаті або пропуск при парному). Будь-який різновид гри грався на дошці з непарною кількістю клітинок, а кількість фігурок «армії короля» завжди була вдвічі менше ніж армія суперників.

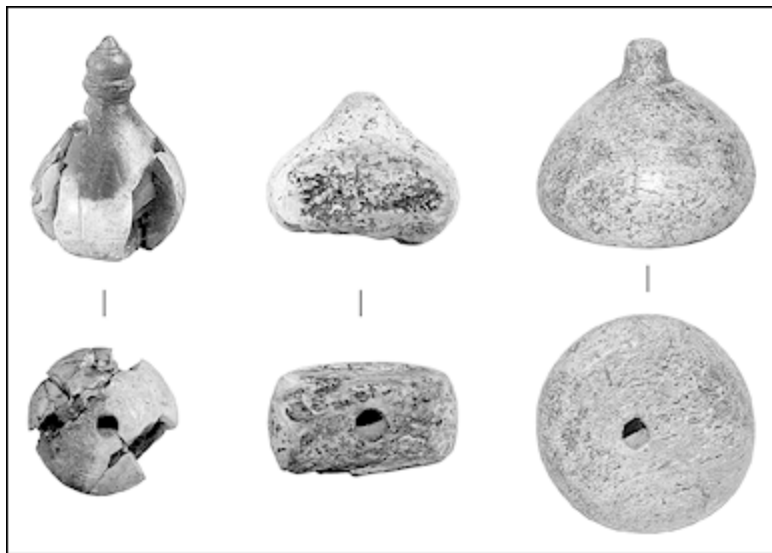


Рис. 8. Отвори в основі фігурок для кріплення кілочків

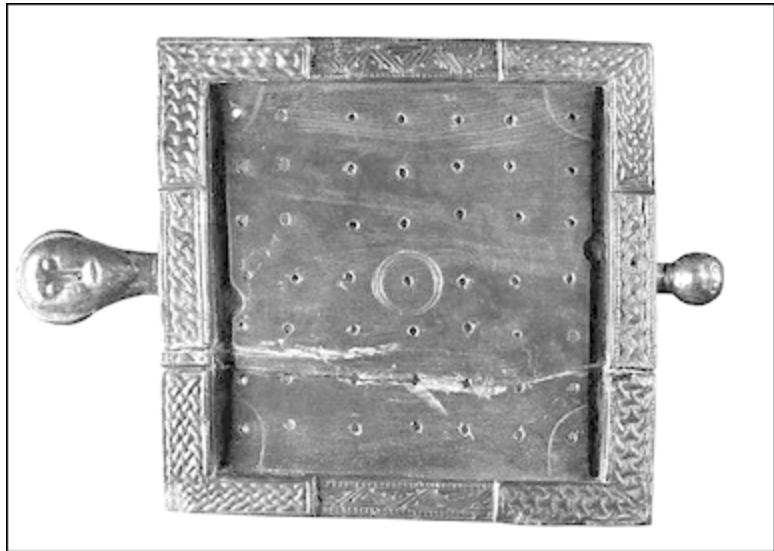


Рис. 9. Тисова гральна дошка з Балліндеррі (Ірландія). Садиба заможних людей кінця IX – XI ст.

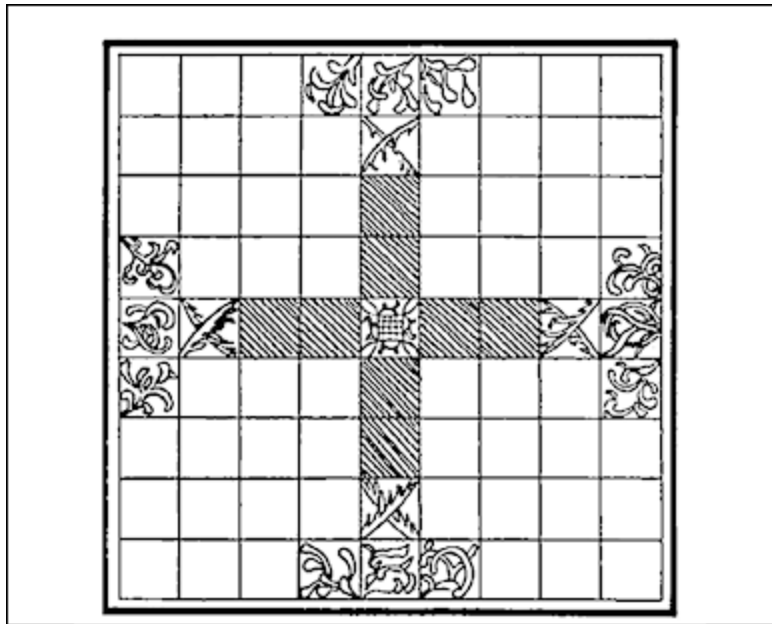


Рис. 10. Розмітка для гри *tablut*. Малюнок із щоденника Карла Ліннея, 1732 р.

Археологічний матеріал, що датується X – початком XII ст., свідчить про існування різновидів гри *хнефатафль* на дошках 7×7 , 9×9 , 11×11 , 13×13 , 15×15 , 19×19 . Цим пояснюється і різна кількість фігур у наборах. Спільним для них є принцип розмітки дошки, де виділено центр і кути поля, які позначають ортогональний напрямок гри.

Варіант гри *Tablut*, записаний Ліннеєм, передбачав вико-

ристання дошки з кількістю клітинок 9×9 (Рис. 10), а кількість фігур при цьому дорівнювала 25 ($1 + 8 \leftrightarrow 16$). Саме такі набори відомі у похованнях доби вікінгів – із могильників Шестовиця, що під Черніговом, а також Бірка та Вальсгерде у Швеції.

Шахи

Вважається, що батьківщиною шахів є Індія, де прототип цієї гри – *чатуранга* – відомий з V–VI ст. Уже наприкінці VI ст. *чатранг* поширився серед персів. А після завоювання персів арабами (середина VII ст.) гра видозмінилася і стала відома як *шатрандж*. Європою шахи розповсюджуються теж завдяки впливу арабів. І спочатку, у IX–X ст., з'являються на Піренейському півострові та Сицилії, які в різний час перебували під арабським пануванням. Однак широко розповсюджуються західною Європою *шахи* не раніше як X ст. Так, як і у давньоруських джерелах, перші згадки про цю гру на західноєвропейських землях містяться у церковних заборонах.

На територію Русі *шахи* потрапляють в час, коли *хнефатафль* перестає з'являтися серед археологічних старожитностей. Одна військова стратегія забувається, а інша посідає її місце.

Ісаак Ліндер у своїй книзі «Шахматы на Руси» (1975) припустив, що вони потрапляють на Русь не пізніше як IX–X ст. Згодом така гіпотеза була піддана сумнівам, оскільки фактичний археологічний матеріал її не підтвердив. Сьогодні,

спираючись на дані археології, накопичені з часу публікації роботи Ісаака Ліндера, можна стверджувати, що перші археологічні знахідки шахових фігур датуються часом не раніше межі XI–XII ст., а ширше розповсюджуються вже в XII–XIII ст.

Загалом, це доволі рідкісні знахідки і трапляються, зазвичай, у великих містах, центрах княжінь, де контакти із зовнішнім світом були інтенсивніші. Давньоруські шахи відомі у Києві, Чернігові, Меджибожі, Звенигороді, Турові, Бересті, Гродно, Лукомлі, Заславлі, Вовковиську, Слуцьку, Мінську, Полоцьку, Новгороді, Старій Руссі, Саркелі – Білій Вежі. Виготовлялися вони з кістки, каменю та дерева. На момент появи шахів на Русі давно забули про спорядження могил у курганах, тому таких наборів, як у *hnefatafl*, на Русі ми не знаємо. Натомість такі набори відомі на захід від Русі – це широко відомі шахи з острова Льюїс кінця XII – початку XIII ст., а також синхронні їм шахи з польського міста Сандомир (сучасний Сандомах). Але значно більше відомо знахідок поодиноких шахових фігур цього часу.

Фігури поділяються на дві великі групи – скульптурні й абстрактні. Перші з них більш властиві для західноєвропейських старожитностей, другі – для Сходу. Набір з острова Льюїс презентує західний варіант шахів, а набір із Сандомиру – східний.

Скульптурних шахів на території Русі небагато. Це всього кілька фігур: королі з Чернігова і Слуцька, тури-лодії з Грод-

но та Вовковиська, тура-вартовий з Києва та пішак із Вовковиська (*див. вкладку*). Усі ці знахідки датовані кінцем XI – першою половиною XIII ст. А слон із Саркела – Білої Вежі є уособленням шахів східного зразка, широко датований VIII–X ст. і, очевидно, співвідноситься з хозарським культурним контекстом.

Абстрактних шахових фігур домонгольського часу відомо значно більше (*Рис. 11*). На сьогодні їхня кількість становить принаймні понад сотню екземплярів. Найбільша кількість їх походить із Новгороду, де особливості вологого ґрунту дають змогу зберігатися дерев'яним виробам.

Цікаво, що подібно до фігурок *хнефатафль* є й шахова фігурка з отвором у дні. Це випадкова знахідка із Гродно – кам'яна лодія з чотирма воїнами та щитами на бортах стоїть на ніжці-основі, по центру якої знизу просвердлено отвір, щоб кріпитися кілочком до дошки.

Олена Рибіна, присвятивши давньоруським шахам окреме дослідження, дійшла висновку, що основним показником розвитку гри у певній місцевості є поява й розповсюдження місцевих типів фігур. Тому про розвиток і широку популярність шахової гри у давньоруському суспільстві раніше XII ст. говорити не варто.

Чи були відмінності у правилах, наборі фігур і кількості гравців у часи Київської Русі та сучасних, добре усім відомих шахах? Така вірогідність існує. Звернення до «Книги ігор» іспанського короля Альфонсо X (1283) дає змогу про-

стежити, що у середньовіччі існувало кілька варіантів шахів (зокрема для чотирьох гравців), дощок для них, та інколи включення в гру ігрових костей (Рис. 12).

Млин

Гра, відома під назвою *млин*, була широко розповсюджена по всій середньовічній Європі та подекуди дожила до сьогодення. Латинське слово *merellus* означало просто фішку для гри, звідки це слово перейшло в інші європейські мови. Тут закріпилися варіанти його або подібні співзвучні назви – *nine-man morris*, *Mühle*, *mill*, *mills*, *the mill game*, *merels*, *merrills*, *merelles*, *marelles*, *morelles*, *ninepenny marl* тощо.



Рис. 11. Абстрактні шахові фігури: 1, 2 – королі або ферзі, Київ; 3 – кінь, Київ; 4 – тура, Вишгород; 5 – тура, Київ. XII – XIII ст.

Оскільки фігурки для млина – це звичайні пішаки двох

видів, то лише за ними археологічно виділити її складно. Такі фішки підходять до будь-якої гри з використанням однотипних фігур, і можуть бути залучені для різних ігор. Проте ця гра добре відома за знахідками полів із характерною розміткою – трьома вписаними один в інший квадрати, сторони яких з'єднані по центру прямими, навскісними чи перехрещеними лініями (Рис. 13).

Через свою простоту гра *млин* була надзвичайно популярною у просторі та часі, зокрема такі розмітки широко відомі й на території Русі. Часто вони трапляються на підлозі будівель, цеглі, кам'яних плитах, корабельних дошках, днищах діжок та інших предметах із пласкою основою. Оскільки такі розмітки часом траплялися на підлозі мурованих будівель та давній цеглі, то початково Борис Рибков припустив, що це архітектурні розрахунки давніх зодчих і назвав їх терміном «вавілони», який запозичив із джерел XVII ст. Утім, «Книга ігор» (1240 р.) іспанського короля Альфонсо X містить ілюстрації із зображенням саме таких ігрових дощок (F92V, F93V, F93R) і докладним описом гри *млин* (Рис. 14).

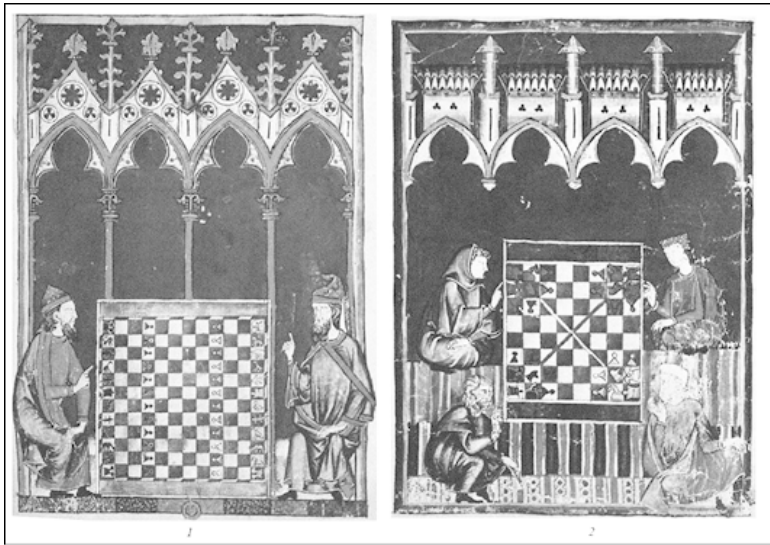


Рис. 12. Мініатюри з «Книги ігор» іспанського короля Альфонсо X: 1 – так звані «великі шахи» (F82V) та шахова гра «чотири сезони» (F88V), 1283 р.

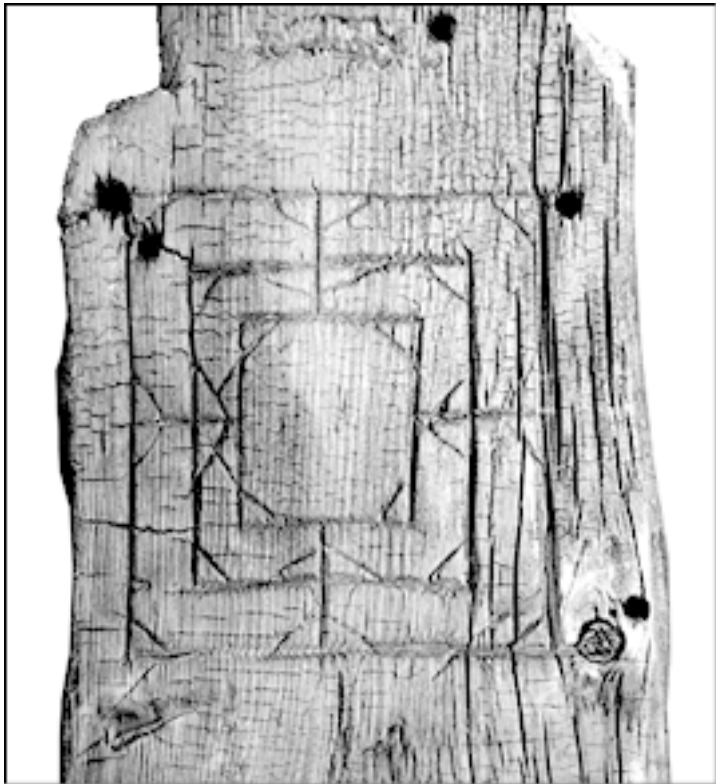


Рис. 13. Розмітка для гри *млин* на корабельній дошці. Новгород, XII ст.

Правила *млини* доволі прості та нагадують гру в хрестики-нулики. Коли один із гравців виставляє три свої фішки в ряд, то має право зняти одну фішку суперника. Гра ведеть-

ся доти, допоки у когось не залишиться менше ніж три фішки, а отже, не буде можливості зробити «млин». Імовірно, саме через свою простоту і доступність гра й набула такої популярності – правила не складні, а поле можна було накреслити на будь-якому зручному для цього предметі або ж навіть на землі, а замість фішок використати камінці.

Найраніше поле для *млина* на території Русі виявлено в культурному шарі X ст. у Старій Ладозі – на розщепленій корабельній дошці. Відомі вони й на Таманському городищі (давній Тмутаракані) – на черепиці та керамічній плиті з фундаменту будівель IX – X ст., а також на плиті з рожевого піщаника та стінці амфори у каменярській майстерні XI ст. У Саркелі – Білій Вежі поля для гри *млин* виявлено на великих цеглинах IX ст. У пізніші часи вони також трапляються у Пскові, Старій Рязані, неподалік Бежецька (район Верхньої Волги), поблизу Ізборська, у давньому Василеві. А найбільше знахідок було зроблено у Новгороді, у шарах XII–XIII ст., які добре зберігають дерево. Цікаво, що в Гокстаді (Норвегія) виявлено фрагмент дерев'яної дошки X ст. із двосторонньою розміткою, з одного боку якої нанесено розмітку для *млина*, а на іншій – поле для якогось із варіантів тавлійних ігор (*tafl*).

Такий варіант дощок із полями для різних ігор, очевидно, був не рідкісним явищем. Уривок з ісландської Саги про Ре-ве Хитрого (Króka-Refs saga), що датується XIII ст., згадує про список подарунків, відправлених гренландцями королю

Харальду Данському. До нього, крім іншого, входив набір шахів із моржевого ікла та дошка, на якій можна було грати як у *шахи*, так і в *хнефатафль*. Найімовірніше, дошка мала два ігрових поля: по одному з кожної сторони. Пізніше в Європі відомі складні ігрові дошки-коробки, на яких у складеному вигляді з однієї сторони нанесена розкладка поля для гри в *шахи*, а з протилежної – для гри *млин*), а в розкладеному варіанті із внутрішнього боку – розкладка поля для гри в *нарди*.

Нардові ігри

Нарди вважаються однією з найдавніших ігор, а її історичним попередникам налічують близько 4400 років. Таку ігрову дошку з чорного дерева та 60 фішок із бірюзи й ага-ту у 2010 р. виявлено у Згорілому Місті (Shahr-e-Sookhteh) в Ірані.



Рис. 14. Мініатюра з «Книги ігор» іспанського короля Альфонсо X – гра млин з використанням костей (F92V), 1283 р.

Існує чимало варіантів цієї гри та багато назв: *nard*, *nardi*, *kubeia*, *alea*, *tavla*, *τάβλι*, *tabulae*, *tavole reale*, *backgammon*, *tric trac* та інші. Правила гри доволі прості. У двох гравців є по набору фішок. За результатом очок, що випадає на кинутих костях, гравці переміщують свої фішки по полю, яке складається з двох половин. Мета гри – пройти повне коло по дошці та досягти кінцевої позиції у своєму будинку (хаті), випередивши суперника.

Варіанти нардових ігор були запозичені давніми греками, а потім і римлянами. Надзвичайна популярність гри *ludus duodecim scriptorum* (гра дванадцяти ліній) (Рис. 15) в Римській імперії поширювалася подекуди й на суміжні території, що помітно за знахідками наборів з ігрових фішок, зазвичай, чорного та білого кольорів.

Ранній варіант нардів відомий з давньоанглійських манускриптів VIII–IX ст. Але широкої популярності в Європі у тому варіанті, як ми його знаємо, нарди набули значно пізніше – під впливом хрестоносців. Захопившись цією грою на Близькому Сході, вони принесли її з собою й додому. Існує декілька західноєвропейських рукописів із зображеннями гри в нарди (Рис. 16), звідки ми можемо дізнатися не лише про її популярність, а й про те, що існувала вона у численних варіантах (Рис. 17).

На території Русі нарди з'являються приблизно у цей же час – наприкінці XI ст. Доволі швидко гра набуває значного поширення. Нардових дощок у домонгольській Русі поки що не відомо. Однак надзвичайно розповсюдженими є фішки для цієї гри. Вони відомі у Києві, Лучеську, Вітебську, Полоцьку, Мінську, Новгороді, Старій Руссі, Старій Рязані, Саркелі – Білій Вежі та інших містах.

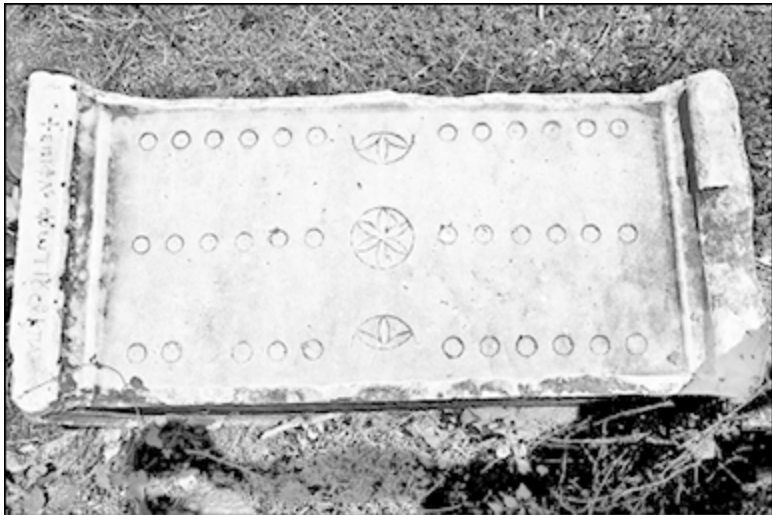


Рис. 15. Дошка для давньоримської гри *дванадцять ліній*. Афродісія (сучасна Туреччина), II ст. н.е.



Рис. 16. *Нарди* без використання костей. Мініатюра з манускрипта Карміна Бурана, XIII ст.



Рис. 17. *Нарди* з використанням костей. Мініатюра з «Книги ігор» іспанського короля Альфонсо X (F75V), 1283 р.

Це плоскі круглі фішки діаметром від 2,5 до 4 см, вирізані на токарному верстаті. Найчастіше вони декоровані однотипно – концентричними колами на лицьовій поверхні й іноді врізаними поясками по ободку. Часто в центрі є наскрізний отвір. Складніший варіант декору таких фішок містить різноманітні зображення, виконані фігурним різьбленням (Рис. 18). Іноді такі знахідки містять сліди фарби –

червоної чи зеленої, якою, очевидно, позначалися частини набору для різних гравців.

Дальзо́за / сакху

У письмових свідченнях давньоруського часу гра під назвою *саки* була відома із церковних повчань. Однак археологічно її виділити вдалося не так давно. Ігрове начиння до цієї гри – ігрові кості та дошки були знайдені при розкопках Новгороду в культурних шарах від рубежу X – XI ст. до середини XIII ст.

Дошка має форму човна і три паралельних ряди отворів, два крайніх ряди налічують по 16 отворів, а середній має додатковий отвір у носі корабля. У кожного гравця є 16 фігур, які вставляються в ці отвори. Інший варіант дошки – без отворів, але з такою самою кількістю ліній на розмітці. Для гри використовуються дві спеціальні видовжені кості з пірамідальними або закругленими кінцями, що не дозволяє їм стати на короткий бік. Чотири сторони позначені різними мітками: одна – зазвичай літерою А чи Х (або іншою міткою), а решта – II, III і IIII чи IIII (*Рис. 19*).

Найближчі аналогії відомі серед скандинавських «ігор-гонок із прямим боєм» *дальдоза* і *сакху*, відомих у Данії, Норвегії та на півночі Фінляндії завдяки дослідженням етнографів XIX ст. Походження гри достеменно невідоме, але воно разюче схоже на деякі ігри з групи *таб* із Північної Африки

та Західної Азії, що широко розповсюдилися під час мусульманської експансії. Можна припустити, що якийсь морський торговий контакт переніс гру в Скандинавію або безпосередньо з арабського світу, або, можливо, через Англію. Тут відома мініатюра з кодексу другої половини XIII ст., що зберігався в абатстві Черн (Cerne Abbey), Дорсет. Вона зображає дошку з трьома рядами по 12 отворів та позицію в грі, коли два гравці щойно зробили свій перший хід (*Рис. 20*).

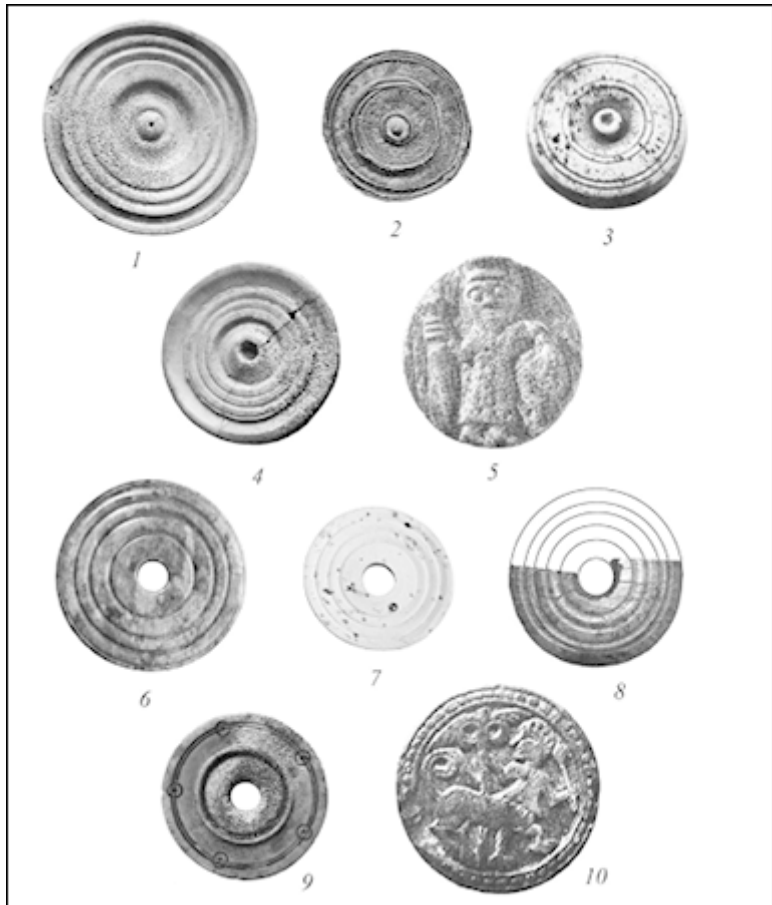


Рис. 18. Народні фішки XI – XIV ст.: 1, 4 – Лучеськ, 2 – Стара Русса, 3 – Булгар, 5 – Стара Рязань, 6–9 – Київ, 10 – Суздаль

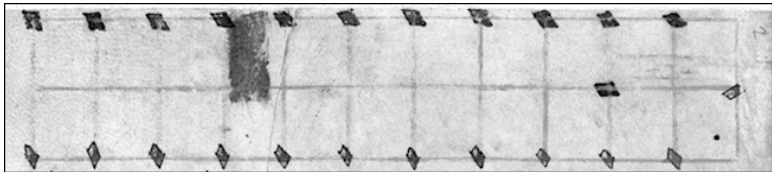


Рис. 19. Розмітка для гри *дальдоза*. Мініатюра з кодексу другої половини XIII ст., що зберігся в абатстві Черн в Англії (MS 0.2.45, Trinity College Library, Cambridge, fol. 1v)

Новгородські знахідки – кості, спочатку названі «дерев'яними поробками», мали вигляд дерев'яних брусочків близько 5–10 см у довжину і 1,5–2 см у поперечному перерізі. На гранях було нанесено різні мітки (Рис. 20). На сьогодні відомо 26 таких брусочків, що походять із двох найбільших розкопів Новгорода – Неревського та Троїцького, по 13 екземплярів у кожному.

Марковані такі кості по-різному. Одна грань при цьому була густо заштрихована, а інші мали по кілька насічок – від двох до шести. Іноді одна грань лишалась пустою.

Окрім того, у Новгороді було виявлено, три дошки, які можна зсоціювати з грою такого типу. Одна з них знайдена на Неревському розкопі у шарі середини XI ст. Вона мала форму зменшеної моделі човна. На поверхні було нанесено ігрове поле, поділене на три ряди по 17 ліній в кожному. Друга дошка відкрита на тому самому розкопі в нашаруваннях

останньої чверті XI – початку XII ст. (Рис. 21). Розмітку – аналогічне прямокутне поле – було зроблено на прямо лаві в човні. На ній накреслено 13 рядів. Третя дошка належить до середини XIII ст. Вона має форму витягнутого п'ятикутника, що нагадує обрисами судно, на поверхні якого також було нанесено поле з 15 рядів.

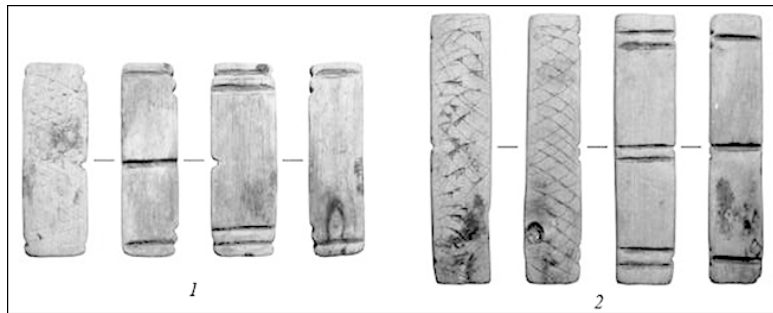


Рис 20. Дерев'яні брусочки («кості») для гри дальдоза. Новгород, XI – початок XIII ст.

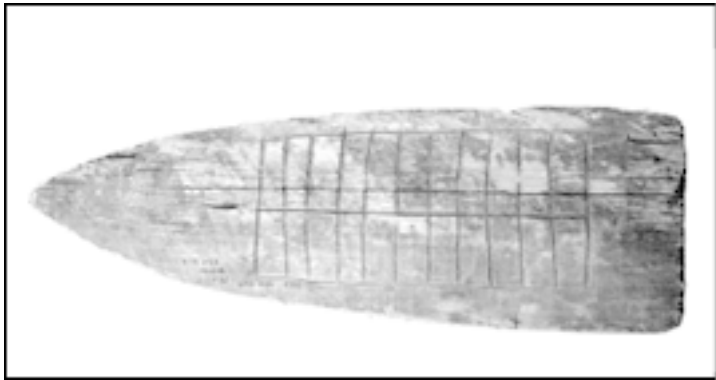


Рис 21. Ігрова дошка для гри *дальдоза*. Новгород. Остання чверть XI – початок XII ст.

Виявлені в Новгороді ігрові дошки поєднують у собі риси дальдоза (загальна форма дошки) і сахкку (характер нанесення поля). Оскільки дерев'яні брусочки з розкопок у Новгороді також мали аналогії в цих іграх, можна зробити висновок, що дані предмети є приладдям якийсь спорідненої настільної «ігри-гонки з прямим боєм». У Новгороді ця гра була адаптована і проіснувала з межі X – XI до середини XIII ст.

Кості / ліки / зернь

Ще одним надзвичайно популярним різновидом ігор були азартні ігри з костями. Саме проти них, передусім, були спрямовані повчання по всьому християнському та мусульманському світах. Однак ігри ці, здебільшого через надзви-

чайну емоційність, так і не були використані.

Ігри з костями, напевно, можна назвати найдавнішими. Спочатку вони використовувалися для ворожіння у язичницьких ритуалах. Однак, оскільки результат раз на раз не приходився, це спонукало присутніх здогадуватися, що випаде та робити ставки на різні варіанти. У середньовічному світі існувало чимало різновидів ігрових костей: звичні для нас кубики з гранями, позначеними очками від одного до шести, пірамідальні чи видовжені з очками від одного до чотирьох, багатогранні зі специфічними позначками тощо.

Західноєвропейські середньовічні манускрипти описують кілька варіантів ігор із використанням костей як додаткових елементів гри, так і самостійно. Які саме варіанти побутували у давньоруський час достеменно не відомо. Однак, певна їхня кількість присутня серед археологічних знахідок протягом всього домонгольського часу.

Ігрові кості помітно еволюціонували та змінили зовнішній вигляд за цей час. Якщо знахідки з поховань X ст. – це видовжені паралелепіпеди, короткі сторони яких навіть не мали міток, а довгі містили позначки від трьох до шести, то кості XII–XIII ст. мають цілком сучасний вигляд кубиків зі звичною розміткою очок на боках від одного до шести (Рис. 22). Як і більшість знахідок, що належать до категорії настільних ігор, кості є приналежністю міської культури русичів.

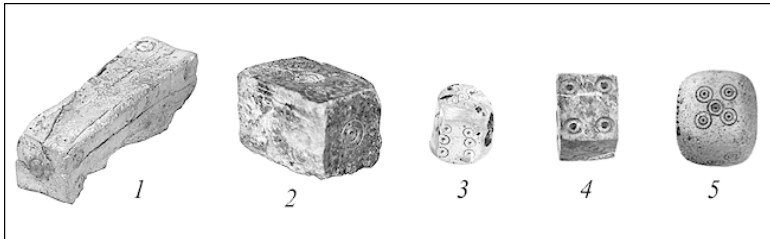


Рис 22. Середньовічні ігрові кості: 1 – Чернігів, друга половина X ст.; 2 – Київ, друга половина X ст.; 3 – Київ, друга половина XII ст.; 4-5 – Булгар, XII–XIII ст.

* * *

Такою короткою характеристикою, звичайно, складно створити докладне уявлення про історію появи та розповсюдження настільних ігор на території Русі. Цей огляд покликаний у загальних рисах познайомити читача з їхніми найпоширенішими видами у давньоруський час. Утім, важливо наголосити, що лише з початками розбудови Київської держави настільні ігри як різновид провадження дозвілля після тривалого проміжку часу знову поширюється на наших землях. Уперше принесені скандинавськими торговцями настільні ігри проникають у давньоруську культуру та широко розповсюджуються.

Різні культурні впливи дають імпульси до адаптації різ-

них ігор. Популярна в X ст. скандинавська гра хнефатафль майже повністю зникає зі згасанням ролі норманів у давньоруському соціумі в XI ст., і лише один раз фіксується в Києві у дворі торговця з північними землями у контексті XII ст. Інше непересічне явище – хрестові походи, а відповідно й активні контакти з Близьким Сходом – дають наступний поштовх і на Русі з'являються шахи й нарди. Надзвичайно популярна гра млин через свою демократичність не сходить зі сцени починаючи з X ст. і доживає до сьогодення майже в незмінному вигляді. Азартні ігри з костями жорстко переслідуються церквою, однак століття за століттям продовжують згадуватися, а отже, не втрачають поціновувачів. А ігри на кшталт сахку/саки чи дальдоза мають найраніші на європейських землях знахідки в давньоруському Новгороді X – XIII ст. І оскільки ніде в Європі не відомо поки навіть синхронних матеріалів, схожих на ці, можна припустити, що саме руські землі й були шляхом їхнього проникнення з Близького Сходу на північ, і пізніше запозичення скандинавами такого типу ігор.

Як засвідчують письмові джерела, у настільні ігри грали і вояки, і торговці, а подекуди й священники, навіть попри категоричну позицію середньовічної церкви. З'явившись спочатку в середовищі представників «дружинної» культури, надалі настільні ігри набувають широкої популярності у жителів давньоруських міст. Серед улюблених ігор відомі й азартні, й складні стратегії, та всі вони свідчать про залучен-

ня давньоруського суспільства до цивілізованого світу, якому й було властиве таке провадження дозвілля.

Література

Гринев А. М. О новых видах настольных игр в средневековом Новгороде. Исторический журнал: научные исследования. 2018, 2, 81–88. <https://doi.org/10.7256/2454-0609.2018.2.25887>

Колосницын П. П. Средневековые настольные игры по материалам раскопок в Старой Руссе. Археология и история Пскова и Псковской земли. 2018, 33 (63), 176–182. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2018.978-5-94375-278-0.176-182>

Корзухина Г. Ф. Из истории игр на Руси. Советская археология. 1963, 4, 85–102.

Куличихин А. И. История развития русских шашек. Москва, 1982.

Линдер И. М. Шахматы на Руси. Москва, 1975.

Мейзеліс І. Л. К истории шахмат на Руси. Шахматы за 1957 год, 1959, 403–425.

Мядзведзева В. У. Сярэдневяковыя шахматы і шашкі ў зборы Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі. Археалагічны зборнік. Мінск, 2006, 1, 70–77.

Мядзведзева В. У. Сярэднявековыя шахматы Беларусі. Мінск, 2005.

Полякова Г. Ф., Фехнер. М. В. Игра в мельницу в древней

Руси. Slovenska archeologia XXI. Bratislava, 1973, 2, 441–444.

Пропп В. Я., Путилова Б. Н. (состав.). Былины. Москва, 1958.

Рыбина Е. А. Из истории шахматных фигур. Советская археология. 1991, 4, 86–101.

Рыбина Е. А. Шашки, «мельница», шахматы. Археология СССР. Древняя Русь. Быт и Культура. Москва, 1997, 110–114.

Рыбина Е. А., Розенфельдт Р. Л. Игры взрослых и детей. Археология СССР. Древняя Русь. Быт и Культура. Москва, 1997, 110–119.

Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Вергун О. І. Новые находки древнерусских игральных фигурок из Киева. Стародавній Искоростень і слов'янські гради. Коростень, 2008, II, 137–145.

Саргин Д. И. Древность игр в шашки и шахматы. Москва, 1915.

Струмилин С. Г. Шах да и мат да и под доску. Наука и жизнь. 1962, 1, 100–101.

Хамайко Н. В. Гральний набір з заплавного кургану Шестовиці. Археологія і давня історія України, 2012, 8, 121–128.

Хамайко Н. В. Тавлейные короли X в. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения И.И. Ляпушкина (1902–

1968). Санкт-Петербург, 2012, 284–288.

Хамайко Н. В. Кам'яні гральні фігурки з Шестовицького городища. Археологія і давня історія України. 2016, 1 (18), 51–57.

Хамайко Н. В. Гральні набори з розкопок П. І. Смоличева із заплавного могильника Шестовиці. Археологія. 2016, 1, 69–78.

Шовкопляс Г. М. Найдавніші шашки і шахи з Києва. Археологія. 1965, XIX, 196–197.

Alfonso. Libros del ajedrez, dados y tablas. Facsimile edition. Valencia, 1987.

Iran Review. 2010. Iran's Burnt City. Tuesday, May 25, 2010. http://www.iranreview.org/content/Documents/Iran_s_Burnt_City.htm

Khamaiko N. Gaming pieces from recent excavations of the Kyiv Podil. Stempin, A. (red.). The Cultural Role of Chess in Medieval and Modern Times. 50th anniversary jubilee of the Sandomierz chess discovery. Poznań, 2018, 21, 149–156.

Linné C., Smith J. E. Lachesis Laponica, or a Tour in Lapland, now first published from the original manuscript journal of the celebrated Linnæus. London, 1811.

Murray H. J. R. A History of Chess. London, 1913.

Murray H.J.R. A History of Board-games Other Than Chess. Oxford, 1951.

Petersen J. Bretspil i forhistorisk tid. *Tidsskrift for norsk forhistorie*. Oldtiden, 1914, 75–95.

Rybina E. Chess pieces and game boards. *Wood use in Medieval Novgorod*. Oxford, 2007, 354–359.

Stempin A. Sandomierz Chessmen Revisited. *The Cultural Role of Chess in Medieval and Modern Times. 50th anniversary jubilee of the Sandomierz chess discovery*. Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnaniensis, t. 21. Poznań, 2018, 81–93.

Whittaker H. Game-boards and gaming-pieces in the Northern European Iron Age. *Nordlit*. 2006, 20, 103–112.

Народи між Сходом та Заходом

Русь та вікінги *Денис Король*

У назві цього підрозділу можна вгледіти певну пастку: чи мова піде про відносини геть різних культурних світів (цивілізацій) – чи ж це насправді дві синонімічні назви одних і тих саме людей, які буцімто принесли на землі слов'ян міста, державність та правлячу верхівку? Наразі, перед нами дві крайні позиції, а істина, як завжди, складніше і пролягає десь посередині.

Цікаво, що другий дискурс уже декілька раз викликав суперечки з різних позицій. Так, у часи класичної наукової парадигми XVIII–XIX ст. мало хто крім Ломоносова сумнівався у самій скандинавській етнічності русів – суперечки з так званими «норманістами» велися виключно в контексті чи був сам інститут державництва дарунком ззовні – чи внутрішнім стимулом. Некласична наука породила сутички так званих міграціоністів – що вірили в складні етнокультурні процеси в їхній динаміці – з автохтоністами. Останні доводили, зокрема, що давньослов'янська культура та державність планомірно розвивалися тисячоліттями (з-поміж них можна

назвати академіків Грушевського та Рибаківа). ХХ ст. принесло чимало успіхів на ниві роботи з рукописами, що відтепер ведеться значно якісніше, але справді революційним постав розвиток дослідження старожитностей – матеріальної культурної спадщини. І якщо нових рукописів не надходило до науки вже давно, то археологічний матеріал із кожним десятиліттям приростає кратно. Відтак, викликає щирий подив, що саме зараз, у часи наукового прогресу ХХІ ст., в умовах настання постнекласичного знання виявляються серйозні фахівці, які знову сумніваються не лише в культуртрегерстві давніх скандинавів, а й у самому ототожненні «русів» із ними.

Суперечки тривають. Літописних русів/росів ІХ–Х ст. розміщують то в Волзько-Донських степах, то в Померанії, то в Приазов'ї, а то взагалі в Передкавказзі. Їх ототожнюють то з антами, то з хазарами, то з аланами, то з прибалтійськими слов'яно-прусами. Окремою інтригою є «каганат русів».

Філологічно поняття «русь» та «рось» не ідентифікуються – це явно різні мови. Декілька науковців намагаються обґрунтувати цю подвійність. У такому ракурсі «**русь**» вельми справедливо ототожнюють з давн. – шв. *rofs*: «*гребці, корабели*» (= «річкові вікінги»), що в фінській передачі звучало як «*ruotsi*», котре в слов'янському озвученні набуло логічної форми «русь» (аналогічно як «*suomi*» стало «сумь»). І позначало воно саме гостей з Балтики та Скандинавії (а фіни й досі називають цим позначенням конкретно шведів). На-

томість «**рось**», як буцімто й згадані Йорданом «росомони» Германаріха, – пов’язані з конкретною придніпровською місцевістю, де зараз річка Рось та подібна топоніміка (про що писали, зокрема, Петро Толочко та Юрій Павленко). Тобто ця форма давніша за візитерів із Півночі та могла позначати праслов’янську людність Середнього Подніпров’я у давніші часи (а пізніше – тих прибульців, які починали тут домінувати).

В крайній формі ця проміжна позиція запевняє, що в часи ранньої Русі державотворчі процеси йшли одночасно з двох векторів: із Півночі, від вікінгів, та зі Степу – від алан Хазарії (ці тези, зокрема, висловлював Омелян Прицак). Чи це було так, – стверджувати досі непросто. Втім, наше завдання ми бачимо нині геть не в розкритті цієї суперечки.

Побіжно можемо вказати, що поняття «*ros*» у візантійських та арабських джерелах має біблійне походження: це буцімто зловісний народ, що його князем був Гог «у землях Магога» (Єзекііль 38:1–3). Звичайно, юдейське поняття «рош» (רֹשׁ) позначає просто головенство, і латиною цей пасаж було перекладено коректно (з «верховним князем»). Проте не греками з їх «*ἄρχοντα Ρως*». Відтоді візантійці, а за ними й їхні сусіди, позначали у IX ст. псевдобіблійним поняттям «Рос» неспокійних нападників, у котрих вбачали кару Божу, а річка Рось тут явно ні до чого.

Усвідомлення цього дозволяє по-новому розуміти й так звані «Бертинські аннали». В їхньому тексті за 839 р. опи-

сано зустріч двору Людовика Благочестивого в Інгельгаймі з візантійськими посланцями, які виявилися родом зі свейського народу (Sueones). У звіті сказано: «*Misit etiam cum eis quosdam, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum chaganus vocabulo ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat*»: «Він (імператор Феофіл) також послав із ними (своїми послами) тих самих, чий народ прозвали Рос, котрих їхній цар, який зветься хаган, відправив раніше...з дружніми намірами...». Увага: не «тих, хто кличе себе Рос», проте саме «кого прозвали» (пасивний зворот). Тобто для тих свеїв назва «*Rhos*» була насправді штучною. Цю тезу, зокрема, висловлював норвезький історик та філолог Х. Станг, та, на жаль, до нього досі прислухаються нечасто.

Це вважають першою згадкою північан та їхньої держави у західних джерелах. Упродовж IX ст. дедалі частіше відбувалися авантюрні візити вихідців із Балтики та Скандинавії до Хазарії, Халіфату та Візантії. У X ст. це вже були плано-мірні грабіжницькі та подеколи завойовницькі акції, що наразі дублює їхню стратегію в землях Атлантики. В останній третині X ст. відбуваються якісні зміни, що й привели до формування Русі, якою ми її знаємо. У цих процесах східні вікінги виступали не стільки як «прогресори», скільки як опосередковані культуртрегери.

Варто зауважити: йдеться не про «трансляцію» чи «насаджування» невластивих цінностей народам північноєвро-

пейської смуги. Це варто радше порівняти з поступовою культурною гібридизацією під певним виразним етнокультурним вектором-«донором», що можна побачити на прикладі *Pax Romana*. Але, крім «Римського світу», історики давно вже обговорюють «Скіфський світ» та «Кельтський світ» ранньозалізної доби. Пам'ятки ж пізньозалізної доби від Атлантики до р. Ками, своєю чергою, виразно демонструють культурну близькість в дусі «*Pax Nordica*». Доба вікінгів не сталася зненацька, але була логічним продовженням яскравих протоцивілізаційних процесів Доби Міграцій, котрі стали можливими завдяки подіям римської доби в Північному Причорномор'ї – також за участю вихідців зі Скандинавії. «Готські війни» були скандинавам доби вікінгів рідною спадщиною.

У хронописі шведської династії *Inglingiv* зазначається як свейські конунги ходили в походи на Схід від Балтики – в *Austrvegr* – задовго до доби вікінгів. Вартий згадки конунг VII ст. із цієї династії – Івар Широкі Обійми (*Ivar Vidfamne*), – що за легендою взагалі контролював територію всієї Південної Скандинавії, фризькі та частково британські землі, а також Прибалтики та Верхнього Подніпров'я (*Ynglinga saga* XLI; фінал *Hervarar saga ok Heiðreks*). Утім, археологія підтверджень цьому поки не дала (хоча в такому річищі знайшли б нове обґрунтування «антські старожитності» Подніпров'я).

Ідеться про добу Вендель (VI–VIII ст.), котрій для те-

риторії Франції та Німеччини відповідає доба Меровінгів. Уже від межі VI–VII ст. активізується морське та континентальне сполучення в Балтійському та Північноморському басейнах, що стимулювали моменти культурної трансляції та розгалуженої мережовості. Старожитності VII–IX ст. із території Британських островів, з Ютландії, островів Балтики, півдня Швеції та Норвегії, Померанії, Прибалтики і навіть із Комі-Пермського регіону демонструють характерну спорідненість (*Рис. 1*). В цей час тут поширюються довгі «дружинні» будинки, рунічні написи, коштовності та зброя, вкриті специфічним «північним» звіриним стилем тощо. Поширюється обряд елітарного підкурганного поховання зі зброєю в човнах/кораблях, що надовго стане надійним маркером «нордичної культури» в регіонах Європи (*Рис. 2, Рис. 3*). Варто відзначити широку товарообмінну діяльність доби на прикладі центру на острові Гельго у шведському озері Меларен – археологи знайшли там кашмірську статую Будди, ірландське розп'яття, а також коптський хрестильний совок із Єгипту.

Олександр Хлезов свого часу констатував, що «Вендельська Доба не лише стала однією з вершин північноєвропейського культурного простору, але й послугувала базою для вирішального формування “північноморської цивілізації”, розквіт якої припав на добу вікінгів».

Починалася доба централізованими державницькими інститутами та розкішними королівськими курганами Упса-

ли (Швеція). Упродовж VII–VIII ст. можна побачити ознаки зростання ролі родової знаті – військової аристократії, що розбивала регіони на клаптики індивідуальних зон впливу. Що вилилося в інтенсифікацію морських походів та покращення судноплавства в цілому (з VII ст. в Північній Європі з'являються вітрильні кораблі). Що за умов демографічного зростання викликало зрештою поступову повальну мобілізацію – адже первинно мечі буди елітарною зброєю соціальної верхівки, та вже невдовзі клинки каролінгського типу стануть доступними будь-якому *бонду* («землевласнику»), що проявив себе у походах.

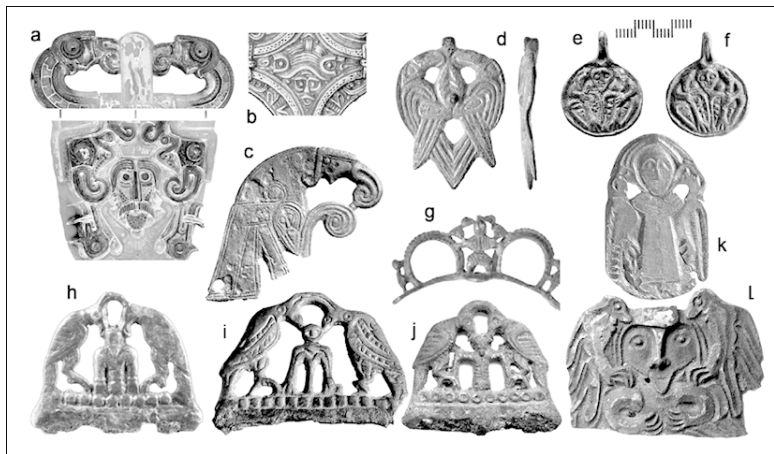


Рис. 1. Сюжет з Одіном та його круками від Атлантики до р. Кама

а. Фрагменти орнаментованої пряжки воїна (Окер, Норвегія, VII ст.) [Røstad I. M. The Åker Assemblage – Fit for a King? A New Account and Discussion of a Collection of Treasure of the Norwegian Merovingian Period. *Medieval Archaeology*, 2020. 64:1, 1–30. Figure 1. ©Museum of Cultural History, Oslo] Візуальні акценти зроблено нами (Д. К.)

б. Деталь англосаксонської фібули VI ст., орнаментованої германським Звіриним стилем I (Чессел Даун, поховання 22, о. Вайгт, Вел. Британія). [Wikimedia Commons: Creative Commons License]

с. Птах та личина: вендельська металева накладка в стилі В (Гаммель Сьборпінг Енге. Данія) [за Йорґеном Йенсеном зі сторінки https://danmarksoldtid.lex.dk/En_hedensk_kosmologi © National Museum of Denmark]

д. Металева привіска SF-92CD45: два схрещені круки утворюють собою бородату личину [Одіна] (Оузден, Саффолк, Вел. Британія) [з доповіді Mortimer Paul. What Colour a God's Eyes? Figure 22: https://www.researchgate.net/publication/340018038_What_Colour_a_God%27s_Eyes]

е – ф. Металеві медальйони з Одіним та двома круками з Бірки та Гньоздова. [З матеріалу В. Коршуна: <https://kulturologia.ru/blogs/180813/18704/>]

г. Фігура з птахами на наверші упряжної дуги (Гудмьо, Данія) [Петрухин В.Я. Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции... (2010). Рис.1:10]

h. Кресало IX–X ст. у вигляді фігури, оточеної двома круками (Гаммонд, Вел. Британія) [з сайту <http://www.germanicmythology.com/works/EARLYART.html>]

i – j. Комі-Пермські аналоги гаммондського кресала (IX–X ст.) [з тематичного сайту <https://www.perm-animal-style.ru/photo/>]

k – l. Комі-Пермські варіації на тему птахів та людського обличчя в місцевій стилістиці (VIII–X ст.) [з сайту <https://www.perm-animal-style.ru/photo/>]

Зростає роль народних зборів – *tíngrv* – де тепер не лише конунги та ярли вершили суд, але й місцеві общинники могли звинуватити свого правителя і навіть замістити його більш гідним. Настає доба виборної знаті – *gьovđingv* («*hōfđingi*» означає «голови», «керманичі») – що за доби вікінгів зробить соціальну ротацію справді стрімкою та непередбачуваною. До них належали спочатку родові ярли, та дедалі частіше – обрані на тінгах ватажки, що користувалися вагою з-поміж народу; а також *godí* (годі) – специфічний нордичний соціальний елемент, із котрим ми ще стикнемося далі по тексту.

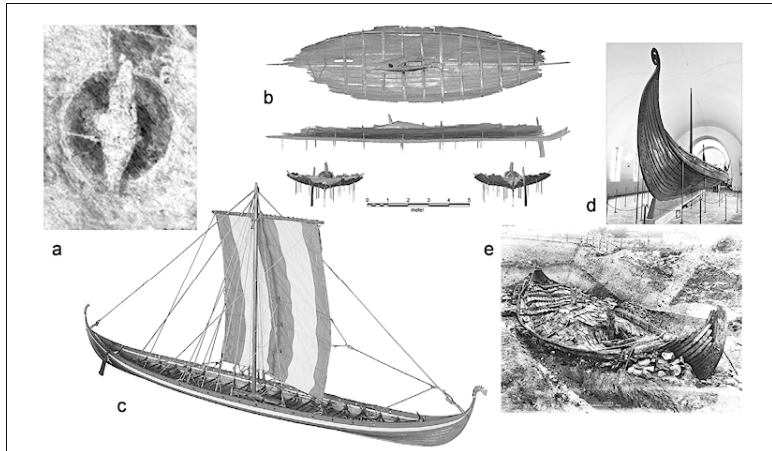


Рис. 2. Корабельні поховання скандинавського походження

а. Вендельське корабельне поховання в Йеллестаді (Норвегія). [фотоскан з офіційної сторінки проекту: <https://www.niku.no/prosjekter/jellestadskipet/>] Орієнтовно 750 року. Впущене в курган VI ст. Йелльхоген

б. Корабель з Тюне, X ст. (Естфолл, Норвегія). [3D-скан з публікації Bill Jan. Skipsgrav eller skipsgraver på Rolvsøy? Om Tuneskipets utgravningshistorie. Viking. 2017. 80. 95. figur 3]

с. Реконструкція дракару з поховання в Ладбю, поч. X ст. (о. Фюн, Данія) [зі сторінки Музею кораблів вікінгів у Роскіл-ле: <https://www.vikingskibsmuseet.dk/en/professions/>

[education/viking-knowledge/the-longships/findings-of-longships-from-the-viking-age/ladby/](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:education/viking-knowledge/the-longships/findings-of-longships-from-the-viking-age/ladby/)

d. Поховальне судно з Осебергу, поч. IX ст. (Вестфолл, Норвегія) [Wikimedia Commons: Creative Commons License]

e. Фото з розкопок осеберзького кургану 1904 р. [Wikimedia Commons: Creative Commons License]

Рання доба вікінгів відзначена не урбаністикою (якої ще довго не було), проте розгалуженими *емпоріями* (вузлами комплексного товарообміну), що виявлялося в облаштуванні ринково-ремісничих центрів (на кшталт Рібе та Хедебю в Ютландії, шведської Бірки тощо), а також торговельно-військових портових «віків» (як шв. Сігтуна, а також давньоруські центри по річках).

Визначення «**русь**» та «**варяги**» за походженням справді радше соціальні, але с часом набули ознак етнічних маркерів аж до геополітичних назв на мапах. І до Подніпров'я ці вихідці зі Скандинавії та островів Балтики вже приходили не вперше (а в контексті *Pax Nordica* може виявитися, що культурна взаємодія скандинавів із населенням Східної Європи була довготривалою впродовж багатьох століть поспіль).

Сучасні історики перестали виводити початок Доби Вікінгів із пограбування нортумбрійського монастиря Ліндісфарн 793 році чи Дорсета 789 р., але вважають тепер цим початком походи та завоювання в *Austrvegr* у другій половині VIII ст. Так, саме в середині VIII ст., виникає Ста-

ра Ладога з домінуванням у ранньому шарі давньошведської культури (далі йде слов'янський шар, а з кінця IX ст. тривають характерні гібридні пам'ятки). А десять років тому в місцині Сальме, на о. Сааремаа знайшли поховання у човнах із рештками загиблих у бою скандинавів, датовані приблизно 750 роком.

За цієї доби півничани змінили стилістику своїх поховальних стел, і почали ставити вождям величні розписні поминальні камені (переважно на о. Готланд), прикрашені метафоричними сюжетними сценами з епосу. Що є одним із факторів остаточного оформлення в населення ареалу відомої нам міфології. За зрілої доби вікінгів поховальними стелами слугували рунічні камені, де доля зображень знизилася, але текстова інформативність навпаки зросла (Рис. 4): тепер ми знаємо похованих на імена, знаємо за яких обставин вони загинули й де саме (про що вельми інформативно оповідає у монографії О. Мельникова). На землях власне Східної Європи таких каменів виявлено доволі мало (уваги вартий рунічний камінь з острова Березань), проте чимало їх стоїть у Скандинавії, і на декотрих із них фігурують такі топоніми як *Austrvegr*, *Garðr* та *Holmgarðr*, в котрих однозначно впізнають землі Русі.

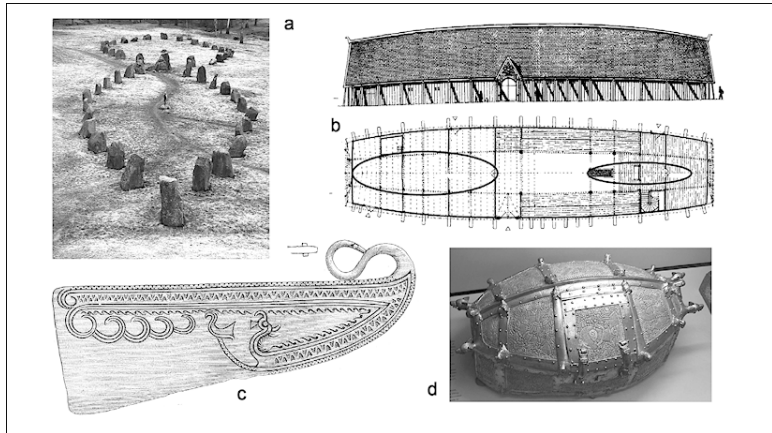


Рис. 3. Корабельна модель світу в різномірних пам'ятках
а. Два кам'яні кораблі в Баделунді (Вестерос, Швеція).

[Wikimedia Commons: GNU Free Documentation License]

б. Довгий будинок з Лейре (Данія) та його план з накладанням корабельних поховань Осебергу та Вальзйєрде 8 [з публікації Herschend Fr. Journey of Civilization. The Late Iron Age View on the Human World. Uppsala, 2001. 78. Figure 9]

в. Бронзова бритва із символікою корабля, птаха та змія (Сконе, доба бронзи) (з книжки О. Монтелиуса Om lifvet i Sverige under hednatiden. Stockholm 1905. s.33) [Wikimedia Commons: Creative Commons License]

г. Репліка Каммінської скриньки-релікварію у стилі Маммен SHM 32080 [Wikimedia Commons: Creative Commons License]

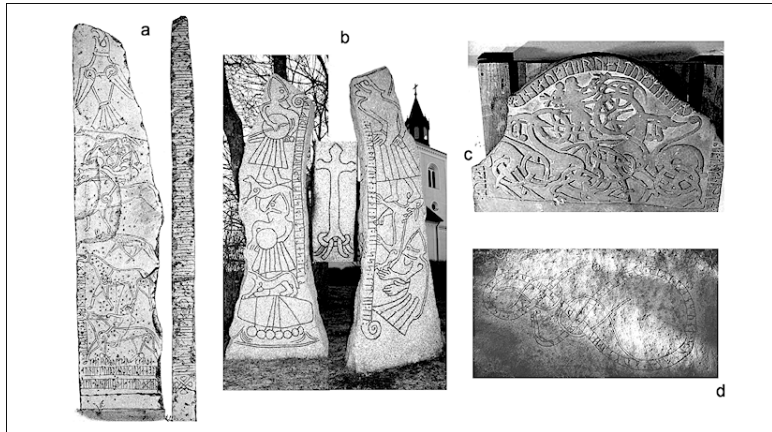


Рис. 4. Поминальні камені вікінгів з рунічними написами

а. Прорисовка стели N 62 (Альстад, Норвегія) [ресурс ентузіаста-рунознавця Арільда Хоге: <https://www.arild-hauge.com/arild-hauge/no-y-rune-alstad.jpg>] Стела зроблена на початку XI ст. на замовлення Йорунн по її чоловіку. Наведений в матеріалі текст Егіля по сину, що загинув у Подніпров'ї, – пізніший (прибл. 1060 р.) і дописаний під зображенням коня вже у наступному поколінні. Але вважається, що обидва написи зроблено представниками одного роду.

б. Ледберзька стела Ög 181 у трьох ракурсах (Ледберг, Естергьотланд, Швеція) [Wikimedia Commons: GNU Free Documentation License] Есхатологічний сюжет композиції натякає на події кінця світу: Рагнарьок. Текст: Бісі встановив сей камінь на згадку про Торгаута – батька; а ще про Гунну, їх обох: скринька-омела-чортополох. (фінальна формула

«þistil mistil kistil» не дуже зрозуміла й нагадує охоронне закляття)

c. Плита церковного саркофагу G 114 (Ardre IV, о. Готланд, Швеція) [Photo by John-Björn Huber, 2000-01-10, SHM: <http://catview.historiska.se/catview/media/highres/23986>] Текст: Сини Лікната [звеліли] зробити красиві поминальні знаки по Ailikni, добрій дружині, матері Ейгвата і Оттара, і Гейрвата, і Лікні. Нехай Господь і Божа Матір будуть милостиві до неї і до тих, хто створив ці знаки – найвеличніші [з усіх, що] можна побачити... У Гардах... він був...

d. Камінь Ur. 209 (Angarn) з орнаментом у стилі Ур-нес (середини XI ст.) (Веда, Упланд, Швеція). [Wikimedia Commons: GNU Free Documentation License] Текст: Торстейн зробив [пам'ятник] по Ерінмунду, своєму синові, і придбав цей хутір і збагатився на Сході в Гардах.

Хочеться прокоментувати напис на камені з Альстаду (N 62) (XI ст.) (Рис. 4: a), де зазначено, зокрема, таке: «Егіль(?) встановив цей камінь за Торальдом, своїм сином. Той помер у Вітагольмі (i Vitahólmi) між Устагольмом (miðli Ustahólms) та Гардами (Garða)». Мовиться про Середнє Подніпров'я, що незвично: якщо для героїчного епосу воно є частим свідком величних часів Рейдготланда, то герої родових саг зазвичай його не згадують. Із Вітагольмом ідентифікують Вітачів (згаданий, зокрема, і в наших літопи-

сах). Цікаво, що слов'янська етимологія назви не працює, натомість у давньоскандинавській мові «*Vita*» позначало ма- як чи сигнальну вежу, що добре збігається з прикордонним значенням цієї фортеці на південь від Києва. З Устагольмом пов'язують містечко Устя на р. Трубеж.

Нарешті, слово *Гарди* в цьому контексті явно позначало Київ-град (традиційно – *Kænugarðr* ісландських саг). Узагалі первинно словом *Garðar* північани позначали Давню Русь (вперше – Халльфред Трудноскальд 996 р.). І лише серед- ньовічні ісландці використовували в сагах для Русі понят- тя *Гардарікі* – «країна міст». Станом же на IX ст. урбаніза- ційні процеси на землях східних слов'ян були не досить ак- тивні, тож «*Гарди*» для тих часів варто передавати, умовно, як «Дворища» («маєтки»), а радше – «Край персональних дворів».

Варто коректно усвідомлювати ґрунтовність поняття *Garðr* (*гард*) як «Двір» у ментальності скандинавів доби вікінгів. Тези антинорманістів, що витоком для цього скан- динавського поняття буцімто послугувало *запозичене* дав- ньослов'янське позначення укріплених городищ «град», не витримує критики (цей корінь є і в готській лексиці, і в балтських мовах). Таку частку містять суттєві космологіч- ні локації еддичної¹² традиції: *Асгард*, *Мідгард*, *Утгард* то-

¹² Еддична традиція / Еддична міфологія – поширене позначення розвиненої («класичної») форми дохристиянських вірувань північногерманських народів. Дослідження рунічних каменів та пам'яток стародавнього скандинавського та ан- глосаксонського мистецтва дає змогу відносити її формування до доби Вендель.

що. Як переконливо довів А. Я. Гуревич, у традиційній картині світу пересічної германомовної людини Середньовіччя (аж до Хрестових походів включно) сам оточуючий всесвіт розділявся на *Midgard* – світ людський, освоєний, культурний, – та *Utgard* – неосвоєний, сповнений небезпеки світ хтонічних потвор. Зі словом *gard* етимологічно йдеться про «огорожу» – але водночас про *межу, кордони*.

Отже, співіснували одразу дві ментальні моделі: *Midgard* як світ людей, оточений огорожею, та *Utgard* – усе, що поза нею; й водночас «Дворище людей» – та «Дворище чудовиськ» десь за мінливим простором Нідавелліра («полів мороку») та Ніфльгейму («світу імли»). У контексті озвученого варто пам'ятати про два прояви магічної «межі» в міфологічній моделі світу давніх скандинавів:

1) небезпечна за самим своїм космогонічним єством «**імла**», «**туман**» (*niflr*) як стихія світу велетнів та смерті Ніфльгейму; плюс дотичний до цієї мінливої сфери «**морок**», «**мана**» (*ginnunga*). Яскраві приклади зрадливості та непевності цієї сфери світобудови демонструє легенда про поїздку громовика Тора та його супутників до Утгарду (там це саме

Активно побутувала впродовж VIII–XI ст. та була узагальнена на початку XIII ст. ісландським книжником Сноррі Стурлусуном. Власний твір, що був підручником із міфопоетики, він назвав «Едда» (етимологія суперечлива: чи то від *ōðr* – поетика – чи то просто «прабабка»). В академічній традиції це джерело називають «Молодшою Еддою», оскільки було знайдено збірку пісень про богів та героїв, зафіксованих за декілька десятиліть до Сноррі, та котру він регулярно цитує. Відтак, цю збірку першоджерел (Codex Regius) найчастіше позначають як «Старша Едда».

«Дворище чудовиськ»);

2) більш звичний скандинавам образ границі у формі «змія» (як посередника між Утгардом і світом людей), архетипом котрого постає «Пояс Мідгарду» – велетенський змії Йормунганд: нордичний *уроборос*, що лежить на дні світового океану довкола круглої землі, та кусає себе за хвіст. Дотичними до цього образу постають змії власне Ніфльгейму, що гризуть коріння Світового Ясеня¹³.

Варто ще раз наголосити, що поняття «*гард*», котре з кінця XI ст. позначало «муроване місто», до того мало позначати облаштований і магічно захищений огорожею «двір-маєток». Зауважмо: не хутір і не селище з напівземлянок! Малася на увазі масштабна огорожена садиба з прилеглими будинками гостей та залежних людей, в кожного з яких була своя прислуга та раби; тут же мешкали з сім'ями віддані воюки, які виступали в похід за правителя такого помешкання. Нерідко там мало місце й родове святилище, і навіть торжище. У таких умовах мешкали самі божевства едичної традиції, в кожного з яких був свій персональний двір. Саме так мешкали й вожді.

Розмежування простору в традиційній картині світу давніх германців можна вичленувати за поетичними епоса-

¹³ Зрештою, і сам оберігач заклятого золота (власне, на кордоні життя та смерті) набуває в давньогерманській традиції образних рис змія/дракона – починаючи від легендарного темного альва Фафніра і до тих отруйних змії, що часто виникають у надрах могил та курганів, до котрих втрапляють герої декотрих саг про стародавні часи.

ми англосаксів («*Беовульф*») та скандинавів («*Едди*» плюс частково «*Діяння данів*» Саксона Граматика). У цьому плані можна відзначити школу російських скандинавістів (О. Ридзевська, А. Гуревич, Г. Глазиріна, О. Мельникова, Ф. Успенський, Т. Джаксон – що чимало уваги присвятила саме просторовим уявленням північан, – І. Губанов тощо), а також радянську школу історичної філології (М. Стеблін-Каменський, О. Смірницька, О. Топорова, Н. Гвоздецька тощо). Варто визнати, втім, що славнозвісний текст Є. Мелетинського про скандинавську міфологію як систему видається надто штучним (що взагалі властиве класичному структуралізму). Натомість значно більш комплексний підхід, з застосуванням перевірки пам'яток міфопоетики зі старожитностями, демонструє Гільда Родерік Еліс-Девідсон. А з дослідників нового тисячоліття – Франдс Гершенд. Останній, зокрема, звернув увагу:

1) на єдність «корабельної моделі простору» в північних германців, починаючи від поховальної традиції і до форми довгих парадних господ – дружинних будинків¹⁴ (до того ж уявлення про корабель як мобільний всесвіт скандинава несуть і певні коштовні вироби, як орнаментовані металеві бритви доби Північної Бронзи, чи втрачений Каммінський релікварій X ст. у стилі Маммен (*Рис. 3*);

2) на гендерне розмежування всередині такого простору (*Рис. 3:b*).

¹⁴ Порівн. відомий вираз «Корабель – житло скандинава».

Власне, класичний дружинний зал доби пізнього залізного віку мав три секції: центральну дружинну (вона ж бенкетна) і по краях – жіноча палата та палата вождя. Більшість корабельних поховань, своєю чергою, демонструють атрибутику та елементи двох таких секцій: зазвичай це палата вождя та дружинна зала, але жіноче корабельне поховання з Осєбергу немовби переносить усе на інший бік садиби – тепер це дружинна зала та жіноча палата. Поховальний інвентар англійського Саттон-Ху цілком відповідає північногерманській моделі світу доби Вендель (як і сам світ героїв поеми «Беовульф»), і також має всі необхідні риси бенкетної зали та палат вождя.

Хочеться прокоментувати характерний епізод із героїчного епосу про загиблого героя Гельгі Гундінгавбивцю, який після смерті прибуває вночі до свого кургану, аби привітати власну вдову. Оповідь демонструє типовість страху перед мерцями, та кохання героїв сильніше за страх, і ось вони двоє лежать разом у *весільному ложі* посеред *бенкетної зали*. Уваги тут варта принципова оцінка ролі кургану як поховальної споруди.

Опис Вальгали пов'язаний з ідеєю житла всередині кургану, і Х. Елліс-Девідсон прямо їх ототожнює (курган, де билися померлі вояки, змальовує, зокрема, «*Книга Плаского Острова*»). Позаяк В. Петрухін, коментуючи похорон знатного руса на Волзі, робить висновок, що для давніх скандинавів інгумація означала продовження життя після смер-

ті у могилі, а тілоспалення – миттєве потрапляння до Царства померлих. Убачається характерний парадокс – померлого спішили відправити до світу богів (Вальгали) і при цьому забезпечували його у кургані всім, що може знадобитися для посмертного життя в самій могилі.

Але ж можливо, що це, буцімто, одне й те саме місце водночас?

Втім у тому-то і річ, що планування курганних споруд лише *нагадує* «оселю», але не має її на увазі. Численні традиції довкола поховальних камер чи то в курганах Євразії, чи то в гробницях Єгипту, демонструють їхню роль як саме простору-порубіжжя між світом живих та світом померлих. Це справді був «гостьовий покій» чи то «бенкетна палата» – для взаємного частування та спілкування. Суспільства із сильним культотом предків демонструють регулярні відвідини місць поховань, маніпуляції з рештками померлих та користування їхніми атрибутами тощо. Судячи з поховальних пам'яток доби міграцій, для архаїчної Скандинавії це також було властиво.

У скандинавської знаті принаймні з VIII ст. склалася потреба у примхливій метафоричній образності, що мала прославляти їхні подвиги. Видно це, зокрема, й зі специфічного оздоблення поховальних каменів Готланда доби Вендель, що плавно перейшло в естетику вкритих північним звіриним стилем рунічних каменів доби вікінгів (*Рис. 4*). Тоді ж формується індивідуалістична скальдична поезія. На неї з-

поміж знаті був неабиякий попит, бо згідно з вірою у магію ритмованого слова, вона «ткала» їхню героїчну долю.

Скальд (skáld) – майстер поезії, що мав досконально знати міфологію і вміти складати з міфоепічних імен та подій складностворені метафоричні композити: «кеннінги». І помиляються ті, що не побачать слідів такої поезики у рідному нам «*Слові про Ігорів Похід*». Скальдами могли бути професійні придворні співаки, які отримували регулярну ласку та винагороди від своїх покровителів – *гьовдингів* та *конунгів*, – а могли бути й просто спритні в красномовстві фермери, рибалки, вояки, які могли заслужити собі славу та приближене місце за столом при черговому вожді.

Цікаво навіть не те, що кожен вправний у віршуванні міг стати скальдом і мати з-поміж людей неабияку повагу (скальдами бували навіть жінки, що було вельми незвично для Європи й за більш пізніх часів). Цікавіше, що примхливі, перенасичені кеннінгами та алюзіями строфи, сповнені словесних ігор, були зрозумілі як замовнику такого вірша, так і більшості слухачів довкола! На бенкетах були поширені навіть експромтні обміни гостями поетичними строфами – *вісами*. Що вже чимало свідчить нам про загальнокультурний рівень цих людей.

Традиційно керманічі замовляли скальдам *драну* (dráru) (або ж менш формалізований *флокк*) – хвалебну пісню (найчастіше в поширеному поетичному розмірі «*дротткветт*»). То була не просто потреба в оспівуванні, як

при дворах більшості відомих монархій. Північани вірили в особливу магічну силу ритмізованого слова, а ще більше – в силу того вірша, що викарбовано *рунами*. Тож фактично, своїм віршем поет немовби *постулював реальність* і додавав «голос» за героїзм об'єкта похвали – щоб божества взяли його після смерті до *Вальгали*: небесного Двору загиблих героїв, котрим правлять Один, Фрейя та їхні *валькірії*.

Скандинавська *valkyrja* – букв. «*та, що обирає загиблих*» – співзвучна з демонічними *wælcyrige* та *walceasige* англосаксів, тож цей образ є доволі архаїчним. Дослідники давно відзначили їхню орнітоморфність і танатичність. Ці персонажі надихали не лише реальних жінок, а й скандинавських митців (*Рис. 5*). Сучасна популяризація цих персонажів у медіа-культурі дещо спотворила їх сприйняття. В одних текстах підкреслюється, що ці діви незримі та лише надихають вояків, щоб після бою віднести найвідчайдушніших до Вальгали. В інших, як *Друга пісня про Гельгі Гундінгавбивцю*, Сігрун ставши нареченою героя, не просто носить над ним та його військом, але й сама вбиває ворогів та усіляко допомагає в перемозі. Однак їхня любов – нещаслива як вирок. «Діва, що на початку виступає помічницею героя, зрештою виявляється його згубницею незалежно від власної волі, а лишень через її належність до категорії *valkyria*...». Особливо характерними постають валькірії зі вставки *Darraðarljóð* із «Саги про Ньяля» (*Brennu-Njáls saga* CLVII): вони літають над битвою і тчуть криваве «полотни-

ще війни» на верстаті зі стріл та списів, із людських нутро- щів як волокон, а черепів як важків. Їх супроводжує буря і «скривавлене небо», а самі вони тішаться з крові та смерті.

Не можна було складати урочистий вірш-прославлення перемоги тому, хто програв битву. Хіба що вірш, котрий підбадьорює, але жодним чином не відверту неправду. Тоді це вважалося віршем протилежного спрямування – *нідом* (нід) – огудною поетикою приниження, часто – прокльоном. За *нід* суворо карали, нерідко – смертною карою. Мова не про те, що скандинави були дуже образливі. Нагадуймо: скальдична поезія постулювала реальність, а отже, *нід* вкорінював магічне безчестя і прокльон на того, про кого йшлося у вірші. Фактично, *невідворотно міняв його/її долю на нещасливу*¹⁵.

¹⁵ Доволі яскраво це демонструє історія відносин воїна-скальда Егіля Скаллагрімсона та норвезького конунга Ейріка.

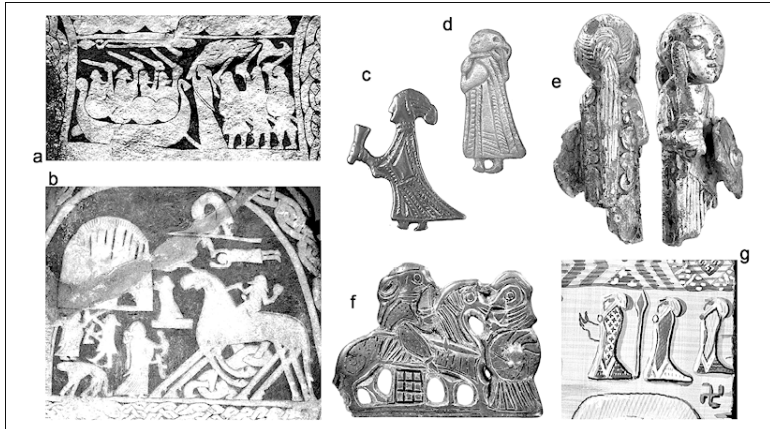


Рис. 5 Валькірії та «діві щита» у скандинавській образотворчості

а. Хільд та битва Г'яднінгів чи то Сігрун із військом Гельгі. Фрагмент рельєфу з готландської поминальної стели VIII ст. (Hammars I) [Wikimedia Commons: Creative Commons License]

б. Валькірія вітає ейнгерія у Вальгалі (або ж Фрейя та Одін). Композиція з готландської поминальної стели VIII ст. (Alskog Tjangvide). [Wikimedia Commons: Creative Commons License]

с. Валькірія з питовним рогом. Бірка, поховання 825 (Б'йорко, Упланд, Швеція). [Wikimedia Commons: Creative Commons License]

д. «Валькірія» з Клінти (о. Оланд, Швеція) [із сайту <http://mis.historiska.se/mis/sok/bild.asp?uid=22806>]

е. «Діва щита» (skjaldmær) або валькірія. Фігурка між VIII–IX ст. із Гарбю, (о. Фюн, Данія). [© photo Arnold Mikelsen. National Museum of Denmark (CC-BY-SA) <https://samlinger.natmus.dk/do/asset/12787> та <https://samlinger.natmus.dk/do/asset/12789>]

ф. Парна композиція з Тіссьо (Данія). Неоднозначна, оскільки обидві фігурки мають ознаки воїна, та гендерна ідентифікація обох нечітка. Відтак, це може бути як привітання валькірією кінного ейнгерія, так і зустріч кінної валькірії з «дівою щита». [взято з <http://vikingekult.natmus.dk/en/foerkristne-kultpladser/temaer/de-nordiske-guder/freja/>]

г. Жінка зі списом у поховальній процесії. Фрагмент реконструкції шпалерного полотна з Осебергу від Мері Сторм (1948). [взято з сайту http://warfare.gq/6C-11C/Oseberg_Tapestry_Reconstruction-1g.htm Copyright: Museum of Cultural History, University of Oslo, Norway]]

Саме в такому річищі варто вбачати і так звану «нордичну лірику»: *mansöngr* – «пісні про кохання». Лірики в них не більше ніж у нотатках-щоденниках японських аристократів ранньої доби Хейян, чи навіть в їхніх календарних поетичних збірках: японіст Олександр Мещеряков доволі переконливо довів їхнє первинне ритуально-магічне значення. Так і з *мансьонгом* – за нього карали ледь не так само суворо, як і за *нід*. Окрім випадків, коли поет у подальшому одружував-

ся на тій жінці, про яку склав *мансьонг*. Адже по суті, це була магічна пісня-приворот. І коли її було адресовано заміжній жінці, ситуація була близька до *ніда*, і вимагала сатисфакції.

Про варіанти сатисфакції написано вже чимало. Як мінімум це вело до судового розгляду та грошової компенсації (*вергельд*). Але бути спаленим живцем у оселі було вірогіднішою перспективою. Втім, якщо чоловік ображеної сторони вважав образника достойним, вони влаштовували герць – *einvigí*. Норвезько-ісландська правова система зрілої доби вікінгів розробила *hólmgang* – складну регламентовану дуель на острові або на огороженій «арені» зі шкіри (бійцям була суворо прописана зброя та її кількість, а подекуди їм назначали секундантив, що тримали щити). Даний абзац стосується, звичайно, всіх причин судового поєдинку, а не лише з приводу образи честі жінки.

* * *

Може виникнути спокуса екстраполювати психологію сучасних людей (тих же шведів чи датчан) на героїв родових саг, що дослідники нерідко й роблять. Але це невірна стратегія, адже їхня картина світу – а отже, і поведінка – докорінно відрізнялася навіть порівняно з Модерною добою, не кажучи вже про наші часи. Зокрема: для скандинавів доби вікінгів категорія **угоди** (*samning*) керувала такими звичними для нас проявами емоційної сфери як «Кохання», «Друж-

ба», «Віра» тощо.

Оповідачі родових саг намагалися дотримуватися документальних фактів про осіб та подій певних місць за конкретних часів. Це зайва демонстрація правдивості, характерної для давньоскандинавської етнопсихології: ці люди не лише намагалися не брехати своїм, але прагнули не казати неправду взагалі – адже вірили у магічну силу слова, і у те що неправда легко обернеться прокльоном. Тому-то їхня манера вести діалог у сагах вельми примхлива, і слова героя часто можна розуміти по-різному – наразі це була свідомо комунікаційна модель.

Передусім це стосувалося саме жінок: у силу їхнього слова вірили особливо. Тому нерідко амбітна героїня здобуває собі славу саме власними коментарями та порадами. Коли скандинавська жінка бачила потребу в діях певного чоловіка (чи багатьох), вона озвучувала це у характерній манері іронічного підбурювання, після котрого чоловічі персонажі мимохіть вчиняли ці дії, навіть знаючи, що буде то на зле, і що б краще їм цих дій не чинити. Але жінка сказала слово, і вже неможливо лишатися осторонь.

Моменти релігійного протистояння, проілюстровані сагами, – надбання зрілого Середньовіччя. Та навіть у такому варіанті саги зберігають реліктове відношення скандинавів VIII–XI ст. до *віри* як до *угоди* (про взаємну вигоду між людиною та тим божеством, котрому молився традиційно її рід). У кризові моменти таку угоду скасовували, і могли навіть

знищити ідол, поставивши вівтар іншому божеству. Фрази на кшталт «а я в богів не вірю» (як-от в «Сазі про Олава Трюггвасона») зовсім не були свідченням атеїзму в ранньому середньовіччі. Це лише значило, що у конкретної людини не склалося зі взаємними угодами із *асами* чи *ванами*, тому вона їм зараз не молиться й не приносить жертв. Натомість у них самих як у сутностей, герой, звичайно, вірить! Не довіряє просто. Є чимало свідчень так званої «теонімної толерантності»: коли на чужині своїх богів кликали місцевими позначеннями. Отже, клятви русів у Константинополі іменами Перуна та Велеса могли водночас бути клятвами на честь Тора та Одіна. Та й саги подеколи свідчать, як на чужині герої зверталися до місцевих божеств, що сприймалися радше як *Landvættir* – «чарівні духи-хранителі місцевості» – з якими було варто дружити і котрих було варто задобрювати, а за вдалого повернення додому принести жертви рідним покровителям.

Дружба так само була угодою. Це була домовленість двох (чи більше), що вони ділитимуться одне з одним і захищатимуть одне одного за потреби. Це був або співтраpezник, до якого гарно пасує наше слово «приятель» – з ним приємно, але жодних обов'язків щодо нього в особи немає – або ж значно ближчий торгівельно-мандрівний *félagi*. До нього близькі як англійське «fellow» («партнер, компаньйон»), так і наше «товариш» (споріднене з поняттям «товар»). Етимологічно це *fé+lag*, тобто «власність у складчину». Ці люди

нерідко формували ціле артільне братерство. Прикриваючи одне одному спину та розділяючи як їжу, так і воду для вмивання (особливо на чужині).

Арабський дипломат Ахмед Ібн Фадлан полишив красномовний опис типового ранку в торгівельному дворіщі русів на Волзі. Найбільшої огиди мусульманин відчув, коли ці люди шмаркалися та відпльовувалися в той саме таз, з якого потім вмивалися та навіть пили їхні ж товариші. Варто вважати це нормальною практикою на чужині з-поміж *фелатів*. Адже вони були «колективним тілом» і не мали відчувати огиди в такі моменти, бо відчуття взаємної інакшості та відсторонення одне до одного зникало. Окремо ж варто додати потенційні апотропеїчні практики русів у далеких землях – легко повірити, що вони могли на той момент уникати вживання річкової води з Волги, а витрачали привезену в діжках воду з батьківщини. Тоді був сенс її економити, а отже, весь гігієнічний моціон ставав колективним.

Епічна практика **побратимства** ілюструє приклади взаємної чутливої прив'язаності чоловіків у сагах¹⁶. Побратимство було значно глибшим за аспект «угоди», та справді емоційним. Через це декотрі з відповідних сюжетів у сагах, на думку окремих дослідників, демонструють гомоеротичні епізоди, але подібні трактовки є наївним нерозумінням самого інституту побратимства. Одне до одного побратими були не лише ближчі та надійніші за друзів та «*фелатів*», а й

¹⁶ Докладно обряд побратимства описує Сага про Гіслі сина Кислого.

навіть за рідних родичів (адже вони не лише здійснювали магичний «обмін кров'ю», але і клялися одне одному у вірності, закликаючи у свідки богів). Ось чому для тодішньої аудиторії таким страшним був епізод зради епічного героя Сігурда його побратимами.

* * *

З-поміж усіх цих людей дружинної культури побутувала епічна свідомість, базована на специфічній ментальності, яку подеколи звать «нордична мужність» (дехто каже про специфічний «скандинавський фаталізм»). Цей аспект важкий нашої уваги для розуміння потенційної мотивації як подвигів, так і авантюр представників такої картини світу.

Доля – справді могутня сила в традиції скандинавів. Герої еддичних пісень казали: «*Munat scöptom vinna*» – «Долі не здолати». Утім, не все так просто в цьому питанні. Найвлучніше, як нам видається, цей аспект розкрив класик культурологічної медієвістики Арон Якович Гуревич. Зокрема, він акцентував увагу на двох долях в уявленні германців. Одна доля відмірялася кожній людині до народження космічними ткалями – норнами. *Norna dómr* – «вирок норн», нездоланий навіть для богів (тож у людей традиційно різний життєвий вік та різна удача).

Та існувало уявлення щодо другої долі – персональної.

Це був антропоморфний дух-хранитель – жіночий за ген-

дером аспект душі на ім'я *хамінг'я* (*hamingja*). Така собі «діва-удача». Специфікою «нордичної мужності» було те, що цю особисту діву-удачу було можна «ростити» та «вигодовувати». Свідомі виклики вирокам «космічної долі» немовби підсилювали її та стимулювали. Тобто якщо представники елліністичної культури жалілися на фатум та вирок Ананке, то скандинави нерідко намагалися «карбувати» свою долю та «ростити».

Усвідомлення своєї смерті викликало в них свідомий рух до неї.

Сагові описи вчинків багатьох осіб VIII–XI століть ілюструють підвищену увагу до удачі, особливо правителя – адже саме в нього має бути наймогутніша *хамінг'я*, озброєна наче валькірія. Саме тому таким важливим було отримати від вождя подарунок. Це не було меркантильним волінням збагачення, проте змога долучитися до його долі-удачі, що матеріалізувалася в персональних коштовностях. З іншого боку, правитель, який не шукає подвигів, нікуди не їздить, та натомість здобув собі репутацію скупого та боязкого, матиме послаблену *хамінг'ю*. Водночас вона може стати могутньою та героїчною навіть у простого фермера чи рибалки, що взявся за неї і досяг успіху: «викував свою долю-удачу». Відтак, свідомий авантюрист міг набути не лише фінансового благополуччя, а й достатньо слави, щоб лишитися у пам'яті нащадків та увійти до бенкетного залу *Вальгали*.

*Deyr fé, // deyja frændr, // deyr sjalfr it sama, //
en orðstírr // deyr aldregi // hveim er sér góðan getr*

Гине худоба, родичі гинуть, і сам ти помреш,
Та смерті не відає слава гучна гідних вчинків

(Hávamál.76)¹⁷

В іншій своїй праці А. Гуревич звертає увагу на химерну поведінку героїв епічних пісень, котру подеколи не розуміла вже навіть середньовічна аудиторія. Типовим і красномовним прикладом постає історія поразки братів Г'юкунгів / Ніфлунгів (Нібелунгів) – Гуннара та Гьогні.

Напередодні вони забили свого побратима Сігурда-Драконовбивцю та переховали його прокляте золото. А свою сестру Гудрун вони віддали заміж за могутнього союзника: вождя гунів Атлі. Було б дивно якби Атлі не захотів відібрати у братів скарб дракона Фафніра. Тож він надіслав братам запрошення, а Гудрун, за легендою, попередила їх про пастку. Втім, брати хвацько підхопилися в дорогу, заборонивши війську їх супроводжувати, і навіть не вдягнули воїнське спорядження. Зрештою їх схопили, катували та стратили. Що ж із ними було не так?

Історія ця має декілька варіацій в епічних піснях «Старшої Едди», версію в прозовій «Сазі про Вьольсунгів» та коментований переказ Сноррі на додачу. У куртуазній німець-

¹⁷ Український переклад – наш (Д. К.).

кій «Пісні про Нібелунгів» XIII ст. сталася повна трансформація сюжету та мотивації, тому її можна до уваги не брати. Як показала Ольга Смирницька, автентичну символічну поліфонію та метафоричність повною мірою зберегла лише так звана *Гренландська пісня про Атлі* – інші тексти оповідачі намагаються коментувати, надають пояснення на кшталт «обидва напилися та не побачили загрози». Проте справа була не в тому, що Гуннар та його брат були напідпитку. Або що вісник начебто перекрутив таємне послання їхньої сестри. Свідомість слухачів вражало та захоплювало саме те, що брати чудово зрозуміли про пастку і саме тому відмовилися від обладунків та військового супроводу. Вони явно усвідомлювали, що після зради побратима стан їхньої долі-*хамінг* її катастрофічний, і її терміново треба випробувати в небезпечній авантюрі.

Окремо вражає монструозна поведінка самої Гудрун – неначе валькірія, вона приносить загибель усім чоловікам, що її оточують: Сігурду, рідним братам, Атлі та власним її сином від нього. Саме так: заради помсти вона вбиває своїх дітей-підлітків, годує чоловіка та його воїнів їхнім м'ясом, а з їхніх черепів частує отруйним вином. Таку несамоовитість можна пояснити хіба що епічною жагою прославитися – водночас із намаганням досягти повного відсторонення від законів людей та богів.

У давньоруському контексті на гадку відразу спадає мотив Ольжиної помсти деревлянам (*ПВЛ: л. 6453–6454*). Акаде-

мік О. Шахматов та чимало новітніх дослідників здавна вбачають першоджерелом ранньої частини хронопису *Повісті Времених Літ* усну народу традицію, легендаріум, що подекуди нагадує специфічну манеру скандинавського фольклору. Помста княгині Ольги має чимало типових сагових мотивів, в зв'язку з чим найчастіше тлумачення полягає в «оштучненні» цього сюжету, звинуваченнях у ледь не казковості. Утім, якщо пам'ятати про специфічну «валькірічну модель» поведінки в дружинній культурі скандинавів, що її подекуди могли наслідувати знатні жінки (як Сігрід Горда, яка також спалила своїх женихів), то потенційні криваві звірства щодо деревлян вельми допустимі. Ольга справді могла надихатися русо-варязькою усною традицією та втілити перекази про витівки конунга Інґ'яльда Підступного або подібні.

Родові ісландські саги взагалі пронизані мотивацією помсти.

Типовим постає висловлювання богатиря та розбійника Греттіра: «*Раб мститься одразу, боягуз – ніколи*». Тож поважна людина намагалася не входити у стан афекту. Особливо якщо це шляхетний володар, за кожним рухом чи словом якого слідкує оточення (красномовна в цьому плані *Сага про Гіслі сина Кислого*). Інше висловлювання щодо цього: «*Помста – це справа, котру личить вживати охолодженною*». Тож ті, хто шукали помсти, стежили та планували. Найчастіше удар відплати завдавався по тому, хто був

для жертви найціннішим (родич, названий брат чи пошанований гість). Подеколи сага описує цілий обмін взаємними вбивствами близьких та найманців з обох сторін (*Brennu-Njáls saga* XXXV–XLV).

Можна подумати, що все згадане властиве виключно знаним воякам чи то вікінгам, але ні: приклади «нордичної мужності» в родових сагах демонструють навіть фермери та робітники. Для цього було достатньо вмирати нестандартним чином – прочитавши вірша зі списом поміж ребрами, чи подивитися своїм кривдникам у вічі, і за секунди до смерті видати якесь дотепне прислів'я.

«Одноногий поціливі йому в низ життя. Торвальд висмикнув стрілу і мовив:

– Багату ж ми знайшли країну! Сало вкрило мої нутроці.

Незабаром після цього Торвальд помер від рани». (*Сага про Ейріка Рудого*. XII)

Норвежець Торгрім видерся на дах. Гуннар побачив у віконці його червоний одяг і завдав йому удар списом. Торгрім похитнувся, випустив щита і звалився з даху. Він підійшов до Гіцура і його людей, які сиділи на землі. Гіцур глянув на нього й запитав:

– «То чи вдома Гуннар?» Торгрім відповів: – «Самі дізнаєтесь. Та його спис точно вдома». І замертво впав на землю (*Brennu-Njáls saga*. LXXVII).

Мотивація у цьому зрозуміла: будучи в очікуванні гідної смерті, ці люди за хвилину до зупинки серця мобілізували

всі ресурси організму, аби лише хтось поруч побачив та почув як саме вони вмирають. Усі ці подробиці справді передавалися «в народ»: сам убивця мусив докладно переповідати події своєї сутички всім подорожнім (типово: *Brennu-Njáls saga. XXXIX*).

Інший варіант виходу за межі долі: у простої дівчини-рабині була змога стати валькірією. Хоч і посмертно. Про це нам натякає опис поховальної церемонії русів на Волзі, позашлюбний Ахмедом Ібн Фадланом. Про неї досі точаться дискусії, але важливо розуміти її відмінність від раджпутської традиції «саті»¹⁸, з якою регулярно зіставляють парні поховання доби вікінгів. Суть у тому, що честь раджпутської жінки не дозволяла їй пережити свого чоловіка, натомість сагова традиція Скандинавії демонструє вельми шанобливе положення вдовиць, особливо шляхетних: вони не просто самотужки ростили потомство, а й керували господарством, вели бізнес та споряджали військові операції. Тому істинний статус супровідного жіночого тіла в похованнях доби вікінгів варто перевіряти за багатьма критеріями.

На нашу думку служниця, яка стала добровільною жертвою на поховальній церемонії артілі русів на Волзі, мала за мету посмертне підвищення свого статусу до надприродної істоти – *валькірії* – посмертної супутниці вождя. Існува-

¹⁸ Саті (*санскр.*) – похоронна традиція в індуїзмі, відповідно до якої вдова підлягає спаленню разом з її покійним чоловіком. Це супроводжується пишним ритуальним дійством.

ло повір'я, що вони прислужують загиблим героям – *ейнгеріям* – під час їх бенкетування у Вальгалі, та виступають їм за коханок та дружин. Відомі сцени привітання вершника жіночою постаттю, розтиражовані на поминальних каменях Готланда демонструють саме зустріч валькірією ейнгерія (у версії ототожнення їх як Одіна та Фрейї сам архетип не міняється) (Рис. 5:b).

* * *

Таким чином, ми описали базові нюанси картини світу тих відчайдушних та непередбачуваних візитерів із берегів далекої Скандинавії та островів Балтики, що впродовж VIII–XI століть регулярно приїздили до Волги, Дніпра та річкових систем між ними і, зрештою, відчутно стимулювали як розвиток місцевих мережевих зв'язків між східнослов'янськими об'єднаннями та сусідніми племенами балтського та фінського походження, так і, зрештою, урбаністичні та державотворчі процеси.

Повторимося: твердження, що буцімто варяги принесли сюди готовий сценарій державної Русі, безумовно застаріли; водночас намагання довести, що згадані племена Східної Європи впоралися без них – наївні та безглузді. Цьому суперечать і численні старожитності, котрі щороку збагачують ар-

хеологічну картину соціокультурних процесів давньої Русі¹⁹. Вона виразно демонструє декілька хвиль скандинавських візитерів та різницю у векторах цих візитів.

Пам'ятки фіналу VIII ст. зосереджені передусім у зоні Балтійського та Ладозького басейнів, а також у верхів'ях Волги. Видно як впродовж IX ст. нормани облаштовували свої опорні пункти торгівлі з політіями Поволжя та Прикаспія, і судячи з горілих решток декотрих із них (і навіть Старої Ладоги), стосунки з місцевою людністю в них були неоднозначні. Втім, знайдені скарби арабських дирхемів, терези, предмети з рунічними написами тощо доволі красномовні у своїй присутності.

З середини IX ст. нова хвиля північан виявила зацікавленість басейном Дніпра і змогою контактувати з Причорномор'ям. Хоча й слов'янські землі в лісах між Дніпром та Волгою дедалі частіше містять на собі поліфункціональні дворища (як-от Тімерьово чи Сарське городище в ярославському Поволжі, або ж Супрути в тульському Подонні). Їхню основну функцію аналогізують давньоскандинавські «ярлові садиби» *гузбю* (*hus(a)by*) – там на якийсь час зупинявся правитель зі своїм військом та поштою під час традиційного «кормління» – *вейцли*. Саме така форма збору податків – через гостей візити монарха до підвладних землевласників –

¹⁹ За останніх 40 років на цю тему створено низку цікавих досліджень учнів професора Л. С. Клейна – фахівців зі старожитностей Г. Лебедева, Д. Булкіна, А. Назаренка тощо.

практикувалася в країнах Північної Європи за дружинного етапу соціокультурного розвитку.

Упродовж другої половини IX ст. уздовж Дніпра та його приток поступово розвиваються торгівельно-фортифікаційні багатолюдні блокпости, на кшталт Гньоздова під Смоленськом чи Шестовиці під Черніговом. В. Петрухін запропонував для подібних урбаністичних центрів іменування «*погости*» – бо такі центри на додачу виконували адміністративні функції.

Київ (що виник саме в IX, а не у V ст.) стає в цей час провідним порубіжним центром, куди поступово стягується основна торгівельна цікавість. Тож упродовж X ст. корабельна пристань й торгівельні простори київського Подолу розвиваються ледь не жвавіше ніж дитинець на Княжій горі. У часи Володимира Святославича це вже однозначна столиця.

На межі X–XI ст. Русь починає оформлюватися як повноцінна держава. Скандинавські дворища та форти пустішають, колишні вікінги обзаводяться родинами з-поміж слов'ян, поступово асимілюючись. Нові шукачі пригод та слави стають найманцями в особистій охороні князя, а найвідчайдушніші їдуть до *Міклагарда*-Константинополя, щоб стати варязькою вартою самого кесаря.

Загалом археологічні джерела свідчать, що скандинави входили до складу давньоруської еліти (причому на ранніх етапах утворення Давньоруської держави становили в ній значну, якщо не переважну частину).

Не всі ранньоміські центри, досліджувані археологами, мають чіткі аналогії зі згадками в літописах чи писемних джерелах інших народів – у цьому випадку скандинавських (як от: Hólmgarðr, Aldeigjuborg, Kænugarðr, Pallteskja, Smaleskia, Súrðalar, Móramar, Rostofa, Sýrnes, Gaðar, Álaborg, Danparstaðir).

Скажімо, історичні Государ Великий Новгород та Смоленськ оформлюються у справжні міські центри лише в XI ст. (у часи Володимира Ярославича та його спадкоємців), проте в літописах фігурують іще з кінця IX століття. Довгий час для багатьох фахівців було очевидно, що їхніми предтечами були, відповідно, Гньоздово на Дніпрі (неподалік Смоленська) та Городище «Рюрикове» (в парі кілометрів від Новгорода на р. Волхов), споруджені саме у IX ст. Обидві пам'ятки мають чималий відсоток знахідок скандинавського походження. Для Гньоздова процентний склад північан узагалі прогнозується більше за чверть від загального населення – при тому що вони там були явно не тимчасовими найманцями, а органічно інтегрованим населенням, та ще й високого статусу.

Нині тотожність зазначених ранньоміських центрів із літописними містами державної Русі не є настільки очевидною, спонукаючи інші вектори пошуків.

Зокрема, з одного боку маємо дві давньоруські столиці археологічно – з XI ст. ними безумовно були саме Київ-град та Новгород на Волхові, і дві столиці за скандинавськими дже-

релами – *Kænugarðr* та *Holmgarðr*. То чи справді це дві однакові пари? Тези з «Повісті Временних літ» вживати варто з обережністю – надто красномовною є цензура королівської хроніки Норвегії у «*Сазі про Сверрпіра*»: тексти межі XII–XIII ст. котрий конунг-узурпатор Сверрпір вичитував та редагував особисто – аби ніхто не сумнівався в його походженні від роду Інґлінґів та його правах на престол. Чи не було так з Рюриковичами?

Ризикнемо озвучити тут зацікавленість тезою львівського професора Леонтія Войтовича, що стосується «північної столиці» Русі – вона поки що не сприйнята більшістю істориків, але безумовно варта уваги. Л. Войтович вважає, що саме Гньоздово на Дніпрі, а не Новгород на Волхові, було *Гольмгардом*, відомим зі скандинавських джерел, де стояли війська та флот на шляху з Балтики на Київ чи у зворотному напрямку.

Недарма саме Гньоздовський комплекс постає найбільшим торгівельно-фортифікаційним поселенням зі слідами діяльності вікінґів та їхніми могилами не лише у Східній, але й у Північній Європі – йому поступаються і шведська Бірка, і шлезвіґське Гедебю. Там є і житла, і укріплення, і торгівельний поділ, і пристань, і величезне поховальне поле курганів, чимало з яких відповідають критеріям вищих представників влади.

Цікаво, що в більшості сюжетів, де герої саґ потрапляють до *Гольмгарду*, вони або є частиною загону вікінґів, котрий

туди, власне, і їхав на службу, або ж цих гостей запрошували до себе особисто князь чи княгиня. Натомість є приклади, коли купці та подорожні були змушені чекати під стінами дозволу на в'їзд (як-от в «*Сазі про Магнуса Доброго*»). Коли десятирічний хлопчик (майбутній конунг Олав син Трюгтві) вбив залятого ворога, варта ледь не стратила його на місці згідно з місцевим законом, незважаючи на вік та обставини (довелося втрутитися княгині та взяти юного Олава під особисту опіку). Можна згадати й інші деталі місцевих порядків, що радше нагадують гарнізонне життя фортеці, ніж волелюбний та відкритий новгородський «вавілон» середньовіччя. До того ж давньоруських міст та містечок під назвою Новгород можна знайти чимало, і важко ручаться, що в IX–X ст. ранньокнязівський Новгород (Нѣмоуѡрд у згадці кесаря Константина) не стояв на Дніпрі.

Варто додати, що свої підозри про південну локалізацію Гольмгарда-Немугарда і Л. Войтович, і Ю. Діба не винайшли зненацька, але ґрунтуються на спостереженнях історика-класика В. Пархоменка («*У истоков русской государственности (VIII–XI вв.)*»). Ленинград, 1924). Складно стверджувати щось одностаїне щодо такої концепції, та за майже сто років, що минули від публікації думок Володимира Олександровича, кількість археологічних аргументів на його користь лише збільшилася. «Наявний матеріал вочевидь свідчить про неординарність поселення X – поч. XI ст. в Гньоздові, його виразну відмінність від родових сільських

поселень не лише в межах Смоленського Подніпров'я, а й по території Русі в цілому, і на яскраво виражений характер ранньоміського центру доби формування держави».

Наостанок іще одна гіпотеза. Доволі переконлива, вона стосується уточнення статусу похованих у великих «князівських» курганах Гньоздова та Чернігівщини (славетна Чорна Могила, зокрема).

В цікавій та інформативній монографії про норманів на Дніпрі та Подесенні Федір Андрощук зокрема аналізує і специфіку великих курганів, порівнюючи їх зі скандинавськими традиціями. Самі такі поховання він вважає наслідком згаданої нами культурної гібридизації (бо аналогів дослідник не побачив ані в самій Скандинавії, ані в попередній традиції слов'ян). Водночас виникає проблема ідентифікації похованих – Б. Рибаків не мав сумнівів, що це невідомі князі; тимчасом як В. Петрухін вважав їх вищими боярами чи радше воєводами-посадниками. На думку Ф. Андрощука, це могли бути язичницькі священнослужителі. Але не стільки літописні «волхви», скільки варязькі **годі** – специфічний статус скандинавів доби вікінгів.

В нарисі про Шестовицю В. Коваленко так само описує декілька специфічних камерних поховань із питовним посудом і парадною зброєю (див. вкладку), називаючи їх «*потенційно гьовдинг або вождь-жрець*». У тому й річ, що таке означення пасує саме *годі*. Звісно, така людина була переважно саме вождем, але не кожен вождь-гьовдинг був *годі*.

Що ж до «жрецтва», то традиційно всі скандинавські керманічі керували обрядами на бенкетах та здіймали келихи з ритуальним питвом над вогнищем у славу богів. Тим часом саме *годі* опікувалися цілими храмами та святилищами. Вони керували сезонними святами, на котрі приходили прочани з десятків навколишніх селищ та хуторів. Вони керували судочинством, і могли повести в похід дружину.

Це був так би мовити «намісник-суддя-первосвященник».

«Сага про Графнкеля годі Фрейра» демонструє приклад типової моделі: черговий *гьовдинг* потрапляє у безконтрольну місцину, де, знаючи про релігійні вподобання мешканців, споруджує за власний кошт відповідний храм/капище (власне, *Годорд*). Таким чином мешканці всіх навколишніх сіл та хуторів стають його прочанами й несуть перед ним відповідальність. Із них він набирає собі ополчення. Відтепер він привласнює собі частку скарбу, що накопичується в його храмі за масових підношень. Ці ж воїни-жерці виносять рішення на судових засіданнях під час локальних *мінгів*; а на центральному, де править конунг чи ярл, саме *годі* мають право пригальмувати волю правителя та заступитися чи навпаки наполягати на вирокі.

Отже, все це виявляє міру соціальної незалежності, впливовості та майнових можливостей таких людей. Знаючи ці риси, варто було б переглянути статус і декотрих інших розкішних поховань ранньої Русі.

У контексті надмірної популяризації в минулому десятилітті теми вікінгів у масовій культурі, хочеться насамкінець прокоментувати два поширені міфи.

Перший – «нордичні амазонки» під гордим ім'ям «діви щита»: *skjaldmær*.

Тут маємо дві крайності: масова культура тиражує нам повноцінну гендерну рівність вікінгів на полі бою, чого, звісно, насправді не було; а проте, сама наукова спільнота довгий час була впевнена щодо того, що в ранньому середньовіччі жінки буцімто прав мали небагато, і в Скандинавії зокрема, – тим паче ніколи не воювали (епос та саги, мовляв, не рахуються). Аж ось, поховальні знахідки у шведській Бірці почали міняти цей стереотип: як приклад можна навести поховання Vj 581, де була парадна зброя, вершницьке спорядження, дошка для тавлей та чимало владних регалій, але скелет належав саме жінці, в чому нещодавно переконалися генетики.

Ми вже згадували, як рабині мріяли стати валькіріями через супровід свого померлого пана до потойбіччя. Ідеться ширше про специфічну «валькіричну модель» поведінки, що їй окремим чином могли наслідувати знатні жінки. Саги про давні часи справді згадують певну кількість *skjaldmær* (дів-«щитовиць»). Та, по-перше, це завжди виключення (так, виключеннями іншого гендерного вектора виступали жінкоподібні чаклуни-*ergi* – їх також згадують нерідко, але ж їх не могло бути багато!). По-друге, вони мали

чіткі «параметри», що самі по собі заважали їм бути масовим явищем суспільства – це завжди були представниці вищої знаті, й переважно молоді та незаміжні. Тобто чергова донька конунга могла присвячувати свою юність військовим операціям, і надихати батькових воїнів, немовби наслідуючи валькірій (див., напр., «*Saгу про Гьорвер та Гейдрика*» або «*Saгу про Хрольва сина Гаутрека*») (Рис. 5: e-g).

Другий міф – «зміїний ров»: *Ormgardr*.

Непорозуміння в масовій культурі щодо цього почалися вже за доби Середньовіччя. Звідси виникли подробиці смерті Гуннара Г'юкунга, що буцімто лежав у ямі зі зміями та пальцями ніг грав на арфі, аби приспати їх. Звідси ж описи страти конунга Рагнара Лодброга королем Нортумбрії Еллою Другим. Інших прикладів такого роду в хроніках та сагах вистачає, хоча багато хто поставить слушне запитання: звідки в Британії, й тим паче Скандинавії, великі отруйні змії? Навіть якщо допустити з-поміж монархів примхливу моду на такий тераріум (що навряд чи), сам клімат не сприяв би для достатньої жвавості цих рептилій, продемонстрованої у згаданих сюжетах.

Утім, усе значно простіше. Вже тридцять років тому Наталія Гвоздецька навела переконливі докази, що *Ormgardr* виступає в германомовних народів архаїчною метафорою загибелі як такої – завдяки асоціаціям змій із Ніфльгеймом та країною смерті. Отже, поетична строфа на кшталт «запро-
торили його у рів зміїний» позначала просто «вчинили його»

му смерть» / «вбили» (аналогічна метафора «*годував круків*» означала просто «*воював*»).

Література

Андрошук Ф. А. Гнѣздово, Днепровский путь и финал Бирки // Гнѣздово: 125 лет исследования памятника. Труды Государственного исторического музея 124. Москва, 2001. С. 126–133.

Андрошук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної доби раннього середньовіччя). Київ. ун-т імені Т. Г. Шевченка, Т-во археології та антропології. 1999.

Андрошук Ф. А. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*. 2004, № 3. С. 7–47.

Васюта О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. Чернігів, 2016. № 6 (132). С. 3–18.

Войтович Л. В. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? Український історичний журнал. 2015, № 3. С. 37–55.

Гвоздецкая Н. Ю. Значение древнеисландского слова *otmgarðr* и контекст «Гренландской песни об Атли». Эпос Северной Европы: пути эволюции. Москва, 1989. С. 143–149.

Гвоздецкая Н. Ю. Valkyria в «Старшей Эдде»: имя и образ (опыт текстоцентрического анализа). *Скандинавские языки. Диахрония и синхрония*. Москва, 2001. Вып.5. С. 172–199.

Губанов И. Б. Исландские родовые саги как источник по истории культуры и общества Древней Скандинавии. Исследование, тексты и переводы. Санкт-Петербург, 2016. С. 59–62 [детальніше про *godí*], 81–94.

Гуревич А. Я. Диалектика судьбы у германцев и древних скандинавов. *Понятие судьбы в контексте разных культур*. Москва, 1994. С. 148–156.

Гуревич А. Я. Начало эпохи викингов: Проблемы духовной жизни скандинавов IX века: Факты и гипотезы. *Скандинавский сборник*. 1967, № 12. С. 128–146.

Гуревич А. Я. «Эдда» и сага. Москва, 1979.

Джаксон Т. Н. Austr í Görðum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва, 2001: Гл.4. Gardaríki: «Страна городов» или «Страна укреплений»? С. 49–60.

Енисосова Н. В., Пушкіна Т. А., Мурашева В. В. Гнёздово – раннегородской центр Смоленской земли. Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2012, № 5. С. 176–196.

Жарнов Ю. Э. Женские скандинавские погребения в Гнездове. *Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города)*. Москва, 1991. С. 215–219.

Зоценко В. Н. Гнёздово в системе связей Среднего Под-

непрорвья X – XI вв. // Гнёздово: 125 лет исследования памятника. Труды Государственного исторического музея 124. Москва, 2001. С. 126–133.

Зоценко В. Н. Скандинавские древности и топография Киева «дружинного периода». *Ruthenica*. 2003, № 2. С. 26–52.

Ивакин В. Г. Киевские погребения X века. *Stratum plus: Archaeology and Cultural Anthropology*. 2011, № 5. С. 243–286.

Коваленко В. П. Вікінги на сході Європи: в пошуках слави чи нової батьківщини? Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (...). Київ – Чернігів, 2012. С. 149–165.

Коваленко В. П., Моця А. П. Викинг из Шестовицы. *Родина*. 2006, № 10. С. 40–43.

Король Д. А. Некоторые славяно-скандинавские танатологические параллели в контексте культа предков // *Virtus. Scientific Journal / Editor-in-Chief M. A. Zhurba*. June # 7, 2016. С. 13–19.

Король Д. О. Фатальні жіночі персонажі в едичній міфології. *Наукові записки НаУКМА. Спецвипуск*. 2003. Т.22. Ч.1. С. 104–109.

Матюшина И. Г. Магия слова: скальдические хулительные стихи и любовная поэзия. Москва, 1994. С. 31–34, 51–60.

Мелетинский Е. М. Скандинавская мифология как система. *Его же. Избранные статьи. Воспоминания*. Москва,

1998. С. 259–283.

Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 2001.

Мурашева В. В. «Путь из ободрит в греки» (археологический комментарий по варяжскому вопросу). *Российская история*, 2009, № 4. С. 174–180.

Мурашева В. В., Фетисов А. А. Портовая зона Гнездова // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А В Кузи. Київ, 2014. С. 287–293.

Мусин А. Е., Тарабардина О. А. Скандинавы среди пер-вopоселенцев Новгорода по данным археологии. *Вестник Санкт-Петербургского университета. История*. 2019, № 2. С. 762–785.

Носов Е. Н., Плохов А. В., Хвощинская Н. В. Рюриково городище: новые этапы исследований. Санкт-Петербург, 2017.

Павленко Ю. В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. Київ, 1994. С. 200–313.

Петрухин В. Я. К характеристике представлений о загробном мире у скандинавов эпохи викингов (IX–XI вв.). Советская Этнография. 1975. № 1. С. 44–54.

Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. Москва, 1995. С. 155–158.

Петрухин В. Я. Новгородское Городище и Гнездово: 40 лет полемики. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2019, № 2. С. 93–100.

Прицак О. Походження Русі. Том 1. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ, 1997.

Сагайдак М. А. Актуальні питання зародження та формування раннього Києва. *Магістеріум. Вип.6. Археологічні студії*. Київ, 2001. С. 6–18.

Смирницкая О. А. Комментарий к «Гренландской Песни об Атли». Эпос Северной Европы: пути эволюции. Москва, 1989. С. 162–175.

Стальсберг А. Торговый инвентарь женских погребений эпохи викингов (субъективная интерпретация). *Stratum plus: Archaeology and Cultural Anthropology*. 1999, № 5. С. 158–163. [Про підприємницьку діяльність скандинавських жінок]

Стеблин-Каменский М. И. Мир саги. *Его же. Труды по филологии*. Санкт-Петербург, 2003. С. 125–222.

Хамайко Н. В. Кам'яні гральні фігурки з Шестовицького городища. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України*, 2016, Вип. 1 (18). С. 51–57.

Хлевов А. А. Предвестники викингов: Северная Европа в I–VIII вв. Санкт-Петербург, 2002. С. 6, 9–13.

Ellis-Davidson H. R. *Gods and Myths of Northern Europe* /2nd ed. London, 1990.

Ellis[-Davidson] H. R. *The Road to Hel: a Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature*. New-York, 1968. pp. 61, 81–82.

Ellis-Davidson H. R. *Gods and Myths of Northern Europe* /2nd ed. London, 1990. pp. 153–158.

Hedenstierna-Jonson C. et al. A female Viking warrior confirmed by genomics. *American Journal of Physical Anthropology*. 2017. T. 164. № 4. pp. 853–860.

Herschend Fr. Journey of Civilization. The Late Iron Age View on the Human World. Uppsala, 2001. pp. 68–91.

Хозари на західних теренах Великого степу

Олег Бубенок

Наймогутнішим етносом в історії степів Східної Європи в VII–X ст. були хозари. Вони створили імперію – Хозарський каганат (*Рис. 1*), що увібрав до себе землі Північного і Східного Кавказу, Нижнє і Середнє Поволжя, території між Волгою та Аральським морем, значну частину південноруських степів від Волги до Дніпра (а ще раніше до Дунаю), Кримський півострів тощо. У політичній залежності від хозарів опинилася південна частина східнослов'янських племен – поляни, сіверяни, в'ятичі, радимичі. Археологічним відображенням Хозарської держави вважають салтівську культуру, яка проіснувала впродовж VIII–X ст.

Про хозарів було написано чимало наукової та науково-популярної літератури, але це не дало відповідей на багато питань із хозарської історії. Так, нам доволі мало відомо про походження хозарів. Окрім того, не відомо, коли хозари з'явилися на Півдні Східної Європи вперше. Існує кілька гіпотез про час і обставини навернення хозарів у юдаїзм. Не вщухають також суперечки серед науковців із приводу масштабів юдаїзації хозарського суспільства. До кінця незрозумілими залишаються питання щодо характеру взаємин хоза-

рів із народами Східної Європи, особливо зі слов'янами. Тут ми маємо кілька діаметрально протилежних підходів. Звичайно, ще й досі народи Східної Європи турбує питання: хто ж є прямим нащадком хозарів?

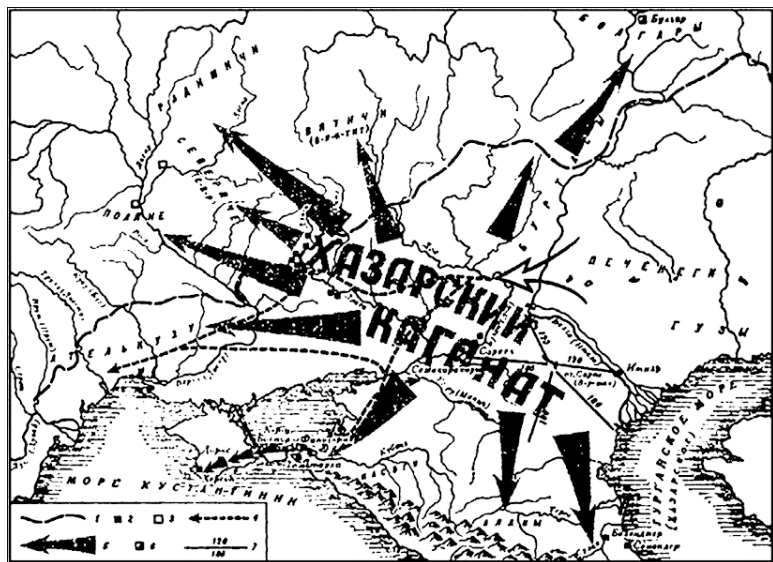


Рис. 1. Експансія хозарів у VII–IX ст. (за даними С. О. Плетньової)

Історією хозарів традиційно займалися як історики-орієнталісти, так і дослідники історії Стародавньої Русі, а згодом і археологи. Попри це, використання різних за характером джерел лише призводило до різноманітних припущень щодо

хозарської історії. Саме нездатність науки відповісти однозначно на ключові питання хозарської історії сприяла поширенню серед широкої читацької аудиторії різноманітних стереотипів щодо хозарів, іноді, навіть, доволі фантастичних.

Відтак, поширеною стала думка, що майже всі хозари сповідали юдаїзм. Раніше така думка базувалася на даних «Повісті минулих літ» та давньоруського фольклору. Останніми десятиліттями навіть деякі дослідники пішли далі та пов'язали етногенез усіх єврейських груп Східної Європи з хозарами. Існує і протилежна думка, що хозари не могли бути юдеями-прозелітами, бо на сучасному етапі таке явище не має масового характеру, тобто воно рідкісне.

Інший стереотип щодо хозар походить від часів написання «Повісті минулих літ». Згідно з поглядами істориків Русі, а згодом і деяких сучасників-дослідників, становлення держави Русь відбувалося у запеклій боротьбі з Хозарією. Хозарів любили зображувати не лише як ворожих християнській Русі юдеїв, а й як кочівників-загарбників, які не одне століття намагалися гнобити слов'ян-землеробів. На жаль, такий підхід ще й досі є поширеним серед дослідників України та Росії.

Останніми десятиліттями з'явилися і зовсім протилежні підходи, метою яких стала, навпаки, ідеалізація історії хозарів. При цьому такі ідеї мали свій відгук у серцях деяких патріотично налаштованих єврейських та тюркських авторів. Наприклад, їм сподобалася гіпотеза про те, що Київ заснува-

ли хозари. Іноді можна було прочитати ствердження, що хозари були автохтонним народом Східної Європи, тобто походили від скіфів. Доходило навіть до того, що деякі єврейські автори почали стверджувати, що хозарів треба вважати євреями, бо ті сповідали національну релігію євреїв – юдаїзм. І таких фантастичних гіпотез про хозарів можна навести чимало.

Але найбільш ідеологічно заангажованою стала проблема пошуків нащадків хозарів. І в цьому немає нічого дивного, бо Хозарський каганат у Східній Європі став попередником Київської Русі. Сама держава хозарів була імперією. Звичайно, з політичних міркувань, було б доволі престижним називати себе нащадками творців такої імперії. На сьогодні до нащадків хозарів зараховують представників більше як десяти етнічних та культурних груп. Проте сучасна наука не може відповісти однозначно на це питання. Таким чином, хозарська проблематика й на сьогодні залишається актуальною.

Майже до сьогодні серед дослідників набула поширення думка, відповідно до якої хозари могли з'явитися у Східній Європі та на Кавказі не раніше ніж у другій половині VI ст., що, на їхню думку, було пов'язано зі становленням Першого Тюркського каганату. Цього припущення дотримувалися Д. М. Данлоп, П. Голден, А. П. Новосельцев та деякі інші дослідники. Для багатьох сучасних дослідників ця гіпотеза видається найаргументованішою. Проте свого часу М. І Арта-

монов висловився на користь того, що хозари могли з'явитися і значно раніше другої половини VI ст. Серед небагатьох дослідників, хто підтримав цю гіпотезу, була С. О. Плетньова. На сьогодні для більшості дослідників ці спостереження М. І. Артамонова не є переконливими, попри те, що чимало положень його великої монографії «Історія хозарів» підтвердилися. Але все це потребує перевірки.

Так, перша надійна фіксація терміна «хозар» сягає VI ст. і міститься у Псевдо-Захарія Рітора в списку тринадцяти народів, «які живуть у наметах». Хоча можлива й більш рання дата появи частини хозарського етносу у степах Східної Європи. З огляду на це, неабиякий інтерес становлять дані про акацирів. Відтак, уже до кінця першої половини V ст. відноситься повідомлення Пріска Панійського про «акацирів». Пріск дає нам зрозуміти, що акацири жили у «припонтійській Скіфії», тобто в Північному Причорномор'ї. Проте у другій половині V ст. місцезрештування акацирів дещо змінилося, що було пов'язане з приходом зі Сходу племен, щодо яких Пріск використовує терміни оногури, сарагури та уроги. У другій половині V ст. акацири вже перебували на Північному Кавказі, між Дар'яльським і Дербентським проходами, і їхніми сусідами були сарагури. У першій половині VI ст. локалізація акацирів не змінилася, про що може свідчити інформація Йордана. За його словами, акацири (Acatziri) проживали на південь від естів і на північ від болгар, які мали перебувати у степах Північного Причорно-

мор'я.

Свого часу В. Б. Хеннінгом була висловлена точка зору про генетичні зв'язки між хозарами й акацирами, про яких згадує Пріск Панійський та Йордан, причому в назві Акацир він бачив перекручене Aq Qazar – «білий хозар». Проте свого часу Й. К. Цейс та Й. Маркварт визнали таке ототожнення неможливим. Маркварт вважав, що племінна назва акацир пов'язана з племінною тюркською назвою агачері – «лісові люди», про яких згадував Рашид ад-Дін. На цей пасаж також звернув увагу Д. М. Данлоп, який не заперечував, що під назвою акацири могли бути відомі «білі хозари». Проте аналіз змісту ранньосередньовічних письмових джерел дав змогу йому зробити висновок, згідно з яким «у джерелах, ми не знайдемо певних даних про існування хозарів до початку VI ст.». П. Б. Голден також виступив проти такого ототожнення, бо схильний був вбачати у даній гіпотезі труднощі філологічного порядку. Навіть М. І. Артамонов не був схильний підтримувати цю гіпотезу, бо вважав акацирів «частиною гунів, які не пішли до Панонії». Попри такий песимізм, на сьогодні цю гіпотезу про зв'язок акацирів і хозарів активно відстоює І. Г. Семенов.

Письмові джерела, які повідомляють про появу хозар на Кавказі раніше за часів Першого Тюркського каганату, насправді мають компілятивний характер, хроністи не є очевидцями описаних подій. А проте видається також доволі проблематичною спроба пов'язати акацирів першої полови-

ни VI ст. із хозарами кінця VI – початку VII ст., бо існує певний хронологічний розрив, при якому відсутні згадки про хозарів.

Проте дані вірменських істориків Мойсея Хоренського та Мойсея Калакантуаци, а також мусульманських авторів ат-Табарі, ал-Мас'уді, ал-Балазурі, Ібн ал-Факиха та інших свідчать про те, що наприкінці V – на початку VI ст. хозари разом з іншими народами, з яких найвідомішими були савіри, доволі часто нападали на державу Сасанідів через Дербентський прохід. Це й полугувало причиною того, що у середині VI ст. перський шах Хосрой I Ануширван збудував від їхніх нападів Дербентську фортецю та систему спеціальних укріплень в районі проходу.

Окрім того, навіть сучасних істориків збиває з пантелику інформація Мойсея Хоренського про «хазирів», які начебто з'явилися на історичній арені за часів правління вірменського царя Вахарша, сина Тіграна, що мало б мати місце десь наприкінці II – на початку III ст. Про ці події вірменський історик згадує у 65 розділі Другої книги «Історії Вірменії». Проте ще не доведено, що «батько вірменської історії» – Мойсей Хоренський у V ст. справді написав свій історичний твір. Не варто також ніколи виключати тієї можливості, що згадка про «хазирів» при описі подій кінця II ст. може бути лише результатом творчості більш пізнього переписувача «Історії Вірменії».

Проте із вірменомовної спадщини у цьому разі неабиякий

інтерес може також становити інформація твору «Історія країни Алуанк (Албанії)», автором більшості тексту якого, за традицією, вважають вірменомовного історика Мовсеса Калакантуаци, який жив за кілька століть після подій, де згадані хозари. В «Історії країни Алуанк» перша згадка про «хазірів» сягає часів правління перського шаха Шапура II (309/10–379). Проте така рання дата появи хозарів може бути лише анахронізмом, якимось фольклорним сюжетом.

Таким чином, у нас немає тих джерел, які б до останньої чверті VI ст. зафіксували перебування хозарів у степах Східної Європи як сучасний народ. Усі джерела, що повідомляють про ранню появу хозарів, були написані після VI ст. Можливо, відповідь на питання, пов'язані з хозарським етногенезом, зможуть дати дані мусульманських джерел про «чорних і білих хозарів».

Так, у творі відомого арабомовного автора X ст. Абу Ісхака ал-Фаріса ал-Істахрі «Кітаб масалік ва-л-мамалік» («Книга шляхів та країн») йдеться про розподіл хозарів на два різновиди (розряди): «Хозари не схожі на тюрок; вони з чорним волоссям й їх два різновиди; [один. – *О. Б.*] різновид називається кара-хазар; вони за силою своєї смаглявості наближаються до чорноти неначе вони різновид індійців; [другий. – *О. Б.*] різновид «білі», який відзначається вродливістю та красою». Про «чорних» і «білих» хозарів також повідомляють: Ібн Хаукаль; анонімний перський перекладач ал-Істахрі, який жив у V–VI ст., тобто у XII–XIII ст. н. е.; арабо-

мовний Йакут, який жив наприкінці XII – на початку XIII ст.; Закаріа Казвіні, який на перше місце поставив білий різновид, а на друге – смаглявий (червоний) різновид, який він назвав кара-хазар; про білих і чорних за кольором шкіри хозарів писали також Ібн Ййас та Хаджжі Халіфа, які жили значно пізніше ніж ал-Істахрі; про «чорних» і «білих» хозарів писав навіть у XIV ст. географ Абу-л-Феда.

Сучасні дослідники по-різному тлумачили це явище. Так, О. В. Гадло та А. П. Новосельцев схильні були повністю довіряти ал-Істахрі, і вважали, що його інформація про «білих» і «чорних» хозарів може лише вказувати на їхню етнічну неоднорідність. На думку дослідників, це мало своє відображення в існуванні двох антропологічних типів серед представників хозарського етносу. На перший погляд, таке припущення видається доволі слушним через те, що доведено факт участі в етногенезі хозарів представників кількох етнічних груп.

Схожих поглядів дотримувався Б. М. Заходер, який вважав, що існування «білих» і «чорних» хозарів може свідчити про те, що в їхньому етногенезі брали участь різноманітні родо-племінні угруповування. У «білих» хозарах дослідник вбачав нащадків прототюрк, мова яких, на його думку, мусила б бути спорідненою з чуваською. Але дослідник також припускав, що ця термінологія могла мати в собі соціальне навантаження і свідчити на користь того, що «білі» хозари належали до знаті, а кара-хозари – до простого люду. Крім

цього, з боку Б. М. Заходера було висунуто припущення, що «білими» могли називати хозарів тому, що вони мали б мешкати на правому західному березі Волги, де розташовувалася їхня столиця, а чорні – на лівому березі. У зв'язку з цим слід нагадати, що за часів раннього Середньовіччя тюркомовним народам було притаманно використовувати для позначення заходу білий колір.

С. О. Плетньова, відзначаючи існування у хозарів двох розрядів, також була схильна вважати, що ал-Істахрі «не перебільшував різницю у їхній зовнішності». Проте, за спостереженнями С. Плетньової, «в усіх тюрк такій розподіл насамперед означав розподіл на дві соціальні категорії». На її думку, «чорні хозари були оподаткованим, залежним населенням, білі – вільним».

Найбільше обґрунтування остання ідея мала у М. І. Артамонова. Він запропонував розглядати це явище як свідчення того, що у середовищі хозарів існували «соціальні категорії», які відповідають відомій у тюркському суспільстві градації, де чорні уособлювали у собі залежну, оподатковану верству населення. Термін «білий» дослідник запропонував розглядати як свідчення того, що його носії були вільні, незалежні.

Більш оригінальним був підхід П. Б. Голдена, який вважав, що термін *Qara Q'azar* міг означати найімовірніше політичне угруповування, аніж етнічну групу. Ал-Істахрі, який, на думку П. Б. Голдена, ніколи не бував у Хозарії, міг лишень дати власне тлумачення цьому явищу, почувши або

прочитати про це в одному із джерел із позицій расового підходу, коли це набуло політичного значення. На думку дослідника, термін «чорні хозари» насамперед мусив означати «хозарські маси», а не шляхетні. Що стосується поняття «білі хозари», то П. Б. Голден не наважився дати власне тлумачення цьому явищу.

Таким чином, наведений історіографічний огляд може свідчити лише про те, що проблема походження термінів «чорні» та «білі» хозари ще й досі залишається невирішеною. Причина цього у фрагментарності повідомлення ал-Істахрі та у широкому спектрі вживаності середньовічними кочівниками кольорової семантики.

Проте є цікавий момент: для позначення «чорних» хозар ал-Істахрі використав тюркський термін *qara khazar*, а щодо «білих» – використав арабський термін *bidun*, замість тюркського *aq (sary) khazar*. Створюється враження, що до ал-Істахрі або його інформатора дійшли відомості про те, що до складу хозарів входить лише підрозділ *qara khazar*, а решта може бути наслідком вільної інтерпретації інформації з боку людей, які ніколи не були в Хозарії. Для світоуявлення багатьох народів, не обов'язково алтайського походження, було властиво виходити із принципу дуальності, який базується на протиставленні, тобто якщо є група «чорних» хозарів, то обов'язково мусить бути група білих. Звідси випливає, що термін *qara khazar* міг мати у собі значення, не пов'язане з поняттям «білий».

Тому неабиякий інтерес становить зауваження О. Прицака, що чорний колір у тюркомовних народів міг використовуватися у значенні «великий, головний». Це, на його думку, було пов'язане з тим, що на самому початку головні угруповання тюрків перебували на Півночі щодо решти населення і для позначення їх використовували чорний колір. У зв'язку із цим доречно пригадати династію Караханідів у Середній Азії, назва якої гіпотетично могла походити від *qara chagan* – «великий, головний хан». Виходячи із цього можна розглядати назву *qara khazar* як «головні хозари». Але не зрозуміло у такій ситуації, яка частина хозарського етносу могла бути відома під цією назвою – аборигени Північно-Східного Кавказу чи представники правлячої династії із клану Ашина.

Міг термін кара хазар мати й інше смислове навантаження. Доречно нагадати, що термін «кара» використовувався тюрками у значенні «чистий, без домішки». Отже, кара хазар мусило б означати «чисті (справжні) хозари». Таке тлумачення більш відповідне для позначення тієї частини хозарського етносу, яка перебувала у Дагестані, можливо, ще до часів підкорення Північно-Західного Прикаспію тюркютами.

Таким чином, через обмеженість джерельного матеріалу доволі складно визначити, що мав на увазі ал-Істахрі, коли він повідомляв про розмежування хозарів на два підрозділи – «чорні» і «білі». На жаль, у науці є проблеми, які ще далекі від остаточного вирішення. До них і відноситься про-

блема походження термінів «чорні» і «білі» хозари, а також питання, пов'язані з природою хозарського двовладдя, зокрема, коли йдеться про походження заступника або співправителя хозарського кагана.

Ще в XVIII ст., коли до наукового обігу почали вводитися мусульманські джерела, деякі історики-медієвісти відзначили наявність двовладдя у хозарів. Уже у XIX ст., завдяки дослідженням Й. Клапрота та В. Григор'єва, доволі поширеною була думка, що на чолі Хозарської держави перебував каган, який походив із тюркської династії. Але згодом представники цієї династії втратили реальну владу й потрапили під вплив бека, який походив із роду могутніх хозарських князів. Пізніше дослідники неодноразово зверталися до цього питання, але їхня думка найчастіше базувалася на даних тих джерел, яким вони віддавали перевагу. При цьому одні не прагнули побачити в прояві двовладдя хозарів якусь закономірність у розвитку кочового суспільства, інші ж, навпаки, вважали це явище типовим для політичних об'єднань тюрків.

Отже, ми так і не маємо відповіді на такі питання: 1) Чому заступник кагана мав стільки різноманітних титулів (бек, шад, тархан-хакан тощо) і як вони між собою були пов'язані?; 2) Яке було походження заступника хазарського кагана?; 3) Чому бек остаточно не змістив кагана з престолу?; 4) Як часто в середньовічних державних структурах траплявся дуалізм верховної влади?

Хоч би як там було, але необхідно відзначити, що двовладдя не є унікальним явищем для хозарського суспільства, а спостерігається в тих державах, де влада наділеного харизмою роду не має реальної підтримки в суспільстві: мікадо і сьогун у середньовічній Японії; правитель Мамай при Джучидах у Золотій Орді; емір Тимур і його нащадки в державі Чагатаїдів; династія султанів Аюбідів при фатимідських халіфах у Єгипті; династія вазирів із роду Бармакидів при аббасидських халіфах тощо. Отже, дуалізм верховної влади є лише одним із варіантів розвитку тих суспільств, на чолі яких стояли наділені харизмою роди, але які вже втратили реальну владу та залишилися у вигляді символу на чолі держави. Як виявляється, пов'язаним із системою хозарського двовладдя стало поширення юдаїзму серед хозарів.

Ще в першій половині ХІХ ст. В. В. Григор'єв звернув увагу на таку особливість хозарського суспільства, як релігійна толерантність керівних верств Хозарського каганату. Згодом, мірою накопичення нових даних письмових джерел, проблема віротерпимості хозарів дістала подальший свій розвиток у дослідженнях А. Ю. Кримського, Д. Данлопа, М. І. Артамонова, О. Прицака, Б. М. Заходера, А. П. Новосельцева, Т. М. Калініної та інших істориків. Справді, вже хрестоматійними стали відомості мусульманських і хозаро-єврейських авторів про особливу віротерпимість хозарів. Дані мусульманських джерел дають змогу також стверджувати, що не всі представники хозарського етносу дотри-

мувалися юдаїзму – серед самих хозарів були і мусульмани, і християни, і язичники. Така ситуація навіть породила в середньовічній історіографії анекдот, який міститься у творах Ібн Русте і Гардізі. Згідно з даними Ібн Русте, правитель дагестанської області Сарір по п'ятницях ходив до мечеті, по суботах – до синагоги, а по неділях – до церкви. Гардізі у своєму творі повторює цю розповідь, але зазначає, що цієї традиції дотримувалися не місцевий князь, а жителі області Сарір.

Дослідники по-різному намагалися пояснити особливу терпимість хозарів-юдеїв, які правили Хозарським каганатом, до представників інших релігій. Проте варто не забувати, що у середні віки поліконфесійність і відповідно віротерпимість були притаманні не лише хозарам, а й іншим номадам. У цьому варто вбачати одну із закономірностей у розвитку кочового суспільства, де навіть у період створення держав домінували колишні родоплемінні відносини. На прикладі хозарів ми бачимо, що кочове суспільство з огляду на певні обставини залишалося розділеним на окремі клани й племена, які й надалі проживали на великих територіях. Унаслідок цього встановлювалися контакти з різними землеробськими цивілізаціями, що приводило до поліконфесійності навіть у середовищі панівної етнічної групи (в цьому разі хозарів). Тому переслідування за релігійні переконання могло призвести до порушення цілісності не лише політичного об'єднання – Каганату, а й самого хозарського етносу,

який панував над іншими народами.

Але досі нерозв'язаним залишається ключове питання хозарської історії: коли хозари офіційно перейшли в юдаїзм? Більшість сучасних дослідників віднесли юдаїзацію хозарів до межі VIII–IX ст. Насамперед вони керувалися повідомленням ал-Мас'уді, відповідно до якого «цар хозарів» перейшов у юдейську віру за часів правління халіфа Гаруна ар-Рашида, який був при владі з 786-го по 814 рр. Саме ця думка довгий час переважала серед дослідників. Однак більш ніж двадцять років тому французький учений К. Цукерман запропонував більш пізню дату: 861–865 рр. Дослідник спирався передусім на дані деяких християнських і мусульманських текстів кінця IX ст., серед яких вагоме місце посідає «Паннонське Житіє Константина Філософа». Проте, як виявилось, К. Цукерман був не єдиним, хто дотримувався такої пізньої дати юдаїзації хозарів. Задовго до нього цю гіпотезу висловив академік А. Ю. Кримський. Є й інші дати юдаїзації хозарів.

Так, найбільш рання дата міститься в Розлогії редакції листа хозарського царя Йосипа, де сказано, що хозарський цар Булан прийняв юдаїзм за «340 років» до часу складання документа, тобто на початку VII ст. Наступний пасаж міститься в книзі Іегуди Галеві «Кузарі», де пропонується інша дата, що відповідає 740 року від Різдва Христового.

Очевидно, ця дата сподобалася Д. М. Данлопу, тому що цілком вписувалася в запропоновану ним реконструкцію

подій. На його думку, було два етапи юдаїзації хозарів – 740 р. і 800 р. від Р. Х. Необхідно відзначити, що подібних поглядів на час юдаїзації хозарів дотримувався також О. Пріцак, який був схильний довіряти як повідомленню ал-Мас'уді, так і інформації Іегуди Галеві. За його словами, мусульманські автори ал-Мас'уді (X ст.) та ад-Дімашкі (XII ст.), датуючи юдаїзацію хозар часом правління Гаруна ар-Рашида (786–809), мали на увазі другу стадію юдаїзації хозарів, що повинно відповідати часу реформ Обадія з листа Йосипа. Відповідно до цього перша стадія має належати до часу Булана з листа Йосипа, який жив за кілька десятиліть до свого спадкоємця Обадія – після 737 р.

Заплутаність ситуації в сучасній історіографії щодо часу прийняття хозарами юдаїзму пояснюється не змістом і достовірністю використаних джерел, а тим, кому віддавати пріоритет у вищих ешелонах хозарської влади. Чи варто вести відлік часу від моменту переходу в єврейську релігію голови держави – кагана або ж треба віддати перевагу роду узурпатора влади – маліка (бека – заступника кагана)? Цілком очевидно, що в першій половині X ст. рід бека, який захопив владу, прагнув приховати правду і замовчував про кагана. Тому, видаючи себе за єдиного законного представника влади, бек указував дату прийняття юдаїзму його родом, а не родом кагана.

Отже, виходячи зі специфіки ситуації, можемо відзначити два етапи в юдаїзації хозарської верхівки, але не самого роду

бека. Перший, неофіційний, варто відносити до часів Гаруна ар-Рашида, тобто до межі VIII–IX ст., коли рід заступника кагана (бека або шада) прийняв релігію євреїв. Другий етап варто вважати офіційним, і він належить до стислого проміжку часу між 861 і 865 рр., коли голова хозарської держави – каган разом зі своїм родом прийняв юдаїзм.

Що ж до масштабів юдаїзації хозарів, то необхідно відзначити три підходи, що набули поширення серед сучасних дослідників. Відповідно до першого, юдаїзм у середовищі хозарів сповідувала не лише соціальна верхівка, а й інші шари хозарського суспільства. Цієї думки дотримувалися А. Кестлер, О. Пріцак, В. Я. Петрухін, К. А. Брук та деякі інші дослідники. У цьому разі бачимо, що такий підхід був характерний не лише для єврейських учених, що не дає змогу пов'язувати це лише з виявом «єврейського патріотизму». Представники другого напрямку вважали, що юдаїзм сповідували лише ті групи хозарів, які належали до еліти, – каган, бек та частина знаті. Яскравими прихильниками цієї думки були Д. М. Данлоп, М. І. Артамонов, С. О. Плетньова, Б. М. Заходер, А. П. Новосельцев, Т. М. Калініна та інші дослідники. Третій напрям у цих студіях представляє Ш. Штамфер. На його думку, немає жодного достовірного джерела, яке б засвідчувало юдаїзм хоча б у частини хозар. Тому варто докладніше зупинитися на аргументах представників цих напрямків.

Зазвичай, як доказ поширення юдаїзму серед незнатних

хозарів прихильники першого напрямку наводять так званий «Лист київських євреїв», датований деякими дослідниками X ст. Там серед імен осіб, які підписали цей документ, містяться антропоніми не лише єврейського, а й тюркського (хозарського) походження. Крім того, як доказ використовуються також деякі свідчення мусульманських авторів. Зокрема, звичайно посилаються на таке повідомлення автора X ст. Ібн Фадлана: «Хазари та їх цар – усі юдеї». За спостереженнями дослідників, ця ж інформація міститься і в інших мусульманських авторів – ал-Факіга (IX ст.), Ібн Хордадбега (IX ст.). За даними ал-Факіга та Ібн Хордадбега, «хазари всі євреї, а саме вони у недавній час прийняли юдейство».

На відміну від цього, прихильники думки про обмеженість поширення юдаїзму серед хозарів посилаються на повідомлення середньовічних джерел, згідно з якими юдаїзм у Хозарії сповідували лише керівні кола хозарської держави, а інша маса хозарів дотримувалася язичництва, ісламу та християнства. У цьому разі зазвичай посилаються на інформацію ал-Мас'уді, який повідомляє, хто на початку X ст. сповідував у Хозарії юдаїзм: «Юдеями є: цар, его оточення та хозари його роду (джинс)». Цю інформацію доповнює Ібн Русте: «Верховний глава їх (хакан. – *О. Б.*) сповідує віру єврейську; тієї ж віри... як Іша (цар. – *О. Б.*), так воєначальники і вельможі, які при ньому; інші ж Хозари сповідують релігію, подібну до релігії Турок». У першій половині X ст. ал-Істахрі дав повнішу картину: «Хозари – мусульма-

ни, християни та ідолопоклонники, найменший розділ їх – юдеї, а найбільший – мусульмани та християни...». Таку інформацію повторюють і деякі інші мусульманські автори.

Про кількісне співвідношення представників різних конфесій у хозарській столиці Ітилі можуть дати наочне уявлення дані деяких мусульманських авторів. Так, ал-Мас'уді повідомляє про суддів в Ітилі, з яких два були мусульман, два – для християн, два – «для хозарів, які судять відповідно до Тори»; один – для язичників. Виходячи з цих даних, можна думати, що хозари в Ітилі становили більшість у місцевій юдейській громаді (інакше ал-Мас'уді відзначив би: «два – для хозарів та євреїв»), а в мусульманській і християнській громадах Ітиля хозари становили меншість і тому не були окремо згадані ал-Мас'уді.

Сам факт сповідування хозарами, які проживали в містах, монотеїстичних релігій змушує згадати про те, що міста Хозарії були не лише адміністративними, а й торговими центрами. Отже, сповідувати монотеїстичні релігії могли ті групи хозарського етносу, які економічно та політично були щільно пов'язані з єврейськими, мусульманськими та візантійськими купцями. Очевидно, позиції євреїв у містах Хозарії були доволі значні. З-поміж багатьох сучасних хозарознавців не викликає особливих заперечень гіпотеза О. Пріцака, відповідно до якої юдаїзм набув поширення серед хозарів власне завдяки щільним зв'язкам правителів хозарів із представниками трансконтинентальної торгової єврейсь-

кої корпорації Раданія. Саме євреї-раданіти, на думку вченого, і стали тими місіонерами, які зробили з хозарів юдейських прозелітів. До цього варто додати, що в містах Хозарії було чимало купців із Халіфату та Візантії. Отже, залучені до їхніх торгових операцій хозари віддали перевагу ісламу та християнству перед юдаїзмом. Цьому не було перешкод із боку юдаїзованої верхівки хозарів, що відзначалася прагматизмом.

Як вважав О. Пріцак, юдеями в Хозарському каганаті могли бути лише представники єврейської діаспори та частина хозарської еліти, але не всі з панівних верств суспільства. Вони могли проживати переважно в містах і фортецях. Учений навіть дає приблизну цифру хозарських юдеїв – лише 30 500. Цього було явно мало для такої величезної території, як Хозарський каганат. О. Пріцак вважав, що з них лише 8000 могли бути включені до складу язичницької Русі. Це становило 2/7 від місцевого міського населення.

* * *

Щодо археологічної атрибуції хозарів, то це одне з найактуальніших питань археології. На цьому етапі ми лише можемо вести розмову про матеріальну культуру населення Хозарського каганату, археологічним відображенням якої є салтівська археологічна культура. Причина цього криється в підходах сучасних археологів до інтерпретації такого яви-

ща як етнос. Довгий час більшість археологів вважали, що матеріальним еквівалентом етнічної спільності має бути археологічна культура. Дослідження пам'яток салтівської культури показало, що її поліваріантність аж ніяк не може відображати один етнос. Звідси слідував висновок, що один локальний варіант цієї археологічної культури має відображати певну етнічну групу. Однак такий підхід вже не задовольняє сучасних дослідників салтівської культури. На жаль, для етнічної атрибуції пам'яток салтівської культури залучалося мало даних письмових джерел і майже не використовувались дані етнології, які дають зовсім іншу картину. У цьому разі для деяких дослідників простіше це проігнорувати, ніж повністю міняти концептуальні підходи. Отже, що на сьогодні ми знаємо про салтівську культуру.

Минуло більше як сто років відтоді, коли поблизу с. Верхнього Салтова у верхній течії Сіверського Дінця В. А. Бабенком уперше були виявлені та досліджені пам'ятники археологічної культури, відомої нині як салтівська. Дослідженням Верхнього Салтова займалися згодом А. М. Покровський, С. А. Семенов-Зусер, Д. Т. Березовець та інші дослідники. У ході наукових досліджень вдалося встановити, що у Верхньому Салтові домінував катакомбний обряд поховання (Рис. 2). Були відзначені і інші особливості.

Дещо пізніше пам'ятники, аналогічні верхньосалтівським, були виявлені та досліджені в середній течії Дону. Завдяки науковим дослідженням, проведеним в лісостеповому

Подонні І. І. Ляпушкіним, С. О. Плетнєвою, Г. Є. Афанасєвим, В. С. Фльоровим та іншими вченими, ми знаємо, що салтівські пам'ятки Середнього Дону в культурному плані були одним цілим із Верхнім Салтовом. Щодо етнічної приналежності носіїв лісостепового варіанта салтівської культури серед дослідників немає розбіжностей. Вже на початку нинішнього століття А. А. Спіцину вдалося довести, що катакомбні могильники салтівського типу знаходять прямі аналогії на Північному Кавказі, саме там, де письмові джерела Середньовіччя традиційно локалізують аланів. Окрім того, В. К. Міхеєву в лісостеповій зоні серед пам'яток салтівської культури вдалося виявити трупоспалення, етнічна приналежність яких досі є предметом дискусій.

Напевно, найбільш відомим є могильник, що входить до складу комплексу, поблизу с. Суха Гомільша, відкритий і досліджений В. К. Міхеєвим. Характерною особливістю могильника Суха Гомільша, яка вирізняє його серед інших поховальних комплексів салтівської культури, є маловідомий для пам'яток хозарського часу обряд трупоспалення на стороні. Окрім поховань, на могильнику було виявлено 17 поминальних комплексів речей в так званих «тайниках». За способом захоронення залишків кремації всі поховання були розділені на урнові (138) і безурнові (179). Поховання цих двох типів розташовувалися на території могильника без певної закономірності. Безурнові поховання, які кількісно переважали, були здійснені в ямах круглої, еліпсоїдної,

прямокутної із закругленими кутами форми (Рис. 3: 5–9). Залежно від площі могильної ями і кількості залишків кремації безурнові поховання були розділені дослідниками на чотири види. Щодо урнових поховань, то це поховання або під урною, яка була поставлена догори дном над залишками кремації, або останки померлого були поміщені в саму урну.

Знайдений на могильнику інвентар також цікавий. Дослідники пам'яток звернули особливу увагу на велику кількість сільськогосподарських та ремісничих знарядь. Так, тут були виявлені залізні ножі, серпи, коси, тесла-мотики, господарські сокири, долото, ручні різці, пружинні ножиці, котли. На могильнику були знайдені предмети кінського спорядження, зброя, предмети одягу, прикраси тощо. Виявлений на місці поховань глиняний посуд був представлений кількома видами: кухонна кераміка, підправлена на гончарному крузі; тарна кераміка у вигляді амфор причорноморського типу; кухонні горщики кочівницького вигляду; виготовлена на гончарному крузі кераміка салтівського типу. На підставі аналізу речового матеріалу і стратиграфії могильника дослідники пам'ятника здійснили датування його локальних груп. Вони дійшли висновку, що захоронення тут здійснювалися починаючи із середини VIII ст. по третю чверть IX ст.

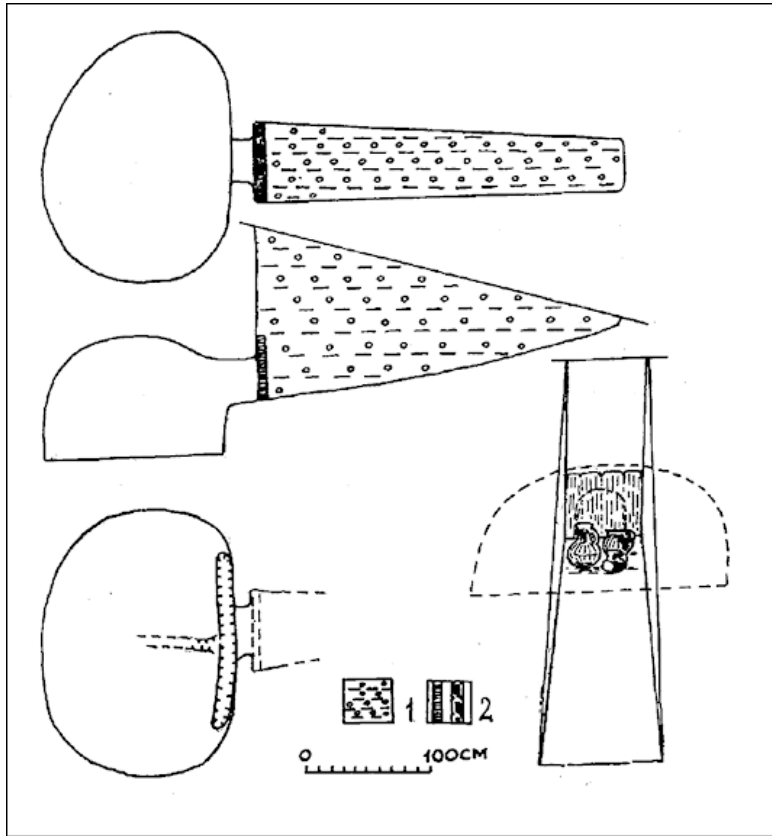


Рис. 2. Катакомбний обряд поховання салтівської культури (за даними С. О. Плетньової)

У басейні Сіверського Дінця та на суміжних територіях були також виявлені кремаційні могильники хозарського ча-

су, аналогічні Сухогомільшанському. Так, ще 1936 р. І. Ф. Левицьким біля с. Нова Покрівка на лівому березі р. Уди, правій притоці Сіверського Дінця, був відкритий та частково досліджений кремаційний могильник (14 поховань). Дослідження могильника продовжив 1949 р. Ю. В. Кухаренко, якому вдалося дослідити шість поховань за обрядом трупоспалення та дві «схованки» з предметами озброєння і кінського спорядження. Ю. В. Кухаренко відразу ж пов'язав новопокрівські поховання з комплексом у с. Тополі під Харковом, виявленим ще в ХІХ ст. Аналогічний Сухогомільшанському кремаційноому могильнику поховальний комплекс 1977 р. був також виявлений на березу р. Велика Бабка (правій притоці Сіверського Дінця) біля с. П'ятницьке. В. К. Міхеєв дійшов висновку, що «могильник у с. П'ятницьке є двубрядовим». Такий самий біритуальний могильник салтівської культури В. К. Міхеєв виявив і досліджував у 80–90-ті рр. ХХ ст. поблизу с. Червона Гірка Балаклійського р-ну Харківської обл. Протягом декількох сезонів було досліджено 310 поховань, з яких 121 було здійснено за обрядом трупоспалення і 189 – за обрядом інгумації. До цього варто додати, що в басейні Сіверського Дінця на території Дмитрівського катакомбного могильника (Білгородська обл. РФ), на його південній та південно-східній околиці, було виявлено дев'ять урнових поховань, здійснених за обрядом трупоспалення. За спостереженнями дослідника пам'ятника С. О. Плетнєвої, ці поховання не відносилися до дохозарського

часу і були синхронні катакомбам IX ст., або й більш пізніми (одне з урнових поховань виявилось впущеним в одну з катакомб, тобто було пізнішим за неї). Проте С. О. Плетньова віднесла ці кремації до більш ранньої, ніж салтівська, пеньківської культури, попри те, що лише два горщики біконічної форми із цих кремаційних поховань (№ 1, 5) справді нагадували пеньківський посуд.

Як вдалося встановити, кремаційні могильники типу Суха Гомільша на Сіверському Дінці аналогічні синхронним могильникам на Північно-Західному Кавказі. Наприклад, кремаційними були деякі поховання Борисівського могильника поблизу Геленджика, який був досліджений В. В. Саханьовим більше як сто років тому. Цьому некрополю була властива поліваріантність похоронного обряду. В. В. Саханьов виділив на могильнику три групи поховань, різних за хронологією та особливостями поховального обряду. Першу і другу групи дослідник датував VI–VII ст. і більш пізнім періодом. Більшість цих поховань були здійснені за обрядом інгумації в кам'яних ящиках або, в деяких випадках, у простих ґрунтових ямах.

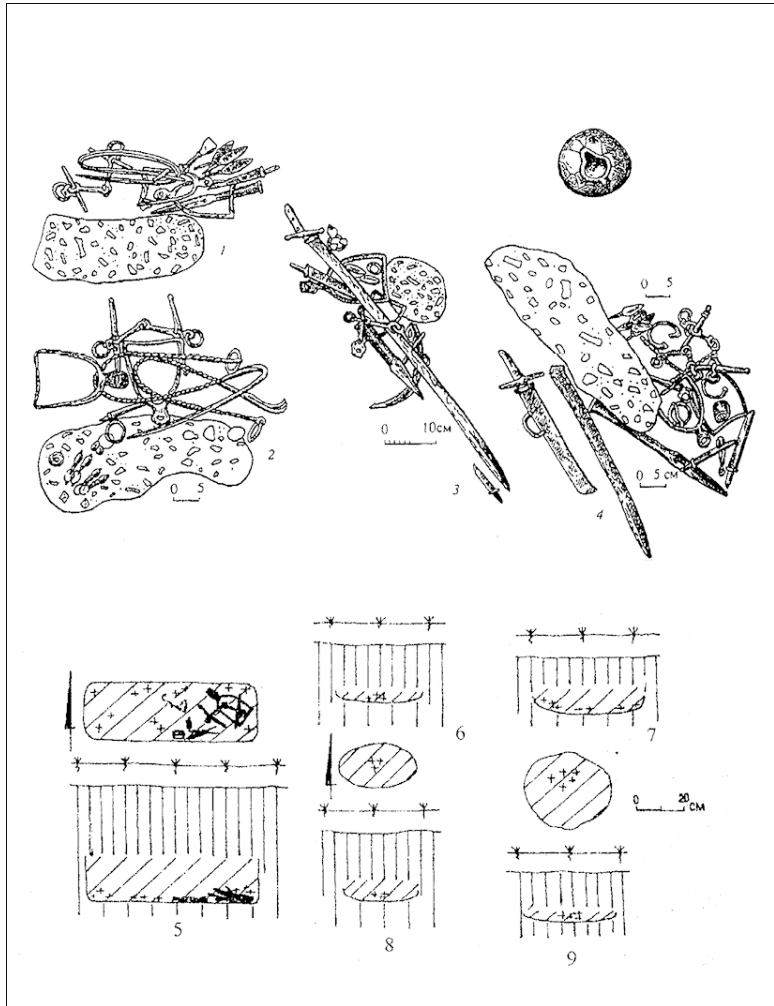


Рис. 3. Обряд трупоспалення на могильниках Дюро (1—

4) і Суха Гомільша (5–9) (за даними А. В. Дмитрієва та В. К. Міхеєва)

Третю ж групу на Борисовському могильнику представляли більш пізні поховання, яким був властивий обряд кремації. Загалом у третій частині могильника було виявлено 70 поховань, серед яких – 45 кремацій в кам'яних ящиках і 10 ґрунтових кремацій, 7 схованок із речами, 7 поховань у кам'яних ящиках і одне поховання в дерев'яній труні. Ці поховання В. В. Саханьов датував ІХ ст. Дослідник співвідніс у першій, другій і третій групах інгумаційні поховання в кам'яних ящиках і ґрунтових ямах із зіхамі, а кремаційні поховання в кам'яних ящиках пов'язав із кримськими готами. Щодо інших поховань третьої групи, то дослідник не наважився дати їм етнічну атрибуцію.

Однак картина була б неповною без могильника Дюрсо, розташованого поблизу м. Новоросійська. Як і Борисовський, могильник Дюрсо є біритуальним: тут представлені більш ранні поховання тіл у ґрунтових ямах і більш пізні трупоспалення. Для нас особливий інтерес становлять останні, яких було 173 і вони розміщувалися двома компактними групами в західній і південно-західній частинах могильника. Кремації могильника Дюрсо є невеликими купами перепалених кісток, поруч з якими були складені предмети, які несуть сліди перебування у вогні. Необхідно відзначити, що кремації відбувалися на стороні. При цьому зброя,

знаряддя праці, кухонне приладдя часто доводили до непридатності. Поруч із похованнями ставилися судини (гличики, кружки) з червоної і сірої глини (Рис. 3: 1–4). Особливо цікавий інвентар могильника, представлений металевими се-режками, браслетами, зброєю (наконечники стріл, наконечники списів, бойові сокири, шаблі, кинджал, обушок, ножі), спорядженням коня, знаряддями праці (складні серпи, робочі сокири, пилки і напилки, пряслиця) тощо. Дослідник могильника А. В. Дмитрієв на основі аналізу інвентарю продавував трупоспалення могильника Дюрсо VIII–IX ст.

Як зазначив А. В. Дмитрієв, кремаційний ранньосередньовічний могильник Дюрсо – не єдиний на Північно-Західному Кавказі. Аналізуючи ситуацію в Північно-Західному Причорномор'ї А. В. Пьянков зазначив, що «на Анапсько-Геленджикському узбережжі в Західному Закубанні, аж до гирла річки Псекупс, виявлено 20 могильників із кремаціями другої половини VIII–IX ст. За його словами: «ці могильники займають компактну територію. Її північною межею слугувала річка Кубань, південною – північні схили Кавказького хребта, західною – берег Чорного моря, а східною – річка Псекупс».

Цілком вірогідно, що кремаційні могильники салтівського типу на Північно-Західному Кавказі та в басейні Сіверського Дінця залишили близькі за культурними традиціями групи населення. Однак на Північно-Західному Кавказі кремаційні поховання не здійснювалися в горщиках особливої

форми, як це мало місце серед частини поховань у Сухій Гомільші. А це лише може свідчити про іншу групи населення, яка взяла участь у формуванні місцевого варіанта салтівської культури.

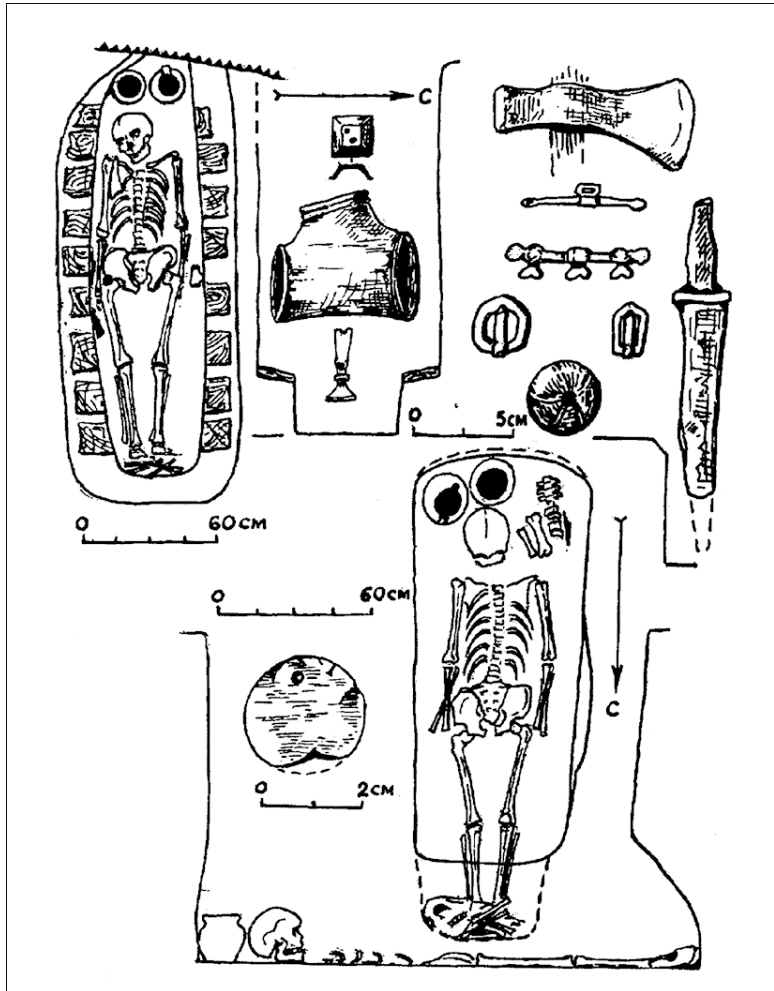


Рис. 4. Поховання зливківського типу (за даними

Майже одночасно з В. А. Бабенком В. А. Городцов досліджував могильник салтівського типу біля хут. Зливки в середній течії Сіверського Дінця. Основною відмінністю цього пам'ятника від Верхнього Салтова стала наявність ямних поховань (Рис. 4). Згодом пам'ятники, аналогічні зливкинським, були виявлені та досліджені на решті території степу в Нижньому Подонні та Приазов'ї. Їх вивченням займалися М. І. Артамонов, І. І. Ляпушкин, М. Я. Мерперт, С. О. Плетньова, В. К. Міхеєв, К. І. Красильников та інші дослідники. І хоча ці пам'ятники салтівської культури відносять до зливкінського типу, вони мають у багатьох місцях власні локальні особливості, що в кінцевому підсумку ускладнює їхню етнічну інтерпретацію. Традиційною є думка, згідно з якою степовий (зливкінський) і приазовський варіанти салтівської культури були залишені болгарами. Однак це припущення вимагає надалі уточнення та коригування. Відомі салтівські пам'ятники і на території Східного Криму. Їх вивченням займався І. А. Баранов, О. І. Айбабін та інші дослідники.

Отже, в хозарський період в степах Подоння і Приазов'я набули поширення поховання, аналогічні зливкинським. Вони перебували в прямокутних могильних ямах, у більшості випадків засипаних просто землею та іноді мали заплічки як наслідок присутності перекриття з колод або плах. Могили були представлені поодинокими похованнями, в яких небіж-

чки лежали витягнуто на спині (Рис. 4). Цьому типу поховань була властива різна орієнтація. Іноді вони супроводжувалися кістками коня, а також інвентарем з елементами салтівської культури. Крім того, в поховальному обряді вдалося виявити нові риси: одні могильні ями були круглої форми, інші мали підкладку; іноді поховання відбувалися в труні або кам'яних ящиках; у ряді випадків дно могильної ями посипалося вугіллям або встеляли очеретом; зрідка небіжчика ховали скорчено на боці; іноді зустрічалися колективні поховання тощо. Виходячи з особливостей поховального обряду С. О. Плетньова виділила в такому локальному варіанті (степовому або зливкінському) п'ять районів: середнедонецький, нижнедонський, саркельський (Цимлянський), лісостеповий та несформований нижнедонецький. Щодо етнічної приналежності носіїв степового варіанта салтівської культури серед дослідників аж до середини 50-х років не було єдиної думки. Так, М. Я. Мерперт дійшов висновку, що пам'ятники такого типу могли бути залишені болгарами. Підставою для цього стало те, що цей тип поховань був виявлений на Балканах (на могильнику Нові Пазар у Болгарії) і на могильнику біля с. Кайбели на Середній Волзі, тобто там, де письмові джерела доби Середньовіччя локалізували болгар. На підтвердження своєї гіпотези М. Я. Мерперт представив антропологічний матеріал, з якого випливало, що обстежені серії з Нові Пазар та Кайбел були представлені черепами змішаного типу, які поєднували в собі як монголоїдні, так і єв-

ропеїдні риси. У цій думці М. Я. Мерперта підтримав І. І. Ляпушкін. Остаточне ж обґрунтування тези про болгарську приналежність мешканців степів Подоння і Приазов'я отримала в роботах С. О. Плетнєвої, М. І. Артамонова, В. Ф. Генінга, А. Х. Халікова та інших дослідників. Ці висновки базувалися переважно на даних письмових джерел, які особливо виділяли з мешканців степів Східної Європи в VI–X ст. болгар. Виходячи з того, що в хозарську епоху в степах Подоння і Приазов'я набули поширення ямні поховання зливкінського типу, робився висновок про їхнє болгарське походження.

Уже давно доведено, що степи Східного Приазов'я, Північного Кавказу та Нижньої Волги не лише входили в сферу впливу хозарів, а й були територією їхньої держави. Дослідження, проведені О. В. Гадлом, М. Г. Магомедовим, С. О. Плетнєвої та іншими вченими, свідчать про поширення пам'яток салтівської культури також на цій території. Однак, попри це, у вивченні пам'яток хозарської епохи залишається ще чимало білих плям. Так, і досі не виділені пам'ятки самих хозарів.

Питання локальних особливостей салтівської культури протягом довгого часу розроблявся С. О. Плетнєвою. В її роботах кожному з основних територіальних регіонів Хозарського каганату відповідають місцеві варіанти: лісостеповий, степовий (зливкінський), приазовський, кримсько-боспорський, дагестанський, нижневолзький. Іноді до числа міс-

цевих варіантів салтівської культури С. О. Плетньова включала також культури дунайських болгар та волзьких булгар.

У сучасній літературі переглядаються чимало положень, на яких заснована класифікація С. О. Плетньової. Висловлюються сумніви в існуванні дагестанського і кримського варіантів. Загалом можна говорити про існування двох основних підходів щодо салтівської культури в сучасній археологічній літературі. Одна частина дослідників підтримує думку С. О. Плетньової про широке її поширення на території більшої частини регіонів Хозарського каганату (І. А. Баранов, О. І. Айбабін); інші обмежують її ареал басейном Дону (Г. Є. Афанасьєв, В. С. Фльоров).

Отже, відповідно до класифікації С. О. Плетньової, на територію сучасної України мали поширюватися наступні варіанти салтівської культури: лісостеповий, степовий (зливкінський), приазовський, кримський. Це становило значну частину території Хозарського каганату.

Дані археології та деяких письмових джерел свідчать про те, що основу господарської діяльності населення власне Хозарії, де мешкали самі хозари, становило кочове скотарство. Давнім осілим центром Хозарії був Дагестан, де мало свій розвиток також виноградарство. У VIII–IX ст. у приморських областях Криму, Тамані, в низов'ях Кубані та Дону важливим наслідком хозарського панування став процес осідання кочівників на землю. У Хозарському каганаті вирощувалися пшениця, ячмінь, рис, городні та баштанні культури,

були сади та виноградники, у великих кількостях ловили рибу. Було розвинене ковальське, ювелірне і гончарне ремесла, орієнтоване на місцевий ринок. Посуд виготовлявся на гончарному крузі. Для панівної верхівки основним джерелом збагачення спочатку була військова здобич. Однак потім відбулася переорієнтація на невійськові джерела доходів. Це стало можливим унаслідок того, що у VIII–IX ст. почався підйом міжнародної торгівлі, основними агентами якої були єврейські торговці – раданіти. Через Хозарію пролягало кілька міжнародних торговельних шляхів. У Східній Європі основною торговою артерією стала Волга, нижня і середня течія якої перебували під хозарським контролем. Волзький торговий шлях ішов від гирла на Дон (через Переволоку), далі в землі слов'ян і країни, що прилягали до Балтійського моря. Цей шлях відзначений численними скарбами арабських диргемів. Провідну роль на ньому з певного часу почали відігравати руси. З гирла Волги, де розташовувався Ітиль, купці потрапляли в акваторію Каспійського моря і, висаджуючись на його південних берегах, могли слідувати по суші до Багдада або до Середньої Азії. Археологічні дослідження виявили існування сухопутних торгових маршрутів: ланцюг караван-сараїв від Хорезма до Нижнього Поволжя. Через портові міста Криму Хозарія брала участь і в причорноморській торгівлі з Візантією. Контроль над важливими транзитними шляхами привів до того, що в IX–X ст. основне (але не єдине) джерело доходів Хозарського каганату ста-

новили торгові мита. Столиця хозарів м. Ітиль перетворилася на найбільший торговий пункт. Таким же торговим центром став Саркел. При цьому торгівля була зосереджена в руках юдейських і мусульманських громад. Хозарія славилася як великий ринок із перепродажу хутра і рабів. Предметом власного експорту були риб'ячий клей і вівці. Головні міста Хозарського каганату закономірно перебували на торгових шляхах.

Столицею Хазарського каганату було місто Ітиль, одне лише мусульманське населення якого перевищувало 10 тисяч осіб. Міста Хозарського каганату мали змішане населення: в них жили євреї, хозари, булгари, алани, руси, слов'яни, вихідці з Середньої Азії тощо. На території сучасної України до поселень міського типу, заснованих підданими хозарського кагана, можна віднести городища насамперед уздовж течії Сіверського Дінця: Верхньосалтівське, Сухомільшанське, поблизу с. Маяки, Сидорівське тощо. Вони були не лише розвинутими ремісничо-торговими поселеннями, а й, можливо, адміністративними центрами на західних кордонах Хозарського каганату.

* * *

У сучасній вітчизняній науці ще й досі не вщухають суперечки щодо місця і ролі хозар у розвитку південної частини східнослов'янських земель у період панування Хозарсь-

кого каганату на теренах Східної Європи та Кавказу у VIII–X ст. Особливо це стосується м. Києва, що був адміністративним, економічним та політичним центром полянського племінного союзу. Причину цих наукових дискусій варто вбачати в уривчастих повідомленнях деяких ранньосередньовічних джерел та даних археологічних розкопок, що інтерпретуються деякими істориками та археологами відповідно до їхніх власних концепцій переважно ідеологічного характеру. Внаслідок цього в сучасній українській історіографії є принаймні два підходи, представники яких, не заперечуючи наявності хозарського впливу на частину східнослов'янських племен, дискують і надалі з приводу того, чи була значною хозарська присутність у Києві та на інших слов'янських землях, чи ні. До представників першого напряму належить академік О. Пріцак і деякі українські та єврейські вчені, які дотримуються тези, що Київ був заснований саме хозарами «як хозарське гарнізонне місто... не раніше першої половини IX ст.», тобто Київ був найбільш західним прикордонним містом Хозарського каганату. Підставою для такого припущення стала запропонована самим О. Пріцаком етимологія назви міста – Кууаба, що трапляється в середньовічних арабських текстах. О. Пріцак бачить у першій частині цього топоніма ім'я хозарського вазіра хорезмійського походження Кууа, а в другій частині – східноіранський суфікс прикметників ава. При цьому аналіз так званого «Листа київських євреїв» дав О. Пріцаку підстави вважати, що хоза-

ри правила в Києві аж до 930 р. Окрім того, О. Прицак зробив досить оригінальне припущення, згідно з яким «як поляни, так і рід Кия були пов'язані з Хозарською державою». Необхідно зазначити, що академік П. П. Толочко, який очолює другий напрям у розв'язанні цього питання, категорично не згоден із гіпотезою О. Прицака і вважає, що хозари не були причетними до заснування міста Києва. При цьому П. П. Толочко не заперечує присутності хозар у Києві та їхнього певного впливу на розвиток інститутів влади на території Русі. Проте його висновок щодо хозарської присутності на слов'янських землях відзначається традиційним для істориків Східної Європи підходом: «... держава Руська земля розвивалася і міцніла не під патронатом Хозарії, а в постійній боротьбі з її експансією». Щодо статусу Києва в адміністративно-політичній системі Хозарського каганату, то П. П. Толочко з приводу цього висловився доволі конкретно: «Ні щодо полян, ні щодо Києва хозари не мали іншого стосунку, окрім того, що на певному етапі історії, імовірно, у другій половині VIII ст., вони поширили на них данницьку залежність».

Варто зазначити, що полеміка між українськими академіками щодо статусу Києва та полянських земель у структурі Хозарського каганату останніми десятиліттями не залишила байдужими науковців як в Україні, так і в Росії. До них належить Л. В. Войтович, який з великим песимізмом, як і П. П. Толочко, дивиться на припущення О. Прицака, що Київ був

складовою частиною Хозарського каганату аж до X ст. Проте він не пояснює, як у Києві, який, на його думку, вже до 838 р. позбувся залежності від Хозарського каганату, з'явилися хозари-юдеї, хоча юдаїзація хозарського суспільства відбулася на кілька десятиліть пізніше від зазначеної дати.

Чимало сторінок своєї монографії присвятив цій проблемі О. О. Тортіка. Однак у власних висновках він був досить обережним, бо вважав, що «твердження про підпорядкованість Києва хозарам і про наявність у місті хозарської адміністрації (збирача податків – тархана) на основі лише археологічних даних не може бути ні підтверджено, ні спростовано». Що ж до того, чи входив Київ у перші десятиліття X ст. (на момент написання «Листа київських євреїв») до складу Хозарського каганату, дослідник відповів негативно.

Не залишилися поза межами цієї дискусії і сучасні російські історики. Про це насамперед може свідчити «Післямова» В. Я. Петрухіна до російського видання монографії Н. Голба та О. Пріцака «Хозарсько-єврейські документи X ст.» Проте В. Я. Петрухін не дав прямої відповіді на те, чи входив Київ із полянськими землями до складу Хозарського каганату, а лише зазначив, що «наявність єврейсько-хозарської громади... в столиці Русі настільки ж природна, наскільки природною була наявність слов'яно-руської громади в столиці Хозарії Ітилі».

Отже, серед більшості українських та російських дослідників набула поширення думка, згідно з якою Київ та при-

леглі землі полян ніколи не входили до складу Хозарського каганату, а були залежними від держави хозарів території, взаємини з якими обмежувалися лише виплатою данини. Проте є деякі моменти в цій ситуації, що не мали пояснення ні з боку О. Пріцака, ні з боку П. П. Толочка, на чому варто зосередити особливу увагу. Тому вести мову про характер взаємин хозарів із частиною східних слов'ян варто, лише з'ясувавши питання щодо того, що являла собою адміністративна система Хозарського каганату і на яких принципах базувалися взаємовідносини між хозарами та підлеглими народами. Насамперед варто звернутися до даних письмових джерел, серед яких досить суперечливу інформацію про хозарів містить «Повість минулих літ».

Передусім, відзначимо, що в Києві знали про дві групи хозарів. Про перших «Повість минулих літ» свідчить як про військову силу, яка збирала зі слов'ян данину. Літописець стисло описує виплату данини хозарам із боку чотирьох південних східнослов'янських племінних об'єднань. Зокрема, під 6367 роком повідомляється: «...а Козаре имахуть на Полянехъ, и на Сѣверехъ, и на Вятичихъ, имаху по бѣлѣ и вѣверицѣ тако от дыма». Про данину радимичів у літописі зазначено: «В лѣто 6393. Посла Олегъ к Радимечемъ, ркя: “кому дань даете?” они же рѣша: “Козаромъ”. И рече имъ Олегъ: “не давайте Козаромъ, но мнѣ давайте», и вдаша Олгови по шелягу, якоже и Козаромъ даяху»». Найбільше тлумачень у середовищі дослідників викликало повідомлення «Повісті

минулих літ» про одноразову незвичайну данину, що її мали виплатити поляни: «...и наидошая Козаре: “платите намъ дань”. Задумавше же Поляне и вдаша отъ дыма мечь, и несома Козарѣ къ князю своему и къ старейшинам своимъ, и рѣша имъ: “се налѣзохомъ дань нову”. Они же рѣша имъ: “откуда”? Они же рюше имъ: “в лѣсѣ на горах, надъ рѣкою Днѣпровскою”. Онѣ же ркоша: “что суть вдаль”? Они же показаша мечь. И рѣша старцѣ Козаристии “не добра дань, княже! Мы доискахомся оружьемъ одинаю страны, рѣкше саблями, а сих оружье обоюдоостро, рекше мечи; сии имуть имати и на насъ дань и на инѣхъ странах”. Се же събысться все; не отъ своя воля ркоша, но отъ Божия изволѣнья”». Попри те, що ця легенда є пізньою вставкою, є підстави вважати, що зазначене повідомлення відбиває реальну історичну подію – одноразовий акт роззброєння хозарами-переможцями підкорених полян. Аналогічні дії за часів Середньовіччя здійснювали переможці над підкореним населенням у багатьох місцях Євразії.

Окрім хозарських вояків, у Києві було відомі й хозари-юдеї, які були одним цілим із громадою єврейських купців міста. Зокрема, «Повість минулих літ», дотримуючись середньовічної літературної традиції, під 6494 (986) р. згадує про релігійний диспут, який влаштував київський князь Володимир напередодні прийняття Руссю християнства. При цьому було відзначено: «Се слышавше Жидове Козаристии приидоша, ркуше: “слышахомъ, яко проиходиша

Болгаре и Хрестьяни, учаше тя каждо ихъ вере своей...»». Щодо цього ще більш як сто років тому у своїй статті «Болгары и Хазары, восточные соседи Руси при Владимире Святом» П. Голубовський висловив припущення, що згадані хозари могли бути із Києва. До того ж дані так званого «Листа київських євреїв» підтверджують те, що навіть у X ст. до складу юдейської общини міста Києва ще входили нащадки хозар, про що свідчать деякі тюркські за походженням імена наприкінці «Листа». Про фізичну присутність хозар-юдеїв у межах історичного міста можуть свідчити також назви урочищ: Козари, Козаровщина, Копирів кінець, Жидівські ворота тощо.

Проте, як справедливо зазначив П. П. Толочко, археологічні матеріали не підтверджують факту значної присутності носіїв салтівської культури у стародавньому Києві. Хоча поодинокі знахідки салтівської культури в Києві є. Зокрема, свого часу М. К. Каргер звернув увагу на знайдені на вул. Прорізній катакомби, але з трупоспаленнями. Серед поховальних пам'яток салтівської культури відомі або катакомби з тілопокладенням, або трупоспалення. Цей симбіоз поховальних традицій на поховальних пам'ятках салтівського типу у стародавньому Києві потребує пояснення. Проте поодинокі знахідки пам'яток салтівської культури у стародавньому Києві можуть свідчити лише про те, що піддані хозарського кагана перебували тут не постійно, а періодично.

В історичній літературі існує думка, що самі хозари не

брали безпосередню участь у приборканні слов'янських племен, а здійснювали це за допомогою алано-болгарських племен басейну Сіверського Дінця. А це дає змогу підтримати твердження О. О. Тортіки, згідно з яким у «Повісті минулих літ» та в усній традиції ці алани та болгари були приховані під узагальнювальною назвою «Козарь». Проте якщо назва хозар поширювалась на аланів і болгар басейну Сіверського Дінця, то це може лише означати, що етнічні хозари мали постійно перебувати в їхньому середовищі. Однак археологічно в тому регіоні пам'ятки етнічних хозарів ще не виділені, хоча з аланами пов'язують катакомби верхньосалтівського типу, а з болгарами – ґрунтові поховання зливкінського типу.

Наявність хозарського елемента в Києві можна пояснити двома чинниками: по-перше, зацікавленістю хозарської верхівки та єврейських купців вигідними позиціями Києва в міжнародній трансконтинентальній торгівлі; по-друге, Київ був адміністративним центром полян, які перебували в політичній залежності від Хозарського каганату, а це передбачало присутність у місті представників хозарської адміністрації. Як вже зазначалося, збирати данину із сіверян та полян мали не власне хозари, а географічно наближені до слов'янських земель алано-болгари басейну Сіверського Дінця та Дону.

Дослідники одностайно вважають, що переселення аланів-асів із Північного Кавказу до лісостеповго Подоння

відбулося в першій половині VIII ст., що має підтвердження не лише в речових комплексах, а й у нумізматичному матеріалі. У зв'язку з цим особливий інтерес становить висунута О. В. Гадлом та підтримана багатьма сучасними дослідниками гіпотеза, згідно з якою алани переселилися з Північного Кавказу до лісостепового Подоння не стихійно, а це було «цілеспрямовано направлено хозарським урядом». Це насамперед були вихідці із Західної Аланії – Асії, яка відзначалася певним сепаратизмом. Отже, переселяючи аланів-асів до північно-західних районів Хозарського каганату, хозари намагалися вирішити два завдання: по-перше, послабити на Північному Кавказі західне угруповання аланів-асів; по-друге, за допомогою аланів-асів зміцнити власні військово-політичні позиції серед місцевих слов'янських племен, які мали стати данниками хозарів. Політика переселень є доволі типовою для імперських формувань, до яких належала Хозарська держава за часів свого розквіту.

Причини цих дій хозарського уряду, на думку О. В. Сухобокова, мали суто економічний характер – хозари потребували продукцію землеробів, до яких належали слов'яни. За спостереженнями О. В. Сухобокова, процес встановлення хозарської зверхності над сіверянами мав поступовий характер і знайшов своє відображення на археологічному матеріалі. Зокрема, до середини VIII ст. розташоване поблизу сучасних м. Сум на р. Пслі Битицьке городище було «єдиним серед волинцевських пам'яток укріпленим поселенням,

які в цілому мають відкритий характер». Проте, як відзначив дослідник, «З другої половини – кінця VIII ст. відкриті поселення сіверян волинцевського етапу всюди змінюються на укріплені». В цьому він бачить «дії фактору зовнішньої небезпеки», яку принесли переселенці-алани. «Але це, – зазначив О. В. Сухобоков, – не завадило хозарам поширити свою владу на сіверян, радимичів, в'ятичів та полян».

Необхідно відзначити доволі цікаву ситуацію в місцях розселення аланських та болгарських племен у басейні Сіверського Дінця та Дону. Вздовж майже всієї течії Сіверського Дінця як у лісостепу, так і степу, а також на північ від розташування пам'яток салтівської культури набув поширення ланцюг салтівських фортець. Дослідники це пояснюють тим, що піддані хозарських правителів – алано-болгари оберігали із заходу кордони Хозарського каганату від нападів кочівників – мадярів та печенігів, а з північного заходу – слов'янських племен. При цьому алано-болгари хозарських фортець були тотально озброєні, а на суміжних слов'янських землях поховання зі зброєю не трапляються. З приводу цього можна цілком погодитися з думкою Г. Є. Афанасьєва, який вважає, що ця ситуація «відображає уявлення хозарського політичного керівництва про кордони хозарського домена». Отже, виходить, що слов'яни зазнавали тиску з боку хозарських федератів – алано-болгар, але проживали по той бік кордону Хозарського каганату, тобто землі полян, як і северян, радимичів та в'ятичів, не входили безпосередньо

до складу Хозарського каганату, матеріальним відображенням культури населення якого є салтівська культура. Тому не зрозуміло, у якій формі залежності від хозарів перебували племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів.

За спостереженнями дослідників, у Хозарському каганаті створилася своєрідна політична система, де панівне становище посідав хозарський етнос, на чолі якого були шляхетні хозарські роди, із яких панівними були роди кагана та бека-царя. Це мало певне відображення і в адміністративній системі Хозарського каганату. На думку сучасних дослідників, територію Каганату VIII–X ст. можна розділити на два регіони, що мали особливий адміністративний та політичний статуси: 1) власне Хозарія – землі Дагестану та Нижньої Волги, що належали безпосередньо хозарській верхівці та кочовим племенам, які злилися з хозарами; 2) території, населені народами, які були васалами щодо хозарського кагана. При цьому до васальних народів слід віднести алано-болгар лісостепоного і степового Подоння. Окрім того, під контролем хозарських правителів перебували залежні землі, які не входили до складу власне Каганату, але правителі яких визнавали сюзеренітет хозарського кагана. До складу цих залежних територій можна віднести, наприклад, Кавказьку Албанію, яка в VII – на початку VIII ст. періодично визнавала сюзеренітет хозарського кагана, але не входила безпосередньо до складу Хозарського каганату. Є підстави відносити до таких залежних територій і володіння східнослов'янських племін-

них союзів – в'ятичів, радимичів, полян та сіверян, де останні межували з аланами лісостепового Подоння.

Щодо залежних від хозарів територій, керованих місцевими правителями, то варто зазначити, що хозари призначали туди своїх представників центральної влади, яких називали тудун або булшці. Очевидно, ці представники влади контролювали насамперед виплату данини підвладними народами. До повинностей залежних від хозарів народів варто віднести також військову службу. При цьому війська Хозарського каганату формувалися за етнічною ознакою й ополчення набиралося із підкореного населення примусово. Є підстави вважати, що для позначення правителів підвладних народів хозари, як і тюркюти, використовували титул ельтебер. Отже, ельтебер аланів мав здійснювати за наказом хозарських правителів збір данини із залежних від Каганату володінь полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. Саме це передбачало присутність на місцях представників хозарської адміністрації. Зокрема, О. В. Сухобоков особливо виділив на землях сіверян Битицьке городище, що, за його спостереженнями, у хозарський період належало до «хозарських пунктів для збирання данини з приборканих племен». Присутність хозарів у Києві так і не дає змоги розв'язати питання, хто тут контролював збирання данини з полян – призначуваний бек-ком-царем тудун чи безпосередньо ельтебер аланів? Можна лише припустити, що в Києві постійно перебували лише купці з Хозарії, а іншими питаннями мали займатися васа-

ли хозарів – алано-болгари та хозарські військові начальники, які тут не проживали постійно, а приходили один раз на рік за даниною. Принаймні немає жодної згадки письмових джерел про хозарського тудуна в Києві, що може свідчити не на користь припущення про входження Києва до складу Хозарського каганату. Цим можна й пояснити, чому в Середньому Подніпров'ї та на інших суміжних із Каганатом слов'янських землях не утворилися локальні варіанти салтівської культури. Більшість сучасних дослідників вважають, що салтівська культура утворилася у межах власне Хозарського каганату та не поширювалася за межі цієї держави. Тобто є підстави розглядати князів полян, сіверян, радимичів та в'ятичів як самостійних у питаннях внутрішньої політики правителів і залежних від хозарів у питаннях зовнішньої політики.

Торкаючись характеру алано-слов'янських відносин у хозарський період, О. В. Сухобоков акцентував на досить мирній основі цих контактів. Про це, на його думку, може свідчити: 1) «поширення деяких елементів салтівської культури у слов'янське середовище... наприкінці VII – у середині VIII ст.»; 2) «у басейні Сіверського Дінця можна нерідко зустріти роменські городища в оточенні салтівських відкритих поселень, хоча цей регіон і входив до хозарських володінь». Аналогічних поглядів дотримується А. З. Винников, який щодо характеру мирного співіснування в лісостепу слов'ян і салтівців зазначив, що «і ті, й інші в нових для

себе умовах донського лісостепу у спілкуванні один з одним взаємно створювали деякі необхідні елементи матеріальної культури». Свідчення цього він бачить у факті співіснування на слов'янських поселеннях керамічних виробів «слов'янського» та салтівського типів, а також напівземлянок із печами-кам'янками та жител з відкритими вогнищами. Окрім того, А. З. Винников та С. О. Плетньова навіть вважали, що певна частина салтівського населення могла переселитися в середовище східних слов'ян. На користь цього, на їхню думку, може свідчити поширення на «слов'янських» некрополях під курганними насипами трупоспалень, що були покладені у глечики та горщики, виготовлені в районах салтівської культури. Особливо типовий у цьому відношенні розташований у верхів'ях Дону Перший Білогорський могильник. Проте зазначені особливості поховального обряду свідчать не про етнічні контакти та переселення частини носіїв салтівської культури на Північ, на слов'янські землі, а насамперед про інтенсивний товарообмін між носіями салтівської культури та жителями слов'янських земель. За наявності напружених відносин між алано-болгарами і слов'янами це не було б можливо!

Алани проживали на території Хозарського каганату, а слов'яни були лише залежними від хозарської держави племенами. Отже, князі сіверян, полян, радимичів та в'ятичів були васалами щодо правителів аланів та інших залежних від хозарів етнічних груп Хозарського каганату, тоді як пра-

вители аланів стали безпосередньо васалами хозарського кагана. Тож ми бачимо систему подвійного васалітету, що було притаманно не лише середньовічній Західній Європі, а й державам номадів Євразійського степу. З огляду на це можна навіть вважати, що територія аланів – лісостепове Подоння було провінцією хозарської держави, а землі полян, сіверян, радимичів та в'ятичів виконували функції колоній Каганату. Всі землі, підвладні хозарській верхівці, включаючи корінні землі хозар, становили імперську політичну систему.

Щодо обставин та часу появи хозар-юдеїв у Києві, то це мало відбутися лише після того, як юдаїзм набув поширення в хозарському суспільстві не лише серед хозарської верхівки, а й серед простих хозарів. Як уже зазначалося, пропонуються кілька дат: від 740 р. і до 861 р. Хозари-юдеї могли з'явитися в Києві не в першій половині VIII ст., а значно пізніше – на межі IX–X ст., що мало бути пов'язано вже не з політичною експансією хозарів, а із залученням їх до міжнародної трансконтинентальної торгівлі, де провідні позиції й надалі зберігали єврейські купці, з якими була міцно пов'язана хозарська верхівка.

Проте хозари не зникли без слідів зі сторінок історії, а залишили після себе пам'ять в історичних документах. Серед них варто особливо виділити «Повість минулих літ». Згадки про хозар у «Повісті минулих літ» завжди становили великий інтерес для дослідників. Це пояснюється тим, що ці відомості здебільшого відображали реальні історичні події.

Однак у «Повісті минулих літ» є сюжет, що змушує засумніватися в його історичності, і його варто пов'язати з фольклором, який використовував літописець. Він відображає мотив боротьби візантійського християнства проти хозарського юдаїзму. Його ми бачимо в тій частині повісті, датованій 6494 (986) р., де мовиться про релігійний диспут, який улаштував київський князь Володимир напередодні прийняття Руссю християнства. У диспуті брали участь з боку мусульман волзькі булгари, з боку католицьких християн – німці, з боку візантійських християн – греки. Найцікавіше, що юдеїв представляли не євреї, а хозари: «Се слышавше Жидове Козаристии приидоша, ркуше: “слышахомъ, яко проиходиша Болъгаре и Хрестьяни, учаше тя каждо ихъ вере своей; Хрестьяне бо веруютъ, его же мы распяхом; а мы веруем едина Богу Аврамову, Исакову, Ияковлю”. И рече Володимирь: “что есть закон вашъ?” Они же реша: “в Иерусалиме”. Он же рече: “то тамо ли есть ныне?” Они же реша: “разгневался Бог на отци наши, и расточи ны по странамъ грехъ ради наших, и предана бысть земля наша Хрестьяномъ”. Володимиръ же рече: “то како вы иныхъ учите, а сами отвержени Бога? Аще Бог любилъ вас, то не бысте расточени по чюжим землям; еда и нам тоже мыслите зло прияти...”». Як відомо, у цьому диспуті перемогли греки-візантійці. Нагадаємо, що щодо згаданого диспуту ще більш ніж сто років тому у своїй П. Голубовський зазначав, що тут могли бути згадані київські хозари. Як вже зазначалося, на користь цього можуть свід-

чити дані так званого «Листа київських євреїв».

Однак можливо, що в згаданому диспуті могли брати участь не київські хозари, а хозари тмутараканські. Нагадаємо, що при Володимирові Тамань уже ввійшла до складу Русі. Зокрема, літопис свідчить про те, що Володимир заповідав Тмутаракань своєму синові Мстиславу (це була перша згадка про це князівство, пов'язане з подіями після 988 р.) та неодноразово згадує хозарів у руській Тмутаракані.

Додамо, що, крім П. Голубовського, в історичність сюжету про релігійний диспут у Києві вірили також С. П. Толстов, А. П. Новосельцев, П. П. Толочко та деякі інші дослідники. Водночас доволі скептично поставилися до цієї розповіді Д. С. Лихачов, Є. Є. Голубінський, М. І. Костомаров та багато інших істориків. Додамо, що в прихильників другої думки аргументів, а точніше, контраргументів значно більше, ніж в оптимістів. Одним із вагомих аргументів на користь неісторичності цього сюжету є його поширеність у середньовічній літературі.

Згадаймо філософський твір єврейського автора XI–XII ст. Іегуди Галеві «Сефер га-кузарі» («Книга хозара»), оскільки його сюжетною канвою є навернення в юдаїзм хозарського царя. «Сефер га-кузарі» є являє собою як систематичний філософський трактат, так і апологією юдаїзму, якій надано форму полеміки з Арістотелевою філософією, а також із християнством та ісламом. У 1-й частині твору філософ-арістотелик, християнин та мусульманин викладають

перед хозарським царем власні віровчення; чотири наступні частини є діалогом між царем і євреєм, який зрештою переконує царя в істинності юдаїзму.

Другим прикладом може бути Лист хозарського царя Йосипа, відправлений ним у середині X ст. іспанському єврею Хасдаю Ібн Шафруту. Там мовиться про те, що одного разу предок Йосипа Булан вирішив прийняти віру в єдиного Бога. Але він не знав, яке з авраамістичних віровчень йому обрати. Тоді було прийнято рішення про релігійний диспут, в якому взяли участь мулла, священник та рабин. Як відомо, рабин переміг, навіть без проголошення аргументів на власну користь. Релігійний диспут між представниками трьох монотеїстичних конфесій також відзначений і в іншому хозарсько-єврейському тексті – Кембриджському документі, або документі Шехтера.

Схожий сюжет набув поширення й у мусульманській літературі. Зокрема, арабомовний автор XI ст. ал-Бакрі повідомляє власну версію розповіді про релігійний диспут, що має радше анекдотичний характер. Тоді як у єврейсько-хозарському оригіналі оповідання, де переможцем суперечки виявляється рабин, активну участь бере якийсь мусульманський ал-каді, у мусульманському арабомовному варіанті роль представника ісламу зведена нанівець. За словами ал-Бакрі, причина цього в тому, що спритний рабин зумів знищити мусульманського супротивника ще на шляху до Хозарії. Цим і пояснює ал-Бакрі те, що хозари віддали перевагу не ісламу,

а юдаїзму.

Однак мало ймовірно, щоби християнський автор «Повісті минулих літ» для створення власного сюжету про релігійний диспут міг використовувати зазначені хозарсько-єврейські та мусульманські тексти. І річ навіть не в тому, що в «Повісті минулих літ» йдеться про перемогу прихильників християнства, а в єврейсько-хозарських текстах – про перемогу юдаїзму. Зауважимо, що всі ці твори мали свого попередника – «Паннонське Житіє Константина Філософа». У тексті «Житія» розповідається про те, як Константин і його брат Мефодій після тривалого шляху дісталися до двору хозарського кагана. Але там їх очікувала несподіванка – каган, який залишався язичником, був оточений юдеями, серед яких був його воевода-заступник. Мав відбутися диспут про вибір віри, на який також були запрошені сарацини (мусульмани). Але основна суперечка зав'язалася між Константином і юдеями. Цьому відведено чимало сторінок «Житія». Унаслідок в цій суперечці трьох релігій перемогло християнство, яке представляв Константин, хоча каган хозар тоді так і не прийняв християнства.

Існує думка, що автором «Житія» був Климент Охридський. За іншою версією, «Житіє» було написано учнями Константина на чолі з Мефодієм або навіть самим Мефодієм. На думку багатьох сучасних дослідників, «Житіє» стало своєрідною антологією творів Константина. Отже, «Житіє» було створено наприкінці IX ст., тобто раніше хозарсь-

ко-єврейського листування та інших творів, де йдеться про релігійний диспут.

Щодо часу появи цього сюжету в давньоруському літописанні може свідчити фраза хозарів-юдеїв про Єрусалим: «Предана бысть земля наша Хрестьяном». Як відомо, 986 р. Єрусалим був під владою мусульман. Однак після першого хрестового походу наприкінці XI – на початку XII ст. Єрусалим насправді перебував під владою хрестоносців. Отже, цей сюжет міг потрапити в літопис саме в цей період. Залишається лише запитати: чому автор літописного сюжету як представників юдейської віри обрав саме хозарів, а не євреїв? Це можна пояснити тим, що й після катастрофи Хозарського каганату 965 р. на Русі довгий час відзначали велику роль перемоги над імперією, творцями якої вважали хозарів-юдеїв. Для літописця, як і для його сучасників, ця перемога мала символічне значення, тому що була знищена держава ненависних кочівників, до того ж іще й юдеїв. На думку автора «Повісті», споконвічна боротьба християнства та юдаїзму завершилася перемогою християнства у Східній Європі. А про хозарів ще у XII ст. пам'ятали насамперед як про юдеїв.

У підсумку зазначимо, що в науковій літературі ще й досі залишаються дискусійними питання, пов'язані з перебуванням хозарів на Півдні Східної Європи. Пояснити це можна суперечливістю письмових джерел, якими користувалися дослідники проблем хозарської історії. Звідси можуть випливати зовсім різні висновки. З другого боку, чимало до-

слідників хозарів ще й досі перебувають під впливом традиційних уявлень про хозарське суспільство. Це стосується часу міграції хозарів до степів Східної Європи, походження політичної системи хозарів, природи хозарської релігійної толерантності, часу навернення хозарів у юдаїзм, поширення юдаїзму в Хозарському каганаті, питань асиміляції хозарів сусідніми народами Європи та Кавказу, згадок про хозар у фольклорі та історичних творах тощо. На жаль, останнім часом письмових джерел про хозарів не стало більше. Це саме можна сказати і про археологічні матеріали. Проте єдине безсумнівно: хозари ще довго зацікавлюватимуть істориків своєю загадковістю.

Література

Айбабин А. И. Этническая история раннесредневекового Крыма. Симферополь, 1999.

Аксёнов, В. С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII–X вв.». Хазарский альманах. Т. 5. Киев; Харьков, 2006.

Артамонов М. И. История хазар. Ленинград, 1962.

Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII–X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). Археологические открытия на новостройках. Вып. 2. Москва, 1987.

Бабенко В. А. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года. Москва, 1910.

Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России. Труды XV Археологического съезда. Т. I. Москва, 1914.

Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990.

Березовец Д. Т. Салтівська культура. Археологія УРСР. Т. III. Київ, 1975.

Бубенок О. Б. Особенности функционирования Волго-Донской перемычки в хазарское время. Journal of Frontier Studies. 2020, № 4.

Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона. Воронеж, 1984.

Винников А. З. Этнокультурная ситуация в лесостепном Подонье во второй половине I-го тыс. н. э. В: Вопросы этнической истории Волго-Донья. Материалы научной конференции. Пенза, 1992.

Войтович Л. В. Київський каганат? (до полеміки П. Толочка з О. Прицаком). Хазарський альманах. Т. 4. Київ – Харків, 2005.

Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград, 1979.

Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. Москва – Иерусалим, 1997.

Голубовский П. Болгары и Хазары, восточные соседи Руси

при Владимире Святом. Киевская старина. Т. XXII. Киев, 1988.

Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. Т. I. Москва, 1905.

Григорьев В. Об образе правления у хазаров. Журнал Министерства народного просвещения. 1834, ч. 3.

Дмитриев А. В. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII вв. Москва, 2003.

Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. Т. I. Москва, 1962.

Иегуда Галеви. Кузари / Пер. с иврита Г. Липш. Иерусалим, 1980.

Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. Москва, 1960.

Карамзин Н. М. История государства Российского. Т. I. Москва, 1989.

Караулов Н. А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане. Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа. Вып. XXIX. Тифлис, 1901.

Каргер М. К. Древний Киев. Москва – Ленинград, 1958.

Кестлер А. Тринадцатое колено. Крушение империи ха-

зар и ее наследие. Санкт-Петербург, 2001.

Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956.

Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932.

Кримський А. Ю. Історія хазар. Київ, 2018.

Колода В. В., Горбаненко С. А. Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні. Київ, 2018.

Красильников К. И. О некоторых вопросах погребально-го обряда праболгар Среднедонецья. Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990.

Кухаренко Ю. В. О некоторых археологических находках на Харьковщине. КСИИМК. Т. ХLI. Москва, 1951.

Кухаренко Ю. В. Новопокровський могильник і поселення. Археологія. Т. 6. Київ, 1952.

Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. Материалы института археологии. № 62. Москва, 1958.

Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. Москва, 1983.

Мерперт Н. Я. К вопросу древнейших болгарских племенах. Казань, 1957.

Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента. Москва, 1963.

Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харь-

ков, 1985.

Михеев В. К. Сухогомольшанский могильник. Советская археология, 1986, № 3.

Михеев В. К. "Михеев В. К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья – Приазовья в VIII–X вв. (Ч. 1). В: Археология славянского Юго-Востока. Материалы к межвузовской научной конференции. Воронеж, 1991.

Мовсэс Калакатуаци. История страны Алуанк / Пер. Ш. В. Смбатяна. Ереван, 1984.

Моисей Хоренский. История Армении / Пер. с древнеарм. Н. О. Эмина. Москва, 1858.

Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.

Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва – Ленинград, 1941.

Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Материалы института археологии. № 142. Москва, 1967.

Плетнева С. А. Об этнической неоднородности населения северо-западного хазарского пограничья. Новое в археологии. Москва, 1972.

Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. Плиска-Преслав. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976. Т. II. София, 1984.

Плетнева С. А. Хазары. Москва, 1986.

Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.

Плетнева С. А. Саркел и «Шелковый» путь. Воронеж, 1996.

Покровский А. М. Верхнесалтовский могильник. Дневник раскопок. Труды XII Археологического съезда. Харьков, 1905.

Пьянков А. В. Касоги/касахи/кашаки письменных источников и археологические реалии Северо-Западного Кавказа. В: Материалы и исследования по археологии Кубани. Вып. 1. Краснодар, 2001.

Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1893.

Саханёв В. Б. Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг. Известия Археологической комиссии. Т. 56. Москва, 1914.

Семенов И. Г. Этнополитическая история Восточного Кавказа в III–VI вв. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Махачкала, 2002.

Семенов-Зусер С. А. Раскопки близ с. Верхнего Салтова 1948 года. Археологические памятники УРСР. Т. I. Киев, 1949.

Сказания Приска Панийского. Феофан Византиец. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Приск Панийский. Сказания

Приска Панийского. Рязань, 2005.

Спицын А. А. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца. Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. 1909. Ч. XIX.

Сухобоков О. В. Тюркомовні народи в історії населення лівобережнодніпровської лісостепової України (археологічний аспект). Хазарський альманах. Т. 3. Київ – Харків, 2004.

Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Київ, 1999.

Тортика А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. Харків, 2006.

Флеров В. С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград, 1993.

Флёрв В. С. «Города» и «замки» Хазарского каганата: Археологическая реальность. Москва – Иерусалим, 2011.

Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даства. Санкт-Петербург, 1869.

Цукерман К. О происхождении двоевластия у хазар и обстоятельствах обращения их в иудаизм. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. IX. Симферополь, 2002.

Brook K. A. The Jews of Khazaria. Northvale – Jerusalem, 1999.

Dunlop D. M. The history of the Jewish Khazars. 2 ed. New-York: Princeton Univer. Press, 1954, chapter 1.

Golden P. B. Khazar studies. Vol. I. Budapest, 1980.

Henning W. B. A Farewall to the Khagan of the Aq-Agatäran. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1952. N 14.

al-Istakhri Abu Ishak al-Farisi. *Viae Regnorum. Descriptio Dictionis Moslemicae* / Edidit M. J. de Goeje. Bibliotheca Geographorum Arabicorum (BGA). Pars Prima. Leiden, 1870.

Ibn Haukal. Opus Geographicum / Primum edidit M. J. de Goeje. BGA. Pars Secunda. Leiden, 1939.

Klaprot J. Memoire sur les Khazars. *Journal Asiatique*. Vol. III. Paris, 1823.

Pritsak O. The Khazar Kingdom Conversion to Judaism. *Harvard Ukrainian studies*. 1978, vol. II, N 3.

Pritsak O. Orientierung und Farbsymbolic. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Volkernamen. *Studies in Medieval Eurasian History*. London, 1981.

Pritsak O. The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Ed. Peter J. Potichnyj and Howard Aster. Edmonton – Alberta, 1988.

Zuess. J. K. Die Deutschen und Nachbarstämme. Munich, 1837, 714–715; Marquart J. *Osteuropäische und Ostasiatische Strelzüge*. Leipzig, 1903.

Володарі причорноморських степів: печеніги, торки, половці

Олег Бубенок

У період між хозарською та монгольською експансіями у степах на Півдні Східної Європи провідна роль належала кочівникам тюркського походження: печенігам, огузам (відомим на Русі як «торки») та кипчакам (відомішим як «половці»). З кінця IX ст. і до початку XIII ст. вони значною мірою впливали на розвиток не лише населення степів, а й сусідніх держав: Русі, Візантії, Угорського королівства тощо. Згадані кочівники періодично змінювали одне одного, хоча були періоди, коли ці політичні сили співіснували у причорноморських степах.

Уже наприкінці IX ст. панівні позиції у степах Східної Європи посіли нові прибульці зі Сходу – печеніги, які відтіснили до Дунаю угорців. Щодо походження печенігів існують різні версії й припущення. На сьогодні чимало дослідників вважають печенігів тюркомовним народом, близьким за походженням та мовою до огузів. Так, пропонують розглядати назви племен причорноморських печенігів як похідні від тюркських словосполучень. Навіть, саму назву народу *беченег* (печеніг) багато дослідників вважають тюркською, похідною від антропоніма *Бече*, бо так звали «першого голову

панівного в союзі роду». Припускають також, що цей термін походить від тюркського слова *бечене* – «своjak, шурин», бо так огузи називали своїх сусідів, з якими мали матрімональні стосунки. О. Прицак, який виводив цю назву від тюркського *bäcänäg* – «брат в законі». Проте існують й інші гіпотези щодо походження печенігів.

Як вважають сучасні дослідники, печеніги до свого грандіозного руху на Захід жили на території Середньої Азії між Аральським і Каспійським морями, поблизу Хорезму. На початку XI ст. ал-Біруні висунув версію щодо причин переселення печенігів та їхніх сусідів-аланів із Середньої Азії на Захід. Він узяв за основу відомості багатовікової давнини про те, що Амудар'я спочатку впадала в Каспійське море й згодом змінила своє русло. Як повідомляє арабомовний автор, річка повернула до землі печенігів, а потім вона затопила території між Хорезмом і Джурджаном (Гірканією. – *О. Б.*). Жителі цих місць – печеніги й алани – внаслідок стихійного лиха переселилися на узбережжя Хозарського (Каспійського. – *О. Б.*) моря.

Опинившись наприкінці IX ст. у межиріччі Волги та Яїка, печеніги піддалися нападу з боку узів (огузів) і в кінцевому підсумку переселилися на Захід у південноруські степи. У процесі розселення печеніги зайняли землі не лише в Передкавказзі, а й у Північному Причорномор'ї.

Константин Багрянородний повідомляє, що на схід від Дніпра, у безпосередній близькості від Хозарії, перебува-

ли печенізькі феми (племена): Куарцицур, Сірукалпеї, Вороталмат та Вулацопон (і – це коли протиставлення, та – коли перелічення). У степах Правобережжя розташовувалися феми: Гіазіхопон, Нижня Гіла, Харавої та Йавдієртім. Візантійський автор указував також на те, що представники трьох фем – Йавдієртім, Куарцицур та Хавуксінгіла (Нижня Гіла. – О. Б.) – різко виділяли себе із середовища інших печенігів і називали себе ім'ям **кангар**, що означає «шляхетні». Створюється враження, що печеніги за своїм складом були достатньо неоднорідні. У зв'язку з цим неабиякий інтерес становлять кангари.

Доволі багато уваги походженню печенізького страту печенігів – кангарів приділив С. П. Толстов. На думку дослідника, пізньосередньовічний термін **кангли, кангар** *Константина* Багрянородного та назви часів пізньої Античності **Кангха (Кангюй)** були між собою пов'язані. З огляду на це було зроблено припущення, що назви **Кангха** і **Хорезм** були синонімами відповідно до описуваної ситуації. Отже, С. П. Толстов вважав стародавніх кангарів іраномовною людиною. Тобто первісною територією кангарів мали бути степи біля Хорезму.

Нетрадиційно до розв'язання печенізької проблеми підійшов О. Пріцак. Виходячи з того, що в одному тюркському рунічному написі від 732 р. згадується назва народу **kangaras**, він запропонував розглядати це слово як складовий термін, де перша частина **kang** мала тохарське поход-

ження й означала «камінь», а друга – східноіранську племінну назву *асу* (від *аорсу*). Таким чином, він запропонував інтерпретувати *Kangar As* як «Кам'яні Аси». Грунтуючись на цьому, а також на інформації ал-Біруні та інших джерел, дослідник дійшов висновку, що спочатку панівна верства печенізького суспільства – кангари була тохаромовною, а наприкінці X ст. перейшла на мову східноіранської підгрупи, а потім на тюркську (гуно-булгарську).

У трактаті ал-Біруні (XI ст.) є також повідомлення про мову аланів та асів, яке традиційно перекладають як: «це рід аланів і асів, і мова їх зараз є змішаною з хорезмійського і печенезького». Проте словосполучення *мутараккаба мін* можна перекладати з арабської не як «змішана», а як «складена із». Необхідно враховувати те, що ал-Біруні був хорезмійцем за походженням і добре розумівся на тому, які мови є спорідненими з хорезмійською східноіранською за своїм походженням. Отже, якщо хорезмійський вчений поставив на один щабель хорезмійську, алано-аську та печенізьку мови, то мова частини печенігів за своїм походженням могла бути також східноіранською.

Очевидно, це була мова тих печенігів, які залишилися на схід від Волги й не пішли з основною масою співплемінників до степів Північного Причорномор'я. У зв'язку з цим неабиякий інтерес становить повідомлення Константина Багрянородного про так званих «відрізнаних печенігів», які залишилися на своїх землях та підкорилися узам (огузам). Вони

вкоротили власний одяг, як символ того, що вони відрізані від співплемінників. Про те, що частина печенігів у X ст. залишалася на схід від Волги, повідомляв також Ібн Фадлан, який зустрів печенігів на території, що була значно віддалена від Хорезму – десь у Приураллі. Навряд чи ця група печенігів могла бути відома на початку XI ст. ал-Біруні. З огляду на це варто згадати дані мусульманських та європейських авторів про перебування в Середній Азії «канглів-канлів», в яких сучасні дослідники схильні бачити тих кангарів, які не переселилися наприкінці IX ст. з основною масою печенігів на захід від Волги.

Щодо перебування поблизу Хорезму кангарів, які вже розмовляли тюркською мовою, ще в середині XIII ст. свідчить західноєвропейський мандрівник Плано Карпіні. Аналогічну інформацію про локалізацію народу *Кангли* подає також його сучасник Гільом Рубрук. Уже наприкінці XIII ст. Рашид ад-Дін також відніс етнічну групу *канли* до тюркських народів. При цьому перський історик у своїй генеалогії народів виводив походження цієї етнічної групи від легендарного Огуза. Відповідно до традиції, Рашид ад-Дін намагався також надати власне пояснення походженню етнічної назви *канли*: від тюркської назви возика – «канли». Водночас Рашид ад-Дін подає локалізацію канлів саме у Середній Азії.

Отже, є підстави локалізувати етнічну групу *канли-кангар* на початку XIII ст. у Середній Азії поблизу Хорезма

і вважати їх частиною огузів. Тому, найімовірніше, що саме про них писали Константин Багрянородний у середині X ст. як про «відрізаних печенігів», та ал-Біруні на початку XI ст. як про сусідів хорезмійців.

У просуванні на Захід, десь на західних рубежах Хозарії в Приазов'ї, печеніги зустрілися з угорцями в місцевості, що називалася Леведія, та відтіснили угорців у Північно-Західне Причорномор'я в Ателькузу. А надалі угорці були витиснуті печенігами в Паннонію. Після цих подій печеніги широко розселилися в степах Північного Причорномор'я. Як уже було відзначено, візантійський інформатор помістив на лівому березі Дніпра чотири феми-племені – Куарцицур, Сирукалпеї, Вороталмат і Вулацопон, а на правому – інші 4 феми – Гіазіхопон, Нижня Гіла, Харавої, Йавдієртім. Отже, ми бачимо розділення печенігів на західне і (і – коли протиставлення) східне угруповування, що було притаманне багатьом середньовічним кочівникам.

Інформація Константина Багрянородного про розселення печенігів у X ст. перегукується з відомостями східних авторів. Так, ал-Мас'уді на початку X ст. писав, що сусідами північнокавказьких аланів і хозарів були чотири тюркських народи, з яких третій – це печеніги. З його повідомлення відомо, що ці тюркські племена жили у мирі з хозарським каганом і правителем аланів. Анонімний автор «Худуд ал-'Алам" (X ст.) указував, що тюркські печеніги живуть у районі, що зі сходу обмежується землею гузів, із півдня – буртасами

або барадасами, на заході – землею маляр та русів, на півночі – річкою Рудою. Цікаво, що певною мірою археологічні джерела підтверджують такі кордони розселення печенігів.

Кілька десятиліть тому Г. О. Федоров-Давидов указав на те, що не видається можливим виділити в окремі групи торчеські (узькі) та печенізькі старожитності. Однак С. О. Плетньова намагалася це зробити. На думку дослідниці, печенізькі поховання у степах Північного Причорномор'я датуються за інвентарем X – початком XI ст. і мають такі риси: 1) поховання здійснювались під великими земляними насипами або були впускними у насипи попередніх епох; 2) одиночні (тобто один небіжчик у могилі) ні поховання у неглибокій ямі; 3) поруч із небіжчиком у могильну яму клали голову та ноги коня (іноді корови або бика), орієнтованих мордою на Захід; 4) іноді ховали опудало коня без людини (кенотаф?); 5) у похованнях цього типу траплялися такі речі – стремена з особливою петлею, короткі прямі шаблі, луки з важкими серединними накладками, копоушки з багатооздобленою рукою, підвіски у вигляді стилізованих птахів, особливі серпоподібні бляшки на паску; 6) відсутність жіночих поховань; 7) наявність у похованнях особливого посуду з «розкішним» орнаментом. Своєю чергою В. О. Іванов звернув увагу на те, що обряд поховання торків-узів був докладно описаний Ібн Фадланом: курганний насип, перекриття могили дошками, розтягування шкіри коня тощо. Саме такі підкурганні поховання набули поширення на території, традиційно пов'язані

ної з узами. Однак у X ст. у степах Приуралля й Північного Причорномор'я набули поширення й інші поховання, здійснені в курганах, для яких була характерна відсутність у могилах будь-яких внутрішніх конструкцій. Саме в місцях поширення цього типу пам'ятників європейські та східні автори традиційно локалізували печенігів. Усе це дало підстави пов'язати першу групу поховань з узами, а другу – з печенігами.

Запропонована В. О. Івановим етнокультурна мапа Європейської Печенегії дає змогу уточнити кордони розселення печенігів. За його даними, на півночі печенізькі кургани доходили до р. Орелі, на півдні – до степів Криму, на заході – до Нижнього Бугу, Дністра тощо, а на сході кордон між володіннями печенігів і хозарів проходив по р. Сіверський Донець. Як відзначив дослідник, у першій половині X ст. уздовж правого берега Сіверського Дінця тягся ланцюг городищ салтівської культури, що утворювали західну лінію оборони Хозарського каганату: Верхній Салтів, Мохнач, Суха Гомільша, Богородичне, Сидорівське, Маяки тощо. Про те, що володіння печенігів не могли заходити далі плинусі Сіверського Дінця, може свідчити назва поселення Печеніги, що розташовується за декілька десятків кілометрів південніше Верхнього Салтова.

С. О. Плетньова звернула увагу на європеїдність небіжчиків, похованих у курганах на території степів Східної Європи, які вона пов'язує з перебуванням печенігів. При цьо-

му дослідниця зробила досить цікаве спостереження: «черепи печенізького періоду майже не відрізняються від болгарських черепів так званого зливкинського типу – це ті самі брахикранні європеїди з незначною домішкою монголоїдності».

Антропологи відносять цих європеїдів до так званого типу «середньоазійського межиріччя», їхні черепи мають досить велику схожість з черепами сарматських часів. На підставі цього висловлюється припущення, що печенезький племінний союз утворився унаслідок захоплення печенігами-канглами заволзьких земель, що належали сарматським племенам. Проте доволі складно на підставі рідкісного археологічного та антропологічного матеріалу визначити, які черепи належали печенігам-кангарам, а які решті племен, котрі не належали до кангарів.

Константин Багрянородний повідомляє, що до подій другої половини IX ст. печеніги склалися лише із кангарів і відповідно до того тоді мали лише таку назву. Тож етнічна назва *печеніг* виникла лише у другій половині IX ст. і спочатку поширювалася на некангарські за походженням племена. З утворенням конфедерації племен, очолюваної кангарами, назва народу *печеніг* стала спільним для всіх племен цього політичного об'єднання, бо племена некангарського походження стали становити у ньому більшість. Завдяки повідомленню того самого Константина Багрянородного ми знаємо, що у другій половині IX ст. східними сусідами

печенігів-кангарів у заволзьких степах стали узи, які наприкінці IX ст. витіснили звідти печенігів. Не виключено, що у степах між Волгою та Уралом прибульці-гузи мали зустріти не лише кангарів, а й залишки племен сармато-аланського походження. Протягом кількох десятиліть окремі родові групи нащадків іраномовних номадів і гузів співіснували на суміжних територіях у заволзьких степах, а це мало привести до встановлення між ними матримональних зв'язків. І як це часто трапляється серед номадів, такі об'єднання привели до утворення нових племен, які в середовищі огузів почали називатися *бечене* або *bäčänäg* – «свояк, шурина, брат у законі». Політична могутність сусідів-кангарів привела до того, що ці новоутворені племена досить швидко увійшли до складу політичного об'єднання, яке протистояло тиску основного масиву огузів зі Сходу.

У другій половині IX ст. огузи витіснили кангаро-печенігів із заволзьких територій на Захід, що передбачало прохід їхніх орд через територію Хозарського кагану в найвужчому місці «хозарського коридору» – неподалік Саркела. Проте найпівнічніші родоплемінні групи печенігів залишилися у Приураллі, і про них на початку X ст. писав Ібн Фадлан. А на півдні залишилася частина кангарів, які були відомі в ал-Біруні на початку XI ст. як «печеніги», а у пізніших авторів – як «канли».

Отже, у степах на схід від Волги та у Середній Азії до складу печенізьких племен як кангарського, так і некан-

гарського походження, увійшло багато родів із нащадків сарматського населення. Проте варто зважити на те, що у підвладних до кангарів племенах конфедерації мали домінувати роди тюркського походження, бо мова більшості печенігів була тюркською. Повідомлення ж ал-Біруні дає змогу вважати, що племена кангарів розмовляли мовою східноіранської підгрупи, яка була доволі близькою до мови середньоазійських аланів-асів та хорезмійців. Таким чином, ми можемо спостерігати досить цікаву мовну ситуацію у середовищі печенігів у IX – XI ст.: кангари, які мали іранське походження, використовували мову, схожу на мову хорезмійців, а решта племен, у середовищі яких було чимало нащадків сарматів, розмовляли однією із мов тюркської групи (огузькою). Проте ще й досі сучасні дослідники не дійшли згоди щодо питання, до якої підгрупи тюркських мов слід віднести мову більшості печенігів. Її відносили до кипчацьких мов. Згідно з іншою думкою печенізька та близькі до неї мови в основі своїй були огузькими, котрі у процесі свого розвитку при тісній взаємодії спочатку з мовами булгарською та хозарською, а згодом із мовою кипчацькою (половецькою або куманською) набули булгарські та кипчацькі риси.

Як вже зазначалося, у першій половині X ст. у степах на схід від Дніпра проживали вісім племен печенігів. За даними Константина Багрянородного, вісім фем (племен) печенігів розділися на сорок частин (родів), і вони мали «архонтів» (старійшин) «більш низького розряду». Особливий ін-

терес становить інформація візантійського автора про порядок наслідування верховної влади у племені, згідно з якою після смерті вождів фем владу успадкували їхні двоюрідні брати, бо у них утвердилися традиція не передавати верховну владу своїм дітям або братам. Ця система нагадує ситуацію в каганаті тюркютів, коли вже перші панівні кагани тюркютів із роду Ашина встановили в Каганаті так звану «удільно-лествічну» систему, яка упереджувала сепаратизм та передумовлювала почергове наслідування титулу великого кагана принцами по крові.

Проте інформація Константина Багрянородного дає нам зрозуміти, що в середовищі самих кочових печенізьких племен існувала чітка соціальна ієрархія відповідно до походження: шляхетні кангари і нешляхетна решта. Як уже зазначалося, наприкінці X ст. анонімний автор «Худуд ал-лам» (правильно – Худуд ал-'Алам) використав для позначення причорноморських печенігів термін «Тюркські Печеніги», тоді як їхніх східних співплемінників він назвав «Хозарські Печеніги». Це дає підстави вважати, що у другій половині X ст. причорноморських печенігів очолив харизматичний клан тюркського походження. На думку О. Пріцака, цей харизматичний клан мав назву *Thonuzoba*.

Продовжуючи розмову про соціальний устрій печенізького суспільства, необхідно зазначити, що в підпорядкованому становищі щодо кочівників-печенігів перебували не лише осілі землероби, серед яких у Північно-Західному При-

чорномор'ї були алани, а й захоплені у полон іноземці. Печенігам, як і решті кочівників, було притаманне таке явище як рабовласництво. Про це є свідчення у деяких середньовічних авторів. Так, Константин Багрянородний повідомляє, що візантійці підбурювали печенігів нападати на русів та угорців із метою отримання рабів. Цілком вірогідно, що печеніги робили набіги за полоненими, позаяк у Візантії та Арабському халіфаті існував попит на цей товар. Проте власне економіка печенігів також вимагала застосування рабів, але в обмежених масштабах, і тому полонені жінки та діти могли використовуватися у господарстві на найменш престижних роботах.

Таким чином, дані письмових джерел дають змогу припускати, що об'єднання причорноморських печенігів у Північному Причорномор'ї було поліетнічним і відповідно до цього представники окремих етнічних груп мали певний соціальний статус, відповідно до якого вони мушили займатися певним видом діяльності.

Складними були відносини печенігів з їхнім північним сусідом – Руссю. Особливо вони загострилися після походу Святослава проти хозар 965 р. Цьому значною мірою сприяла Візантія. У 968 р. печеніги здійснюють перший набіг на Київ. У 972 р. печеніги напали на київського князя Святослава поблизу дніпрових порогів (*Рис. 1*), де і вбили його²⁰. Печеніги також брали участь у міжусобицях київських

²⁰ Літописи розповідають про те, що після смерті Святослава печенізький хан

князів.

Так, у 1016–1019 рр. печеніги підтримували прибічників князя Святополка Ярополкича та його союзника польського князя Болеслава I Хороброго. Після смерті Святослава Ігоровича, наприкінці X – в першій половині XI ст. печеніги посилили напади на Русь. Перший напад на Руську землю вони здійснили 988 р.; другий напад – у 992–993 рр., під час якого вони перейшли річку Сулу і вступили в битву з дружиною київського князя Володимира Святославича та були переможені. Літопис повідомляє, що на честь цієї події ніби було закладене місто Переяслав; третій напад – у 996–997 р. на Васильків. У 1015–1019 рр. напади печенігів на Русь спричинили війни між синами Володимира – Святополком, який користувався підтримкою печенігів, і Ярославом. Останній похід печенігів на Київську Русь відбувся 1036 р., коли вони зазнали нищівної поразки під Києвом від війська Ярослава Мудрого.

Отже, «Повість минулих літ» зображувала печенігів лише як ворогів. Але не можна повністю цьому довіряти. Так, літопис повідомляє, що 993 р. стояли по обидва береги Сули печеніги та руси, але ніхто не наважувався перейти на протилежний бік річки. І тоді печенізький хан запропонував князю Володимирі: **«Ти пусти свого мужа, а я свого – хай**

Куря зробив із голови київського князя чашу і пив із неї. Це нагадує скіфські звичаї, описані Геродотом. Вважалося, що таким чином сила переможеного ворога має перейти до переможця.

поборються, і коли твій муж ударить об землю моїм, то три роки воювать не будем і розійдемося в різні боки». І виставили печеніги свого мужа, а князь Володимир засумував, бо в його стані не знайшлося супротивника. Але згодом привели до Володимира доволі міцного хлопця, який перед боєм вирвав у бика шматок шкіри з м'ясом. Рус переміг у поединку велетня-печеніга – задушив його у своїх обіймах на смерть та об землю ним ударив. Після того печеніги почали тікати, і руси за ними кинулися. На честь цієї перемоги Володимир заснував місто Переяслав, бо «пераяв славу» князів отрок. Проте деякі історики доводять, що місто Переяслав існувало ще до 993 р., бо воно згадане під 907 р. у договорі Русі з Візантією. А це дає підстави бачити у згаданій історії витвір народної творчості, фольклорний сюжет.



Рис. 1. Вбивство Святослава печенігами. Мініатюра Радзивілівського літопису

Як уже зазначалося, «Худуд ал-'Алам» наприкінці X ст. повідомляв нам про якихось «Хозарських Печенігів», які на півдні межували з аланами Північного Кавказу. Очевидно, володіння цих союзних хозарам печенігів розташовувалися десь у Нижньому Подонні та Передкавказзі й вони були тут недавніми прибульцями із північнопричорноморських степів. На Нижньому Доні ці печеніги зберігалися аж до XII ст. Іпатіївський літопис свідчить, що ще в 1116 р. **«бишася Половци с Торки и с Печенеги у Дона, и секошася и две ноши, и придоша в Русь до Володимеру Торци й Печенези».**

Печеніги панували у причорноморських степах майже півтора століття, аж доки їх звідти у першій половині XI ст. не потіснили нові прибульці зі Сходу – торки-огузи, які ненадовго затрималися у Північному Причорномор'ї. Проте після того печеніги не зникли зі сторінок історії – одна частина печенігів оселилася на землях Південної Русі, інтегрувавшись з часом в об'єднання «Чорних клобуків»; друга частина печенігів перейшла на Балкани та згодом опинилася на службі у візантійських імператорів; певна частина печенігів переселилася до Угорщини. На думку угорського дослідника А. Палочи-Хорвата, окремі групи печенігів могли з'явитися на території Угорщини вже наприкінці X ст. Між 1027 і 1036 рр. обмежені печенізькі військові контингенти вже використовувалися угорськими королями для походів до Нижнього Дунаю. Тоді печеніги зазнавали тиску з боку своїх східних сусідів – гузів. Навіть на початку експансії куманів у другій половині XI ст. печеніги перебували й надалі на Нижньому Дунаї. Лише після 1091 р., унаслідок тиску об'єднаних військ Візантії та куманів, печеніги залишили землі Північно-Західного Причорномор'я та розселилися на території сусідніх держав, зокрема в Угорщини. Відомо, що за часів правління угорського короля Стефана II (1116–1131 рр.) печеніги вже в значній кількості переселилися до Угорщини. Дані письмових джерел, топонімії та археології свідчать про те, що печеніги були розселені на західних і північно-західних територіях сучасної Угорщини.

На межі X – XI ст. майже завершився процес переселення основної маси торків-огузів, відомих також як *гузи* у мусульманських джерелах та *узи* – у візантійських авторів, зі степів Прикаспія на Захід у причорноморські степи. До того протягом X ст. відбувався розкол основного масиву огузьких племен. Основна частина огузів мігрувала із Середньої Азії через Іранське нагір'я до Малої Азії, де у другій половині XI ст. утворилася держава турків-сельджуків. Інша частина огузів попрямувала до південноруських степів, де вони стали відомими у наших літописах під назвою *торки* і там вони потіснили печенігів. Причину такого значного пересування огузів більшість дослідників убачає у наслідку тиску куманів-половців зі Сходу на своїх західних сусідів-огузів, що, на їхню думку, мало місце на початку XI ст. Щодо походження назви *торки* існує кілька гіпотез, найпопулярнішою з яких є та, згідно з якою давньоруська назва *торк* походить від самоназви огузьких племен – *тюрк*.

Проте досі так і не зрозуміло, коли ж огузи-торки вперше з'явилися у причорноморських степах. Зазвичай дослідники вважають, що це сталося в першій половині XI ст., покладаючись при цьому на повідомлення давньоруських літописів про першу появу торків у районі Переяслава 1055 р. Однак невідомо, скільки часу до цієї події торки могли перебувати

в степах Дніпровсько-Донського межиріччя.

Мусульманські автори – ал-Істахрі, ал-Мас'уді, анонімний автор твору «Худуд ал-'Алам» – повідомляють, що у X ст. володіння гузів (огузів) перебували у степах на схід від Волги. Проте найцікавішу інформацію про гузів у першій половині X ст. залишив нам Ібн Фадлан, який відвідав їхні землі на шляху із Хорезму до Волзької Булгарії. Арабський мандрівник повідомляє, що країна гузів перебувала на північ від Хорезму на відстані 15 днів шляху. За даними арабського мандрівника, гузи були кочівниками. Ібн Фадлан також відзначив значне майнове розшарування гузів та досить розвинуту соціальну структуру їхнього суспільства. Уже на початку X ст. арабський інформатор відзначив, що у гузів існували первісні риси державної влади – на чолі всіх гузів був повелитель, титул якого *ябгу*, а його заступника називали *кюзеркін*. Ібн Фадлан також зазначив, що один із найвпливовіших у гузів був начальником війська, який мав великі отари худоби. У безпосередній підлеглості до нього перебували ватажки, щодо яких Ібн Фадлан використав як титули тюркської номенклатури, так і власні імена: *Тархан*, *Йинал* та *Баглиз*. При цьому арабський інформатор відзначив, що найбільш шляхетним із них був Тархан.

Серед дослідників набула поширення думка, що від початку суспільство огузів становило 24 племені і це успадкували їхні нащадки. Це можна пояснити традицією, згідно з якою огузькі племена виводять своє походження від ле-

гендарного родоначальника Огуз-хана, в якого було 24 онуки, від яких походять огузькі племена. З огляду на соціальну структуру огузьких племен неабиякий інтерес становить аналіз огузького епосу «Деде Коркут» (XV ст.), за даними якого огузьке плем'я поділялися на «зовнішніх» і «внутрішніх». При цьому під час війни «внутрішні» огузи посідали центр і ліве крило, а «зовнішні» – праве. Якщо вважати, що огузи дотримувалися традиційної північної орієнтації, то «внутрішні» огузи становили західне угруповування племені, а «зовнішні» – східне. А це може означати, що при формуванні огузького союзу племен цей принцип переносився на вищий рівень об'єднання, тобто огузам був притаманний, як й іншим середньовічним кочівникам, поділ на західне та східне угруповування. Окрім того, для огузького племені була притаманна дуальна організація племені – огузи однієї фратрії укладали шлюби з представниками протилежної, хоча при цьому не зрозуміло, чи збігалось це з поділом огузів на «внутрішніх» і «зовнішніх». Ці екзогамні групи в огузів утворювалися із родів, на чолі яких були 24 беки. Таким чином, можна побачити, що кожне огузьке плем'я наслідувало у зменшеному вигляді принцип об'єднання 24 підрозділів, що існував у легендарні часи Огуз-хана.

Проте невідомо, чи існувала в огузькому племені ієрархія родів відповідно до їхнього походження. Припустимо, що тюркські племена досить часто залучали до свого складу не лише родичів, а й цілі групи з інших родів та племен, що за-

галом було притаманне для всіх кочових племен.

До другої половини X ст. огузи перебували у васальній залежності від хозарів. У творах Ібн ал-Асіра та Мірхонда міститься легенда про предка сельджуків, ватажка гузів Дукака, який був на службі у хозарського царя-ябгу. Син Дукака, Сельджук, став особливо наближеним до хозарського царя. Проте унаслідок придворних інтриг Сельджук змушений був звільнитися з-під опіки хозарського царя та зі своїми синами Ізраїлем, Мікаелем, Юнусом та Мусою повів власне плем'я до низин Сир-Дар'ї, де вони захопили Бухару та заснували свою державу сельджукідів. Ці факти – залежність огузів від хозарів та наступна їхня боротьба з хозарами – мали своє відображення в творах інших авторів. Так, Константин Багрянородний повідомляє, що у середині X ст. огузи виходять з-під контролю хозарів і разом із волзькими булгарами починають боротьбу за повну незалежність. Ібн Міскавейх повідомляє, що 965 р. тюрки (гузи. – *О.Б.*) напали на Хозарію. Останнє повідомлення дає змогу вважати, що 965 р. київський князь Святослав узгодив свої дії з огузами й вони разом брали участь у знищенні Хозарського каганату. Саме така інформація дала підстави вважати, що пам'ятки салтівської культури в Подонні були знищені торками-огузами унаслідок подій 965 р. Хоча й припускали, що не все салтівське населення було знищене прибульцями, а водночас носії салтівської культури справили позитивний вплив на етнічні процеси у кочівників, сприяли становленню нових рис в їх-

ньому господарському та суспільному житті.

Отже, є підстави вважати, що торки з'явилися у Північному Причорномор'ї не на початку XI ст., а на кілька десятиліть раніше. Таким чином, наприкінці X ст. торки-огузи могли заселити звільнені від хозарів степи Волго-Доння, тоді як у степах на захід від Сіверського Дінця продовжували кочувати печеніги. Проте є також підстави вважати, що огузи проживали на території Хозарського каганату ще раніше: з'явилися на території Хозарського каганату, а саме у степах Північного Прикаспію, ще у IX ст.

Ібн Фадлан залишив опис поховання шляхетного гуза, що, здавалося, має допомогти археологам. За даними Ібн Фадлана, небіжчика-гуза ховали з речами у могильній ямі, над якою влаштовували дерев'яне перекриття. Арабський мандрівник повідомляє, що під час похорону могли вбити від одного до кількох сотень коней, а шкіру забитих тварин розтягували на дерев'яному перекритті над небіжчиком. Над усім цим споруджувався із землі курган. Окрім того, Ібн Фадлан згадав про одну доволі цікаву рису поховального обряду гузів: «Якщо ж він (небіжчик. – *О. Б.*) коли-небудь убив людину та був хоробрий, то вони вирубують зображення з дерева за числом тих, кого він убив, помістять їх на могилі й скажуть: “Ось його отроки, які служитимуть йому в раю”». Відповідно до згаданого опису та результатів археологічних розкопок, виділяють окремо огузькі поховання в курганах кочівників, датованих початком X ст. На Заході такі похо-

вання були зосереджені вздовж нижньої течії Волги та північно-східного узбережжя Каспійського моря, на Півночі – в басейні річок Великий і Малий Узень. Східні та південні кордони володінь огузів не були виділені достатньо чітко. Це можна пояснити тим, що у X ст. етнополітична ситуація у Східному Туркестані та на кордонах із Саманідською державою відзначалася нестабільністю.

Питання старожитностей торків у Північному Причорномор'ї становлять окрему проблему, тому що поховальний обряд торків міг зазнати трансформації, як наслідок включення до складу племінних об'єднань огузів-торків окремих родових груп із середовища попереднього печенізького та салтівського населення. С. О. Плетньова вважала, що торки перебували на території степової України нетривалий період на початку XI ст. і тому залишили після себе невелику кількість поховальних комплексів. При цьому дослідниця виділила у степах Північного Причорномор'я нечисленні кургани торків, яким були притаманні такі риси: поховання здійснювалися під невеликими земляними насипами; поодинокі поховання у досить глибоких ямах; наявність жіночих поховань; розміщення голови та ніг коня не поруч із небіжчиком, а на приступці або над ним у засипці могили, на середині глибини; у тих випадках, коли небіжчика ховали без коня, могильна яма, зазвичай, мала приступки з обох боків для спорудження перекриття. Проте є район у Північному Причорномор'ї, де трапляються підкурганні поховання кочівни-

ків післяхозарського часу, що майже повністю відповідають деталям поховання гуза, описаного Ібн Фадланом. Ідеться насамперед про басейн Сіверського Дінця у середній його течії.

Саме в цьому районі біля сіл Торське та Марченки були виявлені в курганах, принаймні, три таких поховання кочівників. Поховані тут під курганным насипом були в ямах, перекритих зверху дерев'яною стелею, зверху якої лежали кістки коня, а в одному випадку ще кістки 8 телят, 2 овець та корови. Небіжчики були покладені головою на Захід та супроводжувалися набором речей, що могло вказувати на їхні статки. У найбільшому похованні з речей знайдені лише залишки кінської зброї (вудила, стрем'я), два ножі, один наконечник стріли та глиняні глечики. У найзаможнішому похованні (курган № 27, поховання 1 у хут. Марченки), окрім кінської зброї та посуду, біля небіжчика містилися (Рис. 2): шабля з прямим перехрестям та круглим навершям руків'я; залишки дерев'яних, обтягнутих шкірою ножнів, прикрашених круглими випуклими бляхами з міді; зроблений зі шкіри та берести сагайдак, в якому були стріли із залізними наконечниками; залізна пряжка та залишки шкіряних чобіт. У цій же могилі біля ніг та голови небіжчика були поставлені грубо вирізані з дерева фігурки людей, які зображували, очевидно, вбитих ним ворогів, які мали стати слугами небіжчика у Потойбічному Світі. Унаслідок, бачимо, що описані під курганні поховання у середній течії Сіверського Дінця

майже до деталей збігаються з інформацією Ібн Фадлана про поховальний обряд гуза. Можливо, що ці поховальні пам'ятники торків є найбільш ранніми у степах Північного Причорномор'я.

У зв'язку з тим варто зазначити, що перша згадка про «торків» у давньоруських літописах відноситься вже до 985 р.: **«Иде Володимер на болгары с Добрынею, уем своим, в лодьях, а торки берегом приведе на коних, и так победи болгары»**. Щодо коментування цього пасажу думки дослідників розділилися.

Дотримуючись думки про появу торків-огузів у південно-руських степах лише на початку XI ст., можна вважати, що київський князь Володимир воював проти волзьких болгар, а торки-огузи під час цього походу рухалися на північ удовж лівого берега Волги. Також існує припущення, що Володимир здійснив похід на Волзьку Булгарію за участі торків. Це могли бути гузи із Саркелу (Білої Вежі). Особливий інтерес становить гіпотеза, що київський князь здійснив напад на приазовських болгар, а не на волзьких. Якщо у цьому повідомленні йдеться про приазовських болгар, то впливає, що торки-огузи мали мешкати поряд з ними. У приазовських болгарях дослідники схильні бачити насамперед «Чорних Болгар», про яких згадується у «Повісті минулих літ» та Константин Багрянородний.

Уже давно доведено, що в X ст. західні кордони Хозарського каганату проходили нижньою течією Дону та вздовж

течії Сіверського Дінця. Тож «чорні болгари» мали б проживати у степах між Дніпром та Доном, тобто у Північному Приазов'ї, звідки їм було зручно через Перекоп пересуватися до Криму, де розташовувався Херсон (Корсунь). Відтак, уже 985 р. торки мали перебувати саме в цьому районі. Отже, останніми десятиліттями X ст. західні володіння політичного об'єднання огузьких племен доходили аж до степів Північного Приазов'я і вони становили одне ціле з огузьким масивом як у степовій частині Волго-Донського межиріччя, так і в степах на схід від Волги. На початку XI ст. цей масив розпався на дві групи: східні огузи, які оселилися у Середній Азії та були відомі як «сельджуки»; західні, які обрали місцем свого перебування степи Північного Причорномор'я та фігурували у давньоруських літописах як «торки».

Таким чином, уже наприкінці X ст. у степах сучасної Східної України остаточно оселилося одне з кочових огузьких племен, де північні кордони їхніх кочовищ доходили до середньої течії Сіверського Дінця, а південні – досягали берегів Азовського моря.

Окрім торків, у середній течії Сіверського Дінця продовжувало проживати осіле салтівське населення, яке традиційно пов'язують із «болгарським» населенням Хазарського каганату. Дані археологічних розкопок дають змогу вважати, що цими «болгарами» були залишені фортеці біля с. Маяки, с. Сидорове, с. Теплинське та чимало неукріплених поселень, які безперервно функціонували як у хозарський, так

і в післяхазарський періоді. Усе це дає змогу вважати, що осіле населення придонецьких степів не постраждало значною мірою від навали торків та продовжувало зберігатися на колишніх місцях свого проживання. Водночас у другій половині X ст. у степах на Правобережжі панували й надалі печеніги.

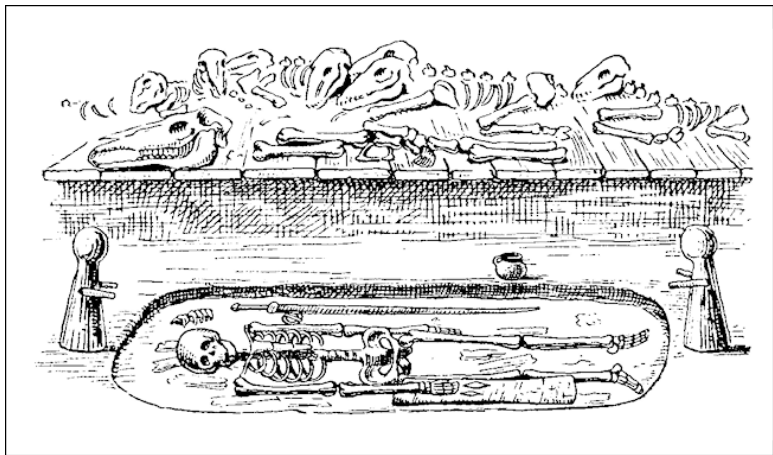


Рис. 2. Поховання кочівника біля х. Марченки Донецької обл. (за даними В. О. Городцова)

Огузи почали відігравати велику військову й політичну роль на Русі. Руські літописи їх згадували як торків на Правобережжі в подальші роки (іноді по кілька разів). Відомо, що торки-огузи відіграли помітну роль у житті Переяславсь-

кого та Чернігівського князівств. Характерно, що першу появу торків на кордонах із Руссю відзначено давньоруськими літописами саме в районі Переяслава під 1055 р. Згодом торки на території Південної Русі увійшли до складу військово-політичних об'єднань, найбільш відомим із яких стало «Чорні клобуки». Як відомо, головною їхньою функцією був захист південних кордонів Русі від нападів нових володарів степів – половців.

Окремі групи торків продовжували перебувати у причорноморських степах і в XII ст. Про це повідомляють наші літописи. Так, «Повість минулих літ» зазначає, що 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич та переяславський князь Володимир Всеволодович Мономах після князівського з'їду в Долобську здійснюють похід до низин Дніпра, до острова Хортиця. Вони там перемагають половців біля річки «Сутинь» та захоплюють чималу здобич та велику кількість полонених, серед яких були «Печенєги и Торки с вежами». Вірогідно, що назва згаданої у літопису річки «Сутинь» походить від тюркського слова *сют* – «молоко», що досить слушно співвідноситься з назвою сучасної річки «Молочна», котра впадає в Азовське море, тобто міститься в районі Північного Приазов'я.

Як уже зазначалося, до початку XII ст. торки та печеніги перебували й на Дону, в районі давньоруської фортеці Біла Вежа, колишній хозарській фортеці Саркел, що було можливе лише при наявності союзницьких відносин князів Русі та

ханів торків. Принаймні, під 1116 р. «Повість минулих літ» описує конфлікт, що відбувся між половцями з одного боку, торками та печенігами – з іншого, де на допомогу останнім прийшов київський князь Володимир Мономах: **«В се же лето билася с Половци и с Торки и съ Печенегы у Дона, и секошася два дни и две ноши, и придоша в Русь к Володимиру Торци и Печенези»**. Унаслідок конфлікту, що не згасав, наступного 1117 р. **«придоша Беловежъци в Русь»**. Дослідники одностайні в думці, що ці переселенці в XII ст. поповнили лави васальних до київських князів «Чорних клобуків». Є підстави вважати, що київські князі могли поселити у Пороссі для охорони від набігів половців найбоєздатнішу частину біловежців, серед яких могли бути печеніги й торки.

Поява у середині XI ст. у причорноморських степах половців призвела до послаблення торків, значна частина яких переселилася на Балкани; другі переселилися до Південної Русі та влилися до складу об'єднання «Чорних клобуків»; решта увійшла до складу половецьких об'єднань. Проте на території Нижнього Поволжя гузи зберігалися й надалі як окрема етнічна група, про що свідчать тогочасні мандрівники. Так, у XII ст. на Нижній Волзі у місті Саксін (Саджсін) двічі побував арабський мандрівник ал-Гарнаті, який залишив відомості про етнічний склад населення, яке становили переважно мусульмани. За його даними, у Саксіні, крім хозар, болгар та сувар, проживало «сорок племен гузів». Зро-

зуміло, що у цьому випадку йдеться не про сорок гузьких племен у Саксіні, а про сорок родів.

* * *

У другій половині XI ст. у степах Північного Причорномор'я утвердилися кипчаки-половці (*Рис. 3*), відомості про яких нам дають давньоруські літописи, візантійські, мусульманські та інші письмові джерела. У X ст. племінне об'єднання кипчаків входило до складу Кимакського каганату у степах Центральної Азії. Вже на межі X – XI ст. кипчаки здобули політичну незалежність і згодом, на початку XI ст., почали свій рух на Захід, що стало наслідком тиску з боку «каїв»-кимаків та «кунів». Урешті-решт цей рух привів кипчаків, відомих у давньоруських літописах як *половці*, до степів Північного Причорномор'я, де вони потіснили торків у середині XI ст.

На нинішній час серед дослідників набула поширення думка, згідно з якою в етнічних назвах *половці*, *кумани*, *кипчаки* мала своє відображення інформація про антропологічні особливості їхніх носіїв. З огляду на це висловлювалися припущення щодо того, що слов'янський за походженням термін *половці* є еквівалентом назви народу *кумани*, *кипчаки*. Дослідники ще у XX ст. звернули увагу на те, що у китайських джерелах кипчаки були охарактеризовані як люди з блакитними очима та світлим волоссям. Саме це дало

підстави вважати, що в етногенезі половців-кипчаків могли взяти участь так звані дінліни, в яких вбачали індоєвропейців або аборигенів Далекого Сходу.

У науці утвердилася думка, що в основі етнічних термінів *кипчак* та *куман* варто шукати тюркське слово *куба/киба*, що має означати «блідний, блідно-жовтий, солом'яно-жовтий», тобто «половий». На думку багатьох дослідників, таку назву здобула частина тюркських племен за кольором тіла та обличчя, що домінував. У зв'язку з цим неабиякий інтерес становить припущення, що друга частина назви народу *кум-ман* (куман) містить у собі індоєвропейський корінь *ман/мен* – «людина». Звідси випливає, що термін *куман* має означати «пісчаний, жовтий», тобто теж значення, що і *половець*. Д. Є. Єремеев звернув увагу на те, що одне з половецьких племен мало назву *сарик* – «жовтий, білий». Саме це дало підстави вважати, що слов'янська назва *половці* є калькою тюркського терміна *сарик*. До цього ж типу дослідник відносить тюркську назву осілого мешканця Середньої Азії – *сарт* (білокурий, блідолиций). Тобто назва народу *сарт* використовувалася тюрками спочатку для позначення нетюркського осілого, а потім і тюркського осілого населення. Таким чином традиція використання цієї назви була пов'язана з тими часами, коли *сари*, *сарт* іменували не тюрків-кочівників, а осілу іномовну і, можливо, більш європеїдну людність. Таким чином, на прикладі походження назв *половці*, *кипчаки*, *кумани* можна припустити, що

присутність назви кольору в назві народу може вказувати на антропологічні особливості її носіїв.



Рис. 3. Половці. Мініатюра Радзивілівського літопису

У зв'язку з цим доречно зважити на те, що в етнічних назвах *половці*, *кипчаки*, *кумани* та *куни* не варто вбачати лише натяк на колір шкіри та волосся їхніх носіїв. Тому не варто залишати поза увагою й думку О. Прицака, який вважав, що давньоруська назва *половці* була слов'янським перекладом тюркського терміна *кипчак*, що, на його думку, мусив означати – «люди, які мешкають у полі (степу)». До того ж щодо походження етноніму *половці* існують й інші версії. Так, припускають, що ця назва походить від зафіксованого у літописах терміна «*онополовец*», що мусить означати –

«той, хто мешкає по той бік річки», тобто по той бік Дніпра. На думку С. О. Плетнєвої, в етнічній назві *шари* (*жовті*) та її слов'янському еквіваленті *половці* (*полові, світложовті*) міститься не лише інформація про блондинів у складі цих племен. Тут може бути натяк на «символічне визначення». Отже, існують певні сумніви щодо того, що в етнічній назві *половці* відобразилися антропологічні особливості їхніх носіїв, тобто доки ще не можна вести розмову про те, що половці-кипчаки належали до європеїдів.

На думку С. О. Плетнєвої, у степах Північного Причорномор'я наприкінці XI – на початку XIII ст. відбувалося формування двох близькоспоріднених етносів: на схід від Дніпра проживали кочівники, відомі у давньоруських літописах як *половці*; на захід від Дніпра – номади, яких візантійські та західноєвропейські автори називали *кумани*. При цьому всі ці кочівники так і не об'єдналися в один політичний союз.

Достатньо цікавою є інформація арабомовного географа XII ст. ал-Ідрісі, на мапі якого були зображені «Біла», «Чорна» та «Зовнішня» частини Куманії. С. О. Плетнєва подала власну інтерпретацію цього явища: Половецька земля (Дешт-і-Кипчак) поділялися у середині XII ст. на Білу і Чорну Куманію. Біла, або Західна Куманія, увібрала до себе придністровські та придніпровські орди. Центром Чорної Куманії був Сіверський Донець.

На думку С. О. Плетнєвої, основу населення Половецького степу становили орди, до складу яких входили курені,

що були об'єднаннями кількох, в основному патріархальних, споріднених родин. Дослідниця вважала, що до складу орди входило чимало куренів, причому вони могли належати кільком етносам: від болгар до кипчаків та кимаків, хоча їх усіх разом руські називали половцями. Наразі йдеться насамперед про кочове населення степу. Отже, є підстави вважати, що «курени» були родами, а «орди» – племенами половців.

Дані давньоруських літописів та археологічних досліджень дають змогу виділити кілька локальних угруповань причорноморських половців. Аналізуючи кочівницькі поховання половецького часу, можна визначити риси, що відрізняють їх від поховань кочівників попереднього часу: 1) курганні насипи були споруджені із застосуванням каміння; 2) поховання людей здійснювалися у неглибокій ямі головою на Схід; 3) поруч із людиною був похований кінь; 4) інвентар особливо не відрізнявся від інвентарю попередніх часів.

Вагоме значення має вивчення половецьких кам'яних статуй. Завдяки цьому можна дійти висновку, що у середині XII ст. були визначені кордони Половецького степу: на Сході – межиріччя Волги і Дону, а на Заході – річки Дніпро і Інгулець. До того у половців не було постійних об'єднань орд. Найбільш відомими із половецьких орд були орди «Ортерлюєве», «Токсобичи», «Ельтуковичи» тощо. У середині XII ст. намітилися об'єднання орд навколо шляхетних половецьких родів – Отерплюєве та Токсобичи, які кочували

у степах між Волгою і Дніпром, та «дикі половці» – в басейні Дону. Наприкінці XII ст. посилювалися такі об'єднання орд половців: у Нижньому Подніпров'ї – «Бурчевичи», в басейні Сіверського Дінця – об'єднання Кончака та його нащадків, поморське, кримське, передкавказьке, поволзьке об'єднання тощо. Проте найвідомішим у літописах було об'єднання придонецьких половців.

Крім того, давньоруські літописи свідчать про існування в Половецькому степу й осілого населення. У зв'язку із цим особливий інтерес становить інформація про етнічний склад населення, яке входило до складу об'єднання придонецьких половців. Основним етнічним компонентом серед осілого населення Половецького степу залишалися алани, відомі у давньоруських літописах як *яси*.

За рахунок ясів й інших степових народів давньоруські князі прагнули зміцнити південні рубежі своєї держави від набігів торків, половців та інших кочівників. Яси, як сусідній з Руссю народ, згадуються в тих розділах літописів, де йдеться про похід Ярополка, сина Володимира Мономаха, 1116 р. проти половців на «Дон». Літописець повідомляє: **«... Ярополк ходи на половецкую землю, к реке Дону, и ту взя полон мног и города поима Половецкие, Галин, Чешуев, Сутров; и Ясы поймав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню»**. У літописах також сказано, що бранка Ярополка була «красна вельми» і була «**яського князя дщерь**». В Іпатіївському літописі уточнюється, що

Ярополк взяв не лише «три гради», а й «сел много».

З даним повідомленням перегукується інше, де йдеться про похід Володимира Мономаха проти половців на «Дон» 1111 р. При описі подій початку XII ст. майже в усіх давньоруських літописах містяться дві згадки про ставку половецьких ханів Шарукань та місто Сугров, які датовані 1111 р. і 1116 р.

Уже у XVIII ст. деякі східноєвропейські вчені зацікавилися більш точним розташуванням Шарукані та інших половецьких «міст». Унаслідок, до кінця XX ст. існувало не менше як чотири версії місцезнаходження міста Шарукані. Перша гіпотеза пропонувала варіант Чугуївської локалізації Шарукані. Відповідно до другої – місцем стародавньої Шарукані могло бути Донецьке городище, розташоване на території міста Харкова. Ще за однією версією була локалізація Шарукані на городищі поблизу м. Зміїва. Нарешті, четвертий варіант розташування Шарукані пов'язував її місцезнаходження із середньою течією Сіверського Дінця на місці городища біля с. Маяки. Крім того, є ще одна версія розташування Шарукані – на Нижньому Дону.

Найбільш обґрунтованою, напевно, є версія, яка базується на порівняльному аналізі даних письмових джерел, археології та топонімії. Це «Зміївська» версія локалізації Шарукані, яка підкріплюється матеріалами розкопок поблизу міста Зміїва поблизу села Гайдари на городищі XII ст. Власне, саме цю версію підтримував О. Прицак.

За матеріалами Іпатіївського та Воскресенського літописів, Володимир Мономах, а пізніше і його син Ярополк ходили походами на місто Шарукань відповідно 1111 і 1116 рр. У літописах говориться, що місто Шарукань стояло неподалік річки «Дон», в якій бачать Сіверський Донець у верхній та нижній течіях. Саме це уточнення було основним орієнтиром для питання про місцезнаходження Шарукані. Слід зазначити, що прибуття Мономаха на «Дон» – це єдина об'єднуюча ланка, характерна для обох рукописних пам'яток. Надалі відомості джерел розбігаються, і саме це призвело до дискусій. Основний момент розбіжностей – це тривалість пересувань княжого війська. Так, в Іпатіївському літописі говориться, що Володимир Мономах із військом досяг «Дону» (Дінця) на шостий тиждень посту: **«...приедоша многие реки, на 6-ю неделю поста приедоша к Дону во вторник. И облачившись в бронь и полки изрядиша поидоша ко граду Шарукани... и в неделю (неделю. – О. Б.) выедоша из града ...и поидоша к Сугрову ...поидоша с Дона в пятницу марта в 24 день...»**. Варто відзначити дивну помилку, якої припустився літописець, вказуючи 24 березня (за старим юліанським стилем) як кордон між 6-м і 7-м тижнями посту, що насправді мало відповідати періоду квітень-травень, а не раніше.

Своєю чергою Воскресенський літопис характеризує аналогічну відстань рухом війська рівним 5-му тижні поста. **«В 5-ю неделю поста приедоша к Донови...»**. У цьому разі

дані Воскресенського літопису повністю виключають версію про локалізацію Шарукані в районі Ізюма, бо за такий стилістичний термін Володимир Мономах просто не зміг би дійти до зазначеного місця (Ізюм). Саме на цій підставі локалізували Шарукань у районі Харкова, на місці сучасного Чугуєва.

О. Прицак вважав аналогом назви міста Шарукань назву сучасного міста – Зміїв. На користь останнього припущення говорить кілька фактів. Насамперед за логікою О. Прицака, топонім *Шарукань* під 1116 р. фігурував у давньо-руських літописах як «Чешуєв», що на думку вченого, було перекладом давньоруською мовою імені роду половецьких ханів – «Шарукань», яке, своєю чергою, мовою половців має означати «Дракон або Змій». Востаннє місто згадувалося як «Чешуєв» під 1116 р., після чого воно могло бути відомим як «Змеєво городище».

Таким чином, відштовхуючись від версії О. Прицака, можна припустити, що Зміївське городище з'явилося на місці половецького центру Чешуєва, що зокрема проявилось в назві більш пізнього поселення поблизу Харкова – Зміїв. У XVII ст. у «Книге Большому Чертежу» йдеться про «Змеєв курган», тобто «Змеєво городище», що розташовувалося на березі Сіверського Дінця поблизу сучасного Харкова. Там само і була розкопана фортеця XII ст.

Отже, неможливо не відзначити схожість між двома назвами «Чешуєв» і «Зміїв». Відповідно можна припустити, що саме на території Зміївського городища містився полоче-

цький центр Чешуєв-Шарукань та сучасне місто Зміїв зберігає у своїй назві пам'ять про попередника – місто Шаруканя, тобто «Місто Змія». Спираючись на письмові матеріали, а також артефакти, здобуті під час розкопок, проведених поблизу міста Зміїва (кочівницькі наконечники списів, шаблі та ін. половецького часу з колекції Зміївського краєзнавчого музею) цю версію можна вважати найвірогіднішою і найобґрунтованішою.

Антиполовецька кампанія Мономаха та його синів стала жахливим ударом для придонецьких половців. Син Шарукана хан Атрак (Отрок), якого Мономах загнав «**в Обезы, за Железные врата**», пішов 1118 р. із 40 тис. воїнів на службу до свого тестя, грузинського царя Давида IV. Останній використав придонецьких половців у боротьбі проти турків-сельджуків і місцевих грузинських феодалів. Після смерті грізного для половців Володимира Мономаха, наприкінці 20-х років XII ст., Атрак знову повернувся на береги Дінця. Чимало половців не пішли за Атраком, а залишилися на Кавказі. Спадкоємцем Атрака на Дінці став хан Кончак, завдяки якому в придонецьких степах знову піднявся рід Шарукана. С. О. Плетньова вважає, що Атрак був батьком Кончака, який народився через два десятиліття після того, як його батько, хан Атрак, повернувся на береги Дінця в період 1126–1130 рр.

У 1185 р. проти Кончака здійснює свій похід новгород-сіверський князь Ігор. Ця подія здобула широке висвіт-

лення в давньоруській письмовій традиції. Перший бій з половцями для Русі мав вдалі наслідки. За даними Іпатіївського літопису, воїни Ігоря розбили половців біля р. Сюурлий, унаслідок чого **«половцы ж пробегоша веже, и русь же дошедшие вежь и ополонишася, друзии же ночь приехаша к полкам с полоном»**. У Лаврентіївському літописі захоплення половецьких «веж» описане докладніше й барвистіше.

Підсумовуючи сказане, можна засвідчити таке. Тексти давньоруських літописів дають змогу припускати, що у другій половині XI – на початку XIII ст. політичні об'єднання причорноморських половців мали поліетнічний характер. Їх очолювали харизматичні клани, серед яких своєю могутністю відзначався шляхетний рід – Шаруканіди, котрий, на думку О. Пріцака, мав протомонгольське походження. Шаруканіди мали за свою літню резиденцію місто Шарукань на Сіверському Дінці. Другий щабель у соціальній структурі цих об'єднань мали б посідати тюркомовні кочівники-половці, до складу племен яких, окрім кипчаків, могли входити родові групи попереднього населення степу – печенігів, торків. Найнижчий щабель у цій ієрархії належав нащадкам колишнього салтівського населення Хозарського каганату – болгарам, аланам-ясам, які б мали займатися переважно землеробством, напівкочовим скотарством, ремеслами тощо. На випадок військової загрози половецькі хани могли б залучати це осіле населення, як і кочівників-полов-

ців, до воєнних дій, про що свідчить штурм фортеці Сугрова Володимиром Мономахом 1111 р.

Проте картина була б неповною без залучення даних про відносини половців зі слов'янами та Руссю. Варто зазначити, що на території самого Половецького степу проживали переселенці з Русі, які входили до складу об'єднань бродників. Припускають, що в основі терміна *бродники* лежить слов'янське *брід*, тобто бродники – це «ті, хто переправляють через броди».

Відомості про бродників знаходимо в давньоруських літописах. Перше свідчення про перебування цієї групи населення на кордонах Русі відноситься до 1147 р. Саме тоді на в'ятицьких землях мали місце міжусобні зіткнення, під час яких на допомогу Чернігівському князю Святославу Ольговичу з південноруських степів прийшли бродники та половці. Удруге бродники фігурують під 1216 р., коли під час битви між володимиро-суздальським князями Юрієм та Ярославом Всеволодовичами й новгородським князем Мстиславом Мстиславичем Удатним на допомогу першим двом прийшли війська, у складі яких були бродники. І в третє бродники згадуються 1223 р. під час битви на р. Калці. Вони були у складі монгольського війська. Ці християни на чолі з ватажком Плоскинею допомогли монголам розбити русько-половецьке військо. Саме ці відомості літописів дають змогу локалізувати бродників у степах Дніпровсько-Донського межиріччя.

Однак бродники відомі також як жителі Північно-Західного Причорномор'я. Так, одна з перших згадок про них міститься у виступі візантійського автора Микити Хониата, складеного 1190 р., де вони відомі як: «ті з Вордони... гілка тавроскіфів». У першій половині XIII ст. бродники як жителі прикордонних із Болгарією, Куманією і Угорщиною територій фігурують в угорських і папських документах, найпізніший з яких датується 1250 р. У сучасній історичній науці існує думка, що частиною бродників могли бути «берладники» та «галицькі вигонци», які згадуються в давньоруських літописах при описі подій другої половини XII – початку XIII ст. Однак у літописах немає прямих вказівок на їхній зв'язок із бродниками і не зовсім зрозумілий етнічний склад цього населення.

Дані археології свідчать про те, що в XII – початку XIII ст. у степах Північного Причорномор'я мирно співіснувало кочове та осіле населення. Останні були зосереджені вздовж нижньої течії Дону, Дінця, Дніпра і гирла Дунаю. Антропологічні дослідження дають змогу бачити в них як вихідців із Південної Русі та північнокавказької Аланії, так і нащадків носіїв салтівської культури. Традиційними заняттями їх були землеробство, ремесла, військова справа та обслуговування переправ. Варто зазначити, що це було населення християнського віросповідання. Усе це цілком збігається з описом бродників.

Щодо відносин половців із державою Русь, то вони не

завжди були однозначні. З одного боку, літописи фіксують напади половецьких ханів на південні кордони Русі: 1055, 1061, 1068, 1093, 1096 рр. тощо. Після того руські князі здійснювали відповідні військові походи у глиб Половецького степу: 1103, 1107, 1111, 1116, 1185 рр. тощо. Найвідомішим став похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 р., завдяки поемі «Слово о полку Ігоревім».

З іншого боку, відносини руських і половців періодично набували мирного характеру. Між сторонами існували не лише воєнні, а й мирні відносини, зокрема шлюбні. Серед цих шлюбів можна згадати: одруження Святополка Київського з дочкою половецького хана Тугоркана 1094 р.; шлюб сина Володимира Мономаха Юрія з дочкою хана Аєпи, а другого сина Андрія – з онучкою Тугоркана 1107 р.; одруження сина великого князя Ростислава Рюрика з дочкою хана Белука 1163 р. тощо.

Як відомо, у першій половині XIII ст. половці першими у Східній Європі зазнали напад монголів. Але вони пережили монгольську навалу і згодом успішно інтегрувалися до складу Золотої Орди. Це привело до того, що кипчаки-половці дали початок багатьом сучасним кипчакомовним народам Східної Європи та Азії.

Література

Аристов Н. О земле половецкой. Киев, 1877.

Аристов Н. А. Заметка об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Живая старина. Вып. III–IV. Санкт-Петербург, 1896.

Бартольд В. В. Очерк истории туркменского народа. Туркмения. Т. I. Ленинград, 1929.

Баскаков Н. А. Тюркские языки. Москва, 1960.

Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». Москва, 1985.

Бибиков М. В. Византийские источники по истории Древней Руси и Кавказа. Санкт-Петербург, 1999.

Бируни Абу-Рейхан. Избранные произведения. Т. III. Ташкент, 1966.

Волин С. К истории древнего Хорезма. Вестник древней истории. 1941, № 1.

Головко О. Б. Торки в історії причорноморських степів. Східний світ. 1999. № 1–2 (Etymon. До 80-річчя академіка О. Пріцака).

Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX – XIII вв. Киев, 1884.

Добродомов И. Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе. Тюркологический сборник. 1975. Москва, 1978.

Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический комплекс XII–XIII вв. у с. Гайдары (Змеев курган). Хазарский альманах. Т. 2. Киев – Харьков – Москва, 2004.

Гумилев Л. Н. Древние тюрки. Москва, 1967.

Жирмундский В. М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута». «Книга моего деда Коркута». Москва – Ленинград, 1962.

Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. II. Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, русы. Москва, 1967.

Иванов В. Етнокультурна карта Євразійського степу за часов Ахмеда Ібн Фадлана. Східний світ. 1995 (№ 2) –1996 (№ 1).

Карпини П. История монгалов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Москва – Ленинград, 1957.

Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва, 1964.

Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в ІХ–ХІV ст. Киев, 1992.

Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1991.

Кудряшов К. В. Половецкая степь. Москва, 1948.

Курьлев В. П. Общественный строй огузов по данным эпоса «Деде Коркут». Доклад. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август, 1964 г.). Москва, 1964.

Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южно-русских степях. Материалы института археологии. № 62 Москва, 1958.

Плетнева С. А. Кочевнический могильник близ Саркела – Белой Вежи. Материалы института археологии. № 109. Москва, 1963.

Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков. Москва, 1973.

Плетнева С. А. Половецкая земля. Древнерусские княжества X–XIII вв. Москва, 1975.

Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы. Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). Москва, 1981.

Плетнева С. А. Половцы. Москва, 1990.

Плетнева С. А. Печенеги и гузы на Нижнем Дону. Москва, 1990.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. I. Москва – Ленинград, 1952.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 2. Москва – Ленинград, 1952.

Сібільов М. В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського. Археологія. Т. IV. Київ, 1950.

Скржинская Е. Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона. Византийский временник. Т. 46. М., 1987.

Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев, 1999.

Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966.

Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков,

1962.

Minorsky V. Hudud al-'Alam. The Regions of the World. London – Oxford, 1937.

Nemeth J. Die Inscriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Anhang-I. Bibliotheka Orientalis Hungarica. T. II. Budapest – Leipzig.

Paloczi-Horvat A. Pechenegs. Cumans. Iasians. Budapest, 1989.

Pritsak O. The Pečenegs. Case of Social and Economic transformation. Cambridge Mass., 1976.

Pritsak O. The Polovcians and Rus'. In: Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. II. Wiesbaden, 1982.

Візантійська Таврика (X–XIII ст.)

Андрій Домановський

З кінця IX – початку X ст. починається нова доба в історії Кримського півострова, пов'язана з пануванням у степах Північного Причорномор'я печенігів і виходом на історичну арену русі, яка зробила під той час Київ головним осередком свого панування на східнослов'янських землях. Налагодивши систему полюддя та подальшого збуту зібраної данини із продукції лісових промислів (передусім хутра, мед, віск) і рабів на південь до Візантії шляхом «з варягів у греки» з метою придбання натомість товарів престижного вжитку, русь зав'язує торговельні контакти не лише зі столицею Візантії Константинополем, а й з кримськими містами імперії, передусім Херсоном. Імперія в цей час впевнено контролювала низку ключових міст і фортець у Криму, передусім на узбережжі (Херсон, Сугдея, Боспор та інші) й у південно-західному гірському регіоні півострова. Від кінця 830-х рр. тут існувала військово-адміністративна одиниця територіального поділу імперії – фема Кліматів або фема Херсон, названа так на честь свого головного міста. Очолював фему так званий стратиг, який поєднував у власних руках як військові, так і цивільні функції, й може бути названий у звичнішій для нас термінології генерал-губернатором.

Створення феми саме у середині IX ст. було цілком логіч-

ним кроком з боку імперії з огляду на низку як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Зокрема, вже тоді нарешті можна було завершити перехід від федератсько-союзницької системи стосунків із мешканцями Кримської Готії до інкорпорації їх до складу візантійської спільноти на правах вільних прикордонних селян-стратіотів. Місцеве гото-аланське населення впродовж попередніх століть зазнало потужної візантинізації і, попри збереження певної етнічної специфіки і мовних особливостей, колишні варвари вже цілком могли підпадати під визначення провінційних ромеїв. За своїм складом, майновим і соціальним становищем вони вже й раніше, у VI–VII ст., цілком нагадували візантійських селян-общинників VIII–IX ст. Саме в цей час, до X ст., в окремих укріпленнях гірського Криму, як-от Ескі-Кермен, Тепе-Кермен, Бакла відбувається щільна забудова городищ садибами, а самі пам'ятки набувають рис «малих міст». Археологічні дослідження засвідчують, що матеріальна культура місцевих мешканців є одним із варіантів тогочасної провінційно-візантійської культури з доволі високим ступенем візантинізації.

За точку відліку нового етапу історії Візантійської Таврики наприкінці IX – на початку X ст. можна узяти появу в суміжних із Кримським півостровом північнопричорноморських степах печенігів або пачинакітів, як їх називають візантійські джерела. З їхнім приходом розпочалась нова доба в історії регіону, яка триватиме аж до появи в регіоні

монгольських завойовників і включення Таврики до військово-політичної системи держави Джучі під середину XIII ст. Справді, на межі IX – X ст. русь лише розпочне свій шлях до повноцінного опанування Середнім Подніпров'ям і налагодження системи полюддя, яка вповні складеться не раніше ніж на середину – другу половину 920–930-ті рр. за часів правління князя Ігоря. Натомість печеніги стали впливовою військово-політичною силою в регіоні відразу після вигнання ними угорців, які рушили далі на захід і опанували новою батьківщиною у межах Паннонського басейну – рівнини в районі середньої течії Дунаю. Також поява печенігів не дозволила повернутися до степової частини Кримського півострова хазарам, які прагнули реваншу з моменту мадярської навали. Так кочові народи і протодержавні утворення різного рівня розвитку змінювали одні одних у степах Північного Причорномор'я – спочатку угорці змусили хазар покинути Крим, а потім і самі мадяри були витіснені звідти печенігами.

Попри суттєві зміни в етнічній мозаїці регіону, константою лишалися військово-політичні інтереси та завдання Візантійської імперії у Тавриці. Спираючись на Херсон як головний опорний пункт свого володарювання і контролюючи територію однойменної з містом феми Ромейська держава прагла забезпечити надійний контроль над підвладною їй частиною півострова, передусім у межах Південно-Західного Криму, в його гірській частині та вздовж узбережжя.

Для цього варто було давати раду як зі старими, так і з новоприбулими войовничими сусідами, вдаючись до традиційних методів візантійської зовнішньої політики, передусім багатозарової і розгалуженої системи дипломатичних стосунків, яку можна образно порівняти як з багатовимірною шаховою дошкою, так і з павутиною накинutoї на увесь простір Центрально-Східної Європи мережі зв'язків уряду Візантії з представниками військово-політичної еліти сусідніх з імперією країн і народів. У центрі цієї неймовірно складної павутини перебував візантійський імператор або василевс, цар, якому слід було особисто всіляко дбати про безпеку і процвітання ввіреної йому Господом світової держави. Створити якнайкраще уявлення про рівень дипломатичної гри імперії на її північних та східних кордонах, зокрема й у Тавриці, дає змогу трактат «Про управління імперією», укладений близько 948–952 рр. за особистої участі імператора Константина VII Порфірогенета (Багрянородного) (945–959 рр.). По суті, цей твір можна назвати практичним посібником із внутрішньої та особливо важливої для нас зовнішньої політики Візантійської імперії, призначеним для сина Константина VII на ім'я Роман (майбутній імператор Роман II Молодший (959–963 рр.)).

У контексті історії Візантійської Таврики трактат «Про управління імперією» є неймовірно цінним джерелом, повідомляючи унікальну інформацію про історію, географію, економіку, етнічний склад населення тощо Кримського

півострова від доби Пізньої Античності – Раннього Середньовіччя і аж до середини X ст. включно. У контексті цього нарису найбільш корисною є та інформація щодо Криму та Північного Причорномор'я в цілому, яку можна датувати межею IX – X ст. і, особливо, 920–940-ми рр. Зокрема, варта увага порада використовувати аланів для стримування хазар від нападу на Крим. Константин Багрянородний радив синові підтримувати дружні стосунки з ексусіократором (володарем або правителем) Кавказької Аланії, яка сусідила з хазарськими володіннями. Завдяки цьому алани могли грабувати та завдавати суттєвої шкоди хазарам, нападаючи з тилу на ті їхні купецькі каравани, кочів'я чи навіть військові заго-ни, які без належної охорони рухалися зі сходу на захід у напрямку збудованої візантійцями наприкінці 830-х рр. у ви-гині Дону хазарської фортеці Саркел, Кліматів (такою була первинна назва феми Херсон) і самого Херсона. Імператор зазначав, що місто Херсон і його візантійська фема у Таври-ці можуть насолоджуватися глибоким і тривким миром зав-дяки добросусідським відносинам Візантії й Аланії, позаяк хазари не насміляться напасти на Таврику тоді, коли їм за-грожує ударом із тилу ексусіократор аланів. Не маючи змо-ги воювати одночасно на два фронти – і проти Візантійської імперії в Криму, і проти Аланії у степах Північного Причор-номор'я, хазари воліли зберігати мир і не намагатися повер-нути втрачені ними під середину IX ст. кримські володіння.

Ще вагомішу роль, від першої третини X ст., відігравали

у регіоні печеніги-пачинакіти. Доволі показово, що трактат «Про управління імперією» починається низкою розділів, присвячених саме цим кочовикам. Константин Багрянородний у восьми послідовних розділах детально розглядає питання відносин між печенігами й Візантійською імперією, передусім на території Таврики, печенігами і росами, печенігами і турками (маються на увазі угорці), печенігами і булгарами тощо. На самісінькому початку трактату імператор наполегливо радить своєму наступникові докладати якомога ефективніших зусиль задля того, щоб підтримувати мирні союзницькі відносини з пачинакітами, оскільки саме вони були на той час найближчими сусідами Херсона. У разі, якби печеніги не дотримувалися миру з імперією, вони, за твердженням імператора, були би спроможні не лише виступати проти Херсона і спустошувати фему Кліматів і найближчі околиці міста, а й навіть зруйнувати й розорити сам головний візантійський форпост на Кримському півострові.

Головною настановою трактату щодо печенігів було торгувати, а не воювати. Херсоніти – мешканці візантійського Херсона – купували у пачинакітів продукцію кочового скотарства – коней, корів, овець, шкіри, сири, м'ясо тощо. Ці товари не лише були важливими для власного споживання містян, але, передусім, призначалися для подальшого перепродажу на внутрішньовізантійському ринку – здебільшого у столиці імперії Константинополі та ромейських містах Малої Азії. Посередницька торговельна роль Херсонеса з пе-

репродажу придбаних у печенігів товарів була такою значною, що, за словами Константина Багрянородного, херсоніти не змогли би навіть нормально існувати, якби раптом були позбавлені функції перекупників. Головним товаром, який містяни Херсонаса отримували натомість із візантійських володінь у Малій Азії – фем Пафлагонії (південне узбережжя Чорного моря), Вукелларіїв (північ Малої Азії), Арменіаків (північний схід Малої Азії), а також Амінса (на південному узбережжі Чорного моря) – було зерно, без регулярного постачання якого місту загрожував голод.



Зображення візантійського вояка на пластинці зі слонової кістки (Херсон, XI ст., з розкопок К. Косцюшко-Валюжинича)

Про те, що торгівля з пачинакітами справді була життєво необхідною для мешканців Херсона, переконливо свідчить порада Константина Багрянородного боротись із міськими заколотами чи проявами місцевого сепаратизму з боку херсонитів шляхом торговельної ізоляції міста з боку імперії. У разі, якщо б мешканці Херсона повстали чи надумали здійснити щось усупереч волі василевса, імператор радив затримати й захопити всі херсонські кораблі, які перебували б під той час у Константинополі, а також у вже згаданих малоазійських фемах держави. Корабельну команду і пасажирів, якими були передусім купці, варто було ув'язнити, а увесь вантаж – конфіскувати. Далі спеціально скеровані з цією метою до Малої Азії царські чиновники – так звані василіки – мали повністю припинити торговельні контакти інших візантійських міст із Херсоном, заборонивши пафлагонським та вукеларійським кораблям та береговим суденцям доправляти херсонітам зерно і вино, так само як і будь-які інші товари. Наступним кроком треба було позбавити Херсон державного фінансування з імперської скарбниці, яке становило десять літр золота (720 золотих монет-номісм) і дві літри пакти (144 золотих монети). Останньою краплею мало стати переведення з міста до іншої фортеці Таврики головного чинов-

ника феми стратига. Таким чином візантійський уряд мав змусити херсонітів скоритися непохитній і нездоланній волі імперії, причому головним засобом тиску була саме торговельно-економічна блокада, покликана підважити посередницьку роль Херсона у торгівлі між внутрішніми областями Візантії та печенігами.

Поза будь-яким сумнівом, такі заходи уряду імперії зашкодили би й інтересам пачинаків, бо вони, своєю чергою, також були зацікавлені в регулярній торгівлі Херсона з Константинополем та Малою Азією, оскільки саме звідти надходили до міста ті товари престижного вжитку, які так вабили варварську еліту, ласу до всього пишного, яскравого й незвичного у повсякденному побуті своїх одноплемінників. Печеніги купували у херсонітів дорогоцінні візантійські шовкові тканини – так звані влаттії (їхнім аналогом у русько-візантійських торговельних договорах X ст. є «паволоки»), прандії (покривала, стрічки, хустки та пов'язки на голову) і харерії (так називався різновид тканин сирійського походження). Так само цінувався готовий парадний одяг, східні («парфянські») пурпурові шкіряні вироби, а також привезений з далекої Індії перець, який самі візантійці, а за їхнім прикладом і сусіди використовували не лише як спецію до м'ясних блюд, а й додавали у вино.

Усі ці привабливі дорогоцінні й екзотичні товари печеніги могли отримувати не лише з торговельних оборудок, а й завдяки тому, що виконували найрізноманітніші доручення

офіційних візантійських посадовців чи приватних осіб у Хазарії, у Зихії (замешкана адигами область на узбережжі Чорного моря між Кубанню та Нікопсисом), а також у Рбсії – області у Середньому Подніпров'ї, де тоді запанувала русь. Імператор зазначав, що пачинакіти не виконують жодного доручення без належної платні. Можна стверджувати, що дипломатичні та розвідницькі функції цих сусідів Візантії у Тавриці були для імперії не менш вагомими, ніж військова потуга печенігів у Північному Причорномор'ї та їхня торговельно-економічна значущість для херсонітів.

Отже, такою була етнополітична диспозиція у Візантійській Тавриці впродовж перших десятиліть X ст. – печеніги витіснили на захід угорців і налагодили активну торгівлю з Херсоном, сусідячи на півночі з країною Рбсією (русь у візантійських джерелах) і так само почасти торгуючи з тамтешніми слов'янськими племенам, почасти грабуючи їх. Варта уваги й описана Константином Багрянородним система стосунків між печенігами і росам (руссю), за якої дніпровська русь намагалася підтримувати мирні стосунки зі своїми південними сусідами. Це було важливою запорукою налагодження та підтримки стабільної торгівлі русі на південь по Дніпру і далі до Константинополя, оскільки у разі порушення миру з пачинакітами вороги могли легко перерізати цю торговельну артерію в районі дніпровських порогів. Змушені перед порогами витягати на берег свої човни – лодді-моноксили – руські купці мали одночасно виконувати

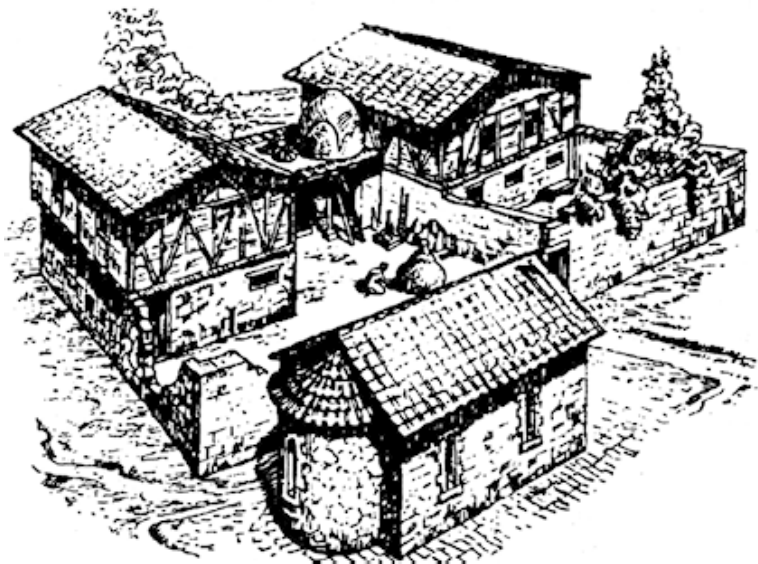
два завдання, кожне з яких було непростим і саме по собі. З одного боку, їм потрібно було перетягнути по суші волоком доволі важкі судна, які, до того ж були навантажені крамом на продаж. З другого ж боку, русь була змушена захищатися від нападів печенігів. Свідчення Константина Багрянородного про спроможність русі відбивати напади печенігів під час оминання порогів суходолом суперечливі. В одному з розділів імператор наголошує, що виконувати два завдання одночасно вояки-купці не могли, і печеніги, напавши на торговельний караван, влаштовували різанину. В іншому ж автор зазначає, що русь була цілком спроможна долати пороги під час активних бойових дій із печенігами.



Полив'яне блюдо із зображенням лева і змії (Херсон, XIII ст.)

Окрім печенігів, які впевнено запанували у степах Північного Причорномор'я і русі, яка неухильно набирала сил у Середньому Подніпров'ї, ще однією ваговою військово-політичною потугою в регіоні продовжували лишатися хазари. Вони, звичайно, втратили контроль над підвладної

їм колись частиною Кримського півострова, однак, судячи з усього, не полишали надій і навіть спроб якщо не повернути втрачене остаточно, то, принаймні, суттєво поспува-ти спокійне життя тим, через кого чи за чийого сприяння ті володіння було втрачено. Так, наприклад, сталося у дру-гій чверті X ст., у період між 920-м і 940-м рр. Хазарсь-ко-єврейський Кембриджський Анонім, або Документ Шех-тера повідомляє про те, що за правління імператора Рома-на I Лакапіна (920–944 рр.) Візантія підбурила русь на чолі з якимось князем Хельгу (Олегом?) до нападу на підвлад-ну на той час хазарам Тмутаракань (С-м-к-рай). За свідчен-ням джерела, Олегу вдалося захопити й розорити Тмутара-кань, оскільки тоді у місті не було полководця, спроможного організувати оборону. У відповідь хазарський воєначальник на ім'я Песах напав на землі Візантійської Таврики, зруйну-вавши три ромейські міста і численні селища. Захопити Хер-сон Песаху, судячи з усього, не вдалося, хоча він і зміг пере-могти візантійців у битві під міськими стінами, убивши дев'яносто вояків.



Житлова садиба візантійського Херсона (на передньому плані – квартална церква; за А. Якобсоном)

Після переможної ходи землями Кримського півострова Песах, за свідченням Кембриджського Аноніма, пішов війною проти руського князя Олега, переміг його і змусив збройно виступити проти Візантії. Рушивши на Константинополь морським походом, Олег чотири місяці воював проти візантійського війська і флоту, аж поки ромеї не спалили його кораблі за допомогою нищівного напалму Середньовіччя – рідкої горючої суміші на основі нафти, яку називали

грецьким вогнем. Осоромлений Олег не наважився повернутися до рідної землі, подався з рештками війська кудись на чужину, де й загинув.

Перемоги Песаха, судячи з усього, не давали змогу хазарам повернути собі Таврику чи, принаймні, її частину. На сьогодні науковці заперечують достовірність даних так званої Докладної редакції так званого листа хазарського царя Йосифа, згідно з якими станом приблизно на 950–960-ті рр. майже увесь Кримський півострів, за винятком Херсона та його найбільш прилеглих околиць, перебував під контролем Хазарського каганату. Найімовірніше, укладач документа видавав бажане за дійсне, до того ж навіть згадуваний вже Кембріджський Анонім (Документ Шехтера) недвозначно називав усі понищені Песахом під час його походу населені пункти «містами Романа», тобто такими, які були підконтрольні Візантійській імперії. Це ж засвідчує і збережений у тексті «Повісті минулих літ» русько-візантійський мирний торговельний договір 944 р., згідно з однією з клаузул якого Корсунська сторона (Корсунем у літописі названий візантійський Херсон) визнана непідвладною руському князю, але є володінням Візантійської імперії, причому нападати на неї і воювати в її межах русі суворо заборонялося. Більше того, згадавши далі у тексті договір «корсунян, які рибу ловлять в усті Дніпра» і яким руси не мали чинити жодної шкоди, договір прямо доручає руському князеві захищати Візантійську Таврику від чорних болгар: «...оскільки ж

приходять чорні болгари й спустошать в стороні Корсунській, то ми поручаємо князю руському, хай їх не пускає, бо вони завдають шкоди [і] його стороні» (*переклад Леоніда Махновця*). Як бачимо, у тексті договору немає жодної згадки про загрозу візантійським володінням на Кримському півострові з боку хазар, що дає змогу з високою ймовірністю припустити відсутність прямого доступу Хазарського каганату до літописної Корсунської сторони на середину 940-х рр.



ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΕΥ

ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

ΤΩΡ

ΙΧΘ

ΧΘ

ΠΑΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

Христос благословляє імператора Константина VII Багрянородного (945–959 рр.) (*різьблення по слонової кістці, бл. 945 р.*)

Тож військова потуга хазар у Північному Причорномор'ї хилилася до занепаду. Спочатку її підважували суперечливі відносини з Візантією у Тавриці, в яких співпраця межувала із протистоянням, а потім суттєво підірвали угорська навала, прихід печенігів і військова загроза з боку Кавказької Аланії. Зрештою, міне трохи більше ніж два десятиліття після укладення русько-візантійського договору, і переможні походи війська князя Святослава Ігоревича (945/964–972 рр.) у другій половині 960-х рр. покладуть край існуванню могутньої колись степової держави – Хазарського каганату. Остаточне знищення Хазарії матиме різноманітні далекосяжні наслідки, з яких для Візантійської Таврики найбільш важливим стане завершення переорієнтування русі на південний напрям політики. Саме після цього моменту виопуклювання чіткої осі Київ – Константинополь, яке розпочалося ще від середини IX ст. і понад століття поступово посилювалося до часу походів Святослава проти Хазарії, безповоротно стане головним для новонародженої Київської держави. Наочними проявами уваги русі до візантійського напрямку політики були походи на Константинополь і налагодження системи збуту полюддя на тамтешніх ринках. Херсон при цьому лишався осторонь освоюваного руссю торговельного

шляху, продовжуючи у торговельному плані передусім відігравати роль посередника у печенізько-візантійській, а не русько-візантійській торгівлі.



Василевс Василій II (976–1025 рр.) (мініатюра Псалтирі
Василія II (Venet. Marc. Ms. gr. 17. Fol. 3r))

Цілком закономірним продовженням військово-політичної та торговельно-економічної активності русі на південному візантійському напрямі стали також походи Святослава на Балкани, де він спочатку воював проти болгар, підтримуючи візантійського імператора Никифора II Фоку (963–969 рр.). Цікаво звернути увагу, що вагому роль в організації походу київського князя Святослава на балканський напрям відіграла не лише візантійська дипломатія, а й аристократія міста Херсона. За свідченням хроніки Іоанна Скілиці (XI – початок XII ст.), імператор Никифор Фока (963–969 рр.) доручив вести переговори з правителем русі саме представникові херсонської знаті, сину місцевого протевона на ім'я Калокір. Візантійський історик X ст. Лев Диякон повідомляє, що василевс Никифор надав Калокіру сан патрікія і відіслав його до Святослава з щедрим подарунком (15 кентинаріїв або 1500 фунтів – близько 455 кг!) золота за згоду збройно виступити проти ворожих під той час щодо Візантії болгар. Як видається, використання у дипломатичній місії саме представника херсонської аристократії могло бути не випадковим – Херсон не лише був найближчим до дніпровського осідку русі великим візантійським провінційним центром, а й був зацікавлений у скеруванні кипучої енергії київського князя подалі від Таврики на інші театри бойових дій. Чи не готувався володар русі слідом після розгрому Хазарського каганату підкорити і Візантійську Таврику? Ми

можемо лише припускати, що такі думки могли з'являтися у київського князя, і про них могли здогадуватися й у Херсоні.

Посприявши початку балканських походів Святослава, візантійський уряд доволі швидко пошкодував про це. Надмірна активність русі все ближче до Константинополя непокоїла як візантійців, так і печенігів. Для перших це створювало загрозу чергового військового нападу не лише на балканські володіння імперії, а й на саму столицю держави. Для других головною загрозою було цілковите зосередження русі на прямій торгівлі з Константинополем. Це підривало позиції печенігів у торгівлі з імперією через Херсонес, і було не вигідним також і для херсонітів як посередників у печенізько-візантійській торгівлі. Військово-політичні сутички русі з печенігами впродовж першої половини – середини X ст., передусім напади пачинакітів на каравани руських моноксилів у районі дніпровських порогів цілком вкладаються у цю просту і зрозумілу схему.

Описані фактори та міркування обумовлювали активність усіх чотирьох дієвців – центрального візантійського уряду, дніпровської русі, печенігів і херсонітів – на терені військово-політичної гри у Північному Причорномор'ї. Проти русі як на постійній основі, так і ситуативно готові були діяти відразу три з названих акторів. Однак інтереси у пачинакітів, херсонітів та столичного центру імперії різнилися. Так, печеніги і мешканці Херсона були беззастережно зацікавлені

у збереженні монополії в торгівлі товарами степового скотарства та лісового господарства, а також рабами з імперією. Константинополь же бажав диверсифікації поставок стратегічно важливих для себе товарів і помірно сприяв обом напрямам торгівлі. Це дозволяло Візантії не залежати лише від одного джерела надходження товарів із Північного Причорномор'я, системно грати на протиріччях інтересів печенігів і русі, а також тримати на гачку потенційно нелояльних мешканців Херсонеса, не даючи змогу економічній самостійності міста стати підґрунтям для здобуття політичної самостійності. Описана Константином Багрянородним у трактаті «Про управління імперією» шахова дошка й одночасно павутина зовнішньої політики Візантії була скерована саме на це. Цим же були обумовлені й умови мирного договору 944 р. імперії з руським князем Ігорем, згідно з якими русь зобов'язана була виступати війною проти Візантійської Таврики й навіть мала захищати цю Корсунську сторону від чорних болгар.



Хрещення київського князя Володимира (мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.)

Силою, яка була зацікавлена у трансформації усталеної системи військово-політичних і торговельно-економічних відносин у Візантійській Тавриці, виступала дніпровська русь. Щонайголовніше, її потенціал, базований в соціально-економічному на високому рівні розвитку підконтрольних варязькій верхівці слов'янських племен, неухильно посилювався. Вагому роль відігравала також ефективна військово-організаційна активність русі, спроможної не лише організувати успішні походи проти Константинополя (Олег, Ігор), а й остаточно знищити свого головного конкурента

у боротьбі за ресурсну базу – контроль над частиною східно-слов'янських племен – Хазарський каганат. Наступні походи князя Святослава на Балкани стали прологом до зламу установлені системи міжнародних відносин у Північному Причорномор'ї загалом й у Візантійській Тавриці зокрема.

Звичайно, як Візантія, так і печеніги намагалися усіляко завадити невигідній для них політиці русі на південному візантійському напрямку. Під час як першого, так і особливо другого балканського походу київського князя імперії йшлося вже не про налагодження вигідної торгівлі одночасно двома шляхами і з двома контрагентами. Візантія перейнялася не економічними інтересами, а питаннями військової безпеки, доклавши всіх можливих зусиль до розгрому війська Святослава. Василевс Іоанн Цимісхій (969–976 рр.) змусив володаря русі капітулювати 971 р. під Доростолом і укласти черговий русько-візантійський договір. Доволі показово, що у короткому порівняно із договорами 911 р. і 944 р. тексті цього документа ані слова не сказано про торгівлю русі в Константинополі, натомість йдеться про суто військово-політичні питання. Серед візантійських володінь, проти яких київський князь не мав права йти війною, спеціально згадані не лише Балкани, а й Таврика: «Ніколи ж не буду я замишляти на землю вашу, ні збирати людей [проти неї], ні приводити інший народ на землю вашу і скільки є [країв] під владою грецькою, ні на волость Корсунську і на городи її, скільки їх є, ні на землю Болгарську». До того ж Святослав

брав на себе зобов'язання захищати ці території імперії від зовнішньої агресії інших сусідніх держав чи народів: «А якщо інший хто-небудь замислить на землю вашу, то я буду противником йому і буду битися з ним»²¹.

²¹ Тут і далі переклад Леоніда Махновця.



Наконечник піхов меча (*Херсон, Портовий район, південно-західна ділянка, X – початок XI ст.*)

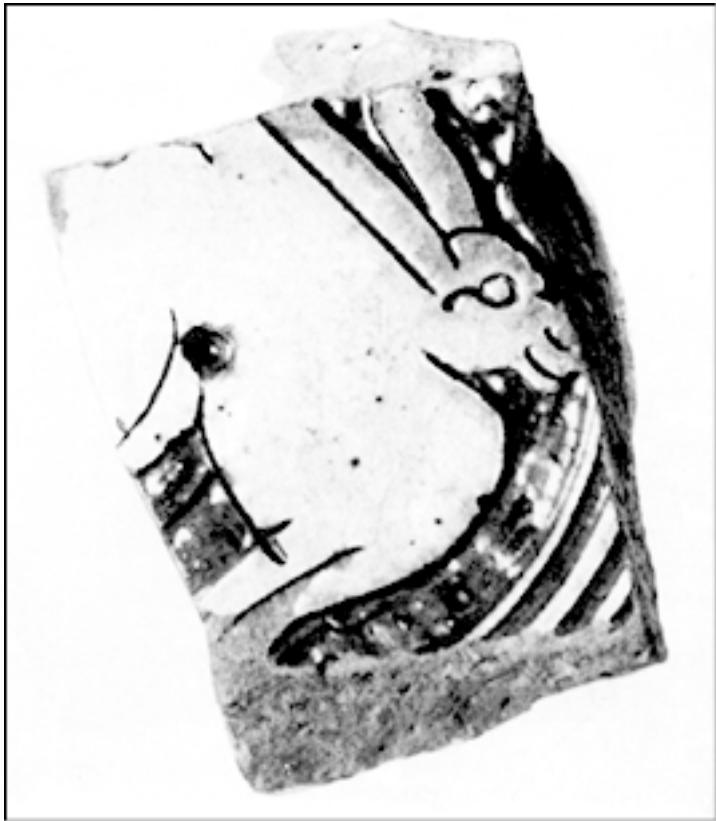
Пильна увага Візантійської імперії до Кримського півострова у контексті відносин з Київською державою у русько-візантійському договорі 971 р. підкреслюється також тим фактом, що «волость Корсунську» згадано у тексті документа раніше навіть за «землю Болгарську», де, власне, і відбувалося головне військове протистояння русі та Візантії під той час. Показовою є також роль печенігів у фізичному знищенні володаря русі, організованому за ініціативи візантійського уряду. Імперія, по суті, ліквідувала Святослава руками інспірованих нею печенігів, які й самі були раді завдати удару торговельному і політичному конкуренту, вбивши його очільника біля дніпровських порогів.

Здавалося б, військову і політичну потугу дніпровської русі було суттєво підірвано, однак імперія не зупинилася на досягнутому, реорганізувавши і, вочевидь, посиливши військову присутність у Тавриці. Візантія тоді вирішувала на Кримському півострові ті самі військово-стратегічні завдання, що й раніше – передусім захист міських центрів південного узбережжя і підвладної сільської округи. Показовим у контексті цих міркувань видається поява у керівному складі феми Херсон турмарха Готії – спеціального посадовця, другої особи після очільника феми стратига. Відомі печатки турмарха Готії імператорського спафарія Лева, датовані

другою половиною – кінцем X – початком XI ст. Турмархи призначалися у прикордонні округи й були комендантами тієї частини феми, де розміщувалася турма й одночасно командирами великого військового підрозділу, розквартированого тут. Знахідки печаток не лише переконливо засвідчують, що принаймні з другої половини X ст. Готія стала окремим військово-адміністративним регіоном феми Херсон, а й дають змогу обґрунтовано припустити наявність під командуванням місцевого турмарха значного військового загону, розміщеного у межах Південно-Західної Таврики. Імовірно, має йтися про кількість у межах 2–3 тисяч вояків, яку можна порівняти зі згаданими Прокопієм Кесарійським трьома тисячами готів-федератів, кримських союзників імперії у середині VI ст. Таким чином, гірська Південно-Західна Таврика, перетворена на турму Готії у складі феми Херсон, дієво виконувала у такій захисній системі ті самі функції, що й свого часу, у VI ст., країна готів Дорі.

Ще одним кроком візантійської політики у Тавриці, обумовленим потребами реагування на зміни зовнішньополітичної обстановки та скерованим на посилення військової присутності імперії в регіоні, стало створення за часів правління імператора Іоанна Цимісхія (969–976 рр.) або за перших років володарювання Василія II Болгаробойці (976–1025 рр.) феми Боспор, виділеної зі складу феми Херсон. Поява цієї феми зафіксована так званим «Ескуріальським тактиконом» («Тактиконом Ікономідеса») – спеціаль-

ним офіційним реєстром посад і титулів візантійських чиновників, який співвідносив посади і титули й розташовував їх у суворо ієрархічному порядку. У цьому документі першої половини – середини 970-х рр. стратига Боспору згадано останнім у списку всіх ромейських стратигів, причому після стратигів фем, які було створено наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. X ст. З огляду на це можна припустити, що фему Боспор заснували приблизно в середині 970-х рр., майже одночасно з укладенням тактикону. Виділення за складу феми Херсон (Кліматів) нової боспорської феми могла також бути обумовлена потребою розукрупнення збройних формувань з метою запобігання надмірній концентрації військової влади. Імовірно, приблизно в той самий час, коли виникла фема Боспор, було створено також візантійську фему в Сугдеї. На сьогодні відомо вже шість молівдулів – підвісних свинцевих печаток – феми Сугдея.



Фрагмент блюда із зображенням зайця (*Херсон, XII ст.*)

Отже, можна з високим ступенем ймовірності припустити, що реорганізація фем і створення турм Готії були пов'язані зі спробою Візантійської імперії посилити свої по-

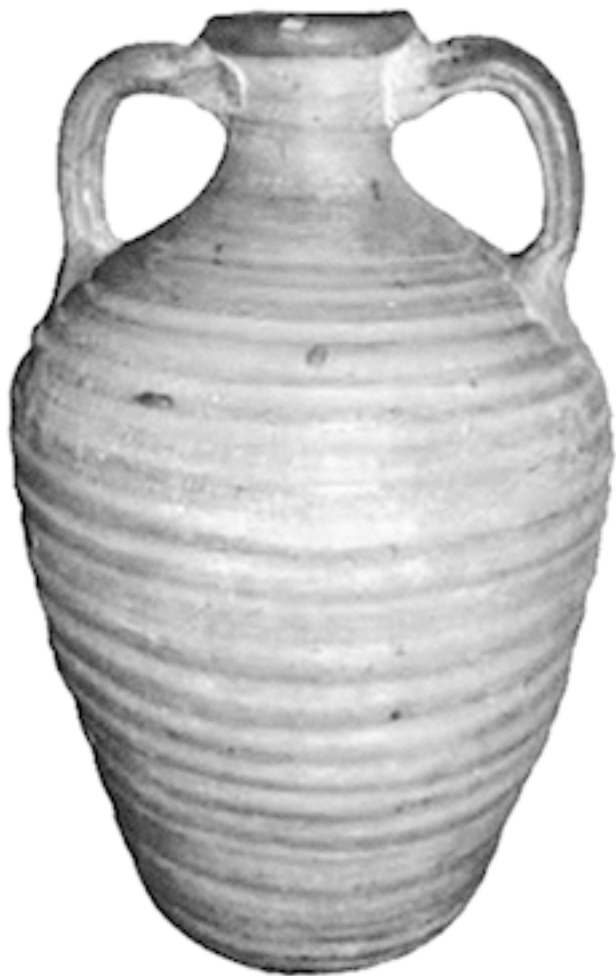
зиції у Тавриці і, можливо, навіть спробувати підкорити увесь Кримський півострів, скориставшись вдалою для імперії військово-політичною ситуацією в регіоні, яка склалася після знищення Хазарського каганату і тимчасового ослаблення русі після загибелі Святослава. Однак надовго закріпити досягнуті успіхи на Кримському півострові Візантії не вдалося. Київська держава після тимчасового ослаблення під час боротьби за владу між нащадками князя Святослава, почала впевнено посилювати власні позиції з моменту утвердження на Київському престолі князя Володимира Великого (980–1015 рр.). Серед різноманітних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики цього правителя Візантійській Тавриці було відведено одну з ключових, вузлових ролей. Корсунська сторона стала тим Гордієвим вузлом, рішуче розрубавши який Володимир спромігся вирішити одразу кілька засадничих проблем. Досягнення київського правителя у Тавриці визначили розвиток руської держави на кілька наступних десятиліть, а у контексті Хрещення Русі з Корсуня – навіть на тисячоліття.

Обставини, передумови, причини, перебіг та наслідки походу Володимира на Херсон, попри наявність до сьогодні численних дискусійних питань, добре висвітлені в історіографії. З огляду на це варто зупинитися передусім на тих аспектах «Корсунського походу», які безпосередньо стосуються Візантійської Таврики. Традиційно розглядаючи військову виправу Володимира проти Херсона у ширшому кон-

тексті русько-візантійських відносин, дослідники зазвичай приділяють увагу низці питань, найголовнішими серед яких є військова допомога київського князя візантійському василевсу Василю II Болгаробойці (976–1025 рр.) у боротьбі з повсталим роменським полководцем Вардою Фокою, обіцяний за це шлюб із сестрою імператора Анною, який кардинально змінював положення і сприйняття Володимира на міжнародній арені, а також, безумовно, Хрещення Русі. За іншими численними важливими питаннями (визначення точної дати і маршруту походу, розташування табору Володимира поблизу стін Херсона, деталей перебігу облоги й заволодіння містом, наслідків захоплення Корсуні для містян тощо) зазвичай губиться один малопомітний, на перший погляд, але не менш важливий, ніж шлюб київського князя з візантійською принцесою, момент.



Дверна клямка (Херсон, X – XII ст., з розкопок К. Косцюшко-Валюжинича)



Амфора (Херсон, X ст.)

Маються на увазі не лише політичні чи культурні, а й торговельно-економічні причини та наслідки походу, а саме вписування події у контекст боротьби Київської Русі з печенігами та херсонітами за утвердження дніпровського шляху «з варягів у греки» як головного, а ще ліпше – єдиного каналу торгівлі з Візантії з Північним Причорномор'ям. Власними діями Володимир, по суті, ліквідував конкурентів та посередників в особі пачинакітів та мешканців Херсона, і якщо не монополізував торговельний обмін із Константинополем, то вже точно впевнено зміщав центр ваги візантійської торгівлі з «печенізько-кримсько-херсонського» шляху на шлях «русько-дніпровський». Тому «Корсунський похід» варто розглядати також у контексті русько-печенізького протистояння першої половини – середини X ст. за утвердження на торговельних шляхах із Північного Причорномор'я до Візантійської імперії. Вдаривши по Херсону русь, яка за два десятиліття перед тим позбавилася конкурента в особі Хазарського каганату, тепер також кардинально підіривала позиції печенігів. Для цього Володимир обрав найвразливішу точку для удару – Корсунь. По суті, захопивши це місто, київський князь завдав удару не лише по Візантійській імперії, а й по пачинакітах, таким витонченим чином помстившись за вбивство свого батька рук нацькованих Константинополем печенігів поблизу дніпровських по-

рогів. Отже, вдаривши по Херсону, Володимир точно влучив у найвразливішу ланку ланцюга печенізько-візантійської торгівлі, яку в контексті «шляху з варягів у греки» можна порівняти з дніпровськими порогами.

Херсон, найімовірніше, не був надто поруйнований під час руської облоги та захоплення, однак із міста було вивезено до Києва чимало трофеїв, передусім коштовностей, книг і речей церковного вжитку, необхідних для хрещення Русі. Однак значно болючішими для міста стали не лише найближчі, але й середньотермінові і навіть довготривалі наслідки – суттєве зменшення економічної ваги міста у системі візантійської торгівлі у басейні Чорного моря. Не змогли остаточно оправитися від завданого удару й печеніги, вага яких у степовій зоні Таврики та загалом Північного Причорномор'я почала неухильно зменшуватися саме з кінця X ст. Показово також, що приблизно відтоді можна говорити про перші спроби закріплення Русі в Криму, принаймні у його східній частині, де з кінця X – початку XI ст. з'являється Тмутараканське князівство, основні володіння якого, що правда, розташовувалися на азійському боці Боспору Кімерійського. Це також можна розглянути у контексті спроби Русі вийти на узбережжя Чорного моря якщо не у самій Тавриці, то якомога ближче до неї, і тим самим додатково підважити позиції Візантійської імперії у регіоні. Так, повернувши Херсон Візантії, Русь закріпилася на інших, близьких до Кримського півострова рубежах, звідки була спроможна за-

грозувати найближчому сусідові – Візантійській Тавриці.

Успішний Корсунський похід київського князя Володи-мира і виникнення Тмутараканського князівства зробили русів частими гостями на Кримському півострові. Відтепер Русь мала той прямий вихід до Візантійської Таврики, яко-го вона була позбавлена аж до самого кінця X ст. Наслідки такого наближення Києва до Херсона не змусили довго на себе чекати. Як повідомляє хроніка Іоанна Скілиці, 1016 р. імператор Василій II скерував до Хазарії (так візантійське джерело називає азійську частину колишнього Боспорського царства на Північному Кавказі) військову експедицію на чолі з полководцем на ім'я Монг. Метою виправи було підкорення регіону й покарання місцевого бунтівного архонта (володаря, правителя) Георгія Цули. Діючи спільно з руськими військами, візантійці у першій же сутичці захопили Георгія Цулу в полон і підкорили країну. Цікаво зазначити, що ім'я архонта кавказької Хазарії відоме не лише з хроніки Іоанна Скілиці, а й з трьох свинцевих підвісних печаток-молівдулів. Ці джерела повідомляють, що Георгій Цула мав високий візантійський титул протоспафарія і спочатку обіймав посаду стратига феми Херсон, а потім – стратига феми Боспор. Імовірно, саме перебуваючи на Боспорі, Цула вчинив заколот, після якого втік із прибічниками до Хазарії, запанувавши там. У відповідь суворий і навіть жорстокий імператор Васи-лій II відправив до Хазарії каральну експедицію, яка успішно виконала покладену на неї місію. Науковці, щоправда, сум-

ніваються, чи є Георгій Цула, згаданий у хроніці, й Георгії Цули з усіх трьох печаток однією й тією самою особою. Цілком можливо, джерела зафіксували інформацію про двох чи навіть більше тезок зі знатного роду Цул. У будь-якому разі, цей епізод демонструє тісний зв'язок між Візантійською Таврикою та Північним Кавказом, показуючи, як легко високопоставлений візантійський посадовець, стратиг двох фем, чи нехай навіть просто представник ромейської аристократичної фамілії опинитися на чолі сусідньої з Кримом країни.



Не менш ефективним та наочним був зворотний зв'язок військово-політичних утворень на азійському березі Боспору Кімерійського з Кримським півостровом. Згадуване вже Тмутараканське князівство стало вагомим фактором впливу на ситуацію у межах Візантійської Таврики. Найближчий за географічним розташуванням до Тмутаракані кримський Боспор був найменш стабільною частиною візантійських володінь у Тавриці. Не випадково саме тут, вочевидь, вибухнуло повстання стратига Георгія Цули, який потім утік до кавказької Хазарії. Натомість позиції імперії у Південно-Західному Криму – фемі Херсон і Готії – були суттєво міцнішими. Дослідники припускають, що саме руський фактор, а саме смерть київського князя Володимира Великого 1015 р. і початок боротьби за владу у Київській Русі слугували поштовхом до повстання проти Візантійської імперії на Боспорі чолі із Георгієм Цулою.

Ще одне переконливе свідчення впливу руського Тмутараканського князівства принаймні на східну частину візантійських володінь у Тавриці – Боспор – датується третьою чвертю XI ст. Під цей час Тмутаракань опинилася під протекторатом чернігівських князів і, цілком імовірно, навіть спромоглася на короткий термін у межах середини 1050-х – середини 1060-х рр. встановити контроль над візантійським Боспором. Саме цим часом датується поява руської назви

Боспора – Корчев, вперше зафіксованої у написі на славнозвісному Тмутараканському камені. Напис повідомляє про вимірювання Керченської протоки, здійснене князем Глібом Святославичем у грудні 1067 р. або у січні 1068 р., коли протока замерзла і її можна було виміряти, рухаючись по льоду. Встановлена за наказом князя ширина протоки становила 14 тис. сажень (рівно 23 км). Ці виміри точно збігаються з відстанню між церквою Пресвятої Богородиці у Тмутаракані та церквою Іоанна Предтечі у Корчеві. Вочевидь, здійснене вимірювання можна трактувати як підтвердження встановлення щільних контактів, можливо, навіть підкорення Боспора-Корчева Тмутараканню. Отже, саме напис є головним підтвердження залежності Боспора від Тмутаракані станом на зиму 1067–1068 рр., оскільки за інших політичних умов здійснити вимірювання було б, найімовірніше, неможливо.



Блюдо із зображенням собаки (Херсон, XII–XIII ст.)

Можливо, саме відповіддю на підкорення Боспора Тмутараканню, стало згадане «Повістю минулих літ» отруєння Тмутараканського князя херсонським катепаном – намісником створеного наприкінці 1050-х – упродовж першої половини 1060-х рр. катепанату, який об'єднав усі візантійсь-

кі володіння у Тавриці під орудою одного високопосадовця. Літопис повідомляє: «Коли Ростислав [Володимирович] сидів у Тмуторокані і брав данину в Касогів і в інших землях, то греки, убоявшись його, послали [туди] з обманом катепана. І коли той прибув до Ростислава і ввійшов йому в довір'я, то складав йому честь Ростислав. І одного разу, коли пив Ростислав із дружиною своєю, сказав катепан: «Княже! Хочу я за тебе пити!» І той мовив: «Пий!» Він тоді, випивши половину чаші, половину дав князеві пити; притиснувши пальцем у чашу, – бо мав він під нігтем смертну трутизну, – [катепан] дав [її] князю, прирікши смерть за вісім днів. І той випив, а катепан, прийшовши до Корсуня, сказав, що в сей день помре Ростислав. Так воно й сталося. А сього катепана побили камінням люди корсунські».

Найімовірніше, сама вже централізація візантійської влади шляхом створення катепанату в Криму, здійсненого між 1059 і 1066 рр., була відповіддю на посилення руської присутності в регіоні, а також зростання загрози з боку кочового степу, де саме у середині XI ст. з'являються нові мешканці – половці. Катепанат у цей час намагається реалізовувати традиційні стратегічні прагнення Візантії у регіоні – захист міст узбережжя, передусім Херсона, від зовнішньої загрози шляхом підтримування контролю над фортецями гірського Криму. Про те, що влада катепанату поширювалася не лише на Південно-Західний Крим, але також на землі Північно-Східного і Степового Криму, свідчить знайдена у Херсоні печат-

ка Никифора Алана, вестарха та катепана Херсона і Хазарії, датована дослідниками у межах 60–80-х рр. XI ст.

В описаний контекст поступового згромадження імперської влади у Тавриці до одного центру – Херсону – добре вписується також інформація про спорудження залізних воріт Преторія (адміністративна будівля – резиденція стратига), розташованого у межах Цитаделі Херсона у південно-східній частині городища, яке було здійснене стратигом Херсона і Сугдеї Левом Аліатом 1059 р.: «Споруджені залізні ворота Преторія, відновлені й інші (ворота) за Ісаака Комнина, великого василевса й автократора Ромейського та Єкатерины якнайпобожнішої августи, Левом Аталіатом, патрікієм і стратигом Херсона та Сугдеї, місяця квітня, індікту 12, літа 6657». Вочевидь, об'єднання фем Візантійської Таврики передувало створенню катепанату і відбулося незадовго перед тим – упродовж 1040–1050 рр.



Блюдо із зображенням зайця (або агнця) (Херсон, Північний район, XII–XIII ст.)

Отже, Херсон, а поряд із ним Сугдея і Боспор лишаються головними міськими центрами імперії на узбережжі Візантійської Таврики впродовж X – XI ст. Найбільшим і найважливішим із цих міст аж до XIII ст. лишався Херсон. Кількість

його мешканців коливалася впродовж цього тривало періоду і, вочевидь, незмінно зменшувалася. Попри це можна припускати, що чисельність херсонітів упродовж X – XI ст. стабільно трималася позначки близько 5 тис. осіб. Головними заняттями містян була посередницька торгівля, багатогалузеве ремісниче виробництво та промисли.

Саме промисли були визначальною сферою господарських занять херсонітів іще від доби раннього Середньовіччя. Найважливішим, провідним херсонеським промислом був риболовецький. Про його значний розвиток і залучення до нього городян свідчать численні археологічні знахідки на багатьох садибах міста переважно глиняних і рідше кам'яних, різних за вагою і формою важків для рибальських сіток, свинцевих кілець, бронзових або мідних риболовецьких гачків. Численними є також знахідки риб'ячих кісток, які засвідчують, що херсоніти ловили переважно камбалу, хамсу і кефаль у найближчих до міста сучасних Стрілецькій і Херсонеській бухтах. За більшою рибою – осетром, севрюгою, білугою, стерляддю – рушали до більш віддалених місць, аж до гирла Дніпра, де вода була суттєво пріснішою. Про «курсунян», які ловлять рибу у дніпровському гирлі, згадує збережений у складі «Повісті минулих літ» русько-візантійський договір 944 р., вимагаючи від русі не чинити рибалкам жодного зла.

Риба призначалася не лише для власного споживання чи продажу у свіжому вигляді, але й перероблялася – сушилась,

в'ялилась, коптилась, засолювалась. Упродовж раннього Середньовіччя у місті діяло близько ста рибозасолювальних цистерн – вирубаних у скелі місткостей, дно і стіни яких було ретельно покрито водонепроникним вапняковим розчином. Середні розміри цих споруд були значними й коливалися від 25 до 30 м³, що поряд із іншими джерелами також свідчить про значні обсяги риболовецького промислу. З часом, після X ст., кількість таких споруд почала суттєво зменшуватись, частину з них засипали, частину переоблаштували у підвали. Втім, засолювали рибу також у піфосах – великих керамічних посудинах-бочках і, ймовірно, плетених коробах, а сам риболовецький промисел, поступово занепадаючи, зберігся аж до XIII–XIV ст. За доби раннього Середньовіччя у великих місткостях із дрібної риби, переважно хамси, виготовлявся рибний соус – гарум або гарон. Під власною вагою риба просідала, роздушувалася до пастоподібної маси, починала бродити, мала різкий запах і створювала контрастний смак улюбленої візантійцями-ромеями приправи до їжі.



Чаша із зображенням вояка, який поборює змію (Херсон, Північний район, XIII ст.)

Риболовецький промисел потребував допоміжного обслуговування – будівництва човнів, професійного виготовлення і ремонту снастей. На окремих міських садибах кількість решток останніх є такою значною, що не лишає сумнівів що-

до головної сфери занять мешканців будинку. Крім риби, морський промисел давав змогу добувати також мідій та устриць, які широко споживалися у їжу. Про це свідчать величезні купи стулок їхніх мушель, знайдені у ранньосередньовічних шарах херсонського городища. Нарешті, рибалки виловлювали також дельфінів, так званих «понтійських свиней», м'ясо яких вважалося їжею бідняків.

Засолювання риби потребувало значних обсягів солі, яку від перших століть нашої ери херсоніти видобували на соляних озерах у північно-західній частині Гераклеїського півострова, в районі Євпаторії та Сакського пересипу. У трактаті «Про управління імперією» Константин Багрянородний згадує про існування між Херсоном і гирлом Дніпра заток і бухт, в яких корсуняни видобувають сіль. Здобували сіль шляхом випарювання солоної морської води у котлах або на великих металевих пласких жаровнях. Коштувала сіль не надто дорого – 2–3 фолли (дрібна мідна монета) за кг, однак стабільний високий попит на неї робив солеваріння вкрай вигідним промислом. Її видобуток не лише повністю покривав доволі значні, з огляду на рибозасолювальний промисел, внутрішні потреби міста, а й давав змогу експортувати сіль назовні. Продавали сіль як до Візантії, так і мешканцям Південно-Західної Таврики, і степовим кочовикам. Згодом, у X – XIII ст. сіл продавали також на Русь.

Письмові джерела і ще більшою мірою матеріали археологічних розкопок засвідчують існування у Херсоні розгалу-

женої системи високорозвинених ремесел, продукція яких призначалася не лише для місцевого споживання, а й експортувалася переважно у ближчі околиці міста та більш віддалену варварську периферію півострова, а також потрапляла до народів, які замешкували степову та лісостепову зони Північного Причорномор'я.

Найпоширенішим виробництвом доби Середньовіччя було гончарне. У Херсоні було налагоджено виробництво тарних амфор для збереження і транспортування рідких і сипучих продуктів – оливи і зерна, а також великих глиняних бочок-піфосів кулястої форми для їхнього стаціонарного зберігання. Висота таких посудин сягала понад 1 м, зазвичай їх частково закопували у ґрунт і покривали зверху плоскими глиняними або кам'яними покривками. Розмаїтою і високоякісною була кухонна та столова кераміка, призначена для повсякденного вжитку. Це численні миски, тарілки, блюда, горщики, глеки, чаші, солонки. З IX – X ст. поступово набули поширення особливі парадні посудини, вкриті лискучим різнокольоровим, переважно жовтавим і світло-зеленкуватим, склоподібним «лаком» – так званою поливою або глазур'ю. Лискучий ефект досягався завдяки покриттю посудини перед випалюванням спеціальним розчином глини з окисами заліза, і подальшим випалом у гончарній печі за певної температури. Прикрашали ці яскраві посудини орнаментами і малюнками, зображеннями людей, реальних і міфічних тварин, птахів, риб.

Окремі гончарні майстерні або майстри спеціалізувалися на виготовленні так званої будівельної кераміки – глиняних труб для облаштування водогону чи каналізації, черепиці для покриття дахів будинків, плінфи (пласкої широкої видовженої цегли). Черепицю херсонські майстри зазвичай позначали спеціальними рельєфними мітками – окремими грецькими літерами, монограмами, умовними знаками, зображеннями вершників, тварин чи птахів. Це, ймовірно, служувало для розрізнення серій однакових виробів однієї майстерні або виділення партії, виготовленої одним майстром.

Виготовляли гончарі й різноманітні знаряддя праці – вже згадувані глиняні важки для риболовецьких сітей, подібні чи й такі само важки для ткацьких верстатів, прясла для прядіння шерсті, форми і матриці для виливання металевих предметів тощо. Усього на території городища й у його околицях могли впродовж доби середньовіччя одночасно діяти кільканадцять гончарних майстерень, рештки багатьох із яких виявлено й досліджено археологами. Попит на кераміку був постійним і доволі високим, внаслідок цього гончарство було одним із найстабільніших ремесел Херсона, забезпечуючи засобами до життя сотні містян.

Іще одним важливим ремеслом було металообробне. У місті виявлені сліди решток майстерень з обробки металів і кузень, які ідентифікуються завдяки відходам виробництва – шлаку, золі й попелу, решткам палива (деревного вугілля), напівфабрикатам-крицям, а також за рештками

відповідного інструментарію – горнів, тиглів, форм для відливки металевих виробів і власне самими виробами та заготовками для їхнього виготовлення. Наприклад, одну з них було виявлено у так званому портовому районі городища. Вона мала три горни і займала площу понад 26 кв. м. Численні знахідки різноманітних металевих виробів на території городища засвідчують значний розвиток цієї ремісничої галузі.

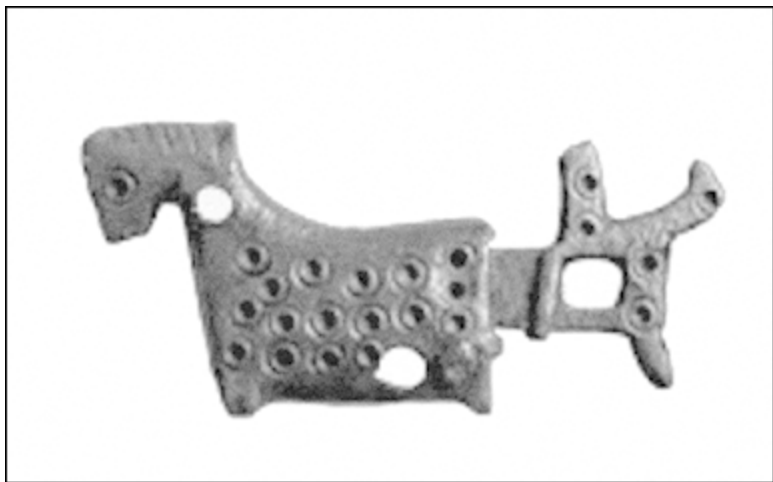
Так, повсюдне поширення у місті мали, наприклад, такі нескладні, на перший погляд, для виготовлення будівельні кріпильні елементи, як залізні цвяхи і скоби. Натомість їхня масовість і звичність майже в усіх спорудах міста засвідчує стабільне і почасти уніфіковане виробництво, у якому явно були задіяні фахівці з відповідним обладнанням. Що вже говорити про складніші вироби, як-от сокира або мотика, серп або коса, вила або лопата, підкова або шпора. Зрештою, херсонські майстри вміли виготовляти також складні металеві замки з особливими секретами внутрішнього устрою. Вони досконало володіли усіма вміннями і навичками непростого ковальського ремесла, про що свідчать як знайдені металеві вироби, так і відповідні ремісничі інструменти. Серед використовуваних середньовічними ковалями засобів кування і лиття, штампування і клепання, ковальське зварювання і спаювання тощо. Імовірно, працювали майстри і з дорогоцінними металами, виготовляючи ювелірні прикраси, хоча спеціалізованих майстерень середньовічних ювелірів у Хер-

соні не виявлено. Найімовірніше, працюючи на замовлення, високофахові ковалі могли поєднувати роботу з дорогоцінними металами з простішим повсякденним для них більш масовим виробництвом.

Натомість косторізне виробництво, судячи з якості місцевих знахідок, було вже виокремлене у спеціалізовану галузь, яка потребувала не менш складних навичок, ніж ковальська справа. З кості виготовляли руків'я ножів, гудзики, круглі пласкі гральні фішки, голки, наперстки, різноманітні застібки і булавки, намиста тощо. Усі ці речі здебільшого явно були місцевого виробництва, так само як і різні за формою кістяні пластини із різними рельєфними зображеннями переважно хижих тварин і птахів – левів, пантер, орлів. Вирізали майстри також уявних грифонів та кентаврів. Ці пластинки були накладками, які оздоблювали кришку скриньки або шкатулки, нашивками, що прикрашали одяг чи поховальний покрив.

Оригінальним місцевим ремеслом було також склоробство. Про саме місцеве скляне виробництво свідчать не лише готові предмети, а й знахідки решток печей для варки скла, шлаку, скляного браку, решток сплаву. В Херсоні для місцевого споживання і на продаж «варварам» масово виробляли дрібну дешеву біжутерію, яка замінювала дорогі ювелірні прикраси. Це були різнокольорові буси, підвіски, вставки для бронзових каблучок, браслети. Останні послуговувалися особливою популярністю, були різними за формою

і розмірами, призначались як для руки дорослої людини, так і дитини. Доволі масовим було також виробництво віконного скла, товщина якого сягала 5–6 міліметрів. Скляні уламки його колись прямокутних чи дископодібних пластин доволі часто трапляються під час археологічних розкопок пам'ятки. Нарешті, зі скла виготовлялися також рюмки, стакани, бокали, лампадки й підставки до них, флакони.



Фігурний замок (Херсон, XI–XII ст., з розкопок К. Косцюшко-Валюжинича)

Очевидним є розвиток місцевого кам'янорізного ремесла, майстри якого витесували як прості блоки будівельного каменю, так і виготовляли вишукані архітектурні деталі – капі-

телі колон, карнизи, одвірки, перемички тощо. На окремих садибах міста знайдені різноманітні інструменти для обробки каменю – тесла, долота, пилки, молоти та ін. Фахівці-каменотеси виготовляли також складні за конструкцією ручні млини, жорна яких виготовлялись з особливо твердих порід каменю і мали бути ідеально припасованими одне до одного. Це потребувало навичок не лише в плані обробки каменю, а й доброго знання механіки. Особливих умінь потребувала ювелірне різьблення під час виготовлення різних стеатитових ікон та хрестів, які, втім, могли бути імпортованими.

Нарешті, у місті розвивалося прядіння і ткацтво, обробка шкір і виготовлення шкіряних виробів (взуття, ременів, деталей упряжі тощо), деревообробне ремесло, необхідне як у будівництві споруд і облаштування жител меблями, так і спорудженні наземних транспортних засобів і необхідних для риболовецького промислу човнів тощо. Загалом ремісничче життя кримського Херсона було типовим життям провінційного візантійського міста, зі збереженням упродовж століть традиційного набору необхідних городянам ремесел. Вони були скеровані передусім на забезпечення власних потреб і лише почасти за наявності відповідного попиту виходили за межі міста, постачаючи мешканців Південно-Західного Криму переважно тарною керамікою, черепицею, скляною біжутерією та, меншою мірою, іншими місцевими виробами.

Архітектурними домінантами городища, як і за доби ран-

нього Середньовіччя, лишалися фортифікаційні споруди і християнські храми. Ззовні прибулих вражали своєю потугою міцні оборонні башти, з яких найбільшою і найімponentнішою була знаменита башта «Зенона» (XVII), і високі оборонні стіни. Міські мури намагалися підтримувати у належному стані, за потреби і змоги – оновлювали і ремонтували, позаяк від їхньої спроможності стримувати ворогів на пряму залежала не лише безпека, а й саме життя містян.

Усередині ж міста над усім масивом архітектурних споруд вивищувалися величні церкви. У X ст. і наступних століттях продовжували функціонувати базиліки, споруджені за доби Раннього Середньовіччя, а у IX – X ст. будуються також хрестово-купольні храми. Новацією доби Високого Середньовіччя стала масова поява майже у кожному з кварталів міста невеличких церков-кімітиріїв (гробниць-усипальниць). Вони об'єднували і збирали на богослужіння вірян одного кварталу і були важливими осередками соціального спілкування, культурної комунікації і насадження християнських цінностей та культури у місті. Були вони і своєрідними осередками ідеологічної пропаганди, оскільки саме через них імперія мала змогу дотягтися до кожного парафіянина, який у повсякденному житті доволі мало і рідко, а то й зовсім не стикався з представниками місцевої адміністрації. Називалися ці церкви за іменами святих, які були покровителями квартальної парафії. Тут же, саме всередині церкви, під плитами підлоги, розміщувалися і поховання парафіян.

На сьогодні дослідниками виявлено 109 прямокутних міських кварталів, розділених вулицями, відносно регулярна сітка планування яких залишалася переважно незмінною від доби Раннього Середньовіччя. Вулиці, за винятком головної, яка перетинала місто з північного сходу на південний захід, були не надто широкими і сягали 3–4 м. Кількість садиб коливалася від 2–3 у центральних найбагатших кварталах міста, що прилягали до головної площі-агори до 4–6 у заможному Північному районі та 7–8 у бідніших Портовому і Північно-Східному районах. Садиби, з урахуванням відмінностей щодо площі і, відповідно, розмірів та кількості споруд, мали типові планування. Центром кожної з них був внутрішній двір, з якого на вулицю вів неширокий прохід. Від вулиці та сусідніх садиб домогосподарство було відгороджене кам'яним парканом або зовнішніми стінами приміщень. Важливим елементом двору зазвичай (але не обов'язково) був колодязь, а у разі, якщо у садибі мешкав ремісник – виробничі потужності. Довкола двору розташовувалися житлова та господарські споруди. Будинок міг бути як одно- так і двоповерховим, і в останньому разі перший поверх відводився під майстерню, комору або хлів, а вже другий був житловим. Могли на першому поверсі розміщуватися і торговельні лавки, які виходили відкритою вітриною на вулицю.

Важливим господарським елементом садиби були вкопані у коморах із заглибленою долівкою піфоси (великі бочкоподібні глиняні посудини) й амфори, призначені для збері-

гання рідких та сипучих харчових продуктів – води, зерна, оливи. Натомість важливим як суто технічним, так і естетичним елементом будинку садиби була покрівля, вкрита черепицею, колір якої коливався у глиняному спектрі від сірувато-жовтого до світло-коричневого. Вкриті яскравою черепицею будинки садиб, яких, судячи з усього нараховувалося близько тисячі, створювали яскраве враження на глядача, який міг споглядати панораму міста, перебуваючи, наприклад, на одній із оборонних башт чи підпливаючи до Херсона на кораблі. Вікна житлового приміщення на другому поверсі зазвичай склили круглими або прямокутними мутнувато-прозорими синювато-зеленкуватими скляними пластинами, вставляючи їх у дерев'яні або свинцеві рами.

Як бачимо, зовнішній вигляд Херсона впродовж X – XIII ст. і надалі створював враження типового провінційного візантійського міста, нехай навіть і розташованого на далекій північній околиці Ромейської Ойкумени. Клімат і зумовлений ним побут місцевих мешканців видавалися звиклим до теплого Середземномор'я візантійцям суворими й малопривітними, а життя сповненим небезпек, негараздів, поневірян і злигоднів. Попри це, рівень життя містян навіть цього віддаленого ромейського центру й надалі справляв враження на сусіднє варварське оточення та був майже недосяжним взірцем для варварського наслідування. Кам'яне, незрідка двоповерхове житлове будівництво, зручне водопостачання і водовідведення, функціонування каналі-

зації і міських лазень, налагоджений побут забезпечували відносно високий, особливо за місцевими мірками Таврики, рівень життя. А завдяки стабільному і менше-більше різноманітному харчуванню, медичному обслуговуванню, рівню освіти і забезпеченню якісними меблями, предметами побуту й одягом (як місцевого виробництва, так і привозними) Херсон ставав привабливим для навколишньої варварської знаті.

Потрапляючи під чари високої побутової культури провінційного ромейського міста, різноплеменні мешканці Візантійської Таврики поступово, але неухильно інтегрувалися у єдину середньовічну народність. Її єднали не лише спільні риси матеріального побуту, а й єдина релігія та культура, які визначали формування схожого за своїми базовими параметрами світогляду. Суто етнічні, сказати б навіть етнографічні та антропологічні риси ставали за таких умов вторинними і навіть третьюрядними за власним значенням, а все населення підвладної візантійцям Таврики набувало рис, типових для ромейської провінційної спільноти у межах усієї імперії. Звичайно, при цьому зберігалася певна місцева етнічна специфіка та своєрідність, однак не вони вже були визначальними для самоідентифікації місцевих мешканців. Судячи з усього, описані процеси мали свій вияв у появі топоніма «Херсакея» – «країна херсаків» і збірного терміна «гото-алани».

Суттєво меншою мірою, а то й майже зовсім не потрапля-

ли під вплив високої візантійської культури хіба що кочовики степової зони Таврики і Північного Причорномор'я – хазари, угорці, печеніги. На зміну останнім під середину XI ст. степи Північного Причорномор'я залюднюють половці, яких джерела називають також кипчаками або куманами, й увесь степовий Крим згодом стає частиною великого половецького степу – Дешт-і-Кипчак. Саме у відповідь на це ромеї знов, як це вже було раніше в історії Візантійської Таврики, зосереджують управління у віддаленому від степової зони півострова й добре захищеному Херсоні. При цьому стосунки новоприбулих степовиків із Херсоном доволі швидко відтворюють традиційну модель торговельних контактів візантійської Таврики. У цій торгівлі одні кочові варвари могли приходити на зміну іншим – хазари, мадяри, печеніги, половці – однак це не впливало на саму її природу. Коли на зміну печенігам, згадуваним Константином Багрянородним, у середині – другій половині XI ст. прийшли кумани-половці, то, як зазначає в «Алексіаді» Анна Комніна, вони так само приходили до Херсона «торгувати і купувати потрібні їм товари».



Зображення кабана на фрагменті пластинки з оленього рогу (Херсон, межа X – XI ст., з розкопок К. Косцюшко-Валюжинича)

Зберігся такий характер торгівлі й тоді, коли у XII ст. Херсон втратив головну роль у посередницькій торгівлі, і його місце заступила Сугдея (сучасний Судак), яка впродовж XII–XIII ст. перетворюється на головний економічний центр Криму. Не зазнала при цьому суттєвих змін і номенклатура товарів, які продавали і купували ці контрагенти візантійських міст Криму, позаяк «варвари» вели таке само господарське життя, перебували на подібному етапі суспільно-політичного розвитку й прагли отримати ті самі привозні речі, що і їхні попередники. Показовим у цьому плані є свідчення арабського письменника Ібн-ал-Асіра про Сугдею:

«Це місто кипчаків (*тобто половців. – А. Д.*), з якого вони отримують свої товари, оскільки воно лежить на березі Хазарського (*тобто Чорного. – А. Д.*) моря і до нього пристають кораблі з одягом; ці останні продаються, а на них купуються дівчата і невільники, буртаські хутра, бобри, білки та інші предмети, що є у землі їхній». Отже, у XII ст. у Візантійській Тавриці суттєво зменшується значення Херсона, натомість зростає роль Судака як важливого торговельного центру, який арабські письменники називають містом кипчаків, тобто половців. Через Судака, за свідченнями джерел, відбувалася активна торгівля хутрами і рабами. Безпосередньо поблизу фортечних мурів Судака археологи дослідили великий могильник, у межах якого померлих ховали виключно за кочівницьким чином поховання. Імовірно, тут знаходили останній притулок ті з половців, хто помирав під час перебування поблизу міста, прибувши сюди у торговельних справах. Цікаво, що поховальний інвентар, на відміну від поховального обряду, мав також і християнські риси.

Упродовж XII ст. половецька присутність у Криму посилюється, натомість візантійська послаблюється. Автори візантійських джерел, судячи з усього, нерідко видають бажане за дійсне, максимально розширюючи володіння візантійських імператорів у Тавриці і навіть поширюючи владу ромеїв за межі Кримського півострова. Так, наприклад, один з імперських високопосадовців протонovelіссім та великий етеріарх Мануїл Стравороман (нар. бл. 1070 р.) стверджував,

що приблизно на межі XI–XII ст. василевс Алексій I Комнин (1081–1118 рр.) заволодів землями на «Боспорі Кіммерійському». На думку низки дослідників, це свідчить про те, що станом приблизно на 1103–1115 рр. засновник Комнинівської династії заволодів Тмутараканню, й імперія, відповідно, контролювала землі на обох берегах Боспора Кіммерійського – сучасної Керченської протоки.

Молодший сучасник Мануїла Ставроромана, візантійський науковець, архімандрит та протосинкелл Константинопольської патріархії Ніл Доксопатр (бл. 1101–1154 рр.) зазначав, що станом на 1143 р. і, вочевидь, на всю середину XII ст., влада ромейського імператора поширювалася «до Херсона, Хазарії, Готії та Халдії». Приблизно у той самий час константинопольський філолог, антиквар і поет Іоанн Цец (бл. 1110 – бл. 1180 рр.) називав «країну матрахів» землю, розташовану за східною межею імперії. Вочевидь, йдеться про регіон на схід від Керченської протоки, що дозволяє стверджувати, що Боспор під той час належав до складу Візантійської імперії, а володіння на Північному Кавказі вже було втрачено. Нарешті, цікавим видається наведене станом на 1166 р. титулування василевса Мануїла I Комнина (1143–1180 рр.) як «августа... зікхійського, хазарського, готського». Попри очевидну архаїзацію і, ймовірно, завищені територіальні претензії, не доводиться сумніватись, що на 60-ті рр. XII ст. імперія все ще впевнено контролювала Південно-Західну, а можливо, й Східну Таврику. Принаймні

наприкінці XII ст. Микита Пігоніт збирав від імені імперії податки на Боспорі Кіммерійському.

Попри стабільну візантійську присутність у Тавриці, влада імперії у Криму дедалі слабшає. Половці впевнено панували в той час у степовій зоні півострова, тоді як Візантія тулилася до морського узбережжя і почасти зберігала не так політико-адміністративне, як культурно-світоглядне домінування над гірським Південно-Західним Кримом. У військово-політичному плані місцеве населення опиняється у своєрідній сірій зоні між половцями і ромеями, і живе менше-більше спокійно завдяки географічній специфіці регіону, ландшафт якого давав змогу в разі ворожої загрози легко знаходити прихисток на узвишсях. Облаштовані на гірських плато поселення зі щільною міською забудовою було відносно легко боронити від ворожих сил, що суттєво домінували, за умови спорудження й підтримки у належному стані мінімально необхідних фортифікаційних споруд на тих ділянках, де поселення не було захищене самою природою. Цікаво, що якщо в культурному плані місцеве населення Південно-Західної Таврики тяжіло до Візантії, то за економічною діяльністю воно дедалі більше зближувалося із половцями. Здійснений науковцями статистичний аналіз печерних споруд регіону, датований XII–XIV ст., засвідчує, що будівлі господарського призначення становили близько 85 % від усіх вирубаних у скелях приміщень. Своєю чергою, з усіх внутрішньоскельних господарських споруд регіону близько

86 % були приміщеннями для худоби.

Тяжіння місцевого населення Південно-Західної Таврики до скотарства легко пояснити навіть не стільки впливом половців, скільки зручністю утримання і збереження худоби за нестабільних умов життя у межах суворої прикордонної зони. Масштабна ворожа навала чи дрібний грабіжницький набіг могли заскочити мешканців Ескі-Кермена, Тепе-Кермена чи Бакли у будь-який момент. За такого неочікуваного нападу швидко порятувати від ворогів можливо було лише рухоме майно, яке можна було підняти у гори і прихистити до моменту відходу нападників. Незібраний же врожай у долинах неминуче витолочувався копитами половецьких коней, нищився і гинув.

Загалом упродовж X – XIII ст. міста Готії – Мангуп, Ескі-Кермен, Тепе-Кермен, Бакла – перетворилися за характером матеріальної та духовної культури місцевих мешканців на типові дрібні візантійські провінційні міста. Звичайно, зберігалася обумовлена природно-географічними умовами (клімат, рельєф), етнічним складом населення та політичними умовами регіону господарсько-побутова специфіка, однак майже в усіх інших аспектах жителі Готії стали майже типовими ромеями. Їх цілком можна порівнювати з іншими підданцями імперії глибинки й околиць ромейської Ойкумени, які мешкали, наприклад, у різних регіонах Малої Азії чи Балканського півострова.

У цей час, попри певне знелюднення поселення, триває

життя у такому важливому центрі Готії, як Мангуп. Містечко зберігає міцну захисну систему. Житлова забудова плато, датована другою половиною X – XI ст. досліджена у межах мису Тешклі-бурун (Дірявий мис), що переконливо засвідчує продовження життя на городищі. Про це ж свідчить використання спорудженого на межі IX – X ст. і перебудованого (ймовірно, внаслідок пожежі) близько середини X ст. християнського храму. Нарешті, X ст. позначене піднесенням місцевого виноробства – тут споруджують винодавильні преси-тарапани, за допомогою яких переробляють виноград, вирощений у навколишніх долинах. Ще більш наочним показником економічної та політичної ваги містечка на Мангупі є печатки-молівдовули візантійських чиновників, які свідчать про увагу імперського уряду до регіону. Так, на городищі було знайдено печатку візантійського чиновника X ст. Попри те, що вона погано збереглася і не піддається точному прочитанню, поєднавши її з іншою, більш ранньою, подібною пам'яткою, і вписавши у загальний соціально-економічний та політичний контекст історії Візантійської Таврики, дослідники припускають, що ці посадовці, ймовірно здійснювали фінансовий контроль і регулювали торговельно-економічні відносини в регіоні. Межа X – XI ст. позначає початок занепаду поселення, який триває аж до середини XIV ст., коли Мангуп під назвою Феодоро стає столичним центром однойменного князівства.



Зображення зайця на кістяній пластинці (Херсон, X – XI ст., з розкопок К. Косцюшко-Валюжинича)

Наявність щільної житлової забудови міського типу зафіксована археологічними дослідженнями городищ на плато Тепе-Кермен та Ескі-Кермен. Побут і господарювання місцевих мешканців цих та інших поселень, зі зрозумілою гірською специфікою та переважанням скотарства, тяжіють до зразка сусіднього ромейського Херсона. Особливо наочно візантійський вплив засвідчується трансформацією поховального обряду – відтепер померлих ховають у плитових могилах, усипальницях із подальшим перепохованням у костницях-осуаріях. Поховальний інвентар при цьому відсутній. Це, з одного боку, свідчить про остаточне вкорінення християнського світогляду з-поміж місцевого населення.

З другого ж боку, нівелювання поховального обряду за єдиним безінвентарним зразком не дає змоги віднині визначати етнічну приналежність похованих. Судячи з усього, це свідчить про завершення формування єдиної кримської народності гірської Візантійської Таврики, яка поєднала аланський, готський, греко-ромейський та булгарський складники, міцно інтегровані християнською релігією та візантійською культурою.

Важливими центрами Візантійської Таврики, приналежними до Готії, але розташованими за межами суто гірського Криму на морському узбережжі стали від середини – другої половини X ст. портові містечка Партеніт та Алустон (Алушта). Перше з них було розташоване у межах Партенітської котловини біля східного підгір'я гори Аюдаг. Розкопки засвідчують суттєве ущільнення місцевої забудови, що можна вважати свідченням відчутного збільшення кількості мешканців, а також численні знахідки, які свідчать про суттєву інтенсифікацію місцевої торгівлі. Не випадково арабський географ і мандрівник аль-Ідрісі (1100–1165 рр.) писав 1154 р. про Партеніт й Алустон (Лусту) як густозаселені приморські міста. Справді, розкопки Алустона також засвідчують розквіт містечка від середини – другої половини X ст. і аж до початку XIII ст.

Рубіжним в історії Візантійської Таврики став 1204 р. Після падіння під ударами хрестоносців Четвертого хрестового походу столиці Візантійської імперії Константинополя ві-

зантійські володіння у Криму перейшли до одного з уламків ромейської держави – Трапезундської імперії. Імовірно, саме трапезундські імператори – Великі Комніни, які гордо називали себе володарями «Замор'я», себто кримських земель, контролювали в цей час Херсон і, можливо, окремі фортеці гірського Криму. Про непросту ситуацію у Тавриці впродовж першої половини XIII ст. свідчить «Аланське послання єпископа Феодора», направлено для проповіді християнства до кавказької Аланії. Шлях священника пролягав через Херсон, де його переслідували недоброзичливці. Звідти втікачі перебралися до аланського поселення, мешканці якого, за словами автора тексту, жили поблизу Херсона, захищаючи місто від зовнішніх ворогів. Таке твердження може бути як відголоском віддаленої у часі реальної ситуації, коли населення Південно-Західного гірського Криму справді виконувало захисну функцію, боронячи Візантійську Таврику від нападів кочових варварів зі степу, так і відбивати реальну ситуацію першої половини XIII ст., коли місцеве населення все ще добре пам'ятало свою колишню роль оборонців володінь Візантійської імперії на Кримському півострові. Кримські алани прихистили єпископа від гонителів, і він зрештою щасливо рушив далі до Аланії на Кавказі.

На цей же час – першу половину XIII ст. – припадає також проникнення до Криму венеціанців, які здобули за підсумками Четвертого хрестового походу монопольне право колонізації та торгівлі у Північному Причорномор'ї. Невдовзі

спритні громадяни Республіки св. Марка заснували у Тавриці кілька торговельних колоній, найважливішою з яких стала Солдайя (візантійська Сугдея, Сурож руських літописів). Успіхи венеціанців заздрісно споглядали їхні головні торговельні конкуренти генуезці, які виявилися позбавленими можливості експлуатувати такий ласий і вигідний торговельний шлях. Втім, невдовзі громадянам Республіки св. Георгія випав шанс відібрати у венеціанців кримські володіння, і вони ним блискуче скористалися.

У березні 1261 р. між генуезцями та Михаїлом Палеологом, імператором Нікейської імперії, було укладено договір, який проголошував вічний мир між Генуеєю та Візантією, а у разі повернення під владу візантійців Константинополя надавав генуезцям виняткові права на торгівлю у басейні Чорного моря. Тоді здавалося, що шанси на відвоювання візантійської столиці примарні, однак історичний випадок вирішив долю на користь нікейського імператора, і вже у липні того таки 1261 р. Константинополь, немов незрілий плід, упав до його рук. Тепер карт-бланш на освоєння чорноморських торговельних шляхів і заснування колоній у Криму опинився у генуезців. Додатковим фактором, що сприяв посиленню активності громадян Республіки св. Георгія у Північному Причорномор'ї, стало утвердження у степах регіону, зокрема й у степовій зоні Кримського півострова нової політичної сили – розлогої Монгольської держави, що розкинула крила свого володарювання над усім Великим

Євразійським степом.

Уперше монголи з'явилися у Тавриці 1223 р., коли загони під командуваннями темників Субудея та Джебе, під час переслідування однієї з половецьких орд, увірвалися до степової зони півострова. При цьому у джерелах того часу етнонім «монголи» щодо завойовників майже не використовувався – їх позначали як татар, і з часом усіх різноплеменних степовиків, зрушених у завойовницький похід на Захід пасіонарною енергією монголів, стало загальноновживаним в історичних пам'ятках. Так званий Сурозький синаксар містить під 27 січня 1223 р. хронографічний запис: «Цього дня вперше прийшли татари». Пройшовши увесь Кримський півострів із півночі на південь, завойовники пограбували багатий Судак, після чого квітуче раніше місто на певний час занепало. Арабський історик Ібн-аль-Асір (1160–1233 рр.) так писав про появу чергових степовиків-завойовників у Північному Причорномор'ї і Тавриці: «Татари зупинилися у Кипчаку.... Прибули вони до міста Судак; це місто кипчаків, з якого вони отримують свої товари, оскільки воно (лежить) на березі Хазарського моря... Прийшовши до Судака, татари заволоділи ним, а мешканці його розбрелися; деякі з них разом зі своїми сім'ями і майном піднялися на гори, а деякі вирушили у море і виїхали до країни Румської...».

Утім, завойовники швидко полишили Крим – хвиля степовиків відступила, дозволивши Тавриці на якийсь час повернутися до звичного мирного життя. Новий спустошливий

удар відбувся п'ятнадцять років потому, 1239 р., під час Батієвої навали на Русь. «Сюди, до берега моря, втікали рештки половців, – писав європейський монах, посол до монголів від Папи Римського Платона Карпіні, – а услід увірвалися монголи». Три військових загони огланів-чингізидів Шибана (Шайбана), Бучека і Бурі вже впродовж 1237–1238 рр. витіснили половецькі орди зі степів Північного Причорномор'я на Кримський півострів. Після цього відбулося вторгнення у степовий Крим, внаслідок якого кипчаки, які мешкали тут, були розгромлені та розпорошені, міста й поселення на морському узбережжі й у передгір'ях було пограбоване та спалене. Устояли лише окремі твердині, розташовані у глибині гірських масивів – затопивши степ, татарська повинь не встигла піднятися так високо і на певний час відступила, скерувавши власну руйнівну ходу на Захід – «до останнього моря», дійшовши до берега якого монголи планували завершити завоювання.

Починаючи з 1240-х рр. татари остаточно закріпилися у степах Північного Причорномор'я та у степовому Криму. На 1240–1260-ті рр. припадає перший етап освоєння Таврики джучидами. Саме відтоді починається активне формування кримськотатарського народу, який остаточно сформується як окремий етнос до XVI ст. Упродовж третьої чверті XIII ст. Кримський півострів (принаймні, його степова зона) став частиною дніпро-донського улусу так званого правого крила держави Джучі. Це крило було виділене в окре-

мий адміністративно-територіальний регіон згідно з традицією кочовиків ділити підвладні їм території по великих річках. Півострів увійшов до складу цього розлогого улусу й навіть отримав назву від імені головного міста, в якому розташовувалася ставка улусбека – Крим (Солхат). Правив Таврикою ханський намісник улусбек, який отримував свій улус в управління за вірну службу хану. Історик Абу-л-Газі свідчить, що з 1260-х рр. півостровом володів онук Джучі Уран-Тимур, син молодшого брата Бату-хана Токай-Тимура.

У другій половині XIII ст. опанований монголами Кримський півострів було розділено на три військово-адміністративних округи-тюмени, кожен з яких міг виставити десятитисячний кавалерійський корпус і воєначальником-темником на чолі. На південному заході розташовувався тюмен «країна Ас», на Керченському півострові – «Азовський тюмен», а південний схід і степову зону займав тюмен «Крим». Херсон і Судак при цьому не перебували у складі Джучидської держави, але сплачувати їй данину. За свідченням монаха-мінорита Вільгельма Рубрука, який проїжджав 1253 р. із Судака до Перекопу, представники міста їздили до правителів Орди, ймовірно, для підтвердження власних прав і повноважень на правління, подібно до того, як це робити руські князі, отримуючи у ставці хана ярлики на княжіння. Улусбеку-наміснику Криму підпорядковувалися тисячники, сотники і десятники, кожен із яких, своєю чергою, здобував свої володіння за віддану службу. На загал, ад-

міністративне становище Таврики у складі Джучидської держави було подібним до інших улусів. І хоча вперше у статусі Кримського улусу підвладні татарам кримські землі згадано в ярлику Тохтамиша від 19 лютого 1381 р., поза сумнівом, виокремлення цієї адміністративно-територіальної одиниці почалося значно раніше. Уже 1263 р. у Солхаті мав власну ставку представник влади джучидів кипчак Табук (Таюк).

Із середини XIII ст. почалося активне проникнення до Таврики ісламу, пов'язане з діяльністю джучидського хана Берке (1257–1266 рр.), третього сина Джучі та, відповідно, молодшого брата Батия. Здобувши владу після смерті брата 1257 р., Берке прийняв нову релігію від суфійського проповідника Сайфетдіна-ал-Бохарізі й почав активно насаджувати іслам у межах своєї держави. Зокрема, вже 1263 р. у Солхаті було збудовано квартальну мечеть, а у 1287–1288 рр. споруджено нову п'ятничну мечеть, кошти на яку – 2000 динарів – виділив єгипетський султан ель-Мелі ель-Мансур Калавун ал-Альфї на знак дружби з монгольськими ханами. Навернення хана Берке до ісламу зробило його праведником в очах арабських істориків доби Середньовіччя, які не шкодували красномовства, описуючи його відносини з єгипетськими султанами та допомогою мусульманам у Малій Азії. Варто, однак, зауважити, що насправді навернення татар до ісламу довгий час мало нетривкий і переважно формальний характер, а традиційні культу, зокрема тенгризм, доволі міцно утримували власні позиції у кочовому суспільстві.

Отже, у степовій зоні Кримського півострова впродовж другої половини XIII ст. міцно утвердилися татари. Натомість за торговельні центри кримського узбережжя точилася боротьба між венеціанцями та генуезцями. Попри договір 1261 р., швидко утвердитися у Тавриці генуезцям не вдалося. Візантія, які невдовзі оговталися та зрозуміли, що укладений 1261 р. договір ставить їх у повну залежність від Генуї, вже 1265 р. надали право на торгівлю у Чорному морі також і венеціанцям. Розпочалося тривале співіснування та боротьба двох італійських республік на чорноморських торговельних шляхах, яка точилася з перемінним успіхом аж до 50–60-х рр. XIV ст. При цьому головним центром венеційських володінь у Криму залишалася Солдайя, а генуезьких стала Каффа (сучасна Феодосія), у якій вони облаштувалися з дозволу місцевих золотоординських володарів із 1266 р.

Чорноморська торгівля була наймовірніше прибутковою і вигідною для обох італійських республік, бо саме Кримський півострів вдало сполучав Схід і Захід, сухопутні караванні шляхи з морськими корабельними курсами. Крим опинився на перетині двох світів-економік і сповна користав зі свого вдалого географічного положення. Європа постачала на його ринки вино, сукна, масло, Азія – коштовності, дорогоцінні камені, пахощі, прянощі, прилегле Північне Причорномор'я – місцеву продукцію – хутра, шкіри, мед, віск, сіль, зерно, рибу тощо. Вагому роль відігравала також рабо-

торгівля.

1296 р. венеціанський флот захопив Каффу і частину кораблів генуезців, однак уже наступного року Генуї вдалося повернути собі контроль над містом. Зрештою між республіками було 1299 р. підписано «вічний мир», однак переважні права на колонізацію Північного Причорномор'я при цьому були вже у руках генуезців. Поступово вони витіснили венеціанців із Криму.

1357 р. генуезці захопили Чембало (сучасна Балаклава), а 1365 р. відібрали у Венеції Солдайю, а також заснували нову колонію Воспоро, або Черкію (сучасна Керч). Солдайя з прилеглою до неї сільськогосподарською округою й поселеннями утворила Солдайське консульство. Головним же центром генуезьких володінь при цьому остаточно стала Каффа, якій підкорялися інші генуезькі колонії Криму – Чембало, консульство Горзоні (Херсонес), Джаліта (сучасна Ялта), Горзурум (Гурзуф), Партеніто (Партеніт), Луста (Алушта), Воспоро (Керч).

Останнім же яскравим уламком величної колись будови імперської Візантійської Таврики стало православне князівство Феодоро. Виникло воно ще у середині XIII ст. у гірському Криму, на нейтральних землях між володіннями Золотої Орди та італійських колоній. Центром князівства стало місто на горі Мангуп, колишній Дорос, а в цілому його володіння охоплювали західну частину гірського Криму від р. Кача на півночі до південного узбережжя з містами Ямболі (Ба-

лаклава) і Алустон (Алушта). Князівство виступало одним із головних конкурентів генуезців у Криму і вело з ними тривалі війни. 1427 р., з метою забезпечення виходу до моря, тодішній правитель Феодоро Алексій I (1402–1434) заснував фортецю Каламіта (нинішній Інкерман), а на початку 1430-х рр., скориставшись підтримкою повсталого православно-го населення, відібрав у генуезців Чембало. Однак утримати місто феодоритам не вдалося – 1434 р. надіслана Сенатом Генуї та Банком св. Георгія ескадра під командуванням Карла Ломелліно повернула Чембало генуезцям.

Затятих ворогів, феодоритів і генуезців, примирила лише поява в акваторії Чорного моря спільного для них обох ворога – османів. 1471 р. між князівством Феодоро і Каффою було укладено союзний договір, який, на жаль, не зміг порятувати ситуацію. Після розгрому на початку літа 1475 р. генуезьких колоній Криму турки підійшли до гори Мангуп, взявши столицю князівства в облогу. Незважаючи на передову для того часу облогову техніку і вогнепальну зброю, турки півроку не могли подолати феодоритів, і лише військова хитрість допомогла загарбникам здобути перемогу. Удавши відступ, вони виманили захисників за стіни міста, щоб потім влаштувати несподівану контратаку та увірватися до неприступної твердині. Підступний задум удався і квітуче колись місто загинуло у вогні та крові влаштованої турками жорстокої різанини. Із загибеллю князівства Феодоро завершилася історія візантійського Криму.

Література

Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.

Алексеевко Н. А. Херсон – Корсунь: от архонтии до ка-тепаната в инфраструктуре византийской административной системы // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Материалы конференции. Москва, 2012.

Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990.

Богданова Н. М. Церковь Херсона в X–XV вв. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир. Москва, 1991.

Богданова Н. М. Херсон в X–XV вв. Проблема истории византийского города // Причерноморье в средние века. Москва, 1991.

Византийская Таврика: Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов) / Отв. ред. П. П. Толочко; ред. В. Л. Мыц, В. М. Зубарь. Киев, 1991.

Византийский Херсон. Каталог выставки / Отв. ред. И. С. Чичуров. Москва, 1991.

Герцен А. Г. Мангуп: город в Крымском поднебесье. Симферополь, 2007.

Герцен А. Г., Махнева-Чернец О. А. «Пещерные города» Крыма. Симферополь, 2004.

Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Крепость драгоценностей.

Кырк-Ор. Чуфут-Кале. Симферополь, 1993.

Домбровский О. И. Средневековый Крым X–XV вв. // Археология Украинской ССР. Киев, 1986. Т. 3.

Зубарь В. М., Павленко Ю. В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. Киев, 1988.

Зубарь В. М., Хворостяный А. И. От язычества к христианству. Киев, 2000.

Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII века / Отв. ред. Т. И. Макарова, С. А. Плетнева. Москва, 2003.

Майко В. В. Восточный Крым во второй половине X–XII в. Киев, 2014.

Кримський Херсонес. Місто, хора, музей та околиці / [Ред. Г. Р. Мак, Дж. К. Картер]. Остін, 2003.

Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды. К., 1914; (перевидання: Киев, 2002).

Могаричев Ю. М. Византийский Крым в VI–XII вв. Симферополь, 2008.

Могаричев Ю. М. Средневековый Крым (VI–XIII вв.): история, религия, культура. Симферополь, 2014.

Могаричев Ю. М. «Пещерные города» в Крыму. Симферополь, 2005.

Могаричев Ю. Крым. «Пещерные города». Киев, 2010.

Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Сорочан С. Б. Крым в «хазарское» время (VIII – середина X вв.): вопросы истории и археологии / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, С. Б. Сорочан.

Москва, 2017.

Миц В. Л. Таврика в эпоху середньовіччя (V–XV ст.) // Історія української культури: у 5 т. Т. 1. Історія культури давнього населення України. Київ, 2001.

Мьц В. Л. Укрепления Таврики X–XV вв. Киев, 1991.

Наследие византийского Херсона / Татьяна Яшаева, Елена Денисова, Наталия Гинькут, Вера Залеская, Денис Журавлев; Нац. Заповедник «Херсонес Таврический» и др. Севастополь; Остин, 2011.

Романчук А. И. Очерки истории и археологии византийского Херсона. Екатеринбург, 2000.

Романчук А. И. Исследования Херсонеса-Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы. Т. 2. Византийский город. Тюмень, 2008.

Романчук А. И. Херсонес XII–XIV вв.: историческая топография. Красноярск, 1986.

Роменский А. А. Империя ромеев и «тавроскифы». Очерки русско-византийских отношений последней четверти X в. Харьков, 2017. (перевидання: Санкт-Петербург, 2020).

Сазанов А. В. Херсон и Крещение Владимира. Херсон в X–XI вв. Saarbrücken, 2013.

Сорочан С. Б. Византийский Херсон во времена князя Владимира // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. Вып. 4. Харьков, 2016.

Сорочан С. Б. Византийский Херсон. Очерки истории и

культуры. Харьков, 2005. Ч. 1; 2. (перевидання: Москва, 2013).

Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков, 2000. (перевидання: Севастополь, 2006).

Средневековый Херсон X–XI вв. / А. В. Сазанов, Н. А. Алексеенко, А. Г. Герцен, Ю. М. Могаричев. М., 2015.

Средневековый Херсон: История, стратиграфия, находки / А. И. Романчук, А. В. Сазанов. Свердловск, 1991.

Хапаев В. В. Византийский Херсон на рубеже тысячелетий: вторая половина X – первая половина XI вв. Севастополь, 2016.

Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках. Памятники Христианского Херсонеса. Москва, 1908. Вып. 3.

Якобсон А. Л. Крым в средние века. Москва, 1973.

Якобсон А. Л. Средневековый Крым. Москва – Ленинград, 1964.

Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII–XIV вв.) // Материалы и исследования по археологии. Москва – Ленинград, 1950. Вып. 17.

Військова справа

Військова справа Русі *Віталій Калініченко*

Військова історія є важливою та невіддільною частиною національної історії України. Дослідження військової справи, основних віх її розвитку створює підґрунтя для розвитку форм і способів ведення сучасної збройної боротьби, розроблення науково-обґрунтованих рекомендацій щодо основних напрямів розбудови, застосування і забезпечення Збройних сил України. Без знання та історичного аналізу військової думки не можна в повному обсязі осмислити сутність сучасних явищ.

Однією з актуальних проблем сучасної вітчизняної військово-історичної науки є вивчення військової справи Київської Русі. Вона була однією з найбільших держав Східної Європи, посідала значну територію і мала високий рівень суспільно-політичного, економічного і культурного розвитку. Відзначимо, що на процес формування історичної своєрідності мілітарної культури наклали відбиток її особливе географічне розташування – на межі Європи та Азії, тісні міжнародні контакти з євразійськими державами, взаємозв'яз-

ки та взаємовпливи. Все це сприяло появі у Київській Русі розвиненої системи військової справи та різних комплексів предметів озброєння. Найважливішим компонентом військової справи є безпосередньо озброєння – сукупність усіх засобів для ведення бою та війни в цілому. Зброя є елементом матеріальної культури, що несе інформацію про рівень і ступінь розвитку суспільства, характер і спрямування історичних контактів, соціальні відносини тощо. На сьогодні спостерігається надзвичайно велика цікавість до військових старожитностей. Відповідно зростає і зміцнюється національна військово-історична школа, щороку видається дедалі більше матеріалів про вітчизняну історичну зброю. Аналіз предметів озброєння Київської Русі дає надзвичайно важливу інформацію як про військову організацію, так і про економіку та соціальну структуру суспільства. Вітчизняне зброєзнавство, враховуючи накопичений досвід, багатства музеїв, покликане відігравати активнішу роль як усередині країни, так і за її межами. В Україні є надзвичайно солідна база для подальшого вивчення озброєння Київської Русі, яка кожного року поповнюється все новими й цікавими знахідками (Бережинський, 2014, с. 4–6).

Значна кількість предметів озброєння з території Київської Русі представлені на сьогодні в безлічі окремих публікацій. Відзначимо, що кожен вид зброї пройшов свій історичний шлях розвитку, часто видозмінювався залежно від змін умов бою, форми захисного одягу, рівня розвитку оборон-

них споруд та інших аспектів військової справи. Зрозуміло, що детальне вивчення предметів озброєння впливає також і на широке вивчення організації, структури війська, бойових порядків, тактики й стратегії ведення бою.

Основними категоріями джерел, які дозволяють нам дізнатися про військову справу Київської Русі є речові, писемні та іконографічні. Окрім того, важливими виступають дані топоніміки, етнології, антропології, епіграфіки тощо. Археологічні джерела охоплюють значний пласт речових артефактів, серед яких основними виступають усі види та типи предметів озброєння. Основними археологічними пам'ятками на території Давньоруської держави є курганні та ґрунтові могильники, городища і поселення, тому більшість старожитностей походить звідти. Сюди належать мечі, шаблі, кинджали, бойові ножі (скрамасакси), сокири, списи (*Рис. 1*), сулиці, булави, наконечники стріл, шоломи, кольчуги, пластинчасті та лускоподібні обладунки, щити тощо. Означені предмети озброєння представлені на сьогодні в музейних установах багатьох міст України та за її межами (Бережинський, 2014, с. 9).

Усі види предметів озброєння з території Київської Русі не можна розглядати окремо, поза зв'язком із тогочасними видами зброї, що походять із сусідніх територій, мешканці яких мали контакти з давньоруським військом. Цей аспект надзвичайно важливий для розуміння генези та хронології предметів озброєння, шляхів їхнього поширення та застосу-

вання. Події військової історії Київської Русі детально представлені в писемних та іконографічних джерелах. До образотворчого матеріалу відносяться мініатюри літописних зведень, печатки, монети, графічні зображення, речі побутового призначення, що дають змогу скласти цілісне уявлення про комплекс озброєння давньоруського воїна і характер використання його в бою. Значний інтерес для вивчення військового спорядження становить монументальна та дрібна пластика, ікони, медальйони, образки, монети й печатки із зображеннями святих-воїнів і князів. Власне, іконографічний матеріал, котрий відповідає зовнішнім характеристикам того часу, значно доповнює картину побутування і застосування різних видів предметів озброєння, оскільки на ньому присутні зображення воїнів у рельєфі, живописі та інших оздобленнях. Відзначимо, що попри різноплемінний склад середньовічного війська, на теренах Давньоруської держави починаючи з другої половини IX – початку X ст. була вироблена та існувала одноманітність форм зброї, однак вона не виключала зональних особливостей, які впливали на формування комплексу озброєння та ведення бойових дій у різних регіонах. Власне, саме археологічні дані дають змогу уявити комплекс озброєння не лише іноплемінних формувань – найманців і союзників, але й давньоруського війська загалом.

Відзначимо, що історія Київської Русі насичена війнами та військовими походами, боротьбою за об'єднання, зміц-

нення і розширення держави. За словами дослідника воєнного мистецтва Київської Русі М. Котляра, війні було підпорядковане все суспільне життя – соціальне, політичне, економічне і навіть ідеологічне й культурне (Котляр, 2010, с. 9–10). Зрозуміло, що таким чином удосконалювалася військова організація, розвивалося озброєння, удосконалювалось воєнне мистецтво. В Київській Русі співіснували два роди військ: народне військо, яке називали воями та професійне військо князя, яке називалося дружиною. Князь відповідно керував військом і розподіляв набуті трофеї. Дружина, переважно, поділялася на старшу й молодшу. Старша дружина складалася з представників верхівки тогочасного суспільства, які називались «боярами» або «луччими мужами», молодша дружина – це були рядові професійні воїни, які називались «отроками» або «децькими». Старша дружина в XII ст. перестала бути військом у класичному розумінні. Молодша дружина була потужною військовою силою й могутнім військовим контингентом. До складу збройних сил Київської Русі входили також іноземні найманці. Це могли бути варяги, печеніги, «чорні клобуки» тощо. Найбільшою військово-тактичною та стратегічною силою була тисяча, яка існувала як військова одиниця для населення міст. Тисяча відповідно поділялася на сотні, а сотні – на десятки. «Вої» були організовані за десятковою системою. Крім того, підрозділи мали свої військові знаки – прапори. Всім військом керував князь. Необхідно відзначити, що власне князівсь-

ка звитяга і мужність особливо цінувалися у давньоруському середньовічному суспільстві, коли воєначальник хоробро бився у першому ряду своїх ратників. Його помічниками були воєводи і тисяцькі. Наступним щаблем у військовій адміністрації та ієрархії був мечник. Він виступав як командир і представник князя у військових і політичних справах. Кіннота як спеціальне військо Київської Русі, очевидно, з'явилося в X ст. за часів князя Святослава. Відтоді виникає поділ війська на окремі частини. Із загальної маси війська спочатку виділилися стрільці, які мали за основну зброю лук і стріли. Згодом появилися копейники (слово походить від «коп'я» – списа). Для періоду 60–70-х рр. X ст. візантійський історик Лев Диякон називав серед озброєння давньоруських воїнів різні типи зброї: мечі, металльні списи, довгі важкі списи, стріли, захисне озброєння тощо (Котляр, 2010, с. 54–56).

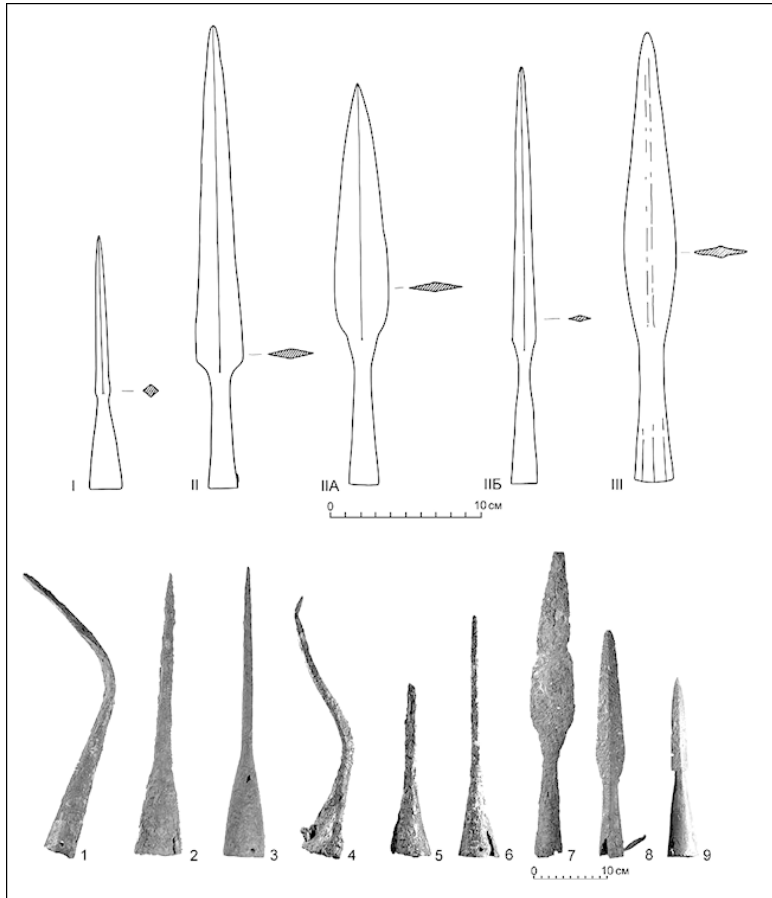


Рис. 1. Основні типи наконечників середньовічних списів з Великого Шепетівського городища (Україна) (за А. Кірничниковим)

Величезне значення в різних бойових зіткненнях загалом та у боротьбі з Візантією зокрема відігравав флот. На водоймах русичі переважно використовували легку ладдю-однодревку (видовбана із суцільного стовбура дерева). Вона вмещувала близько 40 осіб і могла швидко рухатись як під парусом, так і на веслах. На морі давньоруські ладді поступалися важким візантійським кораблям, в арсеналі яких перебував серед іншого й «грецький вогонь». Зазвичай, руси уникали відкритого бою з візантійськими кораблями й мали основним своїм завданням висадку десанту для воєнних дій на суходолі. Кораблі на Русі розглядалися переважно як транспортний засіб, функція яких – перевезення війська в район ведення бойових дій. Відповідно, воїни князівських дружин воювали як на суші, так і на морі, і спеціального розмежування на моряків, що служать виключно на кораблях, і бійців на суходолі не існувало.

У X ст. Київська Русь виросла в надзвичайно могутню державу, що, звісно, непокоїло сусідні країни, особливо Візантійську імперію. Особливого резонансу здобув похід руського війська 860 р. на Константинополь. Крім того, він відіграв вагомий роль в утвердженні міжнародного становища Київської Русі. Щодо деталей походу, то необхідно відзначити, що весною 860 р. візантійський імператор Михаїл з 40 000 військом рушив на війну з арабами. Тоді ж було відіслано флот до о-ва Крит для приборкання піратів, що грабували візантійські кораблі в Середземному морі. Для захи-

сту міста була залишена нечисленна військова залога. Зрозуміло, що в такому разі основна надія була покладена на могутність гігантських мурів. Вісімнадцятого червня 860 р. руські ладді стрімко вдерлися до Золотого Рогу (бухта, що омивала береги Константинополя), висадили війська і почали облогу міста. Імператор Михаїл змушений був повернутися до міста. Однак згодом, розпочався організований відхід війська Аскольда від Константинополя. Очевидно, Аскольду і його війську стало зрозумілим те, що їм не подолати могутніх фортифікацій столиці імперії ромеїв. Руси не вміли штурмувати міські укріплення. До кінця XI ст. найефективнішим методом залишалося ще так зване «облежання», коли місто чи окреме укріплення брали в облогу, перекривали доступ їжі та води, аж поки «обложені» не здавалися. Візантія, своєю чергою, теж не могли відкинути ворожі війська від міста. Очевидно тому між київським князем та візантійським імператором відбулися таємні переговори. У 867 р. було укладено ще одну угоду між Давньоруською державою і Візантією, згідно з якою князь Аскольд і його найближче оточення могли прийняти християнство. Дослідники припускають, що Візантія у 860-х рр. зобов'язувалася виплачувати Русі щорічну данину, а руси за це – надавати військову допомогу ромеям. Невдовзі русичі, виконуючи союзницькі зобов'язання, завдали удару арабам у південному Прикаспії, поблизу м. Абесгуна.

Військові походи проти Візантійської імперії здійснюва-

лися і наступниками Аскольда. Так, 907 р. князь Олег здійснив масштабний похід на Візантійську імперію. Очевидно, візантійці перестали сплачувати данину Києву, яка була позначена в угоді 860 р. Згідно з літописними даними до походу були залучені майже всі східнослов'янські союзи племен. Військовий похід був добре продуманим заздалегідь. Під керівництвом Олега 80 000 військо (цифри подані літописцем Нестором, безумовно, в десятки разів перебільшені – 2 000 кораблів по 40 воїнів у кожному) відправилося до Візантії. Згодом, військо князя Олега з'явилося в Золотому Розі. Військо оточило Константинополь із суші та моря. В умовах суцільної облоги Візантія була змушена виконати вимоги київського князя. В цьому ж році було укладено договір між обома державами. Для Русі він був вигідним. Візантія ж зобов'язувалася виплатити контрибуцію, а також надавати щорічну данину. Значні пільги надавалися руським купцям. В обмін на це князь Олег та його наступники зобов'язувалися надавати ромеям постійну військову допомогу. У 911 р. між Візантією та Київською Руссю був укладений новий договір, котрий значно доповнив договір 907 р. Окрім того, відомо, що 911 р. 700 руських дружинників воювали у складі візантійського війська з критськими арабами у Середземному морі.

Масштабні військові походи проти Візантії були організовані й наступником Олега – князем Ігорем. Перший з них відбувся в 941 р. У літописі вказано надзвичайно велику

кількість військових кораблів русичів – 10 000 осіб (очевидно ця цифра є перебільшеною), які попрямували в напрямку до Константинополя. Окрім того, було ще й піше військо, яке рухалося повільними темпами. Відтак, облогу столиці імперії розпочало військо, що прибуло човнами, не маючи спеціальної облогової техніки. Русичі взяли в облогу місто і чекали, допоки місцеві мешканці, потерпаючи від голоду й спраги самі відчинять ворота. Однак, пізніше до столиці підійшло військове підкріплення ромеїв. Окрім того, для боротьби з руським військом було використано «грецький вогонь». Русичі в поході зазнали поразки, проте війна між державами тривала й надалі. У 943 р. руське військо, у складі майже всіх союзів племен відправилось до Візантії. Попереджений імператор Роман I попросив миру. Ігор прийняв його пропозицію та отримав величезні дарунки. Сторони уклали новий мирний договір та обмінялися посольствами. У 944 р. було укладено мирний договір між Візантією та Київською Руссю. Його умови не принесли користі ні Києву, ні Константинополю й були менш вигідними для Київської держави, ніж відповідні статті русько-візантійської угоди 911 р. Візантійська імперія, так само як і інші сусідні держави була стурбована войовничістю й могутністю Київської Русі та розглядала її як головного суперника на території Центрально- та Південно-Східної Європи.

Важливою віхою у військовій історії Київської Русі є період середини – другої половини X ст. Тут варто згадати кня-

зя Святослава, котрий свою зовнішню політику спрямував на розширення кордонів Київської Русі, посилення її могутності та безпеки. Одним із перших заходів князя, який отримав владу в Києві 964 р., було повернення під владу Київської Русі племен в'ятичів. Це питання було пов'язане з низкою переможних військових походів. Звільнивши їх від залежності хазар, він здобув фортецю Саркел, переміг ясів та касогів і наклав на них данину. Під час цього походу було здобуто столицю Хозарського каганату – Итиль. Унаслідок походів Святослава Хозарська держава почала занепадати. У війні з хозарами Святослав керувався різними принципами та мотивами. Відомо, що хозари претендували на панування над східнослов'янськими землями в'ятичів і сіверян. Включення їх до політичної структури Київської Русі вимагало перемоги над кочівниками. Власне, дана перемога прискорила процес консолідації східнослов'янських племен. Одночасно з цим було відкрито шлях на Русь новим кочівникам, що створило нову небезпеку. З того часу господарями південноруських степів стали печеніги. У 965–968 рр. Святослав здійснив кілька походів на Волзьку Булгарію, Хозарський каганат та на Балкани, що значно наблизило кордони Київської Русі до Візантійської імперії. Для того щоб ослабити Київську Русь Візантія скерувала проти неї печенігів, а саму Київську Русь намагалася використати у своїх інтересах у боротьбі з Першим Болгарським царством. Пропонуючи Святославу виступити проти Болгарії, візантійська ди-

пломатія розраховувала послабити позиції і Київської Русі, і Болгарського царства. У 968 р. руське військо на чолі з князем Святославом з'явилися на Дунаї. В битві під Доростолом (сучасне м. Сілістра (Болгарія)) болгари зазнали поразки. Святослав зайняв міста по Дунаю, зробивши своєю резиденцією Переяславець.

Скориставшись відсутністю Святослава, в межі Київської Русі вторглися печеніги, підкуплені Візантією. Вони підійшли до Києва й оточили його. В облозі перебували також мати і діти Святослава. Місто було врятовано. Князь змушений був повернутися до столиці. Однак невдовзі він почав готувати новий похід. У 969 р. князь розпочав другу балканську військову кампанію. Він вибив болгар із Переяславця, куди вони вдерлися, скориставшись його відсутністю. Це загострило відносини Русі з Візантійською імперією, котра посадила на болгарський трон свого ставленика Бориса. Наприкінці 969 р. у Візантії стався палацовий переворот, унаслідок якого на трон сів досвідчений полководець Іоанн Цимісхій. Упродовж 969–970 рр. Святослав завоював Північно-Східну Болгарію, вдерся у Фракію, яка була частиною Візантії. Русичі заволоділи болгарськими містами Великим Преславом (столицею Болгарського царства), Доростолом і візантійськими – Філіппополем та Адріанополем. Генеральна битва відбулася з візантійською армією біля мурів Адріанополя. Іоанну Цимісхію довелося укласти мир з київським князем. Однак імператор не збирався виконувати умови мирного до-

говору. Повіривши у дієвість мирного пакту з імператором, Святослав не готувався до розгортання військового протистояння та війни. Весною 971 р. Цимісхій на чолі великої армії рушив через Адріанополь до володінь Болгарської держави. 300 візантійських кораблів із «грецьким вогнем» оточило гирло Дунаю, щоб унеможливити сполучення флоту Святослава з морем. Руські війська були роз'єднані – менша частина війська на чолі зі Свенельдом перебувала у Великому Преславі, більша зі Святославом – у Доростолі. Візантійський хроніст Лев Диякон повідомляв, що під час походу Святослава на Болгарію 971 р. брало участь близько 60 тисяч осіб. У квітні того ж року Свенельд зумів об'єднатися з військами князя у Доростолі. Тринадцятого квітня візантійське військо розпочало наступ на Преслав. Наступного дня візантійці увірвалися до міста і захопили в полон болгарського царя Бориса. Двадцять третього квітня візантійське військо підійшло до Доростола, де знаходилося військо Святослава. Цього дня русичі відбили 12 атак візантійців. Двадцять четвертого квітня візантійці облаштували укріплений табір під Доростолом, а 25 квітня з боку Дунаю до міста підійшов візантійський флот та блокував його. Військо Цимісхія підступило до міста, але русичі не вийшли з нього. Зі стін, веж вони кидали у ворога каміння та метали стріли. Двадцять шостого квітня відбувся другий бій під Доростолом. Військо Святослава вийшло в поле і вишикувалось бойовим порядком. Візантійці атакували русичів. Побоюючись бути відрізани-

ми від міста, військо Святослава відступило за фортечні мурі. Розпочалася облога міста. Руське військо викопало навколо міста глибокий рів для того, аби вороже військо не могло близько підійти до міста та виставити облогову техніку. Впродовж трьох місяців руське військо не виходило з міста, а візантійці за допомогою стінобитної та каменеметальної техніки руйнували укріплення міста. Дев'ятнадцятого липня була здійснена вилазка, унаслідок якої було знищено облогові машини. Двадцятого липня відбувся третій бій. Війська Святослава вийшли з міста та вишикувалися. Розпочався бій. Русичі успішно відбивали атаки візантійців до того часу, поки не було вбито одного із воєвод Ікмора, після чого дружина відступила до міста. Четвертий бій відбувся 22 липня, коли зранку русичі вийшли за межі міста, а князь Святослав аби унеможливити відступ своїх військ наказав замкнути міську браму. У запеклому бою під натиском русичів візантійці стали відступати. Тоді Цимісхій особисто очолив свіжі сили вершників. Візантійський імператор поділив своє військо на дві загони. Це дало певні переваги візантійцям. Незважаючи на хоробрість та мужність русичів, їм довелося відступити до міських мурів. Сили візантійців були в кілька разів більшими, а візантійський флот міцно замкнув гирло Дунаю, тому до міста не могли доставляти продовольство. Не надходило й давно очікуваної допомоги з Києва. Становище війська погіршувалося щодня. На наступний день розпочалися перемовини. Було підписано мир: Святославу дове-

лося повернути полонених, здати Доростол, відмовитися від завойованих земель у Подунав'ї та від ведення там воєнних дій, а також у Криму. Він зобов'язувався надавати допомогу візантійцям у боротьбі проти арабів. Іоанн Цимісхій обіцяв безперешкодно пропустити русичів додому і забезпечити їх продовольством на дорогу і на майбутнє ставитися до них як до друзів. На зворотному шляху додому за сприяння Візантії 972 р. печенізький хан Куря розгромив військові формування Святослава. У цій сутичці загинув і сам князь. З його смертю фактично закінчилася доба в історії Київської Русі, коли майже всі завдання зовнішньої політики вирішувалися воєнним шляхом. Поразка Святослава у війні на Балканах мала негативне значення і для Першого Болгарського царства. Іоанн Цимісхій взяв в полон болгарського царя Бориса, перейменував столицю Східно-Болгарського царства Великий Преслав в Іоаннополь, а всю придунайську Болгарію перетворив на візантійську провінцію. Відзначимо, що надалі, впродовж X – XIII ст. відбувалися походи, війни, битви, які мали важливе значення для розвитку військової справи Русі загалом.

Необхідно відзначити, що військо Давньої Русі було неоднорідним за складом. Для участі у походах і битвах об'єднувались всі наявні у князів сили: власні дружинники, загони бояр, міське й сільське ополчення. Тоді як у сутичках між князями або для боротьби з невеликими загонами кочівників використовували лише дружини. В XI–XIII ст. київсь-

кі князі постійно залучали до своїх походів і битв степових союзників – чорних клобуків. Вони також використовували найманців: спочатку варягів і печенігів, а в XII–XIII ст. – половців, угрів, поляків тощо. В ролі найманців з кінця XI ст. часто виступали степові вороги Русі – половці. Найманці були й руського походження (очевидно, бродники). Джерела зберегли чимало відомостей про склад і порядок комплектування війська Давньої Русі. У XII ст., а особливо починаючи з XIII ст., військо збирали й організовували за територіальним та ієрархічним принципом. Князі й великі бояри скликали під свої стяги васалів і слуг, які жили на належних їм (або залежних від них) землях. Людей на військову службу набирали по князівствах, волостях, містах і вотчинах. Вони приходили на чолі з власними воеводами. Як відзначали історики, давньоруське військо складалося з окремих загонів, до яких входили також діти бояр (Котляр, 2010, с. 55). Так само комплектувалися збройні сили у більшості європейських країн, зокрема у Польщі, Чехії, Угорщині, Литві.

Галицько-Волинський літопис у розповіді про прихід Данила Романовича на допомогу угорському королю в 1249 р. доніс яскравий образ руського війська і його полководця: *«Німці дивувалися озброєнню татарському: адже були коні в личинах і в коярах шкіряних, а люди в ярицях, і великою була світлість [русських] полків – від блиску зброї»*. Данило Романович перейняв у монголо-татар легкі захисні панцири, виготовлені з товстої (бичачої) шкіри з металевими наклад-

ками. Шкіряні шоломи («личини») захищали голову коня, а важка попона («кояра») – тіло. Вершники були в легких і міцних шкіряних латах – «ярицях». Князі, бояри та старші дружинники (Рис. 3, 1) у XII–XIII ст. носили металеві кольчуги й панцирі на зразок західноєвропейських лат (Рис. 2). Вміщений далі в літописі словесний портрет Данила Романовича являє собою найбільш докладний у давньоруських джерелах опис парадного похідного одягу князя: *«Кінь під ним був на диво, сідло з паленого золота, стріли й шабля прикрашені золотом та іншими прикрасами, вартими подиву, кожух [каптан] з грецької парчі, обшитий широким золотим мереживом, і чоботи зеленого сап'яну, шиті золотом»*.

Особливий інтерес становить принцип комплектування війська на Русі, зокрема в період доби удільної роздробленості. Якщо у часи існування відносно єдиної Давньоруської держави київський князь у разі масштабної війни чи великого походу створював військо із власної дружини, дружин залежних від нього обласних князів і народного ополчення, то із середини XII ст. цей принцип суттєво змінився. Держава тоді складалася з півтора десятка автономних князівств і земель, правителі яких зовсім не вважали себе зобов'язаними сліпо коритися київському володареві й воліли вступати з ним у договірні відносини. Подібне становище існувало в Південній Русі протягом XIII ст. У другій половині XII, а особливо у XIII ст., правителі Галицької й Волинської земель часто були змушені збирати своє військо із загонів за-

лежних від них удільних князів і бояр. Велике військо руські князі зібрали перед битвою з монголами на р. Калці 1223 р. Галицький літописець свідчить: *«І прибула тут до них вся земля Половецька, і чернігівці приїхали, й кияни, і смоляни, й з інших земель. А галичани й волиняни – кожні з своїми князями, а куряни і трубчани, і путивльці, кожні з своїми князями, прийшли на конях»*. Таке різнокаліберне військо мало ту велику ваду, що було погано організоване, кожна його частина підкорялася своєму князеві (чи воєводі); половецька ж орда зовсім не вміла битися в регулярному строї, що й призвело до поразки цього великого війська у битві 1223 р.

Необхідно відзначити, що дружина – не лише давньоруське явище. У західноєвропейській історії їй відповідають рицарі, що становили загони добірних воїнів короля, герцога, графа тощо. Вони були важкоозброєними, закутими у лати вершниками, їхня верхівка становила ближнє коло сюзерена, якась частина була його радниками й адміністраторами. Рицарів, так само як дружинників, було небагато (дружини навіть головних руських князів склалися з кількох сотень воїнів). Збільшити їхню кількість було непросто, оскільки озброєння й коні коштували дорого, крім того, дружинники, як і рицарі, повинні були володіти видатними бойовими якостями. Середньовічні джерела вказували, що вже у X ст. на Заході розвинулася та стабілізувалася «культура і самосвідомість професіоналів ратної справи, що склалися, зазвичай, з вільних людей». Це саме можна сказати й про давньорусь-

ких дружинників, особливо «старших». Із часом роль і значення дружини й дружинників на Русі поступово зменшилися. Дружинники стали осілими, перетворилися на землевласників, і менш охоче стали займатися військовими справами. Стає зрозумілим, чому із середини XII ст. у джерелах про дружину згадок стає дедалі менше. Саме тоді чимало старших дружинників замінилися в державному апараті – найближчому оточенні князя – молодшими, навіть людьми, зовсім не зв'язаними із дружиною. З'явилися люди князівського двору. Вони перебували в службовій та особистій залежності від князя.



Рис. 2. Озброєння дружинника X – XII ст. (реконструкція, фото А. Шарапа) (за М. Котлярем)

При комплектуванні війська важливе значення відігравали полки. Саме слово «полк» у давньоруській мові мало кілька значень. Передусім це військо у цілому, його підрозділ, загін, стан тощо. Уперше слово «полк» згадано у «Повісті временних літ» 946 (945) р. Тоді Ольга з військом пішла до древлянської землі з метою приборкання її племінних князів. Війська противників зійшлися, і *«коли зійшлись обидва полки для бою, Святослав кинув спис у древлян»*. У цьому тексті йдеться про полки як про війська Ольги і древлян. Під 968 р. в літописі зазначається, що печеніги взяли в облогу Київ, залишений Святославом, котрий подався до Болгарії. Київський воєвода Претич вдався до хитрощів, здійнявши шум, ніби рухається велике військо. Печеніги відступили від міста, а їхній хан розпочав переговори з Претичем: *«І спитав князь печенізький: “Чи ти не князь?”»*. Претич же відповів: *«Я муж його, і прийшов з передовим загоном, а за мною йде полк із князем, незліченна їх кількість»*. Тут полк – основні сили руського війська. У джерелах середини XII–XIII ст. термін «полк» вживався переважно в значенні підрозділу війська, воїнських контингентів, що становили його. Чисельний склад полку не був визначений. При шикуванні сил у бойовий порядок поділ на полки був здебільшого основоположним. Полки формувалися, очевидно, протя-

гом тривалого часу. І збирали їх для війни чи походу заздалегідь. Військо, що складалося з полків було дисциплінованим і корилося єдиному командуванню. В уяві давньоруських літописців полк уособлював добре озброєний та організований військовий контингент. Тому в літописах «полками» нерідко називали військові частини кочівників і волзьких болгар, війська яких насправді на полки не поділялися (Котляр, 2010, с. 59–61).

Важливо відзначити, що писемні джерела дають неабиякі можливості для вивчення бойових і похідних порядків давньоруського війська. Київський літопис XII ст. і зокрема Галицько-Волинський XIII ст., наповнені відомостями з даної проблеми. Термінологія джерел, за допомогою яких визначалася побудова руського війська перед битвою або під час неї, свідчать про наявність у них бойових строїв. Часто користувалися словом, «изпълчити» (испълчити, исполчити), головне значення – «спорядити, підготувати до бою». В основі цього терміна лежить поняття «полкъ», яке означало і військо, і його частину, і похід, і битву. Слово «исполчити» з'явилося в літописі порівняно рано: в описі війни Святослава з греками 981 р.: *«Й исполчилася русь, і сталася січа велика. І взяв гору Святослав, і побігли греки»*. Перед вирішальною битвою з печенігами 1036 р. Ярослав Володимирович «ісполчив дружину». З продовження літописної оповіді можна дізнатися, що князь вишикував військо в певному бойовому порядку. Термін «ісполчити» часто трапляється

ся в літописах і в описах подій XII–XIII ст. Оскільки семантика його походить зі слова «полкъ», то не випадково він застосовувався переважно до військових справ. Поряд із ним джерела подають інший, більш нейтральний, термін, яким також позначали шикування війська у бойовий порядок: «изрядити». Він відомий у літописі під 988 р. (989 р.) про похід Володимира Святославича на грецьке місто Корсунь у Криму: «*Володимир же изрядив воїнів своїх, і звелів приспу [на-сип] присипати до града*» (Рис. 4). Сполучення слів «изрядить полкы» закріпилося у Галицько-Волинському літописі та використовувалося аж до останньої чверті XIII ст.

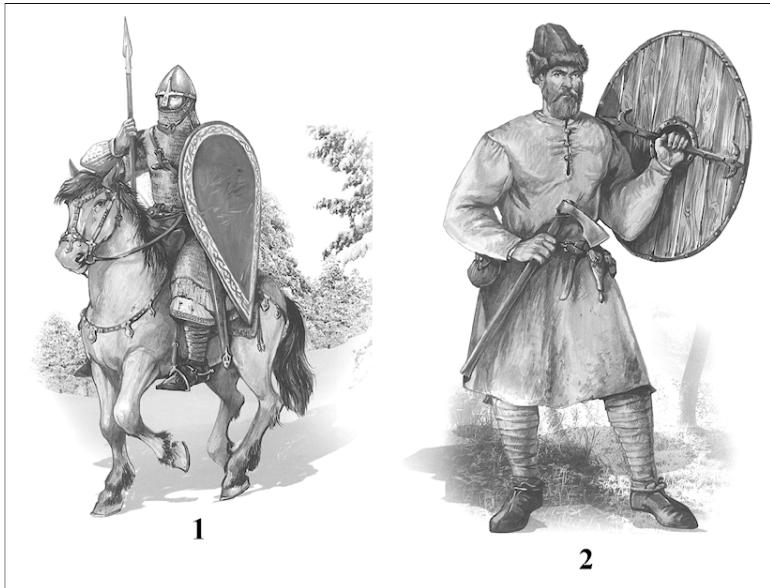


Рис. 3. Князівський дружинник XI–XII ст. (1) та міщанин-ополченець (2): реконструкційний малюнок О. Руденка (за М. Котлярем)

Руські літописці під час опису битв переважно точно називали розташування окремих частин війська («полков») на місцевості та щодо одна одної. Основним видом шиккування полків, очевидно, був поділ усіх сил на три частини: головний полк – «чело» і два бічних – «крылья». Триєдине розташування полків уперше описане в «Повісті временних літ» під 1024 р. Тричленний поділ доволі виявився дуже стій-

ким і застосовувався в руському війську протягом XII – першої половини XIII ст. Історики також відзначали, що далеко не завжди бойовий порядок давньоруського війська розташовувався в лінію. Частіше найсильніше «чоло» висувалося вперед, назустріч ворогові. Деякі вчені припускають, що могло застосовуватися і шикування війська у два чи навіть у три ешелони. На жаль, свідчення джерел про це доволі бідні й непевні. Не випадково історики аргументують таку думку виключно бойовим строєм, застосованим Ігорем Святославичем у першій битві з половцями 1185 р.: *«І нарядили вони полків б: Ігорів полк посередині, а праворуч його брата Всеволода, а ліворуч – Святослава, небожа його; попереду Ігоря син Володимир й інший полк – Ярославів... а третій полк попереду склали стрільці, були вони від усіх князів виведені. І в такий спосіб ізрядили вони полки свої»*. Проте у цій оповіді Київського літопису правильніше було б говорити не про бойовий, а про похідний порядок війська Ігоря Святославича. Адже його полки тоді ще не зблизилися із ворогом, а ще лише підходили до одного з половецьких контингентів. Імовірно варто говорити не про ешелоноване шикування війська, а про посилену сторожову чи навіть бойову охорону, завданням якої було попередити раптовий напад половецької кінноти, чого, мабуть, руський князь остерігався. На користь сказаного свідчать і зібрані від усіх полків стрільці, вислані наперед із тією самою метою. Непорозуміння з двоешелонними бойовим порядком викликане тим, що

літописець назвав зағони Володимира, Ярослава і стрільців «полками», а не «сторожею». Однак слово «полк» вживалося в літописах і в ширшому значенні. Якщо вже допускати існування двошелонного бойового порядку, то, найімовірніше, його могли застосувати у Липицькій битві 1216 р.: велика кількість полків з обох сторін, кожний зі своїм князем на чолі, могла підштовхнути їх до такого шикування своїх сил. Висловлювалася також думка, що руські полки шикувалися у бойовому порядку не лише в лінію, а й у рівнобічний трикутник – клин. Вона ґрунтується на вивченні мініатюр Радзивіллівського літопису. Дослідники нараховують близько 113 малюнків, що відбивають клиновий стрій.

Необхідно відзначити, що у XIII ст. руська тактика значно ускладнилася. З'явився новий елемент війська – легка кавалерія, «стрільці». Вони були озброєні луками та легкою холодною зброєю. Джерела протиставляли стрільців важкій кінноті, яку джерела часом називають списами. Стрільцями бували звичайно молодші члени дружини, «молодь». Вони пускали у ворога хмари стріл, заманювали удаваною втечею. У ролі стрільців часто виступали тюркські союзники київських князів – чорні клобуки. Власне, цей різновид війська і виник завдяки постійним контактам з кочівниками. Стрільці діяли, не порушуючи тричленного бойового порядку давньоруського війська. Вони «тривожать» противника, беруть «язиків». Та стрільці не годилися для тривалого бою з добре озброєним і організованим військом. Один із небагатьох ві-

домих випадків, коли стрільці відіграли важливу, чи не вирішальну роль у бою з ворогом, викладається в літописному описі початку битви з монголами на Калці 1223 р.: *«І зустріли татар руські полки й руські стрільці, перемогли їх і гнали далеко в поле рубуючи їх і взяли їхню худобу... так що всі воїни збагатилися худобою»*. Однак є підстави вважати, що монголи просто заманювали руське військо вглиб степу. То була незначна за своїми наслідками сутичка з ворогом, що не справила помітного впливу на подальші бойові дії поміж руськими та монголами. Після наведеного опису йдеться про подальший рух руських полків до р. Калка, де їх зустріла ворожа сторожа та вступила в бій із руською сторожею. Відразу ж по тому монголи вдарили на половецькі полки, яким намагався допомогти Мстислав Мстиславич Удатний, тоді галицький князь. У битві на р. Калка вирішальну роль відіграла озброєна луками легка монгольська кавалерія, проте не варто називати її стрільцями. То була основна маса кочівницького війська, його головна і єдина ударна сила. У 1191 р., як свідчить київський літописець, син великого князя Київської землі Рюрика Ростиславича Ростислав пішов разом із чорними клобуками на їхніх лютих ворогів – половців: *«Половці ж, побачивши стяги Ростислава... побігли; руські ж стрільці й чорні клобуки вдерлися у них і схопили їх живими 600, а інших побили багато»*. У цьому випадку клобуків разом із руськими стрільцями використали у ролі стрімкого авангарду для завдання несподіваного удару ворогові за до-

ПОМОГОЮ СВОЄЇ ГОЛОВНОЇ ЗБРОЇ – ЛУКІВ.



Рис. 4. Похід князя Володимира Святославича на Корсунь (X ст.) (мініатюра з Радзивіллівського літопису. XV ст.)

Не завжди розкриваючи бойовий порядок руського війська, літописи одноголосно відзначають, що полки стояли на точно відведених їм місцях. Джерела містять численні відомості про те, що бойовий порядок шикувався і перебудовувався безпосередньо перед початком битви, інколи на очах у супротивника, а то й у її перебігу. Як приклад, у 1151 р. під час активної оборони Києва від війська Юрія Долгорукого Ізяслав Мстиславич, спостерігаючи активність легкої кінноти ворога, вирішив перебудувати розташування свого війсь-

ка: *«Звелів нарядити дружину [з-поміж людей] полків, а самих полків не рушити»*. У перебігу цієї тривалої та кровопролитної битви суперники неодноразово перебудовували свої бойові порядки: *«Коли йшли вони битися, Андрій [Юрійович Боголюбський] почав рядити полк свого батька. Побачив він, що половці [його союзники] стоять позаду, і до тих погнав і заохотив їх на брань, а звідти в'їхав у свій полк і запалив дружину свою»*.

Наприкінці 1248 – на початку 1249 р. Данило Романович воював проти ятвязьких і пруських племен, що дошкуляли північно-західним рубежам його князівства. На виду у ворожих загонів князь вишикував своє військо у бойовому порядку. Галицький літописець не шкодує яскравих слів для зображення воїнів галицько-волинського князя та їхнього озброєння: *«І всі воїни зійшли з коней, і озброїлися пішці зі стану. Щити же їхні, як зоря сяjali, шоломи були подібні сонцю, що сходить, списи вони тримали в руках, неначе рясний очерет, стрільці ж обабіч ішли й тримали в руках рожанці [арбалети] свої... Данило ж на коні сидів і воїнів рядив»* (Рис. 5). Джерело доволі зримо відобразило перешикування війська галицько-волинського князя з похідного порядку в бойовий. Подібна відверта демонстрація сили справила неабияке враження на ятвягів і прусів, вони відмовилися від бою та *«возвратишася восвояси»*. Під час наступної великої війни з ятвягами взимку 1254–1255 рр. Данилові Романовичу допомагали інші руські князі, Мазовець-

кий князь Земовит і Краківський – Болеслав: *«І була велика рать, так, що наповнилися ятвязькі болота полками»*. Галицько-волинський правитель на ходу перешиковує полки: *«Данило ж, нарядив полки, наказав, кому і де з полком ходити... сам же він їхав із малою кількістю озброєних отроків»* (Котляр, 2010, с. 100).

Більш стисло літописи відбили похідні порядки давньоруського війська, зокрема галицького і волинського. Це неважко пояснити тим, що літописцям вони, очевидно, уявлялися справою буденною, що не варта була особливої уваги. Тому про похідний порядок руських ратей джерела звичайно згадують, описуючи великі кампанії руських князів проти західних сусідів, що самі по собі викликали суспільний інтерес. Князі й воєводи вели свої полки в чіткому порядку, не дозволяючи їм розбрестися територією, якою проходили (з метою здобуття здобичі тощо). Якщо такий порядок порушувався, то війську загрожувала велика небезпека. Під час руху війська на марші попереду його (інколи й позаду) ішла «сторожа» – авангард, бойова (сторожова) охорона. Літописи часто згадують її, обов'язкову й необхідну частину похідного порядку руського війська. У 1150 р. у війні проти Ізяслава Мстиславича Андрій Боголюбський і надісланий галицьким князем Володимирком воєвода Василь Ярополчич *«пустив сторожу перед собою, а сам рушив за нею»*. Сторожа була своєрідною, «вільною» складовою частиною і давньоруського бойового порядку. Вона могла довільно переміща-

тися як уздовж фронту, так і у глибину шиків воїнів, не порушуючи його. Загалом, бойові й похідні порядки руського війська в епоху середньовіччя відбивали загальний стан військової справи, воєнного мистецтва, стратегії й тактики того часу. Можна стверджувати, що вони відповідали аналогічним явищам у європейських країнах того часу.

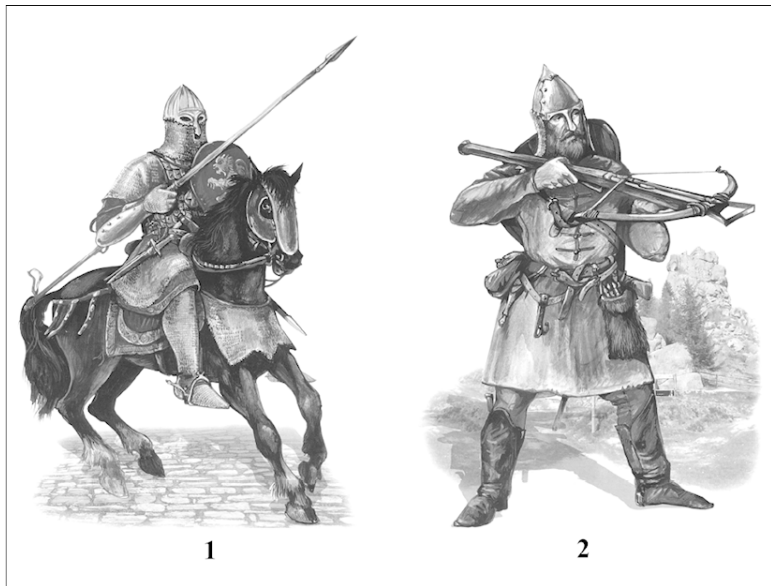


Рис. 5. Дружинник (1) та арбалетник (2) війська Данила Романовича XIII ст.: реконструкційний малюнок О. Руденка (за М. Котлярем)

Джерела з військової історії Русі дають змогу скласти уявлення про комплекс давньоруської зброї й захисних засобів, що належали воїнам різного суспільного стану й різних родів війська: князів, бояр, дружинників, важкої й легкої кінноти, регулярної піхоти й народного ополчення. Матеріальні джерела підкріплюють і поглиблюють свідчення писемних пам'яток. Відзначимо, що озброєння Київської Русі – дуже рухливий і динамічний показовий елемент матеріальної культури того часу, воно нерозривно пов'язане з прогресом суспільства, зростанням його виробничих і військових можливостей. На рубежі IX – X ст. військова справа Київської Русі дедалі більше набувала рис феодально-дружинної системи. Провідним комплексом озброєння стало екіпірування саме воїна-професіонала, який тоді складав основу війська Русі, її ударну силу. Професійний воїн-дружинник мав у складі свого озброєння як зброю дальнього бою, так і ближнього. Передові загальноєвропейські засоби боротьби були доступні лише вельможній частині дружинників, однак саме ця частина війська і могла успішно протистояти важко озброєному противнику. Разом з цим, порівнюючи означений комплекс з подібним у Західній і Центральній Європі, можна визначити, що він був дещо полегшений, щоби боротися з маневровою степовою кавалерією, хоча все ж таки досить посиленій, щоби протистояти важко озброєним рицарям (Бержинський, 2014, с. 47–48).

Аналіз набору зброї дає змогу зробити висновки щодо

спеціалізації у застосуванні бойових засобів. Мечі (рис. 6, 1–3), шаблі (рис. 6, 4–6), списи й бойові сокири (рис. 7) разом із метальною зброєю та захисними засобами, а також із кінним спорядженням належали професійним військовим: дружинникам і вельможам. Сокири (переважно універсальних типів) разом з металевим і захисним озброєнням і кінським набором використовувалися рештою війська, яке складалося з народного ополчення, що, звичайно, не виключало застосування списів й навіть шабель та мечів. Загалом, арсенал бойових засобів визначався масовими виробами, які використовували як професійні воїни, так і ремісники та смерди. Найбільші удосконалення стосувалися передусім дружинного озброєння, у якому іноді співіснували рядові та унікальні зразки. Якщо комплекс озброєння дружини виділяється чітко, то арсенал озброєння інших контингентів виокремити складніше. Основну його частину складала зброя ближнього бою та захисних засобів. Відмінність дружинного комплексу від зброї решти війська полягає в систематичному застосуванні клинкової зброї і регулярному використанні металевих захисних засобів. Загалом, арсенал бойових засобів легкоозброєних вершників та піхотинців включав лук і стріли, бойовий ніж, бойову сокиру, ймовірно, спис, кистень, щит.

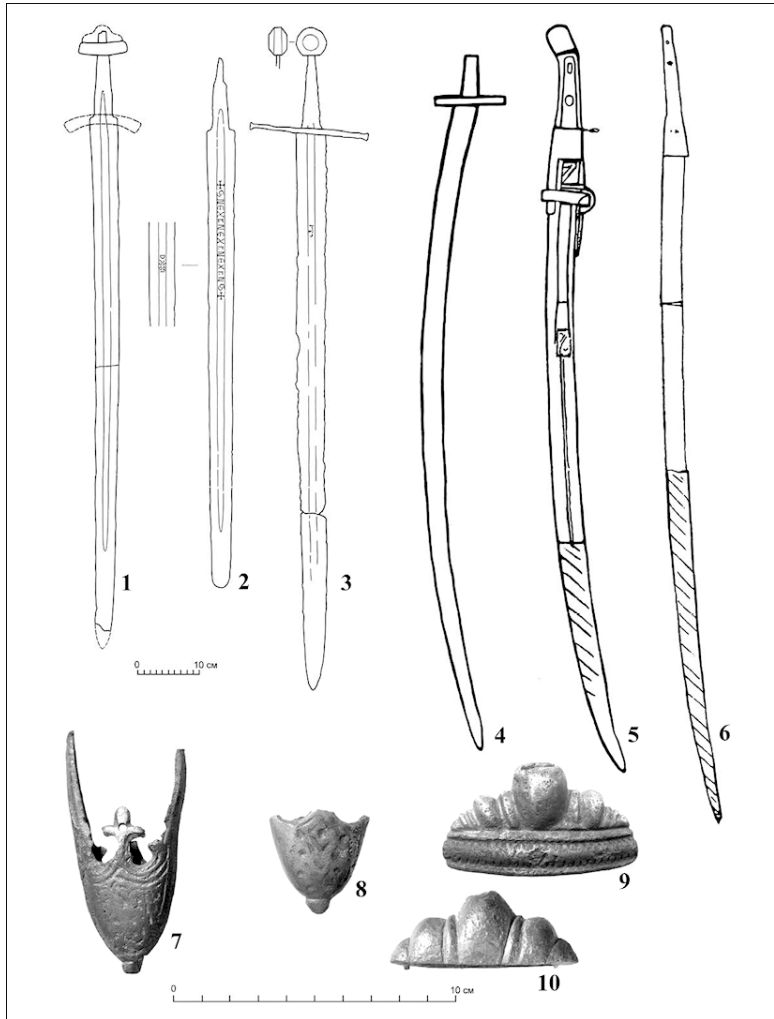


Рис. 6. Мечі, деталі мечів та зразки шабель з Великого

Шепетівського городища (за А. Кірпіничковим)

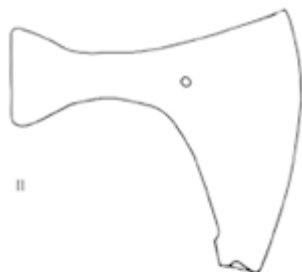
У ІХ – Х ст. у Київській Русі склався той комплекс озброєння, який надалі зазнаватиме лише поступових змін. У ранньосередньовічній Русі на передній план виступали в основному рубальні та колючі засоби рукопашного бою, як такі, що вирішували результат битви. Саме вони визначали рівень розвитку військової техніки. У цьому комплексі протягом Х – ХІ ст. вагому роль відігравали традиційні види зброї, які змінювалися під впливом умов бойової практики. Одночасно відбувається модифікація традиційного набору озброєння дружинника. Він збагачується видами зброї, які до Х ст. були мало розповсюджені: кістяними й металевими кистенями, бронзовими булавами з масивними чотиригранними шипами та захисними засобами. Особливо важливим було застосування пластинчастого обладунку, кольчуг, шоломів. Зміни торкнулися і спорядження бойового коня. Склався комплекс озброєння західного походження, який включав мечі каролінзького типу та їхню фурнітуру, круглі щити з напівкулеподібними умбонами, подовжено-трикутні списи та шпори. Дедалі більше використовувалися загальноєвропейські засоби збройної боротьби. Найважливішою наступальною зброєю кавалерії, що зароджувалася, став спис. Розповсюдилися такі засоби швидкоплинної боротьби, як мечі, пристосовані для рубання на повному скаку, шаблі, легкі сокири, булави і кистені (Рис. 8).

У період XI–XIII ст. бойове значення сокири, порівняно з попереднім часом знизилося, хоча вона, як і раніше, залишалася масовою зброєю піхоти та зберігалася у війську як необхідний універсальний інструмент військово-інженерної справи. Явища, пов'язані з прогресом передусім дружинно-кавалерійської зброї, з'явилися вже у другій половині X ст. і особливо стали помітні через два століття. Доволі часто зміни військової техніки X – XIII ст. полягали не у винаходах нових засобів, а в удосконаленні вже наявних виробів. Так, протягом усього часу становлення та розвитку війська Київської Русі меч був універсальною зброєю. Клинок суттєво не змінив власних пропорцій. Найбільшої ударної сили мечі набули у XII ст. Саме в цей час з'явився колючий меч, який не витіснив рублячий. Еволюція шабель призвела до того, що вони до XII ст. стали важчими, довшими та ширшими. Прогресував вигин смуги, з'явилися різні форми перехресть, що забезпечували круговий захист руки. Основні методи у виготовленні сокир характеризувалися подальшою зміною їх рублячих властивостей і, як наслідок, тактично раціональнішими конструкціями. Підвищення бойового значення списа позначилося на подовженні та звуженні його пера й супроводжувалося розповсюдженням різноманітних вуглекелезових зразків. Якщо в X ст. існували три основні форми: ланцетоподібна, подовжено-трикутна й пікоподібна, то у XII ст. панівною стає піка. У своєму розвитку вона досягла найвищого удосконалення, виділившись як кавалерійський

спис. Ряд змін ударних властивостей булав і кистенів був пов'язаний з підвищенням їх міцності (перехід від кістки до металу) й ефективності при ударі (збільшення і подовження шипів на булавах). У цілому бойові властивості основних видів зброї прогресували достатньо швидко. Нарощування могутності та зміна форм зброї відбувалися, проте, постійно й нерідко зводилися до зміни не всієї конструкції, а лише її деталей (Бережинський, 2014, с. 49).



0 10 cm



0 10 cm



0 10 cm

Рис. 7. Антропоморфна бойова маска (вгорі) та основні типи середньовічних сокир (внизу) з Великого Шепетівського городища (за А. Кіпрічником)

У XII–XIII ст. кінна дружина продовжувала зберігати провідне становище у військовій організації Київської Русі. В цей період комплекс професійного озброєння суттєво змінився. Він став досконалішим і спеціалізованим. Серед рублячо-колючої зброї основне місце посіли мечі романського типу, котрі були пристосовані для кінного бою. Довжина і, власне, кривизна клинків шабель збільшилася, серед перехресть почали переважати форми з кращими захисними якостями. Щодо списів, то тут основне місце посіли спеціалізовані наконечники. Вони стали ефективнішими: змінювалася довжина пера, відбувалося його звуження, частина наконечників набула витягнутої клиноподібної форми. Поряд із цим збільшився діаметр втулки, а шийка стала товстішою. Відбулася уніфікація тих типів списів, які були пов'язані з озброєнням вершника. Окрім того, значно поширилися піки та вузьколезові подовжено-трикутні списи. Стали різноманітнішими і досконалішими такі спеціальні засоби кавалерійської боротьби, як булави й кистені.

У XII ст. засоби боротьби змінилися. Майстри прагнули виготовити зброю придатну для швидкого маневру і навалної атаки. Зброя нападу виготовлялася зі значною проникливою здатністю – це бронебійні піки, мечі з подовжено-три-

кутним клинком, вузьколезові списи тощо. Крім звичайних ударних знарядь, з'явилися засоби «локального» дроблення броні: булави-клевці, шестопери. З'явилися нові види більш могутньої зброї, зокрема самостріли (арбалети), а поряд із ними – ціла серія нових, різномасових бронебійних стріл (Рис. 9). Наконечники списів поступово робилися вужчими та масивнішими, а бойові сокири – важчими. Якщо бойова сокира періоду X ст. призначалася проти незахищеного броню противника, то сокири пізнішого часу були спеціально пристосовані для боротьби із супротивником у захисних обладунках.

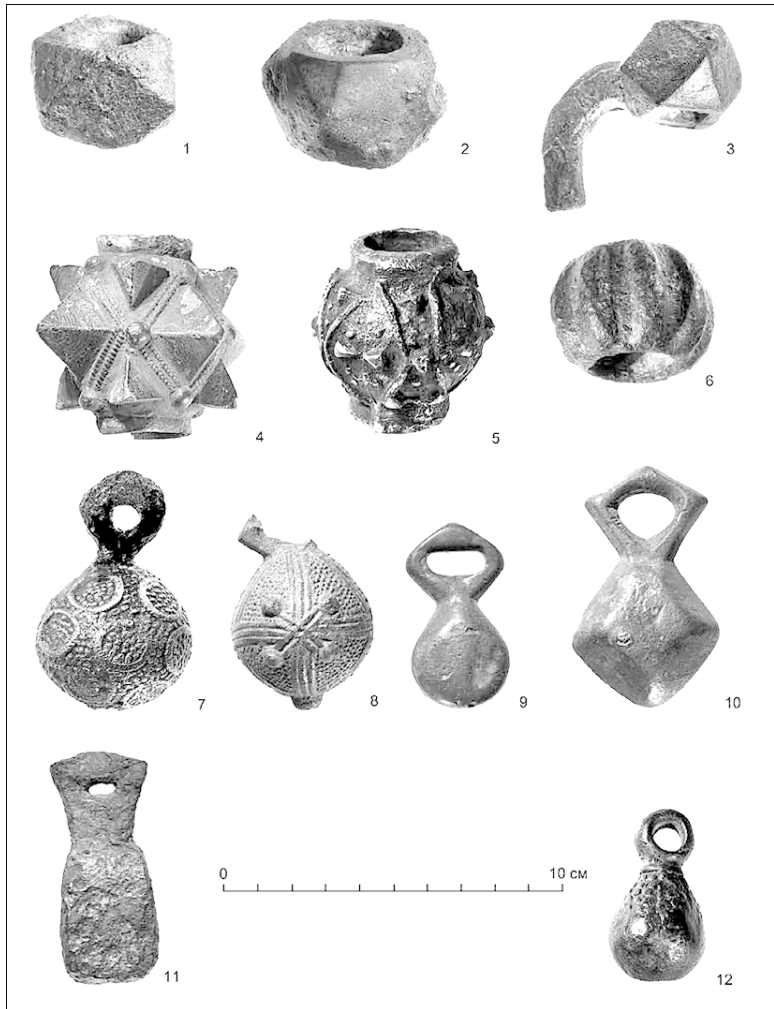


Рис. 8. Булави та кистені з Великого Шепетівського горо-

дища (за А. Кірпічниковим)

Таким чином, у передмонгольський час почав формуватися принципово новий комплекс озброєння. Найчіткіше у ньому виділяються види, показові для набору дружинного спорядження. Такий комплекс міг скластися лише в умовах бойової практики, коли кінець бою вирішувався у сутичці важкоозброєних воїнів, які застосовували таранний удар списом. Сама битва з їхньою участю стала багатоактною, зросло значення маневрових, швидкоплинних сутичок із характерним використанням бойових засобів зі здатністю, що високо проникає, або таких, які здатні проламати обладунк, оглушити противника. Разом з тим, наявність шабель, складних луків, кольчуг, круглих щитів і батоїв для правлення конем свідчать про мобільність дружини, її потенційні можливості вести сутички із кочівницькою кіннотою.

Відзначимо, що Київська Русь була однією з небагатьох європейських країн, де завдяки геополітичному розташуванню різноманіття у складі комплексу озброєння було таким величезним і дивовижним. Давньоруські дружинники успішно заволоділи західним мечем і східною шаблею, європейським ланцетоподібним списом та кочівницькою пікою, східним чеканом і меровінзьким скрамасаксом, азіатським сфероконічним шоломом і каролінзькими шпорами, близькосхідними кистенями, булавами й північними ланцетоподібними стрілами. В екіпіруванні воїна Київської Русі

співіснували такі взаємосуперечливі бойові засоби, як важкий меч і легка шабля, масивні списи та легкі сулиці, полегшені чекани і масивні похідні сокири, майже невагомі стріли та важкі арбалетні болти.

Зброєзнавці по-різному намагалися пояснити настільки безпрецедентне за своєю різнохарактерністю співіснування окремих військових виробів. Розв'язання проблеми дослідники зводили до участі і Сходу, і Заходу в розвитку та створенні мілітарної культури Київської Русі. Так виникли й оформилися дві концепції. Одна пов'язувала розвиток озброєння зі східним, друга – із західним впливом. Однак військова культура Київської Русі є явищем складнішим, ніж просте запозичення, затримка розвитку або яскрава самобутність. Озброєння Київської Русі ввібрало в себе досягнення народів і Азії, і Європи, воно не було лише східним, лише західним або лише місцевим. Київська Русь була посередником між Заходом і Сходом, її зброярам був відомий величезний спектр сучасних тому часу бойових засобів країн – як близько розташованих, так і досить віддалених. Сам багатоплемінний склад війська Київської Русі, який включав, крім власних воїнів із різноманітних земель, найманців і союзників, уже закладав можливість швидкого взаємозбагачення військово-технічними новинками, найпопулярнішими засобами збройної боротьби. Активно відбувався постійний відбір найприйнятніших типів зброї (Бержинський, 2014, с. 51).

Багато зразків військової техніки, що розповсюдилися тоді на Русі, не мали місцевих коренів у культурі попередньої доби, вони були освоєні заново, запозичені зі сторони й пристосовані до місцевих умов. Власне, сам механізм включення у давньоруський арсенал західного зразка досить складний. Його початковий етап щільно пов'язаний з появою на Русі найманців – варягів, які принесли із собою північноєвропейські елементи дружинної культури. Наймані дружини зосереджувалися у ставках князів у містах, де і вироблялася синкретична дружинна культура. Поступово скандинави асимілювалися. Про це свідчать чимало поховань, що демонструють явні риси змішування елементів мілітарної культури русів і скандинавів. Саме останні були поставниками високоякісних мечів, відомих франкських і каролінзьких клинків, скрамасаксів, деяких форм списів, сокир, стріл, круглих щитів, зразків кінського спорядження тощо. Однак і самі варяги зазнали на собі вплив давньоруської мілітарної культури. Вони швидко засвоїли шаблю, почали ширше застосовувати кольчугу, конічний шолом, узяли на озброєння піку, східний чекан, бойову сокиру, очевидно, складний лук, округлі стремена (рис. 10) і деякі предмети упряжі, навчилися засобів кінного бою тощо. Говорячи, власне, про запозичення і взаємовпливи, необхідно враховувати, що військова справа й озброєння військ європейських і азійських держав історично традиційно відрізнялися. Різними були принципи бою і загальні тенденції розвитку мілітарної культури.

У військовій культурі на Заході прагнули до повного досягнення наміченої мети, на Сході ж, навпаки, передусім турбувалися про те, щоб озброєння ні в чому не обтяжувало й не надто втомлювало воїна.

Розвиток озброєння Київської Русі не був схрещенням або чергуванням іноземних впливів. Привізні зразки зброї вивчалися, пристосовувалися і перероблялися відповідно до місцевих умов, потреб тощо. Аналіз археологічних джерел показує, що, попри існування, регіональні особливості в озброєнні та способах ведення бою на Русі були все ж таки не настільки значними, аби відособити або суттєво змінити засоби збройної боротьби. Відмінності мали тимчасовий характер і зводилися до більшої розповсюдженості тієї чи іншої зброї, наприклад, сокири на півночі чи списа на півдні. А отже, засоби збройної боротьби одночасно за своїми типами й формами були майже однаковими для усієї давньоруської території та водночас надзвичайно різноманітними й пристосованими для виконання різних цілей і завдань. З огляду на обставини, вони поєднували у собі риси Сходу і Заходу, і в той самий час на тлі євразійського середньовіччя представляли дещо особливе. У IX – XII ст. в Київській Русі склалася та неповторна своєрідність давньоруського військового мистецтва, яка на чимало сторіч уперед визначить шляхи розвитку вітчизняної зброї та будуватиметься на поєднанні високої сприйнятливості та творчої самостійності.

Загалом, процес створення і розвитку військової культури

Давньої Русі був багатограним. Він привів до виникнення неповторного за своїми особливостями цілого світу бойових засобів. Його не можна уявити без складних військово-технічних взаємовідносин Київської Русі, Заходу і Сходу. Давньоруська військова техніка постійно збагачувалася досягненнями найрізноманітніших племен і народів. Своєю чергою, удосконалення та розвиток різних зразків наступального і захисного озброєння Київської Русі з усіх поглядів мали загальноєвропейське і навіть світове значення, вимірюване тим величезним внеском, який зробила Русь у розвиток середньовічної культури загалом і збройної культури зокрема.

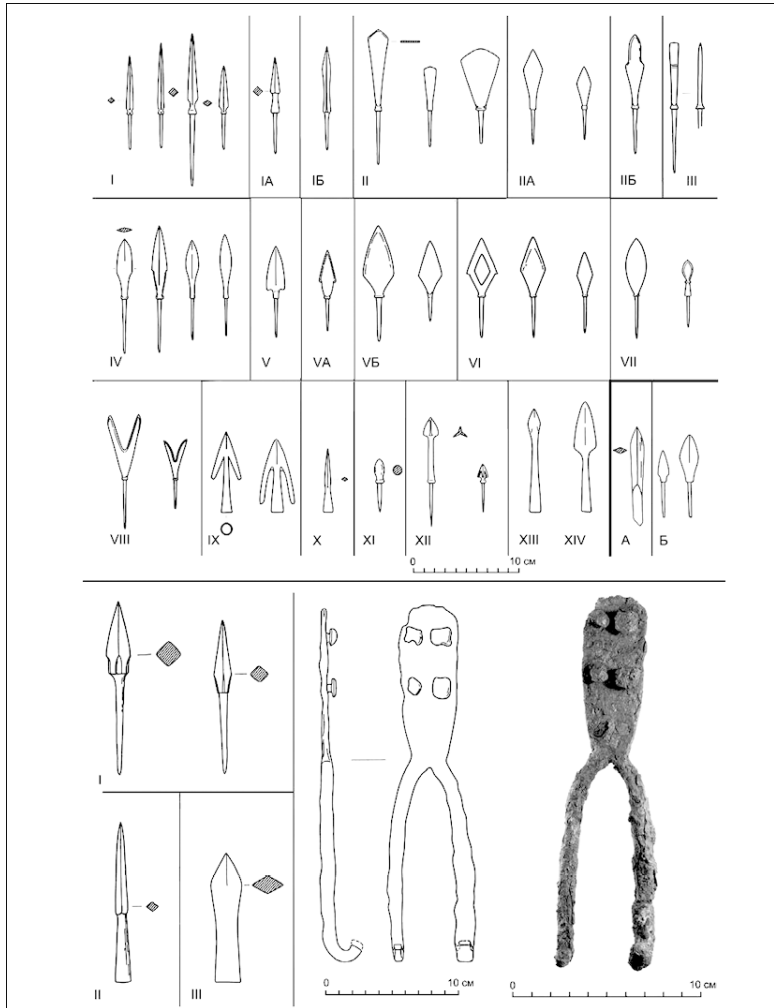


Рис. 9. Основні типи середньовічних наконечників стріл

від лука (*вгорі*), арбалетні болти та гак для натягування тя-
тиви арбалета (*внизу*) з Великого Шепетівського городища
(за А. Кірпічниковим)

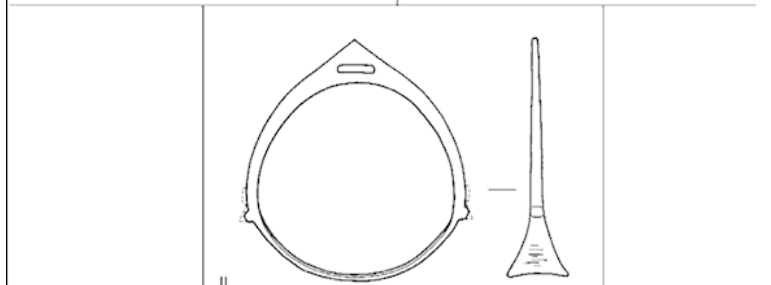
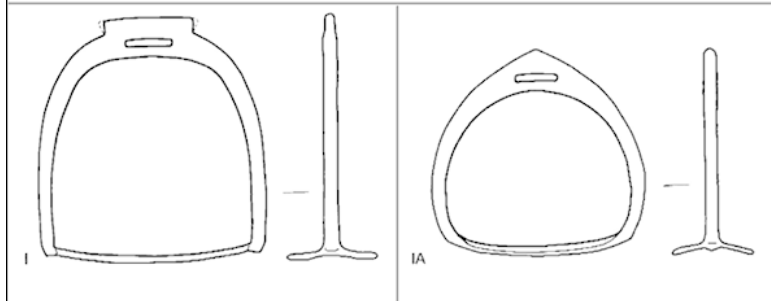
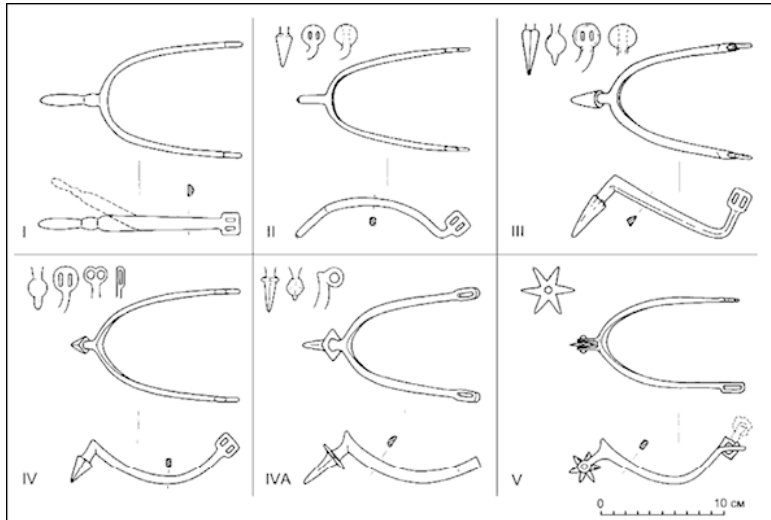


Рис. 10. Основні типи шпор (*вгорі*) та стремен (*внизу*) з Великого Шепетівського городища (за А. Кірпи́чником)

Література

Бережинский В. Г., Свистович С. М. Военное дело государств Восточной Европы VII–XIII вв. Киев, 2002.

Возний І. П., Федорук А. В. Вістря стріл X–XIV ст. з території між верхнім Сіретом та середнім Дністром // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: Держава та армія. 2010. № 670. С. 30–40.

Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі. Київ, 1950.

Кійко В. І. Історіографія розвитку військової справи у Галицько-Волинському князівстві. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. № 634. Львів, 2008. С. 134–139.

Кирпи́чников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. Ленинград, 1973.

Кирпи́чников А. Н. Древнерусское оружие. Свод археологических источников Е1-36. Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. Москва-Ленинград, 1966.

Кирпи́чников А. Н. Древнерусское оружие. Свод археологических источников Е1-36. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. Москва-Ленинград,

1966.

Киртичников А. Н. Древнерусское оружие. Свод археологических источников Е1-36. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. Ленинград, 1971.

Киртичников А. Н. Раннесредневековые золоченые шлемы. Новые находки и наблюдения. Санкт-Петербург, 2009.

Коба О. О., Коваль О. А. Клинок зброя VIII–X ст. на території Давньої Русі // Археологія і давня історія України. Київ, 2013. Вип. 10. С. 210–216.

Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ, 2010.

Пивоваров С. В. Арбалетне озброєння в середньовічних старожитностях Буковини // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. № 502. Львів, 2004. С. 24 – 30.

Пивоваров С. Металеві навершя булав з давньоруських пам’яток Буковини / Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. № 724. Львів, 2012. С. 31–35.

Пивоваров С., Калініченко В. Предмети середньовічного озброєння з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (дослідження 2012 р.) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. № 784. Львів, 2014. С. 18–24.

Терський С. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) // Вісник Національного універ-

ситету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. № 571. Львів, 2006. С. 8–18.

Терський, С. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI – перша половина XIII ст.) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. № 752. Львів, 2013. С. 5–13.

Військова справа степових народів

Віталій Калініченко

Північне Причорномор'я, розташовується в степовій смузі півдня Східної Європи – від Нижнього Подоння до Нижнього Подунав'я, включно з Кримом. Цей теплий (навіть взимку) і зручний регіон для ведення сільського господарства, ремесла, далекого пересування, торгівлі був відносно рано освоєний і густо населений. Відслідковуючи історію розвитку цього регіону можна зробити висновки, що склад населення часто змінювався через прихід сюди зі сходу (з Нижнього Поволжя, Південного Уралу, Середньої Азії, Південного Сибіру) значної кількості кочівників. Вони підкоряли собі осілі землеробські племена або народи, через що у Північному Причорномор'ї порівняно часто виникали військові зіткнення між кочівниками та осілими народами або державами. Тому вивчення історії Північного Причорномор'я неможливо без спеціального дослідження військової історії та військової справи різних кочівників, які займали майже всю степову смугу Євразії. Власне, вивчення загальної та військової історії ґрунтується на дослідженні цих різних типів джерел, серед яких важливе значення посідають писемні: твори, листи, літописи, військові трактати. Це написані за добу Середньовіччя римські та візантійські, іранські (перські) і арабські, давньоруські й болгарські, угорські,

хозарські писемні джерела. У них міститься доволі багато відомостей про війни Візантії, Київської Русі, Болгарії, в яких завжди брали участь кочівники. Значна частина відомостей про військову справу кочівників міститься саме у візантійських джерелах. Це пояснюється передусім тим, що за доби Середньовіччя в цій державі продовжувала існувати традиція спеціально записувати різні зіткнення, війни і військове мистецтво, стратегію, тактику армії тощо. Зазвичай, подібні трактати писалися самими візантійськими імператорами.

Перші спеціальні дослідження історії середньовічних кочівників Північного Причорномор'я розпочалися ще в середині XIX ст. Однак вивчення їхньої військової справи відбувалося переважно побічно і лише настільки, наскільки вони були втягнуті у міжусобні та зовнішні війни сусідніх зі Степом держав. У цілому на сьогодні проблема військового мистецтва середньовічних кочівників частково досліджена лише щодо степової смуги Азії. При тому, що для усіх без винятку кочових народів війна становила невід'ємну частину їхнього існування.

Відзначимо, що на території Східної Європи майже всі кочівники перебували в степу та прилеглих теренах лісостепу. Таким чином, номади, переважно, перебували на околицях різних держав, як-от Київська Русь, Дунайська Болгарія, Візантія. При цьому військова справа кочовиків впливала на розвиток військової справи осілих народів. Найбільшою мірою цей процес простежується на прикладі війська Дав-

ньої Русі.

Військова історія середньовічних кочівників півдня Східної Європи та усїєї степової смуги Євразії насичена бурхливими подіями, де війни, навали, набіги майже не припинялися. Починаючи з доби розвиненого Середньовіччя (а саме: з початку X ст.), у степах Північного Причорномор'я з'явилися, а згодом і надовго осіли прийшли зі сходу племена та цілі орди тюркомовних кочівників – печенігів, торків та половців. Виходячи з цього, весь період перебування цих племен на зазначених вище теренах ділиться на два етапи: печенізький (X – початок XI ст.) і половецький (середина XI – перша половина XIII ст.). Постійна їх присутність супроводжувалася участю їх як у військових зіткненнях проти найближчих сусідів (Київської Русі, Дунайської Болгарії, Угорщини, Візантійської імперії), так і проти держав, які містилися на Закавказзі та у Центральній Європі. Вони відносно часто залучалися і використовувалися князями Київської Русі в періоди як масштабних війн, так і міжусобиць.

Судячи з писемних джерел, печеніги на початку X ст. з'явилися на південних кордонах Київської Русі. В останній чверті X ст. (приблизно в 70-ті рр.), розпочався потужний натиск печенігів безпосередньо на південні кордони Київської Русі. Він полягав у постійній, щорічній їх появі тут, переважно, на початку осені. Саме цієї пори року кочівникам вдавалося захопити на півдні Київської Русі величезну кіль-

кість провіанту, виготовлених ремісниками речей, а також великий людський ресурс із метою продажу і для примусових робіт. Незалежна і войовнича вдача печенігів вражала середньовічних хроністів. *«Це люди довгобороді, вусаті, які робили набіги один на одного, – повідомляв Абу-Дулаф. – Вони нікому не платять данини»*. Архієпископ Брунон називав їх *«найжорстокішими з усіх язичників»*.

Набіги печенігів наприкінці X – початку XI ст. на південь Київської Русі змусили слов'ян, які жили тут, відселитися на північ – територію з величезними лісовими масивами. Туди фактично не доходили кочівницькі орди. Війни Давньої Русі з печенігами йшли протягом кількох десятиліть. Виснажлива боротьба Київської Русі з печенігами закінчилася лише 1036 р., коли Ярослав Мудрий зміг розгромити величезне печенізьке військо, котре підступило до Києва. Печенізька небезпека для Русі була ліквідована. Після цього значна частина печенігів утекла за Дунай, до Візантії, а інші залишилися та осіли в південних районах Київської Русі (*Рис. 1*).

Тактика бою печенігів, наскільки можна встановити, була заснована на використанні лука, шаблі та коня і відзначалася навальністю як при набігах, так і відступах. *«Їх набіг – удар блискавки. Нападаючи, вони завжди випереджають поголов, а відступаючи, не дають змогу переслідувачам про них почути. Їх відступ важкий і легкий одночасно: важкий від великої кількості здобичі, легкий – від швидкості втечі»*, – відзначено у середньовічній хроніці. Печеніги широко практи-

кували кінні удари з фронту і флангів, хибний відступ, засідки берегами рік, зокрема на Дніпровських порогах (Рис. 2). Бій вони розпочинали обстрілом противника з луків, після чого кидалися в атаку зі списами. Якщо противник виявляв стійкість, печеніги навмисно починали втечу, щоб змусити противника почати переслідування і заманити його у засідку. Бій закінчувався останньою атакою, у якій в дію пускалася клинкова зброя. Проте, доволі часто печенізька кіннота нічого не могла вдіяти проти глибокого строю руської піхоти, підкріпленого з флангів кінними дружинами. Воїни Русі, зімкнувши щити і виставивши списи, створювали рухливу нездолану для печенігів «стіну» (рис. 3).

У причорноморських степах печенігів на короткий час змінили також прийшли зі сходу нові кочівники – торки (гузи). Вони посіли опустілі степи, частково відігнавши печенігів. Однак, із Руссю вони намагалися не стикатися, побоюючись бути розгромленими. Самі давньоруські князі вважали за необхідне воювати з кочівниками, оскільки існувала загроза можливого їхнього нападу на півдні Русі. У 1055 р. торки підійшли дуже близько до її кордонів, намагаючись зупинитися там на зимівлю, але князь Ярослав розбив їх і відігнав у степ. У середині XI ст. у Північному Причорномор'ї печенігів і торків змінили нові кочівники – половці. Спільно з ромеями 1092 р. половці повністю розгромили печенігів. Половці були надзвичайно войовничим народом, військові сили яких значно перевищували сили печенігів і торків.

Їх кіннота протягом майже двох століть неодноразово брала участь у багатьох бойових зіткненнях проти різних держав (Київської Русі, Волзької та Дунайської Болгарії, Угорщини, Візантії, Грузії тощо), а також один проти одного.

Євстафій Солунський описував кочовий спосіб життя половців, говорячи про те, що вони просто не можуть постійно перебувати на одному місці, перебувають постійно в русі. Вони – плем'я, що «багато блукає», тому не мали державного устрою. Цікавими є свідчення Євстафія про неймовірну, на його погляд, рухливість половців: *«вони є людьми крилатими й перелітними, невловимими і недосяжними»*. Яскравим і наочним бачиться образ половця-грабіжника, який несподівано нападає і так само несподівано зникає. Різко схопивши здобич, він підганяє коня і зникає вдалині.

Конкретнішим в описах половців, зокрема їхнього бойового мистецтва, був візантійський історик Никита Хоніат, якому належить доволі цінне повідомлення про війну волинського князя Романа Мстиславича з половцями на території Візантійської імперії 1197-го чи 1198 р. Він свідчить, що головною зброєю половців були лук і стріли, які кочівники носили у притороченому до стегна сагайдаку, про що було зазначено вище. Велику майстерність половців у стрільбі з лука відзначав також германський хроніст Оттон Фрейзингенський. Для переправи через річки половці використовують шкіряні мішки, наповнені соломою, що їх прив'язують до кінського хвоста, і це дає їм змогу легко долати такі ши-

роки й повноводні річки, як Дунай. Образ дій половців під час набігів Никита Хоніат описував приблизно так само, як і Євстафій та деякі інші візантійські історики: вони грабують, забирають усе, що можуть, і тікають. Відзначається також, що половецькі воїни є швидкими і невтомними у війнах із ромеями (візантійцями).

З літописів відомо, що на середину XII ст. вихідці зі степу (печеніги, торки, берендеї) утворили в Пороссі новий напівкочовий союз, Чорних Клобуків, – васалів Русі. Тими ж роками ізгої з різних половецьких орд об'єдналися в загони, названі сучасниками «дикі половці». Селилися вони також на руському прикордонні та мали щодо руських князів напіввасальну службу.



Рис. 1. Святослав йде походом на болгарів з печенізькими союзниками (мініатюра з хроніки Константина Манассії)

(XIV ст.)

Військова стратегія причорноморських кочовиків різнилася залежно від того, на якій саме стадії розвитку кочового суспільства вони перебували. На стадії активного кочування головною метою бойових дій було захоплення нових земель для ведення на них господарства. Це були навали, у яких брали участь не лише воїни, а й все населення кочівницьких родів з усім майном і стадами тварин. При цьому застосовувалася стратегія повного винищення населення в захоплених регіонах, або ж повного його підпорядкування загарбникам. Таку стратегію застосовували всі кочові народи, коли вперше приходили у східноєвропейський степ зі Сходу (авари, угри, печеніги, торки, половці). Утім укорінившись у Північному Причорномор'ї вони досить швидко переходили до відносної осілості та практикували лише набіги на сусідні території.

Повністю осілі спільноти кочівників перетворювалися на ранньодержавні об'єднання (протоболгари, хозари), для яких війна була боротьбою за політичне панування та захоплення земель для включення їх до складу своєї держави. Відповідно, у військових походах брало участь не все населення, а лише воїни. На місці розселення осілих степовиків залишалося невелике військо для охорони сімей та майна. Найяскравішим прикладом такого походу є військовий похід угрів з Ателькузу (Etelköz) наприкінці IX ст.



Рис. 2. Загибель князя Святослава біля дніпровських порогів (мініатюра з Радзивіллівського літопису (XV ст.))

Утім військове зіткнення з ворогами відбувалося не лише при організації військових походів самими кочівниками, а й тоді, коли поруч із ними (вже напівосілими) розташовувалися великі держави з населенням, яке переважно займалося землеробством. Степовики весь час мали охороняти самих себе, стежити за походами в степ державних військ, котрі здійснювали «превентивні» або каральні рейди, щоб убезпечити себе від нападів номадів. Наприкінці XI ст. князі Київської Русі щороку організовували такі рейди на половців, переважно в Подніпров'ї та на Сіверському Дінці. Вар-

то зауважити, що подібні походи різні державні утворення здійснювали лише проти частково осілих кочовиків, яких легше було знайти. Невипадково походи русів у степ стали частішими саме з кінця XI ст. Вони раз за разом наступали на половців, котрі часто-густо нападали на Русь з півдня. Половці ж на той час фактично осіли й увесь час перебували на невеликій за площею території.

Тактика здійснення нападів, випадкових зіткнень або великих боїв під час воєн із ворогами у середньовічних кочівників були фактично однакові. Нові тактичні засоби з'являлися переважно у тих номадів, які переходили до ранньофеодальних відносин і вже перебували в племінних союзах, ранньодержавних об'єднаннях.

поу . и приѣхавъ къ дятчевѣмъ скыйи крестѣ . да
о лодни ради рече ємоу :—



Рис. 3. Лави руських та печенізьких військ на р. Трубіж 992 р. (993 р.) (мініатюра з Радзивілівського літопису (XV ст.))

Успіх воєнних дій кочівників багато в чому залежав і від природного чинника – наявності або відсутності їжі для коней. Саме через це у кожного воїна-стєповика було не менш як двоє коней. Найскладнішим та найбільш несприятливим періодом був кінець зими та початок весни, коли вся худоба, та передусім коні були ослаблені зимовим голодуванням. Візантійський хроніст X ст. Маврикій у своєму «Стратегіконі» так і зазначав: «...на гунів і скіфів треба нападати звичай-

но в лютому або березні, тому що коні їхнє в цей час дуже знесилені від поневірян»». Інший візантійський автор Феофан Сповідник повідомляв про те, що кочівники брали участь в нападі Візантії на Персію, та не в змозі витримати тягарів тривалої зими і «...будучи не в змозі винести загальні труднощі, потроху почали розбігатися...», в кінцевому підсумку покинули візантійське військо. Основним періодом придатним для ведення воєнних дій кочовики вважали літо та осінь. Тоді їхня відмінна кавалерія впевнено діяла, а у переможеного супротивника можна було взяти велику кількість здобичі.

Під час нападу все родоплемінне населення або окремий озброєний загін будь-якої миті був готовий розпочати бій, просуватися на конях досить швидко. Навколо та попереду загону рухалися розвідувальні групи, завдяки яким уже заздалегідь було відомо про ступінь готовності ворога до відбиття атаки, про життя людей на ворожому поселенні, про близькість і кількість ворожих військ, які прямували назустріч, про можливість несподіваного нападу ворога з будь-якого боку.

При розташуванні на місці облаштували табір зі зв'язаних і поставлених у коло возів. У колі залишалися проходи, які вели до його центру. Нападники кидалися в ці проходи, маневруючи власними силами, і це давало змогу знищувати їх частинами.

Наскільки можна встановити, перед початком битви

військо чи окрема (головна) частина їхнього війська – кіннота ніколи не вибудовувалася у вигляді колон чи фронтальної лінії. Готове до бою військо степовиків (його тактичну побудову) можна поділити на авангард, праве та ліве крило, тилу (запасну, резервну) частини. Основне завдання воїнів під час битви полягало не в обов'язковому виконанні будь-яких наказів воєначальника, а у швидкості, точному і розумному здійсненні певних тактичних засобів. При цьому протягом бою тактика могла доволі часто та швидко змінюватися. Сама ж тактика зумовлювала широке застосування різних маневрів і залежала насамперед від кількості, сил ворога та від результату початку битви.

Військове зіткнення відбувалося в 2 етапи: дистанційний бій за допомогою лука і стріл та ближній бій з використанням клинкової і древкової зброї. Незалежно від кількості та дій ворога, кочівники ще до початку бою «розсипалися лавою» на конях і починали його з дистанції – під час атакуючого чи захисного обстрілу противника стрілами з луків, що було основою тактичного бойового прийому.



Рис. 4. Битва при р. Сальниці 1111 р. (мініатюра з Радзівілівського літопису (XV ст.))

У багатьох письмових джерелах містяться згадки використання кочівниками лука і стріл. Наприклад, Анна Комніна зазначала, що кумани турбували печенігів стрільбою з лука. З археологічних знахідок також, відомо, що у комплексі озброєння середньовічних кочівників Північного Причорномор'я одне з найважливіших місць посідали лук і стріли.

Через появу та поширення нового виду складних луків за доби Середньовіччя у номадів змінилися розміри та види наконечників стріл. У середньовічних кочівників-лучників, судячи з археологічних знахідок та зображальних джерел, у сагайдаку було не більше як три десятки достатньо довгих

стріл із залізними чи кістяними наконечниками. Через це, найімовірніше, під час обстрілу від лучника вимагалася на-самперед точність попадання у ворожих воїнів та коней. Сам обстріл тривав стільки часу, скільки потрібно було для «паралізування» дії ворожого загону, що завжди залежало від конкретного розташування війська на місцевості.

Щоб повністю роз'єднати ряди противника, від самого початку бою кочівники починали стрільбу з лука, а потім, підійшовши ближче, вступали в рукопашний бій, і роль такого бою у них зростала та мала успіх. При рукопашному бою степовики орудували переважно однолезовими клинками (палашами, шаблями), часто використовували списи, зрідка застосовували бойові сокири. Бій вели не строем, а масованою «лавою». Під час бою кожен воїн бився окремо за себе. При цьому воїн мав добре і зручно сидіти в сідлі, при необхідності маневрувати: швидко пересуватися, при нахилі міцно притискатися до коня тощо. Саме тому, точно вдарити по ньому ворогові було доволі складно. Якщо противник, зазнаючи поразку, рятувався втечею, кочівники на конях довго переслідували його навіть у сутінках, щоб повністю розгромити та захопити в полон.

Інколи номади вдавали, що злякалися, і починали швидко тікати, здійснюючи вдаваний відступ. Противники за ними гналися доволі швидко і при цьому повністю структурно роз'єднували свої лави. Степовики на конях мчали, відстрілюючись з луків. І завжди кавалерія ворога потрапляла

в засідку. Ворога з боків або повністю оточували вершники й починали активно атакувати.

Варто відзначити, що армія, яка складалася переважно з піхоти, не могла ефективно протистояти кінноті кочовиків, оскільки мала меншу маневреність. З огляду на це, для бою з ними намагалися використовувати війська, які склалися з вершників. Та й у цілому осіле населення сусідніх до степу територій змушене було переймати військове мистецтво, особливо тактику, притаманну кочовим народам (Рис. 4).

Попри велику кількість писемних свідчень про військово-справу степовиків, головним джерелом до вивчення їх озброєння є археологічні матеріали. Це передусім матеріали досліджень поховальних комплексів, які є основною категорією пам'яток, що лишили по собі кочові народи.

Найпоширенішими знахідками в похованнях кочівників X–XIII ст. є зброя та предмети спорядження бойового коня (залишки зброї: вудила, стремена і пряжки, кістяні окантовки сідел). Знахідки зброї представлені передусім фрагментами складних луків і сагайдаків зі стрілами. Від луків до нас дійшли кістяні серединні та кінцеві накладки. Луки, які датуються X – XI ст., мали короткі масивні серединні накладки. На цих луках не було кінцевих накладок. У більш пізній час, у XII–XIII ст. – накладки подовжуються, стають тоншими і до серединних додаються кінцеві накладки. Серединні накладки надавали жорсткість середній частині лука там, де в момент згину була особливо велика небезпека перело-

му. Інколи між серединними накладками в дерев'яну основу вбивали для пружності дерев'яний клин.

Половецькі кам'яні статуї дають додаткову інформацію для вивчення озброєння кочовиків (*Рис. 5*). На багатьох із них зображені луки. Судячи із зображень, їх, як і шаблі, носили в сагайдаках, які закривали нижню (більшу) частину лука. Розташовувалися сагайдаки на поясі поверх шабель. Вірогідно, що у сагайдаку лук містився в ненапруженому стані для кращого збереження зброї. Хоча на половецьких статуях він зображений з натягнутою тятивою.

Стріли з кочівницьких поховань, зазвичай, аналогічні давньоруським. Досить часто разом зі стрілами знаходять залишки сагайдаків, які за використанням для їх виготовлення матеріалом ділять на два типи: шкіряні та берестяні. Перші скріплені дужками з одного краю, другі нерідко мають кістяні петлі, які прикрашали сагайдак і служили для підвищення його на пояс. У XIII ст. такі сагайдаки прикрашали набором розкішно орнаментованих кістяних пластин.

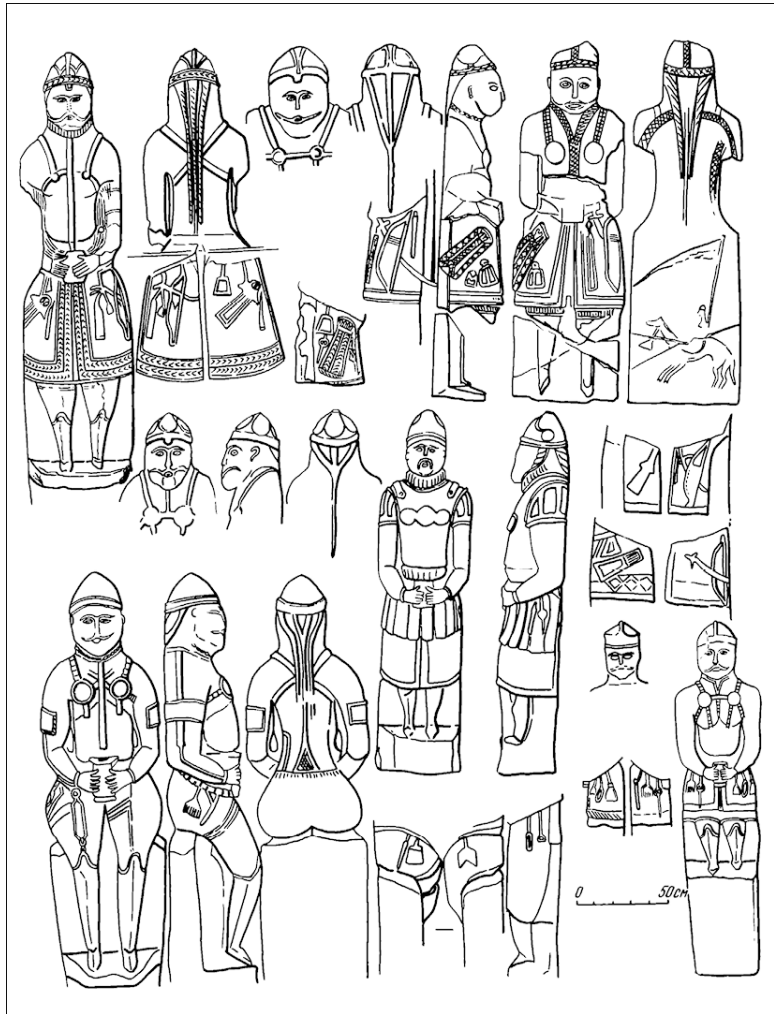


Рис. 5. Половецькі кам'яні скульптури чоловіків-воїнів із

Значно рідше, ніж луки і стріли, в могилах воїнів трапляються списи та шаблі. Для списів були характерні наконечники, у яких втулка важка і масивна, а перо вузьке, нерідко гранчасте, протикольчужне (бронебійне). У поховання бідних верств населення замість списів клали просту згорнуту з листа заліза трубку з гострим кінцем – окуття протилежного кінця древка списа. Очевидно, під час бою в рівній мірі використовували як наконечник, так і залізний масивний «вток». За супроводжувальними знахідками такі втоки датуються часом не раніш як XII ст.

Відомо, що шаблі з'являються у VII–VIII ст. Про єдиний осередок їхнього розповсюдження говорити не випадає. Шабля з'явилася у середовищі воїнів-кіннотників. За призначенням це – зброя для маневреного кінного бою. На думку більшості авторів, шаблі з'явилися у східноєвропейському степу в IX – XI ст. із півдня – південного сходу.

Як засіб боротьби шабля характеризується певними притаманними лише їй якостями – завдяки вигину смуги та нахилу руків'я у бік леза вона має ріжучу дію. Удар має круговий характер та охоплює більшу частину тіла. Легша вага, порівняно з мечем, забезпечувала більш швидкий рух руки, хоча водночас зменшувалася сила удару. Головне призначення шаблі – рубка, однак завдяки невеликому викривленню її можна було використовувати й для колючого удару.

Як і меч, у середньовіччі шабля була ознакою багатства та знатності. Найчастіше вона трапляється в курганах знаті, воєначальників. На більшості половецьких статуй також є зображення шабел. Розташовані вони зліва чи справа на двох тонких ремінцях, прикріплених до поясу.

Важливим джерелом для вивчення озброєння воїнів-кочовиків є половецькі кам'яні статуї. Деякі зображення примітивні та схематичні, без дотримання масштабу. Нерідко викресувалися шаблі розміром із невеликі вигнуті ножі. Зустрічаються зображення не повністю шаблі, а лише верхня частина з руків'ям. За формою робочої частини виділяються і майже прямі клинки, що свідчить про використання палашів навіть половцями, хоча не можна виключати можливості, що це лише особливості спрощеного художнього виконання цього предмета. Більшість клинків, звичайно, були вигнуті, причому ступінь кривизни дає змогу датувати їх XII–XIII ст. У цьому разі також варто застереження, що це могло бути особливістю художнього виконання. Є примітним те, що руків'я шабел відігнуті в бік леза, але максимум лише на 30 градусів. Перехрестя в більшості прямі, але трапляються і з вигнутими вниз кінцями. Система кріплення піхов, судячи із зображень, була такою: дві обойми з отворами, куди просмикувалися ремені. До руків'я шабел іноді прикріплялися пишні довгі та вузькі, орнаментовані по краях і загострені зверху підвіски.

Археологічні знахідки підтверджують достовірність зоб-

ражень клинків на статуях.

Шаблі X – XI ст., як і мечі, мають гарне та дороге оздоблення із використанням золота, срібла, бронзи та черні. У XI–XII ст. їх стає більше порівняно із попереднім періодом, але вони мають скромніший вигляд. Надалі у XII–XIII ст. виробництво шабел розширюється, але, водночас вони спрощуються, як і меч. Від дорогих оздоблених клинків із багат шаровим зварюванням залізних сталевих пластин зброярі переходять до випуску зовнішньо нічим не примітних зразків із технічно меншою трудомісткістю наварювання на залізну основу сталевого леза або цементації суцільно-залізної смуги.

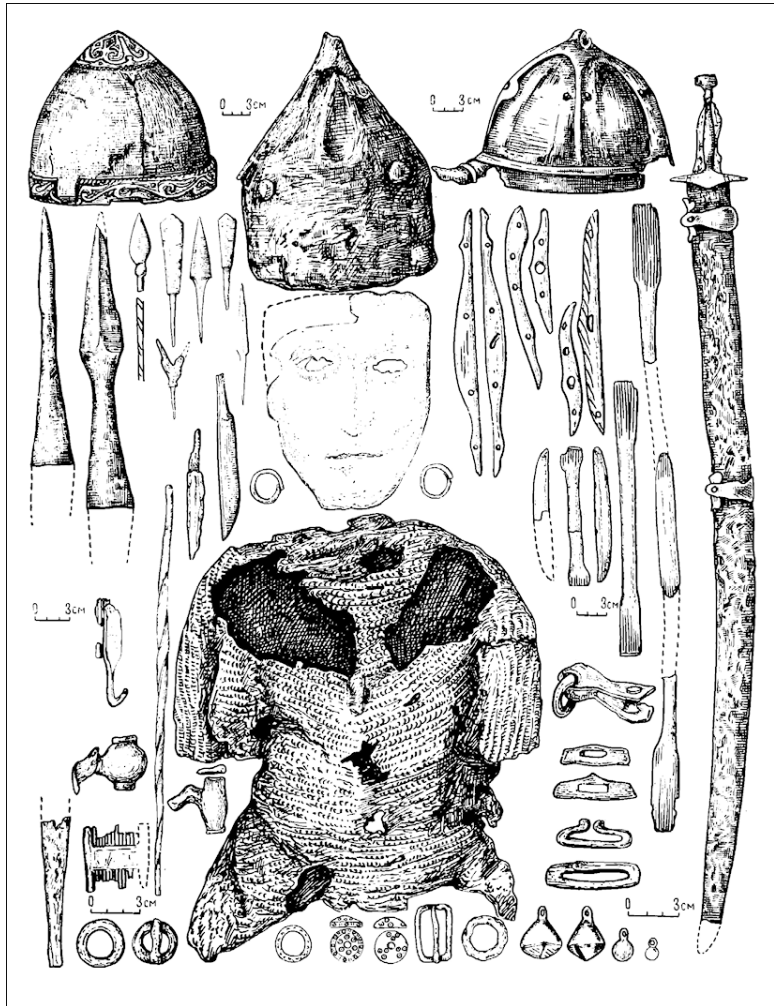


Рис. 6. Комплекс озброєння та предметів побуту вої-

на-кочівника половецького часу (XII ст.) (за С. Плетньовою)

Класична шабля має легкий нахил стержня руків'я до леза (5–8 градусів), двосічну нижню третину клинка, доли. Хронологічні зміни можна простежити, передусім, в еволюції смуги. Клинок X – першої половини XI ст. сягав довжини 1 м; у XII–XIII ст. він видовжується на 10–17 см. Водночас збільшується кривизна смуги з 3–5 см до 5–5,5 см. Тобто зміна відбувається у бік видовження, більшого нахилу та збільшення ваги. Однак більшість шабель X – XIII ст. вигнуті не надто та рівномірно.

Порівняно із мечами, шаблі важче піддаються класифікації. Передусім, це пов'язано з їх збереженістю. Більша частина знахідок не зберегла перехрестя та навершя. Причиною цього є менш щільне поєднання перехрестя та навершя з клинком, ніж у меча. Деталі шаблі частіше могли ламатися та губитись порівняно з мечем.

Ефес шаблі порівняно з мечем відрізнявся легкістю і більш крихким поєднанням частин. Навершя було звичайним циліндром, одягнутим на кінець дерев'яного руків'я; для утримання руки біля навершя на маленькому кілечку кріпився темляк. З X ст. розповсюдженим також стає навершя сплюснуто-циліндричної форми. Оздоблені вони доволі скромно, за виглядом схожі на шабельні піхви.

Найрухомішим типологічним і хронологічним елементом шаблі, що постійно змінювався, являється гарда. Спосіб її

кріплення характерний лише для цього виду зброї. Перехрестя шаблі, наділене по середині двосторонніми овальними заглибленнями, утримувалось в горизонтальному положенні зверху дерев'яними обкладинками стрижня руків'я, знизу – плічками леза та спеціальною обоймою, насадженою на верхню частину клинку.

З основних ознак клинків у класифікації шабелі найчастіше враховуються: ширина і кривизна, кривизна і довжина, лише кривизна, кривизна та форма вістря. Загалом еволюція клинкової зброї кочівників простежується досить чітко. Від прямих палахів кочівники поступово перейшли спочатку до слабковигнутих клинків, а згодом і – до шабелі з яскраво вираженою кривизною клинка, хоча і в пізній час також використовувалися слабковигнуті клинки. Відповідно, чим давніша шабля, тим менше її довжина, вигин клинка. Тобто, за своїми видовими характеристиками ранні шаблі наближалися до палаша (*Рис. 6*).

Характерною ознакою шабелі XII – початку XIII ст. вважають факт оковки руків'я і піхов трубками зі згорнутого листового заліза і використання прямих перехресть. Наконечники піхов шабелі збоку мали прямокутні обриси, овальні в перетині. Наконечник міг декоруватися бронзовими і мідними дротами, накладками зі срібних із позолотою пластин, бляхами з гравіруванням. На деяких піхвах замість наконечника нижня частина оформлялася кістяним обкладанням трикутної форми із двома прокресленими лініями. Декору-

валися не лише наконечники піхов, а й самі піхви. Вони покривалися або пластинами зі срібла, зі складним рослинним орнаментом, або візерунком зі срібних пластин.

У похованнях траплялися підвіски, які кріпилися до руків'я шабель. Це пластини, з'єднані разом на дерев'яній основі, одна з яких срібна із загнутими краями – була з лицьовою боку, а тильна складалася з двох бронзових пластин. Призначення таких підвісок невідоме, але, можливо, вони забезпечували баланс клинка.

Захисні обладунки – надзвичайно рідкісна знахідка в кочівницьких похованнях. Склалися вони з кольчуг і шоломів (*див. вкладку; Рис. 6, 7*). Такі обладунки характерні й для руських воїнів і мають численні аналогії в давньоруських старожитностях. Однак, у похованнях трапляються й оригінальні вироби цього роду. Так, в одному із курганів було знайдено напівсферичний шолом з козирком, виготовлений із залізних пластин на залізному важкому каркасі. Такі самі шоломи на каркасі, але обтягнутому шкірою, виявляли і в інших кочівницьких похованнях середини XII ст.

У кількох похованнях воїнів виявлені пластинчасті обладунки, виготовлені з невеликих скріплених лускатих залізних пластинок. Надзвичайними виробами художньої майстерності знайдені в похованнях XII ст. є залізні маски. Вони, поза сумнівом, мають портретну схожість із померлим. На місці очей, ніздрів і рота зроблені прорізи. Створюється враження, що за життя воїни користувалися маскою як

забралом – вона досить масивна, добре закріплена на шоломі. Вуха у таких масок бронзові, з просмикнутими в мочки бронзовими кільцями.

Оскільки, головною військовою силою кочівників була легка кіннота, то основною зброєю кочівників слугувала вище шабля та лук зі стрілами, якими вони відмінно володіли. За ударною силою шабля поступалася перед мечем, але була значно легшою й мобільнішою. Вершникові було зручніше використовувати її, особливо у швидкоплинному ближньому бою.



Рис. 7. Шолом половецького воїна (реконструкція, фото А. Шарапа) (за М. Котлярем)

Література

Киртичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. Ленинград, 1973.

Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ, 2010..

Плетнева С. А. Кочевники русских степей IV–XIII века. Москва, 2018..

Светлов А. Е. Военная история и военное дело средневековых кочевников Северного Причерноморья (VI–XII ст.) // Східний світ. 2003. № 4. С. 88–97.

Степи Евразии в эпоху средневековья / Отв. ред. С. Плетнева. Москва, 1981.

Фёдоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники. Москва, 1966.